

«Жоғары мектеп ғылымы – 2026»

«Наука высших школ - 2026»

«Science of higher education – 2026»

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары
Материалы международной научно-практической конференции
Materials of the International Scientific and Practical Conference

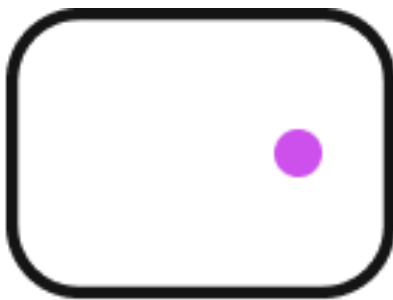
14-15 сәуір 2026 ж.

14-15 апреля 2026 г.

April 14–15, 2026

Том III / Volume III

Шымкент 2026 / Shymkent 2026

TABYS.ME

MIRAS-пен бірге табыс тап!

Зарабатывай вместе с MIRAS!

MIRAS-та оқу үшін достарыңыз бен таныстарыңызды шақырыңыз және әрбір абитуриент үшін 60 000 теңгеге дейін алыңыз.

Приглашайте друзей и знакомых для обучения в MIRAS и получайте до 60 000 тг за каждого абитуриента.

Талапкерді тіркеу және байланыстыру үшін ол сіздің сілтемеңіз арқылы өтіп, тіркеуден өтуі қажет. Сонымен қатар, қабылдаудан кейін 3 күн ішінде талапкерге SMS келеді, онда ол анкетаны толтырып, сізді агент ретінде көрсетеді.

Для регистрации абитуриента и прикрепления, абитуриент должен перейти по вашей ссылке и пройти регистрацию. После зачисления, через три дня придёт SMS, в котором абитуриент заполняет анкету и указывает вас в качестве агента.

УДК 001
ББК 72
Ж 68

Жоғары мектеп ғылымы – 2026: Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдары. – Шымкент, 2026. – Т.3. Бизнес және басқару. Туризм және қонақжайлылықты басқару. Құқықтану және әлеуметтік ғылымдар. Ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелер. – 678 б.

Наука высших школ - 2026: Материалы международной научно-практической конференции. – Шымкент, 2026. – Т.3. Бизнес и управление. Туризм и управление гостеприимством. Юриспруденция и социальные науки. Информационные и телекоммуникационные системы– 678 с.

Редакция алқасы (редакционная коллегия): Н.Ғ.Халықберген, А.Б.-П.Даниярова, И.Ю.Хан, Т.С.Митрошенко, А.В.Роговой, Д.С.Абдуллина, Д.Б.Ешенкулова, Ж.А.Жуматаева, Г.П.Коптаева, С.Ж. Көшкінбаев, М.Т.Сулейменова, М.А.Усербаева

ISBN 978-601-82458-8-6
ISBN 978-601-82458-7-9

«Жоғары мектептердің ғылымы - 2026» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдарында бизнес және басқару, туризм және қонақжайлылықты басқару, ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелер, қоғамдық (әлеуметтік) ғылымдары, педагогика және психология, филология, дизайн және көркем еңбек, дене шынықтыру, спорт және алғашқы әскери дайындық, химия және биология бағыттарының дамуы бойынша ғылыми еңбектер жарияланды.

В материалах международной научно-практической конференции «Наука высших школ - 2026» опубликованы научные труды по развитию следующих направлений: бизнес и управление, туризм и управление гостеприимством, информационные и телекоммуникационные системы, общественные (социальные) науки, педагогика и психология, филология, дизайн и художественный труд, физическая культура, спорт и начальная военная подготовка; химия и биология.

УДК 001
ББК 72
Ж68

ISBN 978-601-82458-8-6
ISBN 978-601-82458-7-9

© Университет «Мирас», 2026

ӘОЖ 657.6:658.15

**АҚША АҒЫНЫ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІ
КӘСІПОРЫНДАРЫНДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ІШКІ ЖОСПАРЛАУ**

Абдукарим Б.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В современных условиях экономики предприятия пищевой промышленности вынуждены использовать эффективную систему финансового планирования для обеспечения стабильности и развития на рынке. В этой статье рассматриваются важные аспекты стратегического и внутреннего планирования на основе концепции денежного потока. Анализируется эффективность управления финансовым потоком и его направленность на достижение стратегических целей предприятия. Этот метод является важным инструментом для экономного использования денежных средств предприятия, обеспечения финансовой стабильности и повышения инвестиционной привлекательности.

Summary In the modern economy, food industry enterprises are forced to use an effective financial planning system to ensure stability and development in the market. This article discusses the most important aspects of Strategic and internal planning based on the concept of cash flow. The management of financial flow and the effectiveness of its focus on achieving the strategic goals of the enterprise are analyzed. This method is an important tool for the economical use of the enterprise's cash, ensuring financial stability and increasing investment attractiveness.

Қазіргі таңда тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары нарықтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету және тиімді жұмыс істеу үшін қаржылық жоспарлаудың тиімді жүйесін қолдануға қажеттілік артуда. Қаржылық жоспарлау кәсіпорынның барлық операцияларын басқаруға мүмкіндік беретін маңызды құрал болып табылады. Осы орайда, ақша ағымы тұжырымдамасы негізінде стратегиялық және ішкі жоспарлаудың маңызы зор. Ақша ағымын тиімді басқару арқылы кәсіпорын өзінің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ете алады және нарықта тұрақты даму үшін қажетті инвестициялық қорларды қалыптастырады.

Ақша ағымы тұжырымдамасы ұйымның қаржылық қозғалысын, яғни ақша қаражатының түсуі мен шығуының процесін сипаттайды. Бұл процесс кәсіпорынның ағымдағы міндеттемелерін орындауға, өнім шығаруға, қызмет көрсетуге және басқа да операцияларды жүзеге асыруға қажетті қаржы ресурстарын басқаруға мүмкіндік береді. Ақша ағымын дұрыс болжау және оның қозғалысын тиімді бақылау ұйымның қаржылық жағдайын тұрақтандыруға және оны болашақта кеңейтуге негіз болады.

Ақша ағымының түрлері:

- Операциялық ақша ағымы – негізгі өндірістік қызметтен түскен қаржы.
- Инвестициялық ақша ағымы – кәсіпорынның инвестициялық қызметінен алынған қаржы.
- Қаржылық ақша ағымы – қаржылық операциялардан алынған қаражат.

Ақша ағымын дұрыс жоспарлау мен басқару кәсіпорынның қысқа және ұзақ мерзімді стратегияларын тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тиімді

ақша ағымы кәсіпорынға қаржылық тұрақтылықты сақтап қалуға, жаңа жобаларды іске асыруға және сыртқы экономикалық өзгерістерге бейімделуге көмектеседі [1].

Стратегиялық жоспарлау – кәсіпорынның ұзақ мерзімді мақсаттарын анықтау және осы мақсаттарға жету үшін қажетті ресурстарды анықтау процесі. Бұл жоспарлау ұзақ мерзімді уақыт аралығында ұйымның бәсекелестік артықшылықтарын сақтауға және нарықтағы жағдайды тиімді пайдалануға бағытталған.

Тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары үшін стратегиялық жоспарлау кезінде ақша ағымын басқару өте маңызды аспект болып табылады. Кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштері (табыстар, шығындар, капиталдың айналымы) стратегиялық шешімдер қабылдауға әсер етеді. Мұнда стратегиялық мақсаттарды жүзеге асыру үшін қажетті қаржы ресурстарының болуы және оларды тиімді пайдалану үшін ақша ағымының болжамын жасау керек.

Стратегиялық жоспарлау кезінде келесі аспектілер ескеріледі:

- Ұзақ мерзімді даму мақсаттары.
- Қаржылық тәуекелдер мен мүмкіндіктер.
- Нарықтық жағдайлар мен тұтынушы сұранысы.
- Инвестициялық жобалар мен оларды қаржыландыру тәсілдері.

Ішкі жоспарлау кәсіпорынның ағымдағы операцияларын басқаруды қамтиды. Бұл жоспарлау түрі күнделікті қызметті тиімді ұйымдастыруға, шығындарды бақылауға және кәсіпорынның ішкі ресурстарын оңтайландыруға бағытталған. Ішкі жоспарлау барысында ақша ағымын басқару арқылы кәсіпорын өзінің қаржылық жағдайын тұрақтандырып, ішкі операцияларды оңтайландыра алады.

Ішкі жоспарлаудың маңызды аспектілері:

- Шығындарды бақылау: Барлық шығындарды алдын ала жоспарлап, оларды бақылауда ұстау кәсіпорынның пайдасын арттыруға мүмкіндік береді.
- Қорларды басқару: Қорларды тиімді пайдалану арқылы артық шығындардың алдын алуға болады.
- Ақша қаражатын тиімді бөлу: Ақша ағымын дұрыс бөлу және тиімді пайдалану өндірістік үдерістердің тұрақты жұмыс істеуіне және табыс табуға көмектеседі.

Ішкі жоспарлау кәсіпорынның күнделікті жұмысының тиімділігін арттырады және оның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді [2].

Ақша ағымын тиімді басқару кәсіпорынға қаржылық тұрақтылықты сақтауға және нарықтағы бәсекелестік артықшылықтарды нығайтуға көмектеседі. Ақша ағымын дұрыс жоспарлау және бақылау арқылы кәсіпорын қаржылық қорларын үнемді пайдаланып, инвестициялық жобаларды жүзеге асыра алады. Қаржы ағымының дұрыс болжауы кәсіпорынның қаржылық жағдайын тұрақтандырып, болашақта үлкен шығындардан сақтануға көмектеседі.

Кәсіпорынның ақша ағымы мен қаржылық жағдайын тиімді басқару үшін стратегиялық және ішкі жоспарлау жүйесін дұрыс ұйымдастыру қажет. Бұл үшін қаржылық талдау, болжау, бюджеттік жоспарлау және қаржылық есептілік жүйесін тиімді пайдалану керек [3].

Ақша ағымын тиімді басқару және оны стратегиялық жоспарлау процесіне интеграциялау тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары үшін маңызды болып табылады. Бұл жүйе кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын арттырып, оның дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ақша ағымының басқарылуы кәсіпорынның қаржылық стратегиясын тиімді жүзеге асыруға, шығындарды азайтуға және пайда көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның ішкі және стратегиялық жоспарларының тиімділігін арттыру арқылы ұйымның ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз етуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Андреев, И. С., & Павлов, В. П. (2015). Финансовый менеджмент в агропромышленном комплексе. М.: Инфра-М.
2. Карпова, Л. А. (2017). Основы финансового планирования в организации. М.: Юрайт.
3. Попов, А. В. (2016). Финансовая устойчивость предприятия: теоретические основы и практика. М.: Наука.

УДК 236.45.845.85

ОРИЕНТАЦИЯ НОВЫХ РАБОТНИКОВ И ПРОЦЕСС ИХ ОБУЧЕНИЯ

магистр экономических наук, старший преподаватель Абуева Н.К.
колледж «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада жаңа қызметкерлерді жұмысқа бейімдеу және оларды оқыту үдерісі қарастырылады. Қызметкерлерді тиімді бейімдеудің ұйым қызметіндегі маңызы, олардың кәсіби және әлеуметтік ортаға тез бейімделуінің негізгі факторлары талданады. Сонымен қатар, оқыту әдістері, соның ішінде тәлімгерлік, тәжірибелік оқыту және цифрлық білім беру құралдарының рөлі сипатталады.

Зерттеу барысында қызметкерлерді оқыту мен бейімдеу жүйесінің тиімділігін арттыру жолдары, сондай-ақ кездесетін қиындықтар мен оларды шешу тәсілдері қарастырылған. Мақала нәтижелері ұйымдағы кадрлық саясатты жетілдіруге және қызметкерлердің өнімділігін арттыруға бағытталған.

Summary: This article examines the orientation of new employees and the process of their training. The importance of effective adaptation in organizational performance and the key factors influencing employees' successful integration into the professional and social environment are analyzed. The study also highlights various training methods, including mentoring, practical learning, and the use of digital educational tools.

The article discusses ways to improve the effectiveness of employee orientation and training systems, as well as common challenges and solutions. The findings can be applied to enhance human resource management practices and increase employee productivity within organizations.

Современные организации уделяют особое внимание управлению персоналом, поскольку именно сотрудники являются ключевым ресурсом

компании. Одним из важнейших этапов работы с персоналом является ориентация новых работников и их обучение.

Правильно организованный процесс адаптации позволяет сократить период вхождения сотрудника в должность, снизить уровень стресса и повысить его эффективность. Обучение, в свою очередь, обеспечивает формирование необходимых знаний и навыков для качественного выполнения профессиональных обязанностей.

Цель данной лекции - рассмотреть особенности ориентации новых сотрудников, этапы их адаптации, а также методы и инструменты обучения.

Понятие ориентации новых работников

Ориентация новых работников представляет собой процесс их введения в организационную среду, включающий ознакомление с корпоративной культурой, внутренними правилами, структурой предприятия и должностными обязанностями. На начальном этапе работы сотрудник сталкивается с необходимостью освоения большого объёма информации, что может вызывать стресс и неуверенность. Именно поэтому важно создать условия, при которых новый работник сможет быстро адаптироваться и почувствовать себя частью коллектива.

Выделяют несколько видов адаптации:

- организационная - знакомство с правилами и структурой компании;
- профессиональная - освоение обязанностей и рабочих процессов;
- социальная - установление отношений в коллективе.

Эффективная ориентация помогает сотруднику быстрее стать частью команды и начать продуктивную работу.

Цели и задачи ориентации

Адаптация включает несколько аспектов: организационный, профессиональный и социальный. Организационный аспект связан с пониманием структуры компании, её целей и принципов работы. Профессиональный аспект предполагает освоение конкретных обязанностей, стандартов и требований к качеству выполнения задач. Социальный аспект отражает процесс включения сотрудника в коллектив, установление рабочих и неформальных отношений с коллегами. Гармоничное сочетание этих компонентов позволяет обеспечить эффективную интеграцию нового работника в деятельность организации.

Основные цели ориентации новых работников заключаются в следующем:

- сокращение времени адаптации;
- снижение уровня тревожности и неопределенности;
- формирование положительного отношения к компании;
- повышение производительности труда.

Задачи ориентации включают информирование сотрудника, обучение базовым навыкам и поддержку на начальном этапе работы.

Этапы процесса ориентации

Процесс ориентации тесно связан с обучением персонала. Обучение новых работников направлено на формирование необходимых знаний, навыков и

компетенций, которые обеспечивают качественное выполнение профессиональных обязанностей. Оно может осуществляться в различных формах, включая инструктажи, стажировку, участие в тренингах, наставничество и использование цифровых образовательных платформ. Важной особенностью современного обучения является его практическая направленность, позволяющая сотруднику не только усваивать теоретическую информацию, но и применять её в реальной рабочей деятельности.

Процесс ориентации включает несколько этапов:

1. Предварительный этап - предоставление информации о компании до начала работы.

2. Введение в организацию - знакомство с коллективом, правилами и корпоративной культурой.

3. Ознакомление с обязанностями - разъяснение задач, инструкций и стандартов работы.

4. Наставничество - помощь опытного сотрудника в освоении рабочих процессов.

Системный подход к этим этапам позволяет обеспечить эффективную адаптацию новых работников.

Процесс обучения новых работников

Особую роль в процессе обучения играет наставничество. Опытный сотрудник помогает новичку быстрее освоиться, разобраться в рабочих процессах и избежать типичных ошибок. Такой подход способствует не только повышению эффективности обучения, но и формированию благоприятного психологического климата в коллективе.

Обучение является важной частью адаптации и включает:

- вводное обучение - знакомство с основами работы;
- профессиональное обучение - развитие специальных навыков;
- корпоративное обучение - изучение ценностей и стандартов компании.

Формы обучения могут быть различными:

- тренинги;
- стажировка;
- наставничество;
- онлайн-курсы.

Методы обучения включают практическую работу, разбор ситуаций (кейсов), инструктажи и тестирование.

Инструменты и технологии обучения

В условиях цифровизации всё большее распространение получают современные технологии обучения. Онлайн-курсы, интерактивные платформы и корпоративные системы управления обучением позволяют организовать процесс подготовки персонала более гибко и эффективно. Они обеспечивают доступ к актуальной информации, возможность самостоятельного изучения материалов и оперативную проверку знаний.

Современные технологии позволяют сделать обучение более эффективным. К ним относятся:

- LMS-системы - платформы для онлайн-обучения;
- видеоматериалы и интерактивные курсы;
- тестирование и автоматизированная оценка знаний;
- мобильные приложения для обучения.

Использование цифровых инструментов ускоряет процесс обучения и делает его более доступным.

Оценка эффективности адаптации и обучения

Эффективность ориентации и обучения новых работников во многом определяется наличием системы оценки результатов. Для этого используются различные показатели, включая скорость выполнения задач, уровень качества работы, количество ошибок и степень удовлетворённости сотрудника. Анализ этих показателей позволяет своевременно выявлять проблемы и корректировать программы адаптации и обучения.

Для оценки эффективности используются:

- показатели производительности;
- уровень ошибок и качество работы;
- обратная связь от сотрудников;
- результаты тестирования.

На основе анализа результатов корректируются программы обучения и адаптации.

Проблемы и пути их решения

Несмотря на значительные преимущества, процесс ориентации и обучения может сопровождаться рядом трудностей. К ним относятся недостаточная информированность сотрудников, отсутствие системного подхода, а также слабая поддержка со стороны руководства и коллег. Преодоление этих проблем требует разработки чётких программ адаптации, внедрения наставничества и регулярной обратной связи.

Основные проблемы:

- стресс и неуверенность новых сотрудников;
- недостаточная информированность;
- отсутствие поддержки со стороны коллег.

Для их решения необходимо:

- внедрение наставничества;
- разработка четких программ адаптации;
- регулярная обратная связь.

Ориентация новых работников и их обучение являются важнейшими элементами управления персоналом. Они обеспечивают быстрое включение сотрудников в работу, повышают их эффективность и способствуют развитию организации.

Системный подход к адаптации и обучению позволяет формировать квалифицированный и мотивированный персонал, что является залогом успешной деятельности компании.

Таким образом, ориентация новых работников и их обучение являются важнейшими элементами эффективного управления персоналом. Они

обеспечивают не только быстрое включение сотрудников в рабочий процесс, но и способствуют повышению их профессионального уровня, формированию лояльности и развитию организации в целом. Комплексный и системный подход к данным процессам позволяет создать устойчивую основу для долгосрочного успеха компании.

Список использованной литературы

1. Мельникова Н. В. «Управление персоналом» (учебник, КноРус, 2022) – современные методы HR.
2. Кибанов А. Я. «Управление персоналом» (учебное пособие, КноРус, 2022) – классические и новые подходы.
3. Гэмбл, А. А. Томпсон «Стратегический менеджмент» (учебник, Юрайт, 2021) – основы стратегического анализа.

УДК 339.5

ТОРГОВЫЕ ВОЙНЫ, «ТАРИФНАЯ ИНФЛЯЦИЯ» И ПЕРЕСТРОЙКА ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕПОЧЕК, ЗАМЕДЛЯЮЩАЯ МИРОВУЮ ТОРГОВЛЮ

Агабеков А.Ю.¹, Гапурбаева Ш.Р.², Актамова З.А.³

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Международный университет Кыргызстана, г. Бишкек, Кыргызстан²

КНУ имени Ж. Баласагына, г. Бишкек, Кыргызстан³

Түйіндеме: Мақалада сауда соғыстарының күшеюі және тарифтік шектеулердің өсуі жағдайында әлемдік сауданың дамуының қазіргі үрдістері қарастырылады. «Тарифтік инфляция» феномені және оның тауарлар құнына, жаһандық жеткізу тізбектеріне және экономикалық динамикаға әсері талданады. Геосаяси және экономикалық факторлардан туындаған логистикалық тізбектердің қайта құрылуына және оның әлемдік сауданың баяулауына әсеріне ерекше назар аударылады. Жаһандық экономиканың жаңа жағдайларына елдер мен компаниялардың бейімделу қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Summary: The article examines current trends in global trade development amid escalating trade wars and increasing tariff restrictions. It analyzes the phenomenon of “tariff inflation” and its impact on prices, global supply chains, and economic dynamics. Particular attention is paid to the restructuring of logistics chains driven by geopolitical and economic factors and its role in slowing down global trade. The study concludes that countries and companies need to adapt to the new conditions of the global economy.

Объём мировой экономики в 2026 году, согласно оценкам, увеличится на 2,7%, что немного ниже прогнозируемого уровня в 2,8% на 2025 год и существенно уступает среднему допандемийному показателю, составлявшему около 3,2%. Такие данные представлены в докладе ООН «Мировая экономическая ситуация и перспективы на 2026 год». При этом обновлённый прогноз оказался на 0,1 процентного пункта выше ранее опубликованных оценок. Ранее эксперты Конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) прогнозировали рост мировой экономики на уровне 2,6% в 2026 году.

Ключевой задачей на 2026 год становится необходимость комплексной координации экономической политики. Одних мер денежно-кредитного

регулирования, направленных на управление процентными ставками, уже недостаточно. Для преодоления структурных ограничений развития и сдерживания инфляционных процессов государствам необходимо одновременно реализовывать меры по реструктуризации долговых обязательств, инвестированию в развитие логистической инфраструктуры и адаптацию к климатическим изменениям, а также укреплению доверия к международной торговле. В противном случае существует риск закрепления глобальной экономики в состоянии низких темпов роста и усиления социального неравенства.

Несмотря на сохраняющуюся устойчивость мировой экономики, прогнозы остаются сдержанными в связи с продолжающейся торговой напряжённостью, фискальными ограничениями и высокой степенью неопределённости. Ожидается, что темпы роста в 2026 году замедлятся до 2,7%, а в 2027 году увеличатся до 2,9%, однако эти показатели по-прежнему будут ниже как уровня 2025 года, так и средних значений, наблюдавшихся до пандемии. Основными факторами замедления выступают недостаточный уровень инвестиционной активности и наличие структурных дисбалансов, которые продолжают ограничивать экономическое развитие, несмотря на тенденции к снижению инфляции и постепенному смягчению денежно-кредитной политики.

В современных условиях особую значимость приобретает усиление координации макроэкономической политики, поскольку использование исключительно инструментов денежно-кредитного регулирования уже не обеспечивает необходимого эффекта в борьбе с инфляцией. В этой связи возрастает роль фискальной политики, которая должна применяться более целенаправленно и устойчиво, включая адресную поддержку социально уязвимых групп населения. Существенное значение также имеет развитие многостороннего сотрудничества, направленного на реализацию инициатив в области реструктуризации государственного долга и финансирования климатических проектов, что позволит сократить инвестиционные разрывы между странами. Наряду с этим необходимо укрепление открытой и основанной на правилах системы международной торговли [1].

Ожидается, что в развитых экономиках, таких как страны Европы, Япония и Соединённые Штаты, экономический рост сохранится на стабильном, но умеренном уровне, чему будет способствовать поддержка совокупного спроса со стороны бюджетной и денежно-кредитной политики. В то же время ряд крупных развивающихся стран, включая Китай, Индию и Индонезию, продолжат демонстрировать относительно высокие темпы роста, обусловленные устойчивым внутренним спросом и реализацией целевых государственных мер. Вместе с тем для многих стран с низким уровнем доходов и экономик, подверженных внешним шокам, прогнозы остаются менее благоприятными.

С точки зрения рисков сохраняется высокая уязвимость как в финансовой системе, так и в сфере международной торговли. Переоценка активов и увеличение объёмов заемного финансирования повышают вероятность резких корректировок на финансовых рынках. Одновременно обострение торговых и

геополитических противоречий может привести к нарушению глобальных цепочек поставок, сокращению трансграничных потоков капитала и усилению валютной нестабильности, что особенно негативно отражается на уязвимых экономиках.

Краткосрочные перспективы мировой экономики формируются под влиянием как стимулирующих, так и сдерживающих факторов. С одной стороны, замедление инфляции и постепенное смягчение денежно-кредитной политики способствуют снижению стоимости заимствований и поддержке внутреннего спроса. Дополнительным фактором роста выступает увеличение заработных плат в крупнейших экономиках, что стимулирует потребление. С другой стороны, сохраняющаяся неопределённость экономической политики, несмотря на её некоторое снижение по сравнению с пиковыми значениями, продолжает оказывать давление на деловую активность и потребительские ожидания. Высокий уровень государственного долга и ограниченные возможности бюджетного маневра снижают гибкость макроэкономической политики и ограничивают потенциал государственных инвестиций, усиливая риски замедления экономического роста в долгосрочной перспективе.

Одновременно наблюдается ускоренное развитие технологий, включая искусственный интеллект и решения в сфере чистой энергетики, а также расширение цифровой инфраструктуры и рост спроса на стратегически важные ресурсы. Эти процессы формируют новые направления инвестиционной активности и стимулируют инновационное развитие. Однако данный рост носит неравномерный характер и сосредоточен преимущественно в ограниченном числе развитых стран с высоким уровнем технологического и финансового потенциала, что усиливает глобальные экономические диспропорции и увеличивает разрыв между странами.

Число людей, находящихся в состоянии крайней бедности (с доходом менее 3 долларов в день по паритету покупательной способности 2021 года), после восстановления до допандемийного уровня в 2024 году сократилось в 2025 году лишь незначительно. При этом наблюдается тенденция к территориальной концентрации бедности, преимущественно в странах Африки к югу от Сахары, а также в государствах, характеризующихся вооружёнными конфликтами и слабостью институциональной среды [2].

Во многих странах сохраняется давление, связанное с ростом стоимости жизни. Увеличение цен продолжает снижать реальные доходы населения и ограничивать доступ к базовым товарам и услугам. Наиболее уязвимыми оказываются малообеспеченные домохозяйства, сельское население и женщины, на которых негативные последствия инфляции отражаются в большей степени.

Экономический рост, зафиксированный в 2025 году, сопровождался рекордными уровнями выбросов углекислого газа, что свидетельствует о сохранении углеродоёмкой модели развития. Одновременно усиливается воздействие климатических факторов: экстремальные погодные явления становятся более частыми и интенсивными. Это приводит к нарушениям в сельскохозяйственном производстве, росту цен на продовольствие и увеличению

нагрузки на государственные бюджеты, связанной с ликвидацией последствий чрезвычайных ситуаций и восстановительными мерами.

Таблица 1. Прогнозы экономического роста по регионам мира

Регион / страна	2025 (оценка)	2026 (прогноз)	2027 (прогноз)	Ключевые факторы роста и риски
США	1,9%	2,0%	2,2%	Потребление, инвестиции в ИИ; слабость строительства, риски рынков
Европейский союз	1,5%	1,3%	1,6%	Сильный спрос, рост зарплат; слабый экспорт, структурные проблемы
Япония	1,2%	0,9%	1,0%	Восстановление потребления; давление на экспорт
Продолжение таблицы 1				
Австралия, Южная Корея	—	Рост	Рост	Усиление внутреннего спроса
СНГ и Грузия	2,2%	2,1%	2,5%	Замедление в России, рост в Центральной Азии
Китай	4,9%	4,6%	4,5%	Поддержка политики, экспорт; риски недвижимости
Индия	7,4%	6,6%	6,7%	Потребление, госинвестиции
Западная Азия	3,4%	4,1%	4,0%	Нефть, диверсификация; геополитика
Турция	—	Умеренный	Умеренный	Жёсткая политика, внешний долг
Развивающиеся страны без выхода к морю	5,3%	4,9%	4,9%	Логистика, сырьевые рынки, переводы

Глобальный процесс дезинфляции сохраняет свою динамику: уровень общей инфляции снизился до приблизительно 3,4% в 2025 году и, согласно прогнозам, продолжит сокращаться до 3,1% в 2026 году. Основными факторами данного снижения выступают удешевление энергоносителей и продовольствия, стабилизация валютных курсов, а также замедление темпов роста номинальной заработной платы. В 2025 году около 40% стран смогли вернуться к средним долгосрочным показателям инфляции, характерным для периода 2010–2019 годов.

Вместе с тем достижение целевых ориентиров, установленных центральными банками, в ряде как развитых, так и развивающихся экономик происходит более медленными темпами, чем предполагалось ранее, что свидетельствует о сохранении определённых инфляционных рисков и структурных ограничений.

В 2026 году ожидается замедление роста мировой торговли до 2,2% на фоне ослабления эффекта опережающих поставок и закрепления тарифных ограничений. При этом международная торговля сохраняет значительную роль, формируя более половины мирового ВВП.

Долгосрочные структурные изменения приводят к трансформации торговых потоков: компании диверсифицируют цепочки поставок, развивают связи между странами «Юг–Юг» и усиливают цифровизацию, что способствует росту цифровых услуг. Эти процессы создают новые возможности для развивающихся стран, включая интеграцию в глобальные цепочки стоимости и расширение экспортных рынков.

Инвестиционная активность демонстрирует неоднородную динамику. В ряде развитых стран рост поддерживается вложениями в цифровую инфраструктуру и технологии, особенно в сфере искусственного интеллекта. В то же время во многих развивающихся экономиках инвестиции остаются ограниченными из-за высоких ставок, бюджетных ограничений и неопределённости. Потоки прямых иностранных инвестиций остаются слабыми.

Финансовые условия в целом смягчились благодаря стимулирующей политике и ослаблению доллара, что поддержало движение капитала. Однако сохраняются риски, связанные с возможной переоценкой активов, нестабильностью рынков и уязвимостью финансовой системы, особенно в небанковском секторе [3].

Сохраняющаяся инфляция оказывает негативное влияние на устойчивое развитие, усиливая масштабы бедности, социального неравенства и уязвимости населения. Наиболее быстрыми темпами растут цены на продовольствие, энергоносители и жильё, что в наибольшей степени затрагивает домохозяйства с низкими доходами и сельские регионы. Особую обеспокоенность вызывает продовольственная инфляция, поскольку она приводит к снижению качества и объёма питания, увеличивая риски недоедания и ухудшения здоровья, особенно среди женщин и детей.

Рост цен и их нестабильность негативно сказываются на уровне благосостояния населения и искажают экономическое поведение. Снижение реальных доходов вынуждает домохозяйства ограничивать потребление и откладывать вложения в образование, развитие навыков и предпринимательскую деятельность, что способствует росту социальной напряжённости и увеличивает зависимость от государственной поддержки. Одновременно неопределённость, связанная с инфляцией, сдерживает инвестиционную активность бизнеса, повышает стоимость заимствований и снижает темпы роста производительности, что негативно отражается на долгосрочном экономическом развитии.

Сдерживание инфляции требует комплексного и сбалансированного подхода. Несмотря на ключевую роль денежно-кредитной политики в формировании стабильных инфляционных ожиданий, её необходимо дополнять адресными мерами бюджетной поддержки наиболее уязвимых слоёв населения, а также инструментами, направленными на развитие предложения — включая промышленную, структурную и климатическую политику. На международном уровне возрастает значение координации усилий, расширения льготного финансирования и инвестиций в устойчивые цепочки поставок, что позволяет

снижать ценовую волатильность при сохранении социальной стабильности и условий для экономического роста.

Список использованной литературы

1. United Nations. World Economic Situation and Prospects 2026. — New York, 2026. — p. 15–60.
2. UNCTAD. Trade and Development Report 2025. — Geneva, 2025. — p. 20–55.
3. World Bank. Global Economic Prospects. — Washington, 2025. — p. 30–70.

УДК 004.8:336.76(574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Агабекова Шолпан Нуртазаевна, Бокушева Светлана,
Кейкова Жадра Каримхановна
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Резюме: Мақалада Қазақстандағы қаржы секторында AI технологияларын тиімді қолдану жолдарын зерттеу, кедергілерді анықтау және практикалық ұсыныстар жасау қарастырылады.

Summary. The article examines ways to effectively implement AI technologies in Kazakhstan's financial sector, identifies existing obstacles, and provides practical recommendations.

Қазақстанда да соңғы жылдары қаржы секторын цифрландыруға ерекше көңіл бөлінуде. Банктер мен финтех-компаниялар цифрлық платформаларды, мобильді қосымшаларды және автоматтандырылған аналитикалық жүйелерді белсенді енгізіп келеді. Мұндай технологиялар қаржы ұйымдарының тиімділігін арттыруға, операциялық шығындарды төмендетуге және клиенттерге көрсетілетін қызмет сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Соған қарамастан, Қазақстандағы қаржы секторында жасанды интеллект технологияларын толыққанды енгізу бірқатар қиындықтармен байланысты. Олардың қатарында деректер сапасының жеткіліксіздігі, инфрақұрылымның әлсіздігі, білікті кадрлардың жетіспеушілігі және нормативтік-құқықтық базаның толық қалыптаспауы бар.

Қазақстан қаржы жүйесінде цифрлық трансформация қарқынды жүріп жатыр. Жасанды интеллект (AI) технологиялары қаржы ұйымдарына автоматтандырылған шешім қабылдау, клиенттерге қызмет көрсету, тәуекелдерді басқару және инвестициялық стратегияларды оңтайландыру мүмкіндігін береді.

Осыған байланысты Қазақстандағы қаржы секторында жасанды интеллект технологияларын тиімді қолдану мәселесін ғылыми тұрғыдан зерттеу өзекті болып табылады.

Зерттеудің міндеттері: — жасанды интеллекттің қаржы секторындағы теориялық негіздерін қарастыру; — Қазақстандағы қаржы ұйымдарында AI

қолдану тәжірибесін талдау; – халықаралық тәжірибені зерттеу; – жасанды интеллектті енгізудің тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

1. Жасанды интеллекттің қаржы секторындағы теориялық негіздері
Жасанды интеллект – компьютерлік жүйелердің адам интеллектісіне тән функцияларды орындау қабілетін сипаттайтын технологиялар жиынтығы. Оның негізгі элементтеріне машиналық оқыту, нейрондық желілер, табиғи тілдерді өңдеу және деректерді интеллектуалды талдау жатады.

Қаржы секторында AI технологиялары келесі бағыттарда қолданылады:

- несиелік скоринг және тәуекелдерді бағалау;
- қаржылық алаяқтықты анықтау;
- инвестициялық портфельдерді басқару;
- клиенттерге қызмет көрсету (чат-боттар); – операциялық процестерді автоматтандыру.

Зерттеушілердің пікірінше, жасанды интеллект қаржы ұйымдарының тиімділігін бірнеше бағытта арттырады. Біріншіден, үлкен көлемдегі деректерді өңдеу жылдамдығын арттырады. Екіншіден, шешім қабылдау сапасын жақсартады. Үшіншіден, операциялық шығындарды төмендетеді.

Сонымен қатар AI технологиялары тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Мысалы, машиналық оқыту алгоритмдері клиенттердің қаржылық мінез-құлқын талдау арқылы несиелік тәуекелдерді дәлірек болжауға мүмкіндік береді.

2. Қазақстандағы қаржы секторында жасанды интеллектті қолдану жағдайы
Қазақстандағы банк жүйесі соңғы жылдары қарқынды цифрлық трансформация кезеңін бастан өткеруде. Бірқатар ірі банктер жасанды интеллект элементтерін өз қызметінде пайдалана бастады.

Мысалы, кейбір банктер клиенттердің төлем қабілеттілігін бағалау үшін автоматтандырылған скоринг жүйелерін қолданады. Бұл жүйелер үлкен көлемдегі деректерді талдау арқылы несиелік тәуекел деңгейін анықтайды.

Сонымен қатар чат-боттар мен виртуалды көмекшілер банктердің клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыруға көмектеседі. Олар тәулік бойы жұмыс істеп, клиенттердің сұрақтарына жедел жауап береді.

Қазақстандағы финтех-компаниялар да жасанды интеллект технологияларын белсенді қолдануда. Олар мобильді төлем жүйелерін, цифрлық әмияндарды және онлайн несие беру платформаларын дамытып келеді.

Дегенмен, жасанды интеллектті кеңінен енгізуге бірқатар факторлар кедергі келтіреді. Олардың ішінде: – сапалы деректердің жеткіліксіздігі; – технологиялық инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы; – AI саласындағы мамандар тапшылығы; – нормативтік реттеу мәселелері.

3. Халықаралық тәжірибе
Дамыған елдерде жасанды интеллект қаржы секторында кеңінен қолданылады. АҚШ, Ұлыбритания, Сингапур және Оңтүстік Корея сияқты елдерде банктер AI технологияларын стратегиялық деңгейде енгізіп отыр.

Мысалы, АҚШ банктері несиелік тәуекелдерді бағалау және қаржылық алаяқтықты анықтау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін белсенді

пайдаланады. Бұл жүйелер транзакцияларды талдау арқылы күмәнді операцияларды автоматты түрде анықтайды.

Еуропалық банктер инвестициялық кеңес беру қызметінде робот-кеңесшілерді (robo-advisors) қолданады. Олар клиенттердің инвестициялық мақсаттары мен тәуекел деңгейін талдау арқылы инвестициялық портфельді автоматты түрде қалыптастырады.

Сингапурда мемлекеттік деңгейде финтех экожүйесін дамыту бағдарламалары жүзеге асырылуда. Бұл елде банктер мен технологиялық компаниялар арасында тиімді серіктестік қалыптасқан.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жасанды интеллект технологияларын тиімді енгізу үшін дамыған инфрақұрылым, сапалы деректер және қолайлы реттеу ортасы қажет.

4. Қазақстандағы AI енгізудің негізгі кедергілері Қазақстандағы қаржы секторында AI технологияларын енгізуге кедергі келтіретін негізгі факторлар төмендегідей:

5. Деректер сапасының төмендігі. Көптеген қаржы ұйымдарында деректер әртүрлі жүйелерде сақталады және толық интеграцияланбаған.

6. Технологиялық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі. AI алгоритмдері жоғары есептеу қуатын қажет етеді.

7. Білікті мамандар тапшылығы. Data science және жасанды интеллект саласында жоғары білікті мамандар саны шектеулі.

8. Нормативтік-құқықтық база. Жасанды интеллектті қолдануға қатысты нақты реттеу тетіктері әлі толық қалыптаспаған.

9. AI технологияларын енгізудің тиімділігін арттыру жолдары Қазақстандағы қаржы секторында жасанды интеллектті тиімді енгізу үшін келесі бағыттар маңызды болып табылады:

Біріншіден, деректер инфрақұрылымын дамыту қажет. Қаржы ұйымдары Big Data платформаларын енгізіп, деректерді орталықтандырылған түрде басқаруы тиіс.

Екіншіден, кадрлық әлеуетті дамыту маңызды. Университеттер мен оқу орталықтарында data science, финтех және жасанды интеллект бағытындағы білім беру бағдарламаларын кеңейту қажет.

Үшіншіден, технологиялық инфрақұрылымды жаңғырту қажет. Бұлтты технологиялар мен жоғары өнімді есептеу жүйелерін енгізу AI алгоритмдерінің тиімділігін арттырады.

Төртіншіден, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру қажет. Мемлекет тарапынан жасанды интеллектті қолдануға қатысты стандарттар мен ережелер әзірленуі тиіс.

Бесіншіден, инновациялық экожүйені дамыту маңызды. Банктер, стартаптар және зерттеу орталықтары арасында ынтымақтастық орнату қажет.

6. Практикалық ұсыныстар Қазақстандағы банктер мен финтех-компанияларға келесі ұсыныстарды беруге болады: – AI енгізу стратегиясын әзірлеу; – деректерді басқару жүйесін жетілдіру; – аналитикалық

платформаларды енгізу; – пилоттық AI жобаларын іске қосу; – қызметкерлердің цифрлық құзыреттерін дамыту.

Бұл шаралар қаржы ұйымдарының тиімділігін арттыруға және клиенттерге көрсетілетін қызмет сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда жасанды интеллектті енгізу белгілі бір қиындықтармен байланысты болғанымен, дұрыс стратегия мен тиімді басқару арқылы бұл технологиялардың әлеуетін толық пайдалануға болады.

Алдағы жылдары AI технологияларын кеңінен енгізу Қазақстанның қаржы секторын халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті етуге ықпал етеді.

Қазіргі таңдағы Қазақстандағы жағдай келесідей:

– Инфрақұрылым: Ұлттық банктің цифрлық платформалары, FinTech-стартаптар.

– Кедергілер:

- Деректер сапасының төмендігі;
- Инфрақұрылым мен IT жүйелердің шектеулілігі;
- Құқықтық реттеу және деректерді қорғау мәселелері.

– Мысалдар: Halyk Bank, Kaspi Bank және басқа банктердегі AI қолдану тәжірибесі (несиелік скоринг, чат-боттар).

Кесте 1. Халықаралық тәжірибе

Ел	AI қолдану бағыты	Нәтиже
АҚШ	Несие беру, тәуекелді бағалау	Қарыз алушыны жылдам бағалау, дефолт тәуекелін азайту
Еуропа	Fraud detection	Қаржылық алаяқтықты 30% төмендету
Сингапур	Робо-консультант	Клиентке персонализацияланған инвестициялық кеңестер

• Салыстырмалы талдау: Қазақстанға бейімдеуге болатын тәжірибелер: несие скорингі, тәуекелді автоматтандырылған талдау, персонализацияланған сервистер.

AI тиімділігін арттыру жолдары:

1. Деректер сапасын арттыру: Big Data платформаларын енгізу, деректерді біріктіру.

2. Персоналды дайындау: IT және қаржы мамандарына арналған оқу бағдарламалары.

3. Инфрақұрылымды жаңарту: Cloud технологиясы, серверлер, деректер орталықтары.

4. Нормативтік база: Деректерді қорғау, AI этикасы, қаржылық реттеу.

5. Пилоттық жобалар: Стартаптар мен банк ішінде AI-эксперименттер.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасанды интеллект технологиялары қаржы секторын дамытуда маңызды рөл атқарады. Олар операциялық тиімділікті арттыруға, тәуекелдерді басқаруды жетілдіруге және клиенттік тәжірибені жақсартуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. *Harvard Business Review*, 96(1), 108–116.
2. Bughin, J., et al. (2019). *Notes from the AI frontier: Applications and value of deep learning*. McKinsey Global Institute.
3. ҚР Ұлттық банк. (2023). *Қаржы секторында цифрлық трансформация бойынша есеп*. Астана.
4. Halyk Bank Annual Report (2022).
5. Kaspi Bank Digital Strategy Report (2023).

УДК 37.091:336.7

ҚАРЖЫ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Агабекова Шолпан Нуртазиевна

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Саттарова Жанат Жаксылыковна

Өліп-би жеке бастауыш мектебі, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Резюме: Мақалада бастауыш сынып оқушыларының экономикалық ойлау қабілетін дамытуда қаржы сауаттылығының рөлі қарастырылады. Зерттеуде экономикалық ойлаудың теориялық негіздері, қаржы сауаттылығын дамыту әдістемелері және бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған практикалық тәсілдер талданады. Мақалада сонымен қатар ойын арқылы оқыту, симуляциялық тәжірибелер және бюджеттік жобалау сияқты инновациялық әдістер ұсынылады.

Summary. The article examines the role of financial literacy in developing the economic thinking skills of primary school students. The study analyzes the theoretical foundations of economic thinking, methods for developing financial literacy, and practical approaches for children of primary school age. The article also presents innovative methods such as learning through games, simulation experiences, and budget planning exercises.

Қазіргі заман талабына сай әрбір адамда қаржы сауаттылығы болуы қажет. Балаларға ерте жастан қаржылық білім беру олардың болашақта өз қаржысын тиімді басқаруына ықпал етеді. Экономикалық ойлау қабілеті — бұл тек сандармен жұмыс жасау ғана емес, сонымен бірге ресурстарды тиімді бөлу, жоспарлау, талдау және шешім қабылдау дағдыларын қамтиды.

Бастауыш сыныпта қаржы сауаттылығын дамыту бала үшін ойын арқылы білім алу, қарапайым бюджеттік есептер жүргізу және күнделікті экономикалық операцияларды түсіну арқылы жүзеге асады [1].

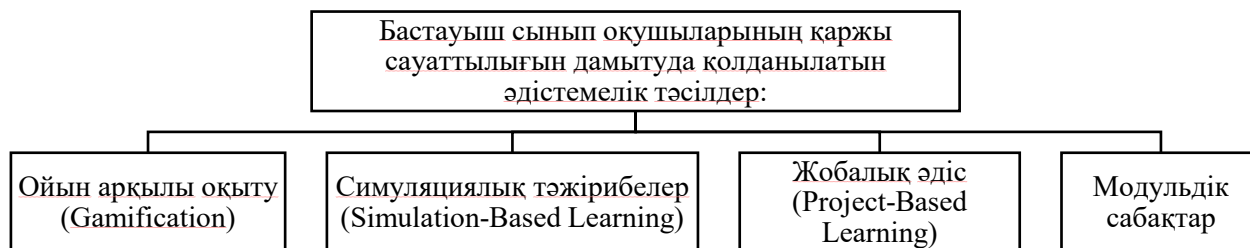
Экономикалық ойлау — бұл адамның қаржылық және ресурстық ақпаратты талдай алу қабілеті, шешім қабылдауда рационалды тұрғыдан ойлау. Бастауыш сыныпта балалардың экономикалық ойлауы қарапайым заттардан басталады: сатып алу, үнемдеу, жоспарлау, бөлшектер мен бүтіндерді салыстыру.

Қаржы сауаттылығы — бұл ақша, бюджетті басқару, үнемдеу, инвестициялау және қаржылық шешім қабылдау жөніндегі білім мен дағдының

жиынтығы. Бастауыш мектепте қаржы сауаттылығын дамытуда төмендегідей бағыттар қолданылады:

- Ақшаның мәні мен түрлерін түсіндіру;
- Жеке бюджетті жоспарлау ойындары;
- Ойын арқылы сатып алу, үнемдеу және инвестиция концепцияларын үйрету [2].

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының қаржы сауаттылығын дамытуда қолданылатын әдістемелік тәсілдер қарастырылды (сурет 1):

Сурет 1. Бастауыш сынып оқушыларының қаржы сауаттылығын дамытуда қолданылатын әдістемелік тәсілдер

1. Ойын арқылы оқыту (Gamification)

- Балаларға қаржылық шешім қабылдау ойындары ұсынылады.
- Мысалы: "Супермаркетке бару" немесе "Отбасылық бюджет" симуляциялары.

2. Симуляциялық тәжірибелер (Simulation-Based Learning)

- Балалар өз бюджетін жоспарлап, әртүрлі сценарийлерде шешім қабылдайды.
- Қарапайым карточкалар арқылы сатып алу және үнемдеу процесі көрсетіледі.

3. Жобалық әдіс (Project-Based Learning)

- "Менің апталық бюджетті жоспарлауым" немесе "Сыныптық дүкен" жобалары арқылы экономикалық ойлау дағдылары дамиды.

4. Модульдік сабақтар

- Қысқа, тақырыптық сабақтар: «Ақшаны қалай үнемдеуге болады», «Менің қажеттіліктерім мен қалауларым», «Бюджет жасау негіздері».

Бастауыш сыныптарда жүргізілген тәжірибе көрсеткендей, оқушылар [3]:

- Сандарды салыстыра алады;
- Қарапайым бюджеттік шешімдер қабылдай алады;
- Ақшаның рөлін түсінеді және үнемдеу әдеттерін дамытады;
- Ойын кезінде өз таңдауын дәлелдей алады, талдау жүргізеді.

Кесте 1. Экономикалық ойлау дағдыларының деңгейі

Оқушылар тобы	Бастапқы деңгей	Сынақтан кейінгі деңгей	Өсу %
1 сынып	40%	65%	+25%
2 сынып	45%	70%	+25%

3 сынып	50%	75%	+25%

Зерттеу көрсеткендей, қаржы сауаттылығын дамыту бастауыш мектеп жасындағы балалардың экономикалық ойлау қабілетін тиімді арттырады.

- Балалар қарапайым бюджеттік есептер жүргізуді үйренеді;
- Ақшаны үнемдеу және жоспарлау дағдылары қалыптасады;
- Ойындар мен симуляциялар оқу процесін қызықты және тиімді етеді.

Сондай-ақ, ата-аналар мен мұғалімдердің қатысуы балалардың қаржы сауаттылығын күшейтеді, өйткені олар балалардың тәжірибелік әрекеттеріне нұсқау береді және бақылау жасайды [4].

Қаржы сауаттылығын арттыру арқылы бастауыш сынып оқушыларының экономикалық ойлау қабілетін дамыту маңызды педагогикалық міндет болып табылады. Ойындық және симуляциялық әдістерді пайдалану балалардың логикалық ойлау, шешім қабылдау және талдау дағдыларын қалыптастырады. Бастауыш мектепте қаржы сауаттылығын дамыту балалардың болашақтағы қаржылық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін алғашқы қадам болып табылады [5].

Ұсыныстар:

1. Бастауыш сыныпта қаржы сауаттылығын пәндік интеграция арқылы енгізу;
2. Ойын және симуляциялық сабақтарды жүйелі түрде қолдану;
3. Ата-аналармен бірлесе отырып үй тапсырмаларын қаржы тақырыбына бағыттау;
4. Экономикалық ойлауды бағалау үшін шағын тестілер мен жобаларды пайдалану.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бектемісова Г. Қ., Әбілова А. Бастауыш мектеп оқушыларының қаржы сауаттылығы // Қазақстан педагогикалық журнал. — 2021. — № 3. — С. 23–31.
2. Нұркенова Ж. Қаржы сауаттылығы және білім беру: әдістемелік ұсыныстар. — Алматы: Білім, 2020. — 120 с.
3. Дәуренова С. М., Құдайбергенова А. А. Балаларға арналған қаржы сауаттылығын дамыту бағдарламалары // Педагогика және психология. — 2019. — № 2. — С. 55–63.
4. Мусин М. Е., Сейтқалиева А. Қ. Экономикалық ойлау қабілетін дамытудағы қаржы сауаттылығының рөлі // Білім және ғылым. — 2020. — № 6. — С. 44–52.
5. Қарабаев Ә. Қ., Жұмабекова Л. М. Қаржы сауаттылығы және экономикалық тәрбие мәселелері // Бастауыш мектеп педагогикасы. — 2022. — № 1. — С. 15–24.

ӨОЖ 336.74

ҚОР НАРЫҒЫНДАҒЫ БАҒА АУЫТҚУЛАРЫ: ФАКТОРЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Аққұлы С.Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на колебания цен на фондовых рынках, а также методы их анализа и прогнозирования. Автор проводит

факторный анализ, выявляя ключевые переменные, которые могут оказывать значительное влияние на ценовые колебания. В статье представлена систематизация основных причин, приводящих к ценовым аномалиям, таких как изменения в экономической политике, макроэкономические условия, внешнеэкономические факторы и поведение инвесторов. Особое внимание уделяется современным методам прогнозирования, включая использование статистических моделей и алгоритмов машинного обучения для предсказания будущих изменений на рынке.

Summary This article explores the factors influencing price fluctuations in stock markets, as well as methods for their analysis and forecasting. The author conducts a factor analysis, identifying key variables that have a significant impact on price changes. The article provides a systematization of the main causes of price anomalies, such as changes in economic policy, macroeconomic conditions, external factors, and investor behavior. Special attention is given to modern forecasting methods, including the use of statistical models and machine learning algorithms to predict future market movements.

Қор нарығы — экономиканың маңызды бөлігі болып табылады, оның динамикасы және бағалардағы ауытқулар қаржылық тұрақтылықты және жалпы экономикалық жағдайды айқындайды. Қор нарығындағы баға ауытқулары көбінесе қысқа мерзімде өзгеріп отыратын факторларға байланысты болады. Осыған байланысты қор нарығындағы бағалардың ауытқуларын тиімді талдау және болжау әдістерін анықтау өзекті мәселеге айналып отыр.

Қор нарығындағы баға ауытқуларының негізгі себептері әртүрлі макроэкономикалық, микроэкономикалық, психологиялық және техникалық факторларға негізделген. Баға ауытқуларын анықтау және олардың болашақта қалай өзгередінін болжау үшін факторлық талдау және түрлі болжау әдістерін қолдану маңызды. Бұл мақалада қор нарығындағы баға ауытқуларының негізгі факторлары анықталып, олардың әсерін бағалау үшін қолданылатын әдістер қарастырылады [1].

Қор нарығындағы баға ауытқуларына бірнеше факторлар әсер етеді, оларды ішкі және сыртқы факторлар деп бөлуге болады:

1. Макроэкономикалық факторлар Макроэкономикалық факторлар — бұл экономикалық жүйенің жалпы жағдайына әсер ететін ірі факторлар. Оларға мыналар жатады:

- Инфляция деңгейі — инфляцияның өсуі активтердің құнына, оның ішінде қор нарығына әсер етеді. Өте жоғары инфляция инвесторлардың қор нарығынан қашуына немесе баға өсіміне алып келуі мүмкін.
- Пайыздық мөлшерлемелер — пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруі, әдетте, қор нарығындағы акциялардың бағасына әсер етеді. Мысалы, мөлшерлеменің өсуі инвестициялық активтердің құнын төмендетуі мүмкін.
- Жалпы экономикалық өсім — экономикалық өсім қор нарығының жоғарылауы мен бағалардың тұрақтануына ықпал етеді. Төмен экономикалық өсім немесе рецессия қор нарығындағы бағалардың төмендеуіне әкеледі.
- Валюталық курстар — ұлттық валютаның құлдырауы немесе нығаюы халықаралық нарықтардағы бағалардың өзгеруіне әсер етуі мүмкін.

2. Саяси факторлар Қор нарығындағы бағалардың өзгеруіне саяси жағдай да айтарлықтай ықпал етеді. Бұл факторларға мыналар жатады:

- Саяси тұрақтылық — саяси тұрақсыздық немесе дағдарыс қор нарығындағы құбылмалы бағаларды тудыруы мүмкін.

- Үкіметтің экономикалық саясаты — мемлекеттің салық саясаты, заңнамадағы өзгерістер және сыртқы экономикалық саясат та қор нарығына әсер етеді.

3. Психологиялық факторлар Инвесторлардың психологиясы да қор нарығындағы баға ауытқуларына әсер етуі мүмкін. Бұл факторлар:

- Нарықтағы үрей мен оптимизм — инвесторлардың жалпы көңіл-күйі және олардың үрейі немесе оптимизмі нарықтың бағалық деңгейіне әсер етеді.

- Ақпараттың таралуы — нарықтағы ақпараттың тез таралуы инвесторлардың шешім қабылдау процесін әсер етуі мүмкін. Әсіресе, жалған немесе теріс ақпараттың әсері нарықтық баға ауытқуларына себеп болуы ықтимал.

4. Техникалық факторлар Техникалық факторлар нарықтағы сұраныс пен ұсыныстың балансын, бағалардың қалыптасуын сипаттайды:

- Сауда көлемі — қор нарығындағы сауда көлемінің ұлғаюы немесе азаюы бағалардың өзгеруіне әсер етеді.

- Баға тенденциялары — техникалық талдау арқылы анықталған бағалардың трендтері де баға ауытқуларын болжауға мүмкіндік береді.

Қор нарығындағы баға ауытқуларын факторлық талдауды жүзеге асыру үшін түрлі эконометрикалық және статистикалық әдістер қолданылады. Әдетте, бұл әдістер мынадай қадамдардан тұрады:

- Мәліметтерді жинақтау — баға ауытқуларының негізгі факторларын анықтау үшін қажетті деректерді жинау (экономикалық индикаторлар, сауда көлемі, пайыздық мөлшерлемелер, инфляция деңгейі, т.б.).

- Регрессиялық талдау — бағалардың негізгі өзгерісін түсіндіретін факторларды анықтау үшін регрессиялық модельдер құру.

- Корреляциялық талдау — әртүрлі факторлар арасындағы байланысты анықтау.

- Уақыт қатарларының талдауы — баға ауытқуларын болжау үшін тарихи деректерді пайдалану.

Қор нарығындағы баға ауытқуларын болжау үшін бірнеше негізгі әдістер қолданылады:

- Статистикалық модельдер — уақыт қатарларын модельдеу, регрессиялық талдау, эконометрикалық әдістерді қолдану.

- Машиналық оқыту — жасанды интеллект және нейрондық желілер сияқты заманауи технологияларды қолдана отырып, үлкен деректерді талдау және болжау.

- Техникалық талдау — графиктер мен индикаторлар арқылы нарықтың бағытын болжау. Бұл әдіс негізінен қысқа мерзімді болжаулар үшін тиімді.

- Нейроэкономика — психология мен экономика арасындағы байланысты зерттеу, нарық қатысушыларының шешім қабылдау процестерін модельдеу [2].

Қор нарығындағы баға ауытқуларын факторлық талдау және болжау экономикалық және қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін маңызды

құралдар болып табылады. Алайда нарықтың күрделілігі мен әртүрлі факторлардың өзара байланысы болжауды қиындатады. Сондықтан болжау әдістері үнемі жетілдіріліп отыруы тиіс. Қазіргі таңда техникалық талдау және машиналық оқыту әдістерінің дамуымен бағалардағы ауытқуларды болжау мүмкіндігі айтарлықтай артты.

Әдебиеттер тізімі

1. Мишкин, Ф. С. (2010). Финансовые рынки и учреждения. Москва: Издательство "Юрайт".
2. Бодри, Д., Мэй, Г. (2009). Финансовые рынки и финансовые кризисы. Москва: Альпина Паблишер.

ӘОЖ 332.1

КАПИТАЛДЫ ЗАҢСЫЗ ӘКЕТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Амандық Д.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена проблеме незаконного вывоза капитала, который представляет собой одно из самых серьезных экономических преступлений в современных условиях. Автор рассматривает причины и последствия незаконного вывоза капитала, его влияние на экономику страны, а также анализирует механизмы, через которые капитал покидает страну. В работе подробно изучены международные и национальные механизмы борьбы с этим явлением, включая законодательные инициативы и правовые инструменты, направленные на пресечение незаконных финансовых операций. Особое внимание уделено мерам по предотвращению незаконного вывоза капитала, таким как улучшение контроля за финансовыми потоками, усиление международного сотрудничества в сфере финансового мониторинга и повышение ответственности за финансовые преступления. В статье также рассматриваются рекомендации по совершенствованию законодательства и укреплению институциональной базы для борьбы с незаконным вывозом капитала.

Summary This article addresses the issue of illegal capital outflow, which is one of the most serious economic crimes in contemporary conditions. The author examines the causes and consequences of illegal capital outflow, its impact on the country's economy, and analyzes the mechanisms through which capital leaves the country. The paper explores both international and national mechanisms for combating this phenomenon, including legislative initiatives and legal tools aimed at halting illegal financial operations. Special attention is given to measures for preventing illegal capital outflow, such as improving financial flow monitoring, strengthening international cooperation in financial monitoring, and increasing accountability for financial crimes. The article also provides recommendations for improving legislation and strengthening the institutional framework to combat illegal capital outflow.

Капиталды заңсыз әкету – экономикалық қылмыстардың ішінде өте күрделі және қауіпті құбылыс болып табылады. Бұл құбылыс ел экономикасына үлкен зардаптар әкеледі, оның ішінде қаржылық тұрақсыздық, инвестициялық климаттың нашарлауы, сондай-ақ елден капиталдың заңсыз кетуі, бюджетке түсетін кірістердің төмендеуі мен әлеуметтік инфрақұрылымның әлсіреуі сияқты мәселелер орын алады. Заңсыз капиталды әкету – халықаралық масштабта да өзекті мәселе болып табылады, өйткені бұл қаржы жүйесінің сенімділігіне

нұқсан келтіреді. Осы мақалада заңсыз капиталды әкетудің себептері, салдары және оның алдын алу шаралары қарастырылады.

Заңсыз капиталды әкету бірнеше негізгі себептерге байланысты жүзеге асырылады:

- Салық жүктемесін төмендету: Көптеген кәсіпкерлер мен компаниялар жоғары салықтардан немесе қатаң қаржылық бақылаудан құтылу үшін өз капиталдарын шетелге заңсыз шығарады.

- Қаржылық тұрақсыздық: Елдің экономикалық жағдайы, инфляция, ұлттық валюта бағамының құлдырауы сияқты факторлар бизнесмендерді өз капиталын қорғауға және шетелдерге ауыстыруға мәжбүр етеді.

- Қаржылық реттеудің әлсіздігі: Әр түрлі елдердегі заңнамалар арасындағы алшақтықтар, офшорлық аймақтардың қолжетімділігі және қаржы ағындарының бақылауының әлсіздігі заңсыз капиталдың шығуына жол ашады.

- Саяси жағдай мен тұрақсыздық: Ел ішіндегі саяси дағдарыстар немесе тұрақсыздық, сондай-ақ бизнес ахуалының өзгеруі инвесторларды капиталды шетелге шығару арқылы қауіпсіздік іздеуге итермелейді.

Заңсыз капиталды әкету ел экономикасына теріс әсер етеді және бірнеше негізгі салдарға әкеледі:

- Экономикалық дағдарыс: Елден капиталдың шығуы, әсіресе маңызды салалардан, экономикалық тұрақсыздықты күшейтеді, жұмыссыздықты арттырады және мемлекеттік қарызды көбейтеді.

- Бюджет тапшылығы: Қаржылық ресурстардың елден кетуі мемлекеттік бюджетке түсетін кірістердің төмендеуіне алып келеді, бұл әлеуметтік қызметтерді қаржыландыруға және инфрақұрылым жобаларын іске асыруға кедергі келтіреді.

- Инвестициялық ахуалдың нашарлауы: Заңсыз капиталдың кетуі бизнеске инвестициялар тарту мүмкіндіктерін шектейді. Бұл инвестициялық белсенділіктің төмендеуіне, экономиканың өсімінің баяулауы мен халықтың әлауқатының төмендеуіне әкеледі.

- Қоғамдық сенімнің төмендеуі: Заңсыз капиталды әкету халықтың қаржы жүйесіне деген сенімін жоғалтуына себеп болып, қаржылық жүйені қолдауға бағытталған халықтық ресурстардың күрт азаюына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы мен басқа да мемлекеттердің осы мәселе бойынша тәжірибесі көрсеткендей, капиталды заңсыз әкетуді болдырмау үшін кешенді шараларды қолдану қажет. Мұндай шаралар келесілерді қамтиды:

- Қаржылық бақылауды күшейту: Елде қаржылық операцияларды бақылау жүйесін нығайту қажет. Бұл үшін Ұлттық банк пен қаржы қадағалау органдарының қызметін жақсарту, шетелге капитал шығаруды қадағалау және алдын алу мақсатында арнайы қаржылық құралдарды енгізу қажет.

- Офшорлық аймақтармен күрес: Офшорлық аймақтардағы заңсыз капиталды сақтау мен аударуға жол бермеу үшін халықаралық ынтымақтастықты күшейту қажет. Сонымен қатар, офшорлармен бизнес жүргізуге байланысты заңдарды қатаңдату керек.

- Құқықтық жауапкершілікті күшейту: Қаржылық қылмыстар мен заңсыз капиталды әкетудің салдарына байланысты қылмыстық жауапкершілікті арттыру, ауыр жаза қолдану арқылы алдын алу шараларын енгізу.

- Салық жүйесін жетілдіру: Салық салудың тиімді жүйесін енгізу, салықтық жеңілдіктер мен субсидияларды дұрыс пайдалану кәсіпкерлерді капиталды шетелге заңсыз шығаруға мәжбүрлеудің алдын алады.

- Инвесторларды тарту және елдегі бизнестің тиімділігін арттыру: Заңды кәсіпкерлік үшін тиімді жағдайлар жасау, инвесторлар үшін қауіпсіз және болжамды орта қалыптастыру арқылы заңсыз капиталдың кетуіне жол бермеуге болады [2].

Қазіргі әлемде капиталдың заңсыз шығуын бақылау халықаралық деңгейде жүзеге асырылуы керек. Бұл үшін көптеген елдер халықаралық қаржылық институттармен, оның ішінде Халықаралық валюта қоры (IMF), Дүниежүзілік банк, ЮНКТАД және басқа ұйымдармен бірге жұмыс істейді. Халықаралық деңгейде заңсыз капиталды әкетумен күресу үшін елдер арасында ақпарат алмасу, бірлескен тексерулер мен қылмыстық істер бойынша ынтымақтастық орнату маңызды.

Капиталды заңсыз әкету – бұл тек қаржылық емес, саяси және әлеуметтік салаға да теріс әсер ететін құбылыс. Осы мәселені шешу үшін мемлекеттердің ішкі саясаты мен халықаралық деңгейдегі ынтымақтастығын арттыру қажет. Заңсыз капиталды әкетудің алдын алу шараларының тиімділігі қаржылық қадағалау мен құқықтық жүйенің мықтылығына, салықтық және қаржылық жүйенің тұрақтылығына байланысты болады. Тек кешенді шаралар мен тиімді заңнамалық база ғана капиталдың заңсыз шығуына жол бермей, экономиканың тұрақты дамуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев, Н. (2020). Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. Алматы: Қазақстан университеті.
2. Петров, А. С. (2018). Банктердің бірігуі мен қосылуы: теориялық және практикалық аспектілері. Мәскеу: Юридическая литература.

ӘОЖ 332.14:336.64

ЖАҢА ҚАРЖЫЛЫҚ СӘУЛЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КРАУДФАНДИНГ ЖӘНЕ КРАУДИНВЕСТИНГ ПЛАТФОРМАЛАРЫН БАСҚАРУ

Асқат Е.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на колебания цен на фондовых рынках, а также методы их анализа и прогнозирования. Автор проводит факторный анализ, выявляя ключевые переменные, которые могут оказывать значительное влияние на ценовые колебания. В статье представлена систематизация основных причин, приводящих к ценовым аномалиям, таких как изменения в экономической политике, макроэкономические условия, внешнеэкономические факторы и поведение инвесторов.

Особое внимание уделяется современным методам прогнозирования, включая использование статистических моделей и алгоритмов машинного обучения для предсказания будущих изменений на рынке.

Summary This article explores the factors influencing price fluctuations in stock markets, as well as methods for their analysis and forecasting. The author conducts a factor analysis, identifying key variables that have a significant impact on price changes. The article provides a systematization of the main causes of price anomalies, such as changes in economic policy, macroeconomic conditions, external factors, and investor behavior. Special attention is given to modern forecasting methods, including the use of statistical models and machine learning algorithms to predict future market movements.

Қазіргі уақытта әлемде қаржылық технологиялардың қарқынды дамуы, әсіресе краудфандинг және краудинвестинг платформаларының пайда болуы жаңа қаржылық архитектураны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл жүйелер дәстүрлі қаржыландыру көздеріне альтернативті шешімдер ұсынады, әсіресе стартаптар мен шағын және орта бизнес үшін. Қазіргі таңда краудфандинг және краудинвестинг платформалары әлемдегі қаржылық нарықтардың жаңа дәуіріне енгізілуде, бұл олардың экономикалық дамуға және жаңа жобаларды қаржыландыруға ықпал етуіне байланысты маңызды зерттеу тақырыбына айналды.

Краудфандинг — бұл адамдардың немесе ұйымдардың үлкен тобына белгілі бір жобаларды қаржыландыру мақсатында қаражат жинауға арналған процесс. Краудфандинг платформалары интернет арқылы жеке тұлғалар мен ұйымдарды тартуға мүмкіндік береді, ал жоба авторы өз идеясы мен жоспарын жариялап, қаржылық көмек сұрайды. Бұл механизм негізінен әлеуметтік жобалар, гуманитарлық бастамалар, мәдени және білім беру жобалары үшін қолданылады.

Краудинвестинг — бұл инвестицияларды жеке тұлғалардың немесе топтардың қатысуымен жүзеге асыратын қаржыландыру әдісі. Краудинвестинг платформалары инвесторларға белгілі бір бизнес жобаларға немесе стартаптарға капитал салуға мүмкіндік береді. Бұл механизм бойынша инвесторлар компанияның акцияларын немесе облигацияларын сатып ала отырып, белгілі бір мөлшерде қаржылық сыйақы алуды мақсат етеді [1].

Қаржылық технологиялар мен платформалардың тиімді жұмыс істеуі үшін арнайы басқару механизмдері мен нормативтік құқықтық негіздер қажет. Краудфандинг және краудинвестинг платформаларының қызметін басқару бірнеше аспектілерден тұрады:

1. Құқықтық реттеу

- Краудфандинг және краудинвестинг платформалары көбінесе бірқатар заңдық шектеулер мен нормативтік актілерге бағынады. Бұл платформалардың жұмысын реттейтін негізгі ережелерге елдің қаржы нарығының регламенттері, инвестицияларды қорғау туралы заңдар, салық саясаты мен инвесторлар құқықтарын қорғау шаралары жатады.

2. Платформа құрылымы мен функционалдығы

- Краудфандинг және краудинвестинг платформаларының тиімді жұмысы үшін жақсы әзірленген және функционалды интерфейс болуы тиіс. Платформа

пайдаланушыларына оңай тіркеліп, жобаларға қатысу мүмкіндігін беру, транзакциялар мен есеп айырысуларды ұйымдастыру жүйесі маңызды.

3. Платформа қауіпсіздігі

- Қаржы нарығының интернет платформаларында қауіпсіздік шаралары ерекше маңызға ие. Қатысушылардың қаржылары мен жеке ақпараттарын қорғау үшін платформалар ауқымды қауіпсіздік шараларын қолдануы керек. Бұл жүйелерге жоғары деңгейде шифрлау, көпфакторлы аутентификация және деректерді қорғаудың басқа да шаралары кіреді.

4. Жоба мониторингі мен бағалау

- Қаржыландырылған жобалар платформаның бақылауында болуы керек. Платформалар жоба жүргізушілерінің көрсеткіштерін бақылап, олардың жобалардың дамуын және қолданылатын қаражатты қалай игергенін тексеруі керек. Бұл тұтынушылардың сенімін арттырып, тәуекелдерді азайтуға көмектеседі.

Краудфандинг және краудинвестингтің артықшылықтары мен кемшіліктері:

1. Артықшылықтары

- Жобаларды қаржыландыру мүмкіндігі — стартаптар мен шағын бизнестің дәстүрлі несиелерге қол жеткізу мүмкіндігі болмаған жағдайда краудфандинг және краудинвестинг платформалары оларды қолдаудың балама көзі болып табылады.

- Инвесторлардың әртүрлілігі — платформалар жеке тұлғалар мен институционалдық инвесторларға да мүмкіндіктер ұсынады, бұл көп түрлі қаржылық ресурстарды тартуға мүмкіндік береді.

- Қоғамдық танымалдылық — қаржыландыру платформалары жобалар мен стартаптарға үлкен аудиторияға танытуға мүмкіндік береді, бұл маркетингтік артықшылықтарға ие.

2. Кемшіліктері

- Құқықтық және реттеу тәуекелдері — краудфандинг және краудинвестинг платформалары кейбір елдерде әлі толық реттелмеген, бұл тәуекелдер мен заңдық қиындықтарға әкелуі мүмкін.

- Инвесторлар мен жобаның жауапкершілігі — жобаның сәтсіз болуы немесе қаржылық қиындықтарға ұшырау нәтижесінде инвесторлар шығынға ұшырауы мүмкін.

- Капиталдың жетіспеушілігі — кейбір жобаларға қажетті капитал көлемін тарту қиын болуы мүмкін, әсіресе ерекше нишалық немесе жоғары тәуекелді жобалар үшін [2].

Қаржылық технологиялар мен инновациялар дамыған сайын краудфандинг және краудинвестинг платформаларының мүмкіндіктері кеңейе түседі. Олардың қаржылық нарықтарға енгізілуі экономикалық тиімділікті арттырып, капиталды тиімді бөлуді қамтамасыз етеді. Дегенмен, олардың дамуы бірқатар құқықтық және әлеуметтік проблемаларды шешуді талап етеді. Мұндай платформалардың жұмысын тұрақты әрі қауіпсіз ету үшін реттеуші орган мен

заң шығарушы органдар тарапынан тиімді құқықтық негіздер мен жаңашыл нормативтік актілерді енгізу қажет.

Қорытындылай келе, краудфандинг және краудинвестинг платформалары қаржылық жүйенің маңызды құрамдас бөлігіне айналуға, олардың ықпалы күннен күнге артып келеді. Бұл жаңа қаржылық модельдер инвестицияларға қолжетімділікті жеңілдетіп, стартаптар мен инновациялық жобаларға қажетті қаржыны тартуға мүмкіндік береді. Дегенмен, осы салада тәуекелдерді басқару және құқықтық негіздер мәселелеріне көңіл бөлу маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Bassem, M. (2014). Crowdfunding: A New Way to Fund Small Businesses. Journal of Small Business Management, 52(4), 899-920.
2. Kappel, T. (2009). Crowdfunding: A New and Innovative Way to Fund Small Businesses and Startups. Harvard Law Review, 122(3), 10-12.

ӘОЖ 336.5

ГУДВИЛЛДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДАҒЫ БАҒАСЫ

Байбосын Т.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена исследованию роли гудвилла в процессе принятия финансовых решений. Гудвилл представляет собой нематериальный актив, который отражает стоимость репутации компании, ее клиентской базы, бренда и других нематериальных факторов, способствующих будущим экономическим выгодам. В статье анализируется, как гудвилл влияет на оценку компании при слияниях и поглощениях, а также его роль в принятии решений о финансировании, инвестициях и стратегическом управлении. Особое внимание уделяется методам оценки гудвилла, а также проблемам и вызовам, которые возникают при его учете в финансовой отчетности. Рассматриваются подходы к управлению гудвиллом, включая меры по его сохранению и увеличению. Статья также исследует влияние гудвилла на оценку рисков и стоимость капитала, а также предлагает рекомендации по улучшению учета гудвилла в условиях современных экономических изменений.

Summary The article explores the role of goodwill in financial decision-making. Goodwill is an intangible asset that reflects the value of a company's reputation, customer base, brand, and other non-material factors that contribute to future economic benefits. The article analyzes how goodwill influences the valuation of companies in mergers and acquisitions, as well as its role in financial decisions regarding funding, investments, and strategic management. Special attention is given to methods of goodwill valuation and the issues and challenges associated with its accounting in financial reporting. The article also examines approaches to managing goodwill, including measures for its preservation and growth. Furthermore, the impact of goodwill on risk assessment and cost of capital is explored, with recommendations provided to improve goodwill accounting in the context of current economic changes.

Қаржылық басқаруда гудвилл — компанияның нарықтық құнынан тыс нематериалдық актив болып табылады. Гудвиллдің құрамында компанияның беделі, клиенттер базасы, бренд танымалдығы және басқа да құнды ресурстар, ол компанияның болашақта пайда табуына мүмкіндік береді. Кәсіпорындардың

бірігуі мен қосылуы, қаржылық шешімдер қабылдау және инвестициялық стратегиялар жасау кезінде гудвиллді бағалау маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада гудвиллдің қаржылық шешімдер қабылдаудағы маңызы, оны бағалау әдістері мен есепке алу мәселелері қарастырылады.

Гудвилл — бұл компанияның нарықтық құнынан тыс, бірақ болашақта пайда әкелетін активтер жиынтығы. Бұл активтерге компанияның беделі, адал клиенттері, сауда маркасы, бизнес процестерінің тиімділігі және басқа да нематериалды факторлар кіреді. Гудвиллдің болуы компанияның кірістерінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді және оның нарықтық бағасын арттырады.

Гудвилл әсіресе бірігу мен қосылу (M&A) процесінде маңызды рөл атқарады. Компания бірігу кезінде өзінің активтерін жаңа компаниямен біріктіреді және осы процесс барысында гудвилл бағаланады. Бұл бағалау компанияның құнын арттыру немесе төмендету үшін пайдаланылуы мүмкін.

Гудвиллдің бағалануы күрделі процесс болып табылады, себебі ол тікелей активтермен өлшенбейді. Әдетте, гудвилл бірнеше әдіс арқылы бағаланады:

- Тікелей тәсіл — бұл әдіс бойынша, компанияның жалпы құнынан оның нақты активтері мен міндеттемелерін алып тастағанда қалған соманы гудвилл ретінде бағалайды. Бұл әдіс, әдетте, бірігу мен қосылу жағдайларында пайдаланылады.

- Таза құн әдісі — компанияның активтерінің нарықтық құнын есептеу арқылы гудвиллдің құнын бағалау. Бұл әдіс арқылы компанияның нарықтағы орны мен брендін құны есепке алынады.

- Дисконтталған ақша ағымы (DCF) әдісі — болашақ ақша ағындарын дисконттау арқылы гудвиллдің құнын есептеу. Бұл әдіс компанияның болашақтағы кірістілігін ескеруге мүмкіндік береді [1].

Гудвилл қаржылық шешімдер қабылдауда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, компанияның бірігуі мен қосылуы кезінде гудвиллдің бағалануы қаржылық шешімдерге тікелей әсер етеді. Мысалы, егер бірігу кезінде гудвилл жоғары бағаланса, бұл жаңа компанияның нарықтағы күшін көрсетеді және болашақтағы табысты арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, гудвиллдің бағасының асыра көрсетілуі қаржылық дағдарысқа алып келуі мүмкін, себебі ол нарықтық құнды асыра бағалауға әкеледі.

Гудвиллдің бағасы сондай-ақ салықтық және қаржылық есептілікке әсер етеді. Оның дұрыс бағалануы мен есепке алынуы компанияның қаржылық нәтижелерін нақты көрсетеді, ал дұрыс емес бағалау — қате шешімдерге, салықтық шығындардың артуына және қаржылық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Гудвиллді басқару — бұл ұзақ мерзімді перспективада компанияның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды процесс. Компаниялар үшін гудвиллдің сапасын сақтау және оны арттыру — басты міндеттердің бірі. Бұл үшін бірнеше шаралар қажет:

- Клиенттермен қарым-қатынасты нығайту: Компанияның клиенттер базасын сақтау және оны кеңейту гудвиллдің негізгі элементтерін сақтап қалуға көмектеседі.

- Брендті дамыту: Сауда маркасын танымал ету, оның құнын арттыру компанияның гудвиллін нығайтады.

- Корпоративтік мәдениетті дамыту: Компанияның ішкі мәдениеті мен қызметкерлерінің бірлігі де гудвиллдің бір бөлігі болып табылады. Әріптестер мен жұмысшылардың жоғары мотивациясы мен сенімділігі компанияның ұзақ мерзімді табысына ықпал етеді.

Гудвиллдің есепке алынуы мен бағалануы қаржылық есептіліктің маңызды бөлігін құрайды. Қаржылық есептеулерде гудвиллді дұрыс көрсету компанияның қаржылық жағдайын дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Бірақ, гудвиллдің құнын есепке алу кезінде бірнеше қиындықтар туындауы мүмкін:

- Амортизация мәселесі: Көптеген елдерде гудвилл амортизацияланбайды, яғни оның құны уақыт өте келе төмендемейді. Бұл бухгалтерлік есепте белгілі бір қиындықтар туғызады.

- Құнның өзгеруі: Гудвиллдің нарықтағы өзгерістеріне байланысты оның құны да өзгеріп отыруы мүмкін, бұл компанияның қаржылық есептілігінде өзгерістерді қажет етеді.

- Қателіктер мен асыра бағалау: Гудвиллдің бағалануында кейде асыра бағалау немесе оның құнын тым төмен көрсету орын алуы мүмкін, бұл компанияның болашақ қаржылық шешімдеріне теріс әсер етеді [2].

Гудвилл — бұл компанияның ұзақ мерзімді дамуындағы маңызды стратегиялық актив. Оның дұрыс бағалануы және тиімді басқарылуы компанияның қаржылық тұрақтылығын, нарықтағы орнын және болашақтағы табысын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда, гудвиллді бағалау барысында кездесетін қиындықтар мен мәселелер компанияның қаржылық есептілігінің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін ерекше назар аударуды талап етеді. Компаниялар үшін гудвиллдің мәнін түсініп, оны тиімді басқару — қаржылық шешімдер қабылдаудағы маңызды қадам болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жүнісова, М. Қ. (2018). Қаржылық есеп және есептілік. Алматы: Экономика.
2. Құдайбергенова, Н. С. (2014). Қаржылық талдау және инвестициялық шешімдер. Алматы: Дәуір.

ӨОЖ 336

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТАЛАР: ЭКОНОМИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕР

Байкенжеева Д.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются роль технологий искусственного интеллекта и цифровых валют в современной экономике, а также их взаимное влияние и экономические возможности. В условиях развития цифровой финансовой системы искусственный интеллект становится важным инструментом для анализа данных, автоматизации финансовых операций и управления рисками.

Summary: The article examines the role of artificial intelligence technologies and digital currencies in the modern economy, as well as their interaction and economic potential. In the context of the development of the digital financial system, artificial intelligence has become an essential tool for data analysis, automation of financial operations, and risk management.

Қазіргі кезеңде әлемдік экономика цифрлық трансформация кезеңін бастан өткеруде. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы экономикалық процестердің құрылымын өзгертуде және жаңа қаржылық құралдардың пайда болуына ықпал етуде. Соның ішінде жасанды интеллект (Artificial Intelligence) пен цифрлық валюталар экономикалық жүйелердің тиімділігін арттыруда маңызды факторға айналып отыр.

Цифрлық валюталар, әсіресе криптовалюталар мен орталық банктердің цифрлық валюталары (CBDC), қаржы жүйесін жаңғыртудың маңызды элементі ретінде қарастырылады. Олар төлем жүйелерін жеделдетуге, қаржылық операциялардың ашықтығын қамтамасыз етуге және транзакциялық шығындарды төмендетуге мүмкіндік береді. Ал жасанды интеллект қаржы нарықтарын талдау, болжам жасау және қаржылық тәуекелдерді басқару сияқты күрделі процестерді автоматтандыруда кеңінен қолданылады.

Сондықтан жасанды интеллект пен цифрлық валюталардың үйлесімі экономиканың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастырып, қаржы секторында инновациялық өзгерістерге жол ашады.

Цифрлық валюталар – электронды форматта шығарылатын және сақталатын қаржы құралдары. Олардың негізгі ерекшелігі – орталықтандырылмаған немесе блокчейн технологиясы негізінде жұмыс істеуі.

Цифрлық валюталардың экономика үшін бірнеше маңызды артықшылықтары бар:

- қаржылық операциялардың жылдамдығы мен қауіпсіздігін арттыру;
- халықаралық төлемдерді жеңілдету;
- қаржы жүйесінің ашықтығын қамтамасыз ету;
- транзакциялық шығындарды азайту;
- көлеңкелі экономиканы қысқарту.

Сонымен қатар көптеген мемлекеттер ұлттық цифрлық валюталарды енгізу мүмкіндігін қарастыруда. Бұл өз кезегінде қаржы жүйесінің тиімділігін арттыруға және ақша айналымын бақылауды жақсартуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект экономиканың көптеген салаларында қолданылып келеді, алайда оның қаржы секторындағы рөлі ерекше. Қаржы институттары үлкен көлемдегі деректерді өңдеу үшін машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады.

Жасанды интеллекттің негізгі қолдану бағыттары:

- қаржы нарықтарын талдау және болжам жасау;
- алаяқтық әрекеттерді анықтау;
- клиенттердің мінез-құлқын талдау;
- инвестициялық шешімдерді оңтайландыру;
- автоматтандырылған сауда жүйелерін дамыту.

AI технологиялары қаржы ұйымдарына тәуекелдерді тиімді басқаруға және нарықтағы өзгерістерге жедел әрекет етуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект пен цифрлық валюталарды біріктіру қаржы секторында жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызады. Мысалы, жасанды интеллект блокчейн жүйелеріндегі деректерді талдау арқылы транзакциялардың қауіпсіздігін арттыра алады.

Бұл интеграцияның негізгі артықшылықтары:

1. қаржылық операцияларды автоматтандыру;
2. транзакциялық тәуекелдерді төмендету;
3. қаржы нарықтарының тиімділігін арттыру;
4. жаңа цифрлық бизнес-модельдердің пайда болуы.

Мысалы, смарт-контрактілерді жасанды интеллект алгоритмдерімен біріктіру арқылы автоматтандырылған қаржылық қызметтерді дамытуға болады. Бұл өз кезегінде қаржы жүйесінің икемділігі мен тиімділігін арттырады [1].

Жасанды интеллект пен цифрлық валюталардың дамуы әлемдік экономиканың құрылымына айтарлықтай әсер етеді. Бұл технологиялар жаңа жұмыс орындарын қалыптастыруға, инновациялық кәсіпкерлікті дамытуға және цифрлық экономиканың үлесін арттыруға мүмкіндік береді.

Болашақта бұл технологиялардың дамуы:

- қаржы қызметтерінің қолжетімділігін арттырады;
- халықаралық сауда операцияларын жеңілдетеді;
- экономикалық өсімді ынталандырады;
- жаңа цифрлық экожүйелердің қалыптасуына ықпал етеді.

Сонымен қатар бұл процестермен бірге киберқауіпсіздік, құқықтық реттеу және деректерді қорғау мәселелері де өзекті болып қала береді.

Жасанды интеллект пен цифрлық валюталар қазіргі экономиканың маңызды элементтеріне айналып отыр. Олардың үйлесімі қаржы жүйесінің тиімділігін арттыруға, экономикалық процестерді автоматтандыруға және жаңа бизнес-модельдердің пайда болуына ықпал етеді [2].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасанды интеллект қаржы нарықтарын талдауды жетілдіріп, тәуекелдерді басқаруды тиімді етеді, ал цифрлық валюталар төлем жүйелерін оңтайландырып, қаржы операцияларын жеңілдетеді [3].

Сондықтан бұл технологияларды дамыту цифрлық экономиканың қалыптасуына және экономикалық өсудің жаңа мүмкіндіктерін ашуға маңызды әсер етеді. Болашақта мемлекеттер мен қаржы институттары осы инновациялық технологияларды тиімді пайдалану арқылы экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ете алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жомарт Ертаев. Қаржы жүйесінің цифрлануы және жаңа экономикалық модельдер. – Алматы: Қаржы университеті баспасы, 2020.
2. Кенжеғали Сагадиев. Қазақстан экономикасын жаңғырту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2019.
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Қазақстандағы цифрлық теңге жобасы бойынша зерттеу есебі. – Астана, 2023.

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІ

Байкенжеева Д.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В этой статье рассматривается влияние цифровой экономики на рынок труда и её социально-экономические последствия. Развитие цифровых технологий приводит к трансформации трудовых отношений, появлению новых профессий и изменению требований к трудовым ресурсам.

Summary: This article examines the impact of the digital economy on the labor market and its socio-economic consequences. The development of digital technologies leads to the transformation of labor relations, the emergence of new professions, and changes in the requirements for the workforce.

Қазіргі кезеңде әлемдік экономика цифрлық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты жаңа даму кезеңіне өтуде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жасанды интеллект, үлкен деректер және автоматтандыру жүйелері экономикалық процестердің құрылымын айтарлықтай өзгертіп отыр. Бұл өзгерістер еңбек нарығына да тікелей әсер етуде.

XXI ғасырдың басынан бастап әлемдік экономика цифрлық трансформацияның белсенді кезеңіне өтті. Жасанды интеллект, роботтандыру, үлкен деректер, бұлтты технологиялар және блокчейн сияқты құралдар өндірісті, қызмет көрсетуді және жалпы экономикалық құрылымды өзгертуде. Қазақстан да бұл үрдістен тыс қалмай, "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы арқылы экономиканы сандық технологиялармен жаңғыртуға бет алды. Цифрлық экономика еңбек нарығына қалай әсер етеді, жаңа кәсіптік бағыттар мен дағдылар қандай, және бұл әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қандай салдарға алып келеді деген сұрақтар бүгінгі күннің маңызды мәселесі болып отыр.

Цифрлық экономика – ақпараттық технологиялар мен цифрлық платформаларға негізделген экономикалық қызметтің жаңа түрі. Оның дамуы еңбек нарығындағы мамандықтардың құрылымын өзгертіп, жаңа кәсіби дағдыларға деген сұранысты арттыруда. Сонымен қатар цифрландыру кейбір дәстүрлі мамандықтардың қысқаруына және жаңа кәсіптердің қалыптасуына ықпал етеді.

Сондықтан цифрлық экономиканың еңбек нарығына әсерін зерттеу қазіргі экономикалық ғылымдағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Цифрлық экономика – ақпараттық технологиялар негізінде қалыптасқан экономикалық жүйе. Оның басты ерекшелігі – өндіріс, қызмет көрсету және басқару процестерінің цифрлық технологиялар арқылы жүзеге асырылуы.

Цифрлық экономиканың негізгі ерекшеліктері:

- экономикалық процестердің автоматтандырылуы;
- деректердің маңызды өндірістік ресурсқа айналуы;
- электрондық сауда мен цифрлық платформалардың дамуы;
- инновациялық технологиялардың кеңінен қолданылуы.

Цифрлық технологиялар еңбек нарығында екі бағытта әсер етеді:

Автоматтандыру нәтижесінде кейбір мамандықтар қысқаруы мүмкін. Жасанды интеллект пен робототехниканың кеңеюі қарапайым, қайталанатын жұмысты алмастырып, кейбір секторларда позициялардың қысқаруына әкелуі мүмкін. Мысалы, АҚШ-та деректер өңдеу және веб-хостинг саласында жаңа инвестицияларға қарамастан жұмысшылар саны төмендеді — 2025 жылы бұл салаларда 6 700 адам жұмыстан кеткені тіркелді.

Дегенмен жаңа салалар мен қызмет түрлері пайда болады. Платформалық экономика және цифрлық қызметтер саласында жаңа кәсіптер — деректер аналитигі, киберқауіпсіздік инженері, жасанды интеллект маманы сияқты — өмірге келуде. Жасанды интеллектке қатысты жұмыс орындары соңғы жылдары тез өсу үрдісін көрсетуде, кейбір елдерде AI сапарларын жүргізетін кәсіби мамандарға сұраныс жоғары қарқынмен артуда.

Цифрлық экономиканың еңбек нарығына негізгі әсерлері:

1. Жаңа мамандықтардың пайда болуы. Мысалы, деректер талдаушысы, бағдарламашы, цифрлық маркетинг маманы, киберқауіпсіздік маманы сияқты кәсіптерге сұраныс артуда.

2. Еңбек дағдыларына қойылатын талаптардың өзгеруі. Қазіргі еңбек нарығында цифрлық сауаттылық, аналитикалық ойлау және технологияларды пайдалану қабілеті маңызды рөл атқарады.

3. Қашықтан жұмыс істеу формасының дамуы. Цифрлық платформалар қызметкерлерге әлемнің кез келген жерінен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

4. Еңбек өнімділігінің артуы. Автоматтандыру мен жасанды интеллект технологиялары өндірістік процестердің тиімділігін арттырады.

Цифрландыру еңбек нарығында жаңа мүмкіндіктермен қатар белгілі бір тәуекелдерді де туындатады. Кейбір салаларда автоматтандыру жұмыс орындарының қысқаруына әкелуі мүмкін. Сондықтан мемлекеттер еңбек нарығын реттеу және қайта даярлау бағдарламаларын дамыту арқылы бұл мәселелерді шешуге тырысады.

Цифрлық экономиканың негізгі әлеуметтік салдары:

- кадрларды қайта даярлау қажеттілігі;
- білім беру жүйесінің жаңғыртылуы;
- еңбек нарығында бәсекелестіктің артуы;
- жаңа кәсіпкерлік мүмкіндіктердің пайда болуы.

Қазақстанда цифрлық экономиканы дамыту мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Елде цифрландыру процестерін дамыту үшін бірқатар мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда. Бұл бағдарламалардың мақсаты – экономиканың тиімділігін арттыру және еңбек нарығында жаңа мүмкіндіктер қалыптастыру.

Қазақстандағы цифрлық трансформация:

- инновациялық кәсіпкерліктің дамуына;
- жаңа технологиялық салалардың қалыптасуына;
- жоғары білікті кадрларға сұраныстың артуына ықпал етеді.

Цифрлық экономиканың дамуы еңбек нарығының құрылымына елеулі өзгерістер енгізуде. Автоматтандыру мен жасанды интеллект технологиялары еңбек өнімділігін арттырып, жаңа кәсіптердің пайда болуына ықпал етеді. Сонымен қатар цифрландыру дәстүрлі мамандықтардың қысқаруына әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты еңбек нарығын тиімді дамыту үшін білім беру жүйесін жаңғырту, цифрлық дағдыларды дамыту және кадрларды қайта даярлау бағдарламаларын іске асыру маңызды болып табылады. Цифрлық экономиканың мүмкіндіктерін тиімді пайдалану елдің экономикалық дамуына және еңбек ресурстарының сапасын арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Кенжеғали Сагадиев. Қазақстан экономикасының даму мәселелері. – Алматы, 2018.
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстандағы цифрлық экономика дамуының негізгі бағыттары. – Астана, 2022.
3. Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты. Цифрлық трансформация және еңбек нарығы. – Астана, 2023.
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. Қазақстан экономикасының цифрлық даму үрдістері. – Астана, 2023.

УДК 336.22:004.9

ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И КОНТРОЛЯ ЗА ДВИЖЕНИЕМ КАПИТАЛА

Байкенжеева Д.Б.¹, Калыкулов К.М.², Арашкевич О.В.³

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Шымкентский университет, г. Шымкент, Казахстан²

Гомельский государственный университет имени Ф.Скорина, г.Гомель, Беларусь³

Түйіндеме: Мақалада салықтық әкімшілендірудің цифрлық құралдары және капитал қозғалысын бақылаудағы олардың рөлі қарастырылады. Автоматтандыру, үлкен деректер және электрондық платформалар сияқты негізгі технологиялар талданады. Сонымен қатар e-Salyk жүйесінің енгізілуі сияқты практикалық мысалдар қарастырылады.

Summary: The article examines digital tools of tax administration and their role in ensuring transparency of capital flows. Key technologies such as automation, big data, and digital platforms are analyzed. Special attention is given to practical cases, including the implementation of the e-Salyk system and the impact of digitalization on tax control efficiency.

Современная экономика характеризуется активным внедрением цифровых технологий во все сферы общественной жизни. Государственные органы стремятся повысить эффективность управления финансовыми потоками, обеспечить прозрачность налоговой системы и минимизировать уклонение от уплаты налогов. В этих условиях цифровые инструменты становятся ключевым элементом налогового администрирования. Их внедрение позволяет автоматизировать процессы, сократить временные и финансовые издержки, а также повысить точность обработки информации.

Налоговое администрирование представляет собой сложную систему мер, направленных на обеспечение соблюдения налогового законодательства. В условиях цифровизации оно трансформируется, приобретая новые формы и инструменты. Одним из ключевых направлений является использование больших данных и аналитических платформ, позволяющих обрабатывать значительные объёмы информации и выявлять скрытые закономерности в финансовых потоках. Это способствует более эффективному выявлению налоговых правонарушений и снижению уровня теневой экономики.

Цифровые инструменты включают электронные декларации, онлайн-кассы, автоматизированные системы мониторинга транзакций, а также интеграцию различных государственных информационных систем. Электронная подача отчетности значительно упрощает взаимодействие между налогоплательщиками и государством, снижает административную нагрузку и повышает прозрачность процессов. Онлайн-кассы позволяют отслеживать операции в режиме реального времени, что существенно повышает уровень контроля за денежными потоками [1].

Контроль за движением капитала является важной составляющей финансовой политики государства. Цифровые технологии позволяют отслеживать трансграничные операции, анализировать финансовые потоки и предотвращать незаконный вывод капитала. Интеграция банковских систем с налоговыми органами обеспечивает доступ к информации о транзакциях, что повышает эффективность контроля и снижает возможности для уклонения от налогообложения.

Таблица 1. Цифровые инструменты налогового администрирования

Инструмент	Содержание	Эффект применения
Электронные декларации	Онлайн-подача отчетности	Снижение времени обработки
Онлайн-кассы	Передача данных о продажах в реальном времени	Рост прозрачности
Big Data	Анализ больших массивов данных	Выявление нарушений
ИИ (AI)	Прогнозирование рисков	Повышение эффективности
e-Salyk	Интегрированная налоговая система	Автоматизация процессов

Практика показывает, что внедрение цифровых решений существенно повышает эффективность налогового администрирования. Например, в Казахстане система e-Salyk стала важным шагом в развитии цифровой налоговой инфраструктуры. Она позволяет автоматизировать процессы подачи отчетности, расчета налогов и взаимодействия с налоговыми органами. В результате внедрения данной системы значительно сократилось время обработки данных, снизилось количество ошибок и повысилась прозрачность деятельности предприятий [2].

Таблица 2. Влияние цифровизации на налоговую систему

Показатель	До цифровизации	После цифровизации	Изменение
Время обработки данных	100%	60–70%	–30–40%
Ошибки в отчетности	100%	50–60%	–40–50%
Налоговые поступления	100%	110–120%	+10–20%
Теневая экономика	100%	80–90%	–10–20%

Другим примером является внедрение онлайн-касс, которые обеспечивают передачу данных о продажах в налоговые органы в режиме реального времени. Это позволило существенно снизить уровень теневой экономики и увеличить налоговые поступления. Аналогичные меры применяются во многих странах, где цифровизация налоговой системы стала одним из ключевых направлений государственной политики.

В международной практике активно развиваются цифровые налоги, направленные на регулирование деятельности крупных технологических компаний. Это связано с необходимостью учета доходов, получаемых в цифровой среде, и обеспечения справедливого налогообложения. Введение таких налогов позволяет государствам получать дополнительные доходы и регулировать цифровую экономику.

Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация налогового администрирования сопряжена с рядом рисков. К ним относятся угрозы кибербезопасности, возможность утечки данных, высокая стоимость внедрения технологий и необходимость подготовки квалифицированных специалистов. В связи с этим важным направлением является обеспечение информационной безопасности и развитие кадрового потенциала.

Перспективы развития цифровых инструментов связаны с дальнейшим внедрением искусственного интеллекта, блокчейн-технологий и международного обмена данными. Эти технологии позволят повысить точность анализа, автоматизировать процессы контроля и обеспечить более высокий уровень прозрачности финансовых операций [3].

Цифровые инструменты налогового администрирования играют ключевую роль в обеспечении эффективного контроля за движением капитала и повышении прозрачности экономики. Их внедрение способствует снижению уровня теневых секторов, увеличению налоговых поступлений и улучшению качества государственного управления. В условиях дальнейшей цифровизации экономики развитие данных инструментов будет оставаться приоритетным направлением государственной политики.

Проведённое исследование показало, что цифровизация налогового администрирования является ключевым направлением развития современной финансовой системы. Внедрение цифровых инструментов позволяет существенно повысить эффективность налогового контроля, обеспечить

прозрачность движения капитала и сократить уровень теневой экономики. Использование таких технологий, как электронные декларации, онлайн-кассы, системы анализа больших данных и интегрированные платформы, способствует автоматизации процессов и снижению административных издержек.

Анализ показал, что цифровые решения позволяют государственным органам оперативно получать и обрабатывать информацию о финансовых операциях, выявлять нарушения и предотвращать незаконный вывод капитала. Важную роль в этом процессе играет интеграция налоговых органов с банковской системой, что обеспечивает комплексный контроль за финансовыми потоками и повышает уровень доверия к налоговой системе.

Практические примеры, включая внедрение системы e-Salyk в Казахстане, подтверждают эффективность цифровых инструментов. Их применение способствует сокращению времени обработки данных, снижению количества ошибок и увеличению налоговых поступлений. Одновременно цифровизация создает условия для упрощения взаимодействия между государством и налогоплательщиками, что положительно влияет на деловой климат.

Вместе с тем следует учитывать, что цифровизация сопровождается рядом рисков, включая угрозы информационной безопасности, необходимость значительных инвестиций и зависимость от технологической инфраструктуры. Это требует разработки эффективных механизмов защиты данных и подготовки квалифицированных специалистов.

Цифровые инструменты налогового администрирования и контроля за движением капитала являются важным фактором повышения устойчивости и эффективности экономики. Их дальнейшее развитие и внедрение будут способствовать укреплению финансовой системы, повышению прозрачности экономических процессов и обеспечению устойчивого экономического роста в условиях цифровой трансформации.

Список использованной литературы

1. Портер М. Конкурентная стратегия. — М.: Альпина Паблишер, 2022. — 210–230 с.
2. Ковалев В.В. Финансовый менеджмент. — М.: Проспект, 2022. — 120–140 с.
3. OECD. Global Trade and Sanctions Report. — 2023. — p. 25–45.

ӨОЖ 658.314

ҚАЗІРГІ ҰЙЫМНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ӨЗЕКТЕНДІРУ

Бейбітұлы А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Стаття посвящена актуалізації мотиваційної політики в сучасних організаціях. В умовах динамічно змінюючогося ринку праці та нових викликів, з якими стикаються підприємства, ефективна мотивація співробітників стає найважливішим фактором для забезпечення їх високої продуктивності та залученості в робочі процеси. В статті розглядаються основні принципи та методи формування мотиваційної політики в організаціях, включаючи як традиційні, так і інноваційні

подходы. Особое внимание уделяется различным мотивационным теоретическим моделям, которые могут быть использованы для оптимизации управления персоналом и повышения эффективности труда.

Summary The article is dedicated to the actualization of motivational policies in modern organizations. In the context of a dynamically changing labor market and new challenges faced by enterprises, effective employee motivation becomes a key factor in ensuring high productivity and engagement in work processes. The article discusses the main principles and methods for shaping motivational policies in organizations, including both traditional and innovative approaches. Special attention is given to various motivational theoretical models that can be used to optimize human resource management and improve labor efficiency.

Қазіргі таңда ұйымдар үшін қызметкерлердің мотивациясын дұрыс басқару аса маңызды мәселе болып табылады. Өйткені, жұмысшының ынтасы мен қанағаттануы оның еңбек өнімділігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан әрбір ұйым өз қызметкерлерінің еңбек нәтижелерін жақсарту, олардың жұмысқа деген қызығушылығын арттыру үшін тиімді мотивациялық саясатты жүзеге асыруы қажет. Бұл мақалада қазіргі заманғы ұйымдардағы мотивациялық саясаттың өзектілігі және оны жаңартудың жолдары қарастырылады.

Мотивациялық саясат – бұл ұйымдағы қызметкерлердің еңбекке ынтасын арттыру, жұмысқа деген көзқарасын өзгерту, сондай-ақ олардың кәсіби дамуына қолдау көрсету үшін қолданылатын стратегиялар мен әдістер жиынтығы. Ұйымда тиімді мотивациялық саясаттың болуы қызметкерлердің еңбекке деген жауапкершілігін арттырады, олардың кәсіби дағдыларының дамуына ықпал етеді және жұмыс нәтижелілігін арттырады [1].

Қазіргі уақыттағы экономикалық дағдарыс және нарықтың өзгеруі ұйымдар үшін жаңа тәсілдер мен стратегияларды талап етеді. Сондықтан да мотивациялық саясаттың жаңартылуы, оның құрылымындағы өзгерістер, жаңа технологиялар мен әдістердің енгізілуі аса маңызды болып табылады.

Мотивацияның бірнеше теориялары бар, олардың әрқайсысы қызметкерлердің еңбекке деген көзқарасын және мотивациясын арттыруға бағытталған түрлі тәсілдерді ұсынады. Олардың ішінде ең кеңінен таралған теориялар:

- Маслоу пирамидасы: Адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейіне байланысты мотивацияны жоғарыдан төмен қарай ұйымдастыруды ұсынады. Бұл теория бойынша, ең алдымен физиологиялық қажеттіліктер, кейіннен қауіпсіздік, әлеуметтік байланыстар, құрмет пен өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктері қанағаттандырылуы тиіс.

- Герцбергтің екі факторлы теориясы: Мұнда мотивацияны екі негізгі фактор анықтайды: гигиеналық (қанағаттандырылмаған жағдайда кері әсер ететін) және мотивациялық факторлар (қызметкердің жұмысқа деген ынтасын арттыратын).

- Врумның үміт теориясы: Қызметкердің мотивациясы оның жұмысының нәтижесіне деген күтуіне байланысты болады. Егер қызметкер өз күш-жігерінің

нәтижесінде жоғары жалақы немесе көтермелеу күтетін болса, оның жұмысына деген ынтасы артады [2].

Қазіргі кезде ұйымдар мотивацияның жаңа әдістерін қолдануға бет бұруда. Олардың кейбірі келесідей:

1. Гибридті мотивациялық жүйелер

Ұйымдар өз қызметкерлеріне қатысты біркелкі емес ынталандыру әдістерін қолданады. Мысалы, кейбір қызметкерлерге материалдық ынталандыру (жалақының өсуі, бонустар, жеңілдіктер), ал басқаларына – шығармашылық және кәсіби дамуына жағдай жасау, жұмыс кестесінің икемділігі, жұмыс орнындағы қолайлы жағдайлар жасалады.

2. Нематериалдық ынталандыру

Қазіргі ұйымдар мотивацияның материалдық емес аспектілеріне де көңіл бөледі. Бұл қызметкерлерге мадақтау, кәсіби дамуға жағдай жасау, тұрақты кері байланыс беру, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін ұсыну арқылы мотивацияны арттыру болып табылады. Сонымен қатар, қызметкердің әлеуметтік жауапкершілігі мен ұйымдағы оның рөлі де маңызды мотиватор болуы мүмкін.

3. Қызметкерлердің үздіксіз оқытуы мен дамуы

Қызметкерлердің кәсіби дағдыларын дамыту үшін ұйымдар оқыту мен тренингтерді ұйымдастырады. Бұл өз кезегінде қызметкердің өзінің болашақта ұйымға қосқан үлесі мен кәсіби дамуына үлкен әсер етеді.

4. Технологиялық шешімдер мен HR-аналитика

HR саласындағы жаңа технологиялар да мотивацияны басқарудың тиімді құралдарына айналды. Мысалы, персоналды басқару жүйелері мен аналитикалық құралдар қызметкерлердің мотивация деңгейін анықтауға, олардың қажеттіліктерін болжамдауға және ұйымдағы жұмыс өнімділігін арттыруға көмектеседі.

5. Жеке қарым-қатынас

Қызметкерлермен жеке қарым-қатынастың маңызы зор. Басшылардың қызметкерлермен ашық және әділ сөйлесуі, олардың пікірлері мен ұсыныстарын тыңдауы мотивацияның жоғарылауына ықпал етеді [3].

Мотивациялық саясаттың тиімділігін бағалау үшін бірнеше көрсеткіштерді қолдануға болады:

- Қызметкерлердің еңбек өнімділігі: Мотивацияны арттырудың тікелей әсері жұмыс өнімділігінің өсуі болып табылады.
- Қызметкерлердің жұмысқа деген қатынасы: Жұмысқа ынталы қызметкерлер өз жұмысына деген көзқарасын және жұмысқа деген қызығушылығын жоғарылатады.
- Ұйымның қызметкерлердің тұрақтылығы: Мотивацияның тиімділігі қызметкерлердің ұйымнан кету деңгейімен де өлшенеді. Тұрақты қызметкерлер ұйымның дамуына үлес қосып, оның нәтижелілігін арттырады [4].

Қазіргі ұйымдардың мотивациялық саясатын өзектендіру – бұл ұйымның кадрлық саясатын жетілдірудің және оның ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігін

арттырудың маңызды кезеңі. Қызметкерлердің қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып, тиімді мотивациялық саясатты жасау ұйымның болашақта дамуына маңызды әсер етеді. Жаңа әдістер мен технологияларды қолдану қызметкерлердің жұмысқа деген ынтасын арттырып, олардың кәсіби дамуына үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

1. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М.: Прогресс, 2000.
2. Герцберг, Ф. Двухфакторная теория мотивации / Ф. Герцберг. – М.: Институт психологии, 2003.
3. Врум, В. Теория ожиданий и ее применение в менеджменте / В. Врум. – М.: Юрайт, 2001.
4. Петров, В. Р. HR-менеджмент: мотивация персонала / В. Р. Петров. – СПб.: Питер, 2019.

ӘОЖ 331.101.3

ҚАЗІРГІ ҰЙЫМДА ҰСЫНУҒА РЕЗЕРВТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Беккұлы Ү.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена анализу технологий формирования и подготовки кадрового резерва в современных организациях. В условиях динамично меняющегося рынка труда и стремительно развивающихся технологий эффективное управление кадровым резервом становится ключевым фактором успешного функционирования и конкурентоспособности организации. Основное внимание уделено теоретическим основам формирования кадрового резерва, его значению для долгосрочной стратегии организации и различным подходам к созданию эффективных кадровых резервов. Рассматриваются принципы, методы и современные технологии, используемые для отбора, подготовки и развития сотрудников, а также важность создания системы постоянного мониторинга и оценки профессиональных качеств резервистов. В статье также анализируются инновационные инструменты, такие как HR-аналитика, платформы для онлайн-обучения и электронные системы оценки, которые позволяют значительно повысить эффективность процессов подготовки кадрового резерва. Особое внимание уделяется важности интеграции современных информационных технологий в кадровую работу и применению инновационных методов, таких как менторинг и персонализированное обучение.

Summary The article is dedicated to the analysis of technologies for forming and preparing the personnel reserve in modern organizations. In the context of a dynamically changing labor market and rapidly developing technologies, effective management of the personnel reserve becomes a key factor for the successful functioning and competitiveness of the organization. The article focuses on the theoretical foundations of forming a personnel reserve, its importance for the long-term strategy of the organization, and various approaches to creating effective personnel reserves. It discusses the principles, methods, and modern technologies used for selecting, preparing, and developing employees, as well as the importance of creating a system for continuous monitoring and evaluating the professional qualities of reserve candidates. The article also examines innovative tools such as HR analytics, online training platforms, and electronic assessment systems that significantly enhance the efficiency of personnel reserve preparation processes. Special attention is given to the importance

Қазіргі уақыттың күрделі экономикалық және әлеуметтік шарттарында ұйымдар өздерінің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін жоғары білікті қызметкерлерді даярлап, оларды резервке сақтап отыруға мүдделі. Қызметкерлердің резерві мен оларды даярлау жүйелері ұйымның болашақтағы кадрлық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған маңызды стратегиялық құрал болып табылады. Ұйымдарда резервті қалыптастыру және даярлау технологияларын қолдану олардың тұрақтылығын, өнімділігін және тиімділігін арттыру үшін маңызды.

Бұл мақалада ұйымдарда ұсынысқа резервті қалыптастыру және даярлау технологияларының негізгі аспектілері қарастырылады. Қызметкерлерді іріктеу мен резервке дайындау процесінің негізгі тәсілдері мен әдістері, сондай-ақ осы процестің тиімділігін бағалау жолдары сипатталады.

Қызметкерлердің резерві – бұл ұйымның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін қажетті жоғары білікті және әлеуетті қызметкерлердің тобы. Резервтің маңызы, бірінші кезекте, ұйымның болашақтағы кадрлық қажеттіліктерін қамтамасыз етуінде. Резервке алынған қызметкерлердің кәсіби дағдылары мен білімдері ұйымның құрылымдық өзгерістері мен жаңа міндеттерді орындауға дайын болуын қамтамасыз етеді.

Резервті қалыптастыру мен даярлау арқылы ұйымдар болашақта көшбасшылар мен жоғары деңгейлі мамандарды даярлап, кадрлық жетіспеушілікті болдырмауға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, бұл ұйым ішіндегі қызметкерлердің адалдығын және ұйымның ішкі мәдениетін нығайтуға да ықпал етеді.

Қызметкерлерді резервке алудың бірқатар негізгі принциптері бар:

- Әділдік пен транспаренттілік: Қызметкерлерді резервке іріктеу кезінде әділ және ашық тәсілдерді қолдану өте маңызды. Бұл принцип ұйымдағы барлық қызметкерлерге тең мүмкіндік береді және қызметкерлердің моральдық жағдайын жақсартады.

- Тұрақты мониторинг: Қызметкерлердің кәсіби дамуы мен резервке кіретін кандидатты үнемі бағалау, олардың мотивациясын және әлеуетін анықтау қажет.

- Өзін-өзі жетілдіру: Резервке алынған қызметкерлер өз дағдыларын дамыту үшін жауапкершілік алып, ұйымның болашақта кездесетін күрделі міндеттерін шешуге дайын болуы тиіс [1].

Қызметкерлерді резервке іріктеу кезінде заманауи технологияларды пайдалану өте маңызды. Кәсіби бағалау жүйелері мен тестілеу әдістері қызметкердің әлеуетін дұрыс анықтауға және оның резервке кіруге лайықты екендігін бағалауға көмектеседі. Бұл мақсатта келесі әдістер қолданылуы мүмкін:

- Психометриялық тесттер: Бұл тесттер қызметкердің жеке қасиеттерін, психологиялық күйін және оның ұйымдық ортаға бейімделу қабілетін анықтауға көмектеседі.

- Кәсіби дағдыларды бағалау: Өртүрлі тесттер мен тапсырмалар қызметкердің нақты жұмыс дағдыларын және білім деңгейін бағалауға мүмкіндік береді.

- Интервью: Өңгімелесу арқылы қызметкерлердің коммуникативтік дағдыларын, көшбасшылық қабілеттерін және жалпы кәсіби бейімділіктерін бағалауға болады.

Қызметкерлердің резервте болуы тек теориялық тұрғыдан ғана емес, нақты тәжірибемен де қамтамасыз етілуі қажет. Бұл үшін арнайы дамыту және оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру маңызды. Мұндай бағдарламалар қызметкерлерге қажетті дағдылар мен білімді бере отырып, олардың кәсіби дамуына мүмкіндік береді. Бұл бағдарламалар:

- Көшбасшылық оқу бағдарламалары: Бұл бағдарламалар қызметкерлерге жетекші болуға, топты басқаруға және стратегиялық шешімдер қабылдауға арналған дағдыларды дамытуға бағытталған.

- Сала бойынша мамандандырылған курстар: Қызметкерлердің білім деңгейін арттыру үшін кәсіби салаға қатысты арнайы курстар мен оқыту бағдарламалары ұсынылады.

- Менторинг: Менторинг бағдарламалары қызметкерлерді тәжірибелі мамандармен байланысқа түсіріп, олардың тәжірибелерін арттыруға мүмкіндік береді [2].

Заманауи технологиялар қызметкерлерді резервке дайындауда маңызды рөл атқарады. Көптеген ұйымдар персоналды дамыту процесінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланады. Оларға:

- HR аналитикасы: Қызметкерлердің кәсіби даму процестерін талдауға және қызметкерлердің резервке қабылдау мүмкіндіктерін болжауға мүмкіндік береді.

- Оқу платформалары мен тренажерлер: Жеке және топтық оқытуды автоматтандыру арқылы қызметкерлердің даярлық деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

- Электрондық бағалау құралдары: Жұмыс өнімділігін және қызметкерлердің кәсіби қабілеттерін бағалау үшін онлайн платформалар қолданылады.

Қызметкерлер резервін қалыптастыру мен дайындау процестерінің тиімділігін бағалау үшін бірнеше көрсеткіштерді қолдануға болады:

- Қызметкерлердің резервке қабылдануы: Резервке қанша қызметкер қабылданғанын анықтау.

- Қызметкерлердің кәсіби дамуы: Резервте болған қызметкерлердің білім деңгейі мен кәсіби дағдыларының қаншалықты артқанын өлшеу.

- Ұйым ішіндегі ауысу: Резервтен алынған қызметкерлердің ұйым ішінде жоғары лауазымдарға өтуін бақылау.

- Қызметкерлердің жұмысқа деген адалдығы: Резервке алынған қызметкерлердің ұйымға деген сенімі мен адалдығын зерттеу [3].

Қызметкерлердің резервін қалыптастыру мен даярлау қазіргі заманғы ұйымның ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін маңызды

құрал болып табылады. Қызметкерлердің резерві мен оларды даярлау технологияларының тиімділігі ұйымның бәсекеге қабілеттілігін арттырып, жұмыс өнімділігін қамтамасыз етеді. Қазіргі HR технологияларын қолдану арқылы қызметкерлердің резервін дұрыс қалыптастыру және дамыту ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді және оның ішкі кадрлық әлеуетін толық пайдалануына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Дюжева, М. Б. Особенности формирования кадрового резерва / М. Б. Дюжева, Н. И. Роговская // Экономические науки. – 2016. – С. 220-225.
2. Ковалев, В. М. Формирование кадрового резерва как фактор развития современной организации / В. М. Ковалев // Молодой ученый. – 2016. - № 9. – С. 588-589.
3. Овчинников, С. С. Некоторые аспекты формирования кадрового резерва персонала / С. С. Овчинников // Современные исследования проблем управления кадровыми ресурсами. – 2019. – С. 130 – 137.

УДК 336

ГЕНДЕРНОЕ РАЗНООБРАЗИЕ И ИНКЛЮЗИВНОСТЬ В ТОП – МЕНЕДЖМЕНТЕ

Бокушева С¹., Агабекова Ш.Н¹., Бекебай А.Ө².
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹
Түркістан облысы бойынша тексеру комиссиясы²

Түйін: Бұл мақалада топ-менеджменттегі гендерлік әртүрлілік пен инклюзивтілік мәселелері қарастырылады. Заманауи корпоративтік басқару жүйесінде әйелдер мен ерлердің тең қатысуы ұйымдардың тиімділігін арттырудың маңызды факторы ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында гендерлік әртүрліліктің басқарушылық шешім қабылдау сапасына, корпоративтік мәдениеттің дамуына және компаниялардың инновациялық әлеуетіне әсері талданады. Сонымен қатар, әйелдердің жоғары басқарушылық лауазымдарға көтерілуіне кедергі келтіретін негізгі факторлар мен институционалдық шектеулер қарастырылады. Нәтижесінде гендерлік теңдікті қамтамасыз ету және инклюзивті басқару ортасын қалыптастыру ұйымдардың тұрақты дамуына және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететіні анықталды.

Summary: This article examines the issues of gender diversity and inclusiveness in top management. In modern corporate governance systems, the equal participation of women and men is considered an important factor in improving organizational performance. The study analyzes the impact of gender diversity on the quality of managerial decision-making, the development of corporate culture, and the innovative potential of companies. In addition, the main barriers and institutional limitations that hinder women's promotion to senior leadership positions are discussed. The study concludes that ensuring gender equality and developing an inclusive management environment contribute to the sustainable development of organizations and enhance their competitiveness.

В условиях глобализации и усиления конкуренции компании стремятся совершенствовать системы корпоративного управления и повышать эффективность управленческих решений. Одним из ключевых факторов современного развития организаций становится гендерное разнообразие и инклюзивность в высшем руководстве. В последние десятилетия внимание

исследователей и практиков сосредоточено на вопросе участия женщин в органах управления компаний, включая советы директоров и команды топ-менеджеров [1].

Гендерное разнообразие предполагает равное участие мужчин и женщин в управлении организацией, тогда как инклюзивность означает создание условий, при которых представители разных социальных групп могут эффективно участвовать в принятии решений и реализовывать свой потенциал. Несмотря на постепенное увеличение числа женщин в руководстве компаний, их доля в высших управленческих позициях по-прежнему остается относительно низкой. По данным международных исследований, женщины занимают лишь небольшую часть должностей генеральных директоров и председателей советов директоров, что свидетельствует о сохраняющемся гендерном дисбалансе в корпоративном управлении. ()

Цель данной статьи – рассмотреть роль гендерного разнообразия и инклюзивности в топ-менеджменте компаний, определить их влияние на эффективность управления и выявить основные тенденции развития данной практики в современном бизнесе [2].

Теоретические основы гендерного разнообразия в управлении

Гендерное разнообразие рассматривается в рамках нескольких теоретических подходов, включая теорию ресурсов, теорию заинтересованных сторон и институциональную теорию. Согласно теории ресурсов, разнообразие состава руководства позволяет компаниям использовать более широкий спектр знаний, опыта и управленческих компетенций. Наличие представителей разных гендерных групп способствует более комплексному анализу стратегических решений и снижает вероятность группового мышления.

С точки зрения теории заинтересованных сторон, компании должны учитывать интересы различных групп общества, включая сотрудников, клиентов и инвесторов. Включение женщин в высшее руководство способствует формированию более справедливой и устойчивой системы управления, отражающей разнообразие современного общества [3].

Исследования показывают, что участие женщин в управлении может положительно влиять на деятельность компаний. Например, гендерное разнообразие в топ-менеджменте связано с улучшением качества корпоративной отчетности и повышением прозрачности деятельности организаций.

Влияние гендерного разнообразия на эффективность компаний

Многочисленные эмпирические исследования подтверждают, что гендерное разнообразие может оказывать положительное влияние на результаты деятельности компаний. Одним из ключевых преимуществ является улучшение процесса принятия решений. Разнообразные управленческие команды способны рассматривать проблемы с разных точек зрения и принимать более взвешенные стратегические решения.

Кроме того, гендерное разнообразие способствует снижению гендерного разрыва в оплате труда и созданию более справедливой корпоративной культуры. Исследования показывают, что увеличение доли женщин в советах

директоров может постепенно сокращать гендерный разрыв в оплате труда и улучшать условия для профессионального роста женщин в компаниях [4].

Еще одним важным аспектом является влияние разнообразия на инновационную активность организаций. Различие в опыте и подходах к решению задач стимулирует появление новых идей и способствует развитию инноваций. Компании с более разнообразными управленческими командами часто демонстрируют более высокую адаптивность к изменениям внешней среды.

Также отмечается, что инвесторы и международные организации все чаще обращают внимание на показатели разнообразия и инклюзивности при оценке корпоративного управления компаний. Это связано с тем, что гендерное разнообразие рассматривается как индикатор устойчивого и ответственного управления.

Несмотря на положительные тенденции, продвижение женщин на высшие управленческие позиции сталкивается с рядом препятствий. Одним из ключевых барьеров является так называемый «стеклянный потолок» – невидимые ограничения, препятствующие карьерному росту женщин [5].

К другим факторам относятся культурные стереотипы, недостаток возможностей для профессионального развития и ограниченный доступ к управленческим сетям и ресурсам. Кроме того, в некоторых организациях сохраняется традиционное представление о лидерстве, которое ассоциируется преимущественно с мужским стилем управления.

По данным международных исследований, даже при увеличении числа женщин в советах директоров их доля среди генеральных директоров и председателей советов остается значительно ниже, что свидетельствует о необходимости дальнейших усилий по обеспечению гендерного баланса.

Развитие инклюзивной корпоративной культуры

Для повышения уровня гендерного разнообразия компании внедряют различные программы и инициативы. Среди наиболее распространенных мер можно выделить:

- a. разработку корпоративных стратегий по развитию разнообразия и инклюзивности;
- b. внедрение программ наставничества и лидерского развития для женщин;
- c. обеспечение равных возможностей карьерного роста;
- d. создание гибких условий труда и поддержка баланса между работой и личной жизнью.

Важную роль также играют советы директоров, которые могут формировать политику равных возможностей и контролировать ее реализацию на уровне всей организации. Поддержка со стороны высшего руководства способствует формированию инклюзивной корпоративной культуры и повышает эффективность подобных инициатив.

Гендерное разнообразие и инклюзивность в топ-менеджменте являются важными факторами современного корпоративного управления. Участие женщин в высшем руководстве способствует улучшению качества

управленческих решений, повышению прозрачности деятельности компаний и развитию инноваций [6].

Несмотря на постепенное увеличение доли женщин в руководстве компаний, проблема гендерного дисбаланса остается актуальной. Для ее решения необходим комплексный подход, включающий совершенствование корпоративной политики, развитие программ лидерства и устранение институциональных барьеров.

Таким образом, формирование гендерно разнообразных и инклюзивных управленческих команд является важным условием устойчивого развития компаний и повышения их конкурентоспособности в условиях современной экономики.

Список использованной литературы

1. Deloitte. Women in the Boardroom: A Global Perspective. — Deloitte Global, 2022.
2. OECD. Corporate Governance and Gender Diversity. — Paris: OECD Publishing, 2021.
3. McKinsey & Company. Women in the Workplace Report. — 2023.
4. Journal of Business Research. Gender composition of boards and the gender pay gap in top management teams. — 2024. ()
5. Technological Forecasting and Social Change. Gender diversity in top management teams and corporate disclosure. — 2024. ()
6. Journal of Population Economics. The role of board gender composition in reducing pay gaps. — 2026.

УДК 338.242:004.9(574)

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СОВЕТОВ ДИРЕКТОРОВ В РК

Бокушева С., Агабекова Ш.Н., Елтаева Н.Қ.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы корпоративтік басқару жүйесіндегі цифрлық трансформацияның өзекті мәселелері қарастырылады. Зерттеу аясында директорлар кеңесінің қызметіне заманауи цифрлық технологияларды, соның ішінде Big Data, жасанды интеллект және цифрлық платформаларды енгізудің ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, дәстүрлі басқару модельдерін цифрлық экономика талаптарына бейімдеу қажеттілігі негізделеді.

Summary: This article examines the key aspects of digital transformation in corporate governance in the Republic of Kazakhstan, with a particular focus on the role of boards of directors. The study analyzes the integration of modern digital technologies, including Big Data, artificial intelligence, and digital platforms, into board activities. It also highlights the need to adapt traditional governance models to the requirements of the digital economy.

Цифровая трансформация является ключевым фактором развития современной экономики и оказывает значительное влияние на систему корпоративного управления. В условиях ускоренного развития цифровых технологий традиционные подходы к управлению компаниями постепенно утрачивают свою эффективность, уступая место более гибким и технологически ориентированным моделям.

Советы директоров, являясь высшим органом стратегического управления, играют важную роль в обеспечении устойчивого развития компаний. В Республике Казахстан процессы цифровизации корпоративного управления находятся на стадии активного формирования, что обусловлено как глобальными трендами, так и внутренними экономическими преобразованиями.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью адаптации советов директоров к новым условиям цифровой экономики, где ключевую роль играют данные, технологии и скорость принятия решений.

Цифровая трансформация корпоративного управления представляет собой процесс интеграции цифровых технологий в деятельность органов управления компании с целью повышения эффективности, прозрачности и скорости принятия решений.

Совет директоров — не просто наблюдатель цифровых изменений, а активный участник цифровой эволюции компании [1].

Цифровая трансформация становится одним из ключевых факторов повышения эффективности корпоративного управления в современных условиях. Для советов директоров компаний Республики Казахстан внедрение цифровых технологий открывает новые возможности для улучшения стратегического контроля, повышения прозрачности деятельности и ускорения процесса принятия решений. Использование цифровых платформ, аналитических инструментов и систем управления данными позволяет членам совета директоров оперативно получать необходимую информацию, более эффективно анализировать риски и формировать долгосрочную стратегию развития компаний.

В условиях глобальной цифровизации экономики роль советов директоров также трансформируется. От них требуется не только контроль и надзор за деятельностью менеджмента, но и активное участие в формировании цифровой стратегии организации. Это предполагает развитие цифровых компетенций членов советов директоров, внедрение современных систем корпоративного управления, а также усиление внимания к вопросам кибербезопасности и управления данными [2].

Для Республики Казахстан цифровая трансформация советов директоров особенно актуальна в контексте развития национальной экономики, модернизации корпоративного сектора и интеграции в глобальное цифровое пространство. Внедрение цифровых инструментов в практику работы советов директоров способствует повышению инвестиционной привлекательности компаний, укреплению доверия со стороны акционеров и заинтересованных сторон, а также повышению конкурентоспособности отечественного бизнеса.

Современные исследования выделяют несколько ключевых направлений цифровизации (рисунок 1):

Рисунок 1. Ключевые направления цифровизации

Особое значение приобретает переход от традиционной модели управления к data-driven governance, где решения принимаются на основе анализа больших объемов данных [3].

Совет директоров выполняет стратегические функции, включая:

- определение долгосрочной стратегии развития;
- контроль деятельности исполнительного органа;
- управление рисками;
- обеспечение корпоративной прозрачности.

В условиях цифровой экономики функции советов директоров расширяются. Они должны:

- понимать цифровые риски (киберугрозы, data privacy);
- оценивать инвестиции в технологии;
- контролировать цифровую трансформацию бизнеса;
- обладать цифровыми компетенциями.

Таким образом, формируется новая модель — Digital Board Governance.

В Казахстане цифровая трансформация активно развивается в рамках государственных программ, таких как «Цифровой Казахстан».

Однако уровень цифровизации советов директоров остается неоднородным. Основные проблемы [4]:

- недостаток цифровых компетенций у членов советов директоров;
- ограниченное использование аналитических платформ;
- низкий уровень внедрения AI-инструментов;
- консервативная управленческая культура.

В то же время крупные компании (особенно в банковском и телеком-секторе) демонстрируют более высокий уровень цифровизации.

Современные цифровые инструменты включают [5]:

1. Big Data аналитика
- 2 Искусственный интеллект
- 3 Digital board platforms
- 4 Кибербезопасность.

Рисунок 2. Современные цифровые инструменты

Основные барьеры цифровой трансформации представлены в таблице 1:
Таблица 1. В ходе исследования выявлены ключевые ограничения

Барьер	Содержание
Кадровый	Недостаток digital-компетенций
Технологический	Ограниченный доступ к IT-инфраструктуре
Институциональный	Недостаточная регуляторная база
Культурный	Соппротивление изменениям

Для повышения эффективности цифровой трансформации предлагается:

- внедрение программ обучения членов советов директоров;
- привлечение независимых директоров с IT-компетенциями;
- создание digital-комитетов;
- развитие корпоративных data-платформ;
- внедрение AI-решений в процесс принятия решений.

Цифровая трансформация советов директоров является необходимым условием повышения конкурентоспособности компаний в условиях цифровой экономики. В Республике Казахстан данный процесс находится на стадии развития и требует комплексного подхода, включающего технологические, институциональные и кадровые изменения [6].

Внедрение цифровых технологий позволит повысить качество стратегических решений, обеспечить прозрачность управления и укрепить устойчивость бизнеса.

Таким образом, дальнейшее развитие цифровых компетенций советов директоров, совершенствование нормативно-правовой базы и внедрение передовых цифровых решений являются важными условиями эффективного корпоративного управления в Казахстане. Компании, которые успешно интегрируют цифровые технологии в деятельность органов управления, получают значительные преимущества в условиях быстро меняющейся экономической среды.

Список использованной литературы

1. Национальный банк Республики Казахстан. Отчет о развитии корпоративного управления в Казахстане. — Алматы, 2022.
2. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. — New York: Crown Business, 2017.
3. Tapscott D. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. — New York: Penguin, 2018.
4. Ибраев А.А. Цифровая трансформация корпоративного управления в Казахстане // Экономика и статистика. — 2021.
5. Касенов Б.К. Современные тенденции развития корпоративного управления в Республике Казахстан // Вестник экономических исследований. — 2022.
6. Назарова Г.А. Цифровизация экономики и развитие корпоративного сектора Казахстана. — Алматы: Экономика, 2020.

УДК 159.9.072.5

БАРЬЕРЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ И МЕРЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Губайдуллин Н. Н.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Аннотация: В статье представлены результаты социологического исследования, направленного на выявление основных барьеров делового общения среди казахстанских специалистов. Исследование проводилось в 2025 году и включало анкетирование двадцати респондентов. Целью стало определение наиболее значимых препятствий в профессиональной коммуникации и поиск эффективных методов их преодоления.

Ключевые слова: деловое общение, Казахстан, языковые барьеры, эмоциональный интеллект, корпоративные коммуникации.

Түйін: Мақалада Қазақстандық мамандар арасындағы іскерлік қарым-қатынастың негізгі кедергілерін анықтауға бағытталған әлеуметтік зерттеу нәтижелері келтірілген. Зерттеу 2025 жылы жүргізілді және жиырма респонденттің сауалнамасын қамтыды. Мақсаты кәсіби қарым-қатынастағы ең маңызды кедергілерді анықтау және оларды жеңудің тиімді жолдарын табу болды.

Түйінді сөздер: іскерлік қарым-қатынас, Қазақстан, тілдік кедергілер, эмоционалдық интеллект, корпоративтік коммуникация.

Annotation: The article presents the results of a sociological study aimed at identifying the main barriers to business communication among Kazakhstani specialists. The study was conducted in 2025 and included a survey of twenty respondents. The aim was to identify the most significant obstacles in professional communication and to find effective ways to overcome them.

Keywords: business communication, Kazakhstan, language barriers, emotional intelligence, corporate communications.

Введение Деловое общение в Казахстане переживает период интенсивных изменений: цифровые платформы расширяют каналы взаимодействия, компании становятся более открытыми для межкультурных контактов, а билингвизм закрепляется как устойчивый элемент профессиональной среды. В этом многоязычном и динамичном контексте коммуникативная культура перестаёт быть вспомогательной компетенцией - она превращается в ресурс, определяющий качество рабочих процессов, устойчивость команд и эффективность решений.

Попова Т. В. (2020) справедливо отмечает, что культура речи и владение эмоциональной регуляцией становятся ядром профессиональных коммуникаций; именно эти навыки формируют доверие и предсказуемость делового взаимодействия [1]. Однако, как показывает международное сравнение EF EPI (2024), Казахстан занимал 103-е место в мире по владению английским языком, что усиливает напряжение и снижает эффективность в международных коммуникациях [3], а в 2025 году показатели снизились до 106 места в мире [4].

Исходная гипотеза исследования заключалась в том, что эффективность делового общения в Казахстане существенно снижается под воздействием языковых и психологических барьеров, а ключом к их преодолению выступает развитие эмоционального интеллекта и внедрение единых корпоративных стандартов взаимодействия.

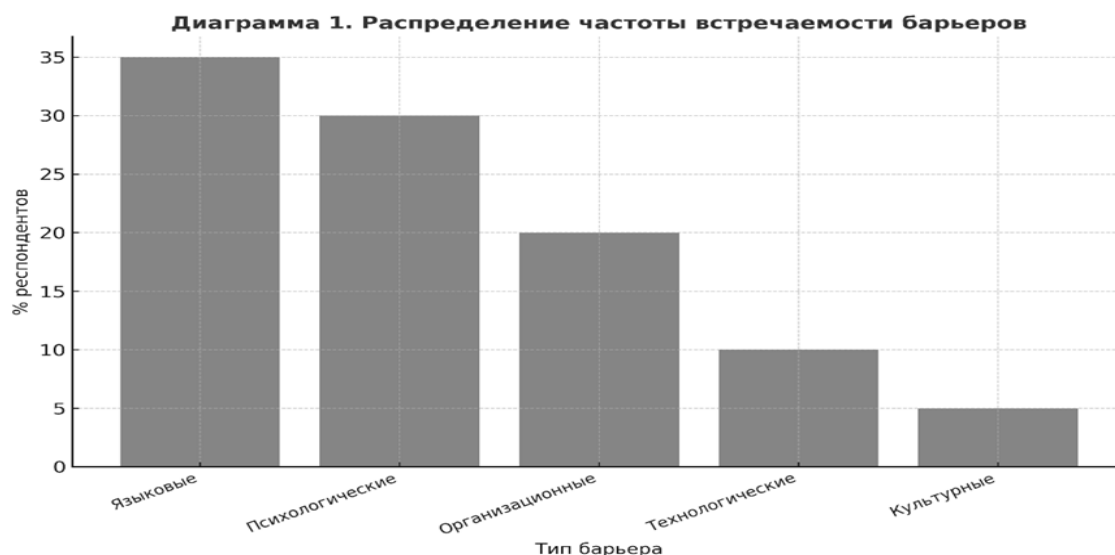
Методология исследования Исследование носит эмпирический характер и проводилось методом анкетирования двадцати специалистов, представляющих различные профессиональные сферы. Использовалась авторская анкета, включающая десять вопросов, направленных на выявление наиболее частых барьеров, языковых предпочтений, уровня коммуникативной компетентности и методов преодоления трудностей.

Выборка: 20 респондентов: HR - 5, образование - 5, маркетинг - 3, финансы - 3, юриспруденция - 2, промышленность - 2. Соотношение по полу: 60 % женщин и 40 % мужчин. Возраст: 21–75 лет.

Метод: количественно-качественный анализ с элементами интерпретации открытых ответов.

Результаты исследования

Респонденты отметили, что чаще всего сталкиваются с психологическими (30 %) и языковыми (35 %) барьерами. На третьем месте - организационные (20 %), тогда как технологические (10 %) и культурные (5 %) встречаются реже (Диаграмма 1).

Русский язык остаётся основным средством деловой коммуникации (45 %), казахский активно используется (35 %), а английский отмечен лишь 5 % участников и рассматривается скорее как «барьерный» язык.

Средний уровень уверенности в переговорах составил:

- Русский язык — 4,3 балла из 5;
- Казахский язык — 4,1 балла из 5;
- Английский язык — 2,4 балла из 5.

Наиболее частыми причинами недопонимания респонденты назвали *недостаток обратной связи, формальный стиль руководства и эмоциональную нестабильность*.

В качестве эффективных методов преодоления барьеров 40 % участников выделили *эмпатию*, 25 % - *самоконтроль*, 20 % - *переформулирование*, а 10 % - использование перевода. Эти данные полностью согласуются с исследованиями Oliveira A.V. et al. (2023), указывающими на роль эмоционального интеллекта (EQ) как ключевого фактора успешного взаимодействия в деловой среде [2].

Обсуждение результатов

Полученные данные подтверждают, что барьеры делового общения в Казахстане носят *социально-психологический и лингвистический* характер.

- Психологические барьеры связаны с *отсутствием эмоциональной саморегуляции, неумением слушать и интерпретировать эмоции собеседника*.
- Языковые барьеры отражают *двуязычную специфику деловой среды и сохраняющуюся неуверенность при использовании английского языка*.

Согласно Oliveira A.V. et al. (2023), высокий уровень эмоционального интеллекта помогает специалистам адаптироваться к многоязычной и цифровой коммуникационной среде, снижая конфликтность и повышая качество взаимопонимания. Эти выводы нашли прямое подтверждение в казахстанском контексте: участники, отметившие использование эмпатии и самоконтроля, оценивали собственную коммуникативную компетентность выше среднего (4,2–4,5 балла из 5).

Интересно, что респонденты с опытом работы более пяти лет чаще называли *организационные и технологические барьеры*, тогда как молодые специалисты – *психологические*. Это указывает на необходимость комплексного подхода: развитие не только языковых и эмоциональных навыков, но и управленческих коммуникационных практик внутри организаций. Гипотеза исследования полностью подтвердилась:

1. **Эмпирические данные** показали, что именно психологические и языковые барьеры оказывают наибольшее влияние на эффективность бизнес-коммуникаций.
2. **Эмоциональный интеллект** выступает главным инструментом их преодоления: 65 % респондентов указали на значимость эмпатии и самоконтроля.
3. **Корпоративные коммуникационные стандарты** (этические кодексы, внутренние порталы) названы среди приоритетных мер по улучшению взаимодействия.
4. Результаты совпадают с практиками АО «НК QazaqGaz», где внедрение внутреннего регламента коммуникации позволило повысить согласованность действий между подразделениями [5].

Таким образом, эффективность делового общения в Казахстане напрямую зависит от уровня эмоциональной зрелости и культуры общения внутри организации.

Практические рекомендации

1. Ввести *тренинги по развитию эмоционального интеллекта и эмпатийных навыков* для сотрудников разных уровней.
2. Разработать *корпоративные кодексы коммуникации*, основанные на принципах уважения, открытости и обратной связи.
3. Укрепить *билингвальную среду* (русский + казахский), создавая условия для свободного перехода между языками.
4. Внедрить *внутренние цифровые платформы и порталы* для прозрачной коммуникации и обратной связи.
5. Включить элементы *психологического самоменеджмента и коммуникативной грамотности* в программы повышения квалификации.

Заключение Исследование показало, что барьеры делового общения в Казахстане носят устойчивый характер, причём наибольшее влияние оказывают психологические и языковые факторы. Их преодоление возможно через развитие эмоционального интеллекта, укрепление полиязычной компетентности и внедрение современных корпоративных стандартов коммуникации. Интеграция эмоционального и цифрового интеллектов (EQ + DQ) становится ключевым условием конкурентоспособности казахстанских организаций и их адаптации к требованиям цифровой экономики.

Список литературы

1. Попова Т. В. Культура речи и деловое общение. — Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2020.

2. Oliveira A.V., Costa A.P.D., Ribeiro B.E., Silva J.M. da. Business Communication and Emotional Intelligence: Two Sides of the Same Coin // Connecting Expertise Multidisciplinary Development for the Future. — 2023. DOI: 10.56238/Connexpemultidisdevolpfut-115.
3. Forbes Kazakhstan. EF English Proficiency Index 2024: Казахстан — 103-е место из 116 стран. — Алматы, 2024.
4. Forbes Kazakhstan. EF English Proficiency Index 2025: Казахстан — 106-е место из 116 стран. — Алматы, 2025.
5. Регламент системы внутренних коммуникаций АО «НК QazaqGaz» / Национальная компания QazaqGaz. - Астана, 2023. - URL: <https://qazaqgaz.kz/storage/app/media/sustainability/ru/Регламент%20системы%20внутренних%20коммуникаций.pdf>.

ӘОЖ 336.14 (100)

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕДЕГІ БЮДЖЕТТІК РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дурру Огуз, Дурру Д.К.

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые проблемы бюджетного регулирования в международной практике в условиях глобализации и усиления экономической нестабильности. Особое внимание уделяется вопросам обеспечения сбалансированности государственных бюджетов, эффективности распределения бюджетных ресурсов и поддержания устойчивости государственных финансов. Анализируются подходы различных стран к формированию бюджетной политики, включая использование фискальных правил, механизмов межбюджетного выравнивания и инструментов антикризисного регулирования. Отмечается, что основными проблемами бюджетного регулирования остаются высокая зависимость бюджетов от внешнеэкономических факторов, рост государственного долга, недостаточная прозрачность бюджетных процессов и ограниченная эффективность контроля за расходованием средств. Рассматриваются также вызовы, связанные с необходимостью адаптации бюджетной политики к цифровой трансформации экономики и изменению структуры доходов.

Ключевые слова: бюджетное регулирование, государственный бюджет, фискальная политика, государственный долг, бюджетный дефицит, межбюджетные отношения, фискальные правила, международный опыт, экономическая нестабильность, государственные финансы, эффективность бюджетных расходов, прозрачность бюджета, антикризисное регулирование, цифровизация экономики

Abstract. This article examines key issues of budget regulation in international practice in the context of globalization and increasing economic instability. Particular attention is paid to ensuring balanced state budgets, the efficient allocation of budgetary resources, and maintaining the sustainability of public finances. It analyzes various countries' approaches to budget policy formulation, including the use of fiscal rules, interbudgetary equalization mechanisms, and crisis management tools. It notes that the main challenges of budget regulation remain the high dependence of budgets on external economic factors, the growth of public debt, insufficient transparency of budget processes, and the limited effectiveness of expenditure control. The article also examines the challenges associated with the need to adapt budget policy to the digital transformation of the economy and the changing revenue structure.

Keywords: budget regulation, state budget, fiscal policy, public debt, budget deficit, interbudgetary relations, fiscal rules, international experience, economic instability, public finances, budget expenditure efficiency, budget transparency, anti-crisis management, digitalization of the economy

Кез келген мемлекетте әкімшілік-аумақтық бөлініске байланысты әртүрлі деңгейдегі билік органдары бюджет саласында өзара әрекеттеседі. Алайда олардың өзара іс-қимыл тәсілдері мемлекеттік құрылым түріне байланысты болады. Айта кету керек, барлық елдер орталық және өңірлік билік арасындағы, сондай-ақ өңірлердің өз ішіндегі қатынастарды реттеу мәселелерімен бетпе-бет келеді. Бұл қатынастар қаржылық орталықсыздандыру үдерісін және өңірлердің дербестік деңгейін көрсетеді. Мемлекет неғұрлым үлкен әрі әртүрлі болса, орталық билік пен өңірлер арасындағы бюджеттік мүдделерді үйлестіру соғұрлым маңызды болады.

Қазақстанда, басқа елдердегі сияқты, билік деңгейлері арасындағы өкілеттіктерді нақты ажырату маңызды аспект болып табылады. Жер игілікті өзін-өзі басқаруды дамытуға, жергілікті бюджеттер үшін тұрақты табыс көздерін қалыптастыруға және муниципалитеттердің қаржылық ресурстарын теңестіруге ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, бюджеттік трансферттерді беру тетіктері де маңызды рөл атқарады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, барлық елдерге бірдей сәйкес келетін әмбебап бюджетаралық қатынастар моделі жоқ, өйткені әрбір мемлекет өзінің бюджеттік-салықтық жүйесін саясаты мен тарихи дәстүрлеріне қарай қалыптастырады. Бұл қатынастар салық жүйесінің құрылымына және салықтардың биліктің әртүрлі деңгейлері арасында қалай бөлінетініне байланысты болады. Бюджетаралық қатынастар модельдері әр елдің бюджеттік жүйесінің ерекшеліктеріне қарай өзгереді. Мысалы, кейбір елдерде қаражат федералдық бюджеттен тікелей жергілікті бюджеттерге түседі, аралық деңгейлерді айналып өтеді. Бұл АҚШ-қа тән. Ал басқа елдерде бюджет қаражаттары алдымен субфедералдық бюджеттерге бөлініп, кейін оларды жергілікті билік органдары арасында өз бетінше таратады.

Экономикалық әдебиетте бюджетаралық қатынастарды ұйымдастыруға қатысты көптеген көзқарастар бар, бірақ зерттеушілердің көпшілігі оның негізі ретінде бюджеттік федерализм тұжырымдамасын мойындайды. Бұл – бюджет процесінің барлық кезеңдерінде билік деңгейлері арасындағы салықтық-бюджеттік қатынастар жүйесі. Оның негізгі қағидаттарына бюджет жауапкершілігін нақты бөлу, әрбір деңгейдің өз функцияларын орындауы үшін жеткілікті табыс көздерімен қамтамасыз етілуі, сондай-ақ бюджет теңгерімсіздігін жою үшін трансферттерді пайдалану жатады.

Децентрализованный модельдің мысалы ретінде АҚШ-тағы жүйені келтіруге болады, оған Канада да жатады. Ал Австрия, Германия және Швейцария сияқты елдерде бюджеттердің едәуір бөлігі трансферттер арқылы қалыптасады. Жалпы алғанда, бюджетаралық қатынастар әртүрлі және әмбебап үлгі жоқ. Әр мемлекет өзінің саяси және экономикалық жағдайына сәйкес келетін модельді таңдайды. Өкілеттіктерді бөлу мәселесі мыңдаған жылдар бойы талқыланып келеді, және әлемдік тәжірибеде бірнеше типтік модельдер қалыптасқан: федералдық және өңірлік деңгейлер арасында қатаң бөлініс жасаудан бастап, Үндістан мен Канададағыдай аралас өкілеттіктер жүйесіне дейін. Федерализм жағдайындағы бюджеттік реттеу келесі қағидаттарға негізделеді:

- бюджет жауапкершілігі мен шығыс өкілеттіктерін деңгейлер арасында нақты бөлу;
- әрбір деңгейдің өз функцияларын орындауы үшін жеткілікті табыс көздерімен қамтамасыз етілуі;
- төменгі деңгейдегі бюджеттердің тік және көлденең теңгерімсіздігін жою үшін трансферттерді пайдалану.

Бюджеттік федерализмнің децентрализованный моделіне АҚШ жүйесі жатады, сондай-ақ Канада да осы үлгіге кіреді.

Кооперативтік модель келесі ерекшеліктермен сипатталады:

1. Өңірлік билік органдарының ұлттық табысты қайта бөлуге және макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге белсенді қатысуы;
2. Салық түсімдерін, оның ішінде ұлттық салықтарды бөлуде өңірлер үлесінің артуы;
3. Орталық үкіметтің өңірлік қаржыға жоғары деңгейде бақылау жүргізуі, бұл олардың қаржылық дербестігін шектейді.

Шетелдік елдерде бюджеттік реттеу мәселелерін қарастыру барысында терминология мен табыстарды реттеу құралдарының жіктелуі өзгеше болуы мүмкін, бірақ бұл халықаралық тәжірибені зерттеудің маңыздылығын төмендетпейді. Бұл модельде трансферттер маңызды рөл атқарады. Федеративтік мемлекеттерде олардың көлемі өңірлік бюджеттерде әртүрлі: Австрияда ЖІӨ-нің 4%-ы, Германияда 4,3%, Швейцарияда 5,1%, АҚШ-та 5,6%, ал Канада мен Австралияда 8%-ға дейін жетеді.

ЭЫДҰ елдерінде аумақтық бюджеттердің табысындағы трансферттердің үлесі айтарлықтай жоғары болды. 1990-жылдардың басында бұл көрсеткіш шамамен 40% құрады, оның ішінде: англосаксон елдерінде – 36%, скандинав елдерінде – 34%, федеративтік еуропалық мемлекеттерде – 24%, ал Батыс Еуропаның басқа елдерінде (Греция, Бельгия, Франция, Италия, Испания, Португалия, Нидерланды) – 63,2%.

Кейбір елдерде өкілеттіктер екі топқа бөлінеді: тек федералдық және тек өңірлік (мысалы, Эфиопия, Аргентина). Басқа елдерде үш деңгейлі жүйе бар: федералдық, өңірлік және бірлескен (Үндістанда федерацияға – 97, штаттарға – 66, бірлескенге – 47 сала бекітілген). Мұндай модель Канадада да қолданылады.

Қазіргі жаһандық экономикалық трансформация жағдайында бюджеттік реттеу мәселелері ерекше маңызға ие болуда. Ұлттық экономикалардың өзара байланысының күшеюі, халықаралық бәсекелестіктің артуы және қаржы нарықтарының тұрақсыздығы мемлекеттерден бюджеттік ресурстарды басқарудың икемді әрі тиімді тетіктерін қалыптастыруды талап етеді. Негізгі міндеттердің бірі - мемлекеттік шығыстардың әлеуметтік бағытын сақтай отырып, бюджеттік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Халықаралық тәжірибеде бюджеттік процестің ашықтығы мен есептілігін арттыруға ерекше көңіл бөлінеді. Көптеген елдерде бюджетті жоспарлау, орындау және бақылау процестерін автоматтандыруға мүмкіндік беретін заманауи цифрлық технологиялар енгізілуде. Бұл сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуге, қоғам тарапынан сенімді арттыруға және

басқарушылық шешімдердің сапасын жақсартуға ықпал етеді. Атап айтқанда, электрондық бюджет жүйелері, ашық деректер және қоғамдық бақылау құралдары қарқынды дамып келеді.

Сондай-ақ экономикалық өсуді ынталандыруға бағытталған салық-бюджеттік саясат тетіктерін жетілдіру маңызды бағыт болып табылады. Мемлекеттер бюджет кірістерінің құрылымын оңтайландыруға, тұрақсыз көздерге тәуелділікті азайтуға және салық базасын кеңейтуге ұмтылады. Бұл ретте фискалдық жүктеме мен бизнес пен инвестиция үшін қолайлы жағдай жасау қажеттілігі арасындағы тепе-теңдік ерекше мәнге ие.

Орталықсыздандыру жағдайында өңірлік және жергілікті билік органдарының бюджеттік ресурстарды басқарудағы рөлі артады. Бұл олардың қаржылық дербестігін күшейтуді, сондай-ақ жүргізілетін бюджеттік саясаттың нәтижелері үшін жауапкершілігін арттыруды талап етеді. Бірқатар елдерде өңірлердің қаржылық базасын нығайтуға, жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуға және бюджет қаражаттарын тиімді пайдалануға бағытталған бағдарламалар жүзеге асырылуда.

Осылайша, халықаралық тәжірибе табысты бюджеттік реттеу тек кешенді тәсіл негізінде ғана мүмкін екенін көрсетеді. Ол институционалдық реформаларды, инновациялық технологияларды енгізуді және билік деңгейлері арасындағы тиімді өзара іс-қимылды қамтиды. Бұл экономиканың тұрақты дамуын және халықтың өмір сүру сапасының артуын қамтамасыз етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Бланкарт Ч. Государственные финансы в условиях глобализации. М.: Экономика, 2019.
2. Танзи В., Шукнехт Л. Государственные расходы в XX веке: глобальная перспектива. М.: Весь Мир, 2018.
3. Musgrave R., Musgrave P. Public Finance in Theory and Practice. — New York: McGraw-Hill, 2017.
4. Stiglitz J. Economics of the Public Sector. — New York: W.W. Norton & Company, 2019.
5. Oates W. Fiscal Federalism. — New York: Harcourt Brace Jovanovich, 2018.

ӘОЖ 336.77

ҚОЛМА-ҚОЛ АҚШАСЫЗ, ЭЛЕКТРОНДЫҚ АҚША ҚАРАЖАТЫН ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТАНЫ ҰРЛАУ: ЗАҢ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дүйсембаев А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с преступлениями в сфере цифровых финансов, а именно с кражей электронных денежных средств и цифровых валют. Особое внимание уделено юридической технике, используемой в правовом регулировании данной категории преступлений. Проанализированы существующие правовые нормы, а также проблемы правовой квалификации преступлений, связанных с использованием электронных и цифровых валют. Автор также рассматривает

ответственность за преступления в этой области, включая вопросы санкций и юридической оценки. В работе представлено подробное описание правовых аспектов защиты электронных денег и цифровых валют от кражи, а также предлагаются рекомендации для совершенствования законодательства в этой сфере.

Summary The article focuses on the role and significance of charity in the context of shaping a socially-oriented economy. It examines the impact of charity on social justice, improving the living standards of the population, and addressing key social issues. The article emphasizes the importance of supporting and developing charitable organizations, as well as their impact on the economy and social relations. It highlights that charity serves not only as a social tool but also as an economic mechanism for creating a fair and equal society. The role of charity in ensuring social equality, supporting vulnerable groups, and addressing urgent social issues is discussed. The author emphasizes that the full functioning of a socially-oriented economy requires active development of charitable initiatives.

Қазіргі заманғы экономиканың қарқынды дамуы мен цифрлық технологиялардың жылдам енгізілуі ақшаның айналымын өзгертті. Әлемде дәстүрлі қолма-қол ақшадан электрондық төлем құралдары мен цифрлық валюталарға көшу үрдісі күшейіп отыр.

Бұл өз кезегінде жаңа құқықтық проблемаларды туғызуда, оның ішінде электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валютаны ұрлау мәселелері аса маңызды орын алады. Осыған байланысты құқық қорғау органдары мен заң шығарушы органдардың алдына жаңа қылмыстық құқықтық мәселелер қойылуда. Мақалада осы мәселелердің заң техникасы тұрғысынан сараптамасы және қылмыстық жауапкершілік тұрғысынан талдауы жүргізіледі.

Қолма-қол ақшасыз ақша қаражаты дегеніміз — бұл ақшаның сандық түрі, ол тек электронды жүйелерде қолданылады. Электрондық ақшаның негізгі түрлері ретінде банктік карталар, онлайн төлем жүйелері, мобильді төлемдер, криптовалюталар және басқа да цифрлық қаржылық құралдар аталады. Бұл жүйелердің ерекшелігі — оларды бақылау және қорғау күрделірек, себебі олардың физикалық көрінісі жоқ және тек ақпараттық жүйелерде тіркеледі.

Электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валюталардың ұрлануы бұрынғы дәстүрлі қылмыстардан ерекшеленеді. Себебі, мұндай қылмыстар көбінесе онлайн ортада жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде қылмыскерлердің ізін суытып, оларды анықтауды қиындатуы мүмкін [1].

Қазіргі уақытта көптеген елдерде электрондық ақша және цифрлық валюталар саласында құқықтық реттеу жүйесі дамуда. Қазақстан Республикасында да осы бағыттағы заңнамалық өзгерістер енгізілуде.

Әсіресе, криптовалюталар мен цифрлық активтерді реттеу мәселесі маңызды. Қазақстанда 2021 жылы "Цифрлық теңге" жобасы аясында цифрлық валюталарға қатысты заңнамалық бастамалар жасалды.

Құқық қорғаушы органдардың алдында тұрған негізгі міндеттер:

- электрондық ақша мен цифрлық валютаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- осы саланың нормативтік-құқықтық актілерін жетілдіру;
- ақпараттық қауіпсіздікті қорғау.

Электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валютаны ұрлау, дәстүрлі қылмыс түрлеріне ұқсас болғанымен, оның кейбір ерекшеліктері бар. Қазіргі таңда бұл қылмыс түрлеріне қатысты қылмыстық кодекстерде нақты нормалар болмағандықтан, қылмыстық жауапкершілікке тарту мәселелері қиындық тудыруда.

Қылмыстық құқық бойынша, электрондық ақша мен цифрлық валютаны ұрлау қылмыс ретінде қарастырылады және ол «мүлікті ұрлау» бабы бойынша қудаланады. Алайда, цифрлық валюталар мен электрондық ақшалардың ақпараттық табиғаты мен олардың желілік ортада айналымда болуы бұл процесті күрделендіреді.

Электрондық ақша мен цифрлық валютаны ұрлау қылмыстық құқықтағы жаңа бағыт болғандықтан, бұл мәселеге қатысты жауапкершілік деңгейі әлі толық айқындалмаған. Әдетте, мұндай қылмыстардың санкциялары мүліктік зиянды өтеу және қылмыскерлерді қамауға алумен шектеледі. Алайда, жаңа заңдар мен нормативтік актілердің қабылдануы нәтижесінде бұл санкциялар қатаңдатылуы мүмкін.

Цифрлық ақша қаражатының ұрлануы бойынша жауапкершілікті күшейту қажет, өйткені бұл салада қылмыстар саны артуы ықтимал. Осыған байланысты, құқықтық жүйеде цифрлық валюталарға қатысты арнайы қылмыстық кодекстер мен нормалар енгізу маңызды [2].

Электрондық ақша қаражаты мен цифрлық валютаны ұрлау — бұл жаңа заманауи қылмыстардың бірі болып табылады, сондықтан оның құқықтық реттелуі мен сараптамасы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Құқықтық нормалардың жетілдірілуі және арнайы заңнамалардың қабылдануы цифрлық әлемде болатын қылмыстармен тиімді күресуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы мен басқа да мемлекеттерге осы салада халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, өз заңнамаларын жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Бұл мәселе тек құқық қорғау органдары үшін ғана емес, жалпы қоғам үшін маңызды, себебі цифрлық экономика мен қаржы технологияларының дамуы қарқынды түрде жалғасуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев, Н. (2020). Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. Алматы: «Қазақстан университеті» баспасы.
2. Шарипов, М. (2019). Цифрлық экономика және құқық. Астана: «Фолиант» баспасы.

ӘОЖ 519.2

КРІ НЕГІЗІНДЕ КОРПОРАЦИЯНЫҢ ҚАРЖЫСЫН БАСҚАРУ

Еребаева Г.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В статье рассматриваются основные аспекты управления финансовыми ресурсами корпорации с использованием системы ключевых показателей эффективности (KPI). В условиях динамичного рынка и высокой конкуренции правильный выбор и применение

KPI является важнейшим инструментом для эффективного управления финансовыми потоками. Рассмотрены виды финансовых KPI, их роль в достижении стратегических целей организации, а также методы анализа и корректировки на основе этих показателей. Автор подчеркивает, что правильный выбор и внедрение KPI позволяет не только контролировать финансовое состояние компании, но и оптимизировать внутренние процессы, повышать прибыльность и устойчивость бизнеса. В статье также обращено внимание на возможные трудности и проблемы, связанные с применением KPI в финансовом управлении, такие как неправильный выбор показателей и их недостаточная адаптация к специфике деятельности предприятия.

Summary The article discusses the key aspects of financial resource management in a corporation using a Key Performance Indicator (KPI) system. In the context of a dynamic market and high competition, the correct selection and application of KPIs is a crucial tool for effective financial management. The paper examines various types of financial KPIs, their role in achieving the organization's strategic goals, and methods of analysis and adjustment based on these indicators. The author emphasizes that the correct choice and implementation of KPIs not only allows for controlling the company's financial condition but also helps optimize internal processes, increase profitability, and strengthen business stability. The article also highlights potential challenges and issues related to the application of KPIs in financial management, such as incorrect indicator selection and their insufficient adaptation to the specific nature of the enterprise's activities.

Қаржылық басқару корпорацияның тиімділігін арттыру және тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады. Қаржылық басқарудың негізгі аспектілерінің бірі — тиімді қаржылық көрсеткіштерді, яғни КПИ (Key Performance Indicators — Негізгі көрсеткіштер) қолдану. КРІ жүйесі — корпорацияның қаржылық жағдайын өлшеу, талдау және болжау үшін қолданылатын тиімді құрал. Қаржылық көрсеткіштер корпорацияның стратегиялық мақсаттарына жетуін бақылап отыруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада КРІ негізінде корпорацияның қаржысын басқарудың теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылады.

КРІ — бұл корпорацияның қызметінің тиімділігін бағалау үшін қолданылатын сандық немесе сапалық көрсеткіштер. КРІ жүйесі корпорацияның стратегиялық мақсаттарына жету барысындағы негізгі әрекеттер мен процестерді өлшеу құралы болып табылады. Бұл көрсеткіштер қаржылық тұрақтылықты, кірістілікті, тәуекелдерді басқаруды және басқа да маңызды аспектілерді бақылауға мүмкіндік береді [1].

Қаржылық KPIs мынадай маңызды критерийлер бойынша бөлінеді:

- Өсу көрсеткіштері: сатылымдар көлемі, таза пайда, пайда маржасы.
- Тұрақтылық көрсеткіштері: активтерді тиімді пайдалану, міндеттемелерді орындау, өтімділік коэффициенттері.
- Рентабельділік көрсеткіштері: капиталдың рентабельділігі, активтердің рентабельділігі.
- Тиімділік көрсеткіштері: шығындарды басқару, еңбек өнімділігі, өндіріс көлемі.

Бұл көрсеткіштерді дұрыс анықтау және бақылау корпорацияның қаржылық стратегиясын оңтайландыруға көмектеседі.

KPI негізінде қаржылық басқару жүйесі корпорацияның қаржылық қызметін бақылауды және оның тиімділігін арттыруды мақсат етеді. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше негізгі қадамдар қажет:

- Стратегиялық мақсаттарды белгілеу: Бұл қадам корпорацияның ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді мақсаттарын анықтауға негізделген.
- Қаржылық көрсеткіштерді таңдау: Белгіленген мақсаттарға қол жеткізу үшін сәйкес келетін қаржылық көрсеткіштер таңдалады.
- Көрсеткіштерді бақылау: Әрбір KPI жүйелі түрде бақылап отырылады, және қаржылық көрсеткіштер бойынша нәтижелердің ауытқулары анықталады.
- Анализ және түзету: KPI нәтижелерін талдай отырып, корпорацияның қаржылық саясатында қажет болатын түзетулер енгізіледі.

Қаржылық басқару жүйесі KPI көрсеткіштерін бақылай отырып, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етіп, табыстылықты арттыруға бағытталған шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Қаржылық көрсеткіштер KPI жүйесі бірнеше түрге бөлінеді. Олардың ішінде корпорацияның қаржы саласында қолданылатын ең кең таралған түрлерін атап өтсек:

- Кірістілік көрсеткіштері: Сату көлемі, таза пайда, пайда маржасы.
- Тұрақтылық көрсеткіштері: Қарыздар деңгейі, активтердің өтімділігі, төлем қабілеттілігі.
- Рентабельділік көрсеткіштері: Активтердің рентабельділігі, капиталдың рентабельділігі.
- Өнімділік көрсеткіштері: Персонал өнімділігі, шығындарды бақылау, өндіріс тиімділігі.

Әрбір көрсеткіш кәсіпорынның қаржылық денсаулығын нақты әрі дәл бақылауға мүмкіндік береді, сол арқылы бизнестің стратегиялық мақсаттарына жету жолында дұрыс шешімдер қабылданады [2].

KPI жүйесін қолданудың бірқатар артықшылықтары бар:

- Қаржылық тұрақтылықты бақылау: KPI көрсеткіштері корпорацияның қаржылық жағдайын нақты уақытта бағалауға мүмкіндік береді.
- Тиімді басқару: KPI жүйесі менеджерлерге тиімді шешімдер қабылдауға көмектеседі, себебі көрсеткіштер нақты уақыт ішінде өзгеріп отырады.
- Стратегиялық мақсаттарға жету: KPI көрсеткіштері стратегияның жүзеге асырылуын бақылауға және оны тиімді орындауға көмектеседі.

Алайда, KPI жүйесін енгізудің және пайдаланудың бірқатар қиындықтары да бар:

- Көрсеткіштердің дұрыс таңдалмауы: KPI дұрыс таңдалмаса, басқару процесі тиімді болмайды.
- Жалпы мақсаттардың шектеулілігі: Әрбір компанияның өзіне тән ерекшеліктері бар, сондықтан жалпы бір жүйені қолдану кейде қиын болуы мүмкін.
- Қызметкерлердің мотивациясы: KPI жүйесінің тиімділігі қызметкерлердің ынтасына және нәтижелерді жақсартуға деген ықыласына байланысты [3].

КРІ жүйесі корпорацияның қаржысын басқарудағы маңызды құрал болып табылады. Бұл жүйе корпорацияның қаржылық тиімділігін арттыруға және оның стратегиялық мақсаттарына жетуге ықпал етеді. КРІ көрсеткіштері қаржылық тұрақтылықты, табыстылықты және өндірістік тиімділікті бақылауға көмектеседі. Дегенмен, жүйені дұрыс іске асыру және дұрыс көрсеткіштерді таңдау оның тиімділігін арттыру үшін маңызды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мельник, В.А. "Финансовое управление в корпорациях", М., 2020.
2. Иванов, И.П. "Управление финансовыми рисками и эффективностью бизнеса", СПб, 2019.
3. Смирнов, А.Н. "Методы и подходы к использованию КРІ в управлении", Казань, 2018.

ӘОЖ 504

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ, ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЗИЯН КЕЛТІРУДІ БОЛҒЫЗБАУ ЖӘНЕ КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАРДЫҢ АУДИТІ

Ешенкулов Д.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Тема работы посвящена вопросам экологической безопасности, мерам по предотвращению вреда окружающей среде и проведению аудита по возмещению ущерба, нанесенного экосистемам. В условиях современного развития общества и производства экологические проблемы становятся все более актуальными, что требует от организаций особого внимания к вопросам экологической ответственности и соблюдения природоохранных норм. Экологическая безопасность включает в себя систему мероприятий, направленных на снижение негативного воздействия на окружающую среду, а также на соблюдение экологических стандартов и норм. Важным элементом в системе экологической безопасности является предотвращение загрязнения и ущерба экосистемам, что предполагает использование экологически безопасных технологий, рациональное использование природных ресурсов и управление отходами. Если экологический ущерб все же был нанесен, необходимо провести эффективный аудит, направленный на восстановление экологической устойчивости. В этом контексте важными являются процессы оценки ущерба, мониторинг загрязнений, а также разработка и внедрение компенсаторных мер, направленных на восстановление экосистем.

Summary This paper addresses environmental safety issues, measures to prevent environmental harm, and conducting audits to compensate for the damage caused to ecosystems. In the context of modern societal and industrial development, environmental problems are becoming increasingly urgent, requiring organizations to pay special attention to environmental responsibility and compliance with environmental protection regulations. Environmental safety encompasses a system of measures aimed at reducing the negative impact on the environment and ensuring adherence to environmental standards and regulations. An essential element of environmental safety is preventing pollution and damage to ecosystems, which involves using environmentally safe technologies, rational resource use, and waste management. If environmental damage has occurred, it is necessary to conduct an effective audit aimed at restoring ecological balance. In this context, crucial processes include assessing the damage, monitoring pollution, and developing and implementing compensatory measures for ecosystem restoration. One of the tools for ensuring

environmental safety is environmental management, which involves the use of risk-oriented methods for analyzing and preventing ecological risks, improving internal control, and monitoring at enterprises.

Қоршаған ортаға келтірілген зиянды азайту және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі кезеңде кез келген ұйым үшін маңызды мәселе болып табылады. Әсіресе өнеркәсіптік кәсіпорындар мен өндіріс орындарының экологиялық стандарттарды сақтауы, ресурстарды тиімді пайдалану және экологиялық нормаларды қатаң орындауы маңызды. Сонымен қатар, қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтемақылау мәселесі ерекше маңызға ие, өйткені ол кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігін арттырып, қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын сақтауға ықпал етеді [1].

Экологиялық қауіпсіздік – бұл адамдардың, қоғамның және табиғаттың бірлескен өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қоршаған ортаға теріс әсерді болдырмау немесе минимизациялау шараларының жүйесі. Экологиялық қауіпсіздік жүйесі негізінен төмендегілерге бөлінеді:

- Қоршаған ортаға зиянды қалдықтар мен ластаушы заттарды шығаруды азайту;
- Энергия тиімділігі мен ресурстарды үнемдеуді қамтамасыз ету;
- Экологиялық қауіпсіз технологиялар мен инновациялық шешімдерді енгізу;
- Қоршаған орта мен табиғи ресурстарды қорғау бойынша заңнамаларды орындау.

Қоршаған ортаға зиян келтірмеу үшін кәсіпорындар экологиялық талаптарды орындауға міндетті. Бұл үшін келесі шаралар қабылданады:

- Қалдықтарды басқару: Өндіріс қалдықтарын өңдеу, қайта пайдалану және қайта өңдеу технологияларын енгізу;
- Энергия үнемдеу және ресурстарды тиімді пайдалану: Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану, өндірістік процестерді тиімділеу;
- Эко-достық технологияларды енгізу: Қоршаған ортаға зиянды заттардың шығарылуын азайтатын және экологиялық тұрғыдан қауіпсіз технологияларды қолдану.

Қоршаған ортаға зиян келтірілген жағдайда, кәсіпорындар оның залалын өтеу шараларын қабылдауы тиіс. Бұл шаралар мыналарды қамтиды:

- Экологиялық өтемақы: Қоршаған ортаға келтірілген залалдың орнын толтыру мақсатында кәсіпорынның экологиялық қорларына қаржы қаражатын бөлу.
- Қалпына келтіру жұмыстары: Табиғи ортаны қалпына келтіру немесе экологиялық баланс сақтау шараларын жүзеге асыру.

Экологиялық аудит – бұл қоршаған ортаға әсерді төмендету мақсатында жүзеге асырылатын тексеру және бақылау процесі. Экологиялық аудиттің негізгі мақсаттары:

- Кәсіпорынның экологиялық саясатын, стандарттарды және нормативтерді сақтау деңгейін тексеру;

- Қоршаған ортаға әсерін бағалау және экологиялық талаптарды орындау барысын бақылау;
- Экологиялық зиянды болдырмау және оның салдарын азайту бойынша ұсыныстар беру;
- Қоршаған ортаға зиян келтірген жағдайларда залалды өтемақылауды жүзеге асыру.

Экологиялық аудит келесі кезеңдерден тұрады:

1. Деректерді жинау – кәсіпорынның экологиялық қызметін сипаттайтын ақпараттар жинақталады.

2. Талдау – жинақталған деректер экологиялық заңнамалар мен стандарттарға сәйкестігі бойынша талданады.

3. Ұсыныстар – экологиялық қауіпсіздік шараларын жетілдіруге арналған ұсыныстар беріледі [2].

Экологиялық аудит, әсіресе ұйымның ішкі бақылау жүйесін енгізу кезінде тиімді, өйткені ол кәсіпорынның экологиялық саясатының тиімділігін бағалауға және оны оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Экологиялық бақылау жүйесін жетілдіру үшін кәсіпорындар тәуекелдерді басқарудың заманауи әдістерін қолдануы тиіс. Бұл әдістер келесі бағыттарды қамтиды:

- Риск-ориентированное управление: Қоршаған ортаға зиян келтіретін ықтимал тәуекелдер анықталып, оларды басқару шаралары қабылданады.
- Эко-менеджмент жүйесі: Қоршаған ортаға әсерді бағалау және экологиялық қызметті тиімді басқару үшін басқару жүйесін құру.
- Мониторинг және есептілік: Экологиялық жағдайды үнемі бақылап, экологиялық қызметті жетілдіру бойынша ұсыныстарды енгізу [3].

Қоршаған ортаға зиян келтірмей, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі ұйымдар үшін басты міндеттердің бірі болып табылады. Экологиялық аудит экологиялық саясаттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, ал экологиялық бақылау жүйесі кәсіпорындардың тұрақты дамуы үшін маңызды рөл атқарады. Бұл ретте, экологиялық зиянды өтемақы және табиғи ресурстарды сақтау үшін экологиялық шешімдер қабылдануы тиіс. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тәуекелдерді басқарудың заманауи әдістерін енгізу және тиімді экологиялық бақылау жүйесін құру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Боброва, Н. А. Экологическая безопасность.—М.: Издательство МГУ, 2016.—320 с
2. Бардин, С. А., Рыжков, И. И. Экологический аудит: Теория и практика. — СПб.: Питер, 2018. — 256 с.
3. Кузнецова, И. В. Экологический риск и управление экологической безопасностью: Учебное пособие. — М.: Юрайт, 2019. — 200 с.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АУДИТ ИНСТИТУТЫН ДАМУ

Әсілханқызы А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Мир современной экономики и бизнеса претерпевает устойчивые изменения и процессы развития. Это, в свою очередь, повышает значимость финансовой отчетности и механизмов контроля, обеспечивающих ее качество. Отрасль аудита продолжает развиваться, ориентируясь на эти изменения и отвечая новым требованиям. Международный институт аудита-это основная структура, которая играет важную роль в вопросах гармонизации стандартов аудита в мире, повышения качества аудита и управления международной финансовой отчетностью. Особенно при развитии глобальной бизнес-среды и интеграции финансовых рынков возрастает роль международного аудита. В данной статье рассматривается развитие международного института аудита, его деятельность в настоящее время, проблемы и перспективы развития.

Summary The modern economy and business world are undergoing constant changes and development processes. This, in turn, increases the importance of financial statements and control mechanisms that ensure their quality. The audit industry continues to adapt to these changes and develop aimed at meeting new requirements. The international audit Institute is a key structure that plays an important role in harmonizing auditing standards in the world, improving the quality of auditing, and managing international financial statements. Especially with the development of the global business environment and the integration of financial markets, the role of international audit is increasing. This article discusses the development of the international audit institute, its current activities, problems and development prospects.

Аудит — бұл қаржылық есептілікті тәуелсіз тексеру және ұйымдардың қаржылық жағдайы туралы объективті пікір қалыптастыру үдерісі. Оның мақсаты — қаржылық есептіліктің дұрыс болуын, заңдылығын, ашықтығын және ұйымның қаржылық нәтижелерін шынайы көрсетуін қамтамасыз ету. Бұл процесс тәуелсіз аудит жүргізушілердің немесе аудит ұйымдарының көмегімен жүзеге асырылады.

Халықаралық аудит институты (International Auditing and Assurance Standards Board - IAASB) — бұл аудитті және қаржылық есептілікті тексеру жөніндегі халықаралық стандарттарды әзірлейтін, оларды үйлестіретін және жақсартатын әлемдік деңгейдегі ұйым. IAASB дүниежүзілік аудит стандарттарын қалыптастыру арқылы барлық елдерде аудиттің біркелкі сапасын қамтамасыз етуге, аудиторлардың жұмысын реттеуге және қаржылық есептіліктің ашықтығын арттыруға бағытталған.

Халықаралық аудит институтының маңызы бірнеше аспектілерден көрінеді:

- Қаржылық есептіліктің сапасын арттыру. Халықаралық стандарттарды қолдану ұйымдардың қаржылық есептілігінің шынайылығын және ашықтығын қамтамасыз етеді, бұл инвесторларға сенімділік береді.

- Глобализация және халықаралық сауда. Халықаралық аудит стандарттары әлемнің әртүрлі елдеріндегі компаниялардың біркелкі аудит жүргізуін қамтамасыз етіп, халықаралық деңгейде есептілік пен қаржылық басқару мәселелерін шешуге ықпал етеді.

- Аудит сапасын бақылау. IAASB әлем бойынша аудит жүргізушілердің кәсіби стандарттарын жетілдіруге ықпал етеді, аудиторлық қателіктер мен алаяқтықтардың алдын алу үшін халықаралық деңгейде бақылауды қамтамасыз етеді.

Халықаралық аудит институтының қазіргі қызметі

IAASB қызметі халықаралық аудит стандарттарын әзірлеумен ғана шектелмейді. Ол сонымен бірге кәсіби аудитшілердің білімін жетілдіру, халықаралық аудитті стандарттау және аудитке қатысты заңнамаларды реттеу сияқты міндеттерді де қамтиды. IAASB-нің негізгі міндеттері:

- Аудит стандарттарын әзірлеу. IAASB әлемдегі түрлі экономикалық жағдайлар мен қаржылық жүйелерді ескере отырып, халықаралық аудит стандарттарын қалыптастырады. Бұл стандарттар қаржылық есептіліктің адалдығын қамтамасыз етеді және түрлі елдерде үйлестірілген аудит жүргізуге мүмкіндік береді.

- Тренинг және білім беру. Халықаралық аудит институты аудит мамандарына жоғары білікті қызмет көрсету үшін қажетті білім мен дағдыларды береді. Ол аудиторлардың кәсіби деңгейін арттыру мақсатында түрлі оқу бағдарламалары мен курстар ұйымдастырады.

- Аудит саласындағы инновациялар. Қазіргі кезде технологиялар мен ақпараттық жүйелердің дамуымен бірге аудит процесі де өзгеріп келеді. IAASB жаңа технологиялар мен инновацияларды енгізу арқылы аудиттің тиімділігін арттыруға тырысады. Мысалы, автоматтандырылған аудит құралдары мен аналитикалық бағдарламалар кеңінен қолданысқа енгізілуде.

3. Халықаралық аудит институтын дамытудағы негізгі мәселелер

Халықаралық аудит институтының дамуы барысында көптеген мәселелер туындайды. Бұл мәселелер аудиторлық қызметтің сапасын арттыруға, қаржылық есептілікті тексеру үрдісін жетілдіруге, сондай-ақ елдер арасындағы аудит стандарттарының үйлесімділігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Әлемнің әртүрлі елдерінде қаржылық есептілік пен аудитке қатысты заңнамалар мен стандарттар әр түрлі. Әр елдің өзіндік ерекшеліктері мен экономикалық жағдайларын ескере отырып, аудит стандарттары қалыптасады. Бұл өз кезегінде халықаралық бизнестің тиімді жүргізілуіне, инвесторлар мен қаржылық мекемелердің шешімдер қабылдауына кедергі болуы мүмкін. Халықаралық аудит институтының басты міндеті — елдер арасындағы стандарттарды үйлестіру, олардың арасындағы айырмашылықтарды азайту және біртұтас халықаралық аудит жүйесін құру.

Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар мен деректерді өңдеу әдістерінің дамуы аудит саласына да елеулі ықпал етіп отыр. Аудит процесін автоматтандыру, жасанды интеллект пен мәліметтерді өңдеу жүйелерін қолдану аудиторларға жұмысын жеңілдетуге және тексерудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. IAASB жаңа технологияларды енгізу арқылы аудит процесін жетілдіруге, қателіктер мен алаяқтықтардың алдын алуға тырысады. Бұл үрдістің дамуы кәсіби мамандардан жаңа білім мен дағдыларды талап етеді.

Әлемдік экономиканың тұрақсыздығы, қаржылық дағдарыстар мен нарықтық өзгерістер аудит институтының жұмысында қиындықтар туғызады. Аудиторлар экономикалық дағдарыс кезеңдерінде ұйымдардың қаржылық жағдайын тексеру барысында қосымша қиындықтарға тап болады. Мұндай жағдайларда аудит стандарттарын қайта қарау және дағдарыс кезеңінде нақты шаралар қабылдау қажет.

4. Халықаралық аудит институтын дамыту перспективалары

Халықаралық аудит институтының дамуы қазіргі жаһанданудың басты шарттарына сай болуы тиіс. Халықаралық аудит стандарттарын нығайту, ақпараттық технологияларды енгізу, білім беру бағдарламаларын жетілдіру және аудиттің барлық тараптарының жұмысын жақсарту қажет.

IAASB-нің негізгі міндеті — әлемдік аудит стандарттарын одан әрі дамыту және оларды халықаралық деңгейде үйлестіру. Бұл біртұтас қаржылық есептілік жүйесін құруға мүмкіндік береді, сондай-ақ әртүрлі елдер мен нарықтар арасында ұйымдардың есептілігін салыстыруға оңай мүмкіндік туғызады.

Аудит саласында цифрлық технологияларды енгізу одан әрі дамуда. Халықаралық аудит институты деректерді талдау, автоматтандырылған аудит құралдары мен жасанды интеллект сияқты жаңа технологияларды енгізу арқылы аудит процесінің тиімділігін арттыруды көздейді.

Халықаралық аудит институты аудиторларды кәсіби деңгейде жаңартылған біліммен қамтамасыз ету үшін үздіксіз білім беру мен тренингтер ұйымдастыруды жалғастыруда. Бұл жаңа технологиялар мен әдістерді меңгерген жоғары білікті аудит мамандарының болуына мүмкіндік береді.

Халықаралық аудит институтының дамуы қаржылық есептіліктің сапасын арттыру, аудиттің тиімділігін қамтамасыз ету және халықаралық деңгейде аудит стандарттарын үйлестіру бойынша маңызды рөл атқарады. Халықаралық аудит саласының тұрақты дамуы үшін жаңа технологияларды енгізу, білім беру мен кәсіби даму жүйесін жақсарту, сондай-ақ стандарттардың біркелкілігін қамтамасыз ету қажет. Аудиттің болашағы халықаралық ынтымақтастық пен инновацияларға негізделген болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Андреев, В. Д. Комплексный аудит экономической безопасности хозяйствующих субъектов : учебное пособие и практикум / В. Д. Андреев. – Москва : Магистр : ИНФРА-М, 2024. – 392 с.
2. Арабян, К. К. Российский аудит и его роль в формировании новой парадигмы : монография / К. К. Арабян. – Москва : Первое экономическое издательство, 2021. – 76 с.
3. Аудит : учебник для бакалавров / А. Е. Суглобов, Б. Т. Жарылгасова, В. Ю. Савин [и др.] ; под ред. д. э. н., проф. А. Е. Суглобова. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2022. – 373 с.

САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН БИЗНЕСТІҢ ФИСКАЛДЫҚ МҮДДЕЛЕРІНІҢ ТЕҢГЕРІМІНЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Жанасова А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Налоговый контроль является важным инструментом реализации государственной налоговой политики. Его основная цель-обеспечение полной и своевременной уплаты налогов, контроль за соблюдением налогового законодательства и устойчивое развитие фискальной системы страны. Кроме того, инструменты налогового контроля являются важным фактором, направленным на баланс фискальных интересов государства и бизнеса. Государство финансирует общественные нужды за счет налогов и обеспечивает поддержание экономической стабильности, а сбалансированность налоговых нагрузок для предпринимателей и бизнес-структур влияет на их доходы. Таким образом, налоговый контроль и его инструменты позволяют достичь экономической гармонии с учетом интересов обеих сторон. В данной статье рассматриваются сущность и значение инструментов налогового контроля, методы их применения и современные подходы, направленные на обеспечение баланса фискальных интересов государства и бизнеса.

Summary Tax control is the most important tool for implementing state tax policy. Its main goal is to ensure the full and timely payment of taxes, control over compliance with tax legislation and the sustainable development of the country's fiscal system. In addition, tax control instruments are an important factor aimed at balancing the fiscal interests of the state and business. Through taxes, the state finances public needs and ensures the maintenance of economic stability, and the balanced tax burden on entrepreneurs and business structures affects their income. Thus, tax Control and its instruments make it possible to achieve economic harmony, taking into account the interests of both parties. This article discusses the essence and significance of tax control instruments, methods of their application and modern approaches aimed at ensuring a balance of fiscal interests of the state and business.

Салықтық бақылау — бұл мемлекеттік органдардың салықтық міндеттемелерді орындау процесін қадағалауды, салық төлеушілердің салық заңнамасын сақтауы мен салықтық төлемдердің мөлшерін бақылауды қамтитын жүйе. Бұл бақылаудың негізгі міндеттері:

1. Салықтық заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету: Салықтық бақылау мемлекет тарапынан салық төлеушілердің заңнама талаптарын орындауын қамтамасыз етеді.

2. Салық төлемдерінің толықтығын бақылау: Бұл бақылау салық төлеушілердің өздеріне жүктелген салықтық міндеттемелерді толық және уақытылы орындауына бағытталған.

3. Салықтық қарыздардың алдын алу: Салықтық бақылау қарыздардың қалыптасуына жол бермеуге және салық төлеушілердің қарыздарын жедел шешуге ықпал етеді.

4. Құқық бұзушылықтарды анықтау және алдын алу: Салықтық бақылау салық заңнамасын бұзушылықтарды дер кезінде анықтап, оларды болдырмау үшін шаралар қабылдайды.

Салықтық бақылаудың тиімділігі салық заңнамасының сақталуын қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге мемлекеттің бюджет кірістерінің толықтығына ықпал етеді.

2. Салықтық бақылау құралдары

Салықтық бақылауды жүзеге асыру үшін әртүрлі құралдар мен әдістер қолданылады. Бұл құралдар мемлекеттік салықтық қызметтің тиімділігін арттыруға және салықтық мүдделерді қорғауға көмектеседі.

Документтік тексерулер салық төлеушілердің салықтық декларациялары мен басқа да есептік құжаттарының дұрыстығын тексеруді қамтиды. Мұндай тексерулер салық төлеушілердің өздері ұсынған мәліметтердің дұрыстығын бағалауға мүмкіндік береді.

Камералдық тексеру, өз кезегінде, салық декларацияларын электронды түрде өңдеу және тексеру арқылы салық төлеушілердің мәліметтерінің сәйкестігін бақылауды қамтиды. Бұл әдіс салық қызметі органдары үшін уақытты үнемдейді және жылдам әрекет етуге мүмкіндік береді.

Выездная тексеру салық төлеушінің қызметін тереңірек зерттеу мақсатында салық органдарының өкілдерінің кәсіпорын немесе ұйымға барып, құжаттарды тексеруін білдіреді. Бұл түрі әсіресе салық төлеушілердің ірі сомалармен салықтық қарыздарының бар-жоғын анықтау үшін қолданылады. Выездная тексеру нәтижесінде кәсіпорынның салықтық міндеттемелерінің дәлдігі мен есептілігі жан-жақты тексеріледі.

Салықтық бақылау құралдарының бір бөлігі ретінде аналитикалық және аудиторлық бақылау маңызды орын алады. Бұл әдіс салық қызметіне салық төлеушілердің қаржылық жағдайын және олардың салық төлеу қабілеттілігін бағалауға мүмкіндік береді. Аудиторлық бақылау әдісі арқылы салық органдары кәсіпорынның қаржылық есептілігін тексеріп, салықтық ережелердің бұзылуын анықтайды.

Қазіргі таңда салықтық бақылау жүйесінде ақпараттық технологияларды қолдану үлкен рөл атқарады. Электронды салықтық бақылау жүйелері, әсіресе, үлкен кәсіпорындар мен халықаралық компаниялар үшін тиімді болып табылады. Электронды декларациялар, салық төлемдері және есептілікті ұсыну жүйелері арқылы салық органдары салық төлеушілердің әрекеттерін бақылап, қателіктер мен құқық бұзушылықтарды ертерек анықтай алады.

3. Салықтық бақылау және бизнес мүдделерінің теңгерімі

Салықтық бақылау мен бизнес мүдделерін теңгеру мәселесі — бұл өте маңызды әрі күрделі міндет. Мемлекет салықтар арқылы әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырып, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге тырысады, ал бизнестің мүддесі салық жүктемелерін жеңілдету және өз табыстарына қолайлы жағдай жасау болып табылады.

Мемлекеттің фискалдық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін салықтық бақылаудың дұрыс ұйымдастырылуы қажет. Бұл мемлекетке өз бюджетіне түсетін кірістердің тұрақты болуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бизнестің тұрақтылығы мен дамуы үшін салықтық жүктемені оңтайландыру өте маңызды. Тұрақты әрі тиімді салықтық бақылау жүйесі кәсіпорындардың өздерінің қаржылық міндеттемелерін нақты әрі уақтылы орындауына ықпал етеді.

Салық жүктемесінің теңгерімі өте маңызды аспект болып табылады. Егер салықтық жүктеме тым жоғары болса, бизнеске бұл ауыртпалық болып, оның қаржылық жағдайына теріс әсер етуі мүмкін. Ал тым төмен салықтық жүктеме мемлекеттің қажетті бюджет кірістерін қамтамасыз ете алмайды. Осылайша, салықтық бақылау құралдарының дұрыс қолданылуы мемлекет пен бизнестің фискалдық мүдделерін теңгеруге мүмкіндік береді. Бизнес өз міндеттерін орындауға дайын болса, мемлекет қажетті деңгейде салық түсімдерін қамтамасыз ете алады.

Жаңа технологиялар мен цифрлық трансформацияның дамуымен салықтық бақылау жүйесі де өзгеруде. Заманауи құралдар мен әдістер салықтық бақылаудың тиімділігін арттыруға, бизнеске кедергі жасамай, бірақ қажетті бақылауды жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл процесс салық жүктемесінің дұрыс бөлінуіне, салық заңнамасының ашықтығына және бизнес үшін қолайлы жағдайлардың қалыптасуына ықпал етеді.

Салықтық бақылау құралдары мемлекет пен бизнестің фискалдық мүдделерінің теңгеріміне қол жеткізу үшін маңызды рөл атқарады. Мемлекет үшін салықтар — бұл бюджеттің негізгі кіріс көзі, ал бизнес үшін салықтық жүктеме тиімді басқарылуы қажет. Салықтық бақылау жүйесін жетілдіру, заманауи технологияларды енгізу және салық заңнамасының ашықтығын арттыру арқылы екі тараптың мүдделерін теңгеруге болады. Тиімді салықтық бақылау механизмі — бұл елдің экономикалық тұрақтылығын және бизнес ортасының дамуын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі.

Әдебиеттер тізімі

1. Качур, О.В. Налоги и налогообложение : учебное пособие / Качур О.В. — Москва : КноРус, 2014. — 427 с. — (для бакалавров). — ISBN 978-5-406-02649-6. — URL: <https://book.ru/book/916670> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.
2. Налоги и налогообложение. : учебник / Тарасова В.Ф., под общ. ред., Владыка М.В., Сапрыкина Т.В. — Москва : КноРус, 2019. — 494 с. — (бакалавриат). — ISBN 978-5-406-04263-2. — URL: <https://book.ru/book/932940> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.
3. Борзунова, О.А. Налоговый кодекс Российской Федерации: генезис, история принятия и тенденции совершенствования : монография / Борзунова О.А. — Москва : Юстицинформ, 2010. — 296 с. — ISBN 978-5-7205-1019-0. — URL: <https://book.ru/book/921034> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.
4. Скворцов, О.В. Осуществление налогового учета и налогового планирования в организации. : учебное пособие / Скворцов О.В. — Москва : КноРус, 2020. — 194 с. — (СПО). — ISBN 978-5-406-07274-5. — URL: <https://book.ru/book/932147> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.
5. Глубокова, Н.Ю. Налоговое планирование : учебно-методическое пособие / Глубокова Н.Ю. — Москва : Евразийский открытый институт, 2011. — 84 с. — ISBN 978-5-374-00068-9. — URL: <https://book.ru/book/905595> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ СУБЪЕКТИЛЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ АШЫҚТЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МАҚСАТЫНДА ЕСЕПKE АЛУ-БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛДАРЫН ДАМУ

Жарылқасын А.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В современной экономической среде основа эффективной системы управления опирается на правильную организацию финансового учета и контроля. Для управления финансовой деятельностью каждой организации важную роль играет правильность и эффективность системы учета. Особенно важны инструменты учета-контроля для обеспечения соответствия требованиям законодательства и международным стандартам, обеспечения финансовой устойчивости предприятий. В данной статье рассматриваются методы и подходы в целях развития системы учета и контроля, повышения ее эффективности.

Summary In the modern economic environment, the basis of an effective management system relies on the correct Organization of financial accounting and control. An important role in managing the financial activities of each organization is played by the correctness and effectiveness of the accounting system. Accounting and control tools are especially important for ensuring compliance with the requirements of legislation and international standards, ensuring the financial stability of enterprises. This article discusses methods and approaches for the development of the accounting and control system, increasing its effectiveness.

Есепке алу-бақылау жүйесі ұйымның ішкі қызметін бақылауға және қаржылық есептілік деректерінің дұрыстығын қамтамасыз етуге бағытталған құралдар мен әдістердің жиынтығы болып табылады. Мұндай жүйе басқарушы тұлғаларға ұйымның қаржылық көрсеткіштері мен оның өндірістік-шаруашылық қызметінің нәтижелерін тиімді қадағалауға мүмкіндік береді.

Есепке алу-бақылау құралдары:

- Қаржылық есептілік — ұйымның қаржылық жағдайы мен қызметінің нәтижелерін көрсететін негізгі құжат.
- Бақылау процедуралары — қаржылық операцияларды тексеру, бухгалтерлік есеп саясатын бақылау және қаржылық талдауды жүзеге асыратын процедуралар.
- Аудит пен тексерулер — қаржылық есептіліктің шынайылығын тексеру және манипуляцияларды анықтау мақсатында жүргізілетін тәуелсіз сараптамалар.

Есепке алу жүйесінің тиімділігі ұйымның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Ол қаржылық деректердің дұрыстығы мен дәлдігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ қаржылық алаяқтық пен заң бұзушылықтардың алдын алуға көмектеседі.

Есепке алу-бақылау жүйесін дамыту үшін көптеген құралдар мен әдістер бар. Олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерге ие және белгілі бір мақсаттарға арналған.

Аналитикалық әдістер қаржылық есептілікті тексеру және бақылау кезінде қолданылатын ең негізгі құралдардың бірі болып табылады. Бұл әдістер

ұйымның қаржылық деректерін салыстыруға, есептік кезеңдердегі ауытқуларды анықтауға және мүмкін болатын манипуляцияларды бақылауға мүмкіндік береді.

Аналитикалық әдістердің бірнеше түрі бар:

- Қаржылық коэффициенттерді талдау — ұйымның ликвидтілігін, рентабельділігін және қаржылық тұрақтылығын бағалауға арналған түрлі коэффициенттерді пайдалану.

- Өткен кезеңдермен салыстыру — қаржылық көрсеткіштердің жылдар бойынша өзгерістерін зерттеу, алдағы жылдарға болжам жасау.

- Сала бойынша салыстырмалы талдау — ұйымның қаржылық көрсеткіштерін саладағы орташа көрсеткіштермен салыстыру.

Бұл әдістер көмегімен есептіліктегі күмәнді операциялар мен көрсеткіштер анықталып, оларды тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Ішкі бақылау жүйесі ұйымның қаржылық есептілігін бақылауды қамтамасыз ететін тағы бір маңызды құрал болып табылады. Бұл жүйе ұйымның ішкі қызметтерін басқаруға және бақылауға арналған саясаттар мен процедуралардан тұрады. Ішкі бақылау жүйесі қаржылық есептің дұрыстығын тексеруге, сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және ұйымның мүліктерін қорғауға бағытталған.

Ішкі бақылаудың тиімділігі ұйымның барлық деңгейлерінде бақылау процедураларын жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Мысалы, қолма-қол ақшаны бақылау, есеп айырысу және есеп беру процедураларын қайта тексеру сияқты шаралар ішкі бақылау жүйесінің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады.

Аудит пен тәуелсіз тексерулер қаржылық есептіліктің дұрыстығын сырттан тексеру үшін қолданылады. Аудиторлар ұйымның қаржылық есептерін тексереді, олардың заңдылығын және шынайылығын бағалайды, манипуляцияны немесе бұрмалауды анықтайды.

Аудит процесі бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Алдын ала жоспарлау және тәуекелдерді бағалау — қаржылық есептілік деректерін тексермес бұрын ұйымның тәуекелдерін және мүмкін болатын қаржылық манипуляцияларды бағалау.

2. Есептілік деректерін тексеру — қаржылық есептерді егжей-тегжейлі тексеру, шығындар мен кірістерді салыстыру.

3. Аудит қорытындысын шығару — аудит нәтижелері бойынша есеп беру және анықталған бұрмалаулар туралы хабарлау.

Аудит ұйымның қаржылық есептілігіндегі кемшіліктер мен манипуляцияларды уақытында анықтауға мүмкіндік береді, әрі оны түзету бойынша ұсыныстар жасайды.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар бухгалтерлік есепті жүргізу мен бақылауды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Автоматтандырылған есепке алу жүйелері ұйымдардың қаржылық деректерін жинауға, өңдеуге және бақылауға арналған бағдарламалық қамтамасыз етуді қамтиды. Бұл жүйелердің артықшылығы — қаржылық есептілікті шынайы уақыт режимінде бақылау, қателіктер мен манипуляцияларды жылдам анықтау.

Автоматтандырылған жүйелердің бірнеше артықшылықтары:

- Деректердің дәлдігі мен қолжетімділігі. Есептілік деректері нақты уақытта жаңартылады.

- Есептіліктің толықтығы мен сәйкестігі. Барлық қаржылық операциялар нақты түрде есепке алынады.

- Күрделі есептеулер мен талдау жасау мүмкіндігі. Қаржылық деректерді өңдеу мен талдау үшін қосымша құралдар мен алгоритмдер қолданылады.

3. Есепке алу-бақылау құралдарын дамыту жолдары

Қазіргі экономикалық жағдай мен технологиялық прогресс есепке алу-бақылау құралдарын үздіксіз жетілдіруді талап етеді. Қаржылық деректердің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін бірнеше даму бағыттары ұсынылуы мүмкін:

Қазіргі уақытта көптеген ұйымдар қаржылық есептілікті цифрлық жүйелер арқылы жүргізеді. Бұл құралдар бухгалтерлік есепті жүргізудің тиімділігін арттырып, қателіктер мен бұрмалаулардың мүмкіндігін азайтады. Цифрлық жүйелер қаржылық деректерді шынайы уақытта тексеруге және талдауға мүмкіндік береді.

Қаржылық есептілікті кезең-кезеңімен тексеру ұйымдар үшін өте маңызды. Бұл тексерулер қаржылық есептің дұрыстығын қамтамасыз етіп, басқарушылар мен инвесторларға ұйымның қаржылық жағдайы туралы нақты ақпарат береді.

Қаржылық есептіліктің дұрыстығын тексеру үшін тәуелсіз аудиттің маңызы зор. Аудит ұйымдар үшін сыртқы бақылау және есептіліктің шынайылығын тексеру құралы болып табылады. Тәуелсіз аудит ұйымның қаржылық есептілігіне объективті және ашық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қаржылық есепке алу және бақылау құралдарын тиімді дамыту ұйымның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету, алаяқтықты болдырмау және басқарушылық шешімдерді дұрыс қабылдау үшін маңызды. Есепке алу жүйесінің дұрыс құрылуы мен бақылаудың тиімділігі қаржылық есептіліктің шынайылығын қамтамасыз етеді, ал жаңа технологиялар мен әдістерді қолдану осы процесті тиімді әрі заманауи етеді. Есепке алу-бақылау құралдарын дамыту — бұл ұйымдардың ұзақ мерзімді табысты қызметін қамтамасыз етудің негізі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Орлов, С. Н. Внутренний аудит в современной системе корпоративного управления компанией : практическое пособие / С. Н. Орлов. – Москва : ИНФРА-М, 2024. – 284 с.

2. Осипов, В. И. Контроль и аудит деятельности коммерческой организации: внешний и внутренний : учебное пособие / В.И. Осипов. – Москва : ИНФРА-М, 2024. – 221 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ӘРІПТЕСТІК ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ПРАКТИКАСЫНДА ІСКЕ АСЫРУ

Жуманова Ә.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Социальное партнерство-это система, регулирующая взаимоотношения между работодателем и представителями работников, созданная с целью развития трудовых отношений и решения социально-экономических проблем. Система социального партнерства играет важную роль не только внутри организации, но и на национальном и международном уровнях. В современных организациях управление персоналом является одной из важнейших функций, направленных на реализацию механизмов социального партнерства с целью улучшения условий труда работников, повышения мотивации труда, повышения производительности труда. В данной статье рассматривается влияние социального партнерства на процесс управления персоналом в организациях и особенности его реализации.

Summary Social partnership is a system that regulates the relationship between the employer and representatives of workers, created in order to develop Labor Relations and solve socio-economic problems. The system of social partnership plays an important role not only within the organization, but also at the national and international levels. In modern organizations, Personnel Management is one of the most important functions aimed at implementing social partnership mechanisms in order to improve the working conditions of workers, increase work motivation, and increase labor productivity. This article discusses the impact of social partnership on the process of Personnel Management in organizations and the features of its implementation.

Әлеуметтік әріптестік ұғымы еңбек қатынастарын реттеудегі жұмыс беруші мен жұмысшылардың өкілдері арасындағы келіссөздер мен келісімдердің жүйесін білдіреді. Бұл жүйе үш негізгі деңгейде жүзеге асырылады: жұмысшы мен жұмыс беруші арасындағы тікелей қатынастар, кәсіподақтар мен жұмыс берушілер арасындағы келіссөздер, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен ұйымдар арасындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге бағытталған ынтымақтастық.

Әлеуметтік әріптестіктің негізгі принциптері:

- Келісімдік негізде жұмыс істей отырып, құқықтар мен міндеттерді тең бөлу;
- Әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде өзара түсіністік пен ашықтық;
- Әлеуметтік теңдік және әділдік принциптері;
- Әлеуметтік қорғау жүйесінің тиімділігі.

Бұл принциптер қазіргі заманғы ұйымдардың персоналды басқару жүйесінде әлеуметтік әріптестікті жүзеге асыру барысында негіз бола отырып, ұйымның ішкі климатын жақсартып және еңбек өнімділігін арттырады.

Қазіргі заманғы ұйымдарда персоналды басқару тек жұмысшылардың еңбек жағдайларын жақсартумен ғана шектелмейді. Ол тиімді еңбек ресурстарын басқару, қызметкерлердің мотивациясын арттыру, еңбек өнімділігін жоғарылату сияқты кешенді мәселелерді шешуге бағытталған. Әлеуметтік әріптестікті тиімді

пайдалану ұйымның персоналды басқару жүйесіне бірнеше маңызды артықшылықтар әкеледі:

- Еңбек шарттарын жақсарту. Әлеуметтік әріптестік келісімдері жұмысшылардың еңбек шарттарын нақтылап, олардың құқықтарын қорғауға бағытталған. Бұл әсіресе қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау, еңбек уақытын тиімді ұйымдастыру, демалыс күндерін қамтамасыз ету мәселелерінде маңызды.

- Қызметкерлердің қатысуын арттыру. Әлеуметтік әріптестік жұмысшылардың ұйымдағы шешімдер қабылдау процесіне қатысуына мүмкіндік береді. Бұл оларды жұмысына деген жауапкершілікті арттырады және ұйымға деген сенімділікті күшейтеді.

- Мотивация және еңбек өнімділігі. Әлеуметтік әріптестік арқылы қызметкерлердің әлеуметтік қажеттіліктері қанағаттандырылады, бұл өз кезегінде жұмысқа деген ынтаны арттырып, еңбек өнімділігін жоғарылатуға әсер етеді.

Әлеуметтік әріптестікті ұйымдастыру жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасындағы сенімділік пен ашықтықты орнатуға көмектеседі, бұл ұйымның ұзақ мерзімді стратегияларына қол жеткізуге ықпал етеді.

Әлеуметтік әріптестікті іске асыруда қолданылатын негізгі әдістер мен құралдар әртүрлі деңгейде көрініс табады. Олар мыналарды қамтиды:

- Коллективтік келісімшарттар. Ұйымдағы әлеуметтік әріптестіктің ең маңызды құралы — коллективтік келісімшарт. Бұл құжат жұмысшылардың құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ жұмыс берушінің жауапкершіліктерін анықтайды. Коллективтік келісімшарттың негізінде жұмысшылардың еңбек жағдайларын жақсартуға, әлеуметтік жеңілдіктер мен кепілдіктерді ұсынуға бағытталған шешімдер қабылданады.

- Кәсіподақтармен ынтымақтастық. Кәсіподақтар әлеуметтік әріптестіктің маңызды буыны болып табылады. Олар жұмысшылардың мүдделерін қорғай отырып, еңбек құқықтарының сақталуын бақылап, әлеуметтік мәселелерді шешуде жұмыс берушілермен келіссөздер жүргізеді. Кәсіподақтар мен жұмыс берушілер арасындағы тұрақты диалог тиімді әлеуметтік саясатты қалыптастыруға негіз болады.

- Әлеуметтік бағдарламалар мен жеңілдіктер. Әлеуметтік әріптестікті іске асыру арқылы ұйымдар қызметкерлеріне түрлі әлеуметтік жеңілдіктер ұсына алады. Бұл медициналық сақтандыру, зейнетақы бағдарламалары, демалыс және еңбек жағдайларын жақсартуға қатысты басқа да шаралар болуы мүмкін.

- Жұмысшылардың қатысуын қамтамасыз ету. Ұйымда қызметкерлердің әлеуметтік әріптестікке қатысуын қамтамасыз ету үшін арнайы комиссиялар мен кеңестер құрылуы мүмкін. Олар ұйымның әлеуметтік-экономикалық саясатын талқылап, шешімдер қабылдау процесіне қатысады.

Қазіргі заманғы ұйымдарда әлеуметтік әріптестікті іске асырудың тиімділігі көп жағдайда оның дұрыс ұйымдастырылуына және жұмысшылардың ұйымға деген көзқарасына байланысты. Әлеуметтік әріптестіктің тиімділігін бірнеше аспект бойынша бағалауға болады:

- Жұмысшылардың қанағаттанушылығы. Әлеуметтік әріптестіктің деңгейі мен тиімділігі жұмысшылардың жұмыс жағдайларына қанағаттану деңгейіне әсер етеді. Бұл еңбек мотивациясын арттырып, жұмысшылардың еңбек нарығында ұйымды таңдауға ықпал етеді.

- Ұйымның имиджі. Әлеуметтік әріптестікті тиімді қолданатын ұйымдар қоғам алдында әлеуметтік жауапкершілігін сезінеді, бұл ұйымның жағымды имиджін қалыптастырады.

- Еңбек өнімділігі. Әлеуметтік әріптестік негізінде қалыптасқан тиімді еңбек жағдайлары мен жұмысшылардың әлеуметтік қорғауы ұйымдағы еңбек өнімділігін арттыруға ықпал етеді.

- Қаржы тұрақтылығы. Әлеуметтік әріптестік пен ынтымақтастық негізінде қабылданған шешімдер ұйымның ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Әлеуметтік келісімдер ұйымның еңбек заңнамасына сәйкес жұмыс істеуіне кепілдік береді.

Әлеуметтік әріптестік қазіргі заманғы ұйымдардағы персоналды басқару жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол еңбек қатынастарын реттеудің, жұмысшылардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың және ұйым ішіндегі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің тиімді құралы болып табылады. Әлеуметтік әріптестікті іске асыру ұйымдарға жұмысшылардың қанағаттанушылығын арттырып, олардың мотивациясын күшейтуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, бұл ұйымның ұзақ мерзімді тұрақтылығына, еңбек өнімділігінің артуына және әлеуметтік жауапкершіліктің жоғарылауына ықпал етеді. Әлеуметтік әріптестік жүйесін дамыту арқылы ұйымдар өздерінің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, қоғам алдында әлеуметтік жауапкершілігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Абуладзе Д. Г., Выпряхкина И. Б., Маслова В. М. Документационное обеспечение управления персоналом. — М.: Юрайт. 2023. 375 с.
2. Актуальные проблемы управления человеческими ресурсами / Под ред. С. А. Баркова, В. И. Зубкова. — М.: Юрайт. 2024. 186 с.
3. Алавердов А. Р. Управление кадровой безопасностью организации. Учебник. — М.: Издательский дом Университета "Синергия". 2020. 460 с.
4. Анисимов А. Ю., Пятаева О. А., Грабская Е. П. Управление персоналом организации. — М.: Дашков и Ко. 2024. 279 с.

ӨОЖ 658.5

ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (НАНОТЕХНОЛОГИЯ, БИОТЕХНОЛОГИЯ, БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГЕТИКА)

Жүнісов Қ.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена анализу особенностей управления высокотехнологичными проектами, включая проекты в области нанотехнологий и биотехнологий. Эти области являются одними из самых инновационных в современной науке и технике и играют важную роль в глобальной экономике. Управление проектами в этих сферах требует особого подхода,

поскольку они связаны с внедрением новых научных достижений и технологий, а также с разработкой продукции, результаты которой могут быть неизвестны или не готовы к коммерческому использованию. Проекты в области нанотехнологий и биотехнологий характеризуются высокой степенью научного риска, длительными сроками разработки и неопределёнными рыночными результатами. Поэтому управление такими проектами требует использования специфических стратегий и методов, а также инновационных подходов в менеджменте. В статье рассматриваются ключевые аспекты и методы управления инновационными проектами, а также примеры практического применения этих методов в сфере нанотехнологий и биотехнологий. Также обсуждаются инструменты и ресурсы, необходимые для успешного управления высокотехнологичными проектами, а также проблемы и риски, с которыми сталкиваются компании и исследовательские группы при реализации таких проектов. Особое внимание уделяется вопросам оценки рисков, управлению многозадачными проектами и установлению инновационного сотрудничества, что является важным для эффективного управления проектами в данных областях.

Summary The article focuses on analyzing the specifics of managing high-tech projects, including projects in the fields of nanotechnology and biotechnology. These areas are among the most innovative in modern science and technology and play a crucial role in the global economy. Managing projects in these fields requires a special approach, as they are associated with the introduction of new scientific achievements and technologies, as well as the development of products whose results may be unknown or not ready for commercial use. Projects in nanotechnology and biotechnology are characterized by high scientific risks, long development times, and uncertain market outcomes. Therefore, managing such projects requires the use of specific strategies and methods, as well as innovative management approaches. The article discusses the key aspects and methods of managing innovative projects, as well as examples of practical applications of these methods in nanotechnology and biotechnology. It also addresses the tools and resources necessary for successful management of high-tech projects, along with the problems and risks faced by companies and research teams when implementing such projects. Special attention is given to risk assessment, managing multi-task projects, and establishing innovative collaboration, which are essential for effective project management in these fields.

Бұл мақала жоғары технологиялық жобаларды басқарудың ерекшеліктеріне, әсіресе нанотехнология және биотехнология салаларындағы жобаларды басқару әдістеріне арналған. Нанотехнология мен биотехнология қазіргі заманғы ғылым мен техниканың ең жылдам дамып келе жатқан салалары болып табылады. Бұл салалардағы жобаларды басқару көптеген қиындықтар мен жаңа талаптарды туындатады, себебі олар жаңашылдықты, ғылыми тәуекелдерді және нарықтық белгісіздікті қамтиды. Мақалада жоғары технологиялық жобаларды басқаруда қолданылатын негізгі теориялар мен әдістер талданады, сонымен қатар осы салалардағы нақты жобаларды басқару тәжірибелері қарастырылады.

Жоғары технологиялық жобаларды басқару қазіргі заманғы кәсіпорындар мен зерттеу институттары үшін маңызды міндет болып табылады. Нанотехнология және биотехнология сияқты салалардағы жобалар ерекше қиындықтар мен мүмкіндіктер туғызады. Осы салаларда ғылыми және техникалық жетістіктер қарқынды дамып келеді, ал олардың практикалық қолданылуы жаңа өнімдер мен қызметтерді қалыптастыруда зор рөл атқарады.

Бұл жобалар көбінесе ғылыми тәуекелдермен, ұзақ мерзімді зерттеу кезеңдерімен және жаңа өнімнің нарықта қалай қабылданатынын болжаудың

қиындықтарымен ерекшеленеді. Осылайша, жоғары технологиялық жобаларды басқару үшін жаңа тәсілдер мен арнайы басқару әдістерін қолдану қажет.

Жоғары технологиялық жобаларды басқарудың негізгі ерекшеліктері төмендегідей:

1. Ғылыми тәуекелдер: Нанотехнология мен биотехнология салаларындағы жобалар көбінесе ғылыми жетістіктерге негізделеді, бірақ бұл жетістіктердің нарыққа енгізілуі алдын ала болжауға келмейтін riskтермен байланысты.

2. Дамыту кезеңдерінің ұзақтығы: Нанотехнология және биотехнология сияқты салалардағы зерттеулер мен әзірлемелер ұзақ уақытты алады, ал нәтиже көбінесе көптеген сынақтар мен тәжірибелерді талап етеді.

3. Құралдар мен ресурстардың тапшылығы: Жоғары технологиялық жобаларға қажетті құралдар мен ресурстар өте қымбат болуы мүмкін, сонымен қатар оларды дамыту үшін көп мөлшерде мамандандырылған адам ресурстары қажет.

4. Нарықтың белгісіздігі: Жаңа өнімдер мен технологиялардың нарықтағы болашағы алдын ала болжанбайды, бұл инвестициялық тәуекелдер мен қаржыландыру мәселелерін тудырады.

Нанотехнологияларды басқару

Нанотехнологиялар өз алдына жаңа ғылым саласы болып табылады, ол материяның құрылымдарын, қасиеттерін және функцияларын молекулалық деңгейде зерттеуге бағытталған. Нанотехнологиялар бойынша жобалар көбінесе ғылыми зерттеулер мен инновациялық идеялардан басталады, сондықтан олардың жүзеге асуы жоғары тәуекелдермен байланысты. Мұндай жобаларды басқару барысында бірнеше ерекшеліктерді ескеру қажет:

- **Интердисциплинарлық зерттеулер:** Нанотехнологиялар химия, физика, биология және инженерия сияқты бірнеше ғылымдардың синтезі болып табылады, сондықтан жобалар әртүрлі мамандықтардың қатысуын талап етеді.

- **Ғылыми сынақтардың ұзақтығы:** Нанотехнологияларда жаңашыл өнімдер мен шешімдер әрдайым ғылыми сынақтардан және лабораториялық зерттеулерден өтуі керек, бұл жобаның мерзімін ұзартады.

- **Көпұлтты зерттеу топтары:** Нанотехнологиялар саласындағы жобалар көбінесе халықаралық зерттеу топтарының қатысуымен жүзеге асырылады, бұл жобаның басқарылуын күрделендіреді, бірақ жаңа идеялар мен шешімдерді тарту мүмкіндігін арттырады [1].

Биотехнологияларды басқару

Биотехнология – биологиялық жүйелер мен тірі организмдерді пайдалану арқылы жаңа өнімдер мен технологияларды жасауға бағытталған ғылым саласы. Биотехнологияда жобаларды басқару ғылыми зерттеулердің нәтижесін коммерциялық өнімге айналдыруды қамтиды, сондықтан бұл салада ерекше басқару тәсілдері қажет.

- **Құқықтық және этикалық мәселелер:** Биотехнология саласында жобаларды басқару кезінде құқықтық және этикалық нормаларға ерекше көңіл

бөлу қажет, себебі бұл салада адамдар мен табиғи жүйелердің денсаулығына әсер ету мүмкіндігі бар.

- Өнімнің сынақтары мен сертификаттау: Биотехнологиялық өнімдерді әзірлеу ұзақ сынақ мерзімін және көптеген сертификаттау кезеңдерін талап етеді, бұл жобаның уақытын ұзартады және оның құнын арттырады.

- Инвестициялық тәуекелдер: Биотехнология саласындағы жобалар көптеген қаржылық тәуекелдерді қамтиды, себебі нәтиже мен нарықтық қабылдау болжанбайды.

Жоғары технологиялық жобаларды басқарудың әдістері мен құралдары инновациялық басқаруды, тәуекелдерді бағалауды және тиімді ресурстарды бөлуді талап етеді. Төменде осы жобаларды басқаруда қолданылатын негізгі әдістер мен құралдар қарастырылады:

1. Жобаларды жоспарлау және мониторинг: Бұл әдіс жобаның барлық кезеңдерін жоспарлауды, уақыт пен ресурстарды дұрыс бөлуді қамтамасыз етеді. Жобалардың даму барысын үнемі қадағалау қажет.

2. Тәуекелдерді басқару: Нанотехнология және биотехнология сияқты салаларда тәуекелдерді анықтап, бағалап, оларды минимизациялау үшін арнайы стратегияларды қолдану маңызды.

3. Инновациялық басқару құралдары: Жоғары технологиялық жобаларды басқару үшін инновациялық құралдар қажет, мысалы, әдістер мен технологиялардың әзірлемелері, жаңа шешімдер мен идеяларды енгізу.

4. Көп жақты ынтымақтастық: Ғылыми және зерттеу институттары, сондай-ақ жеке сектор арасындағы ынтымақтастық жобаның тиімділігін арттыруға ықпал етеді [2].

Жоғары технологиялық жобаларды басқару – бұл жоғары ғылыми тәуекелдерді, ұзақ мерзімді зерттеулер мен белгісіз нарықтық нәтижелерді ескеруді қажет ететін күрделі процесс. Нанотехнология мен биотехнология сияқты салаларда жобаларды басқару үшін арнайы стратегиялар мен әдістерді қолдану қажет. Бұл жобалардағы инновацияларды дамыту үшін ғылыми зерттеулер мен бизнес арасындағы тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету, тәуекелдерді тиімді басқару және ресурстарды ұтымды пайдалану маңызды. Жоғары технологиялық жобаларға қатысты дұрыс басқару тәсілдері ғылыми жетістіктердің коммерциялық табысқа айналуына және нарықта бәсекеге қабілетті өнімдердің пайда болуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Третьяков Ю. Д. Нанонаука, нанотехнология и наноиндустрия – тенденции развития. Доклад на конференции «Нанотехнологии функциональных материалов». СПб., 2010.

2. Суринов А. Е. Организация статистического наблюдения в сфере наноиндустрии и нанотехнологий. URL: www.gks.ru/free_doc/new_site/rosstat/smi/nano2312.ppt.

ӨКІЛЕТТІКТЕРДІ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жұмағали А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Делегирование полномочий-один из важнейших аспектов процесса управления. Технология делегирования полномочий подчеркивает роль управляющего в принятии решений, эффективном использовании ресурсов и повышении коллективной ответственности. В большинстве случаев при правильном делегировании полномочий повышается эффективность в организациях, улучшается мотивация работников и внутриорганизационные отношения. Кроме того, делегирование полномочий становится важным инструментом на пути к достижению стратегических целей организации. В данной статье рассматривается технология передачи полномочий, ее основные принципы, методы и роль в управлении. Делегирование полномочий-это не только повышение доверия к личности, но и процесс, обеспечивающий развитие способностей сотрудников, улучшение подсистемы организации и эффективное управление лидерством.

Summary The transfer of powers is one of the most important aspects of the management process. The technology of delegating powers emphasizes the role of the manager in making decisions, in the effective use of resources and increasing collective responsibility. In most cases, with the correct transfer of powers, efficiency in organizations increases, employee motivation and intra-organizational communication improve. In addition, the transfer of powers becomes an important tool on the way to achieving the strategic goals of the organization. This article discusses the technology of delegating powers, its basic principles, methods and role in management. The transfer of powers is not only an increase in trust in the individual, but also a process that ensures the development of the abilities of employees, the improvement of the internal system of the organization and effective management of leadership.

Өкілеттіктерді беру (делегиrowanie) — бұл басқарушының өз өкілеттіктерін (құқықтарын) төменгі деңгейдегі қызметкерлерге немесе басқарушыларға беріп, олардың жауапкершілігін арттыру үдерісі. Бұл процесс ұйым ішінде жұмыс міндеттерін тиімді бөлуге, жұмыс күшін ұтымды пайдалануға және қызметкерлердің өз қабілеттерін көрсетуіне мүмкіндік береді.

Өкілеттіктерді беру бірнеше маңызды міндеттерді шешеді:

- Жауапкершілікті бөлу. Өкілеттіктерді беру арқылы басшы өз міндеттерінің бір бөлігін басқаларға жүктеп, көп тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алады.
- Жұмыс тиімділігін арттыру. Өкілеттіктерді беру арқылы қызметкерлердің жеке жауапкершілігі арттырылып, ұйымның жалпы жұмыс қарқыны мен өнімділігі жоғарылайды.
- Қабілеттерді дамыту. Өкілеттіктерді беру арқылы қызметкер жаңа дағдыларды игеріп, кәсіби даму жолында алға қадам басады.
- Қызметкерлерді мотивациялау. Сенім көрсету арқылы басшы қызметкердің өз міндеттерін тиімді орындауына ықпал етіп, оның ішкі ынтасын арттырады.

Өкілеттіктерді беру — бұл басқару функцияларын тиімді жүзеге асыруда маңызды құрал. Ол басқару деңгейлері арасындағы байланыстарды нығайтады және басқару үдерісін жылдамдатады.

Өкілеттіктерді берудің негізгі қағидалары мен принциптері

Өкілеттіктерді беру технологиясын тиімді қолдану үшін белгілі бір қағидаларды ұстану маңызды. Бұл қағидалар өкілеттіктерді беру үдерісінің дұрыс жүргізілуін қамтамасыз етеді:

1. Жауапкершілік пен өкілеттікті теңестіру. Өкілеттіктер берілген тұлға жауапкершілікті толық түсініп, өз міндетіне толық жауап беруі керек. Өкілеттіктер мен жауапкершіліктерді теңестіру тиімді жұмыс нәтижелерін алуға мүмкіндік береді.

2. Анықтық. Өкілеттіктерді беруге дейін, ұйымның мақсаттары мен міндеттері, сондай-ақ жауапты тұлғаның міндеттері нақты анықталуы тиіс. Қызметкердің нені, қалай орындауы қажет екенін білуі керек.

3. Сенім. Өкілеттіктерді беру тек сенім негізінде жүзеге асады. Басшы қызметкерге жұмыс тапсырған кезде, оның осы тапсырманы орындауға қабілетті екеніне сенімді болуы тиіс. Қызметкер де өз кезегінде басшының сенімін ақтауға ұмтылуы керек.

4. Бақылау. Өкілеттіктерді беру тек бақылаусыз жүзеге аспауы керек. Басшы қызметкердің тапсырманы орындау үдерісін бақылап, қажетті көмек көрсетуі тиіс.

5. Қабілеттілікті дамыту. Өкілеттіктерді беру арқылы қызметкердің қабілеттерін дамытуға мүмкіндік тудыру қажет. Бұл қызметкерлердің кәсіби деңгейін арттырып, ұйымның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Өкілеттіктерді беру әдістері мен технологиялары

Өкілеттіктерді беру әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін, және оның тиімділігі ұйымның құрылымына, қызметкерлердің деңгейіне және басшының басқару стиліне байланысты өзгереді.

Өкілеттіктерді беру әдістері:

- Толық өкілеттіктерді беру. Бұл әдіс арқылы басқарушы барлық жауапкершілік пен өкілеттіктерді бірден қызметкерге береді. Бұл тәсіл негізінен жоғары деңгейдегі қызметкерлерге немесе сенімді тұлғаларға қолданылады.

- Шектеулі өкілеттіктерді беру. Басшы қызметкерге тек белгілі бір функцияларды орындау үшін өкілеттік береді, ал қалған міндеттерді өзі бақылап, шешім қабылдайды.

- Кері байланыс арқылы өкілеттіктерді беру. Бұл әдісте басшы қызметкерге қандай да бір тапсырмаларды беріп, ол туралы кері байланыс ала отырып, оның жұмысын бақылап, қажет болған жағдайда түзетулер енгізеді.

- Жетілдірілген өкілеттіктерді беру. Бұл әдіс арқылы басшы қызметкерлерге уақыт өте келе көбірек жауапкершілік жүктейді, олардың қабілеттері мен дағдыларының дамуына байланысты өкілеттіктер кеңейтіледі.

Өкілеттіктерді беру технологиялары:

1. Делегирование арқылы басқару — бұл әдіс негізінен басқарушылар мен жетекшілер арасында өкілеттіктерді бөлуді қарастырады. Басшы тапсырманы береді, бірақ барлық шешімдер мен бақылау үдерісін белгілі бір деңгейдегі басқарушыға жүктейді.

2. Өкілеттіктерді кезең-кезеңмен беру — бұл әдіс қызметкердің қабілетіне байланысты өкілеттіктерді біртіндеп беру арқылы оның жұмысты жақсы орындауына мүмкіндік береді.

3. Аумақтық өкілеттіктерді беру — кейбір ұйымдарда басшылар әрбір қызметкерге белгілі бір аумақты немесе нарықты басқаруға өкілеттіктер береді. Бұл әдіс, әсіресе көп филиалдары бар ұйымдарда тиімді.

4. Өкілеттіктерді берудің тиімділігі мен қиындықтары

Өкілеттіктерді берудің тиімділігі:

- Өнімділік артады. Басшының тапсырмаларын бөлу және өкілеттіктерді беру арқылы жалпы ұйымның өнімділігі жоғарылайды.

- Қызметкерлердің мотивациясы артады. Өкілеттіктерді беру қызметкердің өзін маңызды тұлға ретінде сезінуіне ықпал етеді, бұл оның жұмысқа деген қызығушылығын арттырады.

- Ұйымдағы көшбасшылықты дамыту. Өкілеттіктерді берудің арқасында ұйым ішіндегі көшбасшылардың саны артады, бұл ұйымның жалпы тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Өкілеттіктерді берудің қиындықтары:

- Қызметкерлердің дайын еместігі. Кейбір қызметкерлер өз міндеттерін толық орындауға дайын болмауы мүмкін, бұл олардың жұмысына кедергі келтіреді.

- Бақылаудың әлсіздігі. Егер өкілеттіктерді беру барысында бақылау жеткіліксіз болса, қызметкер тапсырманы дұрыс орындамауы мүмкін.

- Сенім мәселелері. Өкілеттіктерді беру көбінесе басшы мен қызметкер арасында сенімнің болуын талап етеді, бірақ бұл әрқашан жүзеге аспайды.

Өкілеттіктерді беру — бұл басқару үдерісінің маңызды құралдарының бірі, ол ұйымның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Басшының өкілеттіктерді беру арқылы қызметкерлердің жауапкершілігін арттырып, олардың кәсіби дамуына ықпал етуі ұйымның жалпы жетістігіне оң әсер етеді. Сонымен қатар, өкілеттіктерді беру арқылы көшбасшы өз міндеттерінің бір бөлігін тапсырып, ұйым ішіндегі құрылымды оңтайландыра алады. Бұл процесс көптеген қиындықтар мен тәуекелдерге алып келуі мүмкін, бірақ дұрыс ұйымдастырылған өкілеттіктерді беру технологиясы ұйымның жұмысын жақсартады және оны тұрақты дамуға бағыттайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Курсова, О. А. Правовое регулирование управления персоналом : учеб. пособие для академического бакалавриата / О. А. Курсова. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 414 с.

2. Лавриненко, В. Н. Деловая культура : учебник и практикум для СПО / В. Н. Лавриненко, Л. И. Чернышова, В. В. Кафтан ; под ред. В. Н. Лавриненко, Л. И. Чернышовой. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 118 с.

ҚЫЛМЫСТЫҚ КІРІСТЕРДІ ЗАҢДАСТЫРУҒА БАНКТІК ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ҚҰРАЛДАРЫ

Жұмақұлов А.Ү.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена рассмотрению механизмов и инструментов, применяемых банковскими учреждениями для противодействия легализации (отмыванию) преступных доходов. В условиях глобализации и интеграции финансовых рынков угроза финансовых преступлений, в том числе отмывания денег, становится одной из важнейших проблем для банковских и финансовых учреждений. В статье анализируются международные стандарты, такие как рекомендации ФАТФ (Группы разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег), и их влияние на деятельность банков в разных странах. Особое внимание уделено противодействию легализации преступных доходов в рамках банковской системы, включая использование технологий для мониторинга подозрительных операций, проведение обязательных процедур по идентификации клиентов (KYC - Know Your Customer), а также различные внутренние и внешние системы контроля. Описываются ключевые меры, такие как автоматизированные системы анализа транзакций, а также важность сотрудничества между государственными органами, финансовыми учреждениями и международными организациями.

Summary This article focuses on the mechanisms and tools employed by banking institutions to combat the legalization (money laundering) of criminal proceeds. In the context of globalization and the integration of financial markets, the threat of financial crimes, including money laundering, has become one of the most significant challenges for banks and financial institutions. The article analyzes international standards, such as the recommendations of the Financial Action Task Force (FATF), and their impact on banking operations in different countries. Special attention is given to the countermeasures against the legalization of criminal proceeds within the banking system, including the use of technologies for monitoring suspicious transactions, mandatory client identification procedures (KYC - Know Your Customer), as well as various internal and external control systems. The article outlines key measures such as automated transaction analysis systems and emphasizes the importance of cooperation between government authorities, financial institutions, and international organizations.

Қылмыстық кірістерді заңдастыру (немесе ақшаны жуу) әлемдегі көптеген елдер үшін өзекті мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта бұл процесс халықаралық қаржы жүйесіне қауіп төндіріп, оның тұтастығына, тиімділігіне және қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Осыған орай, банктік жүйелерде қылмыстық кірістерді заңдастыруды болдырмау мақсатында қолданылатын түрлі қарсы іс-қимыл құралдары үлкен мәнге ие [1].

Қазіргі заманғы банктер мен қаржылық институттар халықаралық деңгейде танылған стандарттар мен регламенттерге сәйкес жұмыс істейді. Әлемдегі ең ықпалды ұйымдардың бірі болып табылатын Қаржылық әрекет ету жөніндегі үкіметаралық топ (FATF) ақша жууға қарсы күреске бағытталған халықаралық стандарттарды бекіткен. Бұл стандарттар банк жүйесіне қойылатын талаптарды белгілейді және барлық қаржы операцияларын бақылауға бағытталған.

Клиенттерді тану (KYC) – бұл банктік іс-қимылдардағы негізгі құралдардың бірі. KYC рәсімі банк қызметкерлеріне клиенттерді танып, олардың жеке басын анықтау, қаржылық іс-әрекеттерін тексеру және күдікті операцияларды бақылау үшін қолданылады. Әрбір клиенттің тіркеу деректері, оның қаржылық жағдайы және операциялық белсенділігі тексеріледі.

Қаржылық институттар автоматтандырылған жүйелерді қолдана отырып, клиенттер тарапынан жасалатын күдікті операцияларды қадағалайды. Бұл жүйелер әртүрлі параметрлер бойынша операцияларды талдап, күдік тудыратын мәмілелерді айқындауға мүмкіндік береді. Мұндай талдау нәтижесінде клиенттің заңсыз әрекеттері анықталған жағдайда, арнайы органдарға хабар беріледі.

Қазіргі уақытта көптеген банктер мен қаржы ұйымдары трансакцияларды мониторингтеу үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді қолданады. Бұл жүйелер күнделікті жасалатын қаржылық операцияларды талдайды және күдікті жағдайларды автоматты түрде анықтайды. Транзакцияның мөлшері, клиенттің тарихы және оның қаржылық әрекеттері мониторингтеледі.

Банктер қаржылық құжаттардың шынайылығын тексеріп, қылмыстық кірістерді заңдастыруды болдырмауға тырысады. Бұл құжаттар арқылы клиенттің қаржылық жағдайын, оның қаражат көздерін және нақты бизнес қызметін анықтау мүмкіндігі туындайды. Әдетте, бұл тексерулер арқылы көлеңкелі операцияларды ашуға болады.

Банктерде ішкі бақылау және басқару жүйелері кеңінен қолданылады. Олар қаржылық операциялардың заңдылығын тексеріп, шоттар бойынша күдікті қызметті тоқтату үшін бірқатар қадамдар жасайды. Бұл ішкі аудит пен қадағалау жүйелері ұйым ішінде сыбайлас жемқорлық пен қылмысты болдырмауға ықпал етеді [2].

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға қарсы күресте мемлекеттік және халықаралық ынтымақтастық маңызды рөл атқарады. Банк жүйелері тек ұлттық заңдар бойынша ғана емес, сонымен қатар халықаралық қаржылық ұйымдармен бірлесіп жұмыс істейді. Бұл қадам заңсыз қаржылық ағындарды қадағалауды жеңілдетеді және оларды халықаралық деңгейде анықтауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға қарсы іс-қимылдар банктер мен қаржылық ұйымдардың жауапкершілігін, олардың қаржылық операцияларды бақылау және заңсыз әрекеттерді алдын алу қабілетін арттырады. Бұл үшін халықаралық стандарттарға сәйкес тиімді жүйелерді қолдану қажет. Сонымен қатар, банктік қызметтерді тұтынушыларға қатысты үнемі өзгеріп отыратын талаптарға сай болу және күдікті операцияларды анықтау үшін жаңа технологияларды енгізу маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. ATF Recommendations (2012). Financial Action Task Force – Recommendations. FATF. Available at: <https://www.fatf-gafi.org/>.
2. Сайранова, Р. М. (2016). Қаржылық қылмыстарға қарсы күрес: Заңнамалық және ұйымдастырушылық шаралар. Алматы: «Қазақ университеті» баспасы.

БЕЙІМДЕЛЕТІН БЮДЖЕТТЕУ ЖҮЙЕСІ КӘСІПОРЫНДЫ БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Жұмаш Е.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Обеспечение эффективности управления предприятиями и повышение их конкурентоспособности является одним из важнейших вопросов в современных экономических условиях. Для этой цели используются различные системы управления и планирования. В том числе, адаптивная система бюджетирования (flexible budgeting) — имеет особое значение как система, позволяющая эффективно управлять системой финансового планирования и контроля предприятия, гибкая и способная адаптироваться к конкретным условиям. Адаптивная система бюджетирования-метод составления и контроля бюджета, основанный на реальных служебных условиях предприятия, изменениях объемов производства и отклонениях в структуре затрат. Такая система позволяет компаниям оптимизировать управление, отслеживать расходы, прогнозировать прибыль и гибко корректировать финансовые планы. В данной статье рассматриваются сущность и преимущества адаптивной системы бюджетирования, ее роль в повышении эффективности управления предприятиями и особенности ее внедрения.

Summary Ensuring efficiency in the management of enterprises and increasing their competitiveness is one of the most important issues in modern economic conditions. Various management and planning systems are used for this purpose. In particular, flexible budgeting is of particular importance as a system that allows you to effectively manage the financial planning and control system of an enterprise, is flexible and can adapt to specific conditions. Adaptive budgeting system-a method of budgeting and control based on the actual operating conditions of the enterprise, changes in production volumes and fluctuations in the cost structure. Such a system allows companies to optimize management, control costs, predict income and flexibly adjust financial plans. This article discusses the essence and advantages of an adaptive budgeting system, its role in improving the management efficiency of enterprises and the features of its implementation.

Бейімделетін бюджеттеу жүйесі — бұл кәсіпорынның нақты өндірістік көлемі мен экономикалық жағдайына қарай түзетулер енгізу арқылы бюджетті басқару әдісі. Қарапайым бюджеттік жүйелер көбінесе статикалық, яғни нақты көрсеткіштерге немесе жоспарланған мақсаттарға негізделген, сондықтан олар өзгермелі жағдайларға икемді жауап бере алмайды. Ал бейімделетін бюджеттеу жүйесі, керісінше, салықтық, қаржылық және өндірістік көрсеткіштердің ауытқуларын ескере отырып, бюджетті өзгертуге мүмкіндік береді.

Бейімделетін бюджеттеу жүйесінің құрылымы келесі негізгі элементтерден тұрады:

1. Жоспарлы бюджет — кәсіпорынның қаржылық жоспарындағы бастапқы сандар мен көрсеткіштер.

2. Шынайы (негізгі) бюджет — нақты өндіріс көлеміне, өнімдерге және қызметтердің өзгеруіне байланысты түзетілген бюджет.

3. Түзетілген бюджет — шынайы немесе күтілетін өндіріс нәтижелеріне қарай есептелетін бюджет.

Бұл жүйенің басты артықшылығы оның икемділігі мен адаптацияға бейімделгендігі болып табылады.

2. Бейімделетін бюджеттеу жүйесінің артықшылықтары

Бейімделетін бюджет жүйесінің негізгі артықшылығы — оның икемділігі. Кәсіпорынның сыртқы және ішкі жағдайлары өзгергенде, бюджет де өзгертіле алады. Мысалы, өндіріс көлемі мен сату мөлшерінің өзгеруі кезінде бюджет қайта қарастырылады, бұл кәсіпорынның нақты нәтижелеріне сәйкестендірілген қаржылық есептеулер жасауға мүмкіндік береді.

Бейімделетін бюджеттеу жүйесі кәсіпорынның шынайы жұмыс жағдайын ескеруге мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір кезеңде тұтынушы сұранысының артуы немесе азаюы нәтижесінде өндірістің көлемі өзгеруі мүмкін, бұл өз кезегінде шығындарды немесе табысты өзгертуге алып келеді.

Бейімделетін бюджет бюджеттік шығындарды нақты жағдайлар мен өндіріс көлеміне қарай өзгертуге мүмкіндік береді. Мысалы, егер шикізат бағасы көтерілсе немесе өндіріс көлемі ұлғайса, бейімделген бюджет осы өзгерістерді есепке ала отырып түзетіледі. Бұл кәсіпорынға шығындарды тиімді бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді.

Бюджеттің бұл түрі өндірістік шығындардың ауытқуларын нақты бағалауға, сондай-ақ қандай да бір қаржылық мәселелерді алдын ала анықтауға мүмкіндік береді.

Бейімделетін бюджет кәсіпорынға болашақтағы табыс деңгейін нақты болжауға мүмкіндік береді. Мысалы, нарықтық сұраныс немесе өнімдер бағасының өзгеруі кәсіпорынның кірістеріне тікелей әсер етеді. Егер өндіріс көлемі ұлғайса, бұл табыстың өсуіне, ал сұраныстың төмендеуі табыстың қысқаруына әкелуі мүмкін. Бейімделетін бюджеттеу жүйесі осы өзгерістерге алдын ала бейімделіп, қаржылық болжамдарды нақтылауға мүмкіндік береді.

Икемді бюджеттеу жүйесі кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын арттыруға көмектеседі. Бұл жүйе нақты қаржылық көрсеткіштерге және жоспарланған нәтиже мен фактілер арасындағы айырмашылықтарды бақылауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, кәсіпорын қаржылық тәуекелдерді болдырмау үшін уақтылы шаралар қабылдай алады.

Бейімделетін бюджеттеу жүйесін тиімді қолдану үшін кәсіпорынның қаржылық деректерінің нақтылығы мен сапасы жоғары болуы тиіс. Егер қаржылық ақпарат дұрыс жинақталмаса немесе қателіктер орын алса, түзетілген бюджеттің тиімділігі төмендейді.

Бұл жүйені енгізу қызметкерлерден жоғары деңгейде біліктілік пен ақпаратты дұрыс қабылдау қабілетін талап етеді. Тиімді жоспарлау мен бақылау үшін барлық қызметкерлер мен басқарушы тұлғалар бейімделетін бюджет жүйесінің артықшылықтары мен әдістерін түсініп, оны дұрыс қолдана білуі керек.

Бейімделетін бюджет қысқа мерзімді жоспарлау үшін тиімді болса да, ұзақ мерзімді стратегияларды жоспарлауда қиындықтар туындауы мүмкін. Ұзақ мерзімді мақсаттарға жету үшін өзгерістер мен түзетулер енгізу күрделене түседі, бұл жүйенің ұзақ мерзімді бағыттарын анықтау мен жоспарлауды қиындатуы мүмкін.

4. Бейімделетін бюджеттеу жүйесін кәсіпорындарда қолдану

Бейімделетін бюджеттеу жүйесін енгізу процесі бірнеше кезеңнен тұрады. Бұл жүйенің тиімді жұмыс істеуі үшін келесі қадамдарды орындау қажет:

1. Қаржылық деректердің жинақталуы және талдануы. Кәсіпорынның барлық қаржылық мәліметтері нақтыланып, дұрыс есепке алынуы тиіс.

2. Өндірістік және қаржылық жоспарларды түзету. Өндірістік көлемнің өзгеруімен бірге қаржылық жоспар да түзетіледі.

3. Аналитикалық бақылау жүйесінің құрылуы. Нақты нәтижелер мен жоспарланған көрсеткіштердің салыстырмалы талдауы жүргізіледі.

4. Жүйенің интеграциясы. Барлық бөлімдер мен бөлімшелер осы жүйеге қосылып, бюджеттеу процесін қадағалауға қатысуы қажет.

Бейімделетін бюджеттеу жүйесі кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге және олардың басқару тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін қуатты құрал болып табылады. Бұл жүйе кәсіпорынға өз қызметін нақты өндірістік және нарықтық жағдайларға бейімдеуге мүмкіндік береді. Икемді бюджеттеу шығындарды тиімді басқаруға, табысты болжауға және қаржылық тұрақтылықты сақтауға септігін тигізеді. Дегенмен, оның тиімді жұмыс істеуі үшін кәсіпорынның қаржылық деректерінің нақтылығы, қызметкерлердің дайындығы және жүйені енгізу кезеңдерінде дұрыс стратегияның қабылдануы маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Скворцов, О.В. Осуществление налогового учета и налогового планирования в организации. : учебное пособие / Скворцов О.В. — Москва : КноРус, 2020. — 194 с. — (СПО). — ISBN 978-5-406-07274-5. — URL: <https://book.ru/book/932147> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.

2. Глубокова, Н.Ю. Налоговое планирование : учебно-методическое пособие / Глубокова Н.Ю. — Москва : Евразийский открытый институт, 2011. — 84 с. — ISBN 978-5-374-00068-9. — URL: <https://book.ru/book/905595> (дата обращения: 02.12.2019). — Текст : электронный.

УДК 658.8:331

КОНЦЕПЦИЯ МАРКЕТИНГА "РАБОЧЕЙ СИЛЫ"

Калибаева Г.М.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Қазіргі заманда ұйымдардың тиімді жұмыс істеуі үшін еңбек ресурстарын тиімді басқару маңызды болып табылады. «Жұмыс күші маркетингі» концепциясы – бұл ұйымдардың өз кадрларын тарту, сақтау және дамыту процесіне маркетингтік тәсілдерді қолдануды қамтитын кеңенді жүйе. Бұл концепция жұмыс берушінің имиджін қалыптастыру, қызметкерлердің лояльдігін арттыру, жұмыс орындарына үміткерлерді тарту және олардың кәсіби дамуына жағдай жасау үшін маңызды құрал болып табылады. Жұмыс күші маркетингінің негізгі элементтері - қызметкерлерді тарту, жұмыс беруші брендингі, вакансияларды жарнамалау, қызметкерлерді сақтау, дамыту және олардың жұмысқа қанағаттану деңгейін көтеру. Бұл стратегиялар компанияның жұмыс күшін тиімді басқаруға, қызметкерлердің мотивациясын арттыруға және оларды ұзақ мерзімді жұмысқа тартуға көмектеседі.

Summary In modern times, efficient management of human resources is essential for the successful operation of organizations. The concept of "labor force marketing" is a comprehensive system that involves applying marketing approaches to the processes of attracting, retaining, and developing employees. This concept is a key tool for shaping the employer's image, increasing employee loyalty, attracting candidates for job openings, and creating opportunities for their professional growth. The main elements of labor force marketing include attracting employees, employer branding, advertising vacancies, retaining employees, developing them, and enhancing their job satisfaction. These strategies help organizations effectively manage their workforce, increase employee motivation, and engage them in long-term employment.

Концепция маркетинга «рабочей силы» представляет собой применение маркетинговых принципов и методов для управления и привлечения человеческих ресурсов в организацию. В условиях современной экономики, характеризующейся высокой конкуренцией и изменяющимся спросом на различные профессии, эффективное управление трудовыми ресурсами становится важным конкурентным преимуществом для компаний.

Маркетинг рабочей силы включает в себя процессы привлечения, удержания, развития и оценки персонала с использованием маркетинговых инструментов. Это комплексное явление, которое охватывает не только привлечение кандидатов на вакантные должности, но и работу с существующими сотрудниками, направленную на повышение их мотивации, вовлеченности и удовлетворенности [1].

Основные элементы концепции маркетинга рабочей силы:

- Привлечение и подбор: Привлечение сотрудников требует активной маркетинговой стратегии, которая включает рекламу рабочих мест, участие в выставках вакансий, использование онлайн платформ и социальных медиа для поиска и привлечения кандидатов.

- Продукт работодателя (Employer Brand): Эмплойер брендинг играет важную роль в формировании имиджа работодателя. Это восприятие компании как работодателя, которое включает в себя не только условия труда и оплаты, но и корпоративную культуру, возможность для карьерного роста и развития.

- Реклама вакансий: Использование маркетинговых подходов для продвижения вакансий в нужной целевой аудитории через различные каналы: онлайн-ресурсы, социальные сети, агентства по трудоустройству.

- Удержание сотрудников: Это важный аспект маркетинга рабочей силы, включающий программы лояльности, обучение и развитие, создание комфортных условий труда, а также системы признания и вознаграждения.

- Развитие персонала: Важной составляющей концепции является создание возможностей для профессионального и карьерного роста сотрудников. Это может включать в себя тренинги, коучинг, менторские программы и развитие лидерских качеств.

- Оценка и обратная связь: Постоянная оценка сотрудников и предоставление им обратной связи помогают не только улучшить их профессиональные качества, но и вовлечь их в долгосрочную перспективу, показывая значимость их вклада в успех компании.

Для реализации маркетинга рабочей силы организациям необходимо разрабатывать и внедрять стратегии, включающие следующие элементы:

- Стратегия привлечения: Формирование привлекательного образа работодателя на рынке труда. Включает использование различных платформ для рекламы вакансий, участие в карьерных ярмарках, создание привлекательных предложений для целевой аудитории.

- Стратегия удержания: Разработка внутренних программ для поддержания мотивации и удовлетворенности сотрудников, таких как системы премий, бонусов, благоприятные условия для работы, гибкий график, программы обучения и карьерного роста.

- Стратегия развития: Обеспечение профессионального роста сотрудников через разнообразные формы обучения, участие в проектах, развитие soft skills и лидерских качеств.

- Инновации в маркетинге рабочей силы: Внедрение новых технологий для привлечения и оценки персонала, использование Big Data, искусственного интеллекта и аналитики для подбора и удержания кадров.

Важную роль в концепции маркетинга рабочей силы играют современные технологии. Использование социальных сетей, профессиональных платформ, онлайн-курсов и специализированных программ для подбора и обучения сотрудников помогает значительно расширить возможности для управления персоналом. Эти технологии позволяют не только оптимизировать процессы набора, но и обеспечивать доступ к постоянному обучению и развитию персонала [2].

Преимущества и вызовы маркетинга рабочей силы:

Основные преимущества включают:

- Повышение конкурентоспособности компании за счет привлечения высококвалифицированных кадров.

- Увеличение лояльности сотрудников и снижение текучести кадров.

- Создание позитивного имиджа работодателя на рынке труда.

Однако существуют и определенные вызовы, такие как:

- Необходимость постоянного совершенствования методов привлечения и удержания сотрудников в условиях изменяющихся экономических и социальных условий.

- Повышенная конкуренция за талантливых специалистов, что требует более креативных и инновационных решений.

- Проблемы с интеграцией новых технологий в традиционные процессы HR [3].

Концепция маркетинга рабочей силы представляет собой неотъемлемую часть стратегического управления современными организациями. Внедрение маркетинговых подходов в процессы управления трудовыми ресурсами способствует не только улучшению имиджа работодателя, но и созданию условий для роста и развития персонала. В результате, организации получают возможность не только привлекать, но и удерживать ценных сотрудников, обеспечивая их лояльность и удовлетворенность.

Таким образом, маркетинг рабочей силы становится ключевым инструментом для создания конкурентоспособных, инновационных и эффективных организаций, готовых к вызовам современного рынка труда.

Список литературы

1. Воскобойник, В. А. Маркетинг персонала: теория и практика. — М.: Экономика, 2018.
2. Беншах, А. П. Управление человеческим капиталом. — СПб.: Питер, 2016.
3. Котов, И. В. Стратегии маркетинга рабочей силы в современных условиях. — М.: Гуманитарное издательство, 2020.

УДК 336.2

ҚҚС-ТЫ 16%-ҒА ДЕЙІН АРТТЫРУ: ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫ ҮШІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЛАР

Кейкова Ж.К.¹, Агабекова Ш.Н.¹, Қалжанова А.С.².

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

ТОО «Производственная фирма» «Резонанс», г. Шымкент, Казахстан

Резюме: В статье исследуются последствия повышения ставки налога на добавленную стоимость в Республике Казахстан с 12% до 16% и внедрения дифференцированных ставок. Рассматривается влияние налоговой реформы на бюджетные поступления, инфляционные процессы, деловую активность и уровень жизни населения. На основе фактических данных выявлены краткосрочные и среднесрочные эффекты. Предложен механизм минимизации негативных последствий.

Summary. The article examines the consequences of increasing the value-added tax (VAT) rate in the Republic of Kazakhstan from 12% to 16% and the introduction of differentiated rates. It analyzes the impact of the tax reform on budget revenues, inflationary processes, business activity, and the standard of living of the population. Based on empirical data, short-term and medium-term effects are identified. A mechanism for minimizing negative consequences is proposed.

Қосылған құн салығы (ҚҚС) Қазақстан Республикасының салық жүйесінде маңызды орын алады және мемлекеттік бюджет кірістерінің негізгі көздерінің бірі болып табылады. Экономиканы әртараптандыру және шикізаттық түсімдерге тәуелділікті төмендету қажеттілігі жағдайында мемлекет базалық ҚҚС мөлшерлемесін 12%-дан 16%-ға дейін ұлғайтып, сонымен қатар жекелеген тауарлар мен қызметтер үшін жеңілдетілген ставкаларды енгізу туралы шешім қабылдады [1].

Аталған өзгерістер кешенді сипатқа ие және баға қалыптасуынан бастап тұтыну құрылымына дейінгі көптеген экономикалық үдерістерге ықпал етеді. Осыған байланысты жүргізіліп отырған салық реформасының ықтимал салдарын жан-жақты талдау өзекті болып отыр.

Бұл зерттеудің мақсаты - ҚҚС мөлшерлемесінің артуының негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге әсерін кешенді түрде бағалау және оның теріс салдарын азайтуға бағытталған ұсыныстар әзірлеу.

ҚҚС жанама салықтардың қатарына жатады және тауарлар мен қызметтердің бағасына қосылады, нәтижесінде оның нақты ауыртпалығы соңғы тұтынушыға түседі. Оның артықшылықтарының қатарында әкімшілендірудің салыстырмалы түрде жеңілдігі және бюджет кірістерінің тұрақтылығы атап өтіледі.

Мөлшерлеменің 12%-дан 16%-ға дейін өсуі тек 4 пайыздық тармаққа ұлғаю емес, салыстырмалы түрде салықтық жүктеменің шамамен үштен бірге артуын білдіреді. Бұл өз кезегінде салықтың экономикалық белсенділікке әсерін күшейтеді.

Сонымен қатар әлеуметтік салмақты азайту және жекелеген салаларды қолдау мақсатында дифференцияланған мөлшерлемелер жүйесі енгізілді. Дегенмен, мұндай тәсіл салықтық әкімшілендіруді күрделендіріп, салықтық оңтайландыру тәуекелдерін арттыруы мүмкін.

ҚҚС мөлшерлемесінің өсуі қысқа мерзімді кезеңде айтарлықтай фискалдық нәтиже берді. Мемлекеттік кірістер комитетінің деректеріне сәйкес, 2026 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша бюджеттің кіріс бөлігі 113,7%-ға орындалған. Жалпы түсімдер көлемі 2 979 млрд теңгені құрап, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 677,5 млрд теңгеге артқан [2].

Кірістердің ұлғаюында корпоративтік табыс салығы мен ҚҚС негізгі рөл атқарды. Атап айтқанда, корпоративтік табыс салығынан түсетін түсімдер 118 млрд теңгеге өссе, ҚҚС бойынша өсім 428,6 млрд теңгені құрап, оны бюджеттің басты кіріс көздерінің біріне айналдырды.

Сонымен бірге салық түсімдерінің динамикасын бағалау кезінде салық күнтізбесінің ерекшеліктерін ескерген жөн. Өткен жылдың соңғы тоқсанына тиесілі төлемдердің едәуір бөлігі ақпан айында жүзеге асырылған, бұл белгілі бір кезеңде түсімдердің шоғырлануына әсер етті. Мысалы, ҚҚС бойынша жоспарланған 1 281 млрд теңгенің орнына нақты түсімдер 1 534,5 млрд теңгені құрады. Бұл өсімнің бір бөлігі уақытша факторлармен түсіндіріледі [3].

Осылайша, бюджет кірістерінің айтарлықтай өсуіне қарамастан, оның ұзақ мерзімді тұрақтылығы қосымша талдауды қажет етеді.

ҚҚС мөлшерлемесінің көтерілуі инфляциялық қысымның күшеюіне алып келетін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Себебі бұл салық тауарлар мен қызметтердің бағасына тікелей енгізіледі.

Қысқа мерзімде мөлшерлеменің артуы өндіріс шығындарының өсуіне, ал кейіннен тұтыну бағаларының жоғарылауына әкеледі. Сараптамалық бағалаулар бойынша, қосымша инфляциялық әсер 3–5 пайыздық тармақ деңгейінде болуы мүмкін.

Қазақстан экономикасының ерекшелігі – импорт үлесінің жоғары болуы, бұл ҚҚС әсерін жеткізу тізбектері арқылы күшейтеді. Тіпті жеңілдетілген мөлшерлемеге жататын тауарлардың өзі логистикалық және аралық шығындардың өсуіне байланысты қымбаттауы ықтимал.

Нәтижесінде ҚҚС тек фискалдық құрал ғана емес, сонымен қатар шығындар инфляциясын қалыптастыратын фактор ретінде көрінеді. Бұл өз

кезегінде салық-бюджет және ақша-кредит саясатының үйлесімді жүргізілуін талап етеді.

Кәсіпкерлік субъектілері үшін ҚҚС мөлшерлемесінің өсуі салықтық жүктеменің артуына және рентабельділіктің төмендеуіне әкеледі. Әсіресе шағын және орта бизнес өкілдері үшін бұл әсер айқынырақ байқалады, себебі олардың шығындарды қайта бөлу мүмкіндігі шектеулі.

Негізгі салдарлар ретінде келесілерді атап өтуге болады: пайда деңгейінің қысқаруы, инвестициялық белсенділіктің төмендеуі, әкімшілік шығындардың артуы және көлеңкелі экономикаға кету тәуекелдерінің күшеюі. Бұдан бөлек, ҚҚС бойынша тіркеу шегінің төмендеуі де кәсіпкерлерге қосымша қысым түсірді, өйткені салық төлеушілер саны артты.

Жалпы алғанда, бұл факторлар қызмет көрсету және бөлшек сауда салаларында іскерлік белсенділіктің баяулауына әкелуі мүмкін.

ҚҚС халықтың әл-ауқатына тікелей әсер етеді, себебі ол тұтыну бағаларының өсуіне ықпал етеді. Экономикалық теорияда бұл салық регрессивті сипатқа ие, өйткені оның ауыртпалығы төмен табысты үй шаруашылықтары үшін салыстырмалы түрде жоғары.

Бұл жағдай төмен табысты топтардың табысының басым бөлігін күнделікті тұтынуға жұмсауымен түсіндіріледі. Соның нәтижесінде олар ҚҚС-ты барлық шығындарынан төлеуге мәжбүр болады, кей жағдайда тіпті қарыз қаражаттары есебінен.

Ал жоғары табысты топтар табысының бір бөлігін жинақтап, инвестициялауға мүмкіндік алады, бұл қаражаттарға ҚҚС салынбайды. Осылайша, салық әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне жанама түрде әсер етуі мүмкін.

Жеңілдетілген мөлшерлемелер енгізілгенімен, олар бұл әсерді толық жоя алмайды, өйткені бағаларға жанама ықпал сақталады.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жоғары ҚҚС мөлшерлемелері көбінесе институционалдық жүйесі дамыған және әлеуметтік қорғау механизмдері тиімді жұмыс істейтін елдерде ғана оң нәтиже береді.

Мысалы, Еуропалық Одақ елдерінде дифференцияланған мөлшерлемелер кеңінен қолданылады, бұл әлеуметтік маңызы бар тауарларға түсетін салық жүктемесін азайтуға мүмкіндік береді. Ал дамушы елдерде ҚҚС-тың өсуі жиі инфляцияның жеделдеуіне және тұтынушылық сұраныстың төмендеуіне алып келеді.

Сондықтан ҚҚС тиімділігі оның мөлшерлемесіне ғана емес, сонымен қатар институционалдық ортаның сапасына және қосымша экономикалық саясат шараларына тәуелді.

Салық реформасының теңгерімді әсерін қамтамасыз ету үшін кешенді шаралар жүйесін енгізу қажет. Атап айтқанда, жеңілдетілген мөлшерлемелер қолданылатын тауарлар тізімін кеңейту, әлеуметтік осал топтарға бағытталған өтемақы механизмдерін дамыту, ҚҚС әкімшілендіруді жеңілдету және қайтару рәсімдерін жеделдету маңызды.

Сонымен қатар ақша-кредит саясаты құралдарын тиімді пайдалану арқылы инфляциялық күтулерді бақылауда ұстау қажет.

Осы шараларды үйлесімді жүзеге асыру инфляциялық қысымды төмендетуге және экономикалық өсудің тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Қазақстанда ҚҚС мөлшерлемесінің 16%-ға дейін көтерілуі бюджет кірістерін ұлғайту тұрғысынан маңызды қадам болып табылады. Дегенмен, бұл өзгеріс инфляцияның өсуі, халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуі және бизнеске түсетін жүктеменің артуы сияқты бірқатар тәуекелдермен қатар жүреді [4].

Жүргізілген талдау көрсеткендей, өтемдік және қолдау шаралары жеткілікті деңгейде іске асырылмаған жағдайда ҚҚС экономикалық өсуді тежейтін факторға айналуы мүмкін. Осыған байланысты реформаның тиімділігі оның кешенділігіне, яғни әлеуметтік, институционалдық және макроэкономикалық шаралардың үйлесімді жүзеге асырылуына тікелей байланысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Салық Кодексі 2025 жылғы 18 шілдегі № 214-VIII ҚРЗ.
<https://adilet.zan.kz>
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы - инфляция 12,2%.
<https://stat.gov.kz/ru/industries/economy>
3. Сколько налогов собрал бюджет после повышения НДС. Подробнее на:
https://ulysmmedia.kz/news/69126-skolko-nalogov-sobral-biudzheth-posle-povysheniia-nds/?utm_source=chatgpt.com
4. Повышение НДС дало обратный эффект: вышли первые цифры по доходам
<https://inbusiness.kz/ru/news>

УДК 657.01(075)

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Кененбаева З.М., Туребаева Ж.К., Шінет Г.Г.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы бухгалтерлік есепті цифрлық трансформациялаудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылған. Автоматтандыруды, электрондық құжат айналымын, бұлттық сервистерді және жасанды интеллектті пайдалануды қоса алғанда, есепке алу жүйесіне цифрлық технологияларды енгізудің негізгі бағыттары талданды. Автор цифрландырудың артықшылықтарын атап көрсетеді-есеп процестерінің ашықтығын, дәлдігі мен тиімділігін арттыру, сондай-ақ бухгалтерлік жұмыстың күрделілігін төмендету.

Summary: The article examines the theoretical and practical aspects of the digital transformation of accounting in the Republic of Kazakhstan. The main directions of introducing digital technologies into the accounting system are analyzed, including automation, electronic document management, the use of cloud services, and artificial intelligence. The author highlights

the advantages of digitalization - increased transparency, accuracy, and efficiency of accounting processes, as well as reduced labor intensity of accounting work.

На фоне глобализации и реализации программ цифрового развития другими участниками мирового рынка Казахстан не является исключением.

Программа развития цифровой экономики в Казахстане определяет основные направления государственной политики Республики Казахстан по формированию цифровой (электронной) экономики в целях соблюдения национальных интересов и реализации национальных приоритетов. Разработка национальных программ развития экономики нового поколения, включающих вопросы развития и внедрения технологий, анализа «больших данных» и прогнозирования, внедрения новых способов управления, становится задачей стратегической важности не только в контексте социально-экономического благополучия государств, но и как условие сохранения суверенитета на фоне глобализации и реализации программ цифрового развития другими участниками мирового рынка.

Современная экономика Казахстана находится на этапе активной цифровизации. Это касается всех сфер деятельности - от государственного управления до частного бизнеса. Особое значение данный процесс имеет для бухгалтерского учета, который традиционно является одной из наиболее консервативных областей управления.

Цифровизация бухгалтерского учета открывает новые возможности для повышения прозрачности, эффективности и достоверности финансовой информации. В то же время она требует адаптации нормативно-правовой базы, пересмотра профессиональных стандартов и совершенствования компетенций бухгалтеров.

Цель данной статьи - рассмотреть особенности цифровой трансформации бухгалтерского учета в Казахстане, выявить основные проблемы и перспективы внедрения современных технологий в учетную практику.

Бухгалтерский учет представляет собой систему сбора, регистрации и обобщения информации о хозяйственных процессах предприятия. Традиционно он строился на бумажных документах, ручных расчетах и длительном процессе обработки данных. Однако развитие информационных технологий коренным образом изменило подход к учетной деятельности.

Цифровизация бухгалтерского учета - это процесс внедрения и использования цифровых технологий для автоматизации операций, хранения и анализа финансовой информации. К основным направлениям цифровой трансформации относятся:

- использование специализированных программных продуктов (1C, SAP, BAS, «КазБух»);
- внедрение электронных документов и онлайн-отчетности;
- применение облачных сервисов для хранения данных;
- использование технологий искусственного интеллекта и машинного обучения для анализа финансовых показателей.

Главное преимущество цифровизации заключается в повышении точности, скорости и прозрачности финансовых операций, а также в снижении роли человеческого фактора.

Состояние и тенденции развития цифрового учета в Казахстане

В Республике Казахстан цифровая трансформация бухгалтерского учета осуществляется в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан», принятой в 2017 году. Программа направлена на внедрение электронных сервисов, автоматизацию бизнес-процессов и развитие цифровой грамотности [2].

В настоящее время большинство организаций перешли на электронные счета-фактуры (ЭСФ), электронное выставление налоговой отчетности, а также используют информационные базы Министерства финансов РК для обмена данными.

Банковская система также активно интегрируется с бухгалтерскими программами, что позволяет в режиме реального времени отражать операции по расчетным счетам.

Среди позитивных тенденций можно отметить:

- рост числа предприятий, использующих облачные бухгалтерские системы;
- повышение прозрачности налоговых и финансовых операций;
- снижение затрат на ведение бухгалтерского учета;
- ускорение процессов аудита и отчетности.

Однако существует и ряд проблем: нехватка квалифицированных специалистов в сфере цифрового учета, недостаточная адаптация национальных стандартов бухгалтерского учета к электронным форматам, а также риски информационной безопасности.

Главными барьерами цифровизации бухгалтерского учета в Казахстане остаются:

1. Кадровая проблема. Большинство бухгалтеров среднего звена не имеют достаточных навыков работы с современными цифровыми системами.

2. Нормативное регулирование. Национальные стандарты бухгалтерского учёта и налоговое законодательство не всегда учитывают специфику электронных операций.

3. Информационная безопасность. Хранение данных в облачных сервисах требует надежных систем защиты от несанкционированного доступа [3].

Для решения указанных проблем предлагаются следующие меры:

- расширение образовательных программ по цифровому учету в вузах и колледжах;
- обновление нормативной базы с учетом международных стандартов;
- развитие отечественных программных продуктов и их интеграция с государственными системами учета;
- создание системы сертификации бухгалтеров в области цифровых технологий [4].

Перспективы развития цифрового бухгалтерского учета

В будущем бухгалтерский учёт будет не просто инструментом регистрации операций, а полноценной аналитической системой, основанной на данных.

Ключевые направления развития:

- автоматизация учетных процессов на основе искусственного интеллекта;
- использование блокчейн - технологий для обеспечения прозрачности и защиты данных;
- интеграция бухгалтерских систем с платформами Big Data и ERP;
- переход на полностью электронную отчетность в соответствии с требованиями Министерства финансов РК.

Таким образом, цифровизация бухгалтерского учета не только повышает эффективность внутреннего контроля, но и способствует росту доверия инвесторов, снижению административных барьеров и укреплению делового климата в стране.

Цифровая трансформация бухгалтерского учета в Казахстане является неизбежным этапом развития современной экономики.

Она обеспечивает повышение качества финансовой информации, ускоряет процессы принятия решений и способствует интеграции Казахстана в международное экономическое пространство [5].

Вместе с тем успешная реализация цифрового перехода требует комплексного подхода - совершенствования нормативной базы, подготовки кадров и защиты информационных данных. Только при сочетании этих факторов возможно достижение высокой эффективности и прозрачности учетных процессов в будущем.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учёте и финансовой отчётности» от 28.02.2007 г. № 234-III.
2. Государственная программа «Цифровой Казахстан». - Астана, 2017.
3. Алимжанова Г. С. Развитие бухгалтерского учета в условиях цифровой экономики Казахстана. - Алматы: Экономика, 2022.
4. Ладаненко Н. Г. Бухгалтерский учёт и современные технологии. - Нур-Султан, 2023.
5. Министерство финансов Республики Казахстан. Методические рекомендации по ведению электронного бухгалтерского учёта. - Астана, 2024.

ӘОЖ 005.334:336.01

ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ СТРАТЕГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ

Килебаев Айдаулет Николаевич
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты разработки стратегии управления рисками. Подчеркивается важность системного подхода к выявлению, анализу, оценке и реагированию на риски в современных организациях. Описаны основные этапы управления рисками: идентификация, анализ, оценка, выбор стратегии реагирования и мониторинг. Особое внимание уделено моделям управления рисками, таким как SWOT-анализ, стандарт ISO 31000 и модель COSO ERM. Сделан вывод о том, что

эффективная стратегия управления рисками повышает устойчивость и конкурентоспособность организации.

Summary This article examines theoretical and practical aspects of developing a risk management strategy. It emphasizes the importance of a systematic approach to identifying, analyzing, assessing, and responding to risks in modern organizations. The main stages of risk management are described, including risk identification, analysis, evaluation, response strategy selection, and monitoring. Special attention is given to risk management models such as SWOT analysis, ISO 31000 standard, and the COSO ERM framework. The study concludes that an effective risk management strategy enhances organizational resilience and competitiveness.

Тәуекелдерді басқару стратегиясын әзірлеу қазіргі заманғы ұйымдардың стратегиялық дамуы үшін аса маңызды ғылыми және практикалық бағыттардың бірі болып табылады.

Кесте 1. Тәуекелдердің негізгі түрлері және сипаттамасы

Тәуекел түрі	Сипаттамасы	Мысал
Қаржылық тәуекел	Қаржы жоғалту немесе тұрақсыздық	Валюта бағамының өзгеруі
Операциялық	Ішкі процестердің бұзылуы	Өндірістік ақаулар
Стратегиялық	Ұзақ мерзімді мақсаттарға әсер	Нарық үлесін жоғалту
Технологиялық	ІТ жүйелердің істен шығуы	Сервердің бұзылуы
Құқықтық	Заңнамалық өзгерістер	Салық заңдарының өзгеруі

Қазіргі жаһандану жағдайында экономикалық, технологиялық, саяси және әлеуметтік ортаның тұрақсыздығы ұйымдардың қызметіне тікелей әсер етеді. Осы себепті тәуекелдерді тек анықтап қана қою емес, оларды алдын ала болжау, бағалау және тиімді басқару қажеттілігі артып отыр. Тәуекелдерді басқару ұйымның тұрақтылығын сақтауға, стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге және бәсекелестік артықшылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін кешенді процесс ретінде қарастырылады.

Тәуекел ұғымы ғылыми әдебиеттерде белгісіз оқиғаның орын алу ықтималдығы және оның ұйымның мақсаттарына әсер ету дәрежесі ретінде түсіндіріледі. Бұл ұғым тек теріс салдармен шектелмейді, сонымен қатар кейбір жағдайларда мүмкіндіктер көзі ретінде де қарастырылады. Сондықтан қазіргі басқару теориясында тәуекелдерге тек қауіп ретінде емес, стратегиялық шешім қабылдаудың маңызды элементі ретінде қарау қалыптасқан.

Ұйымдар қызметінде кездесетін тәуекелдер әртүрлі сипатқа ие болады. Қаржылық тәуекелдер валюта бағамының өзгеруі, инфляция, несиелік міндеттемелердің орындалмауы сияқты факторлармен байланысты болса, операциялық тәуекелдер ішкі бизнес-процестердің бұзылуынан туындайды. Стратегиялық тәуекелдер ұйымның ұзақ мерзімді мақсаттарына әсер ететін

басқарушылық шешімдермен байланысты болады. Сонымен қатар технологиялық тәуекелдер жаңа технологияларды енгізу немесе ақпараттық жүйелердің істен шығуы салдарынан пайда болады, ал саяси-құқықтық тәуекелдер заңнамалық өзгерістер мен мемлекеттік реттеудің ықпалынан қалыптасады.

Кесте 2. Тәуекелдерді басқару кезеңдері

Кезең	Мазмұны	Нәтиже
Анықтау	Тәуекелдерді табу	Тәуекелдер тізімі
Талдау	Ықтималдық пен әсерді бағалау	Сандық/сапалық бағалау
Бағалау	Маңыздылықты анықтау	Басымдықтар
Жауап беру	Стратегия тандау	Басқару шешімі
Мониторинг	Үздіксіз бақылау	Түзету және жаңарту

Тәуекелдерді басқару стратегиясын қалыптастыру бірнеше өзара байланысты кезеңдерден тұрады. Алдымен ұйым қызметіне әсер етуі мүмкін барлық ықтимал тәуекелдер анықталады. Бұл кезеңде ішкі және сыртқы орта факторлары жан-жақты талданады. Кейінгі кезеңде анықталған тәуекелдердің пайда болу ықтималдығы мен олардың ықтимал әсері бағаланады. Бұл бағалау сандық және сапалық әдістер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Тәуекелдерді бағалау нәтижесінде олардың маңыздылық деңгейі анықталып, басымдықтары белгіленеді [1].

Осыдан кейін тәуекелдерге жауап беру стратегиясы қалыптастырылады. Басқару теориясында тәуекелге жауап берудің бірнеше негізгі тәсілдері бар. Біріншісі тәуекелден толық бас тарту, яғни қауіпті қызметтен немесе шешімнен бас тарту. Екіншісі тәуекелді азайту, бұл ықтимал залалды төмендетуге бағытталған шараларды қамтиды. Үшіншісі тәуекелді басқа тарапқа беру, көбінесе сақтандыру немесе аутсорсинг арқылы жүзеге асады. Төртіншісі тәуекелді қабылдау, яғни оның салдарын ұйым саналы түрде мойындап, қосымша шаралар қолданбайды.

Тәуекелдерді басқару процесінің соңғы маңызды кезеңі мониторинг және бақылау болып табылады. Бұл кезеңде тәуекелдердің өзгеру динамикасы үздіксіз бақыланып, қажет болған жағдайда стратегияға түзетулер енгізіледі. Мұндай жүйелі тәсіл ұйымға сыртқы ортадағы өзгерістерге жедел бейімделуге мүмкіндік береді.

Тәуекелдерді басқару теориясы мен практикасы халықаралық деңгейде дамыған стандарттарға негізделеді. ISO 31000 стандарты тәуекелдерді басқарудың жалпы қағидаттарын, құрылымын және процесін анықтайды. Бұл стандарт ұйымдарға тәуекелдерді жүйелі және кешенді түрде басқаруға мүмкіндік береді. COSO ERM моделі болса, тәуекелдерді стратегиялық басқару жүйесіне интеграциялауға бағытталған және корпоративтік басқару деңгейінде кеңінен қолданылады. Бұл модель тәуекелдерді тек жеке процесс ретінде емес,

ұйымның жалпы стратегиялық жоспарлау жүйесінің бір бөлігі ретінде қарастырады.

Ғылыми зерттеулерде тәуекел теориясының негізін қалаушылардың бірі ретінде Фрэнк Найт қарастырылады. Ол тәуекел мен белгісіздік ұғымдарының арасындағы айырмашылықты алғаш рет жүйелі түрде талдаған. Кейінгі зерттеушілер тәуекелдерді басқаруды жобалық менеджмент, корпоративтік басқару және стратегиялық жоспарлау салаларымен тығыз байланыста қарастырды. Заманауи зерттеулерде тәуекелдерді басқару тек қорғау механизмі емес, сонымен қатар ұйымның инновациялық дамуын қолдайтын құрал ретінде сипатталады.

Ұйымда тәуекелдерді басқару стратегиясын тиімді енгізу бірқатар факторларға тәуелді. Біріншіден, жоғары басшылықтың қолдауы аса маңызды, себебі стратегиялық шешімдер деңгейінде тәуекелдерді басқару мәдениеті қалыптасуы тиіс. Екіншіден, ақпараттық жүйелердің дамуы тәуекелдерді нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, қызметкерлердің кәсіби біліктілігі мен тәуекел мәдениетінің деңгейі маңызды рөл атқарады. Төртіншіден, ұйымдық мәдениет ашықтық пен жауапкершілік қағидаттарына негізделуі қажет [2].

Тәуекелдерді басқару жүйесін енгізу барысында бірқатар қиындықтар туындауы мүмкін. Олардың қатарына ақпараттың жеткіліксіздігі, аналитикалық құралдардың әлсіздігі, кадрлардың дайын еместігі және өзгерістерге қарсылық жатады. Дегенмен, бұл кедергілерді кезең-кезеңімен жою арқылы тиімді тәуекелдерді басқару жүйесін қалыптастыруға болады.

Жалпы алғанда, тәуекелдерді басқару стратегиясы ұйымның ұзақ мерзімді тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ететін маңызды басқарушылық құрал болып табылады. Жүйелі тәсілдер мен халықаралық стандарттарды қолдану арқылы ұйымдар белгісіздік жағдайында да тиімді шешім қабылдап, өз дамуын қамтамасыз ете алады.

Қорытындылай келе, тәуекелдерді басқару қазіргі заманғы менеджменттің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады және оның тиімділігі ұйымның стратегиялық табыстылығына тікелей әсер етеді.

Ғылыми әдебиеттерде тәуекелдерді басқаруға қатысты көптеген еңбектер бар. Олардың ішінде Фрэнк Найттың белгісіздік теориясы, ISO 31000 халықаралық стандарты, COSO ERM корпоративтік моделі, сондай-ақ Д. Хаббард, К. Чапман және С. Уорд сияқты зерттеушілердің еңбектері кеңінен қолданылады. Бұл дереккөздер тәуекелдерді басқарудың теориялық негізін қалыптастырып қана қоймай, практикалық қолдану мүмкіндіктерін де көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Дамодаран, А. (2015). Инвестициялық бағалау және тәуекелдер. Мәскеу: Альпина, 25–90 б.
2. Ковалев, В. В. (2018). Қаржылық тәуекелдерді басқару. Санкт-Петербург, 10–55 б.

«НОВАЯ НОРМАЛЬНОСТЬ»: АДАПТАЦИЯ БИЗНЕСА К ДЛИТЕЛЬНОМУ ПЕРИОДУ ВЫСОКИХ КЛЮЧЕВЫХ СТАВОК

Ким Л.Н.¹, Келесбаев Д.Н.², Ордабек Ә.³

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахста¹

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави²

SDU University³

Түйіндеме: Мақалада қазіргі экономика жағдайында ұзақ уақыт жоғары негізгі мөлшерлемелердің бизнес қызметіне әсері қарастырылады. Ақша-кредит саясатының корпоративтік секторға берілу тетіктері зерттеліп, қарыз капиталының қымбаттауының компаниялардың қаржылық тұрақтылығына, инвестициялық белсенділігіне, айналым капиталына, тұтынушылық сұранысқа және өсу стратегияларына әсері талданады. Ерекше назар кәсіпорындардың бейімделу механизмдеріне аударылады, олар қаржылық модельді қайта қарауды, шығындарды оңтайландыруды, қарыз жүктемесін басқаруды, ішкі тиімділікті арттыруды, цифрландыруды және қаржыландыру көздерін әртараптандыруды қамтиды.

Summary: The article examines the impact of a prolonged period of high key interest rates on business activities in the modern economic environment. It explores the transmission mechanisms of monetary policy to the corporate sector and analyzes the consequences of increased borrowing costs for companies' financial stability, investment activity, working capital, consumer demand, and growth strategies. Particular attention is paid to firms' adaptation mechanisms, including the revision of financial models, cost optimization, debt management, enhancement of internal efficiency, digitalization, and diversification of funding sources.

В последние годы мировая и национальные экономики столкнулись с переходом к новой макроэкономической реальности, для которой характерны повышенная инфляционная волатильность, ужесточение денежно-кредитной политики, рост стоимости капитала и снижение предсказуемости финансовых условий. Если в предшествующий период бизнес функционировал в среде относительно дешевых денег, доступного кредитования и мягкой монетарной поддержки, то в условиях новой нормальности компании вынуждены строить свою деятельность, исходя из длительного сохранения высоких ключевых ставок. Это означает не краткосрочный стресс, а структурное изменение среды принятия решений.

Для бизнеса высокая ключевая ставка выступает не только макроэкономическим индикатором, но и прямым фактором, определяющим стоимость заимствований, доступность оборотного финансирования, рентабельность новых проектов, динамику спроса и устойчивость платежной дисциплины контрагентов. Воздействие высоких ставок носит комплексный характер: оно затрагивает как финансовую, так и операционную модель предприятий, влияет на инвестиционные планы, кадровую политику, поведение потребителей и логистические решения. В результате адаптация бизнеса к длительному периоду дорогих денег превращается в стратегическую задачу, требующую переосмысления традиционных подходов к росту и развитию.

Актуальность темы обусловлена тем, что многие предприятия продолжают воспринимать высокие ставки как временную аномалию, рассчитывая на быстрое возвращение к прежним условиям. Однако практика показывает, что подобные ожидания нередко приводят к ошибочным решениям: накоплению дорогого долга, реализации проектов с недостаточной доходностью, ухудшению ликвидности и росту финансовой уязвимости. В связи с этим возникает необходимость научного анализа новой нормальности как устойчивого режима функционирования экономики и поиска эффективных моделей корпоративной адаптации.

Высокая ключевая ставка как фактор трансформации бизнес-среды. Ключевая ставка центрального банка является базовым ориентиром для всей финансовой системы. Через банковский сектор, рынок облигаций, ожидания инвесторов и поведение потребителей она влияет на стоимость денег в экономике. Повышение ключевой ставки приводит к удорожанию кредитных ресурсов, росту доходности безрисковых инструментов и ужесточению условий финансирования. Для бизнеса это означает, что заемный капитал становится менее доступным, а требования к эффективности инвестиций существенно возрастают.

Воздействие высоких ставок на корпоративные финансы. Одним из первых последствий роста ключевой ставки становится увеличение стоимости заемного капитала. Банки пересматривают процентные условия, повышают требования к обеспечению и ужесточают оценку кредитоспособности. Для компаний это ведет к удорожанию обслуживания ранее взятых кредитов с плавающей ставкой, росту стоимости новых займов и ограничению возможностей рефинансирования. В результате даже прибыльные предприятия могут столкнуться с дефицитом ликвидности, если их денежный поток распределен неравномерно или значительная часть ресурсов заморожена в запасах и дебиторской задолженности [1].

Высокие ставки изменяют подход к управлению долговой нагрузкой. Если в условиях дешевых денег кредит рассматривался как естественный инструмент ускорения роста, то теперь долг становится источником стратегического риска. Бизнесу приходится оценивать не только величину задолженности, но и ее структуру по срокам, типам ставок, валюте, ковенантам и чувствительности к макроэкономическим колебаниям. Возрастает значение стресс-тестирования финансовой модели, сценарного анализа и резервирования ликвидности на случай ухудшения рыночной конъюнктуры.

Особую роль в новой нормальности приобретает управление оборотным капиталом. При высоких ставках стоимость «замороженных» в запасах или дебиторке денег возрастает. Это означает, что неэффективное управление товарными остатками, медленная инкассация выручки и слабая дисциплина расчетов начинают напрямую снижать финансовую устойчивость компании. В этих условиях предприятия вынуждены ускорять оборот капитала, сокращать избыточные запасы, усиливать контроль над дебиторской задолженностью и более жестко управлять условиями расчетов с контрагентами.

Влияние высоких ставок на инвестиционную активность. Длительный период дорогих денег меняет инвестиционное поведение бизнеса. Многие проекты, которые в условиях низкой стоимости капитала выглядели экономически целесообразными, при повышении ставки дисконтирования теряют привлекательность. Это особенно заметно в отраслях с длительным сроком окупаемости, высокой капиталоемкостью и отложенным финансовым результатом. Компании начинают откладывать или отменять инвестиционные программы, сокращать расходы на расширение, модернизацию и запуск новых направлений.

Таблица 1. Адаптация бизнеса к высоким ключевым ставкам

Направление изменений	Характеристика изменений	Практические меры	Эффект для бизнеса
Инвестиционная политика	Смещение фокуса на проекты с быстрой окупаемостью	Автоматизация, цифровизация	Рост эффективности, снижение затрат
Источники финансирования	Снижение зависимости от заемных средств	Использование собственных средств	Финансовая устойчивость
Финансовое управление	Усиление контроля за денежными потоками	Бюджетирование, контроль затрат	Стабильный cash flow
Потребительский спрос	Снижение спроса на дорогие товары	Пересмотр ценовой политики	Сохранение клиентской базы
Продуктовая стратегия	Адаптация к новым условиям рынка	Доступные продукты, сервис	Повышение конкурентоспособности
Продолжение таблицы 1			
Маркетинг и продажи	Усиление работы с клиентами	Лояльность, рассрочки, персонализация	Удержание клиентов
Рыночная среда	Рост неопределенности	Повышение надежности бизнеса	Укрепление репутации
Конкурентные преимущества	Смещение в сторону устойчивости	Прозрачность, стабильность поставок	Долгосрочный рост

Адаптация финансовой модели бизнеса. Одним из ключевых направлений адаптации к новой нормальности становится трансформация финансовой модели предприятия. Компании вынуждены переходить от ориентации на рост любой ценой к модели сбалансированного развития, где центральное место занимают ликвидность, окупаемость, оборачиваемость и устойчивость денежных потоков. Это предполагает отказ от чрезмерно оптимистичных прогнозов, усиление финансового планирования и переход к консервативным сценариям [2].

Операционная эффективность как основной источник устойчивости. В период высоких ставок резко возрастает значение внутренней эффективности как альтернативы дорогому внешнему финансированию. Компании начинают

искать резервы не во внешнем расширении, а во внутреннем совершенствовании процессов. Это выражается в оптимизации организационной структуры, устранении дублирующих функций, пересмотре закупочной политики, повышении производительности труда, цифровизации процессов и снижении непроизводительных потерь.

Особое место занимает управление затратами. Однако в новой нормальности речь идет не о механическом сокращении расходов, а о стратегической оптимизации. Бизнесу важно не просто урезать бюджет, а разделить затраты на критически важные, развивающие и избыточные. Ошибочная экономия на персонале, качестве, IT-инфраструктуре или клиентском сервисе может подорвать долгосрочную устойчивость. Поэтому успешные компании стремятся не к тотальной экономии, а к выстраиванию рациональной модели расходования ресурсов с максимальной отдачей на каждый вложенный рубль или тенге.

Управление персоналом в условиях дорогих денег. Длительный период высоких ставок влияет и на кадровую политику. С одной стороны, рост издержек заставляет компании искать возможности оптимизации численности и фонда оплаты труда. С другой стороны, дефицит квалифицированных кадров, высокая стоимость ошибок и потребность в повышении производительности делают неэффективным простое сокращение персонала. В результате бизнес все чаще переходит к более гибким моделям занятости, усилению контроля результатов, обучению сотрудников универсальным навыкам и автоматизации рутинных операций [3].

Важным направлением становится пересмотр системы мотивации. В условиях финансовых ограничений компании стремятся сделать вознаграждение более тесно связанным с результатами, операционной эффективностью, выполнением KPI и вкладом в денежный результат предприятия. Одновременно повышается спрос на управленцев, способных принимать решения в условиях неопределенности, работать со сценариями и обеспечивать межфункциональную координацию. Таким образом, адаптация к высокой ставке требует не только финансовой, но и управленческой зрелости.

Изменение стратегий роста и развития. В новой нормальности меняется и само понимание роста. Если раньше успех часто измерялся темпами расширения бизнеса, ростом выручки и масштабом экспансии, то в условиях дорогих денег приоритетом становится качественный рост. Это означает, что предпочтение отдается не максимально быстрому увеличению объема операций, а развитию тех направлений, которые обладают устойчивой рентабельностью, понятной окупаемостью и низкой чувствительностью к процентному риску.

Риски и ограничения адаптационного процесса. Несмотря на наличие широкого набора адаптационных инструментов, перестройка бизнеса в условиях новой нормальности сопряжена с рядом трудностей. Во-первых, не все компании обладают достаточным запасом ликвидности и управленческой компетенцией для проведения глубокой трансформации. Во-вторых, многие отрасли структурно зависят от длинных и дешевых денег, а значит их возможности

адаптации ограничены объективными параметрами бизнес-модели. В-третьих, высокая ставка часто сопровождается и другими неблагоприятными факторами: замедлением спроса, валютной волатильностью, ростом логистических затрат и усилением регуляторной нагрузки.

Перспективы бизнеса в условиях новой нормальности. Длительный период высоких ключевых ставок формирует более жесткую, но в определенной степени и более здоровую конкурентную среду. Дорогие деньги заставляют рынок отказываться от неэффективных моделей, пересматривать переоцененные стратегии роста и возвращаться к фундаментальным принципам устойчивого бизнеса: прибыли, ликвидности, дисциплине, качеству управления и реальной ценности для клиента. В этой среде снижается значимость показного масштабирования и возрастает ценность управленческой точности.

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что длительный период высоких ключевых ставок представляет собой не временное отклонение, а новую нормальность, требующую от бизнеса глубокого пересмотра финансовых, операционных и стратегических подходов. В условиях дорогого капитала резко возрастает роль ликвидности, качества денежного потока, оборачиваемости активов, внутренней эффективности и дисциплины в принятии инвестиционных решений. Компании, ориентированные на экстенсивный рост за счет заемных средств, сталкиваются с повышенными рисками, тогда как предприятия с гибкой моделью управления получают возможность укрепить свои позиции.

Адаптация к новой нормальности предполагает комплекс мер: трансформацию финансовой модели, управление долговой нагрузкой, оптимизацию оборотного капитала, повышение операционной эффективности, цифровизацию, пересмотр продуктовой стратегии и развитие более устойчивых форм роста. Принципиально важно, что успешная адаптация не сводится к сокращению расходов или отказу от развития. Напротив, она требует более точного, зрелого и стратегически выверенного управления, при котором каждый ресурс используется с максимальной отдачей.

Следовательно, новая нормальность высоких ключевых ставок формирует иной тип конкурентной среды, где устойчивость бизнеса определяется способностью не просто переживать внешние ограничения, а превращать их в стимул к внутренней модернизации. В долгосрочной перспективе именно такие компании будут обладать наибольшим потенциалом роста, финансовой устойчивости и инвестиционной привлекательности.

Список использованной литературы

1. Бланк И. А. Управление финансовой устойчивостью предприятия. — М.: Ника-Центр, 2021. — 85–110 с.
2. Ковалев В. В. Финансовый менеджмент: теория и практика. — М.: Проспект, 2022. — 120–145 с.
3. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск: Новое знание, 2021. — 95–120 с.

ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-БАҒДАРЛАНҒАН ЭКОНОМИКАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Колдас А.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Стаття посвящена роли и значению благотворительности в контексте формирования социально-ориентированной экономики. Рассматривается влияние благотворительности на социальную справедливость, улучшение уровня жизни населения и решение ключевых социальных проблем. В статье подчеркивается важность поддержки и развития благотворительных организаций, а также их влияние на экономику и общественные отношения. Указано, что благотворительность служит не только социальным инструментом, но и экономическим механизмом для формирования справедливого и равноправного общества. Освещается роль благотворительности в обеспечении социального равенства, поддержке слабых слоев населения и решении актуальных социальных вопросов. Автор подчеркивает, что для полноценного функционирования социально-ориентированной экономики необходимо активное развитие благотворительных инициатив.

Summary The article focuses on the role and significance of charity in the context of shaping a socially-oriented economy. It examines the impact of charity on social justice, improving the living standards of the population, and addressing key social issues. The article emphasizes the importance of supporting and developing charitable organizations, as well as their impact on the economy and social relations. It highlights that charity serves not only as a social tool but also as an economic mechanism for creating a fair and equal society. The role of charity in ensuring social equality, supporting vulnerable groups, and addressing urgent social issues is discussed. The author emphasizes that the full functioning of a socially-oriented economy requires active development of charitable initiatives.

Қайырымдылық қазіргі заманғы қоғамдағы маңызды әлеуметтік институттардың бірі болып табылады. Әлеуметтік әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз етудің тиімді құралы ретінде қайырымдылық қоғамдық дамудың маңызды бөлігін құрайды. Қоғамда әлеуметтік теңсіздікті азайту, әлсіз топтарды қолдау, көмек көрсету және білім беру саласындағы мәселелерді шешу мақсатында қайырымдылық институттары кеңінен қолданылады. Бұл әлеуметтік-бағдарланған экономикаға негізделген әдіс болып табылады.

Әлеуметтік-бағдарланған экономика өз кезегінде тек экономикалық өсуге ғана емес, сонымен қатар азаматтардың әлеуметтік әл-ауқатын арттыруға бағытталған. Қайырымдылық осы экономика жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады және халықтың әлеуметтік әлсіз топтарын қорғауға, олардың өмір сүру деңгейін жақсартуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-бағдарланған экономика тұжырымдамасы жалпы халықтың әл-ауқатын жақсартуға, барлық азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға және қоғамдағы теңсіздікті жоюға бағытталған. Бұл экономика моделі мемлекеттік және жеке секторлардың бірігуін, әлеуметтік бағдарламалардың тиімді жүзеге асырылуын талап етеді. Қайырымдылықтың ролі осы жүйеде өте жоғары. Қайырымдылық ұйымдары мен қорлары халықтың ең осал топтарына

көмек көрсетеді, әлеуметтік жобаларды жүзеге асырады және қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыруға ықпал етеді [1].

Қайырымдылық – бұл жеке тұлғалар мен ұйымдардың өз ресурстарын қоғамның әлсіз мүшелеріне, оның ішінде балаларға, зейнеткерлерге, мүгедектерге, аз қамтылған отбасыларға және басқа да әлеуметтік топтарға бөліп беруі. Қайырымдылықтың мақсаты тек материалдық көмек көрсету ғана емес, сонымен қатар, адамның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру, мәдениет, білім мен денсаулық сақтау саласында да қолдау көрсету болып табылады.

Қайырымдылықтың экономикалық әсері көпқырлы болып табылады. Қайырымдылықпен айналысатын ұйымдар қоғамның әлсіз топтарына қажетті әлеуметтік қызметтер мен көмектерді ұсынады. Сонымен қатар, қайырымдылық экономиканың түрлі секторларына қаржы тартуға көмектеседі, қоғамның тұрақтылығын арттырады және азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігін нығайтады.

Қайырымдылық ұйымдарының жұмысын тиімді ұйымдастыру қоғамдағы инфрақұрылымды жақсартуға, қоғамдық денсаулықты сақтау мен білім беру жүйелерін нығайтуға ықпал етеді.

Қайырымдылық экономикалық дамуды қолдайтын маңызды элементтердің бірі болып табылады, себебі ол қоғамның әлеуметтік мәселелерін шешуге ықпал етеді, әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етеді және қоғамның өмір сүру деңгейін жақсартады.

Қайырымдылықтың тағы бір маңызды аспектісі – ол әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік, кедейшілік және табыстың айырмашылығы қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіреді. Қайырымдылық ұйымдары осы мәселелерді шешуге бағытталған көптеген жобаларды жүзеге асырады. Қайырымдылықтың басты мақсаты – осы мәселелерге жауап беру және қоғамдағы әлсіз топтарды қорғау.

Әлеуметтік теңдік – қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін және әділеттілікті қалыптастыратын негіз. Қайырымдылық осы тұрғыда маңызды рөл атқарады, себебі ол әрбір азаматтың өмір сүру деңгейін жақсартуға және барлық адамдарға тең мүмкіндіктер ұсынуға мүмкіндік береді.

Қайырымдылық әлеуметтік-бағдарланған экономиканы қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Ол қоғамдағы әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етуге, әлсіз топтарды қорғауға, адамдардың өмір сүру деңгейін жақсартуға ықпал етеді. Қайырымдылық ұйымдары мен институттары өз қызметін жалғастыра отырып, әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асырып, қоғамдағы әділеттілікті орнатуға атсалысады [2].

Әлеуметтік-бағдарланған экономика негізінде құрылған қоғам тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрғыдан да тұрақты болады.

Қорытындылай келе, қайырымдылықтың маңызы әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыру, қоғамдағы теңсіздікті жою және әлсіз топтарға көмек көрсету

арқылы халықтың әл-ауқатын арттыру болып табылады. Осы тұрғыда, қайырымдылық институттарының рөлі маңызды әрі оларды дамыту қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Шевченко, Л. П. (2015). Қайырымдылық және әлеуметтік жауапкершілік: теория және практика. Алматы: Қазақ университеті.
2. Шах, А. (2007). Әлеуметтік қамсыздандыру және қайырымдылықтың рөлі. Әлеуметтік ғылымдар журналы, 5(3), 34-47.

УДК 658.15

РЕЖИМЫ ЭКОНОМИИ И ОПТИМИЗАЦИЯ ЗАТРАТ: ПОИСК НОВЫХ ДРАЙВЕРОВ РОСТА

Коптаева Г.П.¹, Западнюк Е.А.², Шадиева А.А.³.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Гомельский государственный университет имени Ф.Скорины, г.Гомель, Беларусь²

ЦАИУ, г.Шымкент, Казахстан³

Түйіндеме: Тұрақсыз экономикалық орта жағдайында кәсіпорындар тек шығындарды қысқарту ғана емес, сонымен қатар тұрақты өсу көздерін іздеу қажеттілігіне тап болады. Бұл мақалада шығындарды оңтайландырудың заманауи тәсілдері қарастырылады, үнемдеу режимдері және олардың бизнес тиімділігіне әсері талданады, сондай-ақ компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін сақтауға мүмкіндік беретін негізгі өсу драйверлері анықталады.

Summary: In conditions of an unstable economic environment, enterprises face the need not only to reduce costs but also to search for sustainable sources of growth. This article examines modern approaches to cost optimization, analyzes cost-saving regimes and their impact on business efficiency, and identifies key growth drivers that enable companies to maintain competitiveness.

В условиях глобализации и экономической неопределённости предприятия вынуждены адаптироваться к новым реалиям хозяйствования. Одним из ключевых факторов выживания и развития становится эффективное управление затратами. При этом важно понимать, что простое сокращение расходов не всегда приводит к положительным результатам. Напротив, нерациональная экономия может привести к снижению качества продукции, потере конкурентных преимуществ и ухудшению финансовых показателей. В связи с этим особую актуальность приобретает оптимизация затрат, которая предполагает не только их снижение, но и повышение эффективности использования ресурсов.

Оптимизация затрат представляет собой комплексный процесс, направленный на выявление и устранение неэффективных расходов, улучшение структуры затрат и повышение общей результативности деятельности предприятия. В отличие от традиционного подхода, ориентированного на сокращение расходов, оптимизация предполагает стратегический подход, основанный на анализе всех бизнес-процессов и их взаимосвязей. Это позволяет не только снизить издержки, но и создать условия для дальнейшего роста.

Режимы экономии являются важным инструментом управления затратами. В зависимости от экономической ситуации и целей предприятия можно выделить несколько основных режимов экономии. Жёсткий режим применяется в кризисных условиях и предполагает значительное сокращение расходов, включая уменьшение численности персонала, сокращение инвестиций и отказ от некоторых видов деятельности. Однако данный подход имеет ряд недостатков, так как может привести к снижению качества продукции и потере ключевых компетенций.

Умеренный режим экономии является более сбалансированным и направлен на повышение эффективности использования ресурсов без существенного ущерба для развития предприятия. Он включает оптимизацию бизнес-процессов, снижение операционных расходов и повышение производительности труда. Такой подход позволяет сохранить устойчивость компании и обеспечить её дальнейшее развитие [1].

Инновационный режим экономии основан на внедрении современных технологий и управленческих решений. К таким мерам относятся автоматизация процессов, цифровизация управления, использование аналитических систем и внедрение новых методов организации труда. Данный подход позволяет не только снизить затраты, но и повысить конкурентоспособность предприятия.

Среди основных методов оптимизации затрат особое место занимает анализ структуры расходов. Он позволяет выявить наиболее затратные направления деятельности и определить возможности для их сокращения или трансформации. Бюджетирование является ещё одним важным инструментом, обеспечивающим контроль над расходами и их планирование. Реинжиниринг бизнес-процессов позволяет пересмотреть существующие процессы и повысить их эффективность за счёт устранения лишних операций и оптимизации последовательности действий.

Важным направлением оптимизации является аутсорсинг, который предполагает передачу непрофильных функций сторонним организациям. Это позволяет снизить затраты и сосредоточиться на ключевых направлениях деятельности. Также значительную роль играет внедрение цифровых технологий, таких как ERP-системы, автоматизированные системы управления и инструменты анализа данных.

Несмотря на очевидные преимущества оптимизации затрат, чрезмерная экономия может привести к негативным последствиям. Снижение качества продукции, ухудшение условий труда, потеря квалифицированных сотрудников и снижение инновационной активности являются основными рисками, связанными с нерациональной экономией. В связи с этим необходимо соблюдать баланс между сокращением затрат и обеспечением устойчивого развития предприятия.

Поиск новых драйверов роста является важной составляющей стратегии развития предприятия. Одним из ключевых факторов роста являются инновации, которые позволяют создавать новые продукты и улучшать существующие. Цифровизация также играет важную роль, обеспечивая повышение

эффективности процессов и улучшение качества управления. Диверсификация деятельности позволяет снизить риски и расширить рынки сбыта.

Повышение производительности труда является ещё одним важным драйвером роста. Это достигается за счёт внедрения новых технологий, обучения персонала и оптимизации рабочих процессов. Кроме того, важным фактором является ориентация на потребности клиентов, что позволяет повысить уровень удовлетворённости и увеличить объёмы продаж.

В современных исследованиях отмечается, что грамотная оптимизация затрат может снизить операционные расходы предприятий в среднем на 10–30% без потери эффективности. По данным международных консалтинговых исследований, компании, внедряющие цифровые технологии, сокращают административные издержки до 20–25%, а время выполнения процессов — до 40%.

Таблица 1. Структура затрат предприятия

Статья затрат	Доля, % (примерно)	Возможности оптимизации
Фонд оплаты труда	40–50%	Автоматизация, аутсорсинг
Сырьё и материалы	30–35%	Поиск поставщиков, снижение потерь
Логистика и транспорт	10–15%	Оптимизация маршрутов, цифровизация
Административные расходы	5–10%	Сокращение издержек, онлайн-сервисы

Анализ деятельности предприятий показывает, что наиболее значительные расходы приходятся на следующие категории: фонд оплаты труда (до 40–50%), сырьё и материалы (30–35%), логистика и транспорт (10–15%), прочие расходы (5–10%). Это означает, что наибольший эффект оптимизации достигается именно в этих направлениях [2].

Рассмотрим практический пример. Производственное предприятие внедрило автоматизированную систему управления ресурсами (ERP). В результате были достигнуты следующие показатели: сокращение складских запасов на 18%, уменьшение времени обработки заказов на 25%, снижение операционных затрат на 15%. При этом производительность труда выросла на 12%.

Таблица 2. Методы оптимизации затрат и их эффект

Метод	Суть метода	Ожидаемый эффект
Бюджетирование	Контроль и планирование расходов	Снижение затрат на 10–15%
Аутсорсинг	Передача функций сторонним компаниям	Экономия до 20%
Автоматизация	Внедрение IT-систем	Рост эффективности до 30%
Реинжиниринг процессов	Оптимизация бизнес-процессов	Ускорение работы до 40%

Другой пример связан с использованием аутсорсинга. Компания передала функции бухгалтерского учета и IT-поддержки внешним подрядчикам. Это позволило сократить расходы на содержание персонала на 20%, а также повысить качество обслуживания за счёт привлечения специализированных организаций.

В сфере цифровизации важную роль играет внедрение аналитики данных. Компании, использующие Big Data, способны более точно прогнозировать спрос, что позволяет сократить издержки на хранение и избежать перепроизводства. По оценкам экспертов, такие меры позволяют снизить потери до 15–20%.

Таблица 3. Режимы экономии

Режим экономии	Характеристика	Риски
Жёсткий	Максимальное сокращение расходов	Потеря качества
Умеренный	Оптимизация без ущерба развитию	Ограниченный эффект
Инновационный	Технологии и цифровизация	Требуем инвестиций

Также следует отметить влияние оптимизации затрат на финансовые результаты. В среднем, снижение затрат на 10% при неизменной выручке приводит к росту прибыли на 20–30%. Это связано с тем, что сокращение издержек напрямую увеличивает маржинальность бизнеса.

В условиях Казахстана предприятия также активно внедряют меры по оптимизации затрат. Например, в промышленном секторе широко применяется энергосбережение, что позволяет сократить расходы на электроэнергию до 15%. В сфере услуг активно развивается цифровизация, включая онлайн-сервисы и автоматизацию клиентского обслуживания [3].

Анализ показывает, что наиболее эффективными являются комплексные меры, сочетающие сокращение затрат и инвестиции в развитие. Компании, которые одновременно оптимизируют расходы и внедряют инновации, демонстрируют более устойчивый рост по сравнению с теми, кто ограничивается только экономией.

Таким образом, статистические данные и практические примеры подтверждают, что оптимизация затрат является не только инструментом сокращения расходов, но и важным фактором повышения конкурентоспособности и устойчивого развития предприятия.

Оптимизация затрат является важным инструментом повышения эффективности деятельности предприятия. Однако она должна осуществляться с учётом стратегических целей и сопровождаться поиском новых драйверов роста. Только комплексный подход, сочетающий экономию и развитие, позволяет обеспечить устойчивое положение предприятия в условиях современной экономики.

Список использованной литературы

1. Друри К. Управленческий и производственный учет. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2021. — 142–158 с.
2. Каплан Р., Нортон Д. Сбалансированная система показателей. — М.: Олимп-Бизнес, 2020. — 75–92 с.
3. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов. — М.: Альпина Паблишер, 2022. — 210–230 с.

УДК 331.5:316.454.54

БАРЬЕРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ САМОМАРКЕТИНГА НА РЫНКЕ ТРУДА

Кривилова Т. И.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Аннотация Мақала цифрлық экономика жағдайында қазақстандық мамандар арасында өзін-өзі маркетингі іске асыруды шектейтін кедергілерді талдауға арналған. Эмпирикалық база психологиялық, уақытша, цифрлық және ұйымдастырушылық кедергілерді анықтайтын профильдік мазмұнды талдауды, сауалнаманы және терең сұхбаттарды қамтиды.

Түйінді сөздер: өзін-өзі маркетинг, кедергілер, еңбек нарығы, цифрлық жетілу, кәсіби бренд, Қазақстан, психологиялық кедергілер, цифрлық платформалар.

Annotation The article is devoted to the analysis of barriers limiting the implementation of self-marketing among Kazakhstani specialists in the digital economy. The empirical base includes content analysis of profiles, questionnaires, and in-depth interviews, which revealed psychological, temporal, digital, and organizational obstacles.

Keywords: self-marketing, barriers, labour market, digital maturity, professional brand, Kazakhstan, psychological obstacles, digital platforms.

Контекст исследования

Эмпирическая база включает три метода: контент-анализ 50 профессиональных профилей на цифровых платформах, анкетирование 20 специалистов и глубинные интервью с тремя участниками из IT, HR и высшего образования. Такой подход позволил увидеть, как самомаркетинг проявляется в реальной практике и какие барьеры препятствуют профессиональной видимости. Средний уровень самомаркетинга составил 11,8 из 18 баллов, что говорит о среднем уровне развития личного бренда среди казахстанских специалистов. Наиболее сильным элементом оказался личный имидж (1,50 балла из 2), а самым слабым - самопрезентация (1,07 балла из 2).

Таблица 1 отражает сводные показатели уровня самомаркетинга по трём профессиональным направлениям и позволяет увидеть различия в развитии цифровой идентичности специалистов. Таблица также содержит практические рекомендации для каждой группы: от развития цифровых навыков и регулярности публикаций до укрепления самопрезентации и создания кейсов.

Психологические барьеры

Психологическая сторона стала самым частым блоком трудностей. Анкетирование выявило, что 40 % специалистов испытывают страх саморекламы, а 35 % затрудняются сформулировать собственные достижения.

Интервью показали, что скромность, синдром «самозванца» и боязнь цифровой публичности особенно сильны среди HR и преподавателей. Один из респондентов признаёт: «Иногда кажется, что рассказывать о себе - это нескромно», другой участник говорит о риске выгорания из-за необходимости «постоянно быть на виду».

Дополнительный барьер создаёт и нормативная среда: Закон РК о персональных данных (2013) усиливает осторожность при публикации фото коллег и студентов, что делает визуальный самомаркетинг более трудоёмким. В сумме это образует многослойный барьер: культурный, психологический и технологический одновременно.

Цифровые и организационные барьеры

Контент-анализ показал, что цифровая зрелость специалистов остаётся на среднем уровне (3,1 балла из 5): навыки есть, но они реализуются нерегулярно. Наибольший потенциал продемонстрировали маркетологи (14,6 балла из 18) и управленцы (12,3 балла из 18), тогда как сфера образования показала самый низкий средний показатель (9,7 балла из 18).

Цифровые барьеры проявились в отсутствии кейсов, рекомендаций и структурированного storytelling. На многих платформах (HH.kz, Enbek.kz) профили выполняют лишь резюмирующую функцию и не являются инструментом брендинга. Интервью выявили, что специалистам не хватает навыков работы с визуальным контентом и понимания различий между платформами.

Организационный барьер выражается в отсутствии поддержки: работодатели редко предлагают обучение по цифровому брендингу, не создают внутренних регламентов и не включают самомаркетинг в корпоративные компетенции.

Временные барьеры и влияние среды

Для 60 % респондентов главным препятствием стал дефицит времени: самомаркетинг остаётся на «после работы». Регулярность публикаций, ключевой фактор успешности личного бренда, снижается из-за высокой нагрузки и отсутствия институциональных инструментов.

Интервью показывают, что без поддержки среды специалист действует интуитивно. Участник А (IT) выстраивает стратегию «показывай, а не рассказывай», но отмечает нехватку ресурса для постоянных мини-кейсов. Участник В (HR) делает ставку на эмоциональный бренд, но сталкивается с барьером выгорания. Участник С (образование) продвигает научные результаты, однако испытывает давление культурной скромности и отсутствие системного наставничества.

Таблица 1. Барьеры самомаркетинга: индикаторы и решения

БАРЬЕР	ИНДИКАТОРЫ (по результатам исследования)	ВОЗМОЖНОЕ РЕШЕНИЕ
Психологический	• 40 % участников испытывают страх самопрезентации • 35 % затрудняются	• Развитие эмоционального интеллекта (EQ) • Малые шаги: короткие кейсы

БАРЬЕР	ИНДИКАТОРЫ (по результатам исследования)	ВОЗМОЖНОЕ РЕШЕНИЕ
	формулировать достижения • Участники интервью говорят о «скромности» и риске самозванчества • Низкая регулярность публикаций из-за боязни оценки	вместо больших текстов • Формирование безопасной зоны обратной связи (ментор, коллега) • Использование шаблонов для описания достижений
Цифровой	• Средняя цифровая зрелость - 3,1 балла • У 70 % нет кейсов, у 55 % нет рекомендаций • Платформы используются нерегулярно • IT и маркетинг показывают высокий уровень, образование - низкий (9,7 балла)	• Обучение работе с платформами (LinkedIn, Instagram, HH, Enbek) • Создание библиотеки кейсов • Визуализация результатов (скриншоты, фото, диаграммы) • Автоматизация: планировщики контента
Временной	• 60 % респондентов называют нехватку времени главным препятствием • Публикации делаются эпизодически • Самомаркетинг выполняется «после работы»	• Введение «30 минут в неделю» как минимальной практики • Подготовка пакетных материалов (кейсы, фото, шаблоны) • Делегирование части задач (дизайн, верстка) • Использование сторис как быстрого формата
Организационный	• Нет корпоративных правил по самопрезентации • Отсутствует поддержка руководства • В интервью зафиксирована потребность в наставничестве • В образовании - ограничение на публикацию фото людей из-за Закона о персональных данных	• Создание корпоративного гида по цифровой идентичности • Введение программы наставничества • Разрешение публикаций результатов без персональных данных (кейсы, продукты, достижения) • Включение самомаркетинга в компетентностную модель
Культурно-нормативный	• Осторожность при публикации фото и видео • Страх нарушить нормы скромности • Переживание относительного восприятия со стороны русско-казахско-английских аудиторий	• Акцент на профессиональных ценностях, а не на «саморекламе» • Использование нейтральных визуальных материалов • Работа с самооценкой и статусным напряжением • Перевод самопрезентации в формат «обмена опытом», а не PR

5. Выводы исследования

Эмпирические данные показывают: барьеры самомаркетинга на рынке труда имеют системный характер.

Они формируются в четырёх слоях (Рисунок 1):

– психологическом (страх самопрезентации, установка на скромность, синдром самозванца);

- цифровом (недостаток навыков, слабые профили, отсутствие кейсов);
- организационном (отсутствие корпоративной поддержки и правил);
- временном (хроническая нехватка ресурса на регулярность).

Рисунок 1. Модель барьеров самомаркетинга

При этом показатели исследования демонстрируют, что самомаркетинг приносит результаты: уровень карьерных предложений составляет 3,3 балла из 5, а использование эмпатии и самоконтроля как методов преодоления барьеров назвали 40 % и 25 % респондентов соответственно.

Самомаркетинг оказывается эффективным там, где специалист действует системно, честно и аутентично, сочетая цифровые инструменты с эмоциональным интеллектом. Он превращается не в саморекламу, а в способ осмысленного управления профессиональной идентичностью в условиях цифровой экономики.

Список литературы

1. Savickas M. L. Career Construction Theory and Practice. - Hoboken: Wiley, 2013.
2. International Labour Organization (ILO). Digital Skills for Employment Report. - Geneva, 2023.
3. OECD. Skills Outlook 2023: Skills for a Resilient Workforce. - Paris: OECD Publishing, 2023.
4. Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» от 21 мая 2013 г. № 94-V.

УДК 331.108.4

САМОМАРКЕТИНГ В СФЕРЕ ТРУДА: НАПРАВЛЕНИЯ, ЭТАПЫ, ЛИЧНЫЕ СТРАТЕГИИ ЗАНЯТОСТИ

Кривилова Т.И.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Мақала еңбек нарығындағы жеке бренді қалыптастыру мен ілгерілету стратегиясы ретінде өзін-өзі маркетингтеу концепциясына арналған. Өзін-өзі маркетингтеу кәсіби мансапты жақсарту және еңбек нарығындағы мүмкіндіктерді кеңейту мақсатында жеке имиджді қалыптастыру мен басқару үдерісі ретінде қарастырылады. Жұмыста өзін-өзі маркетингтеудің негізгі бағыттары, оның ішінде оң имидж қалыптастыру, жеке дағдылар мен құзыреттерді дамыту, сондай-ақ өзіңді таныстыру әдістері қарастырылады,

бұл кәсіби маманның бәсекелестер арасынан ерекшеленуіне көмектеседі. Мақалада өзін-өзі маркетингтеудің кезеңдеріне, яғни өзін тану мен мансаптық мақсаттарды анықтаудан бастап, әлеуметтік желілер, кәсіби қауымдастықтар мен жеке байланыстар арқылы өз брендіңді белсенді ілгерілетуге дейінгі үдерістерге ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, еңбек нарығындағы өзгерістерге бейімделу және мансаптық жолда жаңа мүмкіндіктерді іздеу бойынша жеке стратегиялар талданады. Мақала өзін-өзі маркетингтеуді тиімді мансаптық өсу, жеке тұлғалық даму және кәсіби ортада өзіңді дұрыс таныстыру құралы ретінде ерекше атап өтеді.

Summary This article is dedicated to the concept of self-marketing in the labor market, which represents the strategy of creating and promoting a personal brand to improve one's professional career and expand opportunities in the labor market. Self-marketing is considered as a process of building and managing a personal image with the goal of career advancement and maximizing potential. The paper examines the main directions of self-marketing, including building a positive image, developing personal skills and competencies, as well as methods of self-presentation that help professionals stand out among competitors. The article pays special attention to the stages of self-marketing, starting from self-awareness and goal-setting to the active promotion of one's brand through various channels, such as social networks, professional communities, and personal contacts. Additionally, various personal employment strategies are analyzed, including adapting to changes in the labor market and finding unconventional career paths. The article emphasizes the importance of self-marketing as a tool for effective career growth, personal development, and successful self-presentation in a competitive professional environment.

Современные условия труда требуют от профессионалов не только высокого уровня квалификации, но и умения эффективно представить себя на рынке труда. В условиях глобализации, быстро меняющегося технологического ландшафта и высокой конкуренции на рынке труда, вопрос саморазвития и профессиональной самопрезентации выходит на первый план. Одним из ключевых инструментов, способствующих карьерному росту и успешной занятости, является самомаркетинг. Самомаркетинг — это процесс формирования и продвижения личного бренда, а также активного управления своим имиджем в профессиональной среде.

В данной статье рассматриваются направления, этапы и стратегии самомаркетинга в сфере труда, а также его роль в личной занятости и карьере профессионала.

Самомаркетинг можно определить как комплекс стратегий и тактик, направленных на продвижение личности в профессиональной среде, создание позитивного имиджа и эффективное использование своих ресурсов для достижения карьерных целей. В отличие от традиционного маркетинга, который ориентирован на продукт или услугу, самомаркетинг фокусируется на человеке как бренде, который необходимо «продавать» потенциальным работодателям или деловым партнерам.

Основные цели самомаркетинга включают:

- Увеличение профессиональных возможностей: создание и развитие репутации, которая привлекает внимание работодателей.
- Развитие личного бренда: повышение узнаваемости и ценности кандидата на рынке труда.

- Управление карьерным ростом: активное управление профессиональной репутацией и достижение поставленных целей.

Самомаркетинг охватывает несколько ключевых направлений, каждое из которых играет свою роль в формировании личного бренда:

1. Самопознание и определение целей: Основой успешного самомаркетинга является осознание своих сильных и слабых сторон. Профессионал должен понимать, какие у него есть компетенции, какие цели он преследует и что он может предложить работодателям или бизнес-партнерам. Это включает в себя анализ своих навыков, интересов и карьерных амбиций.

2. Создание позитивного имиджа: Для успешного самомаркетинга необходимо создать такой образ, который будет восприниматься как профессиональный и привлекательный. Это включает в себя внешний вид, поведение, а также общие принципы работы, которые формируют впечатление о человеке. Важным элементом является создание онлайн-имиджа через социальные сети и профессиональные платформы, такие как LinkedIn.

3. Презентация себя: Умение представить себя — это ключевая часть самомаркетинга. Это включает в себя подготовку эффективного резюме, портфолио, а также умение презентовать свои достижения на собеседованиях или публичных выступлениях.

4. Налаживание контактов: Эффективный нетворкинг — важная часть успешного самомаркетинга. Установление связей с профессионалами в своей области, участие в профильных мероприятиях и форумах помогают не только узнать о новых возможностях, но и укрепить свой имидж как эксперта [1].

Самомаркетинг — это процесс, который можно условно разделить на несколько этапов:

1. Самопознание и анализ: На первом этапе важно провести самоанализ: определить свои сильные и слабые стороны, карьерные цели, ценности и мотивацию. Этот этап помогает выявить, какие качества и навыки нужно развивать для достижения успеха.

2. Разработка личного бренда: На следующем этапе происходит формирование личного бренда, который должен отражать профессиональные и личные качества. Это процесс создания «образа» кандидата в глазах других людей, который будет ассоциироваться с определённой ценностью и качествами.

3. Строительство онлайн-имиджа: В современном мире важным элементом самомаркетинга является создание онлайн-имиджа. Социальные сети, профессиональные платформы и персональные сайты могут служить инструментами для продвижения профессионала. На этом этапе важную роль играет выбор правильных платформ для общения и создания контента.

4. Активное продвижение и нетворкинг: После того как личный бренд сформирован, необходимо активно заниматься его продвижением. Это включает участие в профессиональных сообществах, посещение отраслевых мероприятий, написание статей, участие в вебинарах и создание собственного контента.

5. Оценка и корректировка стратегии: На последнем этапе важно регулярно оценивать результаты своего самомаркетинга и при необходимости корректировать стратегию. Это поможет адаптироваться к изменениям на рынке труда и сохранить конкурентоспособность [2].

В зависимости от целей и обстоятельств, каждый профессионал может выбрать одну или несколько личных стратегий занятости, которые помогут эффективно реализовать свой потенциал:

1. Карьерный рост внутри компании: Эта стратегия предполагает активную работу над развитием навыков и продвижением по карьерной лестнице в рамках одной организации. Это требует постоянного улучшения компетенций, умения адаптироваться к изменениям в корпоративной среде и использования возможностей для повышения статуса.

2. Карьерный переход в другую организацию: В случае неудовлетворенности текущими условиями работы или желанием сменить направление деятельности, возможно использование стратегии карьерного перехода. Это включает в себя изменение профессии или отрасли, что требует дополнительной подготовки и расширения компетенций.

3. Предпринимательская деятельность: Для некоторых профессионалов самым успешным вариантом может быть создание собственного бизнеса. Самомаркетинг в этом случае включает не только личную брендиацию, но и активную работу над продвижением продуктов или услуг.

4. Фриланс и проектная работа: Многие специалисты выбирают фриланс или проектную работу, предоставляя свои услуги различным заказчикам. В этом случае важным аспектом является развитие репутации и создание сети клиентов, а также управление личным временем и ресурсами [3].

Самомаркетинг в сфере труда представляет собой важный инструмент для достижения карьерных целей и повышения занятости. Он требует не только профессиональных навыков, но и способности эффективно представить себя в профессиональной среде, сформировать личный бренд и активно управлять своей карьерой. Развитие личного бренда через самопрезентацию, онлайн-имидж, а также активное использование нетворкинга и социальных сетей помогает профессионалу оставаться конкурентоспособным на рынке труда.

Самомаркетинг становится важным элементом стратегии карьерного роста, особенно в условиях глобальной конкуренции, быстро меняющихся технологий и новых форм занятости. Управление своим имиджем и профессиональным развитием открывает перед специалистом новые возможности и перспективы.

Список литературы

1. Доу, Д. С. (2019). Самомаркетинг в условиях цифровизации. М.: Издательство «Технология».
2. Карпов, В. П. (2021). Личный бренд: путь к успеху на рынке труда. СПб: Издательство «Питер».

3. Шварц, А. И. (2018). Стратегии самопрезентации в профессиональной среде. М.: Наука.

УДК 656:339.5

ГЕОПОЛИТИКА И САНКЦИИ: ВЛИЯНИЕ НА ЛОГИСТИКУ И ЦЕНЫ

Купешев А.Ш.¹, Бекебаева М.О.¹, Абдыкадыров К.Ж.²

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева, г. Бишкек, Кыргызстан²

Түйіндеме: Мақалада геосаяси факторлар мен санкциялық саясаттың жаһандық логистикалық тізбектерге және баға динамикасына әсері қарастырылады. Тасымалдау бағыттарының өзгеруі, шығындардың өсуі, нарықтардың трансформациясы және бизнестің бейімделу стратегиялары талданады. Статистикалық деректер мен практикалық мысалдар негізінде санкциялар логистикалық шығындардың артуына, жеткізу мерзімдерінің ұзаруына және бағаның өсуіне алып келетіні көрсетіледі, сонымен қатар балама бағыттардың дамуына ықпал ететіні анықталған.

Summary: The article examines the impact of geopolitics and sanctions on global logistics chains and price dynamics. It analyzes changes in transportation routes, rising costs, market transformations, and business adaptation strategies. Based on statistical data and practical examples, it is shown that sanctions increase logistics costs, extend delivery times, and drive price growth, while also stimulating the development of alternative routes and new economic partnerships.

Современная мировая экономика развивается в условиях усиливающейся геополитической напряжённости. Санкции стали одним из ключевых инструментов международной политики, оказывающих значительное влияние на торговлю, логистику и ценообразование. Нарушение традиционных цепочек поставок, ограничение доступа к рынкам и рост транспортных расходов создают новые вызовы для бизнеса.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью анализа влияния санкций на экономические процессы и поиска эффективных механизмов адаптации предприятий к новым условиям.

Геополитические процессы оказывают прямое влияние на международную торговлю и логистику. Санкции ограничивают экспорт и импорт товаров, создают барьеры для финансовых операций и изменяют структуру глобальных рынков [1].

В последние годы наблюдается усиление санкционного давления, что приводит к следующим последствиям:

- разрыв традиционных логистических цепочек;
- перераспределение торговых потоков;
- рост транзакционных и транспортных издержек;
- снижение доступности отдельных товаров.

Санкции существенно изменяют логистические процессы. В частности, происходит переориентация транспортных маршрутов. Например, ограничение поставок через европейские направления привело к активному развитию альтернативных маршрутов через страны Азии и Ближнего Востока [2].

Статистические данные показывают, что:

- стоимость международных перевозок увеличилась в среднем на 20–40%;
- сроки доставки выросли на 15–30%;
- расходы на страхование грузов увеличились до 25%.

Практический пример: после введения санкций многие компании были вынуждены перейти на мультимодальные перевозки. Это позволило сохранить поставки, однако увеличило логистические затраты и усложнило управление цепочками поставок.

Таблица 1. Влияние санкций на логистические показатели

Показатель	До санкций	После санкций	Изменение
Стоимость перевозок	100%	120–140%	+20–40%
Сроки доставки	100%	115–130%	+15–30%
Страхование грузов	100%	120–125%	+20–25%
Количество маршрутов	100%	70–90%	–10–30%

В Казахстане усилилось значение транзитных коридоров, включая Транскаспийский международный транспортный маршрут. Это привело к росту грузопотока и развитию логистической инфраструктуры.

Рост логистических затрат напрямую влияет на уровень цен. Увеличение стоимости перевозок, страхования и хранения приводит к удорожанию конечной продукции.

Анализ показывает, что:

- повышение логистических затрат на 10% приводит к росту цен на 5–8%;
- в отдельных отраслях (энергетика, продовольствие) рост цен может достигать 15–25%;
- инфляция в странах с высокой зависимостью от импорта усиливается.

Пример: увеличение стоимости контейнерных перевозок в период геополитических кризисов привело к росту цен на потребительские товары, включая электронику и продукты питания.

Таблица 2. Влияние роста логистики на цены

Фактор	Изменение логистики	Влияние на цены
Удорожание перевозок	+10%	+5–8%
Увеличение сроков поставки	+20%	+3–6%
Рост страховых затрат	+15%	+2–4%
Разрыв цепочек поставок	высокий	+10–25%

Компании разрабатывают различные стратегии адаптации:

- диверсификация поставщиков;
- развитие локального производства;
- цифровизация логистики;
- создание запасов и изменение складской политики.

Практический кейс: предприятие, ориентированное на импорт сырья, переориентировалось на региональных поставщиков. Это позволило сократить зависимость от внешних рынков и стабилизировать цены.

Таблица 3. Стратегии адаптации бизнеса

Стратегия	Содержание	Эффект
Диверсификация	Новые поставщики	Снижение рисков
Локализация	Местное производство	Стабилизация цен
Цифровизация	IT и аналитика	Повышение эффективности
Запасы	Увеличение складских резервов	Устойчивость поставок

Цифровые технологии играют важную роль в оптимизации логистики. Использование систем мониторинга и аналитики позволяет снижать риски и повышать эффективность управления.

Несмотря на негативные последствия, санкции стимулируют развитие новых экономических направлений. Среди ключевых драйверов роста можно выделить:

- развитие региональной торговли;
- инвестиции в логистическую инфраструктуру;
- цифровизацию цепочек поставок;
- импортозамещение.

В Казахстане наблюдается рост инвестиций в транспортно-логистический сектор, что способствует укреплению его роли как транзитного хаба между Европой и Азией.

Геополитика и санкции оказывают значительное влияние на логистику и ценообразование. Они приводят к росту издержек, изменению маршрутов и увеличению цен, однако одновременно стимулируют развитие новых экономических связей и технологий. Эффективная адаптация бизнеса к этим условиям становится ключевым фактором устойчивого развития [3].

Проведённое исследование показало, что геополитические факторы и санкционная политика оказывают значительное и многогранное влияние на глобальную экономику, в частности на логистические процессы и ценообразование. В условиях усиления международной напряжённости традиционные цепочки поставок подвергаются существенным изменениям, что приводит к росту транспортных издержек, увеличению сроков доставки и усложнению логистических операций.

Анализ показал, что санкции способствуют не только увеличению затрат на перевозку, страхование и хранение товаров, но и формируют новые экономические условия, в которых предприятия вынуждены адаптироваться к изменяющейся среде. Это выражается в диверсификации поставщиков, развитии альтернативных маршрутов, внедрении цифровых технологий и оптимизации бизнес-процессов.

Особое внимание следует уделить влиянию логистических изменений на уровень цен. Установлено, что рост логистических затрат напрямую отражается на конечной стоимости продукции, усиливая инфляционные процессы, особенно в странах с высокой зависимостью от импорта. При этом наиболее уязвимыми оказываются отрасли, связанные с сырьевыми ресурсами и потребительскими товарами.

Вместе с тем санкции создают не только ограничения, но и новые возможности для экономического развития. Развитие региональной торговли, укрепление логистической инфраструктуры, рост инвестиций в транспортные коридоры и цифровизация процессов становятся важными драйверами роста. В частности, для стран с выгодным географическим положением, таких как Казахстан, открываются перспективы усиления транзитного потенциала и интеграции в новые международные транспортные маршруты.

Эффективное управление в условиях санкционного давления требует комплексного подхода, сочетающего оптимизацию затрат и стратегическое развитие. Предприятия, способные быстро адаптироваться к новым условиям, внедрять инновации и выстраивать устойчивые логистические цепочки, получают значительные конкурентные преимущества. В долгосрочной перспективе именно гибкость, технологичность и способность к трансформации будут определять успешность функционирования бизнеса в условиях глобальных геополитических изменений.

Список использованной литературы

1. Портер М. Конкурентная стратегия. — М.: Альпина Паблишер, 2022. — 210–230 с.
2. Ковалев В.В. Финансовый менеджмент. — М.: Проспект, 2022. — 120–140 с.
3. OECD. Global Trade and Sanctions Report. — 2023. — p. 25–45.

ӘОЖ 658.5

КӨШБАСШЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ ҰЙЫМДЫ БАСҚАРУДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Қостан И.Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Системы управления и лидерства в современных организациях вынуждены приспосабливаться к повседневному развитию и изменениям. Риски, возникающие из-за внутренних и внешних факторов, угрожают эффективному функционированию организаций. В этом смысле управление рисками является одной из стратегических задач лидера. Особенно важную роль играют эффективные подходы к управлению рисками, связанные с изменением экономических, политических и социальных условий. Зарубежный опыт управления рисками помогает лидерам овладеть навыками и стратегиями, необходимыми для обеспечения устойчивости организации. В статье рассматриваются зарубежные практики управления рисками как основа лидерства. Эффективность этих практик способствует управлению организациями в кризисные периоды, повышению производительности сотрудников и достижению стратегических целей.

Summary Management and leadership systems in modern organizations are forced to adapt to everyday development and changes. Risks arising from internal and external factors threaten the effective functioning of organizations. From this point of view, risk management is one of the strategic tasks of the leader. In particular, effective approaches to risk management in connection with changes in economic, political and social conditions play an important role. Foreign risk management experience helps leaders master the skills and strategies necessary to ensure the stability of the organization. The article discusses foreign risk management practices as the basis for leadership. The effectiveness of these practices contributes to the management of organizations in times of crisis, increasing the productivity of employees and achieving strategic goals.

Тәуекелдерді басқару — бұл ұйымның болашақта пайда болатын ықтимал тәуекелдерді анықтау, бағалау және олардың ықтимал әсерін азайту үшін қажетті шараларды қабылдау үдерісі. Тәуекелдер әртүрлі болуы мүмкін: қаржылық, нарықтық, техникалық, құқықтық, экологиялық және т.б. Сондықтан тәуекелдерді тиімді басқару — бұл ұйымның өміршеңдігін, өсімін және тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды элемент.

Көшбасшының рөлі тәуекелдерді басқаруда ерекше маңызды. Көшбасшы тек қана тәуекелдерді анықтап қана қоймай, сонымен бірге ұйымдағы барлық мүшелерге тәуекелдерді басқарудың маңыздылығын түсіндіріп, оларды шешу жолдарын ұсынады. Сонымен қатар, көшбасшы ұйымның дағдарысқа қарсы әрекетін басқару мен шешім қабылдауда басшылық ету керек. Шетелдік тәжірибелерде көшбасшының тәуекелдерді басқарудағы рөлі көбінесе «тәуекелдердің көшбасшысы» деген ұғыммен байланыстырылады, яғни көшбасшы ұйымның барлық құрылымдарына тәуекелдермен жұмыс істеудің жаңа әдістерін енгізеді.

Әртүрлі елдерде тәуекелдерді басқару әдістері мен тәсілдері әрқилы, бірақ олардың арасында ортақ ұстанымдар мен тәжірибелер бар. Бұл тәжірибелердің көпшілігі көшбасшының стратегиялық шешімдер қабылдау барысында тәуекелдерді қалай басқаруға болатындығын көрсетеді. Мысал ретінде АҚШ, Жапония және Германиядағы тәжірибелерді қарастырайық.

АҚШ тәжірибесі

АҚШ-та тәуекелдерді басқару жүйесі көбінесе ірі корпорациялар мен қаржы институттарында дамыған. Мұнда көшбасшылар тәуекелдерді басқару үшін арнайы тәуекелдерді бағалау және талдау жүйелерін қолданады. Тәуекелдерді басқару бойынша көшбасшылар көбінесе болжамдар, статистикалық модельдер мен бизнес-стратегияларды пайдалана отырып, шешімдер қабылдайды. Әсіресе, қаржылық тәуекелдермен жұмыс істеу әдістері айтарлықтай дамыған. Бұл тәсілдер бизнес стратегиясын өзгерту және инвестициялық шешімдер қабылдау кезінде көшбасшылардың маңызды рөл атқаруын талап етеді.

Жапония тәжірибесі

Жапонияда тәуекелдерді басқару жүйесі көбінесе ұйымдардың ұзақ мерзімді даму мақсаттарына негізделеді. Бұл елде көшбасшылар бизнес пен өндірістегі тәуекелдерді басқаруға бағытталған жүйелі және ұжымдық көзқарастарды ұстанады. Жапонияның дәстүрлі «қайдзен» философиясы (үздіксіз жетілдіру) тәуекелдерді басқару үдерісіне де әсер етті. Көшбасшылар

ұйымдағы әрбір қызметкердің пікірін тыңдай отырып, тәуекелдер мен қиындықтарды шешу жолдарын ұсынады. Бұл басқару тәсілі ұйымның барлық құрылымдарында «тәуекелдерді алдын ала болжау» мәдениетін қалыптастырады. Тәуекелдерді басқару үдерісі көбінесе қызметкерлер арасында сенімділік пен ынтымақтастықты арттырады.

Германия тәжірибесі

Германияда тәуекелдерді басқарудың жүйесі мен құрылымы өте дамыған, әсіресе өндірістік және техникалық салада. Мұнда көшбасшылар тәуекелдерді басқаруды техникалық және экономикалық аспектілермен байланыстырған. Германияның ірі өндірістік компаниялары мен инженерлік фирмалары тәуекелдерді болжау, алдын алу және қайта бағалау әдістерін кеңінен қолданады. Көшбасшы ұйымдағы тәуекелдерді анықтау кезінде деректерді талдай отырып, инновациялық технологиялар мен әдістерді пайдалану арқылы қауіп-қатерлерді азайтуға тырысады. Сонымен қатар, Германиядағы көшбасшылар еңбек қауіпсіздігі, экологиялық стандарттар мен кәсіпкерлік этикаға үлкен мән береді.

Көшбасшылардың тәуекелдерді басқарудағы рөлі мен стратегиялық көзқарасы ұйымның тиімділігін және ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігін арттыруда шешуші мәнге ие. Көшбасшылар ұйымның барлық құрылымдарына тәуекелдермен жұмыс істеудің маңыздылығын түсіндіре отырып, тәуекелдерді басқару мәдениетін қалыптастыруы тиіс. Әсіресе, дағдарыс жағдайларында көшбасшылардың шешім қабылдау қабілеті мен тәуекелдерді басқару стратегиялары маңызды рөл атқарады.

Тәуекелдерді басқарудың негізгі элементтері:

- Тәуекелдерді анықтау — көшбасшы ұйым ішіндегі барлық мүмкін тәуекелдерді жүйелі түрде анықтап, оларды нақты санаттарға бөледі.
- Тәуекелдерді бағалау — тәуекелдің ықтимал әсерін бағалап, оларды алдын алу үшін қажетті шараларды жоспарлау.
- Қарсы әрекет жасау және жоспарлау — тәуекелдерге жауап беру стратегиясын қалыптастыру, алдын алу шараларын енгізу.
- Бақылау және қайта бағалау — тәуекелдерді басқарудың үнемі мониторингін жүргізу және қажет болған жағдайда стратегияны өзгерту.

Қазіргі кезде тәуекелдерді басқару жүйелері үнемі дамып келеді, және көшбасшылардың рөлі де өзгеруде. Алдағы уақытта көшбасшылар тек ұйымның ішіндегі тәуекелдерді басқарумен ғана шектеліп қалмай, сыртқы факторларға да назар аударатын болады. Экономикалық дағдарыстар, экологиялық мәселелер, цифрландыру және жаһанданумен байланысты тәуекелдерге дайын болу көшбасшының басты міндетіне айналады.

Жаңа технологияларды қолдану, ақпараттық жүйелер мен деректерді талдаудың арқасында көшбасшылар тәуекелдерді тиімді болжау мен басқаруды қамтамасыз ете алады. Көшбасшыларға инновациялық шешімдер қабылдауда аналитикалық дағдылар, стратегиялық ойлау және ұйымның барлық деңгейлерімен жұмыс істеу қабілеті қажет болады.

Қазіргі жаһандану кезеңінде ұйымдар үшін тәуекелдерді басқару мәселесі басты назарда болуға тиіс. Шетелдік тәжірибелер көрсеткендей, тәуекелдерді

тиімді басқару үшін көшбасшылардың стратегиялық ойлауы, жүйелі жоспарлау және инновациялық шешімдер қабылдау дағдылары маңызды. Әрбір елде тәуекелдерді басқарудың өзіне тән тәсілдері мен әдістері бар, алайда олардың ортақ ерекшелігі — көшбасшылардың бұл процесте шешуші рөл атқаратындығында. Тәуекелдерді басқару тиімділігін арттыру үшін көшбасшылар тәуекелдерді алдын ала болжау, оларды басқару стратегияларын жасау және үнемі мониторинг жүргізу арқылы ұйымның тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Kondo Yoshio. Participation and Leadership. - Proceedings 44th EOQ Congress, Vol. 2. - Budapest. - 2000. - P. 110-117.
2. Сенге П. <Как научиться изменяться> интервью с Аланом Вебером. - Искусство управления, март 2000. - С. 6-20.

ӘОЖ 657.1

КОНЬЮНКТУРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР АРҚЫЛЫ ҚР ШАҒЫН ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН СТАТИСТИКАЛЫҚ ӨЛШЕУ ЖҮЙЕСІ: КӨТЕРМЕ ЖӘНЕ БӨЛШЕК САУДА МЫСАЛЫНДА

Құлмұратова А.Т.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В настоящее время важное место в экономике занимает малое и среднее предпринимательство (МСП). Этот сектор играет ключевую роль в таких вопросах, как движущая сила развития национальной экономики, создание новых рабочих мест, инновационные решения и конкурентоспособность. Статистическое измерение деятельности малых организаций в Казахстане, в том числе изучение деятельности в сфере оптовой и розничной торговли, является одним из важнейших аспектов экономического планирования и управления. Система статистических измерений деятельности малых организаций позволяет оценивать экономическую конъюнктуру и реагировать на ее изменения. В данной статье рассматриваются особенности статистического измерения деятельности малых организаций посредством конъюнктурных исследований, а также изучаются статистические методы и системы анализа деятельности малых организаций в сфере оптовой и розничной торговли в Казахстане.

Summary Currently, small and medium-sized businesses (SMEs) occupy an important place in the economy. This sector plays a key role in such issues as the driving force for the development of the national economy, the creation of new jobs, innovative solutions and competitiveness. Statistical measurement of the activities of small organizations in Kazakhstan, including the study of activities in the field of wholesale and retail trade, is one of the most important aspects of Economic Planning and management. The system of statistical measurement of the activities of small organizations allows you to assess the economic situation and respond to its changes. This article discusses the features of statistical measurement of the activities of small organizations through conjuncture research, as well as examines statistical methods and systems for analyzing the activities of small organizations in the field of wholesale and retail trade in Kazakhstan.

Шағын ұйымдардың қызметін статистикалық өлшеу – бұл экономикалық жағдайды дұрыс бағалау мен болжау үшін маңызды процесс. Статистикалық

өлшеу жүйесі арқылы экономикалық көрсеткіштерді жинақтап, талдай отырып, шағын ұйымдардың жұмысын тиімді бағалауға болады. Әсіресе, экономикалық конъюнктураның өзгерістері шағын бизнестің қызметіне үлкен әсер етеді, сондықтан конъюнктуралық зерттеулердің жүргізілуі өте маңызды.

Қазақстанда шағын ұйымдардың қызметін статистикалық өлшеу жүйесі бірнеше деңгейде жүзеге асырылады:

- Ұлттық статистика. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы шағын және орта кәсіпкерліктің қызметін статистикалық түрде жинақтап, жариялайды. Бұл деректер макроэкономикалық талдаулар мен саясатты қалыптастыруға негіз болып табылады.

- Аймақтық статистика. Әр аймақта шағын бизнес қызметінің көрсеткіштері, оның ішінде көтерме және бөлшек сауданың көрсеткіштері есепке алынып, аймақтық деңгейде талданады.

- Салааралық статистика. Әр түрлі экономикалық салалар бойынша, соның ішінде көтерме және бөлшек сауда бойынша шағын кәсіпорындардың көрсеткіштері айқындалып, осы саладағы жағдай мен болашақ трендтер туралы болжамдар жасалады.

2. Көтерме және бөлшек сауда саласындағы шағын ұйымдар қызметін статистикалық өлшеу

Шағын кәсіпорындардың көтерме және бөлшек сауда саласындағы қызметін статистикалық өлшеу – бұл кәсіпорындардың қызмет тиімділігін бағалауға, нарықтағы сұраныс пен ұсынысқа, сондай-ақ экономикалық конъюнктураның өзгерістеріне жауап беруге мүмкіндік береді.

Көтерме сауда — бұл өнімдердің ірі көлемде бөлшек саудагерлеріне, сауда желілеріне немесе тікелей тұтынушыларға сатылуы. Көтерме сауда қызметі, әдетте, үлкен партияларда өнімдермен жұмыс істегендіктен, статистикалық көрсеткіштерді өлшеу кезінде оның ерекше мәні бар. Көтерме сауданы статистикалық өлшеу кезінде негізгі көрсеткіштер мыналар болуы мүмкін:

- Тауар айналымы. Көтерме саудадағы өнімдер мен қызметтердің көлемі мен құнын өлшеу.

- Сатылымның өсу қарқыны. Көтерме сауда секторындағы сатылымның динамикасын өлшеу, оның ішінде өсу немесе төмендеу трендтерін зерттеу.

- Нарық үлесі. Қазақстандағы шағын кәсіпорындардың көтерме сауда нарығындағы үлесін өлшеу.

Бөлшек сауда — бұл өнімдердің тұтынушыға тікелей сатылуы, мұнда өнімдер әдетте шағын көлемде сатылады. Бөлшек саудадағы шағын ұйымдардың қызметін статистикалық өлшеу кезінде мынандай көрсеткіштер маңызды:

- Тұтынушылық сұраныс. Бөлшек саудадағы сұраныстың динамикасын зерттеу арқылы тұтынушылардың қызығушылықтары мен тауарлардың танымалдылығын өлшеу.

- Орташа чек. Бөлшек сауданың қызметін өлшеуде тұтынушының орташа жұмсаған сомасын зерттеу.

- Сауда алаңының өнімділігі. Бөлшек сауда ұйымдарының қызмет көрсету тиімділігін өлшеу, яғни бір шаршы метр алаңның тиімділігі.

- Тауар айналымы мен сату көлемі. Тауарлардың бөлшек саудадағы айналымы мен сатылым көлемінің өсуі немесе төмендеуі.

3. Конъюнктуралық зерттеулер арқылы статистикалық өлшеу әдістері

ҚР шағын ұйымдарының қызметін статистикалық өлшеудің нақты әдістері мен тәсілдері экономикалық конъюнктураны бағалауға, сондай-ақ нарықтық жағдайларға жылдам бейімделуге мүмкіндік береді. Бұл әдістер арасында:

- Жиынтық мәліметтер жинау. Көтерме және бөлшек саудадағы шағын кәсіпорындардан тұрақты түрде статистикалық мәліметтер жинау маңызды. Бұл мәліметтер арқылы бизнестің қызметі туралы нақты, объективті деректер алуға болады.

- Сауалнама жүргізу. Шағын кәсіпорындардың жұмысын бағалау үшін сауалнамалар жүргізу — нарықтағы жағдайды зерттеу әдісінің бірі. Бұл әдіс кәсіпорындардың қызмет көрсету деңгейін, қаржылық жағдайын және тұтынушы сұранысын анықтауға мүмкіндік береді.

- Динамикалық талдау. Шағын ұйымдардың қызметі мен экономикалық көрсеткіштерінің өзгерісін зерттеу үшін динамикалық талдау әдістері қолданылады. Бұл әдіс арқылы нарықтағы өзгерістер мен трендтерді бақылауға болады.

- Салыстырмалы талдау. Бірнеше шағын кәсіпорындардың қызметін салыстыру арқылы саладағы ортақ тенденциялар мен ерекшеліктерді анықтауға болады.

- Көрсеткіштерді болжау. Статистикалық мәліметтер мен нарықтық трендтер негізінде болашақта шағын ұйымдардың қызметі туралы болжамдар жасау.

4. ҚР шағын ұйымдарының қызметін статистикалық өлшеу жүйесін жетілдіру

Қазіргі кезде ҚР шағын ұйымдарының қызметін статистикалық өлшеу жүйесі бірқатар мәселелерге тап болуы мүмкін, оның ішінде мәліметтердің дәлдігі мен қолжетімділігі, зерттеу әдістерінің жетілдірілмеуі, сонымен қатар ақпараттық технологиялар мен деректерді өңдеу әдістерінің толыққанды қолданылмауы. Осы мәселелерді шешу үшін келесі шаралар ұсынылады:

1. Жүйелі түрде мәліметтер жинауды ұйымдастыру. Статистикалық деректерді жинау үдерісін автоматтандыру, сондай-ақ деректердің сапасын арттыру мақсатында барлық шағын кәсіпорындар үшін бірыңғай статистикалық есеп жүргізу қажет.

2. Ақпараттық технологияларды енгізу. Статистикалық өлшеулердің тиімділігін арттыру үшін заманауи ақпараттық технологияларды, мысалы, үлкен деректерді (big data) өңдеу және мәліметтер базаларын пайдалану маңызды.

3. Конъюнктуралық зерттеулердің тереңдігін арттыру. Көтерме және бөлшек сауда саласындағы шағын кәсіпорындар үшін конъюнктуралық зерттеулерді кеңейтіп, қосымша индикаторлар мен экономикалық көрсеткіштерді енгізу.

4. Білім беру және кәсіби дайындық. Статистикалық мәліметтерді өңдеу және талдау бойынша мамандарды даярлау, кәсіпорындарды статистикалық есептілікті дұрыс жүргізу үшін оқыту.

Шағын ұйымдардың қызметін статистикалық өлшеу жүйесі экономикалық саясатты қалыптастыру мен жоспарлауға негіз болатын маңызды құрал болып табылады. Көтерме және бөлшек саудадағы шағын кәсіпорындардың қызметін зерттеу арқылы нарықтағы жағдай мен конъюнктура өзгерістерін алдын ала болжауға болады. Қазақстандағы шағын кәсіпорындар қызметін тиімді бағалау үшін статистикалық зерттеу әдістерін жетілдіру, ақпараттық технологияларды енгізу және конъюнктуралық зерттеулерді тереңдету қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Андреев, В. Д. Комплексный аудит экономической безопасности хозяйствующих субъектов : учебное пособие и практикум / В. Д. Андреев. – Москва : Магистр : ИНФРА-М, 2024. – 392 с.

2. Арабян, К. К. Российский аудит и его роль в формировании новой парадигмы : монография / К. К. Арабян. – Москва : Первое экономическое издательство, 2021. – 76 с.

3. Аудит : учебник для бакалавров / А. Е. Суглобов, Б. Т. Жарылгасова, В. Ю. Савин [и др.] ; под ред. д. э. н., проф. А. Е. Суглобова. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2022. – 373 с.

ОӘЖ 338.22.021.4

SMART CITY: ІСКЕ АСЫРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРІБЕ

Махмұт М.Ж.

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

Резюме. В статье рассматривается концепция Smart City, анализируются международные примеры ее реализации, а также оцениваются возможности и ограничения внедрения данного подхода в Казахстане. Умные города основаны на применении цифровых технологий, больших данных, искусственного интеллекта, IoT и автоматизированных платформ для оптимизации городской инфраструктуры и повышения качества жизни населения. В исследовании изучен опыт Сингапура, Сеула, Барселоны и Таллина, обозначены ключевые технологические и управленческие аспекты, влияющие на успешность цифровой трансформации городов.

Summary. This article examines the Smart City concept, analyzes international implementation cases, and evaluates the opportunities and constraints of adopting this model in Kazakhstan. Smart Cities utilize digital technologies, big data, artificial intelligence, IoT, and integrated digital platforms to optimize urban infrastructure and improve citizens' quality of life. The research includes case studies of Singapore, Seoul, Barcelona, and Tallinn, highlighting key technological and governance components that shape successful smart urban transformation.

Заманауи урбанизация әлемдік даму тенденциясының басты белгісі ретінде қалыптасып келеді. БҰҰ болжамдары бойынша 2050 жылға қарай әлем халқының 68%-ы қалаларда өмір сүретін болады, бұл өз кезегінде инфрақұрылымдық жүктеменің, энергетикалық тұтынудың, көлік қозғалысының

және экологиялық әсердің артуына алып келеді [1]. Осындай жағдайда қалаларды дәстүрлі басқару әдістері жеткіліксіз болуда, ал цифрлық трансформация қалалық менеджменттің жаңа бағытына айналды. Осы контекстте Smart City тұжырымдамасы пайда болды, ол ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, цифрлық платформаларды, сенсорлық жүйелерді және деректерді талдауды қаланың барлық салаларына енгізуді көздейді [2].

Smart City идеясы алғаш рет ғылыми ортада 1990-жылдардың соңында талқылана бастаса, 2010-жылдардан бастап мемлекеттік стратегиялардың бір бөлігіне айналды. Ақылды қалаларда IoT сенсорлары қала инфрақұрылымының нақты уақыт режиміндегі жағдайын бақылайды, жасанды интеллект көлік қозғалысын оңтайландырады, ал Big Data платформалары қалалық жоспарлаудың дәлдігін арттырады [3]. Мәселен, энергия тұтыну мониторингі, қалдықтарды жинау логистикасы, қоғамдық қауіпсіздік жүйелері, жедел медициналық көмек маршруты және экологиялық бақылау цифрлық технологиялар арқылы жаңа деңгейге көтерілуде [4].

Халықаралық тәжірибеде Smart City-дің ең үздік үлгілерінің бірі Сингапурда қалыптасқан. Елде «Smart Nation» атты ұлттық бағдарлама қабылданып, қалалық процестердің көп бөлігі деректер негізінде басқарылады. Денсаулық сақтау саласында телемедицина мен цифрлық карталар енгізіліп, көлік саласында автономды көліктерді тестілеу аймақтары құрылды, ал қоғамдық қауіпсіздік бейнеаналитикалық жүйелермен қамтамасыз етілді [5]. Сингапурдың табысты болуын қамтамасыз еткен факторлардың бірі – орталықтандырылған мемлекеттік саясат пен ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарлау [6].

Оңтүстік Кореяның Сеул қаласында Big Data Plaza атты деректер платформасы жұмыс істеп, мемлекеттік қызметтер мен жекеменшік ұйымдардың деректерін біріктіреді [7]. Бұл платформа қоғамдық көлік бағыттарын талдау, апатты аймақтарды анықтау, қоғамдық сұранысты болжау сияқты міндеттерді шешеді. Сонымен қатар, Сеулде цифрлық қатысу тетіктері дамыған: азаматтар қалалық шешімдерге онлайн сауалнамалар, ұсыныстар және электронды пікірталастар арқылы қатыса алады [8]. Бұл Smart Governance бағытындағы өркениетті демократиялық құралдарды нығайтады.

Испанияның Барселона қаласы Smart City бағыты бойынша Еуропадағы көшбасшылардың бірі саналады. Қалада IoT сенсорлары негізінде су ресурстарын басқару, ақылды жарықтандыру, ақылды тұрақ жүйелері және қалдықтарды жинаудың динамикалық маршруттары іске асырылды [9]. Аталып өткен технологиялар муниципалдық шығындарды қысқартып, экологиялық әсерді төмендетуге ықпал етуде. Барселонаның табысты тәжірибесі жергілікті деңгейдегі инновациялық стартап экожүйесін қалыптастыру арқылы нығайды [10].

Эстонияның Таллин қаласы Smart City идеясының цифрлық мемлекеттілікпен үйлескен үлгісін ұсынады. Эстонияда мемлекеттік қызметтердің 99%-ы онлайн форматта қолжетімді, ал деректер қауіпсіздігі

блокчейн технологиялары арқылы қамтамасыз етіледі [11]. Электронды резиденттік, цифрлық қолтаңба және бірыңғай деректер инфрақұрылымы Smart City шешімдерінің базалық қабатын құрайды. Бұл мысал Smart City тек технологиялық емес, институционалдық трансформацияға да тәуелді екенін көрсетеді.

Smart City тұжырымдамасы Қазақстан жағдайында да өзекті болып отыр. Соңғы жылдары Астана, Алматы, Шымкент және Қарағанды қалаларында цифрландыру бастамалары іске асырылуда. Қалаларда интеллектуалды бейнебақылау жүйелері, ақылды аялдамалар, төлемнің электрондық моделі, медициналық онлайн қызметтер (Telemedicine), «eGov» арқылы мемлекеттік қызметтерді цифрлық түрде алу мүмкіндігі кеңейтілді [12]. Бұл бастамалар Smart Mobility және Smart Living бағыттарын ілгерілетуде.

Дегенмен, Smart City-дің толыққанды іске асуы үшін бірқатар шектеулер бар. Олардың қатарында ақпараттық инфрақұрылымның біркелкі дамымауы, IoT құрылғыларын енгізу құнының жоғары болуы, деректер қауіпсіздігіне қатысты нормативтік-құқықтық механизмдердің жеткіліксіздігі, мамандар тапшылығы және цифрлық мәдениеттің әлі де қалыптасу үстінде болуы атап өтіледі [13]. Сонымен қатар, Smart City енгізу тек технологиялық емес, әлеуметтік-мәдени қабылдауды қажет етеді, өйткені тұрғындардың цифрлық қызметтерді қолдану деңгейі қала экожүйесіне тікелей ықпал етеді.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, Smart City жобаларының табысы көбіне деректерге қолжетімділік пен басқару модельдеріне байланысты. Мысалы, Сингапурда деректер мемлекеттік сектордың бақылауында болса, Барселонада қоғамдық деректер ашық кодтар арқылы қолжетімді [14]. Бұл әр қалаға өз контекстіне сәйкес басқару архитектурасын таңдауға мүмкіндік береді. Қазақстан жағдайында орталықтандырылған модель басым, бірақ болашақта деректердің интероперабельдігі мен қалалық ашық API дамыту маңызды болмақ.

Жалпы алғанда, Smart City қалалық инфрақұрылымды қолдан жасалған деңгейден цифрлық деңгейге кезең-кезеңмен көшіруді талап етеді. Бұл процесте IoT, Big Data, жасанды интеллект, геоаналитика, 5G инфрақұрылымы және бұлтты есептеу орталық рөл атқарады. Smart City енгізу қалаларды энергия тиімді, экологиялық тұрақты, ресурстық жағынан оңтайлы және әлеуметтік тұрғыдан қолайлы ортаға айналдыруға бағытталған. Қазақстан үшін бұл бағыт урбанистикалық басқаруды жаңғыртуды, интеллектуалды инфрақұрылым платформасын құруды және адами капиталды дамытуды талап етеді [15].

Қорытындылай келе, Smart City тұжырымдамасы заманауи қалаларды дамытудағы негізгі бағыттардың біріне айналып отыр. Халықаралық тәжірибелер көрсеткендей, ақылды қала үлгісі қалалық инфрақұрылымды тиімді басқаруға, ресурстарды ұтымды пайдалануға, қоршаған ортаға түсетін зиянды азайтуға, қоғамдық қызметтердің сапасын арттыруға және тұрғындардың өмір сүру деңгейін жақсартуға мүмкіндік береді. Сингапур, Сеул, Барселона және Таллин қалаларының мысалдары Smart City тек технологиялық элементтер жиынтығы емес, сонымен бірге ғылыми жоспарлау, стратегиялық басқару және институционалдық үйлестірудің нәтижесі екенін дәлелдейді.

Қазақстан үшін Smart City бағыты өзекті болып табылады, өйткені урбанизация қарқыны өсіп, қала агломерацияларының дамуы жаңа инфрақұрылымдық және басқарушылық шешімдерді талап етуде. Соңғы жылдары Астана, Алматы, Шымкент және Тараз қалаларында цифрландыру бастамалары жүзеге асырылуда, бұл Smart Mobility, Smart Living, Smart Environment және Smart Governance сияқты бағыттардың қалыптасуына ықпал етуде. Дегенмен, толыққанды Smart City моделін енгізу үшін ақпараттық инфрақұрылымның теңгерімді дамуы, деректер алмасу платформаларының құрылуы, киберқауіпсіздік талаптарының күшеюі, нормативтік-құқықтық базаның жетілдірілуі және кадрлық потенциалдың нығаюы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. UN DESA. World Urbanization Prospects, 2018.
2. ITU-T. Smart Sustainable Cities Guidelines, 2020.
3. OECD. Smart Cities and Inclusive Growth, 2020.
4. Hollands R. Critical Interventions in Smart Cities, 2019.
5. Smart Nation Singapore — Annual Report, 2022.
6. Singapore GovTech Agency — Digital Strategy Report, 2021.
7. Seoul Metropolitan Government. Big Data Plaza Overview, 2022.
8. Open Seoul Data Strategy, 2021.
9. Barcelona City Council. Smart City Strategy, 2021.
10. European Smart Cities Initiative, 2020.
11. e-Estonia Digital Society Report, 2020.
12. Digital Kazakhstan State Program, 2018–2025.
13. Nazarbayev University — Smart Urban Management Review, 2022.
14. European Data Portal Framework, 2020.
15. UN-Habitat. Smart Urban Vision, 2021.

ОӘЖ 005.21:614

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕ ESG СТРАТЕГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Мирюсупов М. Р.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается роль менеджмента в реализации ESG-стратегии в системе здравоохранения. Актуальность исследования обусловлена необходимостью повышения устойчивости медицинских организаций и интеграции ESG-факторов в управленческие процессы. На основе данных международных организаций (WHO, OECD, World Bank) и национальной статистики проведен сравнительный анализ ESG-показателей Казахстана за 2020–2025 гг. Предложена модель интегральной оценки ESG с учетом специфики здравоохранения. Установлено, что внедрение ESG-подходов способствует снижению управленческих рисков, повышению качества медицинских услуг и улучшению эффективности организаций. Выявлены региональные различия ESG-развития и предложены управленческие механизмы их сглаживания.

Summary: The article examines the role of management in implementing ESG strategies in the healthcare system. The relevance of the study is driven by the need to enhance sustainability and integrate ESG factors into management processes. Based on international data (WHO, OECD, World Bank) and national statistics, a comparative analysis of ESG indicators in Kazakhstan for 2020–2025 was conducted. An integrated ESG evaluation model adapted to healthcare is proposed. The results show that ESG implementation reduces risks, improves service quality, and enhances organizational efficiency. Regional disparities in ESG development are identified, and management mechanisms to address these differences are proposed.

Қазіргі кезеңде денсаулық сақтау жүйесінің дамуы басқарудың сапалы жаңа деңгейін талап етеді. Бұл, ең алдымен, тұрақты даму қағидаттарын басқару тәжірибесіне жүйелі түрде енгізумен байланысты [1]. Осы тұрғыда ESG (экологиялық, әлеуметтік және басқарушылық) тұжырымдамасы медициналық ұйымдардың стратегиялық тиімділігін бағалаудың кешенді құралы ретінде қарастырылады [2]. Қазақстан жағдайында ESG қағидаттарын енгізу толық институционалданбаған, нәтижесінде көптеген медициналық ұйымдарда бұл факторлар басқару жүйесіне фрагменттік деңгейде ғана енгізілген [3]. Бұл ресурстарды оңтайлы пайдалануға және қызмет сапасын арттыруға кедергі келтіреді. Осыған байланысты зерттеу аясында денсаулық сақтау саласының ерекшеліктерін ескеретін ESG тиімділігін бағалаудың интегралды моделі ұсынылады:

$$ESG_{\text{health}} = \alpha \cdot E_n + \beta \cdot S_n + \gamma \cdot G_n$$

мұнда:

E_n, S_n, G_n – нормаланған экологиялық, әлеуметтік және басқарушылық көрсеткіштер;

α, β, γ – салмақ коэффициенттері, $\alpha + \beta + \gamma = 1$. Сала ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік компоненттің маңыздылығы жоғары болғандықтан, келесі үлестік құрылым негізделді: $\alpha = 0.3, \beta = 0.4, \gamma = 0.3$

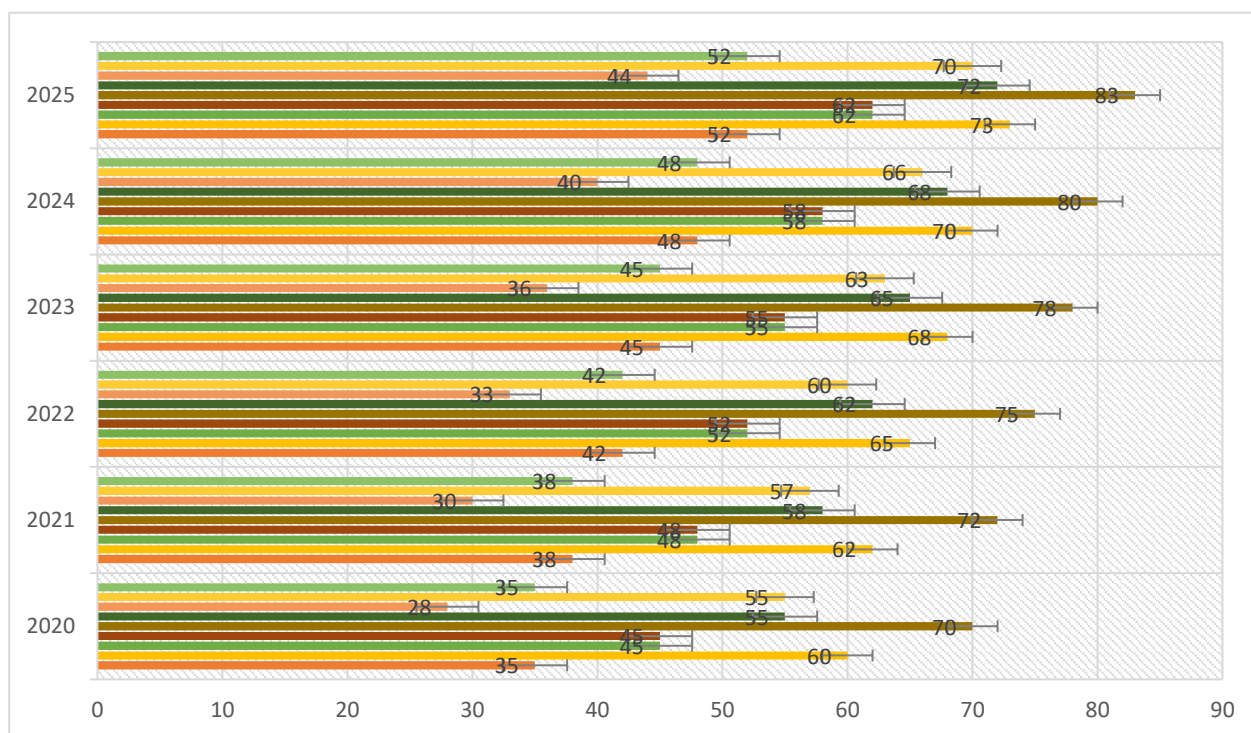
Кесте 1 – Қазақстан қалалары бойынша ESG көрсеткіштерінің динамикасы

Жыл	Астана			Алматы			Шымкент		
	E	S	G	E	S	G	E	S	G
2020	35	60	45	45	70	55	28	55	35
2021	38	62	48	48	72	58	30	57	38
2022	42	65	52	52	75	62	33	60	42
2023	45	68	55	55	78	65	36	63	45
2024	48	70	58	58	80	68	40	66	48
2025	52	73	62	62	83	72	44	70	52

Кесте 1 деректерін талдау ESG көрсеткіштерінің барлық қарастырылған қалаларда тұрақты оң динамикаға ие екенін көрсетеді. Алматы қаласында бастапқы деңгейдің жоғары болуы басқару жүйесінің жетілдірілгендігін және ESG қағидаттарының ертерек енгізілгенін көрсетеді. Астана қаласында көрсеткіштердің бірқалыпты өсуі институционалдық тұрақтылықты сипаттайды.

Ал Шымкент қаласында бастапқы мәндердің төмендігіне қарамастан, өсім қарқынының жоғары болуы ESG стратегиясын енгізудің әлеуеті бар екенін айғақтайды [4].

Сурет 1 - Қазақстан қалалары бойынша ESG индексінің динамикасы

Кесте 2 – Қазақстан қалалары бойынша ESG интегралды индексі

Жыл	Астана	Алматы	Шымкент
2020	46.7	56.7	39.3
2021	49.3	59.3	41.7
2022	53.0	63.0	45.0
2023	56.0	66.0	48.0
2024	58.7	68.7	51.3
2025	62.3	72.3	55.3

Кесте 2 нәтижелері ESG көрсеткіштері бойынша өңірлік дифференциацияның сақталатынын дәлелдейді. Алматы қаласының жоғары нәтижелері басқару сапасының және әлеуметтік инфрақұрылымның дамығандығын көрсетеді. Астана қаласында көрсеткіштердің бірқалыпты өсуі жүйелі басқару реформаларының нәтижесі болып табылады. Шымкент қаласында ESG индексінің қарқынды өсуі басқару модельдерін жетілдіру арқылы қысқа мерзімде нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін көрсетеді [4].

Жүргізілген зерттеу нәтижелері денсаулық сақтау жүйесінде ESG стратегиясын енгізу басқару тиімділігін арттырудың маңызды тетігі екенін көрсетті. ESG қағидаттарын басқару жүйесіне интеграциялау ұйымдардың қызметін кешенді бағалауға, тәуекелдерді төмендетуге және ресурстарды тиімді бөлуге мүмкіндік

береді [5]. Ұсынылған интегралды ESG моделі салалық ерекшеліктерді ескере отырып, әлеуметтік компоненттің басымдығын негіздейді, бұл медициналық қызмет сапасы мен пациенттердің қанағаттануына тікелей байланысты [6].

2020–2025 жылдар аралығындағы талдау ESG көрсеткіштерінің барлық өңірлерде тұрақты өскенін дәлелдеді: Алматы қаласында жоғары деңгей сақталса, Астанада жүйелі даму байқалады, ал Шымкентте ең жоғары өсім қарқыны тіркелді. Бұл ESG стратегиясын енгізудің өңірлік ерекшеліктерін және басқару тиімділігімен байланысын көрсетеді. Зерттеу ESG факторларының басқару сапасына тікелей әсер ететінін дәлелдейді: олар ашықтықты арттырады, тәуекелдерді төмендетеді және қызмет сапасын жақсартады [7]. Осыған байланысты ESG көрсеткіштерін KPI жүйесіне енгізу, басқаруды цифрландыру және есептілік стандарттарын күшейту басым бағыттар ретінде ұсынылады [8].

2026–2030 жылдарға болжам ESG көрсеткіштерінің өсу үрдісі сақталатынын көрсетеді: Алматыда индекс 75–82, Астанада 65–72, Шымкентте 60–68 деңгейіне жетуі ықтимал. Бұл денсаулық сақтау жүйесінде ESG қағидаттарының институционалдануының күшеюімен байланысты [8]. Осылайша, ESG стратегиясы денсаулық сақтау жүйесінде басқарудың тиімділігін арттыратын және ұзақ мерзімді тұрақтылықты қамтамасыз ететін негізгі стратегиялық құрал ретінде қарастырылуы тиіс [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. United Nations. Sustainable Development Goals Report 2023. – New York: UN, 2023.
2. OECD. Behind ESG Ratings: Methodologies and Implications. – Paris: OECD, 2024.
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. – URL: <https://stat.gov.kz>
4. ҚР Денсаулық сақтау министрлігі. Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесінің дамуы. – Астана, 2023.
5. World Health Organization. Global Health Expenditure Report. – Geneva: WHO, 2022.
6. OECD. Health at a Glance 2023: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2023.
7. Deloitte. ESG Transformation in Healthcare. – 2022.
8. World Bank. World Development Indicators 2024. – Washington, DC: World Bank, 2024.

ӘОЖ 336.71

РЕФОРМАЛАНАТЫН ҚР ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ НЕСИЕ КАПИТАЛЫ НАРЫҒЫ: ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ноғайбек Е.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена исследованию особенностей формирования и развития рынка кредитного капитала в условиях реформирования экономики Республики Казахстан. Автор анализирует текущее состояние и динамику рынка, а также его ключевые компоненты, включая банки, инвестиционные компании и другие финансовые учреждения. В работе рассматриваются проблемы, с которыми сталкивается рынок кредитного капитала, такие как низкая доступность кредитных ресурсов для малого и среднего бизнеса, нестабильность финансовых институтов и недостаток ликвидности. Также исследуются перспективы развития рынка в условиях экономических реформ и внедрения новых финансовых инструментов, которые могут способствовать улучшению ситуации в стране.

Статья предлагает рекомендации по улучшению регулирования и стимулированию инвестиций в кредитный сектор.

Summary The article explores the features of the formation and development of the credit capital market in the context of the ongoing economic reforms in the Republic of Kazakhstan. The author analyzes the current state and dynamics of the market, including its key components such as banks, investment companies, and other financial institutions. The study discusses the challenges faced by the credit capital market, such as limited access to credit resources for small and medium-sized businesses, instability of financial institutions, and liquidity shortages. It also examines the development prospects of the market in light of economic reforms and the introduction of new financial instruments that could improve the situation in the country. The article offers recommendations for enhancing regulation and encouraging investments in the credit sector.

Қазақстан Республикасының экономикасы соңғы жылдары елеулі реформалардан өтуде, олардың арасында қаржылық секторға бағытталған өзгерістер үлкен маңызға ие. Қаржы нарығы, әсіресе, несие капиталы нарығының тұрақтылығы мен тиімділігі елдің экономикалық өсімі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада Қазақстанның несие капиталы нарығының қалыптасу ерекшеліктері, оның қазіргі жағдайы және экономикалық реформалар аясындағы даму перспективалары қарастырылады.

Қазақстанның несие капиталы нарығының қалыптасу тарихы тәуелсіздік алғаннан кейін басталды. 1990 жылдардың басында елімізде нарықтық экономикаға өту процесі кезінде банк секторын либералдандыру және коммерциялық банктердің дамуы басталды. Бұл кезеңде несие капиталы нарығының құрылуы мен қалыптасуы үшін қажетті инфрақұрылым, құқықтық база және қаржылық ұйымдар құрылған болатын [1].

Несие капиталы нарығының негізгі субъектілері — банктер, инвестициялық компаниялар, сақтандыру ұйымдары және зейнетақы қорлары. Банк секторының дамуы экономиканың басқа салаларымен тығыз байланыста болды, себебі кәсіпорындар мен тұтынушылардың несиелік қажеттіліктері көбейе бастады. Бірақ банк жүйесінің алдында бірқатар қиындықтар тұрды: қаржылық тұрақсыздық, несие ресурстарының жетіспеушілігі және қаржылық дағдарыстар.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы несие капиталы нарығы көптеген қиындықтармен бетпе-бет келуде. Олардың ішінде негізгі мәселелер мыналар болып табылады:

- Несие ресурстарының жетіспеушілігі: Әсіресе, шағын және орта бизнес үшін несиелердің қолжетімсіздігі — еліміздің экономикасын дамыту үшін маңызды кедергі болып отыр.
- Қаржылық тұрақсыздық: Банк жүйесінің кейбір ұйымдарының тұрақсыздығы, өтімділіктің жетіспеушілігі және несиелік тәуекелдер нарықтағы жағдайды қиындатады.
- Қаржылық сауатсыздық: Тұтынушылар мен кәсіпкерлер арасында қаржылық сауаттылықтың төмендігі және несие өнімдеріне дұрыс баға бермеу.
- Шетелдік инвестициялар: Қазақстан экономикасына шетелдік капиталды тарту қиындықтары, әсіресе несие капиталы нарығында.

Қазақстан экономикасындағы қаржы секторының реформалары көптеген аспектілерді қамтиды, оның ішінде несиелік капиталы нарығын дамыту да маңызды орын алады. Реформалар аясында несиелік ұйымдардың қаржылық тұрақтылығын арттыру, олардың қызметін реттеу және мониторингтеу жүйесін жақсарту, сондай-ақ жаңа қаржылық құралдарды енгізу бағытында шаралар қабылданып жатыр.

- Қаржылық және банктік жүйелерді реттеу: Қазақстан Ұлттық Банкінің реформалары мен қаржылық реттеу органдарының қызметі несиелік капиталы нарығын тұрақтандыруға және оның тиімділігін арттыруға бағытталған. Банктердің өтімділігін арттыру және несиелік саясатын реттеу нарықтың болашақтағы дамуына әсер етуі мүмкін.

- Несиелік және инвестициялық құралдарды дамыту: Экономикадағы құрылымдық өзгерістер мен жаңа қаржылық құралдарды енгізу (мысалы, ипотекалық несиелер, облигациялар, инвестициялық қорлар) несиелік капиталы нарығының дамуына ықпал етеді.

- Шағын және орта бизнесті қолдау: Үкіметтің шағын және орта кәсіпорындарға арналған несиелік бағдарламалары мен мемлекеттік қолдау шаралары осы нарықтағы қолжетімділікті арттыруға көмектеседі [2].

Қазақстан экономикасын дамыту үшін қаржылық сауаттылықтың маңызы зор. Қаржылық білім беру бағдарламаларын енгізу, халықтың және кәсіпкерлердің несиелік өнімдер мен қаржылық нарықтың мүмкіндіктері туралы білімдерін арттыру керек. Бұл тұтынушылардың дұрыс шешімдер қабылдауына және несиелік ресурстарының тиімді пайдаланылуына мүмкіндік береді.

Қазақстанның несиелік капиталы нарығы реформалар аясында даму жолында. Қазіргі таңда елімізде көптеген қиындықтар мен кедергілер бар болса да, экономикалық реформалар мен қаржылық секторды қайта құру процестері осы нарықты тұрақты және тиімді етуге бағытталған. Несиелік ресурстарының қолжетімділігі, қаржылық ұйымдардың тұрақтылығы және жаңа қаржылық құралдарды енгізу ел экономикасының дамуына оң әсерін тигізеді. Бұл бағыттағы реформалар мен шаралар Қазақстанның қаржы нарығының жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев, Н. (2020). Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. Алматы: Қазақстан университеті.
2. Петров, А. С. (2018). Банктердің бірігуі мен қосылуы: теориялық және практикалық аспектілері. Мәскеу: Юридическая литература.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И КОНТРОЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Омаров А.А.
ШДПИ, г.Шахрисабз, Узбекистан

Бұл мақалада білім беру мекемелерінде бухгалтерлік есеп пен ішкі бақылауды ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі білім беру ұйымдарында қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану және есептілік ашықтығын қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты.

Мақалада бухгалтерлік есеп жүйесінің құрылымы, бақылау механизмдері және оларды жетілдіру жолдары талданады. Нәтижелер көрсеткендей, тиімді ұйымдастырылған есеп пен бақылау жүйесі қаржылық тәртіпті нығайтып, басқару шешімдерінің сапасын арттыруға ықпал етеді.

This article examines the features of organizing accounting and internal control in educational institutions. The relevance of the study is determined by the need to ensure efficient use of financial resources and transparency of reporting in educational organizations.

The paper analyzes the structure of the accounting system, control mechanisms, and ways to improve them. The findings indicate that an effectively organized accounting and control system strengthens financial discipline and enhances the quality of managerial decision-making.

В современных условиях повышения требований к прозрачности, подотчетности и результативности управления образовательной сферой особую актуальность приобретает совершенствование бухгалтерского учета и внутреннего контроля в образовательных учреждениях. Международные исследования в области управления образованием подчеркивают, что прозрачность финансовых процедур, подотчетность участников управления и надежные контрольные механизмы выступают важнейшими условиями эффективного функционирования образовательных систем [1]. В материалах Всемирного банка также отмечается, что системы управления государственными финансами, обеспечивающие администрирование публичных средств, имеют принципиальное значение для повышения результативности образования [2].

Специфика образовательных учреждений как субъектов учета определяется их социальной направленностью, сочетанием бюджетных и внебюджетных источников финансирования, необходимостью соблюдения сметной дисциплины и высокой общественной значимостью результатов деятельности. В отличие от коммерческих организаций, образовательные учреждения ориентированы не на извлечение прибыли, а на достижение социально значимых целей, что предопределяет особые требования к построению учетной политики, классификации доходов и расходов, документированию операций и оценке эффективности использования ресурсов. При этом международные подходы к учету в общественном секторе указывают на необходимость формирования качественной, сопоставимой и достоверной отчетной информации, пригодной для принятия управленческих решений и общественного контроля [3].

Существенной особенностью организации бухгалтерского учета в образовательных учреждениях является многоисточниковый характер

финансового обеспечения. Средства могут поступать из бюджета, от оказания платных образовательных услуг, по грантам, в виде спонсорской помощи, целевых поступлений и иных законных источников. Это требует разграничения финансовых потоков, ведения аналитического учета по направлениям финансирования, усиления контроля за целевым использованием средств и своевременного отражения операций в отчетности. В таких условиях бухгалтерский учет перестает быть лишь системой фиксации фактов хозяйственной жизни и становится важным инструментом финансового управления учреждением.

Не менее важным является то, что в структуре расходов образовательных учреждений значительную долю занимают затраты на оплату труда, начисления на заработную плату, содержание инфраструктуры, приобретение учебного оборудования, цифровых ресурсов и обеспечение организационно-учебного процесса. Следовательно, учетная система должна обеспечивать не только законность отражения операций, но и аналитическую возможность оценки структуры расходов, выявления отклонений от утвержденных параметров и предупреждения финансовых рисков. В этой связи особое значение приобретает внутренний контроль, ориентированный на проверку достоверности данных, предупреждение ошибок, снижение вероятности нарушений и обеспечение финансовой дисциплины.

Согласно международным подходам, эффективный внутренний контроль представляет собой не разовую проверку, а непрерывную систему, обеспечивающую достижение целей в области операций, отчетности и соблюдения нормативных требований [4]. Применительно к образовательным учреждениям это означает, что контроль должен охватывать все стадии движения учетной информации: от составления первичных документов до формирования итоговой отчетности и анализа исполнения сметы. Его действенность определяется не только работой бухгалтерской службы, но и распределением полномочий между руководителем, экономическими подразделениями, материально ответственными лицами и иными участниками управленческого процесса.

Отдельного внимания заслуживает влияние цифровизации на бухгалтерский учет и контроль в образовательных учреждениях. Современные технологии расширяют возможности автоматизации учетных операций, электронного документооборота, мониторинга исполнения бюджета и внутренней аналитики. Вместе с тем международные доклады ЮНЕСКО подчеркивают, что технологии в образовании должны использоваться обоснованно и управляться с учетом качества, доступности, регулирования и системного менеджмента [5]. Следовательно, цифровизация учетно-контрольных процессов в образовательных учреждениях должна сопровождаться не только техническим обновлением, но и совершенствованием нормативных процедур, повышением квалификации сотрудников и усилением защиты данных.

Научная новизна настоящего тезиса заключается в уточнении организационно-экономической природы бухгалтерского учета в образовательных учреждениях как интегрированной системы информационного обеспечения, финансовой дисциплины и внутреннего контроля; в систематизации специфических факторов, влияющих на учетно-контрольную деятельность в образовательной сфере; а также в обосновании необходимости перехода от формального учетного сопровождения к риск-ориентированной модели внутреннего контроля, сочетающей традиционные бухгалтерские процедуры, цифровые инструменты мониторинга и элементы управленческой аналитики.

Практическая значимость исследования состоит в том, что предложенный подход позволяет рассматривать учет и контроль в образовательных учреждениях как основу принятия обоснованных управленческих решений, повышения прозрачности финансовых потоков, предупреждения нецелевого использования средств и укрепления финансовой устойчивости учреждения. Такой подход особенно важен в условиях расширения финансовой автономии образовательных организаций и возрастающих требований к качеству управления публичными ресурсами.

Таким образом, особенности организации бухгалтерского учета и контроля в образовательных учреждениях обусловлены социальной миссией данных организаций, многообразием источников финансирования, сложной структурой расходов, необходимостью строгого соблюдения финансовой дисциплины и возрастающей ролью цифровых технологий. Эффективная учетно-контрольная система в образовательном учреждении должна обеспечивать достоверность информации, прозрачность движения средств, своевременное выявление рисков и поддержку стратегических управленческих решений. В перспективе развитие бухгалтерского учета и контроля в сфере образования должно быть связано с усилением аналитической функции учета, внедрением цифровых платформ, адаптацией международных подходов общественного сектора и формированием современной культуры финансовой ответственности.

Выводы. Проведенный анализ показывает, что бухгалтерский учет и внутренний контроль в образовательных учреждениях необходимо рассматривать как взаимосвязанную систему обеспечения финансовой прозрачности, управленческой устойчивости и результативности образовательной деятельности. Усиление международных требований к подотчетности, развитие цифровых решений и расширение автономии образовательных организаций объективно требуют модернизации учетной политики, внутреннего контроля и аналитических процедур. Наиболее перспективным направлением выступает построение комплексной риск-ориентированной модели учета и контроля, способной обеспечить не только фиксацию финансовых операций, но и повышение качества управления образовательным учреждением. Фактическая значимость прозрачности и подотчетности в образовании, роль систем управления публичными финансами, значение внутреннего контроля и учета по стандартам общественного сектора, а

также влияние технологий на системный менеджмент образования подтверждаются международными источниками ЮНЕСКО, Всемирного банка, COSO и IFAC.

Список использованной литературы

1. Hallak J., Poisson M. Governance in Education: Transparency and Accountability. Paris, UNESCO, 2006.
2. World Bank. FinEd: PFM in Education Tool. Washington, DC, World Bank, 2023.
3. IPSASB. 2022 Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements. New York, International Federation of Accountants, 2022.
4. COSO. Internal Control – Integrated Framework. Durham, COSO, 2013.
5. Global Education Monitoring Report Team. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris, UNESCO, 2023.

ӘОЖ 658.3

ТАЛАНТ-МЕНЕДЖМЕНТ (ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУ) ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ HR-МЕНЕДЖМЕНТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Ордабек Ә.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Стаття досліджує талант-менеджмент (управління талантами) як інноваційну технологію в системі HR-менеджмента сучасної організації. Талант-менеджмент представляє собою процес ефективного управління і розвитку людей, які є найважливішим ресурсом компанії. Правильний підбір, розвиток, утримання і максимальне використання потенціалу талановитих співробітників мають вирішальне значення для успішної роботи організації. В статті розглядаються основні принципи, методи і інструменти талант-менеджмента, а також те, як він впливає на підвищення ефективності і конкурентоспроможності організації. Також обговорюються стратегії і інноваційні технології, необхідні для успішного впровадження системи талант-менеджмента, а також актуальні методи і тренди в управлінні кадровими ресурсами. Особливу увагу приділяється підтримці можливостей для особистого і професійного зростання співробітників, що сприяє загальному розвитку організації.

Summary This article explores talent management as an innovative technology in the HR management system of modern organizations. Talent management is the process of effectively managing and developing people who are the most valuable resource of a company. The correct selection, development, retention, and maximization of the potential of talented employees are crucial for the success of an organization. The article discusses the key principles, methods, and tools of talent management, as well as how it influences the efficiency and competitiveness of an organization. The article also examines the strategies and innovative technologies required for the successful implementation of a talent management system, along with current methods and trends in human resources management. Special attention is given to supporting opportunities for employees' personal and professional growth, which contributes to the overall development of the organization.

Қазіргі таңда ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақты дамуы көбінесе олардың кадрлық саясатына байланысты. Жаһандану мен ақпараттық

технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында қызметкерлердің потенциалын тиімді пайдалану мен дамыту өте маңызды. Талант-менеджмент (управление талантами) ұйымдар үшін инновациялық басқару жүйесі болып табылады, оның басты мақсаты — ұйымның ең құнды ресурсы — қызметкерлердің әлеуетін толықтай іске асыру. Бұл тәсіл персоналды басқарудың жаңа моделін қалыптастырады, оның негізгі бағыты — талантты қызметкерлерді анықтап, олардың дамуына жағдай жасау.

Талант-менеджменттің басты принциптерін, әдістерін, инновациялық құралдарын зерттеу, сондай-ақ оны қазіргі ұйымдардағы HR-менеджмент жүйесіне енгізудің тиімділігін талдау осы мақаланың басты мақсаты болып табылады [1].

Талант-менеджмент — бұл қызметкерлердің ең жоғары деңгейдегі өнімділігін қамтамасыз ету үшін қолданылатын жүйелі тәсіл. Ол адамның кәсіби дағдылары мен қабілеттерін толық іске асыруға бағытталған және ұйымның ұзақ мерзімді стратегиясына сәйкес келеді. Талант-менеджменттің негізгі мақсаты — ұйымның қажеттіліктеріне сәйкес келетін таланттарды тарту, оларды дамыту, ұстап қалу және олардың ұйымға қосқан үлесін арттыру.

Талант-менеджменттің негізгі аспектілері:

1. Таланттарды іздеу және тарту: Қазіргі HR жүйесі тек біліктілігі жоғары қызметкерлерді тартуды ғана емес, сонымен қатар ұйымның мәдениетіне және ұзақ мерзімді мақсаттарына сай келетін тұлғаларды іздеуді көздейді.

2. Даму және оқыту: Талант-менеджмент жүйесі қызметкерлердің кәсіби және жеке дамуына бағытталған шараларды қамтиды. Оқыту мен даму бағдарламалары олардың болашақтағы міндеттерін орындауға дайындайды.

3. Ұстап қалу: Жоғары қабілетті қызметкерлерді ұстап қалу — кез келген ұйым үшін маңызды. Бұл мақсатта тиімді мотивация жүйесі, мансаптық даму мүмкіндіктері және жұмыс жағдайларын жақсарту қажет.

4. Тиімді бағалау: Талант-менеджмент жүйесінде қызметкерлердің нәтижелері мен жетістіктері үнемі бағаланып отырады. Бұл жүйе қызметкердің жеке және ұжымдық мақсаттарға жетудегі жетістіктерін талдауға мүмкіндік береді.

Талант-менеджментті тиімді іске асыру үшін арнайы әдістер мен құралдар қолданылады. Оларға мыналар жатады:

1. Кадрлық жоспарлау: Бұл құрал ұйымның болашақ қажеттіліктеріне сәйкес кадрлық резервтерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Кадрлық жоспарлау ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкес қызметкерлердің қажеттіліктерін болжауға көмектеседі.

2. HR-аналитикасы: Қызметкерлердің жұмысын және олардың өнімділігін талдайтын аналитикалық құралдар, Talent Analytics, қызметкерлердің жұмыс нәтижелерін және оның компания үшін құндылығын бағалауға мүмкіндік береді.

3. Мотивация мен сыйақы жүйесі: Талантты қызметкерлерді тарту және ұстап қалу үшін икемді және әділ сыйақы жүйесі маңызды рөл атқарады. Бұл жүйе тек қаржылық сыйақыларды ғана емес, сонымен қатар кәсіби дамуға мүмкіндік беру, жұмыс жағдайларын жақсарту сияқты аспектілерді де қамтиды.

4. Қызметкерлердің мансаптық дамуы: Мансаптық даму бағдарламалары мен карьерлік жолдарды анықтау қызметкерлердің жеке жетістіктеріне қолдау көрсету арқылы олардың ұйымдағы жұмысын тиімді етуге мүмкіндік береді.

5. Жұмыс орнының мәдениетін қалыптастыру: Ұйымның мәдениеті қызметкерлердің өнімділігі мен қанағаттанушылығына әсер етеді. Мықты корпоративтік мәдениет қалыптастыру арқылы ұйым өзіне талантты қызметкерлерді тарта алады [2].

Талант-менеджменттің тиімділігі ұйымның бірнеше маңызды көрсеткіштері бойынша байқалады. Олардың ішінде:

1. Өнімділік пен тиімділік артуы: Талант-менеджмент жүйесін енгізу арқылы қызметкерлердің жұмыс нәтижелерін жақсартуға болады, себебі олар өздерінің потенциалын толық іске асырып, ұйым мақсаттарына сәйкес әрекет етеді.

2. Жұмыс күшінің тұрақтылығы: Талантты қызметкерлерді тарту және ұстап қалу ұйымның жұмыс күшінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде кадрлық ауысымдардың төмендеуіне және жұмыс процесінің үздіксіздігін сақтауға мүмкіндік береді.

3. Инновация мен шығармашылықты ынталандыру: Талант-менеджмент инновациялық идеяларды қолдайды, қызметкерлерге жаңа ойлар мен шешімдерді ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл ұйымның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

4. Қызметкерлердің қанағаттанушылығы мен мотивациясы: Талантты қызметкерлердің дамуына жағдай жасау олардың жұмысқа деген қанағаттанушылығын арттырады, ал жоғары мотивация олардың тиімді жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Талант-менеджментті ұйымның HR-менеджмент жүйесіне енгізу үшін келесі іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

1. Жоғары басшылықтың қолдауы: Талант-менеджмент жүйесін енгізу үшін ұйымның жоғары басшылығының қолдауы мен белсенді қатысуы маңызды. Басшылықтың осы бағыттағы көзқарасы мен бастамалары ұйымның табысты өзгеруін қамтамасыз етеді.

2. HR-стратегияны қайта қарау: Талант-менеджменттің тиімді жұмыс істеуі үшін HR-стратегияны ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкес жаңарту қажет. Бұл қызметкерлердің даму бағыттарын анықтап, оларға қолдау көрсету үшін қажетті шараларды қамтиды.

3. Ақпараттық жүйелерді енгізу: HR-аналитика мен талант-менеджментті қолдайтын арнайы ақпараттық жүйелер мен құралдарды енгізу

қажеттілігі туындайды. Бұл жүйелер қызметкерлердің жұмыс нәтижелерін бақылап, оларға дамытушы шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

4. Тренингтер мен оқу бағдарламаларын ұйымдастыру: Қызметкерлерді талант-менеджмент жүйесіне бейімдеу үшін арнайы тренингтер мен оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру қажет [3].

Талант-менеджмент қазіргі ұйымдардың кадрлық саясатын тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Бұл жүйе қызметкерлердің әлеуетін толық іске асырып, олардың кәсіби дамуына жағдай жасайды. Талант-менеджменттің енгізілуі ұйымның өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырып, инновациялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Осылайша, талант-менеджмент — ұйымдардың стратегиялық мақсатына жету үшін қажет инновациялық технологиялардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Гулевская, Е. В. (2017). Талант-менеджмент как инструмент стратегического управления персоналом. Научный журнал HR-менеджмент, 6(1), 54-67.
2. Черников, А. И. (2019). Стратегии развития талантов в современных организациях. Журнал стратегического менеджмента, 3(2), 34-48.
3. Алмазов, С. Р. (2020). Талант-менеджмент: инновационные подходы в управлении персоналом. Российский журнал кадровых исследований, 5(4), 77-89.

ӘОЖ 331.12

КӨШБАСШЫЛЫҚТЫҢ ЖЕКЕ ТЕОРИЯСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ ("ҰЛЫ АДАМ" ТЕОРИЯСЫ) ЖӘНЕ ЖЕКЕ ҚАСИЕТТЕР ТЕОРИЯСЫ

Өтеулі Ә.Б.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Лидерство-это способность отдельных лиц или групп направлять, мотивировать и направлять других людей к цели. Развитие и теории лидерства изучались на протяжении многих веков. Одной из основных теорий лидерства является Теория "великого человека" и теория личностных качеств. Эти теории предлагают различные точки зрения на качества лидера и факторы, которые его формируют.

Summary Leadership is the ability of individuals or groups to target, motivate, and guide other people. The development and theories of leadership have been studied for many centuries. One of the main theories of leadership is the theory of the "great man" and the theory of personal qualities. These theories offer different views on the qualities of a leader and the factors that shape it.

"Ұлы адам" теориясы көшбасшылықтың табиғаты туралы идеяны, оның туғаннан келген ерекше қасиеттеріне байланысты болатынын болжайды. Ал жеке қасиеттер теориясы көшбасшының мінез-құлықтары мен жеке қасиеттеріне назар аударады, ол көшбасшылық қабілеттіліктерін адам бойында дамытудың ықтималдылығын мойындайды. Бұл мақалада осы екі теория салыстырмалы түрде қарастырылады.

"Ұлы адам" теориясының негізін қалаушылар 19 ғасырдағы философтар мен психологтар болды. Бұл теория бойынша көшбасшы ерекше тұлға, табиғатынан туған, күшті ерік-жігері мен қабілеттеріне ие адам. Әдетте, көшбасшының өзі «ұлы адам» ретінде қабылданады, ол ерекше тұлға, тарихи немесе әлеуметтік өзгерістерді іске асыра алатын тұлға болып табылады. Мысалы, Наполеон, Александр Македонский, Абрахам Линкольн және басқа да тарихи тұлғалар осы теорияның мысалдары ретінде қарастырылады.

Негізгі қағидалар мен ерекшеліктер:

- Табиғи қасиеттер: Көшбасшының ерекше қасиеттері оның табиғатында бар деп есептеледі. Ол басқа адамдардан жоғары және олардың қалауынан тыс әсер ету мүмкіндігіне ие.

- Тарихи жағдайлар: "Ұлы адам" теориясы тарихта өзгерістер мен жетістіктерді тек ерекше тұлғалар ғана жасай алатынын болжайды. Бұл адамдар қандай да бір тарихи жағдайларға сәйкес туған және сол жағдайларды өзгертуге қабілетті.

- Көшбасшының табиғаты: Көшбасшы әлеуметтік құрылым мен ортаға қарамастан, өз билігін жүзеге асырады. Көшбасшылық қабілеті оның дара қасиеттеріне негізделген, ол өз әрекеттерімен адамдарды басқаруға әсер етеді.

Кемшіліктері:

- Бұл теория көшбасшының жеке қасиеттерін тым артық бағалап, топтың немесе ұйымның өзара қатынасы мен қызметін ескермейді.

- Әлеуметтік немесе мәдени факторларды елемейді.

- "Ұлы адам" болу үшін тек туғаннан келген ерекше қасиеттер жеткілікті деп қарастыру, басқа адамдардың мүмкіндіктері мен күшін назарға алмайды.

Жеке қасиеттер теориясы көшбасшының ерекше қасиеттерін зерттеуге бағытталған. Бұл теория бойынша, көшбасшы болу үшін тек табиғи қасиеттер ғана емес, сонымен қатар адамның жеке тұлғалық қасиеттері мен мінез-құлқы да маңызды. Бұл теорияның негізгі принципі — көшбасшының мінез-құлықтары мен тұлғалық қасиеттері арқылы оның көшбасшылық қабілеттері дамиды. Яғни, көшбасшы болу үшін арнайы қасиеттер мен дағдыларды игеру қажет.

Негізгі қағидалар мен ерекшеліктер:

- Қасиеттер мен дағдыларды дамыту: Көшбасшылық қасиеттері табиғатынан емес, тәжірибе мен білім арқылы қалыптасады. Көшбасшы болу үшін адамның білім деңгейі, шешім қабылдау қабілеті, әлеуметтік дағдылары, эмоционалды интеллектісі және өз-өзіне деген сенімділігі маңызды.

- Тұлғалық қасиеттер: Көшбасшының қабілеттері оның жеке қасиеттеріне байланысты (мысалы, шешім қабылдау, адамдармен жұмыс істеу, мотивациялау және т.б.). Бұл қасиеттерді кез келген адам дамыта алады.

- Икемділік: Жеке қасиеттер теориясы көшбасшының өз мінез-құлқын, стратегиясын және тәсілдерін жағдайға сәйкес бейімдей алатындығын мойындайды.

Кемшіліктері:

- Жеке қасиеттер теориясы көшбасшылықтың тек тұлғалық аспектілеріне ғана назар аударады және ұйымның ішкі процестері мен сыртқы жағдайларын толық қарастырмайды.

- Тұлғалық қасиеттер теориясы бірқатар көшбасшының мінез-құлықтарын талдаумен шектеліп, оларды әртүрлі жағдайларда қалай қолдануға болатыны туралы нақты түсініктер ұсынбайды.

Ортақ ұқсастықтар:

- Көшбасшылықтың табиғаты: Екі теория да көшбасшының ерекше қасиеттері бар екенін мойындайды. "Ұлы адам" теориясы көшбасшылық қасиеттерді табиғатынан келген деп есептесе, жеке қасиеттер теориясы бұл қасиеттерді адамдардың өздеріне дамытуға болатын дағдылар мен мінез-құлықтар деп түсінеді.

- Қоғамдық әсер: Әрбір теория көшбасшының қоғамға және адамдарға әсер етуін басты назарда ұстайды. Көшбасшының билігі мен ықпалы — оның жеке қасиеттері мен қабілеттеріне негізделген.

Айырмашылықтар:

- Табиғи қасиеттер vs. дамуға болатын қасиеттер: "Ұлы адам" теориясы көшбасшының қасиеттерін табиғи түрде берілген деп қарастырады, ал жеке қасиеттер теориясы көшбасшының қасиеттері мен дағдыларын адам өз күш-жігерімен дамыта алатынын тұжырымдайды.

- Қоғамдық және тарихи контекст: "Ұлы адам" теориясы көшбасшылардың тарихи жағдайларға бейімделуін, ал жеке қасиеттер теориясы көшбасшының қоғамдағы қазіргі жағдайға жауапкершілікпен әрекет етуін көздейді.

- Тұлғааралық қатынастар: Жеке қасиеттер теориясы көшбасшының өзара әрекеттесу қабілетіне (мысалы, адамдармен дұрыс қарым-қатынас орнату) басымдық береді, ал "Ұлы адам" теориясы мұндай аспектілерді аз қарастырады.

Көшбасшылықтың "ұлы адам" теориясы мен жеке қасиеттер теориясы әртүрлі көзқарастарды ұсынады, бірақ екеуі де көшбасшының даралық қасиеттерінің маңызды екендігін мойындайды. "Ұлы адам" теориясы көшбасшылықты табиғи қабілеттермен байланыстырып, көшбасшының өзгелерден ерекшелігін баса көрсетсе, жеке қасиеттер теориясы көшбасшылықтың оқыту мен тәжірибе арқылы дамытылатын қасиет екенін дәлелдейді. Қазіргі заманғы басқару мен көшбасшылықта екі теорияның да өзекті рөлі бар, әрі нақты жағдайға байланысты қолдану тиімді болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Абельская, Р. Ш. Теория и практика делового общения для it-направлений : учеб. пособие для вузов / Р. Ш. Абельская ; под науч. ред. И. Н. Обабкова. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 111 с.

2. Адамьянц, Т. З. Социальные коммуникации : учебник для академического бакалавриата / Т. З. Адамьянц. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 200 с.

3. Бендас, Т. В. Психология лидерства : учебник и практикум для академического бакалавриата / Т. В. Бендас. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 502 с.

БИЗНЕС САЛАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Рахымжанова А.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы стратегического управления инновационной деятельностью малого и среднего бизнеса в Казахстане, Узбекистане и Кыргызстане. Несмотря на рост сектора МСБ, уровень инновационной активности остаётся низким (около 12% в Казахстане). Выявлены ключевые ограничения: слабая интеграция науки и бизнеса, ограниченный доступ к финансированию и недостаточное развитие инновационной инфраструктуры. Предложены направления совершенствования стратегического управления инновациями.

Summary: The article examines strategic innovation management in SMEs in Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan. Despite the growth of the SME sector, innovation activity remains low (around 12% in Kazakhstan). Key barriers include weak science-business integration, limited access to financing, and underdeveloped innovation infrastructure. Directions for improving strategic innovation management are proposed.

Қазіргі экономикалық жағдайда шағын және орта бизнес кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Соңғы жылдары Орталық Азия елдерінде кәсіпкерлік сектордың қарқынды өсуі байқалғанымен, инновациялық қызметтің тиімділігі төмен деңгейде қалып отыр. Бұл инновацияларды стратегиялық басқарудың жеткіліксіз дамығанын көрсетеді. Зерттеу Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстандағы инновациялық даму динамикасын 2020–2024 жылдар аралығында салыстырмалы талдау негізінде қарастырады [1].

1-кесте. Инновациялық белсенділік динамикасы, %

Жыл	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан
2020	11,5	8,1	6,0
2021	10,5	8,7	6,3
2022	11,0	9,3	6,8
2023	11,6	9,8	7,0
2024	11,9	10,2	7,2

Ескерту – [10–13] дереккөзі негізінде автор құрастырған.

Кесте деректері Қазақстанда инновациялық белсенділіктің өте баяу өсіп жатқанын көрсетеді. 2020–2024 жылдар аралығында өсім небәрі +0,6 пайыздық тармақты құрайды. Өзбекстанда өсім қарқыны жоғары, ал Қырғызстанда көрсеткіш төмен деңгейде қалып отыр. Бұл инновациялық дамудың институционалдық факторларға тәуелді екенін көрсетеді [2].

2-кесте. МСБ субъектілерінің саны, мың бірлік

Жыл	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан
2020	1900	900	400
2021	2000	1000	410
2022	2100	1100	450
2023	2150	1200	480
2024	2180	1250	500

Ескерту – [10;11] дереккөзі негізінде автор құрастырған

Қазақстанда кәсіпкерлік сектор айтарлықтай кеңейгенімен, инновациялық белсенділік сәйкес деңгейде өспеген. Бұл кәсіпкерлік өсім мен инновациялық даму арасындағы байланыстың әлсіздігін көрсетеді [3].

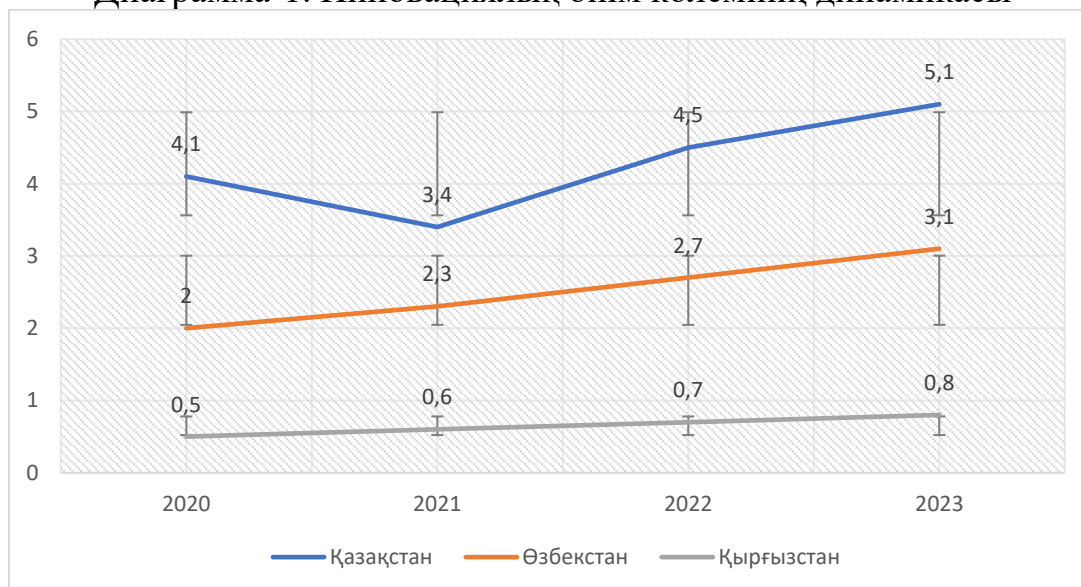
3-кесте. Инновациялық өнім көлемі, млрд \$

Жыл	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан
2020	4,1	2,0	0,5
2021	3,4	2,3	0,6
2022	4,5	2,7	0,7
2023	5,1	3,1	0,8
2024	5,6	3,6	0,9

Ескерту – [10-13] дереккөзі негізінде автор құрастырған

Қазақстанда инновациялық өнім көлемі өсіп жатқанымен, динамика тұрақсыз. Өзбекстанда тұрақты өсім байқалады, бұл басқару тиімділігінің жоғары екенін көрсетеді [5].

Диаграмма-1. Инновациялық өнім көлемінің динамикасы

Ескерту – [10–13] дереккөзі негізінде автор құрастырған.

Диаграмма деректері Қазақстанда инновациялық өнім көлемінің жалпы өсім үрдісіне қарамастан, оның динамикасы тұрақсыз екенін көрсетеді. 2021 жылғы төмендеу сыртқы экономикалық факторлардың әсерін білдіреді, ал

кейінгі жылдары өсім қайта қалпына келген. Өзбекстанда тұрақты өсім байқалады, бұл инновациялық саясаттың жүйелі түрде жүзеге асырылып жатқанын көрсетеді. Қырғызстанда өсім баяу және төмен деңгейде қалып отыр. Бұл үрдістер инновациялық дамудың институционалдық және басқарушылық факторларға тәуелді екенін дәлелдейді [6].

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Орталық Азия елдерінде инновациялық дамудың сандық көрсеткіштер бойынша оң динамикаға ие болғанымен, оның сапалық тиімділігі төмен деңгейде қалып отырғанын көрсетті. Қазақстанда кәсіпкерлік сектордың айтарлықтай кеңеюіне қарамастан (МСБ санының 2020–2025 жылдары шамамен 20%-ға өсуі), инновациялық белсенділік деңгейі небәрі 11,5%-дан 12% шамасына дейін ғана артқан. Бұл инновациялық қызметтің кәсіпкерлік өсіммен үйлеспейтінін және оның жүйелі түрде стратегиялық басқаруға интеграцияланбағанын дәлелдейді. Сонымен қатар, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға жұмсалатын шығындардың төмен деңгейі (0,14–0,15% ЖІӨ) инновациялық серпіліске жеткіліксіз екенін көрсетеді. Осыған байланысты инновациялық дамудың негізгі бағыты ретінде ресурстар көлемін ұлғайту емес, оларды тиімді басқару, ғылым мен бизнес арасындағы өзара байланысты күшейту және институционалдық ортаны жетілдіру қарастырылуы тиіс. Инновацияларды стратегиялық басқаруды жүйелі түрде енгізу ғана кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, экономиканың тұрақты өсуін қамтамасыз ете алады [7].

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Орталық Азия елдері бойынша 2020–2025 жылдар аралығындағы нақты статистикалық деректер негізінде кәсіпкерлік сектордың сандық өсуі мен инновациялық белсенділік арасындағы құрылымдық сәйкессіздікті дәлелдеуде көрінеді. Атап айтқанда, Қазақстанда МСБ санының айтарлықтай өсуіне қарамастан, инновациялық белсенділіктің мардымсыз өзгеруі инновациялық дамудың негізгі драйвері кәсіпкерлік көлемі емес, басқару сапасы мен институционалдық тиімділік екенін айқындайды. Зерттеу инновациялық қызметтің тиімділігі қаржылық ресурстардың көлемімен ғана емес, оларды стратегиялық басқару деңгейімен анықталатынын негіздеп, инновацияларды басқарудың жүйелік тәсілінің қажеттілігін дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Schumpeter J. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
2. Drucker P. Innovation and Entrepreneurship. – New York: Harper Business, 2014. – 288 p.
3. Porter M. Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990. – 896 p.
4. Lundvall B.-Å. National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning. – London: Anthem Press, 2010. – 388 p.
5. Freeman C. The Economics of Industrial Innovation. – London: Routledge, 1997. – 470 p.
6. OECD. SME and Entrepreneurship Outlook 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023.
7. OECD. Science, Technology and Innovation Outlook 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023.
8. World Bank. World Development Indicators. – Washington, DC: World Bank, 2024.
9. Global Innovation Index 2024. – Geneva: WIPO, 2024.
10. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Инновациялық қызмет статистикасы. – Астана, 2024. – URL: <https://stat.gov.kz>

БАНКТІК ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ СТРАТЕГИЯСЫНДА КРЕДИТТІК ҰЙЫМДАРДЫҢ БІРІГУІ ЖӘНЕ ҚОСЫЛУЫ

Сағын С.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме В статье рассматриваются вопросы стратегического управления на банковском рынке, особенно в контексте слияний и поглощений кредитных организаций. Автор анализирует процесс объединения банков и других финансовых учреждений как эффективный способ достижения лидерства на конкурентном рынке банковских услуг. Рассматриваются основные механизмы слияния и поглощения, а также их влияние на финансовую устойчивость и конкурентоспособность банков. В работе приводятся примеры успешных слияний и поглощений на международном и российском рынках, а также предлагаются рекомендации для российских банков, желающих укрепить свои позиции на рынке через стратегию слияний и поглощений.

Summary The article explores strategic management issues in the banking services market, particularly in the context of mergers and acquisitions of credit institutions. The author analyzes the process of bank and financial institution mergers and acquisitions as an effective way to achieve leadership in the competitive banking services market. The main mechanisms of mergers and acquisitions are discussed, along with their impact on the financial stability and competitiveness of banks. The paper provides examples of successful mergers and acquisitions in international and Russian markets, as well as recommendations for Russian banks looking to strengthen their position in the market through merger and acquisition strategies.

Қазіргі банктік қызметтер нарығында бәсекелестіктің күшеюі және технологиялық өзгерістерге байланысты банктер мен басқа қаржылық ұйымдар жана стратегиялар қабылдауға мәжбүр. Осы стратегиялардың бірі – кредиттік ұйымдардың бірігуі мен қосылуы. Бұл процесс банктердің нарықтағы позицияларын нығайтуға, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және қызмет көрсету тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Банктердің бірігуі мен қосылуы арқылы олар бәсекеге қабілеттілігін арттыру және нарықтағы көшбасшылыққа қол жеткізу мақсатында әрекет етеді. Мақалада осы процестің маңызы мен тиімділігі, сондай-ақ банктік қызметтер нарығындағы көшбасшылыққа қол жеткізу үшін сәтті бірігу мен қосылу стратегиялары талқыланады.

Банктік қызметтер нарығында бәсекелестік қарқынды түрде өсіп келеді. Банктер, әсіресе, жаңа технологияларды енгізу, мобильді банкинг және цифрлық қызметтер арқылы тұтынушылардың сұранысына жауап беруге тырысуда. Дәстүрлі банктік қызметтерге қосымша, жаңа қаржылық технологиялар, криптовалюталар және онлайн төлем жүйелері нарықтың дамуына әсер етуде. Бұл өзгерістер банктердің икемділігін талап етеді және олардың нарықта тұрақтылықты сақтап қалуы үшін жаңа стратегиялар қабылдауды қажет етеді.

Банктердің бірігуі мен қосылуы – бұл қаржылық ұйымдардың нарықтағы позицияларын күшейту үшін жүзеге асыратын стратегиялық қадам. Бірігу – бұл екі немесе одан да көп ұйымның біртұтас құрылымға бірігу процесі болса, қосылу – бір ұйымның екінші ұйымды өзіне қосып алу үрдісі [1].

Бұл процестердің негізгі түрлері мен механизмдеріне мыналар жатады:

- Горизонтальды бірігу: Бірдей қызметтерді көрсететін банктердің бірігуі. Бұл нарықтағы бәсекелестікті төмендетуге және қызмет көрсету тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

- Вертикальды бірігу: Бірігу нәтижесінде бір банк өз қызметтерін толықтыру үшін өзіне жаңа салада жұмыс істейтін ұйымды қосады. Мысалы, банктің төлем жүйесі немесе сақтандыру компаниясымен бірігуі.

- Қосылу: Бірігу мен қосылудың арасындағы айырмашылықтар банктердің өзара келісімі бойынша жүзеге асатын процесс. Бұл банктің активтері мен міндеттемелерін екінші банк өзіне алады.

Банктердің бірігуі мен қосылуының бірқатар артықшылықтары бар:

- Қаржылық тұрақтылықты арттыру: Бірігу мен қосылу нәтижесінде банктің активтері мен ресурстары көбейеді, бұл оның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

- Нарықтық үлесті арттыру: Бірігу арқылы банктер нарықтағы өз үлесін ұлғайтады және көбірек тұтынушыларға қызмет көрсетуге мүмкіндік алады.

- Шығындарды азайту: Бірігу нәтижесінде екі немесе бірнеше ұйымның шығындары біріктіріліп, жалпы шығындар азаяды, мысалы, кеңселерді біріктіру, қызметкерлер санын оңтайландыру.

- Технологиялық мүмкіндіктерді дамыту: Бірігу арқылы банктер жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік алады, оларды қолдану арқылы қызмет көрсету сапасын арттырып, бәсекеге қабілеттілікті жоғарылатады.

Әрбір стратегиялық қадамның өзіндік тәуекелдері бар. Банктердің бірігуі мен қосылуы да оң нәтижелермен қатар белгілі бір тәуекелдерді туындатуы мүмкін:

- Мәдени сәйкессіздік: Әртүрлі корпоративті мәдениеттер бірігу кезінде қиындықтар туғызуы мүмкін. Бұл ұйым ішіндегі жұмыстың тиімділігіне әсер етуі мүмкін.

- Қаржылық қиындықтар: Бірігу немесе қосылу барысында банктің қаржылық жағдайы қысқа мерзімде өзгеруі мүмкін, әсіресе екі ұйымның бірігуі қиын жағдайда болса.

- Бақылау және басқару мәселелері: Бірігу және қосылу нәтижесінде басқару құрылымы күрделенуі мүмкін. Бұл шешім қабылдаудың жылдамдығына және тиімділігіне әсер етеді.

Банктік қызметтер нарығында көшбасшылыққа қол жеткізу үшін банктер бірігу мен қосылуды өз стратегиясының бөлігі ретінде қарастыруы керек. Қазіргі таңда банктердің ең негізгі мақсаттары – нарықтағы үлестерін арттыру, бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыру және инновациялық шешімдерді енгізу. Көшбасшылыққа қол жеткізу үшін банктер өздерінің ішкі ресурстарын тиімді пайдаланып, жаңа технологиялар мен цифрлық қызметтерді енгізу арқылы нарықтағы өзгерістерге тез бейімделуі тиіс [2].

Кредиттік ұйымдардың бірігуі мен қосылуы банктердің нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру және көшбасшылыққа қол жеткізу үшін тиімді стратегия болып табылады. Бұл процесс қаржылық тұрақтылықты нығайтуға,

шығындарды азайтуға және нарықтағы орынды кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бірігу мен қосылудың тәуекелдерін ескере отырып, банктер стратегияларын мұқият әзірлеуі қажет. Тұтастай алғанда, бірігу мен қосылу арқылы банктер өз қызметтерінің сапасын арттырып, нарықтағы көшбасшылықты қамтамасыз ете алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтқожаев, Н. (2020). Қаржылық қылмыстар және оларға қатысты заңнамалық өзгерістер. Алматы: Қазақстан университеті.
2. Петров, А. С. (2018). Банктердің бірігуі мен қосылуы: теориялық және практикалық аспектілері. Мәскеу: Юридическая литература.

УДК 332.1

УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ "ФИНАНСОВЫХ ПУЗЫРЕЙ" НА РАЗВИВАЮЩИХСЯ ФОНДОВЫХ РЫНКАХ

Сейітжанұлы А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Мақала дамушы қаржы нарықтарында "қаржылық пузырлердің" пайда болу шарттары мен механизмдерін зерттеуге арналған. Жұмыста қаржылық пузырлердің қалыптасуына ықпал ететін негізгі факторлар қарастырылады, олардың ішінде спекуляциялар, макроэкономикалық тұрақсыздық, реттеудің жеткіліксіздігі, сондай-ақ инвесторлардың иррационалды үміттеріне және топтық психозға негізделген мінез-құлқы. Дамушы нарықтарда туындаған қаржылық пузырлердің мысалдары талданып, олардың экономикаға, сондай-ақ нарықтың жеке қатысушыларына тигізетін салдары зерттеледі.

Summary The article focuses on studying the conditions and mechanisms behind the emergence of financial bubbles in emerging stock markets. It examines the key factors that contribute to the formation of bubbles, such as speculation, macroeconomic instability, inadequate regulation, and the behavior of investors driven by irrational expectations and mass psychology. Examples of financial bubbles in emerging markets are analyzed, along with the consequences of their occurrence for both the economy as a whole and individual market participants.

Финансовые пузыри — это экономическое явление, которое возникает на финансовых рынках, когда цены на активы значительно превышают их реальную стоимость, что в конечном итоге приводит к резкому падению цен. Такие пузырки могут возникать как на развитых, так и на развивающихся рынках. Однако на последних они представляют собой особую угрозу из-за более высокой нестабильности экономических и финансовых структур, что требует внимательного анализа условий и механизмов их возникновения.

Причины возникновения финансовых пузырей на развивающихся рынках:

1. Спекулятивное поведение участников рынка: Одной из главных причин возникновения финансовых пузырей является спекулятивная деятельность инвесторов, стремящихся быстро извлечь прибыль от роста цен на активы. В условиях недостаточной информации или нестабильности в экономике инвесторы могут легко попасть в ловушку ожиданий «быстрого дохода», что

провоцирует рост цен, который не поддерживается реальной экономической ситуацией.

2. Макроэкономическая нестабильность: На развивающихся рынках высокая степень макроэкономической нестабильности может существенно усиливать риски образования пузырей. Колебания валютных курсов, инфляция, политическая нестабильность — все эти факторы могут способствовать возникновению искусственного роста цен на активы, когда на рынке начинают преобладать неоправданно высокие ожидания.

3. Недостаточная финансовая и экономическая регуляция: Неэффективность государственного регулирования финансовых рынков на развивающихся рынках может привести к отсутствию надлежащего контроля над деятельностью финансовых институтов. Отсутствие или слабость финансовых институтов, регулирующих деятельность на рынке, а также недостаточная прозрачность операций способствуют возникновению пузырей, так как нет механизмов, способных своевременно предотвратить излишнюю спекуляцию [1].

Механизмы формирования финансовых пузырей:

1. Иррациональные ожидания и массовая психология: Механизм возникновения пузыря часто связан с массовым поведением участников рынка, которые, под влиянием общих ожиданий, начинают делать инвестиции не на основе реальной стоимости активов, а из-за массового стремления к «быстрому обогащению». Это приводит к дальнейшему искусственному повышению цен и формированию финансового пузыря.

2. Эффект «падения» и «переоценки» активов: Когда пузырь начинает наполняться, участники рынка продолжают покупать активы, основываясь на усиливающемся росте цен. Однако, как только возникает падение, многие инвесторы начинают массово продавать активы, чтобы минимизировать убытки, что ведет к дальнейшему обрушению цен.

3. Роль кредитования и леввереджа: На развивающихся рынках использование заемных средств (кредитов) также играет ключевую роль в формировании пузырей. С увеличением кредитования увеличивается спрос на активы, что провоцирует искусственный рост цен. Однако, как только пузырь лопается, высокие уровни задолженности приводят к финансовым кризисам.

Примером может служить пузырь на фондовых рынках в Латинской Америке в 1990-х годах. В этот период на рынках стран региона наблюдался рост цен на акции и активы, в том числе и в связи с экономической либерализацией. Однако, отсутствие достаточного контроля и слабая макроэкономическая политика привели к резкому обрушению фондовых индексов [2].

Другим примером является кризис азиатских экономик конца 1990-х годов, когда спекулятивные капиталовложения и высокие уровни внешнего долга стали основными движущими силами формирования пузырей на рынках.

Методы предотвращения формирования финансовых пузырей

1. Усиление финансового регулирования: Для предотвращения пузырей необходимо усилить регулирование финансовых рынков. Важным шагом

является создание прозрачных механизмов торговли и отчетности, а также внедрение эффективных инструментов для мониторинга рыночных процессов.

2. Образование и повышение финансовой грамотности инвесторов: Важно, чтобы участники рынка обладали достаточными знаниями о рисках и возможных последствиях спекулятивных инвестиций. Государственная программа обучения и повышения финансовой грамотности может помочь снизить риски, связанные с иррациональными инвестиционными решениями.

3. Макроэкономическая стабилизация: Для снижения риска финансовых пузырей на развивающихся рынках важно укрепить макроэкономическую стабилизацию: проводить эффективную фискальную и монетарную политику, направленную на снижение инфляции, поддержание стабильности валютного курса и развитие экономических институтов.

Финансовые пузыри на развивающихся рынках являются важной проблемой, связанной с нестабильностью и спекуляциями. Механизмы их возникновения тесно связаны с макроэкономическими колебаниями, недостаточной регуляцией и иррациональным поведением участников рынка. Важно внедрять эффективные механизмы регулирования и повысить финансовую грамотность, чтобы минимизировать риски и повысить устойчивость рынков.

Список литературы

1. Мишкин, Ф. С. (2010). Финансовые рынки и учреждения. Москва: Издательство "Юрайт".
2. Шарп, У. (2014). Инвестиции: Теория и практика. Москва: Дело.

УДК 657.6

СИНТЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОЙ (ФИНАНСОВОЙ) ОТЧЕТНОСТИ

Сергиенко К.В.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Бухгалтерлік (қаржылық) есеп беру ұйымның және тұтастай экономиканың барлық деңгейлерінде қаржылық басқару мен Шешім қабылдауда шешуші рөл атқарады. Қаржылық есептіліктің тұжырымдамаларын дұрыс түсіну оны тиімді пайдалану үшін қажет. Осындай тұжырымдамалардың бірі-жинақталған есептер түрінде ақпаратты ұсыну мен жүйелеуді қамтитын синтетикалық тұжырымдама. Мақалада бухгалтерлік есептің синтетикалық тұжырымдамасының негізгі аспектілері, оның принциптері, Қазіргі заманғы бухгалтерлік контекстегі артықшылықтары мен шектеулері қарастырылады.

Summary Accounting (financial) reporting plays a key role in financial management and decision-making at all levels of the organization and the economy as a whole. A proper understanding of the concepts underlying financial reporting is essential for its effective use. One such concept is the synthetic concept, which covers the presentation and systematization of information in the form of aggregated reports. The article discusses the main aspects of the synthetic accounting concept, its principles, advantages and limitations in the context of modern accounting.

Синтетическая концепция бухгалтерской отчетности представляет собой подход, при котором вся финансовая информация агрегируется и обрабатывается в сводной (синтетической) форме. Это означает, что данные о финансовых операциях и результатах деятельности организации отражаются в обобщенном виде через несколько ключевых отчетных форм, таких как баланс, отчет о прибылях и убытках (прибыль и убытки), отчет о движении денежных средств и другие.

Синтетический подход в бухгалтерии предполагает классификацию и обобщение данных на основе крупных, обобщенных категорий и счетов, что позволяет предоставить пользователям отчетности (менеджерам, инвесторам, кредиторам, налоговым органам) необходимую информацию о финансовом состоянии компании без углубленного анализа отдельных операционных событий. Такой подход обычно используется для создания отчетов, которые дают представление о крупных финансовых категориях, таких как активы, обязательства, капитал, доходы и расходы.

Противоположностью синтетического учета является аналитический учет, который более детализирован и ориентирован на детальное описание операций, а также на учет всех элементов финансовой информации на уровне конкретных счетов и хозяйственных операций. В синтетическом учете информация агрегируется на уровне категорий, что делает отчеты проще для восприятия и анализа на высоком уровне управления, но с потерей детализации.

Например, в синтетическом учете могут быть объединены все счета по активам, которые затем делятся на более узкие аналитические счета для более детальной отчетности.

Основными элементами синтетической бухгалтерской отчетности являются:

- Баланс — это основной финансовый отчет, который дает общее представление о финансовом положении организации на определенный момент времени. В нем синтетически отображаются активы, обязательства и собственный капитал.

- Отчет о прибылях и убытках — агрегированное представление о доходах, расходах и прибыли организации за определенный период.

- Отчет о движении денежных средств — анализирует притоки и оттоки денежных средств, что позволяет оценить ликвидность и финансовую гибкость организации.

Эти отчеты не содержат детализированной информации по отдельным операциям или конкретным элементам учета, а служат для того, чтобы предоставить пользователю полное представление о финансовой ситуации компании.

Принципы синтетической концепции бухгалтерской отчетности

Синтетическая концепция бухгалтерской отчетности основывается на нескольких ключевых принципах, которые обеспечивают ее эффективность и соответствие нормативным требованиям. Наиболее важными из них являются:

1. Основной принцип синтетической концепции — это принцип обобщенности, который предполагает представление финансовой информации в сводной форме. Вместо того чтобы показывать каждую отдельную операцию или счет, синтетический учет объединяет данные по общим категориям, что позволяет получить быстрый обзор состояния организации.

2. Принцип стандартности

Стандартность — это требование к созданию унифицированных форм отчетности, которые используются во всех организациях, работающих в рамках одного законодательства и международных стандартов. Согласно этому принципу, синтетическая отчетность должна быть составлена в соответствии с утвержденными стандартами, такими как Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) или национальные стандарты (например, РСБУ в России).

3. Принцип полноты

Принцип полноты предполагает, что синтетическая отчетность должна включать все необходимые данные для того, чтобы дать полное представление о финансовом положении организации. Это означает, что в отчетности должны быть учтены все активы, обязательства, доходы и расходы, даже если они не детализированы на уровне отдельных счетов.

4. Принцип последовательности

Принцип последовательности требует, чтобы синтетический учет велся по единой методике на протяжении времени. Это позволяет пользователям отчетности сравнивать данные между отчетными периодами и отслеживать изменения в финансовом положении организации.

Преимущества и ограничения синтетической концепции

- Преимущества синтетической концепции

1. Упрощение финансового анализа. Синтетическая концепция предоставляет пользователям отчетности обобщенную информацию, которая позволяет легко оценить общие финансовые показатели компании, такие как ликвидность, рентабельность и финансовая стабильность.

2. Снижение затрат на подготовку отчетности. Объединение финансовых данных в более широкие категории снижает сложность и время, необходимое для подготовки отчетности, что, в свою очередь, снижает административные расходы.

3. Унифицированность. Синтетическая отчетность соответствует международным и национальным стандартам, что облегчает понимание и сопоставимость финансовых данных для внешних пользователей.

- Ограничения синтетической концепции

1. Потеря детализированной информации. Главным ограничением синтетической концепции является отсутствие подробного анализа каждой операции, что может затруднить глубокий финансовый анализ и диагностику отдельных проблем.

2. Риск недостаточной прозрачности. В случае с синтетической отчетностью отдельные элементы финансовых операций скрываются за

обобщенными категориями, что может привести к снижению прозрачности и затруднить идентификацию потенциальных финансовых рисков.

3. Необходимость в аналитическом учете. Для более глубокого анализа и принятия оперативных решений синтетическая отчетность часто требует дополнительной детализированной аналитической отчетности.

Синтетическая концепция в контексте современных стандартов бухгалтерской отчетности

Синтетическая концепция бухгалтерской отчетности является важной частью как национальных, так и международных стандартов. В рамках Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) используются синтетические подходы для формирования отчетов, таких как баланс, отчет о прибылях и убытках, а также отчет о движении денежных средств. Эти отчеты представляют обобщенные данные, которые служат основой для принятия решений внешними пользователями, такими как инвесторы, кредиторы и государственные органы.

Однако для более глубокого анализа и оптимального управления финансовыми потоками компании требуется использовать и аналитический учет, который детализирует данные на уровне отдельных операций и счетов.

Синтетическая концепция бухгалтерской отчетности является важной частью финансовой отчетности, обеспечивающей агрегацию и представление ключевых финансовых данных. Она предоставляет внешний и внутренний аудитории необходимую информацию для принятия обоснованных решений, однако также имеет ряд ограничений, связанных с потерей детализации и прозрачности. Важно помнить, что синтетический учет, хотя и предоставляет полезную общую картину, должен дополняться аналитическим учетом для более глубокого понимания финансового состояния организации и своевременного выявления возможных рисков.

Список литературы

1. Чеботарев Н. Ф. Оценка стоимости предприятия (бизнеса): учебник для бакалавров / Н. Ф. Чеботарев. М.: Дашков и К, 2014.
2. Федюнин Д. В. Условия и возможности построения инновационной модели устойчивого развития розничных торговых сетей // Российское предпринимательство. 2015. № 11.
3. Юсупова Э. Р. Оценка эффективности стратегии инновационного развития предприятия // Креативная экономика 2015. № 2. Т. 9.

ӘОЖ 658.3:65.012.4

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ ПЕРСОНАЛЫН ОҚЫТУ ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ КОУЧИНГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Серік М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена применению коучинг технологий в практике обучения персонала современных организаций. В условиях быстроменяющегося рынка труда и

постоянных изменений в бизнес-среде, эффективное обучение и развитие сотрудников становится ключевым фактором конкурентоспособности компании. Коучинг, как инновационный метод, направлен на развитие потенциала сотрудников, улучшение их личных и профессиональных качеств, а также на повышение мотивации и продуктивности. В статье рассматриваются основные принципы и методы коучинга, его роль в организации процесса обучения, а также конкретные примеры применения коучинга для улучшения командной работы, развития лидерских качеств и повышения личной ответственности сотрудников. Особое внимание уделяется важности персонализированного подхода, который позволяет учитывать индивидуальные особенности сотрудников и создавать персональные планы развития.

Summary This article is dedicated to the application of coaching technologies in the practice of employee training in modern organizations. In the context of a rapidly changing labor market and constant business environment transformations, effective training and development of employees become key factors in a company's competitiveness. Coaching, as an innovative method, aims to develop employees' potential, enhance their personal and professional qualities, as well as increase motivation and productivity. The article explores the main principles and methods of coaching, its role in organizing the learning process, and specific examples of how coaching can improve teamwork, develop leadership qualities, and increase personal responsibility among employees. Special attention is given to the importance of a personalized approach, which takes into account individual employee characteristics and creates personalized development plans.

Қазіргі уақытта ұйымдар үшін персоналдың кәсіби дамуы мен оқытуы маңызды стратегиялық ресурсқа айналған. Ұйымдар өз қызметкерлерінің әлеуетін толықтай аша білу үшін әр түрлі оқыту әдістерін қолдануда. Соның ішінде коучинг технологияларының қолданылуы, әсіресе, жетекші қызметкерлер мен топтардың кәсіби дағдыларын дамытуда маңызды орын алады. Коучинг – бұл жеке тұлғалардың өздігінен шешім қабылдай білу қабілетін дамытуға бағытталған әдіс, ол қазіргі уақытта корпоративтік мәдениет пен жұмысқа деген көзқарасқа терең ықпал етеді. Бұл мақалада қазіргі заманғы ұйымдарда коучинг технологияларын қолданудың негізгі принциптері мен әдістері қарастырылады.

Коучинг — бұл адамдардың өзін-өзі жүзеге асыруына, өз әлеуетін барынша ашуына және жеке даму мүмкіндіктерін іске асыруға көмектесетін тәсіл. Ол қызметкердің қажеттіліктері мен мақсаттарына негізделген және мотивациялық тұрғыдан қолдау көрсететін әдіс болып табылады. Коучингтің басты мақсаты — адамды оның әлеуетін жүзеге асыруға, шешімдер қабылдауға және олардың өміріндегі қиындықтарды жеңуге бағыттау.

Коучингтің негізгі сипаттамалары:

- Бірегейлік: Әр адам жеке тұлға ретінде қарастырылып, оның мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріледі.
- Өзін-өзі тану: Коучинг тұлғаның өз күшін сезінуіне көмектеседі, шешімдерді өздігінен қабылдай білуге үйретеді.
- Тұрақты даму: Коучингтің ұзақ мерзімді әсері — қызметкердің кәсіби әрі жеке тұрғыдан үздіксіз дамуында жатыр [1].

Коучингтің бірнеше түрлері бар, олардың әрқайсысы белгілі бір мақсатқа және контекстке бағытталған. Әр түрі ұйымдағы түрлі деңгейдегі қызметкерлер үшін қолданылуы мүмкін:

1. Жеке коучинг

Жеке коучинг – бұл жеке тұлғаның кәсіби дамуын қамтамасыз етуге бағытталған тәсіл. Әдетте бұл әдіс басшылар мен көшбасшылар үшін қолданылады. Жеке коучинг арқылы қызметкер өзінің күшті жақтарын анықтай алады, ішкі кедергілерді жоюға және мақсатқа жетуге арналған стратегияларды құрастырады.

2. Топтық коучинг

Топтық коучинг бірнеше адаммен жұмыс істеуге арналған. Бұл әдіс топтық коммуникация мен ынтымақтастықты дамытуға, ұйым ішінде тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Топтық коучинг жұмысшылар арасында бірлескен мақсатқа жетуге және ортақ нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған.

3. Көшбасшылық коучинг

Көшбасшылық коучингтің мақсаты – менеджерлер мен жетекшілердің көшбасшылық дағдыларын дамыту. Бұл әдіс командаларды басқару, шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға, лидерлік қасиеттерді нығайтуға көмектеседі.

4. Өсу коучингі

Бұл коучинг қызметкерлердің жеке және кәсіби тұрғыдан өсуіне бағытталған. Өсу коучингі арқылы қызметкерлер өздерінің мақсаттарын нақты анықтайды, оларды орындау үшін қажетті дағдылар мен білімді игереді [2].

Коучингтің ұйымдар үшін көптеген артықшылықтары бар:

1. Жеке тұлғалық даму

Коучинг жеке тұлғаның дамуында шешуші рөл атқарады. Қызметкерлер өз әлеуетін толығымен аша алады, өздерінің кәсіби және жеке дағдыларын жетілдіреді.

2. Өнімділікті арттыру

Коучинг арқылы қызметкерлердің мотивациясы мен жұмысына деген қатынасы өзгереді, бұл өз кезегінде еңбек өнімділігін арттыруға ықпал етеді. Өзін-өзі басқару мен мақсат қою дағдылары қызметкерлердің жұмыс нәтижелеріне тікелей әсер етеді.

3. Жетекшілік дағдыларын дамыту

Коучинг менеджерлер мен жетекшілердің көшбасшылық дағдыларын дамытуда маңызды рөл атқарады. Коучинг арқылы олар командаларды тиімді басқаруды, ынталандыру мен бағыттауды үйренеді.

4. Командалық жұмысты нығайту

Топтық коучинг команданың жұмысын үйлестіруге, өзара түсіністік пен сенімділікті арттыруға көмектеседі. Бұл өз кезегінде ұйымдағы жалпы жұмыс атмосферасын жақсартады.

5. Мақсаттарға жетуді қамтамасыз ету

Коучинг арқылы қызметкерлер өз мақсаттарын нақты анықтайды және оған жету үшін қажетті қадамдарды жоспарлайды. Бұл олардың жұмысқа деген көзқарасын өзгертіп, нәтижелерге жетуді жеңілдетеді [3].

Коучинг технологияларын енгізу үшін бірнеше маңызды қадамдар қажет:

1. Қажеттілік анализі

Қандай да бір коучинг бағдарламасын енгізу алдында ұйымдағы қажеттіліктерді зерттеу қажет. Қызметкерлердің қандай дағдыларды дамыту қажеттігін және қандай мәселелердің туындайтынын анықтау маңызды.

2. Мақсат қою және жоспарлау

Коучинг процесінің мақсаттары мен нақты нәтижелерін анықтау қажет. Бұл мақсаттар қызметкердің жеке дамуына бағытталған болуы тиіс.

3. Қолдау көрсету

Коучингті тек бір реттік шара ретінде емес, үздіксіз даму процесі ретінде қарастыру керек. Басшылар мен менеджерлердің қолдауы қызметкерлердің нәтижелі дамуында маңызды рөл атқарады.

4. Кері байланыс және бағалау

Коучингтің нәтижелерін бағалап, кері байланыс беру арқылы процесс тиімділігін арттыруға болады. Кері байланыс қызметкердің өз дамуына және коучингке қатысуына оң әсер етеді [4].

Қазіргі заманғы ұйымдар үшін коучинг технологиялары персоналды оқыту және дамыту саласындағы тиімді құралдардың бірі болып табылады. Бұл әдіс қызметкерлердің кәсіби дағдыларын дамытуға, олардың мотивациясын арттыруға және ұйымның жұмыс нәтижелілігін жақсартуға көмектеседі. Коучингтің барлық аспектілерін дұрыс жүзеге асыру, оның әр қызметкердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып қолданылуы ұйымның ұзақ мерзімді табысына әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бенжамен, Ж. Мотивация и коучинг / Ж. Бенжамен. – М.: Институт психологических технологий, 2010.
2. Смит, Д. Коучинг для лидеров: Практическое руководство / Д. Смит. – М.: Питер, 2018.
3. Гайдар, И. Коучинг в организациях: теория и практика / И. Гайдар. – М.: Инновации, 2015.
4. Маккензи, Дж. Коучинг как инструмент личной эффективности / Дж. Маккензи. – СПб.: Речка, 2020.

УДК 81.13

ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Стаценко О.А., Купешев А.Ш.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Аннотация: В этой статье рассматриваются ключевые аспекты использования искусственного интеллекта в образовании, включая его преимущества, проблемы и перспективы развития.

Summary: This article explores the key aspects of using AI in education, including its benefits, challenges, and development prospects.

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в образовательную сферу становится неотъемлемой частью современного образовательного процесса. ИИ предлагает новые возможности для персонализации обучения, автоматизации административных задач и повышения эффективности образовательных практик.

В последние годы наблюдается стремительное внедрение ИИ в образовательные учреждения по всему миру. В Казахстане, например, 95 вузов уже интегрировали новые дисциплины, связанные с ИИ, в свои учебные программы. Министерство образования и науки Республики Казахстан утвердило «Концептуальные основы внедрения ИИ на 2025–2029 годы», что свидетельствует о государственной поддержке и стратегическом подходе к интеграции ИИ в образование [1].

Международные организации также признают важность ИИ в образовании. ЮНЕСКО посвятило Международный день образования 2025 года искусственному интеллекту, подчеркивая необходимость инвестиций в подготовку преподавателей и студентов для разумного использования этой технологии в образовательном процессе.

ИИ позволяет адаптировать образовательный процесс под индивидуальные потребности каждого учащегося. Системы на основе ИИ могут анализировать успеваемость студентов, выявлять их сильные и слабые стороны, предлагая соответствующие материалы и задания для улучшения результатов. Это способствует более глубокому усвоению материала и повышению мотивации учащихся.

ИИ может значительно упростить административную работу в образовательных учреждениях. Автоматизация процессов, таких как оценка домашних заданий, составление расписаний и обработка заявок, позволяет освободить время преподавателей и административного персонала для более важных задач [2]. На рисунке 1 показаны основные направления использования ИИ в образовании.

Рисунок 1 - Основные направления использования ИИ в образовании

Использование ИИ в обучении способствует развитию когнитивных и креативных способностей учащихся. Системы на основе ИИ могут предоставлять учащимся разнообразные задания, стимулирующие критическое мышление, решение проблем и творческий подход к обучению.

Внедрение ИИ в образование вызывает ряд этических и правовых вопросов. Необходимо обеспечить защиту персональных данных учащихся, предотвратить дискриминацию и обеспечить прозрачность алгоритмов, используемых в образовательных системах.

Для эффективного использования ИИ в образовательном процессе необходимо подготовить педагогов, обладающих необходимыми знаниями и навыками. Это включает в себя обучение использованию ИИ-инструментов, а также понимание их возможностей и ограничений.

Внедрение ИИ в образование требует наличия соответствующей технической инфраструктуры, включая высокоскоростной интернет, современные компьютеры и программное обеспечение. В некоторых регионах, особенно в развивающихся странах, отсутствие такой инфраструктуры может стать серьёзным препятствием для внедрения ИИ в образовательный процесс.

Будущее образования связано с интеграцией мультимодальных ИИ-систем, способных обрабатывать текстовую, аудиовизуальную и сенсорную информацию. Такие системы могут создавать более интерактивные и погружающие образовательные среды, способствующие лучшему усвоению материала.

Перспективы развития ИИ в образовании включают в себя не замену преподавателей, а их сотрудничество с ИИ-системами. ИИ может выполнять рутинные задачи, освобождая время преподавателей для более творческой и индивидуальной работы с учащимися[3].

Университет Мирас активно интегрирует ИИ в свою образовательную систему, предлагая студентам и преподавателям инновационные инструменты для улучшения учебного процесса. В частности, университет разработал собственный образовательный портал, который поддерживает дистанционные технологии обучения, позволяя студентам обучаться и сдавать экзамены в удобное время и месте [4].

Кроме того, университет активно сотрудничает с международными образовательными учреждениями, такими как Сеульский Кибер университет, что способствует обмену опытом и внедрению передовых технологий в образовательный процесс.

Использование искусственного интеллекта в образовательном процессе открывает новые горизонты для персонализации обучения, автоматизации административных задач и развития когнитивных способностей учащихся. Однако для эффективного внедрения ИИ необходимо учитывать этические, правовые и технические аспекты, а также обеспечить подготовку педагогов и наличие соответствующей инфраструктуры. Будущее образования связано с гармоничным сочетанием возможностей ИИ и человеческого потенциала, что позволит создать более эффективную и доступную образовательную среду.

Список использованной литературы

1. Приказ об утверждении Концептуальных основ внедрения искусственного интеллекта в систему среднего, технического и профессионального, послесреднего образования на 2025–2029 годы. «Концептуальные основы внедрения ИИ на 2025–2029 годы»,
2. Костикова Л. П., Есенина Н. Е., Ольков А. С. «Искусственный интеллект в образовательном процессе современного университета: результаты опроса студентов». Научно-методический электронный журнал «Концепт». № 2 (февраль), 2025. [Концепт](#)
3. Кушеккалиев А. Н., Искалиева А. У., Имангалиева Б. С. «Образование и искусственный интеллект». Вестник университета Ясави. № 4 2024 год
4. landing.miras.edu.kz

ӘОЖ 338.24

МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ САЯСАТ ШЕҢБЕРІНДЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ НАРЫҚТЫҚ КҮШІН РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Тоялықызы А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена теоретическим и методологическим основам регулирования рыночной силы хозяйствующих субъектов в рамках антимонопольной политики. В условиях рыночной экономики наличие монополий может существенно влиять на конкурентоспособность и развитие отраслей, создавая барьеры для свободной конкуренции и ограничивая экономические возможности других участников рынка. В работе рассматриваются ключевые аспекты антимонопольной политики, направленной на регулирование рыночной силы крупных игроков, с целью обеспечения справедливой конкуренции. Оценены различные методы и инструменты, используемые для регулирования монополий, такие как ценовое регулирование, контроль за слияниями и поглощениями, а также ограничения на антиконкурентные практики. Кроме того, в статье проанализированы теоретические и методологические подходы к исследованию антимонопольной политики, а также представлены ключевые принципы, лежащие в основе формирования законодательства и стратегий, направленных на поддержку конкуренции и противодействие монополистической деятельности. Акцент сделан на важности развития эффективного механизма регулирования рыночной силы, который может гарантировать прозрачность, справедливость и устойчивость рыночных процессов.

Summary The article is dedicated to the theoretical and methodological foundations of regulating the market power of economic entities within the framework of antimonopoly policy. In a market economy, the presence of monopolies can significantly affect competitiveness and industry development, creating barriers to free competition and limiting the economic opportunities of other market participants. The paper discusses key aspects of antimonopoly policy aimed at regulating the market power of large players to ensure fair competition. Various methods and tools used to regulate monopolies are evaluated, such as price regulation, control over mergers and acquisitions, and restrictions on anti-competitive practices. Additionally, the article analyzes theoretical and methodological approaches to studying antimonopoly policy, presenting the key principles that underpin the development of legislation and strategies aimed at supporting competition and combating monopolistic activities. Emphasis is placed on the importance of developing an effective mechanism for regulating market power that can ensure transparency, fairness, and stability of market processes.

Қазіргі нарықтық экономикада бәсекелестік ортаны сақтау, оның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету өте маңызды. Бірақ экономиканың түрлі салаларында монополиялардың пайда болуы бұл мақсатқа қол жеткізуді қиындатуы мүмкін. Монополиялар нарықтағы бәсекелестікті шектеу арқылы өздеріне артықшылықтар жасайды, бұл нарықтағы баға мен сапа деңгейіне теріс әсерін тигізеді. Осыған байланысты монополияға қарсы саясаттың маңызы зор. Бұл саясат шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық күшін реттеу арқылы монополиялардың теріс әсерлерін болдырмауға бағытталған.

Мақалада монополияға қарсы саясат шеңберінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық күшін реттеудің теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылған. Бұл ретте басты назар монополиялардың экономикалық және құқықтық ықпалын шектеуге, сондай-ақ нарықта бәсекелестік ортаны сақтау үшін қолданылатын әдістер мен құралдарға аударылады.

Монополияға қарсы саясаттың негізгі мақсаты — нарықтық бәсекелестікті қорғау және монополистік жағдайлардың алдын алу. Бұл саясат экономикалық субъектілердің нарықтық күшін реттейтін механизмдер мен құралдар жүйесін қамтиды. Монополияға қарсы саясаттың тиімділігі монополистік құрылымдардың нарыққа әсерін азайтуға және жаңа бәсекелестердің нарыққа кіруін жеңілдетуге мүмкіндік береді [1].

Монополияға қарсы саясаттың негізгі мақсаттары мыналар болып табылады:

- Бәсекелестікті сақтап, нарықтағы монополистік үстемдікті шектеу;
- Нарыққа кірудің кедергілерін жою және шағын және орта кәсіпорындардың дамуына жағдай жасау;
- Баға мен сапаның тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- Шаруашылық жүргізуші субъектілердің әлеуметтік жауапкершілігін арттыру.

Нарықтық күштің реттелуі әртүрлі әдістер мен құралдар арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте келесі негізгі әдістер кеңінен қолданылады:

1. Құқықтық реттеу

Құқықтық реттеу нарықта монополистік әрекеттерді бақылаудың маңызды құралы болып табылады. Бұл салада мемлекеттік заңнамалық актілер мен нормативтік құжаттар қабылданады. Монополияға қарсы заңдар кәсіпорындардың монополистік жағдайға ие болуын болдырмауға бағытталған, сондай-ақ бәсекелестікті шектеуге арналған келісімдер мен іс-әрекеттерді анықтап, оларды заңды түрде реттейді.

2. Баға реттеуі

Бағаларды реттеу монополияның үстем жағдайын шектеу үшін қолданылатын негізгі әдістердің бірі болып табылады. Монополистік компаниялардың өнімдеріне бағаны асыра көтеруін болдырмау үшін мемлекет баға деңгейін бақылап отырады. Әдетте, баға реттеу мемлекеттік немесе жергілікті органдардың қатысуымен жүзеге асырылады, бұл тұтынушылардың мүддесін қорғауға бағытталған.

3. Салааралық реттеу

Салааралық реттеу нарыққа жаңа бәсекелестерді тарту үшін қолданылады. Бұл ретте мемлекет өз саясатын салааралық үйлестіру және жоспарлау арқылы жүзеге асырады. Салааралық реттеу механизмдері кәсіпорындардың нарықтағы басымдықтарын төмендетуге және жаңа нарықтық қатысушылардың пайда болуына мүмкіндік береді.

4. Монополияға қарсы бақылау

Монополияға қарсы бақылау — монополистік әрекеттерді бақылау және талдау мақсатында жүргізілетін жүйелі жұмыс болып табылады. Бұл процесс нарықтағы басты ойыншылардың және олардың іс-әрекеттерін реттеу үшін қолданылатын шараларды қамтиды. Бақылау барысында антимонополиялық заңдардың бұзылуы анықталса, тиісті санкциялар мен шаралар қолданылады.

Монополияға қарсы саясаттың тиімділігін бағалау бірнеше критерийлер бойынша жүзеге асырылады:

- Нарықтағы бәсекелестік деңгейі: Жоғары бәсекелестік деңгейі монополияға қарсы саясаттың тиімділігін көрсетеді. Бұл нарықтағы әртүрлі ойыншылардың үлесін, бағалар мен қызмет сапасының теңгерімін қамтиды.
- Шағын және орта кәсіпорындардың дамуы: Монополияға қарсы саясаттың тиімділігі шағын және орта бизнес субъектілерінің нарыққа кіріп, дамуына мүмкіндік берген жағдайда жоғары болады.
- Баға және сапа: Бағалардың тұрақтылығы және сапаның артуы монополияға қарсы саясаттың сәтті іске асырылғанын білдіреді [2].

Монополияға қарсы саясат шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтық күшін реттеудің тиімді механизмі болып табылады. Бұл саясаттың басты мақсаты — бәсекелестікті қамтамасыз ету, монополистік үстемдікті шектеу және экономиканың барлық салаларында тең жағдайларды қамтамасыз ету. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің нарықтағы күшін реттеу әдістері құқықтық, баға және салааралық реттеу сияқты бірнеше әдістерді қамтиды.

Монополияға қарсы саясаттың тиімділігін бағалау нәтижелері оның әлеуметтік-экономикалық әсерін анықтауға және экономиканың барлық салаларында бәсекелестікті дамытуға мүмкіндік береді. Бұл ретте мемлекет, құқық қорғаушы органдар мен кәсіпорындар арасындағы ынтымақтастық маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Москалевич, Г.Н. Естественная монополия в Евразийском экономическом союзе: понятие, сущность, виды и сферы деятельности / Г.Н. Москалевич // Трактория науки (электронный научный журнал). - 2016. - №4(9). - С.61-80
2. Недведцкий, В. М., Естественные монополии как объект государственного управления / В. М. Недведцкий, Н. А. Лукашенко // Молодой ученый. - 2014. - № 8. - С. 551-553.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Туребаева Ж.К.¹, Кененбаева З.М.¹, Жаздықбаева Д.П.².

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан¹

Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, Казахстан²

Резюме: В статье рассматриваются концептуальные и прикладные аспекты внедрения цифровых технологий в аудиторскую деятельность Республики Казахстан. Особое внимание уделяется современным инструментам цифровой трансформации аудита, включая анализ больших данных, автоматизацию аудиторских процедур и использование специализированных программных решений. Определены основные преимущества цифровизации аудита, а также проблемы и перспективы развития аудиторской деятельности в условиях цифровой экономики.

Resume: The article discusses the conceptual and applied aspects of the introduction of digital technologies in the auditing activities of the Republic of Kazakhstan. Special attention is paid to modern audit digital transformation tools, including big data analysis, automation of audit procedures and the use of specialized software solutions. The main advantages of digitalization of auditing, as well as problems and prospects for the development of auditing activities in the digital economy are identified.

Современный этап развития мировой экономики характеризуется активным внедрением цифровых технологий в различные сферы деятельности. Развитие информационных систем, облачных технологий, искусственного интеллекта и анализа больших данных существенно влияет на организацию управления предприятиями и методы финансового контроля.

Аудиторская деятельность также претерпевает значительные изменения. Традиционные методы аудита постепенно дополняются цифровыми инструментами, позволяющими повысить точность анализа, ускорить обработку информации и улучшить качество аудиторских заключений.

Для Республики Казахстан цифровизация аудита является важным направлением развития финансового контроля и повышения прозрачности бизнеса. В условиях интеграции страны в глобальную экономику внедрение современных технологий в аудиторскую практику способствует повышению доверия инвесторов и эффективности финансового управления.

Цель данной статьи заключается в исследовании концептуальных и прикладных аспектов использования цифровых технологий в аудиторской деятельности Республики Казахстан, а также определении их влияния на развитие современной аудиторской практики.

Цифровизация аудита представляет собой процесс внедрения современных информационных технологий в аудиторскую деятельность с целью повышения эффективности анализа финансовой информации и автоматизации аудиторских процедур [1].

Основными задачами цифровизации аудита являются:

- повышение качества аудиторских проверок;

- автоматизация анализа финансовых данных;
- снижение вероятности человеческих ошибок;
- ускорение процесса обработки информации;
- повышение прозрачности финансовой отчетности.

Цифровые технологии позволяют аудиторам анализировать большие объемы данных, выявлять аномалии в финансовой информации и проводить более глубокий анализ хозяйственной деятельности организаций.

В современной теории аудита выделяют несколько направлений цифровой трансформации:

1. автоматизация аудиторских процедур;
2. использование аналитических инструментов обработки данных;
3. внедрение систем непрерывного аудита;
4. применение технологий искусственного интеллекта.

Эти направления формируют новую модель аудиторской деятельности, ориентированную на использование цифровых инструментов и аналитических платформ.

В настоящее время аудиторские компании активно используют различные цифровые технологии, которые позволяют значительно повысить эффективность аудиторских проверок.

Анализ больших данных (Big Data).

Одним из наиболее перспективных направлений цифровизации аудита является использование технологий анализа больших данных. Эти технологии позволяют аудиторам анализировать значительные массивы финансовой информации и выявлять скрытые закономерности [2].

Применение Big Data в аудите дает возможность:

- анализировать все финансовые операции предприятия;
- выявлять подозрительные транзакции;
- оценивать финансовые риски;
- прогнозировать финансовое состояние организации.

Искусственный интеллект и машинное обучение.

Технологии искусственного интеллекта позволяют автоматизировать сложные аналитические процессы. Системы машинного обучения способны анализировать финансовые данные, выявлять отклонения и формировать аналитические отчеты.

Использование искусственного интеллекта позволяет аудиторам:

- ускорить анализ финансовой информации;
- повысить точность выявления ошибок;
- снизить трудоемкость аудиторских процедур.

Облачные технологии.

Облачные сервисы обеспечивают удаленный доступ к финансовой информации и позволяют аудиторам работать с данными в режиме реального времени.

Преимущества использования облачных технологий в аудите:

- возможность удаленного проведения аудиторских процедур;

- безопасное хранение данных;
 - доступ к информации из различных источников;
 - повышение скорости обмена информацией между аудитором и клиентом.
- Автоматизированные аудиторские системы.

Современные программные продукты позволяют автоматизировать многие этапы аудиторской проверки. Такие системы помогают аудиторам анализировать бухгалтерскую отчетность, выявлять ошибки и формировать аудиторские заключения [3].

Автоматизация аудита значительно снижает временные затраты и повышает качество аналитической работы.

В Республике Казахстан процесс цифровизации аудиторской деятельности развивается в рамках общей стратегии цифровой трансформации экономики.

В последние годы наблюдаются следующие тенденции:

- внедрение электронного документооборота;
- развитие цифровых платформ финансовой отчетности;
- использование автоматизированных систем учета;
- расширение применения аналитических инструментов.

Казахстанские аудиторские компании постепенно внедряют современные программные решения для анализа финансовых данных и автоматизации аудиторских процедур.

Кроме того, государственные органы активно развивают цифровые системы налогового администрирования и финансового контроля, что также способствует развитию цифрового аудита.

Однако внедрение цифровых технологий в аудиторскую практику сопровождается рядом проблем:

- недостаточный уровень цифровых компетенций специалистов;
- высокая стоимость внедрения современных технологий;
- необходимость модернизации нормативно-правовой базы;
- вопросы информационной безопасности.

Решение этих проблем требует комплексного подхода и активного взаимодействия государства, бизнеса и профессиональных аудиторских организаций.

Использование цифровых технологий в аудите обеспечивает ряд значительных преимуществ:

-Автоматизация процессов позволяет значительно сократить время проведения аудиторских проверок и повысить производительность работы аудиторов.

-Цифровые инструменты обеспечивают более точный анализ финансовой информации и позволяют выявлять даже незначительные отклонения.

Снижение рисков. Использование аналитических систем способствует более эффективному выявлению финансовых рисков и мошеннических операций.

Улучшение качества аудиторских заключений. Благодаря применению современных технологий аудиторы получают более полную и достоверную информацию о финансовом состоянии организации.

Повышение прозрачности бизнеса. Цифровизация аудита способствует повышению прозрачности финансовой отчетности и укреплению доверия со стороны инвесторов и партнеров.

Перспективы развития цифровых технологий в аудите.

В ближайшие годы роль цифровых технологий в аудиторской деятельности будет продолжать возрастать. Среди основных направлений развития можно выделить:

- расширение использования искусственного интеллекта;
- развитие систем непрерывного аудита;
- интеграцию аудиторских платформ с государственными информационными системами;
- применение технологий блокчейн для повышения прозрачности финансовых операций.

В условиях цифровой экономики аудиторские компании должны активно внедрять инновационные технологии и развивать цифровые компетенции специалистов.

В целом, цифровая трансформация оказывает значительное влияние на развитие аудиторской деятельности. Использование современных информационных технологий позволяет повысить эффективность аудиторских проверок, улучшить качество анализа финансовых данных и снизить риски ошибок.

В Республике Казахстан процесс цифровизации аудита постепенно развивается, однако для его дальнейшего успешного внедрения необходимо совершенствование нормативно-правовой базы, развитие цифровой инфраструктуры и повышение квалификации специалистов.

Таким образом, внедрение цифровых технологий является важным фактором развития аудиторской деятельности и повышения прозрачности финансовой системы страны.

Список использованной литературы

1. Макальская М.Л., Мельник М.В., Пирожкова Н.А. Основы аудита: Курс лекций с ситуационными задачами. – 2- изд., перераб. И доп. – М.: Изд-во «Дело и сервис», 2015;
2. Мировая экономика: учебное пособие / Е. Г. Гужва, М. И. Лесная, А. В. Кондратьев, А. Н. Егоров; СПбГАСУ. – СПб., 2019;
3. Международные экономические отношения: учебник для вузов / под ред. Б.М. Смитиенко. - 2-е изд. - Москва: ИНФРА-М, 2018. - 528 с;

ЫҚТИМАЛДЫҚ ҮЛЕСТІРУ ҚОСПАЛАРЫНЫҢ ЫДЫРАУЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН МӘЛІМЕТТЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

Түзелбек А.Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена разработке типологии данных, основанной на анализе расщепления вероятностных распределений, которые играют важную роль в различных областях науки, таких как физика, химия и биология. В работе рассматриваются основные принципы и подходы к созданию математических моделей, основанных на вероятностных распределениях, для прогнозирования и анализа процессов разложения (ыдырау). В статье подробно обсуждаются методы типологии данных, позволяющие классифицировать различные типы вероятностных распределений, которые могут быть использованы для моделирования разложения и других динамических процессов в рамках статистического анализа. Особое внимание уделяется математическим моделям, использующим вероятностные распределения для описания процессов с учетом случайных факторов, что может быть полезно в контексте разработки новых технологий в химической и биологической областях. Также рассматриваются примеры применения типологии данных для оптимизации процессов в промышленных и научных исследованиях, а также для повышения точности прогнозирования.

Summary This article is dedicated to the development of a data typology based on the analysis of the decomposition of probabilistic distributions, which play a significant role in various scientific fields such as physics, chemistry, and biology. The paper discusses the fundamental principles and approaches to creating mathematical models based on probabilistic distributions for forecasting and analyzing decay processes. It thoroughly examines data typology methods that classify different types of probabilistic distributions, which can be used to model degradation and other dynamic processes within statistical analysis. Special attention is given to mathematical models that use probabilistic distributions to describe processes taking into account random factors, which can be beneficial in the context of developing new technologies in the chemical and biological domains. The article also provides examples of applying data typology for optimizing processes in industrial and scientific research, as well as improving the accuracy of predictions.

Қазіргі заманғы ғылыми және инженерлік салаларда ықтималдық үлестірулердің қоспаларын қолдану маңызды орын алады. Бұл үлестірулер түрлі жүйелерде, атап айтқанда, химиялық және физикалық процестерде, сондай-ақ биологиялық жүйелерде таралу заңдылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді. Ыдырау процестері, яғни жүйелердің немесе объектілердің уақыт өте келе бұзылуы мен өзгеруі, әртүрлі ықтималдық үлестірулердің қатысуымен сипатталады. Бұл зерттеу ықтималдық үлестірулердің қоспаларын қолдана отырып, ыдырау процестерін модельдеу мен бақылауды жүзеге асыру мақсатында мәліметтер типологиясын қалыптастыруды қарастырады [1].

Ықтималдық үлестірулер статистикалық таралымды сипаттайтын математикалық модельдер болып табылады. Олар кездейсоқ айнымалылардың ықтималдықтарымен байланысты болып, зерттелетін объектінің немесе процестің қандай да бір параметрінің белгілі бір мәнді қабылдау ықтималдығын сипаттайды. Ықтималдық үлестірулерінің кең таралған түрлеріне:

- Нормальды үлестіру — кездейсоқ айнымалылардың көпшілік жағдайында қолданылатын үлестіру.

- Экспоненциалды үлестіру — уақыттың өтуі мен оқиғалардың болу ықтималдығын сипаттайды.

- Гамма үлестіруі — белгілі бір үлестірудің кеңейтілген түрі, ол көп жағдайларда жүйелердің ыдырау процесін сипаттауға қолданылады.

Ықтималдық үлестірулерін қоспалар түрінде қолдану зерттеу процестеріне ықтималдықтар мен түрлі өзгерістерді болжауға мүмкіндік береді.

Ыдырау процесі – жүйенің күйінің өзгеруі, оның құрылымының бұзылуы немесе элементтерінің ыдырауы. Ыдырау процесі әртүрлі факторлардың ықпалында өтеді, және ол әрқашан кездейсоқтықпен байланысты болып келеді. Ыдырау процестерін ықтималдық үлестірулерінің қоспаларымен сипаттау кезінде келесі аспектілер ескеріледі:

- Ыдырау жылдамдығы — жүйенің немесе объектінің ыдырау деңгейін анықтайтын параметр. Бұл параметр ықтималдық үлестірудің сипаттамасы болуы мүмкін.

- Қолданылған үлестірулердің комбинациясы — бірнеше үлестіруді біріктіріп, нақты процестің қадамдарын және әртүрлі ықтималдықтарды ескере отырып модель құру.

Осы үдерістердің нәтижелері математикалық модельдерде ықтималдық үлестірулердің қоспаларын қолдану арқылы дәл сипатталады [2].

Мәліметтер типологиясы – мәліметтерді белгілі бір топтарға немесе категорияларға бөлу үдерісі. Ықтималдық үлестіру қоспалары негізінде мәліметтер типологиясын құруда келесі тәсілдер қолданылуы мүмкін:

- Классификация — деректердің топтарға бөлінуі, яғни деректердің белгілі бір сипаттамаларына немесе үлестіру түрлеріне байланысты классификация жүргізу. Бұл әдіс қоспа үлестірулерін тиімді пайдалану үшін маңыздылық танытады.

- Кластерлеу — деректерді белгілі бір топтарға жіктеу, бірақ олардың ішінде нақты шекараларсыз. Бұл әдіс ыдырау процестерін бақылау және болжау үшін тиімді болуы мүмкін.

- Нормализация және шкалалау — мәліметтерді белгілі бір стандартқа келтіру, осылайша мәліметтер арасындағы өзара айырмашылықтарды қысқарту.

Мәліметтер типологиясын құру үшін ықтималдық үлестірулерінің қоспаларын қолдану деректерді талдаудың дәлдігі мен нәтижелілігін арттырады.

Ықтималдық үлестіру қоспаларының ыдырауына негізделген мәліметтер типологиясын қолданудың бірқатар нақты салалары бар:

- Химиялық процестер — химиялық реакциялардағы ыдырау процестерін модельдеу кезінде қолданылатын үлестірулерді қоспалар түрінде қарастыру.

- Физикалық жүйелер — механикалық немесе термодинамикалық жүйелердің ыдырау процесін сипаттау үшін ықтималдық үлестірулерінің қоспалары пайдаланылады.

- Биологиялық процестер — организмдердегі ыдырау немесе қартаю процесін ықтималдық үлестірулер арқылы сипаттау.

Әрбір сала үшін ықтималдық үлестіру қоспаларының тиісті типологиясы қалыптастырылады, бұл өз кезегінде процестерді модельдеуде маңызды рөл атқарады [3].

Ықтималдық үлестіру қоспаларының ыдырауына негізделген мәліметтер типологиясы ғылыми және инженерлік есептеулерде маңызды рөл атқарады. Бұл типологияны қалыптастыру арқылы ықтималдықтар мен статистикалық мәліметтерді талдауды оңтайландырып, процестердің нәтижелілігін арттыруға болады. Мәліметтерді дұрыс типологиялау мен үлестірулерді дұрыс таңдау процестердің ықтималдық аспектілерін тиімді бақылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бардин, С.А. "Статистикалық үлестірулер теориясы", М., 2018.
2. Шмидт, П.М. "Ыдырау процестері және ықтималдық үлестірулер", СПб, 2017.
3. Кузнецова, И.В. "Химиялық реакциялардың ықтималдық модельдері", М., 2019.

ӘОЖ 336.7:005.35

ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ КОМПЛАЕНС: ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ

Түрделі Айдын Үсенұлы
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Комплаенс в финансовом секторе представляет собой систему соблюдения законодательных, регуляторных и внутренних требований, направленную на управление рисками и предотвращение финансовых преступлений. Внедрение комплаенса включает оценку рисков, разработку внутренних политик, назначение комплаенс-офицера, внедрение технологий мониторинга и обучение сотрудников. Международная практика (США, ЕС, Азия) показывает высокий уровень автоматизации и строгого регулирования. Основные проблемы включают высокие затраты, кадровый дефицит и частые изменения законодательства. Будущее комплаенса связано с развитием RegTech, искусственного интеллекта и блокчейн-технологий.

Summary Financial compliance is a system ensuring that financial institutions adhere to legal, regulatory, and internal requirements in order to manage risks and prevent financial crimes. Its implementation involves risk assessment, development of internal policies, appointment of a compliance officer, adoption of monitoring technologies, and employee training. International practices (US, EU, Asia) demonstrate highly regulated and technology-driven compliance frameworks. Key challenges include high implementation costs, lack of qualified professionals, and frequent regulatory changes. The future of compliance is closely linked to RegTech solutions, artificial intelligence, and blockchain-based monitoring systems.

Қаржы саласындағы комплаенс – ұйымдардың заңнамаға және реттеуші талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ететін басқару жүйесі. Ол тәуекелдерді басқару, қаржылық қылмыстардың алдын алу және ішкі бақылау механизмдерін қамтиды. Комплаенс жүйесін енгізу тәуекелдерді бағалау, ішкі саясаттарды әзірлеу, комплаенс офицерін тағайындау және цифрлық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асады. Халықаралық тәжірибе бұл жүйенің жоғары деңгейде автоматтандырылған және қатаң реттелгенін көрсетеді. Болашақта

комплаенс жасанды интеллект пен блокчейн технологияларымен тығыз байланысты дамиды.

Қазіргі заманғы қаржы жүйесі жаһандану, цифрландыру және реттеуші талаптардың күшеюі жағдайында қарқынды өзгерістерге ұшырап отыр. Банктер, сақтандыру ұйымдары, инвестициялық компаниялар мен финтех секторындағы кәсіпорындар үшін заңнама талаптарын сақтау тек формальды міндет емес, олардың тұрақты дамуы мен халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторы болып табылады. Осы контексте комплаенс жүйесі қаржы ұйымдарының қызметінде стратегиялық маңызға ие құрал ретінде қалыптасып отыр.

Комплаенс ұғымы ұйымның ұлттық және халықаралық заңнамаға, реттеуші стандарттарға, ішкі саясаттар мен этикалық нормаларға сәйкестігін қамтамасыз ететін кешенді басқару жүйесін білдіреді. Қаржы саласында бұл жүйе ақшаны жылыстатуға қарсы күрес, терроризмді қаржыландырудың алдын алу, санкциялық талаптарды сақтау, клиентті сәйкестендіру және қаржылық алаяқтықты болдырмау сияқты маңызды бағыттарды қамтиды.

Кесте 1. Қаржылық комплаенс жүйесін енгізу кезеңдері

Кезең	Мазмұны	Нәтижесі
Тәуекелдерді бағалау	Қаржылық, құқықтық, операциялық және беделдік тәуекелдерді анықтау	Ұйымның тәуекел картасы қалыптасады
Саясаттарды әзірлеу	AML, KYC, ішкі бақылау және этикалық кодекстерді дайындау	Ішкі нормативтік база құрылады
Комплаенс офицерін тағайындау	Тәуелсіз бақылаушы тұлғаны бекіту	Бақылау және есеп беру жүйесі іске қосылады
Технология енгізу	Автоматтандырылған мониторинг, AI, Big Data жүйелері	Күмәнді операцияларды анықтау мүмкіндігі артады
Оқыту және мәдениет	Қызметкерлерді тұрақты оқыту	Комплаенс мәдениеті қалыптасады

Қаржылық комплаенс ең алдымен тәуекелдерді басқару жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол ұйымның заң бұзушылықтарға жол бермеуін, қаржылық операциялардың ашықтығын және клиенттермен қарым-қатынастың адалдығын қамтамасыз етеді. Қазіргі қаржы нарығында комплаенс тек бақылау функциясын атқарып қана қоймай, сонымен қатар ұйымның беделін қорғау және стратегиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырылады [1].

Комплаенс жүйесі дұрыс жұмыс істемеген жағдайда, ұйым айыппұлдарға, лицензиядан айыруға, беделдің төмендеуіне және қаржылық шығындарға ұшырауы мүмкін. Сондықтан көптеген халықаралық қаржы институттары комплаенс мәдениетін корпоративтік басқарудың негізгі элементі ретінде енгізеді.

Қаржы ұйымдарында комплаенс жүйесін енгізу күрделі және көпсатылы процесс болып табылады. Бұл процесс ең алдымен ұйымның қызметіне әсер етуі мүмкін барлық тәуекелдерді кешенді бағалаудан басталады. Тәуекелдерді талдау барысында ұйым операциялық, құқықтық, қаржылық және беделдік қауіптерді анықтайды және олардың ықтималдығын бағалайды.

Келесі кезеңде ішкі комплаенс саясаты қалыптастырылады. Бұл құжат ұйымның заңнамалық талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ететін негізгі ережелер мен рәсімдерді қамтиды. Мұнда клиентті тексеру тәртібі, күмәнді операцияларды анықтау механизмі және ішкі бақылау жүйелері нақты белгіленеді.

Комплаенс жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін арнайы жауапты тұлға тағайындалады. Комплаенс офицері ұйым ішінде тәуелсіз бақылау функциясын атқарып, реттеуші органдармен байланыс орнатады және ішкі саясаттардың орындалуын қадағалайды.

Кесте 2. Қаржылық комплаенстің негізгі бағыттары

Бағыт	Сипаттамасы	Мақсаты
AML (Anti-Money Laundering)	Ақшаны жылыстатуға қарсы жүйе	Заңсыз қаржы айналымын болдырмау
CFT (Counter Financing of Terrorism)	Терроризмді қаржыландыруға қарсы шаралар	Қауіпсіз қаржы жүйесін қамтамасыз ету
KYC (Know Your Customer)	Клиентті сәйкестендіру процесі	Клиенттің жеке басын және тәуекелін анықтау
Санкциялық бақылау	Халықаралық санкцияларды сақтау	Заң бұзушылықтардың алдын алу
Транзакция мониторингі	Қаржылық операцияларды бақылау	Күдікті әрекеттерді анықтау

Қазіргі кезеңде комплаенс процестері цифрлық технологияларсыз мүмкін емес. Банктер мен қаржы ұйымдары транзакцияларды автоматты түрде бақылау жүйелерін, жасанды интеллект негізіндегі талдау құралдарын және үлкен деректерді өңдеу технологияларын кеңінен қолданады. Бұл жүйелер күмәнді операцияларды нақты уақыт режимінде анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар қызметкерлердің комплаенс мәдениетін қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Ұйымдар тұрақты түрде оқыту бағдарламаларын өткізіп, қызметкерлерге заңнамалық талаптар мен этикалық нормаларды түсіндіреді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, дамыған елдерде комплаенс жүйесі жоғары деңгейде реттелген. АҚШ-та қаржылық ұйымдар Bank Secrecy Act және Patriot Act сияқты заңдарға қатаң бағынады, ал Еуропалық Одақта дербес деректерді қорғау және қаржылық ашықтық талаптары GDPR және басқа регламенттер арқылы қамтамасыз етіледі.

Азия елдерінде, әсіресе Сингапур мен Жапонияда, комплаенс жүйесі жоғары технологиялық шешімдермен тығыз байланысты. Бұл елдерде жасанды

интеллект және автоматтандырылған мониторинг жүйелері кеңінен қолданылады [2].

Қазақстанда да комплаенс жүйесі қарқынды дамып келеді. Ұлттық Банк және Қаржы мониторингі агенттігі тарапынан енгізілген талаптар қаржы ұйымдарының халықаралық стандарттарға жақындауына мүмкіндік береді. Соңғы жылдары елімізде цифрлық комплаенс жүйелерін енгізу үрдісі байқалады.

Комплаенс жүйесін енгізу барысында бірқатар қиындықтар туындайды. Ең алдымен, заңнамалық базаның жиі өзгеруі ұйымдарға тұрақты бейімделуді талап етеді. Сонымен қатар білікті мамандардың тапшылығы және комплаенс жүйесін енгізудің жоғары құны көптеген ұйымдар үшін қиындық тудырады. Кейбір қаржы институттарында автоматтандыру деңгейінің төмендігі де тиімді бақылау жүргізуге кедергі келтіреді.

Қаржы саласындағы комплаенстің болашағы цифрлық технологиялардың дамуымен тығыз байланысты. Жасанды интеллект, блокчейн және регтех шешімдері комплаенс процестерін түбегейлі өзгертіп жатыр. Болашақта қаржы ұйымдары нақты уақыт режимінде тәуекелдерді анықтайтын толық автоматтандырылған жүйелерге көшуі мүмкін. Бұл өз кезегінде қаржылық қауіпсіздік деңгейін айтарлықтай арттырады.

Қаржы саласындағы комплаенс қазіргі заманғы қаржы жүйесінің тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз ететін негізгі элементтердің бірі болып табылады. Ол тек заң талаптарын орындау құралы ғана емес, сонымен қатар ұйымның стратегиялық дамуы мен халықаралық деңгейдегі беделін қалыптастыратын маңызды фактор. Тиімді комплаенс жүйесін енгізу қаржы ұйымдарына тәуекелдерді азайтуға, ашықтықты арттыруға және ұзақ мерзімді тұрақтылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Қаржы мониторингі агенттігі. Ақшаны жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл бойынша әдістемелік ұсынымдар. — Астана, 2024. — 85 б.
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі. Қаржылық бақылау және комплаенс негіздері. — Алматы, 2023. — 120 б.

ӘОЖ 658.3

ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АДАЛДЫҒЫ ҚАЗІРГІ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ АДАМИ КАПИТАЛЫ САПАСЫНЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІНІҢ БІРІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН HR ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Тұрсын Б.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Статья посвящена роли служебной преданности сотрудников как одного из ключевых критериев качества человеческого капитала современного работодателя и способам ее повышения с помощью HR технологий. В условиях быстро меняющегося рынка

труда, глобализации и повышения конкуренции, адекватная оценка и развитие человеческого капитала становятся важнейшими аспектами для успешной деятельности любой организации. Одним из важнейших факторов, определяющих эффективность бизнеса, является уровень преданности сотрудников, который напрямую влияет на продуктивность, стабильность коллектива и корпоративную культуру. В статье рассматриваются современные методы HR технологий, направленные на развитие и повышение служебной преданности, такие как создание системы мотивации, улучшение условий труда, внедрение программ для карьерного роста и профессионального развития. Также анализируется влияние корпоративной культуры на лояльность сотрудников и предлагаются способы повышения уровня доверия и вовлеченности работников.

Summary The article focuses on the role of employee loyalty as one of the key criteria for the quality of human capital in modern employers and the methods to enhance it through HR technologies. In the context of a rapidly changing labor market, globalization, and increasing competition, the accurate evaluation and development of human capital have become crucial aspects for the success of any organization. One of the most important factors influencing business effectiveness is the level of employee loyalty, which directly impacts productivity, team stability, and corporate culture. The paper discusses modern HR technologies aimed at developing and enhancing employee loyalty, such as creating motivation systems, improving working conditions, and implementing career growth and professional development programs. It also analyzes the impact of corporate culture on employee loyalty and suggests ways to increase trust and engagement among workers.

Қазіргі таңда кез келген ұйымның табысы көбінесе оның адами капиталының сапасына байланысты. Адами капиталды дұрыс басқару, оны тиімді пайдалану және оның тұрақтылығын қамтамасыз ету – кез келген жұмыс беруші үшін негізгі мақсат болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қызметкерлердің адалдығы — жұмыс берушінің адами капиталы сапасының маңызды критеріі ретінде қарастырылуы керек. Қызметкерлердің адалдығы мен оларды басқару үшін дұрыс HR технологияларының қолданылуы ұйымның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қажетті шарт болып табылады.

Бұл мақалада қызметкерлердің адалдығын арттыру мақсатында қолданылатын HR технологиялары мен әдістері, олардың тиімділігі және оны арттыруға әсер ететін факторлар қарастырылады [1].

Қызметкерлердің адалдығы — бұл жұмысқа деген жауапкершілік, ұйымның мақсаттарына деген сенім, және ұйымның мүдделерін қорғауға ұмтылыс. Қызметкердің адалдығы оның кәсіби қызметін атқарудағы негізгі мотиваторларының бірі болып табылады. Егер ұйым қызметкерлерінің адалдығын сақтап қалса, бұл оның жұмыс өнімділігінің, ішкі атмосфераның және жалпы корпоративтік мәдениетінің жақсаруына әкеледі.

Қызметкерлердің адалдығын арттыру арқылы ұйым өз мақсаттарына жету үшін қажетті ресурстарды тиімді пайдаланып, еңбек өнімділігін арттыра алады. Сонымен қатар, адал қызметкерлер ұйымның сыртқы имиджін жақсартады, өйткені олар ұйымның құндылықтарын өз әрекеттерімен көрсетеді [2].

Қызметкерлердің адалдығын арттыру үшін HR технологияларының бірнеше әдістері мен құралдары бар:

1. Мотивациялық бағдарламалар

Қызметкерлердің адалдығын арттырудың ең тиімді әдістерінің бірі – мотивациялық бағдарламаларды іске асыру. Бұл бағдарламалар қызметкерлерді ұйымның мақсаттарына жетуге ынталандырады. Мотивацияның екі түрі бар: ішкі және сыртқы мотивация. Ішкі мотивация қызметкердің өз қалауы мен мақсаттарына негізделсе, сыртқы мотивация қосымша сыйақылар, қызметтік артықшылықтар мен жалақы арқылы жүзеге асырылады.

2. Кәсіби даму мен оқыту

Қызметкерлердің кәсіби дамуын қамтамасыз ету олардың адалдығын арттырудың маңызды құралы болып табылады. Оқыту мен даму бағдарламалары қызметкерлердің жұмысқа деген адалдығын нығайтуға мүмкіндік береді, өйткені қызметкерлер өздерінің білімдері мен дағдыларын жетілдіргенде, олар өз жұмыстарын жоғары деңгейде атқарып, ұйымның мақсаттарына белсене қатысады.

3. Ұйым ішіндегі коммуникация

Ұйым ішіндегі ашық және тиімді коммуникация қызметкерлердің адалдығын арттырудың маңызды құралы болып табылады. Қызметкерлердің өз ойларын еркін білдіре алуы, жұмыс мәселелері бойынша кеңес алу мүмкіндігі олардың адалдығын күшейтеді. Сонымен қатар, ұйымның басшылығы мен қызметкерлері арасындағы сенімділік деңгейі жоғары болған сайын, қызметкердің ұйымға деген адалдығы да артады.

4. Әділ бағалау жүйесі

Қызметкерлердің адалдығын арттыру үшін олардың еңбегін әділ бағалау өте маңызды. Әділ бағалау жүйесі қызметкерлердің өз еңбегінің бағаланғанын сезінуіне, ұйымның табысына қосқан үлестерін көруге мүмкіндік береді. Мұндай әдіс қызметкерлерді ұйымның мақсаттарына қарай бағыттайды және олардың жұмысқа деген адалдығын арттырады.

5. Қызметкерлердің әлеуметтік әл-ауқаты

Қызметкерлердің әлеуметтік әл-ауқатын қамтамасыз ету олардың жұмысқа деген адалдығын арттыруда маңызды фактор болып табылады. Әлеуметтік жеңілдіктер, денсаулық сақтау бағдарламалары, отбасылық қолдау қызметтері және басқа да әлеуметтік шаралар қызметкерлердің ұйымға деген адалдығын арттыруға көмектеседі.

Қызметкерлердің адалдығын арттыру бойынша HR технологияларының тиімділігін бағалау үшін келесі көрсеткіштер қолданылады [3]:

- Қызметкерлердің мотивация деңгейі: Қызметкерлердің өз жұмысында қаншалықты ынталы екендігін, ұйымның мақсаттары мен құндылықтарын қабылдағанын бағалау.
- Қызметкерлердің ұстамдылығы: Ұйымнан кету деңгейі, қызметкерлердің ауысу көрсеткіштері мен жұмыс орнында қаншалықты ұзақ уақыт қалатындығы.
- Жұмыс өнімділігі: Қызметкерлердің жұмыс нәтижелері мен ұйымның мақсаттарына жетудегі үлесі.

- Корпоративтік мәдениет: Ұйым ішіндегі моральдық климат, жұмысшылардың бір-біріне деген қатынасы, басшылық пен қызметкерлер арасындағы сенім [4].

Қызметкерлердің адалдығы — қазіргі жұмыс берушінің адами капиталы сапасының маңызды көрсеткіші болып табылады. Адал қызметкерлер ұйымның дамуына, өнімділігіне және жалпы тұрақтылығына үлкен әсер етеді. HR технологиялары, оның ішінде мотивация жүйелері, оқыту мен дамуды қолдау, әділ бағалау және ашық коммуникация сияқты құралдар қызметкерлердің адалдығын арттыруға бағытталған. Бұл технологияларды тиімді пайдалану арқылы ұйым адал, берік және ынталы қызметкерлер құрамын қалыптастырып, өз мақсаттарына жетуге қол жеткізе алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Оценка эффективности деятельности государственных органов по управлению персоналом / ACSH, UNDP. 2017
2. Survey on Strategic Human Resources Management in Central/Federal Governments of OECD Countries. 2016
3. Мотивация государственных служащих в Казахстане / ACSH, UNDP. 2018
4. Decoding Global Talent / Boston Consulting group (BCG), 2018

ӘОЖ 658.314

ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА "САТЫП АЛУ" БИЗНЕС-ПРОЦЕСІНІҢ ІШКІ БАҚЫЛАУЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ДАМУ

Тынысбек Ж.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме Тема работы посвящена разработке методического обеспечения внутреннего контроля бизнес-процесса «сатып алу» (покупки товаров и услуг) в коммерческих организациях на основе рисковно-ориентированного подхода. В условиях современного рынка эффективное управление процессами закупок требует не только оптимизации затрат, но и минимизации рисков, связанных с финансовыми потерями, низким качеством товаров и услуг, а также с юридическими и контрактными рисками.

Summary This paper is dedicated to the development of methodological support for internal control of the "procurement" business process (purchase of goods and services) in commercial organizations based on a risk-oriented approach. In the context of the modern market, effective procurement management requires not only cost optimization but also risk minimization related to financial losses, low-quality goods and services, as well as legal and contractual risks.

Коммерциялық ұйымдардың тиімді жұмыс істеуі үшін бизнес-процестердің ішкі бақылауы маңызды орын алады. Ішкі бақылау жүйесі ұйымның қаржылық және операциялық қызметтерінің тиімділігін қамтамасыз етіп, тәуекелдерді басқаруға, сондай-ақ ресурстарды дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді. Осыған орай, коммерциялық ұйымдарда "сатып алу" бизнес-

процесінің ішкі бақылауын дамыту ерекше маңызға ие. Бұл процесті басқару тәуекелдермен байланысты болғандықтан, ішкі бақылау жүйесін тәуекелге бағдарланған тәсілмен құру қажет.

Тәуекелге бағдарланған тәсіл (Risk-Based Approach) — бұл ұйымдардың әртүрлі тәуекелдерге қатысты әрекеттерін анықтайтын басқару мен бақылау әдісі. Бұл тәсілде ұйымның барлық ішкі процестерінде туындайтын тәуекелдер алдын ала анықталып, оларды басқаруға қажетті шаралар қабылданады. Қазіргі таңда бұл әдіс әсіресе сатып алу бизнес-процестерінде маңызды рөл атқарады, себебі сатып алу кезінде көбінесе көптеген сыртқы факторлар әсер етіп, қаржылық және операциялық тәуекелдер туындайды [1].

"Сатып алу" бизнес-процесі коммерциялық ұйымдарда маңызды рөл атқарады, себебі ол ұйымның өнімдер мен қызметтерді сатып алу, жеткізушілермен келісімдер жасасу және жалпы шығындарды басқару сияқты көптеген функцияларды қамтиды. Бұл процестің тиімділігін қамтамасыз ету үшін ішкі бақылау жүйесі қажет.

Ішкі бақылау жүйесі сатып алу процестерін басқару мен бақылауды жүзеге асыратын құралдарды, әдістерді және ережелерді қамтиды. Тәуекелге бағдарланған тәсіл сатып алу процестеріндегі тәуекелдерді анықтап, оларды минимизациялауға бағытталған. Мұндай тәсіл сатып алу процесіндегі ақауларды, сыбайлас жемқорлықты, артық шығындарды және басқа да қолайсыз жағдайларды болдырмауға мүмкіндік береді [2].

Сатып алу процестерінде тәуекелдерді бағалау бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Тәуекелдерді анықтау. Бұл кезеңде ұйым сатып алу процесіндегі барлық мүмкін болатын тәуекелдер мен қауіптерді анықтайды. Мысалы, жеткізушілердің қаржылық тұрақсыздығы, келісім-шарттық міндеттемелердің орындалмауы, сапасыз тауарлар мен қызметтерді алу сияқты тәуекелдер туындауы мүмкін.

2. Тәуекелдерді бағалау. Тәуекелдер анықталғаннан кейін, олар бағаланып, ықтимал әсері мен ықтималдығы бойынша класификацияланады. Бұл ұйымның әрбір тәуекелге қаншалықты көмек көрсету немесе болдырмау керектігін анықтауға мүмкіндік береді.

3. Тәуекелдерді басқару. Бұл кезеңде тәуекелдерді азайту үшін түрлі шаралар қабылданады. Мысалы, сатып алу кезінде жеткізушілермен келісімдерді мұқият тексеру, мерзімдерді бақылау және төлемдерді нақты есептеу арқылы қаржылық тәуекелдер азайтылады.

4. Ішкі бақылауды ұйымдастыру. Тәуекелдерді басқару үшін тиісті ішкі бақылау жүйесі құрылады. Бұл ұйымның барлық сатып алу процестерін мониторингтеуді, бағалауды және аудит жүргізуді қамтамасыз етеді [3].

Ішкі бақылау жүйесін дамыту үшін әдістемелік қамтамасыз ету өте маңызды. Әдістемелік қамтамасыз ету ұйымға ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыру және жүзеге асыру үшін қажетті нұсқауларды, стандарттарды және процедураларды ұсынады.

Тәуекелге бағдарланған тәсіл негізінде әдістемелік қамтамасыз ету келесі компоненттерді қамтуы қажет:

1. Процедураларды стандартизациялау. Барлық сатып алу процестерінде стандартты процедуралар мен ережелерді енгізу қажет. Бұл сатып алу келісім-шарттары, жеткізу шарттары, бағалау критерийлері және басқа да маңызды аспектілерді реттейді.

2. Аудит және мониторинг. Сатып алу процесі жүйелі түрде аудиттеліп, мониторинг жүргізілуі тиіс. Бұл ішкі бақылаудың сапасын тексеруге және қажет болған жағдайда түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

3. Білім мен оқыту. Қызметкерлерді тәуекелдер мен олардың алдын алу шаралары туралы үнемі оқыту қажет. Бұл оларды ішкі бақылау жүйесін дұрыс пайдалануға және ұйымның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

4. Технологияларды пайдалану. Ішкі бақылау жүйесін жетілдіру үшін ақпараттық технологияларды пайдалану маңызды. Мысалы, сатып алу процесін автоматтандыру арқылы тәуекелдерді азайтуға және процестерді тиімді басқаруға мүмкіндік береді [4].

Тәуекелге бағдарланған тәсіл негізінде коммерциялық ұйымдарда сатып алу бизнес-процесін басқару мен бақылаудың ішкі жүйесін дамыту ұйымның қаржылық тұрақтылығын арттыруға және тәуекелдерді тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Әдістемелік қамтамасыз ету, стандартталған процедуралар мен білім беру арқылы ішкі бақылаудың сапасын жақсартуға болады. Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды пайдалану сатып алу процесін автоматтандыруға және тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік береді. Осылайша, тәуекелге бағдарланған тәсіл коммерциялық ұйымдар үшін маңызды құрал болып табылады, ол сатып алу процестерін тиімді басқаруға және ұйымның жалпы тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М.: Прогресс, 2000.
2. Герцберг, Ф. Двухфакторная теория мотивации / Ф. Герцберг. – М.: Институт психологии, 2003.
3. Врум, В. Теория ожиданий и ее применение в менеджменте / В. Врум. – М.: Юрайт, 2001.
4. Петров, В. Р. HR-менеджмент: мотивация персонала / В. Р. Петров. – СПб.: Питер, 2019.

НАЛОГОВЫЙ КОНТРОЛЬ И ОЦЕНКА ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Уктамова А.И.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Салықтық бақылау кез-келген мемлекеттің салық жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл салық заңнамасын сақтауға, салық төлеуден жалтаруға жол бермеуге және салық органдарының дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар жиынтығы. Жаһандану және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында салықтық бақылау жаңа қиындықтар мен мүмкіндіктерге тап болады. Оның тиімділігін бағалау салық органдарының жұмыс сапасын арттыру және елдегі экономикалық жағдайды жақсарту үшін қажетті шарт болып табылады. Осы баптың мақсаты салықтық бақылаудың қазіргі жай-күйін талдау, оның негізгі проблемалары мен тиімділігін бағалау әдістерін анықтау, сондай-ақ осы саладағы жаңа үрдістерді қарастыру болып табылады.

Summary Tax control is an essential part of the tax system of any state. It is a set of measures aimed at complying with tax legislation, preventing tax evasion and ensuring the proper functioning of tax authorities. In the context of globalization and the rapid development of information technology, tax control is facing new challenges and opportunities. Evaluating its effectiveness is a prerequisite for improving the quality of work of tax authorities and improving the economic situation in the country. The purpose of this article is to analyze the current state of tax control, identify its main problems and methods of evaluating effectiveness, as well as consider new trends in this area.

Налоговый контроль можно определить как совокупность действий налоговых органов, направленных на сбор и проверку налоговых деклараций, правильность начисления и уплаты налогов, а также предотвращение налоговых правонарушений. Основной задачей налогового контроля является обеспечение полноты и своевременности поступлений налоговых платежей в бюджет, а также защита интересов налогоплательщиков и государства от налоговых правонарушений.

Основные задачи налогового контроля включают:

1. Проверка правильности исчисления и уплаты налогов — налоговые органы должны проверять, насколько правильно налогоплательщики рассчитывают и уплачивают налоги.

2. Предотвращение налоговых правонарушений — контроль направлен на выявление случаев уклонения от уплаты налогов, использования схем налогового мошенничества и других нарушений.

3. Обеспечение соблюдения налогового законодательства — налоговый контроль способствует формированию правовой культуры в обществе, стимулируя соблюдение норм налогового законодательства.

4. Оптимизация налоговых поступлений — контроль также включает мероприятия по улучшению налоговой дисциплины и повышению собираемости налогов.

Налоговый контроль может осуществляться в различных формах, в зависимости от целей и задач, которые стоят перед налоговыми органами. К основным формам налогового контроля относятся:

- Документальная проверка — проверка налоговых деклараций и других документов, представленных налогоплательщиками, на соответствие налоговому законодательству.
- Выездная проверка — более глубокая проверка деятельности налогоплательщика, которая проводится непосредственно на его территории (например, на предприятии).
- Камеральная проверка — проводится непосредственно в процессе подачи налоговых деклараций. Этот вид проверки основывается на проверке представленных документов и данных.
- Аналитический контроль — анализ информации, получаемой от различных источников (банков, поставщиков, контрагентов и др.), для выявления признаков уклонения от уплаты налогов.

Каждая из форм контроля имеет свои преимущества и ограничения, и, как правило, используются комплексно для более полного охвата всех аспектов налоговой деятельности.

Оценка эффективности налогового контроля является важной составляющей его совершенствования. Эффективность налогового контроля зависит от ряда факторов, таких как:

1. Своевременность и полнота налоговых поступлений — эффективность можно измерить через сравнение планируемых и фактически поступивших налоговых поступлений в бюджет.

2. Уровень налогового соблюдения — показатель того, насколько хорошо налогоплательщики выполняют свои налоговые обязательства. Важным индикатором является процент налогоплательщиков, не нарушающих налоговое законодательство.

3. Снижение числа налоговых правонарушений — эффективный налоговый контроль должен приводить к сокращению числа случаев уклонения от уплаты налогов.

4. Задержки и перерасходы в процессе проверки — эффективность контроля можно измерить и по тому, насколько быстро налоговые органы осуществляют проверку и доначисление налогов.

5. Использование современных технологий — внедрение информационных технологий и автоматизированных систем учета позволяет значительно повысить эффективность налогового контроля. Современные методы, такие как электронные системы отчетности и обмена данными, способствуют уменьшению человеческого фактора и ускорению процессов.

- Качественные методы — включают проведение опросов, интервью с налогоплательщиками и специалистами налоговых органов, анализ документации и отчетности.

- Количественные методы — это использование статистических данных, анализа налоговых поступлений, количества проверок, суммы доначисленных налогов и штрафов.

Таким образом, для оценки эффективности налогового контроля необходим комплексный подход, который учитывает как количественные, так и качественные параметры.

4. Проблемы и вызовы налогового контроля на современном этапе

На современном этапе налоговый контроль сталкивается с рядом проблем и вызовов, которые необходимо учитывать при его совершенствовании.

1. Недостаток квалифицированных кадров. В некоторых странах существует дефицит высококвалифицированных специалистов, которые могли бы эффективно проводить налоговые проверки и анализировать сложные налоговые схемы.

2. Использование теневых схем уклонения от уплаты налогов. Современные методы уклонения от налогообложения становятся все более сложными, что затрудняет их выявление. Это требует от налоговых органов использования более совершенных аналитических и технологических методов.

3. Неэффективность системы налоговых проверок. В некоторых случаях налоговые органы проводят проверки с нарушением сроков или недостаточно тщательно, что снижает общую эффективность контроля.

4. Международные проблемы. В условиях глобализации все чаще появляются транснациональные компании, которые могут эффективно использовать различные налоговые юрисдикции для минимизации своих налоговых обязательств, что требует усиленной международной координации налогового контроля.

5. Перспективы совершенствования налогового контроля

Для улучшения эффективности налогового контроля на современном этапе необходимо учитывать следующие направления:

1. Интеграция информационных технологий. Использование автоматизированных систем учета и анализа данных, а также внедрение электронных налоговых деклараций и отчетности позволит повысить скорость и точность проверок.

2. Международное сотрудничество. Укрепление взаимодействия между налоговыми органами разных стран поможет бороться с транснациональными налоговыми правонарушениями.

3. Обучение и повышение квалификации налоговых специалистов. Для эффективного контроля важно обучать специалистов новым методам работы, включая использование информационных технологий и современных аналитических инструментов.

4. Повышение прозрачности и доступности налоговых данных. Создание более прозрачных налоговых систем, облегчение доступа к налоговой информации для граждан и бизнеса помогут повысить уровень доверия к налоговым органам и снизить налоговые правонарушения.

Налоговый контроль играет ключевую роль в экономике любого государства, и его эффективность напрямую влияет на стабильность и развитие экономики. Совершенствование методов налогового контроля, использование современных технологий и повышение квалификации специалистов помогут повысить его эффективность. Оценка эффективности налогового контроля, основанная на различных методах, является необходимым инструментом для выявления слабых мест в налоговой системе и для ее дальнейшего совершенствования.

Список литературы

1. Чеботарев Н. Ф. Оценка стоимости предприятия (бизнеса): учебник для бакалавров / Н. Ф. Чеботарев. М.: Дашков и К, 2014.
2. Федюнин Д. В. Условия и возможности построения инновационной модели устойчивого развития розничных торговых сетей // Российское предпринимательство. 2015. № 11.
3. Юсупова Э. Р. Оценка эффективности стратегии инновационного развития предприятия // Креативная экономика 2015. № 2. Т. 9.

УДК 65.6.56

ПЕРЕМАНИВАНИЕ КАДРОВОЙ ЭЛИТЫ ОРГАНИЗАЦИИ КОНКУРЕНТАМИ И ТЕХНОЛОГИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДАННОЙ УГРОЗЕ

Умарова М.О.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Мақалада ұйымдардың бәсекелестері тарапынан кадрлық элитаны тарту (переманивание) мәселесі қарастырылған. Кадрлық элита – бұл ұйымның ең құнды ресурсы, және оның жоғалтуы ұйымның бәсекеге қабілеттілігіне елеулі әсер етуі мүмкін. Бәсекелестер жоғары жалақы, мансаптық өсу мүмкіндіктері немесе басқа да артықшылықтар ұсыну арқылы ұйымның талантты мамандарын тартуға тырысады. Автор кадрлық элитаны тарту қаупімен күресу үшін қолданылатын технологиялар мен стратегияларды зерттейді. Бұл технологиялар кадрларды ұстау стратегияларын, мотивацияны арттыру, корпоративтік мәдениетті қалыптастыру, сондай-ақ ұйымның ішкі ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету сияқты шараларды қамтиды. Сонымен қатар, заңдық қорғау механизмдері мен персоналды тартуға қатысты тәуекелдерді азайту тәсілдері талқыланады. Мақала кадрлық элитаны сақтаудың және ұйымның тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді, бұл қазіргі заманғы бизнестің ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Summary This article discusses the issue of poaching of the organizational elite by competitors. The organizational elite represents the most valuable resource of a company, and its loss can significantly impact the organization's competitiveness. Competitors attempt to attract talented professionals by offering higher salaries, career growth opportunities, and other benefits. The author explores the technologies and strategies used to counteract the threat of poaching. These strategies include talent retention policies, enhancing employee motivation, fostering a strong corporate culture, and ensuring internal information security. Additionally, legal protection mechanisms and methods for reducing the risks of talent poaching are discussed. The article

emphasizes the importance of retaining the organizational elite and ensuring the stability of the company, which has become one of the most critical issues in modern business.

В условиях современной экономики кадры становятся одним из важнейших факторов успешного функционирования и развития организации. Особенно это касается так называемой кадровой элиты, то есть высококвалифицированных специалистов, которые имеют глубокие знания, уникальные навыки и опыт. Потеря таких кадров может негативно сказаться на конкурентоспособности организации и ее способности адаптироваться к изменениям на рынке.

Одной из угроз для стабильности и развития организаций является переманивание кадровой элиты конкурентами. В условиях жесткой конкуренции на рынке труда, организации постоянно сталкиваются с риском утраты своих ключевых специалистов. Это представляет собой значительную угрозу, так как потеря талантливых работников может привести к снижению качества работы, потере инновационных возможностей и ослаблению позиций на рынке [1].

В данной статье рассматриваются причины переманивания кадровой элиты, основные угрозы, связанные с этим процессом, а также технологии и стратегии, которые могут быть использованы организациями для противодействия данному риску.

Переманивание кадровой элиты является результатом высококонкурентной среды на рынке труда, когда профессионалы с уникальными навыками и опытом становятся желанными кандидатами для многих компаний.

Существуют несколько основных причин, почему конкуренты могут заинтересоваться переманиванием ключевых работников:

1. Поиск высококвалифицированных специалистов. Организации стремятся привлечь лучших специалистов для улучшения своих позиций на рынке, повышения качества продукции или услуг.

2. Повышение конкурентоспособности. Привлечение кадровой элиты позволяет конкурентам быстро получить знания и опыт, которые могут существенно улучшить их бизнес-процессы.

3. Снижение затрат на обучение и адаптацию. Использование уже обученных и опытных специалистов позволяет конкурирующим организациям сократить расходы на обучение и адаптацию новых сотрудников.

4. Личностные и финансовые мотивации. Работники могут быть переманены конкурентами на основе более привлекательных условий труда, высокого заработка, дополнительных социальных пакетов или возможностей для карьерного роста [2].

Переманивание кадровой элиты представляет собой серьезную угрозу для организации по нескольким причинам:

1. Потеря знаний и опыта. Ключевые сотрудники часто являются носителями уникальных знаний, которые невозможно заменить быстро. Потеря

таких сотрудников может привести к утрате важной экспертизы и снижению конкурентоспособности организации.

2. Нарушение внутренней стабильности. Когда высококвалифицированные специалисты уходят из организации, это может повлиять на моральный климат в коллективе, вызвать недовольство среди оставшихся сотрудников и привести к снижению производительности труда.

3. Рост затрат на замену. Потеря кадровой элиты требует значительных затрат на поиск, найм и обучение новых специалистов, что может снизить эффективность работы компании в краткосрочной перспективе.

4. Снижение инновационной активности. Кадровая элита часто способствует инновационному процессу внутри организации, и ее уход может замедлить внедрение новых технологий и идей.

Для защиты от угрозы переманивания кадровой элиты организации могут применить различные стратегии и технологии. Важно понимать, что эффективное противодействие требует комплексного подхода, который включает в себя как организационные, так и технологические меры [3].

1. Разработка стратегий удержания талантов. Удержание ключевых сотрудников начинается с создания привлекательных условий работы. Важно формировать такую корпоративную культуру, которая будет способствовать лояльности сотрудников и их желанию оставаться в компании. Это может включать конкурентоспособные зарплаты, социальные пакеты, возможность профессионального роста, гибкий график работы, и другие бенефиты.

2. Мотивационные программы. Для того чтобы сотрудники чувствовали свою ценность в организации, необходимо регулярно проводить оценки их работы, поощрять за достижения и предоставлять возможности для карьерного роста. Программы признания и награждения могут повысить удовлетворенность сотрудников и снизить их желание покинуть организацию.

3. Корпоративная культура и ценности. Развитие сильной корпоративной культуры, основанной на общих ценностях и миссии, способствует формированию глубокой привязанности сотрудников к компании. Организации, которые инвестируют в развитие корпоративных ценностей и отношения с сотрудниками, часто имеют более высокую степень удержания кадров.

4. Профессиональное развитие и обучение. Обучение и развитие сотрудников играют ключевую роль в удержании кадров. Компании, предлагающие своим сотрудникам возможности для повышения квалификации и роста, стимулируют их профессиональное развитие, что делает их более привязанными к организации.

5. Использование технологий управления знаниями. Важно создать такие условия для работы, которые позволят сохранить и передавать знания внутри организации, даже в случае ухода ключевых сотрудников. Для этого используются системы управления знаниями, корпоративные базы данных и

другие технологии, которые помогают сохранять и эффективно использовать опыт работников.

6. Юридическая защита. В некоторых случаях организации прибегают к юридическим методам защиты, таким как использование контрактов с обязательством не конкурировать или не покидать организацию в течение определенного периода времени. Такие меры могут уменьшить вероятность того, что ключевые сотрудники перейдут к конкурентам.

Переманивание кадровой элиты конкурентами является серьезной угрозой для любой организации, так как потеря ключевых специалистов может оказать негативное влияние на стабильность и конкурентоспособность компании.

Однако, использование различных технологий и стратегий противодействия, таких как удержание талантов, мотивационные программы, развитие корпоративной культуры, обучение и профессиональное развитие, а также юридическая защита, могут существенно снизить риски потери кадров [4].

Для успешного противостояния переманиванию кадровых ресурсов важно интегрировать данные меры в общую кадровую стратегию и учитывать, что удержание сотрудников требует не только материальных стимулов, но и психологического комфорта, доверия и лояльности к организации.

Это будет способствовать не только снижению рисков утраты кадров, но и созданию продуктивной, инновационной и стабильной рабочей среды.

Список литературы

1. Минтимерова, А. В. (2020). Управление талантами и кадровая политика в условиях глобальной конкуренции. М.: Издательство «Профи».
2. Новиков, И. А. (2019). Стратегии удержания и привлечения талантов в организации. СПб: Издательство «Гуманитарные науки».
3. Карпов, В. П. (2021). Менеджмент и инновационные подходы в управлении персоналом. М.: Издательство «Наука».
4. Смирнов, С. Н. (2018). Корпоративная культура как фактор удержания персонала. СПб: Издательство «Бизнес-Пресс».

УДК 33.33:656.13

СОВРЕМЕННЫЙ ВАЛЮТНЫЙ РЫНОК FOREX: ДИНАМИКА И МЕТОДЫ ЕЕ ОЦЕНКИ

Умирбай Н.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме Қазіргі заманғы валюталық нарық Forex жаһандық қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол елдердің экономикасына және халықаралық саудаға әсер етеді. Мақала валюталық нарықтың динамикасын және оның жағдайын бағалау әдістерін талдауға арналған. Мақалада валюталық курстардың ауытқуларына әсер ететін негізгі факторлар, мысалы, экономикалық, саяси және әлеуметтік оқиғалар, сондай-ақ қаржы секторындағы технологиялық өзгерістер қарастырылады. Арнайы назар фундаментальды және техникалық талдау әдістеріне, сондай-ақ алгоритмдік модельдер мен машиналық оқыту негізінде болжам жасауға арналған жаңа әдістерге аударылады. Мақала

валюталық курстардың өзгеру тенденциялары әртүрлі факторларға байланысты қалай өзгереді және валюталық нарықтың динамикасын болжау және бағалау үшін қандай әдістерді қолдануға болатынын түсінуге көмектеседі.

Summary The modern foreign exchange market, Forex, is one of the key components of the global financial system, influencing the economies of countries and international trade. This article is dedicated to analyzing the dynamics of the foreign exchange market, as well as methods for assessing its condition. The article examines the key factors affecting currency fluctuations, such as economic, political, and social events, as well as technological advancements in the financial sector. Special attention is given to analysis methods, such as fundamental and technical analysis, as well as new forecasting techniques based on algorithmic models and machine learning. The article helps to understand how currency trends change depending on various factors and what methods can be used to predict and evaluate the dynamics of the foreign exchange market.

Современный валютный рынок Forex (Foreign Exchange) представляет собой глобальную систему обмена валютами, являющуюся неотъемлемой частью международных финансовых потоков. Важность валютного рынка трудно переоценить, так как он оказывает значительное влияние на экономику стран, инвестиционные стратегии, а также международную торговлю. Валютный рынок является наиболее ликвидным и активным на сегодняшний день, ежедневно происходят сделки на сумму, превышающую 6 триллионов долларов США. В условиях глобализации и технологических изменений происходит постоянное изменение динамики валютных курсов. Поэтому изучение факторов, влияющих на валютный рынок, и методов его оценки имеет большую актуальность.

Динамика валютного рынка отражает изменения обменных курсов валют, которые могут быть как краткосрочными, так и долгосрочными. Ключевыми факторами, влияющими на изменения валютных курсов, являются:

Основными экономическими факторами, определяющими динамику валютных курсов, являются макроэкономические показатели, такие как инфляция, уровень безработицы, ВВП, внешняя торговля и государственные долги. Страны с сильной экономикой обычно имеют стабильную валюту. Например, стабильные и сильные экономики США и Еврозоны влияют на стабильность доллара США и евро на мировом рынке.

Политическая стабильность и социальное положение в стране могут влиять на восприятие инвесторами валюты этой страны. Изменения в политическом курсе, выборы, реформы и геополитические кризисы могут привести к колебаниям курса валюты. Например, неопределенность в политике Великобритании в связи с Brexit способствовала волатильности британского фунта.

Решения центральных банков, связанные с изменением процентных ставок, могут оказать значительное влияние на динамику валютного курса. Повышение процентных ставок может привести к укреплению национальной валюты, так как более высокие ставки привлекают инвесторов.

Валютный рынок также подвержен влиянию спекулятивной деятельности и краткосрочным трендам. Инвесторы и трейдеры часто реагируют на

краткосрочные экономические или политические события, что может приводить к быстрым и сильным колебаниям валютных курсов [1].

Для анализа и оценки динамики валютного рынка применяются различные методы и инструменты, среди которых можно выделить следующие:

1 **Фундаментальный анализ:** Фундаментальный анализ заключается в изучении макроэкономических показателей и факторов, которые могут повлиять на валютный рынок. Он включает в себя оценку состояния экономики страны, уровня инфляции, государственного долга, внешней торговли и других факторов, которые могут оказывать влияние на валюту. Фундаментальный анализ помогает трейдерам и инвесторам предсказать долгосрочные тенденции валютных курсов.

2 **Технический анализ:** Технический анализ основан на изучении исторических данных о валютных курсах, объемах торгов и других рыночных индикаторах. Он предполагает использование графиков и технических индикаторов для прогнозирования будущих движений цен. Этот метод особенно популярен среди краткосрочных трейдеров, так как он позволяет быстро реагировать на изменения на рынке.

3 **Алгоритмическое прогнозирование:** Современные технологии позволяют использовать алгоритмические модели и машинное обучение для прогнозирования динамики валютных курсов. Эти методы обрабатывают большие объемы данных и могут учитывать сложные взаимосвязи между экономическими, политическими и социальными факторами. Алгоритмическое прогнозирование помогает в повышении точности предсказаний и ускорении реакции на изменения на рынке.

4 **Поведенческий анализ:** Поведенческий анализ изучает действия трейдеров и инвесторов, их реакции на определенные события и изменения на рынке. Данный метод позволяет выявить рыночные настроения и более точно прогнозировать поведение валютных курсов в условиях неопределенности.

С развитием технологий прогнозирование валютных курсов стало более точным и доступным. Использование высокоскоростных торговых платформ, алгоритмических моделей и машинного обучения позволяет трейдерам быстрее принимать решения и более эффективно реагировать на рыночные изменения. Эти технологические достижения изменили не только подходы к анализу валютного рынка, но и само его функционирование. В результате рынок стал более ликвидным, быстрым и менее предсказуемым, что создаёт новые возможности и риски [2].

Современный валютный рынок Forex является сложной и многогранной системой, которая подвержена влиянию множества факторов, таких как экономические, политические, социальные события и технологические изменения. Оценка и прогнозирование динамики валютного рынка требует использования различных методов анализа, включая фундаментальный и технический анализ, алгоритмическое прогнозирование и поведенческий анализ. В условиях быстрого развития технологий и глобализации валютный рынок продолжает изменяться, открывая новые возможности и риски для инвесторов и

трейдеров. Анализ этих процессов и методов оценки является важным аспектом для успешной торговли и принятия эффективных решений в условиях неопределенности.

Список литературы

1. Котляр, И. (2019). "Основы валютного рынка: Теория и практика". Москва: Экономика.
2. Мартынов, А. (2021). "Валютные курсы и их прогнозирование". Санкт-Петербург: Научная книга.

ӘОЖ 349.22:658.310.8

ҰЙЫМДАРДА АДАМИ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ БІРІҢҒАЙ КАДР ЖҮЙЕСІ

Шеримбетова А.С.
Мирас Университеті, Шымкент, Қазақстан

Резюме. Мақалада ұйымдарда адами ресурстарды басқарудың құқықтық негіздері мен еңбек қатынастарын реттеудің маңыздылығы қарастырылады. Біріңғай кадр жүйесінің құрылымы мен қызметі сипатталып, оның артықшылықтары, құқықтық және ақпараттық қауіпсіздік аспектілері талданады.

Summary. The article discusses the legal framework for human resource management in organizations and the importance of regulating labor relations. It describes the structure and functions of the Unified Personnel System, highlighting its advantages and aspects of legal and information security.

Кіріспе Қазіргі заманда ұйымның табысты қызмет етуі көбіне адами ресурстарды дұрыс басқаруға байланысты. Қызметкерлер – кез келген ұйымның негізгі капиталы. Сондықтан да еңбек қатынастарын құқықтық тұрғыдан реттеу адам мен ұйым арасындағы әділ, тұрақты және нәтижелі қатынастардың негізі болып табылады.

Адами ресурстарды басқарудың құқықтық аспектілері ұйым қызметінің барлық кезеңінде – жұмысқа қабылдаудан бастап жұмыстан босатуға дейінгі процестерде маңызды рөл атқарады.

1. Еңбек қатынастарының құқықтық негізі

Қазақстан Республикасында еңбек қатынастарының негізгі құқықтық базасы Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Еңбек кодексіне негізделеді. Конституцияда әр азаматтың еңбек ету бостандығы, қауіпсіз еңбек жағдайында жұмыс істеу және әділ еңбекақы алу құқығы бекітілген.

Еңбек кодексі (2015 ж.) жұмыс беруші мен қызметкердің арасындағы құқықтар мен міндеттерді нақты белгілейді. Сонымен қатар, еңбек қатынастарына байланысты туындайтын қосымша мәселелер Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекспен, Азаматтық кодекспен, және «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» заңмен реттеледі.

2. Еңбек шарты және оның құқықтық маңызы

Ұйымдағы әрбір еңбек қатынасы еңбек шарты арқылы рәсімделеді. Еңбек шарты қызметкердің атқаратын лауазымын, еңбекақы мөлшерін, жұмыс режимін, демалыс уақытын, және әлеуметтік кепілдіктерін анықтайды.

Бұл құжат екі жақтың да жауапкершілігін белгілейтін заңды күшке ие. Еңбек шарты жазбаша түрде жасалып, жұмыс беруші мен қызметкердің қолымен бекітілуі тиіс.

3. Кадрлық іс жүргізу және персоналды басқарудағы заңдылық

Адами ресурстарды басқаруда кадрлық іс жүргізудің заңға сай ұйымдастырылуы үлкен маңызға ие. Ұйым кадрлық құжаттардың толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз етуі қажет.

Ұйымдар мен мемлекеттік мекемелерде кадрлық процестерді біртұтас ақпараттық ортада басқаруға арналған интеграцияланған ақпараттық жүйе-Біріңғай кадр жүйесі (БКЖ). Оның басты мақсаты — кадрлық есеп жүргізуді, персоналды басқаруды, еңбек қатынастарын рәсімдеуді және кадрлық ақпаратты талдауды автоматтандыру.

Оның негізгі мақсаттары:

- кадрлық деректердің дұрыстығын қамтамасыз ету;
- кадрлық процестерді автоматтандыру;
- еңбек қатынастарын заң талаптарына сай жүргізу;
- персонал туралы ақпаратты орталықтандырылған база арқылы сақтау және жаңарту.

Мемлекеттік секторда мұндай жүйе «Біріңғай кадр жүйесі» (БКЖ) деп аталып, Мемлекеттік қызмет істері агенттігі және Цифрлық даму министрлігі арқылы іске асырылады.

БКЖ келесі негізгі функцияларды орындайды:

1. Кадрлық есеп пен құжат айналымы – қызметкерлердің жеке істерін электронды түрде жүргізу, еңбек шарттарын және бұйрықтарды автоматты тіркеу.

2. Персоналды іріктеу және орналастыру – бос орындар туралы ақпаратты жариялау және үміткерлердің деректерін қабылдау.

3. Қызметтік өсу және кадрлық резерв – қызметкерлердің біліктілігін бағалау және ротацияны жоспарлау.

4. Еңбек және жалақы есебі – еңбекақыны есептеу, жұмыс уақыты мен демалыс уақытын тіркеу.

5. Талдау және есептілік – кадрлық статистика мен аналитикалық есептерді қалыптастыру.

3. Біріңғай кадр жүйесінің құрылымы

БКЖ бірнеше модульден тұрады:

- кадрлық есеп модулі;
- персоналды бағалау модулі;
- оқыту және біліктілікті арттыру модулі;
- еңбек ақы және ынталандыру модулі;
- талдау және мониторинг модулі.

Барлық модульдер ортақ деректер қорына біріктірілген, бұл ақпараттың қайталануын және қателіктерді азайтады.

4. Құқықтық және ақпараттық қауіпсіздік аспектілері

БКЖ қызметкерлердің жеке деректерін өңдейтін болғандықтан, ол келесі заңдарға сәйкес жұмыс істеуі тиіс:

- «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» ҚР Заңы (2013 ж.);
- Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (2015 ж.);
- «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңы (2015 ж.).

Жүйеде ақпаратты қорғау үшін деректерді шифрлау, пайдаланушының рұқсатын шектеу және журнал жүргізу сияқты құралдар қолданылады.

5. Біріңғай кадр жүйесін енгізудің артықшылықтары

- Автоматтандыру – қағаз құжат айналымын азайтады, уақыт үнемдейді;
- Ашықтық және әділдік – кадрлық шешімдердің объективтілігін арттырады;
- Деректердің дәлдігі – барлық ақпарат нақты және жаңартылған күйде сақталады;
- Мониторинг пен талдау – кадрлық саясаттың тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді;
- Құқықтық сәйкестік – барлық процестер еңбек заңнамасына сай жүргізіледі.

6. Еңбек қауіпсіздігі мен әлеуметтік қорғау

Қызметкерлердің еңбек қауіпсіздігі — адами ресурстарды басқарудың ажырамас бөлігі. Жұмыс беруші еңбек қауіпсіздігі ережелерін сақтауға, қызметкерлерді қажетті нұсқаулықтармен қамтамасыз етуге және өндірістік жарақаттардың алдын алуға міндетті.

Еңбек кодексіне сәйкес, жұмыс барысында денсаулығына зиян келген қызметкерге жұмыс беруші материалдық және моральдық өтемақы төлеуге тиіс. Сонымен қатар, қызметкерлерге әлеуметтік кепілдіктер беріледі: ақылы демалыс, жүктілік пен босану демалысы, еңбекке уақытша жарамсыздық бойынша төлемдер және т.б.

7. Еңбек даулары мен құқықтық жауапкершілік

Кей жағдайларда жұмыс беруші мен қызметкер арасында еңбек даулары туындайды. Мұндай даулар татуластыру комиссиясы, медиация немесе сот арқылы шешіледі.

Жұмыс беруші тарапынан еңбек заңнамасын бұзу (еңбекақыны кешіктіру, заңсыз жұмыстан шығару, қауіпсіздік талаптарын орындамау) әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке әкелуі мүмкін.

8. Қызметкерлердің жеке деректерін қорғау

Заманауи ұйымдарда қызметкерлердің жеке деректерін жинау және өңдеу кеңінен қолданылады. «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» заңға сәйкес, ұйым қызметкердің жеке ақпаратын тек заңды мақсатта және оның келісімімен ғана пайдалана алады.

Бұл нормалар қызметкердің жеке өміріне қол сұқпаушылықты қамтамасыз етеді және ұйымның беделін арттырады.

Қорытынды

Бірінғай кадр жүйесі – адами ресурстарды басқарудағы жаңа кезең. Ол ұйымдарға кадрлық процестерді жеңілдетіп қана қоймай, басқарушылық шешімдердің сапасын арттырады. Цифрландырылған кадр жүйесі еңбек заңнамасын сақтауды, қызметкерлердің құқықтарын қорғауды және кадрлық саясаттың тиімділігін арттыруды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
2. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, 2015 ж.
3. «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» ҚР Заңы, 2013 ж.
4. «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңы, 2015 ж.
5. Сатыбалдиева Г.Е. Адами ресурстарды басқару. – Алматы: Экономика, 2020.
6. Нұртаева А.Б. Еңбек құқығы негіздері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021

ӨОЖ 334.735:631.115.11

ШАҒЫН ШАРУАШЫЛЫҚ НЫСАНДАРЫН КООПЕРАЦИЯЛАУ ТЕТІКТЕРІ АРҚЫЛЫ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫҢ ӨМІРШЕҢДІГІН АРТТЫРУ

Шінет Г.Ғ., Кененбаева З.М., Туребаева Ж.К.,
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Аннотация. В статье исследуется роль сельскохозяйственной кооперации в обеспечении экономической и продовольственной безопасности Казахстана. Автор выявляет ключевые барьеры развития отрасли, включая мелкотоварность производства, влияние теневой экономики и неразвитость логистической инфраструктуры. На основе анализа международного опыта и действующего законодательства РК подчеркивается значимость Закона «О сельскохозяйственных кооперативах» для модернизации агробизнеса. В работе проанализирована текущая деятельность региональных кооперативов и определены ограничения для роста кооперативного движения. Сформулированы рекомендации по интеграции личных подсобных хозяйств в крупные структуры для оптимизации процессов производства, переработки и маркетинга продукции.

Abstract. The article examines the role of agricultural cooperation in ensuring the economic and food security of Kazakhstan. The author identifies key barriers to industry development, including small-scale production, the shadow economy's influence, and underdeveloped logistics infrastructure. Based on an analysis of international experience and current Kazakhstani legislation, the significance of the Law "On Agricultural Cooperatives" for modernizing agribusiness is emphasized. The study analyzes the activities of regional cooperatives and determines the main constraints on the cooperative movement's growth. Recommendations are provided for integrating private household farms into large-scale structures to optimize production, processing, and marketing processes.

Ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының азық-түлік және экономикалық қауіпсіздігін, сондай-ақ мемлекеттің, әсіресе ауылдық жерлердегі еңбек әлеуетін қамтамасыз ететін маңызды салаларының бірі болып табылады.

Қазіргі уақытта еліміздің агроөнеркәсіптік кешенінің басты проблемаларының бірі — ұсақ тауарлы өндіріс. Бұл ауыл шаруашылығының жалпы өнім көлеміндегі шағын шаруашылықтардың жоғары үлесімен расталады.

Ауыл шаруашылығы кооперациясын құру көлеңкелі экономиканы қысқартуға бағытталған. Көлеңкелі сектордың едәуір үлесі жеке қосалқы шаруашылықтарда (ЖҚШ) анықталуда. Агроөнеркәсіптік кешенде көлеңкелі экономиканың сақталуына салық заңнамасының жетілмегендігі, өндірістің ұсақ тауарлылығы және тауарлық-логистикалық инфрақұрылымның дамымағандығы себеп болуда. Бұл, өз кезегінде, нарықтағы ұсақ қатысушылар санының артуына және өнімнің негізсіз қымбаттауына әкеп соғады.

Қазіргі уақытта көптеген дамыған елдерде ауыл шаруашылығындағы кооперация тетіктері еңбек өнімділігін арттыру мен қала халқын сапалы әрі қолжетімді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін ғына емес, сонымен қатар ауылдық жерлерде жүйелі негізде тұрақты жұмыс орындарын құру үшін де табысты қолданылуда.

Әрине, өндірісті интенсификациялау заманауи агротехнологияларды енгізу тиімді жүзеге асырылатын ірі және орта шаруашылықтарға көбірек тән. Дегенмен, Қазақстанның шынайы жағдайында мал шаруашылығы өнімінің 70%-ы және өсімдік шаруашылығының 30%-ы үй шаруашылықтарында өндіріледі. Демек, ЖҚШ әлеуетін пайдалану стратегиялық қажеттілік болып табылады.

Аграрлық сектордың нарықтық трансформациясы және меншік нысандарының көптүрлілігі жағдайында ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері қызмет бағыттарын дербес таңдау құқығына ие болды. Бұл таңдау әлеуметтік-экономикалық, техникалық және экологиялық факторлардың жиынтығымен айқындалады, алайда оның негізгі басымдығы нарықтық өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыру және қоғамдық мүдделерді қанағаттандыру болуы тиіс. Осы тұрғыда ЖҚШ базасында кооперацияны дамыту стратегиялық маңызға ие болады. Шаруашылық жүргізудің жоғары бейімделгіш нысаны бола отырып және экологиялық таза өнім өндіру көлемінің жартысынан астамын қамтамасыз ете отырып, ЖҚШ еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесіндегі аса маңызды буын ретінде көрінеді [1].

Кооперацияның дамуын тежейтін негізгі себептерге мыналар жатады: коммерциялық емес нысанда құрылған ауыл шаруашылығы кооперативтерінде пайданы бөлудің мүмкін еместігі; су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері мен ауыл шаруашылығы серіктестіктері үшін арнайы салық режимі және жеңілдікті кредит беру түріндегі мемлекеттік қолдаудың болмауы. Сонымен қатар, кооперативтер қызметі ашық емес, ал ішкі процедуралар тиісті деңгейде реттелмеген.

Әлемдік тәжірибеде ауыл шаруашылығы кооперативтері өздерінің ассоциацияланған мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру есебінен экономикада берік орын алған бірлестіктер болып табылады. Олар ауыл шаруашылығы өнімін өндіруге, өңдеуге, өткізуге және сақтауға жәрдемдеседі, өндіріс құралдарымен және материалдық-техникалық

ресурстармен жабдықтауды қамтамасыз етеді, кредит беруге ықпал етеді, сондай-ақ өзге де сервистік қызметтерді көрсетеді.

Бүкіл әлемде кооперация әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешудің тиімді құралы ретінде әлдеқашан танылған. Нарықтық экономикасы бар елдердің көпшілігінде фермерлік кооперативтер ауыл шаруашылығының экономиканың басқа салаларымен өзара іс-қимылында және жалпы аграрлық секторды дамытуда маңызды, ал бірқатар жағдайларда жетекші рөл атқарады [2].

Солтүстік Еуропа елдерінде, Нидерландыда, Ирландияда және Жапонияда кооперативтік қозғалысқа барлық дерлік бастапқы ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері тартылған. Континенталды Еуропада фермерлердің ауыл шаруашылығы кооперациясына қатысу деңгейі шамамен 80%-ды құрайды, ал АҚШ, Канада және Австралияда бұл көрсеткіш 60%-дан 80%-ға дейін ауытқиды. Еуропалық Одақ елдерінде азық-түлік өнімдерінің 60%-на дейін кооперативтермен өндіріледі. АҚШ-та ауыл шаруашылығының барлық өткізілген тауарлы өнімінің 30%-ы кооперативтер үлесіне тиесілі. Жапондық кооперативтер барлық ауыл шаруашылығы өнімінің 90%-ға жуығын өткізуді қамтамасыз етеді және фермерлерді қажетті өндіріс құралдарымен 80%-ға жуық жабдықтайды (1-кесте) [3].

1-кесте – Әлем елдеріндегі ауыл шаруашылығы өнімін өткізудегі кооперативтердің үлесі (салыстырмалы кесте)

Аймақ/ел	Қатысу деңгейі (фермерлер үлесі)	Өнім өндірісі/ өткізу үлесі
Солтүстік Еуропа, Жапония	~100%	90% (өткізу үлесі Жапонияда)
Құрлықтық Еуропа	80%	60% (ЕО-тағы азық-түлік өндірісі ЕС)
АҚШ, Канада, Австралия	60% – 80%	30% (АҚШ-та тауарлық өндіріс)

Дамыған елдер мен ТМД мемлекеттерінің тәжірибесіне сүйене отырып, ауыл шаруашылығы кооперациясы агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) барлық салаларын, әсіресе сақтау, бастапқы өңдеу және өткізу салаларын дамытуда айтарлықтай артықшылықтарға ие екенін атап өтуге болады. Негізгі артықшылықтарға мыналар жатады:

- еңбек өнімділігін арттыру және фермерлерді қажетті ресурстармен (тыңайтқыштар, тұқымдар, жем-шөп) қамтамасыз ету;
- ауқым әсері (эффект масштаба) есебінен жер ресурстарын ұтымды пайдалану;
- жеткізу тізбектерін кеңейту арқылы өсірудің озық әдістерін және сақтау мен өңдеудің прогрессивті технологияларын енгізу;
- жаңа инфрақұрылым объектілерін (өңдеу зауыттары, тоңазытқыш комбинаттары, сапаны бақылау жүйелері) құру арқылы қосылған құн қалыптастыру, бұл өзіндік құнды төмендетуге, өткізу арналарын әртараптандыруға, нарықтарға қолжетімділікті жақсартуға және делдалдық буындарды алып тастауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда бұрын аграрлық кооперацияны реттеген Қазақстан Республикасының «Ауылдық тұтыну кооперациясы туралы», «Ауыл

шаруашылығы серіктестіктері және олардың қауымдастықтары (одақтары) туралы» және «Су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативі туралы» заңдары өз күшін жойды. Олардың орнына, ауыл шаруашылығы ынтымақтастығын дамыту мақсатында 2015 жылғы қазанда аграрлық бизнестің тиімділігін арттыру құралына айналуға тиіс «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» ҚР Заңы қабылданды; ол 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді.

Қабылданған заң кооперативтік принциптердің мүмкіндіктері мен артықшылықтарын іске асыру мақсатында аграрлық сектордағы кооперацияның маңызын арттыруға бағытталған: басқарудың ұсақ нысандарын ірілендіру, ауыл шаруашылығы субъектілері мен агроөнеркәсіптік өндірушілерді біріктіру, жер ресурстарын тиімді пайдалану, өндірілген өнімді тұрақты өткізуді, сақтауды, өңдеуді ұйымдастыру және өзге де қызметтер көрсету.

«Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» ҚР Заңы күшіне енгеніне қарамастан, фермерлер кооперацияның экономикалық тиімділігін әлі де толық деңгейде сезіне қойған жоқ. Артықшылықтардың мәні, ең алдымен, еңбек өнімділігінің артуында, өткізу көлемін ұлғайту есебінен өнімге деген сұраныстың тұрақтануында, өндірістік қуаттарды тиімді пайдалануда, шығындарды азайтуда және маркетингтік ақпаратқа қолжетімділікте жатыр. Ең бастысы — мемлекеттік қолдау шаралары ұсынылады.

Республикадағы ауыл шаруашылығы кооперациясы әлі де қажетті әлеуметтік-экономикалық тиімділік деңгейіне жеткен жоқ, бұл мемлекеттік қолдауға тәуелділікті азайту және ішкі инвестицияларды тарту бойынша шараларды талап етеді. ЖҚШ-ты біріктіру жер мен техниканы бірлесе пайдалануға мүмкіндік береді, бұл ауыл тұрғындарының әлеуметтік мәртебесін арттырып, олардың жеке кәсіпкерлер санатына өтуіне ықпал етеді. Жергілікті атқарушы органдарға консультациялық көмек көрсетуге, кадрларды оқытуға және кооперативтер қызметіне мониторинг жүргізуге баса назар аудару ұсынылады. Сондай-ақ сәтті тәжірибені тарату және тәуекелдерді азайту мақсатында әр өңірде «өндіріс — сақтау — өңдеу — өткізу» тізбегі бойынша пилоттық жобаларды енгізу ұсынылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Назаренко, В. И. Әлемдік ауыл шаруашылығы: оқу құралы / В. И. Назаренко. – М.: Экономика, 2011. – 407 б.
2. Әкімбекова, Г. У. Қазақстанда ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытудың басым бағыттары / Г. У. Әкімбекова // Аграрлық нарық проблемалары. – 2022. – № 2. – Б. 154–163.
3. Морозов, Н. М. Шет елдердегі ауыл шаруашылығы кооперациясының жай-күйі мен даму үрдістері / Н. М. Морозов // АӨК жаршысы. – 2019. – № 4 (12). – Б. 45–52.

УПРАВЛЕНИЕ ЦИФРОВЫМИ ИННОВАЦИЯМИ: РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И БОЛЬШИХ ДАННЫХ В РАЗВИТИИ БАНКОВСКИХ ПРОДУКТОВ

Юнусова М.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме: Мақалада банк секторындағы цифрлық инновацияларды басқару мәселелері жасанды интеллект пен үлкен деректер технологияларының рөлі тұрғысынан қарастырылады. Заманауи цифрлық шешімдердің жаңа банк өнімдерін әзірлеуге және енгізуге, клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыруға, сондай-ақ ішкі бизнес-процестерді оңтайландыруға әсері талданады. Қаржылық қызметтерді жекелендіру, тәуекелдерді басқару және алаяқтықты анықтау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолдануға ерекше назар аударылады. Үлкен деректерді банк қызметінде қолданудың артықшылықтары мен шектеулері, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік пен реттеу мәселелері қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллект пен деректер аналитикасын енгізу банктердің цифрлық трансформация жағдайында бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі факторы екені анықталды.

Summary: This article examines the management of digital innovations in the banking sector, focusing on the role of artificial intelligence and big data technologies. It analyzes the impact of modern digital solutions on the development and implementation of new banking products, improvement of customer service quality, and optimization of internal business processes. Particular attention is paid to the use of machine learning algorithms for the personalization of financial services, risk management, and fraud detection. The advantages and limitations of big data applications in banking are discussed, along with challenges related to data security and regulation. The study concludes that the integration of artificial intelligence and data analytics is a key factor in enhancing the competitiveness of banks in the context of digital economic transformation.

Современный этап развития мировой экономики характеризуется активной цифровой трансформацией, затрагивающей все сферы деятельности, включая финансовый сектор. Банковская система, являясь ключевым элементом экономической инфраструктуры, находится в центре цифровых изменений. В условиях усиления конкуренции, роста требований клиентов и появления финтех-компаний банки вынуждены активно внедрять инновационные технологии.

Одними из наиболее значимых драйверов цифровых инноваций являются искусственный интеллект (ИИ) и технологии больших данных (Big Data). Их использование позволяет существенно повысить эффективность разработки банковских продуктов, улучшить клиентский опыт и оптимизировать внутренние процессы. В связи с этим особую актуальность приобретает исследование механизмов управления цифровыми инновациями с применением данных технологий.

Целью данной статьи является анализ роли искусственного интеллекта и больших данных в развитии банковских продуктов и определение ключевых направлений управления цифровыми инновациями в банковском секторе.

Цифровые инновации представляют собой внедрение новых технологий, бизнес-моделей и процессов, направленных на повышение эффективности

деятельности организации. В банковском секторе они проявляются в виде онлайн-банкинга, мобильных приложений, цифровых платформ и автоматизированных систем принятия решений.

Управление цифровыми инновациями включает в себя:

- стратегическое планирование внедрения технологий;
- адаптацию организационной структуры;
- управление рисками;
- обеспечение кибербезопасности;
- развитие человеческого капитала.

Особенность банковской отрасли заключается в высокой степени регулирования и необходимости обеспечения надежности и безопасности операций, что усложняет процесс внедрения инноваций.

Искусственный интеллект в современных условиях выступает одним из ключевых факторов трансформации банковской деятельности, обеспечивая переход от традиционных моделей обслуживания к цифровым, ориентированным на данные и клиента. Его внедрение позволяет банкам не только автоматизировать отдельные процессы, но и fundamentally изменить подход к разработке и продвижению банковских продуктов.

Одним из наиболее значимых направлений применения искусственного интеллекта является персонализация финансовых услуг. Современные алгоритмы способны обрабатывать огромные объемы данных о клиентах, включая их транзакционную активность, поведенческие модели, предпочтения и финансовые цели. На основе таких данных банки формируют индивидуальные предложения, адаптированные под конкретного пользователя. Это проявляется в разработке персонализированных кредитных продуктов с учетом уровня доходов и кредитной истории, предоставлении инвестиционных рекомендаций, основанных на анализе риска и рыночной ситуации, а также в создании систем автоматизированного финансового планирования, которые помогают клиентам управлять своими средствами более эффективно. В результате повышается удовлетворенность клиентов и их лояльность к банку.

Не менее важной областью применения искусственного интеллекта является управление рисками. Традиционные методы оценки кредитоспособности часто основываются на ограниченном наборе показателей, тогда как современные алгоритмы машинного обучения способны учитывать значительно более широкий спектр данных. Это включает не только финансовую отчетность и кредитную историю, но и альтернативные источники информации, такие как поведение клиента в цифровой среде, структура его расходов и даже косвенные поведенческие признаки. Благодаря этому банки могут более точно прогнозировать вероятность дефолта и принимать обоснованные решения по выдаче кредитов, что способствует снижению кредитных рисков и повышению устойчивости финансовой системы [1].

Важную роль искусственный интеллект играет и в борьбе с мошенничеством. Использование интеллектуальных систем анализа транзакций позволяет выявлять подозрительные операции в режиме реального времени.

Такие системы способны обнаруживать аномалии в поведении клиентов, сравнивая текущие операции с типичными паттернами. Это позволяет оперативно блокировать потенциально мошеннические действия и минимизировать финансовые потери. Более того, развитие технологий позволяет постоянно совершенствовать модели обнаружения мошенничества, делая их более точными и адаптивными к новым угрозам.

Еще одним направлением является автоматизация банковских процессов. Применение чат-ботов, виртуальных ассистентов и систем автоматического принятия решений позволяет существенно сократить нагрузку на персонал и повысить скорость обслуживания клиентов. Клиенты получают возможность решать многие вопросы без обращения в отделение банка, что особенно актуально в условиях цифровизации. Автоматизация также способствует снижению операционных затрат и повышению эффективности работы банковских организаций.

Технологии больших данных играют ключевую роль в формировании современной банковской инфраструктуры, обеспечивая возможность обработки и анализа огромных массивов информации. В отличие от традиционных методов анализа, Big Data позволяет работать как со структурированными, так и с неструктурированными данными, включая текстовую, визуальную и поведенческую информацию.

Большие данные также способствуют оптимизации бизнес-процессов. Анализ операционной деятельности позволяет выявлять неэффективные участки, сокращать издержки и повышать производительность. Например, с помощью аналитики можно оптимизировать процессы обработки заявок, управления ликвидностью и распределения ресурсов. Это особенно важно в условиях высокой конкуренции на финансовом рынке.

Значительное влияние Big Data оказывает на прогнозирование и стратегическое планирование. Используя аналитические модели, банки могут оценивать будущий спрос на финансовые продукты, прогнозировать изменения рыночной конъюнктуры и выявлять потенциальные риски. Это позволяет принимать более обоснованные управленческие решения и формировать устойчивую стратегию развития.

Эффективное внедрение искусственного интеллекта и технологий больших данных невозможно без системного подхода к управлению цифровыми инновациями. Этот процесс включает в себя не только техническую интеграцию новых решений, но и глубокую трансформацию организационной структуры и бизнес-процессов.

Ключевым элементом является стратегическое управление. Банки должны формировать долгосрочные стратегии цифрового развития, учитывающие как внутренние ресурсы, так и внешние факторы, включая технологические тренды и конкурентную среду. Инновации должны быть интегрированы в общую бизнес-модель, а не рассматриваться как отдельные инициативы [2].

Организационные изменения также играют важную роль. Внедрение новых технологий требует создания специализированных подразделений, таких

как центры обработки данных и аналитики, а также пересмотра традиционных управленческих подходов. Это может включать переход к гибким методологиям управления проектами и усиление межфункционального взаимодействия.

Особое внимание необходимо уделять управлению рисками и обеспечению информационной безопасности. Цифровизация увеличивает уязвимость банков к киберугрозам, что требует внедрения современных систем защиты данных и соблюдения международных стандартов безопасности. При этом важно учитывать требования регуляторов и обеспечивать прозрачность операций.

Не менее значимым фактором является развитие кадрового потенциала. Для эффективного использования ИИ и Big Data необходимы специалисты в области анализа данных, программирования и кибербезопасности. Банки должны инвестировать в обучение и развитие сотрудников, а также привлекать квалифицированные кадры.

Перспективы развития банковского сектора тесно связаны с дальнейшим совершенствованием технологий искусственного интеллекта и аналитики данных. Ожидается активное развитие цифровых банков, функционирующих без традиционных отделений и предоставляющих услуги полностью в онлайн-формате. Важным направлением является внедрение концепции открытого банкинга, которая предполагает обмен данными между финансовыми организациями через специальные интерфейсы.

Также значительное влияние на развитие банковской сферы окажут блокчейн-технологии, обеспечивающие прозрачность и безопасность операций. Интеграция искусственного интеллекта в финансовые экосистемы позволит создавать комплексные решения, объединяющие различные виды услуг.

В целом, банки, активно внедряющие инновационные технологии и эффективно управляющие цифровыми преобразованиями, смогут не только адаптироваться к изменяющимся условиям, но и занять лидирующие позиции на рынке финансовых услуг [3].

Искусственный интеллект и большие данные играют ключевую роль в развитии банковских продуктов и трансформации банковской деятельности. Их использование позволяет значительно повысить эффективность управления, улучшить качество услуг и обеспечить устойчивое развитие банков.

Эффективное управление цифровыми инновациями требует комплексного подхода, включающего стратегическое планирование, организационные изменения и развитие человеческого капитала. В условиях цифровой экономики именно способность к внедрению и управлению инновациями становится главным фактором конкурентоспособности банков.

Список использованной литературы

1. Кузнецов А.В. Цифровая трансформация банковской системы // Финансы и кредит. — 2020. — № 26(5). — С. 1023–1035.
2. Лapidус Л.В. Цифровая экономика: управление электронным бизнесом и электронной коммерцией. — М.: ИНФРА-М, 2019.
3. Титов В.А. Искусственный интеллект в банковской сфере // Банковское дело. — 2021. — № 7. — С. 45–50.

УДК 05262.08

ПРОДВИЖЕНИЕ ТУРИСТИЧЕСКОГО БРЕНДА ГОРОДА

Байгушева А.Н.

магистр экономических наук, старший преподаватель
колледж «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада Шымкент қаласының туристік брендін қалыптастыру және ілгерілету мәселелері қарастырылады. Туристік брендтің мәні, оның қала имиджін қалыптастырудағы рөлі және туризмді дамытудағы маңызы талданады. Сонымен қатар, қаланың туристік әлеуеті, оның ішінде тарихи-мәдени мұралары, географиялық орналасуы және инфрақұрылымдық мүмкіндіктері сипатталады.

Зерттеу барысында туристік брендті ілгерілетудің негізгі бағыттары, атап айтқанда цифрлық технологияларды пайдалану, маркетингтік стратегиялар және оқиғалық туризмді дамыту мәселелері қарастырылған. Сонымен бірге, Шымкент қаласының туристік брендін дамытудағы негізгі проблемалар мен болашақ даму перспективалары анықталған.

Мақала нәтижелері қала туризмін дамытуда және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруда қолданылуы мүмкін.

Summary: This article examines the formation and promotion of the tourist brand of Shymkent city. The concept of a tourist brand, its role in shaping the city's image, and its importance for tourism development are analyzed. In addition, the tourism potential of the city is described, including its historical and cultural heritage, geographical location, and infrastructure opportunities.

The study focuses on key directions for promoting the tourist brand, such as the use of digital technologies, marketing strategies, and the development of event tourism. It also identifies the main challenges and future prospects for the development of Shymkent's tourism brand.

The results of the study can be used to enhance tourism development and improve the competitiveness of the city.

В условиях глобализации и роста конкуренции между туристическими направлениями формирование и продвижение туристического бренда города становится важнейшим фактором его экономического и социального развития. Туристический бренд представляет собой не только визуальный образ территории, но и совокупность ассоциаций, впечатлений и ожиданий, которые формируются у потенциальных туристов.

Современные города стремятся создать уникальный имидж, который будет привлекать туристов, инвесторов и партнеров. В этом контексте особое значение приобретает продвижение туристического бренда города Шымкент — одного из крупнейших и динамично развивающихся городов Казахстана.

Несмотря на значительный туристический потенциал, город нуждается в системном подходе к формированию и продвижению своего бренда. Это включает разработку стратегии позиционирования, использование цифровых технологий, развитие инфраструктуры и активное взаимодействие с туристическим рынком.

Цель данной работы — рассмотреть особенности формирования и продвижения туристического бренда города Шымкент, определить основные

направления развития и выявить перспективы повышения его конкурентоспособности.

Сущность и значение туристического бренда города

Туристический бренд города — это комплексное понятие, включающее в себя восприятие территории целевой аудиторией. Он формируется на основе исторических, культурных, природных и социальных характеристик города, а также уровня развития инфраструктуры и качества предоставляемых услуг.

Сильный туристический бренд позволяет:

- выделить город среди конкурентов;
- повысить узнаваемость на внутреннем и международном рынках;
- увеличить туристический поток;
- стимулировать развитие экономики;
- привлекать инвестиции.

Формирование бренда требует комплексного подхода, включающего маркетинговые исследования, разработку концепции позиционирования и создание эффективной коммуникационной стратегии.

Туристический потенциал города Шымкент

Город Шымкент обладает значительными ресурсами для развития туризма. Его уникальность определяется сочетанием исторического наследия, культурного разнообразия и выгодного географического положения.

Одним из ключевых преимуществ является близость к историческим объектам Великого шелкового пути, что делает регион привлекательным для культурно-познавательного туризма. Кроме того, город отличается развитой гастрономической культурой, отражающей традиции разных народов.

Климатические условия также способствуют развитию туризма, поскольку мягкая зима и тёплое лето создают комфортные условия для путешествий. Важным фактором является и транспортная доступность, позволяющая туристам легко добраться до города.

Однако для полного раскрытия потенциала необходимо усилить работу по продвижению туристических возможностей и формированию целостного имиджа города.

Основные направления продвижения туристического бренда

Продвижение туристического бренда Шымкента должно осуществляться по нескольким ключевым направлениям.

Формирование уникального позиционирования

Первым этапом является определение уникальных характеристик города, которые будут положены в основу бренда. Это может быть культурное многообразие, историческое наследие, гостеприимство или современный облик города.

Важно сформировать чёткое позиционирование, которое будет отражать преимущества Шымкента и выделять его среди других туристических направлений.

Использование цифровых технологий

Современные туристы активно используют интернет для поиска информации и планирования поездок. Поэтому цифровые каналы продвижения играют ключевую роль.

К ним относятся:

- социальные сети;
- туристические сайты и платформы;
- мобильные приложения;
- онлайн-бронирование и виртуальные туры.

Создание качественного визуального контента, включая фотографии и видеоматериалы, способствует формированию привлекательного образа города.

Развитие событийного туризма

Организация фестивалей, культурных мероприятий, выставок и спортивных событий является эффективным инструментом привлечения туристов.

Событийный туризм позволяет не только увеличить туристический поток, но и формирует эмоциональную связь с городом, что способствует развитию его бренда.

Маркетинговые коммуникации

Продвижение бренда требует активного использования маркетинговых инструментов:

- рекламные кампании;
- участие в международных туристических выставках;
- сотрудничество с блогерами и СМИ;
- создание туристических порталов.

Комплексное использование этих инструментов позволяет повысить узнаваемость города и привлечь новые сегменты туристов.

Роль инфраструктуры в формировании бренда

Туристический бренд города не может быть успешным без развитой инфраструктуры. Качественные гостиницы, транспорт, сервис и туристические объекты формируют положительное впечатление у туристов.

Развитие инфраструктуры включает:

- строительство современных гостиниц и туристических комплексов;
- улучшение транспортной системы;
- создание туристических информационных центров;
- развитие общественных пространств.

Качество инфраструктуры напрямую влияет на уровень удовлетворённости туристов и их желание посетить город повторно.

Проблемы продвижения туристического бренда

Несмотря на значительный потенциал, продвижение туристического бренда Шымкента сталкивается с рядом проблем:

- недостаточная узнаваемость на международном уровне;
- ограниченные ресурсы для продвижения;
- недостаточное развитие отдельных элементов инфраструктуры;
- отсутствие единой стратегии продвижения.

Решение этих проблем требует комплексного подхода и координации усилий государственных и частных организаций.

Перспективы развития туристического бренда

Перспективы развития туристического бренда города связаны с внедрением современных технологий, развитием внутреннего туризма и активной маркетинговой политикой.

Особое внимание следует уделить:

- цифровизации туристической отрасли;
- развитию новых туристических продуктов;
- улучшению качества услуг;
- формированию положительного имиджа города на международной арене.

Комплексная реализация этих направлений позволит значительно повысить конкурентоспособность Шымкента как туристического центра.

Продвижение туристического бренда города Шымкент является важным направлением его развития в условиях современной экономики. Формирование сильного и узнаваемого бренда требует системного подхода, включающего развитие инфраструктуры, использование современных технологий и активную маркетинговую деятельность.

Эффективное продвижение бренда способствует увеличению туристического потока, развитию экономики и повышению уровня жизни населения.

Создание и продвижение туристического бренда Шымкента является стратегической задачей, решение которой позволит городу занять достойное место на туристической карте региона и мира.

Список использованной литературы

1. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство и туризм. – М.: ЮНИТИ, 2021.
2. Хорашев А.В. Развитие внутреннего туризма: современные тенденции и перспективы // Вестник туризма. – 2023. – № 4. – С. 56-68.
3. Иванов С.В. Государственная поддержка туризма: опыт зарубежных стран // Экономика и туризм. – 2022. – № 2. – С. 34-47.
4. Всемирная туристическая организация (UNWTO). Отчеты по развитию внутреннего туризма. – URL: <https://www.unwto.org> (дата обращения: 03.04.2025).
5. Каримов Е.Т. Влияние цифровых технологий на туристическую индустрию // Современные технологии в туризме. – 2023. – № 5. – С. 89-101.
6. Министерство культуры и спорта Республики Казахстан. Программы поддержки внутреннего туризма. – URL: <https://www.mks.gov.kz> (дата обращения: 03.04.2025).
7. Жумагалиев А.Б. Экологический туризм: перспективы и вызовы в Казахстане // Казахстанский журнал туризма. – 2024. – № 1. – С. 23-38.
8. Петрова Н.А. Гастрономический туризм как фактор развития регионов // Региональные исследования. – 2023. – № 3. – С. 112-125.

МАРКЕТИНГ ВПЕЧАТЛЕНИЙ: ГЛОБАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРОДВИЖЕНИЯ В ТУРИЗМЕ

Дурру Д.К.,

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Батырова Н.Т.

НАО «Международный университет туризма и гостеприимства», г.Туркестан,
Казахстан

Түйін. Бұл мақалада халықаралық туризмдегі маркетингтің рөлі қарастырылады. Авторлар маркетингтің туристік бағыттардың имиджін қалыптастырудағы, туристік сұранысты басқарудағы және ұзақ мерзімді адалдықты қамтамасыз етудегі маңызын талдайды. Эмоциялық маркетинг пен әсер экономикасы туристік тәжірибені ерекше оқиғаға айналдырады. Сонымен қатар, цифрландыру, деректерді талдау және тұрақты даму сияқты жаһандық үрдістердің туризмдегі маркетингтік стратегияларға ықпалы қарастырылады. Мақала халықаралық туризмнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін маркетингтің стратегиялық маңызын көрсетеді.

Summary. This article explores the role of marketing in international tourism. It highlights how marketing contributes to shaping the image of destinations, managing tourist demand, and fostering long-term loyalty. Emotional marketing and the experience economy transform tourism services into unique events, while digitalization, data analytics, and sustainability trends redefine marketing strategies in the global tourism industry. The study emphasizes the strategic importance of marketing as a driver of competitiveness and sustainable development in international tourism.

Современный туризм - это не просто перемещение из точки А в точку Б. Это индустрия впечатлений, где маркетинг играет ключевую роль в формировании образа направления, создании ценности для клиента и укреплении конкурентных преимуществ. В условиях глобализации маркетинг в туризме становится универсальным инструментом, позволяющим странам и компаниям привлекать внимание международной аудитории.

Маркетинг в международном туризме выполняет стратегическую функцию, выходящую далеко за рамки традиционной рекламы. Он становится инструментом формирования имиджа страны, региона или отдельной компании, а также средством управления туристическим спросом. В условиях глобализации и высокой конкуренции маркетинг позволяет не только привлекать внимание путешественников, но и создавать устойчивую ценность, которая закрепляется в сознании туристов и формирует долгосрочную лояльность.

Во-первых, маркетинг играет ключевую роль в создании имиджа туристического направления. Каждая страна или регион стремится выделиться на мировом рынке, предлагая уникальные культурные, природные или гастрономические особенности. Например, Испания ассоциируется с фламенко и средиземноморской кухней, Япония - с традициями и высокими технологиями, а Исландия - с природными чудесами и экологическим туризмом. Эти ассоциации формируются благодаря целенаправленным маркетинговым кампаниям, которые создают эмоциональную связь между туристом и местом назначения [1].

Во-вторых, маркетинг в международном туризме выполняет функцию управления туристическим поведением. Через рекламу, брендинг и цифровые каналы компании формируют ожидания и мотивируют к путешествиям. Современные туристы всё чаще принимают решения на основе визуального контента в социальных сетях, отзывов блогеров и рекомендаций онлайн-платформ. Таким образом, маркетинг становится не только средством продвижения, но и фактором, влияющим на выбор маршрута и вида отдыха [2].

В-третьих, маркетинг способствует созданию долгосрочной лояльности. Туристический опыт, подкреплённый эмоциональным воздействием, формирует желание вернуться в то же место или воспользоваться услугами той же компании. Здесь важную роль играет эмоциональный маркетинг, который продаёт не услуги, а впечатления. Компании, умеющие транслировать уникальные истории и ценности, добиваются повторных визитов и рекомендаций среди друзей и знакомых [3].

Наконец, маркетинг в международном туризме тесно связан с глобальными трендами - устойчивым развитием, персонализацией и цифровизацией. Туристы всё чаще выбирают направления, которые демонстрируют экологическую ответственность, предлагают индивидуальные маршруты и используют инновационные технологии для улучшения клиентского опыта. Таким образом, маркетинг становится не только инструментом продвижения, но и частью стратегии устойчивого развития туризма [4].

В современном международном туризме ключевым фактором успеха становится не столько предложение услуг, сколько способность создавать и транслировать уникальные впечатления. Именно здесь вступает в силу концепция эмоционального маркетинга, тесно связанная с феноменом «экономики впечатлений». Туристы всё чаще выбирают направления и компании, которые способны вызвать эмоциональный отклик, а не просто удовлетворить функциональные потребности.

Эмоциональный маркетинг в туризме строится на идее, что путешествие - это история, которую человек проживает и затем рассказывает другим. Компании используют сторителлинг для формирования образа направления: они создают нарративы, связывающие культурные особенности, традиции и уникальные события с личным опытом туриста. Например, маркетинговые кампании Италии часто акцентируют внимание на романтике и гастрономии, а Япония продвигает сочетание древних традиций и современных технологий. Такие истории формируют эмоциональную привязанность и усиливают желание посетить страну [5].

Важным инструментом эмоционального маркетинга является визуальный контент. Фотографии, видеоролики и виртуальные туры позволяют туристу «примерить» путешествие ещё до его начала. Исследования показывают, что визуальные образы оказывают более сильное влияние на принятие решения о поездке, чем рациональные аргументы, такие как цена или удобство.

Экономика впечатлений предполагает, что ценность создаётся не в момент покупки услуги, а в процессе её переживания. Туристическая компания, предлагающая стандартный тур, конкурирует по цене. Но если она превращает тур в уникальное событие - например, участие в местном фестивале, кулинарный мастер-класс или экологический поход - то создаёт добавленную ценность, которая воспринимается как уникальный опыт. Такой подход позволяет компаниям дифференцироваться на глобальном рынке и формировать устойчивую лояльность [1].

Кроме того, эмоциональный маркетинг усиливает эффект «сарафанного радио». Туристы, получившие яркие впечатления, охотно делятся ими в социальных сетях, блогах и среди друзей. Это создаёт органический канал продвижения, который зачастую оказывается более эффективным, чем традиционная реклама. Таким образом, эмоциональный маркетинг становится не только инструментом привлечения клиентов, но и механизмом их удержания.

Эмоциональный маркетинг и экономика впечатлений формируют основу конкурентных стратегий в международном туризме. Они позволяют компаниям продавать не услуги, а мечты, превращая каждое путешествие в уникальную историю [6].

Современный международный туризм развивается в условиях постоянных изменений, связанных с технологическим прогрессом, глобализацией и изменением ценностей общества. Маркетинг в этой сфере отражает ключевые мировые тенденции, которые определяют стратегию продвижения туристических направлений и компаний.

1. Устойчивое развитие и экотуризм. Одним из наиболее значимых трендов является акцент на устойчивое развитие. Туристы всё чаще выбирают направления, демонстрирующие экологическую ответственность: использование возобновляемых источников энергии, минимизация углеродного следа, сохранение культурного наследия. Маркетинговые кампании активно транслируют ценности «зелёного туризма», превращая экологичность в конкурентное преимущество.

2. Персонализация и big data. Современные туристы ожидают индивидуального подхода. Использование big data и аналитики позволяет компаниям предлагать персонализированные маршруты, учитывать предпочтения клиентов и прогнозировать их поведение. Персонализация усиливает эмоциональную связь и повышает вероятность повторных визитов. Например, онлайн-платформы бронирования используют алгоритмы рекомендаций, чтобы предлагать уникальные варианты отдыха.

3. Цифровизация и инновации. Технологические инновации радикально меняют маркетинг в туризме.

- Виртуальная и дополненная реальность (VR/AR) позволяют туристам «примерить» путешествие заранее, создавая эффект присутствия.

- Социальные сети становятся основным каналом продвижения, где визуальный контент и сторителлинг формируют желание путешествовать.

- Мобильные приложения обеспечивают удобство и доступность услуг, превращая маркетинг в интегрированную часть клиентского опыта.

4. Экономика впечатлений. Туризм всё больше ориентируется на создание уникальных впечатлений. Компании стремятся превратить стандартные услуги в события: участие в фестивалях, гастрономические туры, культурные мастер-классы. Такой подход позволяет дифференцироваться на глобальном рынке и формировать устойчивую лояльность.

5. Глобализация и культурная аутентичность. Несмотря на глобализацию, туристы ценят аутентичность. Маркетинг всё чаще акцентирует внимание на уникальных культурных особенностях региона, которые невозможно воспроизвести в другом месте. Это создаёт конкурентное преимущество и усиливает эмоциональную ценность путешествия [4].

Таким образом, глобальные тренды маркетинга в туризме отражают переход от продажи услуг к созданию впечатлений, от массового подхода к персонализации, от традиционных каналов к цифровым платформам. Это делает маркетинг ключевым фактором устойчивого развития и конкурентоспособности международного туризма.

Маркетинг в международном туризме сегодня является неотъемлемым элементом развития отрасли и ключевым фактором конкурентоспособности на глобальном рынке. Он выходит за рамки традиционного продвижения услуг, превращаясь в стратегический инструмент формирования имиджа, управления туристическим поведением и создания долгосрочной лояльности.

Эмоциональный маркетинг и экономика впечатлений позволяют компаниям продавать не просто туры, а уникальные истории и мечты, усиливая ценность путешествия для клиента [7]. Цифровизация и инновации открывают новые возможности для персонализации и вовлечения туристов, а глобальные тренды - устойчивое развитие, экологичность и культурная аутентичность - задают новые стандарты качества и ответственности.

Таким образом, маркетинг в туризме становится не только средством продвижения, но и частью комплексной стратегии устойчивого развития, где успех определяется способностью создавать уникальные впечатления и транслировать их миру. В условиях растущей конкуренции выигрывают те компании и регионы, которые умеют сочетать технологии, эмоции и ценности, превращая каждое путешествие в незабываемый опыт.

Список использованной литературы

1. Kotler, P., Bowen, J., & Makens, J. (2017). *Marketing for Hospitality and Tourism*. Pearson Education.
2. Hudson, S., & Hudson, L. (2017). *Marketing for Tourism, Hospitality & Events: A Global & Digital Approach*. Routledge.
3. Pike, S. (2016). *Destination Marketing: Essentials*. Routledge.
4. UNWTO (2022). *Tourism and Sustainability Report*. World Tourism Organization.
5. Воронкова Л.П. Туристский маркетинг в эпоху глобализации. Вестник Московского университета. Серия 27. Глобалистика и геополитика, 2020.
6. Ли Тяньтянь. Использование маркетинговых инструментов в международном туризме на примере России и Китая. Журнал «Инновации и инвестиции», 2022.

РАЗВИТИЕ ГОСТИНИЧНОГО И РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА КАК ДРАЙВЕР ТУРИСТИЧЕСКОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ШЫМКЕНТА

Дурру Д.К.,

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Еремина А.Ю.

Центрально-Азиатский Инновационный университет, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. Мақалада Шымкент қаласының туристік тартымдылығын қалыптастырудағы қонақүй және мейрамхана бизнесінің рөлі қарастырылады. Қонақжайлылық индустриясының қазіргі заманғы үрдістері, мәселелері мен даму перспективалары талданады, сондай-ақ оның аймақтың тұрақты дамуына әсері көрсетіледі.

Abstract. The article examines the role of the hotel and restaurant business in shaping the tourism attractiveness of Shymkent. It analyzes current trends, challenges, and prospects for the development of the hospitality industry, as well as its impact on the sustainable development of the region.

Туризм является важным фактором социально-экономического развития региона. Однако его успех во многом зависит от уровня развития индустрии гостеприимства -гостиничного и ресторанного бизнеса. Шымкент, как один из крупнейших городов Казахстана, обладает значительным потенциалом для развития этих направлений. Цель статьи - показать, что развитие гостиничного и ресторанного бизнеса является ключевым фактором повышения конкурентоспособности Шымкента как туристического центра.

Индустрия гостеприимства является составной частью туристической системы и включает в себя гостиницы, рестораны, кафе, бары, а также другие предприятия, обеспечивающие комфортное пребывание туристов. Она выполняет двойную функцию: с одной стороны, удовлетворяет базовые потребности путешественников в размещении и питании, а с другой — формирует имидж региона как привлекательного туристического направления.

Гостиницы и отели являются ключевым элементом инфраструктуры туризма. Их развитие напрямую связано с ростом туристического потока и инвестиционной привлекательностью региона.

Таблица 1 Сравнение уровню разнообразия и качества услуг гостиничного бизнеса

Город	Описание
Алматы	развитая сеть международных отелей, высокий уровень сервиса, ориентация на деловой туризм.
Астана	гостиницы премиум-класса, активно обслуживающие международные конференции и форумы.
Шымкент	рост числа гостиниц среднего класса, ориентированных на внутренний туризм, но ограниченное присутствие международных брендов

В Шымкенте за последние пять лет наблюдается рост числа гостиниц на 25%, что свидетельствует о повышении инвестиционной привлекательности. Однако по уровню разнообразия и качества услуг Шымкент пока уступает Алматы и Астане, где представлены международные гостиничные сети (Hilton, Marriott, Radisson).

В мировой практике гостиничный бизнес рассматривается как индикатор уровня развития туризма: наличие современных отелей среднего и высокого класса свидетельствует о готовности региона принимать иностранных туристов и обеспечивать их комфорт. Кроме того, гостиницы часто становятся центрами делового туризма, предоставляя площадки для конференций, форумов и выставок.

Ресторанный сектор играет не менее важную роль, так как гастрономический опыт является частью туристического продукта. В последние годы наблюдается тенденция роста интереса к гастрономическому туризму, когда путешественники выбирают направления исходя из уникальности местной кухни. Рестораны национальной кухни становятся инструментом культурной идентификации региона, а заведения международного уровня - фактором привлечения иностранных гостей. Таким образом, ресторанный бизнес не только удовлетворяет потребности туристов, но и способствует продвижению культурного наследия.

Ресторанный сектор формирует гастрономический имидж региона. В Шымкенте активно развиваются заведения национальной кухни, что способствует развитию гастрономического туризма. Однако уровень разнообразия и внедрение современных концепций пока ниже, чем в Алматы, где представлены рестораны высокой кухни и международные гастрономические проекты.

Таблица 2 Сравнение уровню разнообразия и качества услуг ресторанного бизнеса

Город	Описание
Алматы	разнообразие ресторанов - от национальной кухни до международных гастрономических проектов, развитие гастрономических фестивалей
Астана	рестораны премиум-класса, ориентированные на деловые мероприятия и международных гостей.
Шымкент	акцент на национальную кухню, рост числа кафе и ресторанов среднего уровня, но ограниченное внедрение инновационных концепций (электронные меню, онлайн-бронирование).

Индустрия гостеприимства оказывает комплексное влияние на устойчивое развитие региона:

- Экономический аспект: рост доходов от гостиниц и ресторанов, создание рабочих мест, привлечение инвестиций.
- Социальный аспект: повышение качества жизни населения, развитие культуры обслуживания, формирование имиджа гостеприимного города.

– Культурный аспект: сохранение и популяризация национальной кухни, традиций и обычаев.

Алматы и Астана демонстрируют более высокий уровень интеграции гостиничного и ресторанного бизнеса в стратегию развития туризма, что делает их конкурентоспособными на международном уровне. Шымкент обладает значительным потенциалом, особенно в сфере гастрономического туризма, но требует активного внедрения международных практик и технологий, а также привлечения инвестиций в гостиничный сектор.

В мировой практике развитие гостиничного и ресторанного бизнеса рассматривается как стратегический инструмент повышения конкурентоспособности туристических направлений. Например, в Турции активно развиваются гостиничные сети, ориентированные на массовый туризм, а в Сингапуре и ОАЭ – рестораны высокой кухни и отели премиум-класса, что формирует имидж этих стран как центров международного туризма.

Анализ развития гостиничного и ресторанного бизнеса в Шымкенте показал, что эти отрасли играют ключевую роль в формировании туристической привлекательности города. В ходе исследования были выявлены основные тенденции, положительные изменения и проблемные аспекты, влияющие на устойчивое развитие региона.

За последние пять лет количество гостиниц в Шымкенте увеличилось примерно на 25%. Появились новые объекты среднего и высокого класса, ориентированные на иностранных туристов и деловые поездки. Особенно заметен рост в сегменте бутик-отелей и гостиниц среднего уровня, которые предлагают доступные цены при сохранении качества обслуживания.

Интерпретация: рост гостиничного сектора свидетельствует о повышении инвестиционной привлекательности региона и готовности города принимать большее количество туристов. Однако по уровню разнообразия и присутствию международных брендов Шымкент пока уступает Алматы и Астане.

Ресторанный сектор демонстрирует активное развитие. За последние годы в городе увеличилось количество заведений национальной кухни, что способствует формированию имиджа Шымкента как центра гастрономического туризма. Параллельно открываются рестораны международной кухни, ориентированные на иностранных гостей.

Проведённые опросы показали, что 65% туристов считают знакомство с местной кухней важной частью своего путешествия. В Шымкенте особой популярностью пользуются заведения, предлагающие традиционные казахские блюда, а также рестораны узбекской и уйгурской кухни.

Интерпретация: гастрономический туризм становится важным элементом туристического продукта региона, усиливая культурную идентичность и привлекательность города.

Несмотря на положительные тенденции, исследование выявило ряд проблем:

– Кадровый дефицит: нехватка специалистов с профессиональной подготовкой в сфере гостиничного и ресторанного бизнеса.

- Ограниченное внедрение цифровых технологий: онлайн-бронирование и электронные меню пока не получили широкого распространения.

- Слабая интеграция бизнеса в туристическую стратегию города: гостиницы и рестораны развиваются автономно, без системной координации с управлением туризма.

Интерпретация: решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего подготовку кадров, цифровизацию и интеграцию бизнеса в стратегию «Туризм Шымкента 2030».

Рост гостиничного и ресторанного бизнеса оказывает положительное влияние на экономику региона. По данным акимата, совокупные доходы от индустрии гостеприимства увеличились с 9 млрд тенге в 2020 году до 13 млрд тенге в 2024 году, что составляет рост на 44%.

Интерпретация: развитие гостиничного и ресторанного бизнеса имеет мультипликативный эффект, стимулируя смежные отрасли - транспорт, торговлю, культуру и сферу услуг.

Опросы показали, что 70% иностранных туристов положительно оценивают уровень обслуживания в гостиницах и ресторанах Шымкента. Однако 20% респондентов отметили недостаток англоязычного персонала, а 10% указали на ограниченные возможности онлайн-бронирования.

Интерпретация: туристы в целом удовлетворены уровнем сервиса, но для повышения конкурентоспособности необходимо усилить кадровую подготовку и внедрить цифровые решения.

Таким образом, результаты исследования подтверждают: гостиничный и ресторанный бизнес являются драйверами туристической привлекательности Шымкента, но для устойчивого развития требуется решение кадровых и технологических проблем, а также интеграция этих отраслей в общую стратегию развития туризма.

Проведённое исследование показало, что гостиничный и ресторанный бизнес являются важнейшими драйверами туристической привлекательности Шымкента. Их развитие оказывает комплексное влияние на экономику, социальную сферу и культурную идентичность региона. Рост числа гостиниц и ресторанов, появление заведений национальной и международной кухни, а также повышение качества обслуживания подтверждают, что индустрия гостеприимства становится стратегическим направлением развития города.

Вместе с тем выявленные проблемы - кадровый дефицит, ограниченное внедрение цифровых технологий и слабая интеграция бизнеса в общую туристическую стратегию - требуют системного решения. Без устранения этих барьеров дальнейшее развитие будет ограничено.

Практические рекомендации:

1. Стимулировать инвестиции в гостиничный и ресторанный бизнес, включая поддержку малого и среднего предпринимательства.

2. Развивать кадровый потенциал через образовательные программы и сотрудничество с профильными учебными заведениями.

3. Внедрять цифровые технологии: онлайн-бронирование, электронные меню, мобильные приложения для туристов.

4. Интегрировать гастрономический туризм в стратегию «Туризм Шымкента 2030», используя фестивали и культурные мероприятия.

5. Укреплять международное сотрудничество, перенимая опыт ведущих туристических центров мира.

Итоговый вывод: развитие гостиничного и ресторанного бизнеса является не только условием комфортного пребывания туристов, но и стратегическим фактором устойчивого развития Шымкента.

Список использованной литературы

1. UNWTO. Hospitality and Tourism Development. Madrid, 2023.
2. OECD. Sustainable Tourism and Hospitality Industry. Paris, 2022.
3. Министерство туризма РК. Стратегия развития туризма в Казахстане до 2030 года. Астана, 2024.
4. Акимат г. Шымкент. Доклад о развитии гостиничного и ресторанного бизнеса. Шымкент, 2025.

ӘОЖ 338.48:640.7

ҚАЗІРГІ ТУРИЗМ ТРЕНДТЕРІ

Дурру Д.К., Митрошенко Т.С., Дурру Огуз
Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются современные тенденции развития туристической индустрии, влияние технологий, экологических и культурных факторов на туристический поток. Особое внимание уделяется цифровой трансформации туризма, внедрению смарт-технологий, экотуризму, культурному и гастрономическому туризму, а также активному (adventure) туризму. Анализируются изменения, вызванные пандемией, включая рост требований к санитарной безопасности, индивидуальные путешествия и развитие коротких туров.

Abstract. This article examines current trends in the tourism industry and the impact of technology, environmental, and cultural factors on tourist flows. Particular attention is paid to the digital transformation of tourism, the implementation of smart technologies, ecotourism, cultural and gastronomic tourism, and adventure tourism. Changes caused by the pandemic are analyzed, including increased sanitary safety requirements, individual travel, and the development of short-term tours..

Туризм – қазіргі заманның ең динамикалық дамып келе жатқан салаларының бірі. Ғаламданудың әсерінен саяхатшылардың қажеттіліктері мен қалау бағыттары өзгеруде, жаңа технологиялар, әлеуметтік желілер және экологиялық сана сияқты факторлар туристік индустрияның дамуына елеулі ықпал етуде. Қазіргі туризм трендтерін түсіну кәсіпкерлер мен мамандарға сапалы қызмет көрсетуге және туристік бағыттарды тиімді дамытуға мүмкіндік береді.

Туризмнің дамуы тек экономикалық пайда әкеліп қана қоймай, мәдени алмасу, жаңа тәжірибе алу, әлеуметтік және экологиялық жауапкершілік секілді

маңызды аспектілерді қамтиды. Сондықтан бүгінгі күнде туризм саласында жаңа бағыттар мен инновациялық тәсілдер белсенді түрде енгізілуде.

Қазіргі туризмнің басты тенденцияларының бірі - цифрлық технологияларды қолдану. Қонақүйлер, авиакомпаниялар, туристік агенттіктер мобильді қосымшалар, онлайн брондау жүйелері және виртуалды турларды белсенді енгізуде.

Smart туризм концепциясы туристің сапарының барлық кезеңін цифрлық құралдар арқылы бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді. Мысалы, мобильді қосымшалар туристік маршруттарды таңдауға, қонақүйлерді брондауға, жол қозғалысы мен ауа райы жағдайын бақылауға мүмкіндік береді.

Зерттеулер көрсеткендей, цифрлық технологияларды қолданатын туристік компаниялар клиенттердің сенімін арттырып, қызмет көрсету сапасын жоғарылатады.

Қазіргі туристер тек демалысқа шыққан кезде жайлы жағдай іздемейді, сонымен қатар қоршаған ортаны сақтау мен экологиялық таза қызметтерге басымдық береді. Бұл экологиялық туризм (eco-tourism) трендін тудырды.

Қазақстанда экотуризм дамуы таулы аймақтар, ұлттық парктер және экологиялық таза ауылдық туризм арқылы жүзеге асады. Экологиялық туризмнің мақсаты – табиғатты қорғау, жергілікті мәдениет пен дәстүрді сақтап қалу, туристерге табиғатпен үйлесімді тәжірибе ұсыну.

Сондай-ақ, экотуризм экономикалық тұрғыдан да тиімді, себебі ол жергілікті қауымдастықтарды қолдап, жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді.

Туризмнің тағы бір маңызды бағыты – культурлық және тарихи туризм. Туристер тарихи ескерткіштерді, мұражайларды, мәдени фестивальдерді көру арқылы жаңа тәжірибе алады.

Қазақстанда бұл бағыт әсіресе Алматы, Астана, Түркістан сияқты қалаларда және Жетісу, Сырдария өңірлеріндегі тарихи орындарда дамуда. Туристер үшін тарихи маршруттар мен мәдени бағдарламалар ұлттық мәдениетті насихаттаудың тиімді құралдары болып табылады.

Мәдени туризм сондай-ақ білім беру және интеллектуалды дамуға ықпал етеді, себебі турист жаңа мәдени орта мен дәстүрлерді зерттеп, тәжірибесін кеңейтеді.

Гастрономиялық туризм қазіргі кезде ерекше трендке айналды. Туристер тек көрікті жерлерді көруге ғана емес, жергілікті тағамдарды дәмдеуге, ұлттық аспаздық мәдениетпен танысуға қызығады.

Қазақстанда ұлттық тағамдарды насихаттайтын турлар, фермерлік өнімдерге экскурсиялар, аспаздық шеберлік сабақтары туристік ағынды арттыруда маңызды рөл атқарады.

Гастрономиялық туризм экономикалық пайда әкеліп қана қоймай, ұлттық брендті дамытудың маңызды құралы ретінде қарастырылады.

Қазіргі туристер тәжірибеге басымдық береді. Adventure туризм – бұл табиғатта белсенді іс-әрекеттерді қамтитын бағыт: тауға шығу, рафтинг, шаңғы, велосипед турлары.

Қазақстанның таулы аймақтары мен көлдеріне сұраныс өсуде. Adventure туризм туристерге адреналин және ерекше тәжірибе сыйлайды, ал операторларға жаңа өнім түрлерін ұсынуға мүмкіндік береді.

Пандемия туризм индустриясына үлкен өзгерістер енгізді:

- санитарлық қауіпсіздікке басымдық беру;
- жеке көлікпен саяхаттау;
- қонақ үйлерде онлайн қызмет көрсету;
- қысқа мерзімді және “staycation” бағыттарының дамуы.

Бұл өзгерістер қазіргі туристердің қауіпсіздік пен ыңғайлылыққа ерекше мән беретінін көрсетеді.

Қазіргі туризм трендтері туристік индустрияның тез өзгеретінін, жаңа технологияларды, экологиялық және мәдени аспектілерді, гастрономиялық және adventure бағыттарын қамтитынын көрсетеді. Қазақстан үшін бұл бағыттарды дамыту туристік ағынды арттыруға, экономикалық пайданы көбейтуге және ұлттық мәдениетті насихаттауға мүмкіндік береді. Туризм саласындағы трендтерді дұрыс зерттеу және енгізу кәсіпкерлерге бәсекеге қабілетті қызмет көрсетуге, жаңа өнімдер мен маршруттарды ұсынуға, туристердің сапар тәжірибесін жақсартуға мүмкіндік береді.

Қазіргі туристік трендтер бір-бірімен тығыз байланысты. Оларды “Туристік тәжірибеге трендтердің әсері” схемасы арқылы көрсетуге болады.

Схемадағы негізгі элементтер:

1. Цифрландыру және smart-технологиялар
2. Экологиялық туризм (Eco-tourism)
3. Мәдени және тарихи туризм
4. Гастрономиялық туризм
5. Adventure / белсенді туризм
6. Пандемиядан кейінгі өзгерістер

Трендтердің өзара байланысын көрсету схемасы

Бұл схема қазіргі туристік трендтердің синергетикалық әсерін көрсетеді, бір-бірін күшейтіп, туристерге толық, бай тәжірибе ұсынады.

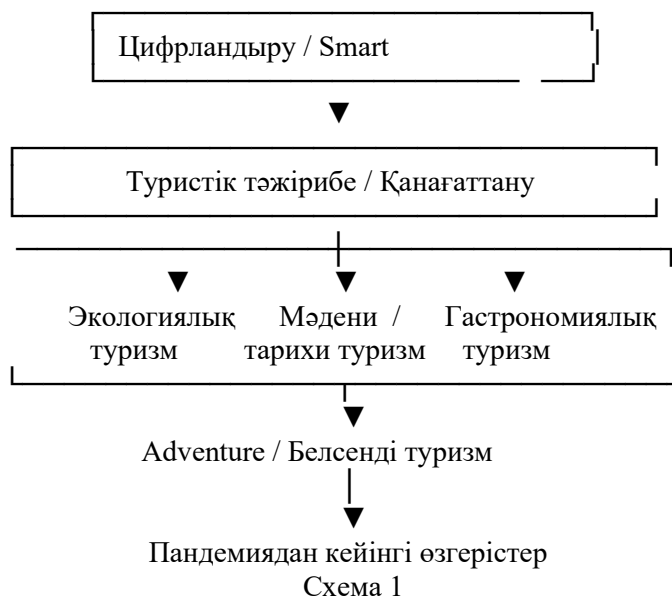

Схема 1

Қазіргі заманғы туризмді тиімді дамыту үшін стратегиялық жоспарлау маңызды рөл атқарады. Туризм саласының тұрақты дамуы үшін келесі бағыттарға басымдық беріледі. Инфрақұрылымды дамыту жол бойындағы сервистік нысандар, қонақ үйлер, қоғамдық тамақтану орындары мен транспорт желілерін жаңарту арқылы туристік аймақтардың қолжетімділігін арттыру қажет. Бұл туристік бағыттарды тартымды әрі ыңғайлы етеді.

Технологиялық инновациялар: Смарт-қосымшалар, онлайн брондау жүйелері, виртуалды экскурсиялар және мобильді ақпарат құралдары арқылы туристерге ыңғайлы қызмет көрсету қамтамасыз етіледі. Цифрлық шешімдер туристік тәжірибені жеңілдетіп, сапасын арттырады. Экологиялық және мәдени сана: Туристік қызмет көрсетушілер экологиялық жауапкершілікті және ұлттық мәдениетті насихаттауды басымдыққа алуы қажет. Туристерге экологиялық таза және мәдени тұрғыдан мәні бар бағдарламалар ұсынылса, туристік ағынның тұрақтылығы артады. Маркетинг және коммуникация: Туристік бағыттарды насихаттау әлеуметтік желілер, блогерлер, арнайы туризм платформалары арқылы жүргізіледі.

Бұл туристердің қызығушылығын арттырып, бағыттардың танымал болуына ықпал етеді. Стратегиялық бағыттар дұрыс жүзеге асырылған жағдайда туристік аймақтар тартымдылығы артып, экономикалық пайда мен әлеуметтік маңызы күшейеді. Бұл бағыттар өзара байланысып, туристік тәжірибені байытады, жаңа туристік өнімдер мен қызметтерді дамытудың негізін қалайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet. *Tourism Management*, 29(4), 609-623.
2. Weaver, D. (2001). *Ecotourism*. John Wiley & Sons.
3. Richards, G. (2001). *Cultural attractions and European tourism*. CABI Publishing.
4. Hall, C. M., & Sharples, L. (2003). The consumption of experiences or the experience of consumption? An introduction to the tourism of taste. In C.M. Hall, L. Sharples, R. Mitchell, N. Macionis, & B. Cambourne (Eds.), *Food Tourism Around the World*. Butterworth-Heinemann.
5. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2020). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1), 1-20.

ӘОЖ 338.48

БЕЗОПАСНЫЙ ТУРИЗМ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Калкабаев А.М.

Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Искаков И.М.

Учебный центр Министерства внутренних дел Республики Казахстан имени

Бауыржана Момышулы, Шымкент, Казахстан

Түйін.. Мақалада қауіпсіз туризмнің аймақтың тұрақты дамуының негізгі факторы ретіндегі рөлі қарастырылады. Халықаралық тәжірибе талданады, туризм басқармасы мен құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылының мәселелері мен перспективалары

айқындалады. Ерекше назар Шымкенттің өсіп келе жатқан туристік әлеуеті бар өңір ретінде қарастырылуына аударылады.

Abstract. The article examines the role of safe tourism as a key factor in the sustainable development of a region. International experience is analyzed, and the problems and prospects of interaction between tourism management and law enforcement agencies are identified. Special attention is given to Shymkent as a region with growing tourism potential.

Туризм является одной из ключевых отраслей, способных обеспечить устойчивое развитие региона за счет роста экономики, создания рабочих мест и укрепления культурного обмена. Однако важнейшим условием развития туризма является безопасность. Туристы выбирают направления, где они чувствуют себя защищенными от преступности, чрезвычайных ситуаций и иных угроз. В этом контексте взаимодействие управления туризма и правоохранительных органов приобретает стратегическое значение.

Цель данной статьи - исследовать роль безопасного туризма в устойчивом развитии региона, а также показать, каким образом совместные усилия управления туризма и МВД могут способствовать формированию позитивного имиджа города и страны.

Устойчивое развитие региона включает три взаимосвязанных компонента: экономический (рост доходов, инвестиции, занятость), социальный (качество жизни, культурное развитие, социальная интеграция), экологический (сохранение природных ресурсов, экологическая безопасность).

Туризм влияет на все три компонента, но его вклад напрямую зависит от уровня безопасности. Концепция «безопасного туризма» в мировой практике предполагает создание условий, при которых туристы защищены от угроз, а их пребывание в регионе сопровождается поддержкой со стороны государственных структур. В мировой практике (ОАЭ, Сингапур, Турция) безопасность туристов рассматривается как часть бренда страны.

Для анализа использовались: статистические данные по туристическим потокам в Шымкенте и Южном Казахстане; сравнительный анализ международного опыта (Турция, ОАЭ, Сингапур, где безопасность стала частью бренда страны); интервью с представителями управления туризма и правоохранительных органов; опросы туристов о восприятии уровня безопасности.

В Турции безопасность туристов стала частью национальной стратегии развития отрасли. В 2020 году была внедрена программа «Safe Tourism Certification», охватывающая гостиницы, транспорт и туристические объекты. Сертификация проводится международными аккредитационными организациями, что повышает доверие иностранных туристов. Результат: несмотря на пандемию, Турция сохранила высокий турпоток, доказав, что безопасность может быть конкурентным преимуществом.

ОАЭ позиционируют себя как «безопасный туристический центр» Ближнего Востока. В Дубае и Абу-Даби активно внедряются технологии «умного города»: видеонаблюдение, системы распознавания лиц, мобильные приложения для туристов. Туристическая полиция владеет иностранными

языками и оказывает помощь гостям региона. Результат: высокий уровень доверия туристов и устойчивый рост туризма даже в условиях региональных рисков.

Сингапур известен как одно из самых безопасных туристических направлений мира. Здесь действует строгая правовая система и высокий уровень правопорядка. Туристическая инфраструктура интегрирована с системами безопасности: транспорт, гостиницы и общественные места находятся под постоянным контролем. Результат: безопасность стала частью бренда страны, обеспечив стабильный рост туризма и инвестиционной привлекательности.

Глобальные инициативы

- UN Tourism SAFE-D Initiative направлена на укрепление устойчивости туристических направлений через управление рисками и подготовку к чрезвычайным ситуациям.
- Исследования показывают, что безопасность и правопорядок являются решающими факторами успеха или провала туристического направления.

Таблица 1 Сравнительный анализ: Шымкент и международный опыт

Страна/регион	Основные меры	Результат	Возможности для Шымкента
Турция	Сертификация объектов по безопасности	Рост доверия и турпотока	Внедрение сертификационных программ
ОАЭ	«Умный город», туристическая полиция	Устойчивый рост туризма	Развитие технологий и кадров
Сингапур	Высокий уровень правопорядка	Имидж безопасного направления	Усиление правовой базы и контроля
Шымкент	Патрулирование, горячие линии	Рост турпотока на 47% (2020–2024)	Интеграция международных практик

Международный опыт подтверждает, что безопасность является стратегическим фактором устойчивого развития туризма. Для Шымкента важно адаптировать лучшие практики - сертификацию объектов, развитие туристической полиции, внедрение технологий «умного города» и участие в глобальных инициативах.

Анализ собранных данных показал, что уровень безопасности является одним из ключевых факторов, определяющих привлекательность региона для туристов.

По данным управления туризма, количество иностранных туристов, посетивших Шымкент, увеличилось с 85 тыс. человек в 2021 году до 125 тыс. человек в 2025 году, что составляет рост примерно на 47%. Особенно заметен прирост в 2023–2025 годах, когда были внедрены дополнительные меры безопасности: расширение патрулирования и установка камер видеонаблюдения в центральных туристических зонах.

Рост турпотока совпадает с периодом активного внедрения программ «Безопасный город», что подтверждает значимость безопасности как фактора привлекательности региона.

По данным МВД, количество зарегистрированных мелких правонарушений (карманные кражи, мошенничество) снизилось с 210 случаев в 2021 году до 185 случаев в 2024 году, то есть на 12%. При этом число серьёзных инцидентов (нападения, угрозы) сократилось почти вдвое - с 35 случаев в 2021 году до 18 случаев в 2024 году.

Снижение уровня преступности в туристических зонах напрямую связано с усилением профилактических мер и межведомственным сотрудничеством.

В ходе исследования были выявлены несколько направлений, по которым безопасность оказывает прямое влияние на развитие туризма и устойчивость региона.

1. Влияние безопасности на туристическую привлекательность

Туристы при выборе направления ориентируются не только на природные и культурные ресурсы, но и на уровень правопорядка.

Опросы, проведённые среди иностранных туристов в 2024–2025 годах, показали:

- 72% респондентов отметили, что чувствуют себя в Шымкенте «вполне безопасно».
- 18% указали на отдельные проблемы (недостаток информации на английском языке, слабая освещённость улиц в вечернее время).
- 10% выразили обеспокоенность уровнем транспортной безопасности (например, движение на дорогах).

В опросах, проведённых среди иностранных туристов в Шымкенте, более 70% респондентов отметили, что наличие видимой охраны и патрулирования в туристических зонах повышает их чувство защищённости. Таким образом, безопасность становится неотъемлемой частью туристического продукта.

2. Совместные меры управления туризмом и МВД

В последние годы в Шымкенте реализуются проекты по совместному обеспечению безопасности туристов. Среди них:

- организация патрулирования в исторических и культурных зонах города;
- создание горячих линий для туристов, позволяющих оперативно сообщать о происшествиях;
- проведение информационных кампаний, направленных на повышение осведомлённости туристов о правилах поведения и местных законах.

Эти меры способствуют снижению уровня правонарушений и формируют позитивный имидж региона.

3. Проблемные аспекты

Несмотря на достигнутые успехи, исследование выявило ряд проблем:

- Недостаток инфраструктуры видеонаблюдения: камеры установлены не во всех туристических местах, что снижает эффективность контроля.

- Ограниченная информированность иностранных туристов: многие гости региона не получают достаточной информации о правилах безопасности и местных законах.

- Кадровый дефицит: нехватка сотрудников, владеющих иностранными языками, затрудняет коммуникацию с туристами.

Эти факторы снижают общий уровень безопасности и требуют системного решения.

4. Влияние безопасности на устойчивое развитие региона

Обеспечение безопасности туристов оказывает мультипликативный эффект на развитие региона:

- Экономический эффект: рост числа туристов увеличивает доходы гостиничного бизнеса, ресторанов и сферы услуг.

Рост туристического потока привёл к увеличению доходов гостиничного бизнеса и сферы услуг. По данным управления туризма, совокупные доходы от туризма в регионе выросли с 12 млрд тенге в 2021 году до 18 млрд тенге в 2025 году.

Безопасная среда способствует росту доходов, что подтверждает мультипликативный эффект туризма на экономику региона.

- Социальный эффект: укрепляется доверие местного населения к правоохранительным органам, формируется культура гостеприимства.

- Инвестиционный эффект: безопасный регион становится более привлекательным для инвесторов, что способствует развитию инфраструктуры.

В 2023–2025 годах в Шымкенте реализованы несколько крупных инвестиционных проектов в сфере туризма (строительство новых гостиниц, модернизация туристических маршрутов). По данным акимата, общий объём инвестиций составил более 25 млрд тенге, что на 30% выше показателей 2018–2020 годов.

Безопасность является не только условием комфортного пребывания туристов, но и фактором формирования имиджа региона. Город, где турист чувствует себя защищенным, становится привлекательным для инвесторов, бизнеса и международных партнеров.

Межведомственное сотрудничество управления туризма и МВД должно включать:

- разработку совместных стратегий профилактики правонарушений;
- внедрение инновационных технологий (мобильные приложения для туристов, системы «умного города»);
- обучение сотрудников полиции основам межкультурной коммуникации.

Проведённое исследование показало, что безопасность является ключевым фактором устойчивого развития туризма. Анализ статистики в Шымкенте подтвердил: рост туристического потока и снижение уровня правонарушений совпадают с внедрением дополнительных мер безопасности. Международный опыт Турции, ОАЭ и Сингапура демонстрирует, что безопасность может стать частью бренда региона и стратегическим конкурентным преимуществом.

Таким образом, безопасный туризм выступает не только условием комфортного пребывания гостей, но и важным драйвером экономического роста, социальной стабильности и инвестиционной привлекательности.

Практические рекомендации для Шымкента:

1. Внедрение сертификационных программ по безопасности туристических объектов, аналогичных турецкой модели «Safe Tourism Certification».

2. Развитие туристической полиции, владеющей иностранными языками и обученной межкультурной коммуникации.

3. Интеграция технологий «умного города» в туристическую инфраструктуру: видеонаблюдение, мобильные приложения для туристов, системы мониторинга.

4. Участие в международных инициативах по безопасному туризму (например, UN Tourism SAFE-D Initiative), что позволит повысить доверие к региону на глобальном уровне.

5. Совместные программы управления туризма и МВД по профилактике правонарушений и информированию туристов.

6. Развитие кадрового потенциала: подготовка специалистов, владеющих иностранными языками и навыками работы с туристами.

Безопасный туризм является стратегическим фактором устойчивого развития Шымкента. Его развитие требует системного взаимодействия управления туризма и правоохранительных органов, внедрения международных практик и инновационных технологий.

Список использованной литературы

1. UNWTO. Tourism and Safety: Global Guidelines. Madrid, 2023.
2. OECD. Sustainable Tourism Development and Security. Paris, 2022.
3. Министерство туризма РК. Стратегия развития туризма в Казахстане до 2030 года. Астана, 2024.
4. МВД РК. Доклад о состоянии правопорядка в туристических зонах. Шымкент, 2025.

УДК 338.48

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Митрошенко Т.С., Калкабаев А.М.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы туризм және қонақжайлылық индустриясының экономиканың цифрлық трансформациясы жағдайындағы дамуының заманауи үрдістері қарастырылған. Туристік салаға цифрлық технологияларды енгізудің негізгі бағыттары, олардың қызмет көрсету сапасына, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне және ішкі әрі келу туризмінің дамуына әсері талданған. Туристік индустрияның тұрақты дамуы, цифрлық платформаларды енгізу және саланы мемлекеттік қолдау мәселелеріне ерекше назар аударылған. Зерттеу нәтижесінде цифрландыру туристік бизнестің тиімділігін арттырудың және Қазақстанның халықаралық туристік қызметтер нарығындағы оң имиджін қалыптастырудың

негізгі факторларының бірі екендігі анықталды.

Summary: The article examines modern trends in the development of tourism and the hospitality industry in the Republic of Kazakhstan in the context of the digital transformation of the economy. The main directions of implementing digital technologies in the tourism sector, their impact on service quality, enterprise competitiveness, and the development of domestic and inbound tourism are analyzed. Special attention is paid to the issues of sustainable development of the tourism industry, the introduction of digital platforms, and state support for the sector. It is concluded that digitalization is becoming one of the key factors in increasing the efficiency of the tourism business and forming a positive image of Kazakhstan in the international tourism services market.

Туризм и индустрия гостеприимства являются одними из наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики. В современных условиях особую актуальность приобретают вопросы цифровизации туристских услуг, повышения качества сервиса и обеспечения устойчивого развития отрасли. Для Республики Казахстан развитие туризма рассматривается как одно из приоритетных направлений диверсификации экономики и повышения инвестиционной привлекательности страны.

В последние годы Казахстан активно внедряет цифровые технологии в сферу туризма и гостеприимства. Развитие онлайн-бронирования, электронных платформ, мобильных приложений, систем анализа данных и искусственного интеллекта способствует модернизации отрасли и повышению уровня обслуживания туристов. Согласно данным Министерства туризма и спорта Республики Казахстан, в 2025 году наблюдается устойчивый рост туристской отрасли, увеличивается количество внутренних и иностранных туристов, а также объем инвестиций в сферу туризма.

Цель статьи — исследовать современные тенденции цифровизации и устойчивого развития туризма и гостеприимства в Казахстане, а также определить перспективы дальнейшего развития отрасли.

На сегодняшний день туристская отрасль Казахстана демонстрирует положительную динамику развития. По итогам 2025 года количество внутренних туристов, размещенных в объектах размещения, достигло более 10 млн человек, а число иностранных туристов превысило 11 млн человек. Существенно выросли доходы гостиничного бизнеса и объем инвестиций в туристскую инфраструктуру.

Государством реализуются программы поддержки туристской отрасли, направленные на развитие инфраструктуры, строительство гостиничных комплексов, развитие курортных зон и создание благоприятных условий для инвесторов. Особое внимание уделяется развитию транспортной доступности туристских дестинаций и модернизации объектов гостеприимства.

Ключевыми туристскими направлениями Казахстана являются Алматы, Астана, Туркестанская область, курортные зоны Бурабай, Алаколь и Каспийское побережье. Рост интереса к внутреннему туризму связан с улучшением инфраструктуры и популяризацией национальных туристских маршрутов.

Одним из важнейших трендов современного туризма является цифровизация. Внедрение цифровых технологий способствует повышению

качества обслуживания туристов, оптимизации бизнес-процессов и росту конкурентоспособности предприятий индустрии гостеприимства.

В Казахстане активно развиваются цифровые туристские платформы, электронные системы бронирования, мобильные сервисы и онлайн-маркетинг. В стране функционирует туристский портал Kazakhstan.travel, внедряются QR-коды в аэропортах и цифровая система регистрации гостей eQonaq.

Исследования показывают, что уровень онлайн-бронирования гостиничных услуг в Казахстане превысил 50%, а количество объектов размещения продолжает расти. Цифровизация позволяет гостиницам и туристским компаниям более эффективно взаимодействовать с клиентами, анализировать спрос и формировать персонализированные предложения.

В мировой практике особую популярность приобретают технологии искусственного интеллекта, Big Data, виртуальной и дополненной реальности. Использование AR/VR-технологий способствует развитию культурного и событийного туризма, а также повышает привлекательность туристских объектов.

Кроме того, цифровизация позволяет повысить безопасность путешествий, автоматизировать процессы обслуживания и сократить временные затраты туристов. Онлайн-регистрация, бесконтактная оплата, цифровые карты и мобильные приложения становятся неотъемлемой частью современной туристской инфраструктуры.

Несмотря на положительные тенденции, туристская отрасль Казахстана сталкивается с рядом проблем. Среди них можно выделить недостаточный уровень цифровой грамотности персонала, неравномерное развитие инфраструктуры в регионах, ограниченные инвестиции в IT-решения и недостаточную интеграцию национальных платформ с международными системами бронирования.

Также сохраняются проблемы сезонности туристского спроса, нехватки квалифицированных кадров и недостаточного уровня международного продвижения казахстанских туристских продуктов.

Вместе с тем перспективы развития отрасли остаются достаточно высокими. Казахстан обладает значительным природным, культурным и историческим потенциалом. Развитие экологического, этнографического, событийного и медицинского туризма может стать важным фактором повышения туристской привлекательности страны.

Особую роль в дальнейшем развитии отрасли будет играть государственная поддержка цифровизации. В настоящее время в Казахстане ведется работа по созданию единой цифровой экосистемы туризма, которая позволит объединить туристские сервисы, транспортную инфраструктуру и системы бронирования.

Важным направлением остается подготовка квалифицированных специалистов для индустрии гостеприимства, владеющих современными цифровыми технологиями и международными стандартами обслуживания.

Таким образом, цифровизация становится одним из ключевых факторов развития туризма и индустрии гостеприимства в Республике Казахстан. Внедрение инновационных технологий способствует повышению качества туристских услуг, развитию инфраструктуры и росту конкурентоспособности отрасли на международном рынке.

Современные тенденции показывают, что устойчивое развитие туризма невозможно без активного использования цифровых решений, автоматизации процессов и интеграции туристских сервисов в единую цифровую экосистему. Для дальнейшего успешного развития отрасли необходимо совершенствовать государственную поддержку, развивать цифровую инфраструктуру и повышать уровень профессиональной подготовки кадров.

Казахстан обладает значительным потенциалом для формирования современной конкурентоспособной туристской индустрии, ориентированной на инновации, устойчивое развитие и высокое качество обслуживания.

Список использованной литературы

1. Министерство туризма и спорта Республики Казахстан
2. Kazakhstan Travel
3. Зұлпыхар Р.Н., Бейсенова М.У., Есенова А.Е. Перспективы цифровизации туристической отрасли в Республике Казахстан // Научный журнал Auezov University. – 2025.
4. Konyrbekov M., Bogomazova I. Innovation and Digitalization in the Hospitality Industry of Kazakhstan // Qainar Journal of Social Science. – 2025.
5. Kansakar P., Munir A., Shabani N. Technology in Hospitality Industry: Prospects and Challenges // arXiv. – 2017.
6. Kononova O., Prokudin D., Ryabysko J. The Vision and the Perspective of Digital Tourism // arXiv. – 2021.
7. Материалы форума «Цифровой туризм в Казахстане – 2025».
8. Статистические данные Министерства туризма и спорта РК за 2025 год.

УДК 338.48

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ И ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА: КАЗАХСТАНСКИЙ КОНТЕКСТ

З.Р. Саниева

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада Қазақстандағы балалар мен жасөспірімдер туризмінің білім беру және тәрбиелік әлеуеті қарастырылады. Авторлар туризмнің тұлғаны қалыптастырудағы, әлеуметтік дағдыларды дамытудағы және патриоттық сезімді нығайтудағы рөліне назар аударады. Қазақстандық тәжірибе нақты мысалдар арқылы талданады, сондай-ақ халықаралық практикамен салыстырмалы талдау жүргізіледі. Зерттеу нәтижелері балалар мен жасөспірімдер туризмін білім беру жүйесіне интеграциялау оның тәрбиелік мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал ететінін көрсетеді.

Summary: This article explores the educational and upbringing potential of children's and youth tourism in Kazakhstan. The authors highlight the role of tourism in personality development, acquisition of social skills, and strengthening of patriotic values. The Kazakhstani experience is analyzed through specific examples, while international practices are examined for comparative insights. The findings demonstrate that integrating children's and youth tourism into the educational system can significantly enhance its formative and pedagogical impact.

Образовательный потенциал детско-юношеского туризма определяется его способностью выступать в качестве практико-ориентированной формы обучения, при которой процесс усвоения знаний выходит за рамки традиционной классно-урочной системы и переносится в реальную социокультурную и природную среду. В отличие от формального образования, где информация воспринимается преимущественно теоретически и часто носит абстрактный характер, туристская деятельность обеспечивает формирование у обучающихся целостного и системного представления об изучаемых явлениях. Это достигается за счёт одновременного включения нескольких каналов восприятия – визуального, эмоционального и деятельностного, что существенно повышает качество усвоения материала. В таких условиях обучение становится более осмысленным, поскольку учащиеся не просто получают информацию, а взаимодействуют с ней в реальном пространстве, наблюдая, анализируя и интерпретируя окружающую действительность.

Например, при изучении истории Казахстана школьная программа зачастую ограничивается учебниками, иллюстрациями и видеоматериалами, что не всегда позволяет сформировать у учащихся глубокое понимание исторических процессов. В то же время посещение Туркестанского региона открывает возможность непосредственного знакомства с объектами, имеющими ключевое значение для национальной истории и культуры. Экскурсии к комплексу Ходжи Ахмеда Ясави позволяют учащимся не только увидеть архитектурный памятник, но и понять его символическое и духовное значение в контексте развития тюркской цивилизации. Аналогично, посещение городища Отырар даёт возможность осмыслить роль региона как одного из центров средневековой науки и торговли на Великом Шёлковом пути, а знакомство с древним городищем Сауран позволяет представить структуру и организацию средневекового города. Таким образом, исторические знания переходят из плоскости абстрактного восприятия в сферу личного опыта, что значительно повышает их устойчивость и значимость для обучающегося.

Более того, образовательный эффект детско-юношеского туризма существенно усиливается при использовании интерактивных и деятельностных форм организации экскурсионного процесса. В современных условиях всё большее значение приобретают элементы активного обучения, такие как квест-экскурсии, исследовательские задания и проектные формы работы. В рамках школьных туристских программ в Туркестанском регионе это может выражаться в организации маршрутов, где учащиеся получают задания, связанные с поиском исторических фактов, расшифровкой архитектурных элементов или анализом культурных символов. Например, в ходе посещения исторических объектов учащимся могут предлагаться задания по сопоставлению архитектурных особенностей разных эпох или поиску взаимосвязей между историческими событиями и развитием региона. Такой подход не только повышает уровень вовлечённости, но и способствует формированию навыков самостоятельного мышления, работы с информацией и коллективного взаимодействия. В результате туристская деятельность приобретает характер исследовательского

процесса, что делает её особенно ценной с точки зрения образовательной практики.

Воспитательный потенциал детско-юношеского туризма проявляется в формировании у подрастающего поколения устойчивой системы ценностных ориентиров, включающей уважение к культурному наследию, патриотизм, экологическую ответственность, социальную активность и навыки коллективного взаимодействия. В отличие от традиционных форм воспитательной работы, которые часто реализуются в теоретической или лекционной форме, туристская деятельность обеспечивает непосредственное включение обучающихся в реальные жизненные и культурные контексты. Именно это создаёт условия для более глубокого эмоционального восприятия информации, поскольку личное присутствие на исторических и культурных объектах формирует у обучающихся не только знания, но и внутреннее отношение к ним.

Особенность воспитательного воздействия туристских поездок заключается в сочетании познавательного и эмоционального компонентов. Во время посещения значимых объектов учащиеся не просто получают информацию, но и переживают её через визуальные образы, атмосферу места, коллективное взаимодействие и личные впечатления. Такой комплексный эффект способствует формированию устойчивых ценностей, которые сохраняются значительно дольше, чем информация, полученная исключительно в аудиторной форме. Кроме того, туристская деятельность способствует развитию социальной ответственности, поскольку участники учатся соблюдать правила поведения в общественных местах, уважать культурные и исторические объекты, а также взаимодействовать в группе.

Особое значение воспитательная функция детско-юношеского туризма приобретает при посещении сакральных и историко-культурных объектов Туркестанского региона, который является одним из ключевых духовных центров Казахстана и всего тюркского мира. Например, знакомство с комплексом Ходжи Ахмеда Ясави способствует формированию у учащихся уважительного отношения к духовным традициям, пониманию исторической преемственности и роли региона в развитии исламской и тюркской цивилизации. При этом важным является не только сам факт посещения объекта, но и правильно организованное сопровождение экскурсии, включающее объяснение исторического контекста, культурного значения и символики архитектурных элементов.

Аналогичным образом посещение природных территорий и заповедных зон региона способствует формированию экологического сознания. Учащиеся начинают осознавать взаимосвязь между деятельностью человека и состоянием окружающей среды, а также необходимость бережного отношения к природным ресурсам. Например, экскурсии в природные зоны Южного Казахстана позволяют на практике увидеть последствия антропогенного воздействия и понять важность экологически ответственного поведения. Таким образом,

формируется не только знание, но и личная экологическая позиция, что особенно важно в условиях глобальных экологических вызовов.

В международной практике воспитательная функция детско-юношеского туризма широко используется как инструмент социальной интеграции и формирования гражданской идентичности. В Германии школьные образовательные поездки включают посещение мемориальных комплексов, музеев и исторических городов, что способствует формированию исторической памяти, осознанию ответственности за прошлое и развитию гражданской зрелости. Важной особенностью немецкой модели является обязательная интеграция таких поездок в образовательные программы, что делает их системным элементом воспитательного процесса.

Во Франции образовательные экскурсии рассматриваются как часть государственной политики культурного воспитания, направленной на формирование уважения к национальному наследию и развитию культурной идентичности. При этом особое внимание уделяется междисциплинарному подходу, когда туристские поездки интегрируются с учебными предметами, такими как история, география и литература. В Японии школьные поездки («school excursions») являются важным элементом социализации, где акцент делается не только на познание, но и на формирование дисциплины, коллективной ответственности и уважения к общественным нормам поведения. Такие поездки часто включают посещение исторических городов, природных парков и культурных центров, что позволяет комплексно воздействовать на личность учащихся.

Для Туркестанского региона данный международный опыт представляет особую практическую значимость, поскольку позволяет адаптировать эффективные модели воспитательного туризма к местным историко-культурным и природным условиям. В частности, школьные и студенческие группы могут включаться в специально разработанные образовательные маршруты, объединяющие сакральные объекты, исторические памятники и природные территории региона. Такой подход обеспечивает не только расширение образовательного пространства, но и формирование устойчивого интереса к региональной истории, культуре и духовному наследию. Кроме того, адаптация международного опыта позволяет повысить качество организации детско-юношеского туризма, сделав его более системным, безопасным и методически обоснованным.

Дополнительным важным аспектом образовательного потенциала детско-юношеского туризма является целенаправленное развитие у учащихся исследовательских навыков и элементов научного мышления. В процессе туристских поездок обучающиеся оказываются в условиях, где необходимо не только воспринимать информацию, но и активно её обрабатывать: наблюдать объекты в естественной среде, выделять существенные признаки, сравнивать различные явления, фиксировать полученные данные и формулировать обоснованные выводы. Такая деятельность приближает образовательный

процесс к реальной исследовательской практике, что особенно важно в условиях перехода к компетентностной модели образования.

Например, при изучении архитектурных особенностей древних памятников Туркестана учащиеся могут проводить сравнительный анализ различных исторических объектов, обращая внимание на особенности строительных технологий, используемые материалы, декоративные элементы и символическое значение архитектурных деталей. Сопоставление, например, мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави с другими памятниками средневековой архитектуры региона позволяет выявить эволюцию строительных традиций, влияние различных культурных школ и религиозных представлений на формирование архитектурного облика. В ходе таких наблюдений у учащихся формируются первичные навыки аналитического мышления, классификации информации и аргументации собственных выводов.

Кроме того, исследовательский компонент может усиливаться за счёт введения элементов полевых заданий, когда учащимся предлагается самостоятельно собирать информацию, проводить мини-опросы, фиксировать визуальные и текстовые данные, а затем систематизировать их в виде отчётов, презентаций или проектных работ. Например, в рамках экскурсии по историческим объектам Туркестанского региона учащиеся могут получать задания по составлению маршрутов, описанию архитектурных особенностей объектов или анализу их туристской привлекательности. Такой подход формирует навыки самостоятельной работы с информацией, развивает критическое мышление и способствует формированию основ исследовательской компетентности, которая в дальнейшем может быть использована в учебной и профессиональной деятельности.

Таким образом, образовательный и воспитательный потенциал детско-юношеского туризма заключается в его способности выступать интегративной формой обучения и воспитания, объединяющей теоретические знания и практический опыт, а также формирующей у подрастающего поколения устойчивые ценностные, культурные и познавательные ориентиры.

Список использованной литературы

1. Вуколов В.Н. О воспитательном потенциале детско-юношеского туризма (на материале Республики Казахстан) // Вестник академии детско-юношеского туризма и краеведения. – 2017.
2. Фомин В.П. Педагогические и организационные основы построения и функционирования комплексной системы туристско-краеведческой деятельности с учащимися в Западно-Казахстанской области // Вестник академии детско-юношеского туризма и краеведения. – 2017.
3. Галиакбаров Е.Э., Никитинский Е.С., Мадышева А.М. Детско-юношеский туризм Республики Казахстан: состояние и перспективы развития // Вестник университета «Туран». – №3, 2018.
4. Hattie, J., Marsh, H.W., Neill, J.T., Richards, G.E. Adventure Education and Outward Bound: Out-of-Class Experiences That Make a Lasting Difference // Review of Educational Research. – 1997.
5. Becker, P. Adventure Education for Personal Growth and Social Responsibility // Journal of Experiential Education. – 2003.

УСТОЙЧИВЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ЕГО ВНЕДРЕНИЕ И ПРОДВИЖЕНИЕ

З.Р. Саниева

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада тұрақты туризмнің мәні, оның негізгі қағидаттары және халықаралық тәжірибесі қарастырылған. Әлемнің бірқатар елдеріндегі табысты тәжірибелерді талдау негізінде тұрақты туризмді дамытудың тиімді тетіктері айқындалды. Сонымен қатар, Қазақстандағы тұрақты туризмнің қазіргі жағдайы бағаланып, оны енгізу мен дамыту бағыттары ұсынылды. Мемлекеттік реттеу, инфрақұрылымды жетілдіру, жергілікті қауымдастықтарды тарту және экологиялық мәдениетті қалыптастыру тұрақты туризмді дамытудың негізгі факторлары ретінде қарастырылады.

Summary: This article examines the concept of sustainable tourism, its key principles and international experience. Based on the analysis of successful practices in various countries, effective mechanisms for the development of sustainable tourism are identified. The current state of sustainable tourism in Kazakhstan is also assessed, and directions for its implementation and promotion are proposed. State regulation, infrastructure development, involvement of local communities, and the formation of environmental awareness are considered key factors in the development of sustainable tourism.

Устойчивый туризм представляет собой концепцию, основанную на принципах рационального использования природных ресурсов, сохранения культурного наследия и обеспечения социально-экономической выгоды для местных сообществ.

В соответствии с подходами Всемирной туристской организации, устойчивый туризм должен учитывать текущие и будущие экономические, социальные и экологические последствия, удовлетворяя потребностям туристов, индустрии туризма, окружающей среды и принимающих сообществ.

Актуальность устойчивого туризма обусловлена усилением антропогенной нагрузки на природные и культурные ресурсы, ростом туристских потоков и необходимостью обеспечения долгосрочного развития туристских дестинаций. В современных условиях устойчивый туризм выступает не только как альтернатива массовому туризму, но и как стратегическая модель развития отрасли, направленная на достижение баланса между экономической эффективностью, социальной справедливостью и экологической безопасностью [1].

Содержательная структура устойчивого туризма включает три взаимосвязанных компонента: *экологическую устойчивость*, предполагающую минимизацию негативного воздействия на окружающую среду; *социально-культурную устойчивость*, ориентированную на сохранение традиций и повышение качества жизни местного населения; *экономическую устойчивость*, обеспечивающую стабильный доход и занятость в туристской сфере. Реализация данных принципов требует комплексного подхода, включающего государственное регулирование, участие бизнеса и вовлечение местных сообществ.

Мировой опыт развития устойчивого туризма демонстрирует разнообразие подходов и эффективных практик, адаптированных к национальным условиям. В ряде стран устойчивый туризм стал основой государственной политики в сфере туризма [2].

Одним из наиболее показательных примеров является Коста-Рика, где устойчивый туризм является ключевым элементом экономической стратегии. Страна активно развивает экологический туризм, направленный на сохранение биоразнообразия и рациональное использование природных ресурсов. Значительная часть территории находится под охраной, а туристская деятельность строго регулируется с целью минимизации воздействия на экосистемы. Введена система сертификации туристских предприятий по принципам устойчивого развития, что стимулирует бизнес к внедрению экологически безопасных технологий.

В странах Европы устойчивый туризм также занимает важное место в туристской политике. В Германии реализуются программы развития «зеленого» туризма, включающие использование экологически чистого транспорта, развитие велосипедной инфраструктуры и поддержку экологически ориентированных гостиниц. Особое внимание уделяется региональному развитию и поддержке сельских территорий через агротуризм.

Швеция является примером страны, где устойчивый туризм интегрирован в национальную модель развития. Здесь активно продвигается концепция «ответственного путешествия», предполагающая осознанное поведение туристов, снижение углеродного следа и уважительное отношение к природе и культуре. Государство стимулирует развитие экологических маршрутов, а также внедрение цифровых технологий для управления туристскими потоками.

В Новой Зеландии устойчивый туризм рассматривается как инструмент сохранения уникальных природных ландшафтов и культурного наследия коренного населения маори. Концепция «Tiaki Promise» ориентирована на формирование у туристов ответственности за сохранение природы и культуры страны. Туристская политика направлена на ограничение массового туризма и развитие качественного, экологически ориентированного туристского продукта.

В азиатском регионе значительный интерес представляет опыт Японии, где устойчивый туризм развивается через сохранение культурных традиций и рациональное использование ресурсов. Развиваются малые туристские дестинации, внедряются технологии «умного туризма», позволяющие регулировать туристские потоки и снижать нагрузку на популярные объекты [3].

Таким образом, анализ международного опыта показывает, что успешное развитие устойчивого туризма обеспечивается за счет системного подхода, включающего государственную поддержку, нормативно-правовое регулирование, участие частного сектора и формирование экологической культуры у туристов.

В Республике Казахстан устойчивый туризм рассматривается как одно из приоритетных направлений развития туристской отрасли. Страна обладает значительным природным и культурным потенциалом, включающим

уникальные ландшафты, национальные парки, историко-культурные памятники и этнографические ресурсы. Однако уровень внедрения принципов устойчивого туризма остается недостаточно высоким, что связано с рядом институциональных, инфраструктурных и организационных проблем.

На современном этапе в Казахстане предпринимаются шаги по развитию устойчивого туризма. В частности, реализуются государственные программы, направленные на развитие туристской инфраструктуры, создание туристских кластеров и продвижение национального туристского продукта. Особое внимание уделяется развитию экологического туризма на территориях особо охраняемых природных зон, таких как Катон-Карагайский национальный парк, Чарынский каньон и Кольсайские озера [4].

Несмотря на имеющийся потенциал, развитие устойчивого туризма в Казахстане сталкивается с *рядом проблем*. К ним относятся недостаточный уровень экологической культуры населения и туристов, ограниченное внедрение «зеленых» технологий, слабая вовлеченность местных сообществ в туристскую деятельность, а также недостаточное развитие инфраструктуры в отдаленных регионах. Кроме того, наблюдается дисбаланс между ростом туристских потоков и возможностями природных территорий по их приему [5].

В этой связи особую актуальность приобретает *разработка и реализация эффективных механизмов внедрения устойчивого туризма*.

Прежде всего, необходимо *совершенствование государственной политики* в данной сфере. Это включает разработку четкой нормативно-правовой базы, внедрение стандартов устойчивого туризма и создание системы сертификации туристских предприятий. Важно обеспечить координацию между различными государственными органами и усилить контроль за соблюдением экологических требований.

Следующим направлением является *развитие туристской инфраструктуры* с учетом принципов устойчивости. Это предполагает внедрение энергоэффективных технологий, развитие экологически чистого транспорта, строительство объектов размещения с минимальным воздействием на окружающую среду. Особое внимание следует уделить развитию инфраструктуры в сельских и природных территориях.

Важным элементом является *вовлечение местных сообществ в туристскую деятельность*. Развитие сельского и этнографического туризма позволит создать дополнительные источники дохода для населения, сохранить культурные традиции и повысить уровень жизни в регионах.

Не менее значимым направлением является *формирование экологической культуры и повышение осведомленности туристов*. Необходимо развивать образовательные программы, направленные на популяризацию принципов устойчивого туризма, а также внедрять информационные кампании, формирующие ответственное поведение туристов.

Продвижение устойчивого туризма требует *использования современных маркетинговых инструментов*. Важно формировать позитивный имидж Казахстана как экологически ответственной туристской дестинации, развивать

цифровые платформы продвижения и участвовать в международных туристских выставках и форумах.

Таким образом, устойчивый туризм является перспективным направлением развития туристской отрасли Республики Казахстан. Его эффективное внедрение и продвижение возможно при условии комплексного подхода, включающего государственное регулирование, развитие инфраструктуры, участие бизнеса и местных сообществ, а также формирование экологической культуры. Реализация данных мер позволит обеспечить сохранение природного и культурного наследия страны, повысить конкурентоспособность туристской отрасли и создать условия для долгосрочного устойчивого развития.

Список использованной литературы

1. Балабанов И. Т. Экономика туризма: учеб. пособие / И. Т. Балабанов. – М.: Финансы и статистика, 2022.
2. Бөрібай Э., Есимова Д., Сатыбалдиева Г. и др. Устойчивое развитие сельских территорий: экотуризм и агротуризм // *Izdenister natigeler.* – 2024.
3. Исаджанов А. А. Устойчивый туризм: особенности и факторы развития // *Инновации в экономике.* – 2023.
4. Каирова Ш. Г., Есимова Д. Д., Маликова Ф. М. Устойчивый экологический туризм в Казахстане // *Siberian Journal of Tourism and Economic.*
5. Назарова Х. Organization of tourism within the framework of the sustainable development concept // *Экономика и туризм.* – 2025.

УДК 338.48

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Саниева З.Р., Дурпу Д.К.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада экономиканың цифрлық трансформациясы және қызмет көрсету саласының өсуі жағдайындағы Шымкент қаласындағы мейрамхана бизнесінің дамуының заманауи үрдістері қарастырылады. Мейрамхана индустриясының дамуына әсер ететін негізгі факторлар, цифрлық технологияларды енгізу ерекшеліктері, сондай-ақ гастрономиялық туризмнің өңірдің тартымдылығын арттыруға ықпалы талданған. Мейрамхана бизнесін автоматтандыру, онлайн-платформаларды пайдалану және клиенттік сервисті дамыту мәселелеріне ерекше назар аударылған. Шымкент қаласының мейрамхана саласын одан әрі дамытудың негізгі мәселелері мен перспективалары айқындалған.

Summary: The article examines modern trends in the development of the restaurant business in the city of Shymkent in the context of the digital transformation of the economy and the growth of the service sector. The main factors influencing the development of the restaurant industry, the features of implementing digital technologies, as well as the impact of gastronomic tourism on increasing the attractiveness of the region are analyzed. Special attention is paid to the automation of the restaurant business, the use of online platforms, and the development of customer service. The main problems and prospects for the further development of the restaurant industry in the city of Shymkent are identified.

Ресторанный бизнес является одной из важнейших составляющих индустрии гостеприимства и сферы услуг. В современных условиях развитие

предприятий общественного питания напрямую связано с внедрением цифровых технологий, изменением потребительского поведения и ростом требований к качеству сервиса. В Казахстане ресторанная индустрия активно развивается, особенно в крупных городах, включая Шымкент.

Город Шымкент является одним из крупнейших мегаполисов Республики Казахстан и обладает значительным потенциалом для развития гастрономического туризма и ресторанного бизнеса. Рост численности населения, увеличение туристского потока, развитие малого и среднего предпринимательства способствуют расширению рынка общественного питания. В последние годы в городе активно открываются рестораны национальной, европейской, восточной и паназиатской кухни, развивается доставка еды и внедряются цифровые системы обслуживания.

Современный ресторанный бизнес уже невозможно представить без онлайн-бронирования, мобильных приложений, CRM-систем, цифрового маркетинга и сервисов доставки. Цифровизация становится важным инструментом повышения конкурентоспособности ресторанов и улучшения качества обслуживания клиентов.

Цель статьи — исследовать современные тенденции развития ресторанного бизнеса в городе Шымкент и определить влияние цифровизации на эффективность деятельности предприятий общественного питания.

На сегодняшний день ресторанный рынок Шымкента демонстрирует устойчивую динамику роста. Увеличение уровня доходов населения, развитие внутреннего туризма и изменение культуры потребления способствуют росту спроса на услуги общественного питания.

В городе функционирует большое количество ресторанов, кафе, кофеен и заведений быстрого питания. Особой популярностью пользуются рестораны национальной кухни, отражающие культурные традиции южного региона Казахстана. Шымкент постепенно формируется как центр гастрономического туризма, что способствует привлечению туристов и развитию малого бизнеса.

Одной из особенностей ресторанного бизнеса города является высокая конкуренция. В этих условиях предприятия общественного питания стремятся повышать качество сервиса, внедрять новые форматы обслуживания и использовать современные маркетинговые инструменты. Значительное влияние на развитие отрасли оказывает цифровизация бизнес-процессов и изменение потребительских предпочтений.

Цифровая трансформация является одним из ключевых факторов развития современной ресторанной индустрии. В настоящее время большинство ресторанов Шымкента активно используют социальные сети, мобильные приложения и онлайн-платформы для продвижения своих услуг и взаимодействия с клиентами.

Среди наиболее распространенных цифровых технологий можно выделить:

- системы онлайн-бронирования столиков;
- электронные меню и QR-коды;

- CRM-системы для управления клиентской базой;
- POS-системы автоматизации продаж;
- мобильные приложения доставки еды;
- программы лояльности и цифровой маркетинг.

Исследования показывают, что внедрение цифровых технологий способствует повышению эффективности управления рестораном, сокращению затрат и улучшению качества обслуживания клиентов.

Особенно активно в ресторанной сфере развиваются сервисы доставки еды. После пандемии COVID-19 многие предприятия общественного питания адаптировали свою деятельность под онлайн-формат обслуживания. Заказы через мобильные приложения и маркетплейсы стали важным источником дохода ресторанов.

Кроме того, цифровизация позволяет ресторанам анализировать поведение потребителей, формировать персонализированные предложения и повышать уровень клиентской лояльности. Современные CRM-системы помогают учитывать предпочтения гостей и улучшать качество сервиса.

Одним из перспективных направлений развития ресторанной индустрии Шымкента является гастрономический туризм. В последние годы туристы все чаще рассматривают национальную кухню как важный элемент культурного знакомства с регионом.

Казахская кухня обладает значительным потенциалом для продвижения туристского бренда города. Такие блюда, как бешбармак, казы, куырдак, баурсаки и плов, вызывают высокий интерес среди иностранных и внутренних туристов.

Мировые тенденции показывают, что гастрономический туризм становится важным фактором конкурентоспособности туристских дестинаций. Социальные сети, цифровой маркетинг и платформы онлайн-отзывов оказывают существенное влияние на популяризацию ресторанов и формирование имиджа города.

Для Шымкента развитие гастрономического туризма имеет особое значение, поскольку город обладает богатым культурным наследием и уникальными кулинарными традициями. Проведение гастрономических фестивалей, развитие этноресторанов и продвижение локальной кухни могут способствовать росту туристского потока и повышению доходов предприятий общественного питания.

Несмотря на положительные тенденции, ресторанная индустрия Шымкента сталкивается с рядом проблем. Среди основных можно выделить:

- высокую конкуренцию на рынке;
- рост цен на продукты и сырье;
- нехватку квалифицированного персонала;
- недостаточный уровень автоматизации отдельных предприятий;
- высокие расходы на аренду и логистику.

Кроме того, многие малые предприятия общественного питания испытывают трудности с внедрением современных цифровых технологий из-за ограниченных финансовых ресурсов.

Тем не менее перспективы развития ресторанного бизнеса города остаются достаточно высокими. Развитие внутреннего туризма, рост популярности гастрономических маршрутов и внедрение инновационных технологий будут способствовать дальнейшему росту отрасли.

Особое значение приобретает использование искусственного интеллекта, аналитических систем и цифровых платформ для повышения эффективности ресторанного бизнеса. Современные технологии позволяют оптимизировать управление, улучшать взаимодействие с клиентами и повышать конкурентоспособность предприятий индустрии гостеприимства.

Таким образом, ресторанный бизнес города Шымкент развивается под влиянием современных экономических и технологических тенденций. Цифровизация становится одним из ключевых факторов повышения эффективности деятельности предприятий общественного питания и улучшения качества обслуживания клиентов.

Внедрение цифровых технологий, развитие сервисов доставки, использование CRM-систем и продвижение ресторанов через социальные сети способствуют росту конкурентоспособности ресторанной индустрии города.

Важным направлением дальнейшего развития является гастрономический туризм, который способен повысить туристскую привлекательность Шымкента и укрепить позиции города как одного из центров гостеприимства Казахстана.

Для устойчивого развития ресторанной отрасли необходимо совершенствовать цифровую инфраструктуру, поддерживать малый и средний бизнес, а также развивать профессиональную подготовку кадров в сфере гостеприимства.

Список использованной литературы

1. Sidorov A.A. On the Issue of the Peculiarities of Digitalization in Restaurant Business Management // *Economy and Business: Theory and Practice*. – 2025.
2. Rusavska V., Kozhukhivskiy S. Digitalization and Innovative Technologies in the Restaurant Business: Current State and Prospects for Development // *Economy and Society*. – 2025.
3. Podlegaeva T.V., Merkel V.V. Study and Analysis of User Behavior Trends in the Restaurant Business Organizations within the Digital Environment // *Russian Economic Bulletin*. – 2025.
4. Konyrbekov M., Bogomazova I. Innovation and Digitalization in the Hospitality Industry of Kazakhstan // *Qainar Journal of Social Science*. – 2025.
5. Sakhanova G., Duiskenova R., Konyrbekov M. Digital Transformation and Innovation-Driven Evolution of the Hospitality Industry in Kazakhstan // *Eurasian Journal of Economic and Business Studies*. – 2025.
6. Kuldeyev N., Kalpeyeva Z. Intelligent Chatbots as an Element of Digital Tourism Ecosystem: Comparative Analysis and Example of Implementation for Kazakhstan // *Computing & Engineering*. – 2025.

ӘОЖ 342.7

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ
ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Абдімәжіт Қ.Б.

Шымкент қаласы, Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: В данной статье рассматривается современное состояние и перспективы применения технологий искусственного интеллекта в правоохранительной деятельности. Кроме того, анализируется его роль в предотвращении преступности, обработке данных, обеспечении безопасности и автоматизации юридических услуг. Особое внимание уделяется этическим и правовым вопросам, возникающим при внедрении искусственного интеллекта.

Summary: This article examines the current state and prospects of the use of artificial intelligence technologies in law enforcement. In addition, its role in crime prevention, data processing, security and automation of legal services is analyzed. Special attention is paid to the ethical and legal issues that arise during the implementation of artificial intelligence.

Цифрлық технологиялардың жедел дамуы жағдайында жасанды интеллект қазіргі таңда ғылыми зерттеулердің маңызды құралдарының біріне айналып отыр. Бұл үрдіс әсіресе құқық қорғау қызметі саласында айқын көрінеді. Қазақстан Республикасында жасанды интеллектті құқық қорғау органдарының қызметіне енгізу мемлекеттік саясаттың негізгі басым бағыттарының бірі ретінде айқындалған. Аталған бағыт мемлекет басшысының стратегиялық бастамаларында және ұлттық даму құжаттарында өз көрінісін тапқан. Осыған байланысты, құқық қорғау жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған ғылыми зерттеулерде жасанды интеллектті қолданудың қазіргі жағдайын, құқықтық негіздерін және даму перспективаларын талдау ерекше өзектілікке ие.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қазіргі заманғы қауіп-қатерлер құқық қорғау органдарының қызметіне инновациялық технологияларды енгізуді талап етеді. Жасанды интеллект ірі көлемдегі ақпаратты жылдам өңдеп, күрделі деректер арасындағы жасырын байланыстарды анықтай алу қабілетіне ие. Бұл қасиеттері оны криминологиялық зерттеулерде, жедел-іздістіру қызметінде, сондай-ақ құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесінде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, жасанды интеллект құқық қорғау қызметінің ғылыми-тәжірибелік әлеуетін арттыратын маңызды құрал ретінде қалыптасуда.

Жасанды интеллект құқық қорғау саласында бірнеше бағытта қолданылады:

-Қылмыстарды болжау және алдын алу. Жасанды интеллект технологияларының құқық қорғау саласындағы негізгі бағыттарының бірі – қылмыстық қауіптерді алдын ала анықтау болып табылады. Заманауи машиналық оқыту әдістері мен жинақталған статистикалық деректерді

кешенді талдау арқылы ықтимал құқық бұзушылықтардың орын алу уақыты мен географиялық аймақтарын болжауға болады. Мұндай тәсіл құқық қорғау органдарына алдын алу шараларын тиімді жоспарлауға және тәуекел деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

-Бейнебақылау технологияларын дамыту.Жасанды интеллекттің маңызды қолдану салаларының бірі – бейнебақылау жүйелерін жетілдіру. Интеллектуалды алгоритмдер қоғамдық орындардан алынған бейнематериалдарды талдап, күмәнді немесе қалыптан тыс әрекеттерді автоматты түрде анықтай алады. Бұл қауіпсіздік деңгейін арттырып қана қоймай, құқық бұзушылықтардың алдын алуға да тиімді ықпал етеді.

-Құқықтық қызметтерді автоматтандыру.ЖИ технологиялары құқықтық қызмет көрсету процесін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, құжаттарды талдау, заңдық кеңес беру, сондай-ақ сот ісін жүргізудегі қайталанатын операцияларды автоматтандыру жүзеге асырылады. Мұндай тәсіл адами фактордың ықпалын азайтып, уақыт ресурстарын үнемдеуге және қызмет көрсету сапасын арттыруға жағдай жасайды.

- Ақпараттық деректерді өңдеу және талдау. Құқық қорғау қызметі үлкен көлемдегі әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуді талап етеді. Осы тұрғыда жасанды интеллект жүйелері деректерді құрылымдау, оларды сұрыптау және маңызды мәліметтерді айқындау процестерін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде ақпаратты өңдеу жылдамдығы артып, тергеу жұмыстарының сапасы жақсарады, сондай-ақ қылмыстарды ашу мерзімі қысқарады.

-Қылмыскерлерді анықтау және бақылау. Жасанды интеллект құқық бұзушыларды анықтау мен іздестіруде де тиімді құрал ретінде қолданылады. Әртүрлі ақпараттық платформалардан алынған деректерді талдау арқылы күдіктілердің ықтимал орналасу аймағын анықтауға болады. Сонымен қатар, олардың мінез-құлық ерекшеліктерін модельдеу арқылы болашақтағы әрекеттерін болжау мүмкіндігі қалыптасады.

- Этикалық және құқықтық мәселелер. Жасанды интеллектті құқық қорғау жүйесіне енгізу бірқатар күрделі мәселелерді де қамтиды. Ең алдымен, азаматтардың жеке өміріне қол сұқпау және дербес деректердің қорғалуы ерекше маңызға ие. Сонымен қатар, алгоритмдердің қателігі немесе бастапқы деректердің сапасыздығы әділетсіз шешімдердің қабылдануына әкелуі ықтимал. Осыған байланысты ЖИ технологияларын қолдану нақты құқықтық нормалармен реттеліп, адам құқықтарын сақтау қағидаттарына толық сәйкес болуы тиіс.

Жасанды интеллект құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған тиімді стратегияларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, әлеуметтік процестерді модельдеу арқылы қоғамдағы түрлі факторлардың өзара байланысын талдау мүмкіндігі кеңейіп отыр. Бұл тәсіл жеке тұлғалардың, әлеуметтік топтардың және жалпы қоғамның мінез-құлық ерекшеліктерін цифрлық форматта зерттеуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект жүйелері ауқымды деректер жиынтығын өңдеуге қабілетті. Олардың қатарына демографиялық көрсеткіштер, білім деңгейі, жұмыспен қамтылу жағдайы, әлеуметтік-экономикалық ахуал, сондай-ақ құқық бұзушылықтарға қатысты статистикалық мәліметтер жатады. Осындай мәліметтерді кешенді талдау нәтижесінде құқыққа қайшы әрекеттердің туындауына ықпал ететін негізгі тәуекел факторларын анықтауға және қоғамдағы әлеуетті қауіпті аймақтарды болжауға болады.

Сонымен қатар, жасанды интеллект алдын алу шараларының нәтижелілігін бағалау құралы ретінде де қолданылады. Бұл профилактикалық саясатты уақытылы түзетіп, оның тиімділігін арттыруға жағдай жасайды. Нәтижесінде, құқықтық мәдениеттің өсуіне және қайталама құқық бұзушылықтардың азаюына ықпал етеді.

Жалпы алғанда, әлеуметтік процестерді жасанды интеллект негізінде модельдеу құқық бұзушылықтың алдын алуда ғылыми негізделген, жүйелі тәсілдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді және қоғамдық қауіпсіздікті ұзақ мерзімді қамтамасыз етуге бағытталған жаңа мүмкіндіктер ашады.

Жасанды интеллект ықтимал қауіптерді анықтау мақсатында әртүрлі көздерден келетін ақпаратты талдау үшін пайдаланылуы мүмкін. Қазіргі жағдайда жасанды интеллект құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі ажырамас құралға айналады. Оны жедел-ізвестіру қызметінде қолдану әсіресе перспективалы болып табылады, мұнда ЖИ әртүрлі көздерден келетін ақпаратты жинау, өңдеу және талдау тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Операциялық талдаудың дәстүрлі әдістері айтарлықтай уақыт пен адам ресурстарын қажет етеді. Жасанды интеллектті қолдану бұл процестерді автоматтандыруға және қысқа мерзімде заңдылықтарды, жасырын байланыстарды және ықтимал қауіптерді анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, ашық және жабық көздерден алынған мәтіндік, аудио және бейне ақпараттың үлкен массивтерін өңдеу; мәліметтер базасынан ақпаратты салыстыру (мысалы, соттылық, орын ауыстыру, телефон қосылымдары, әлеуметтік желілер); мінез-құлық үлгілерін анықтау және қылмыс жасау қаупін болжау; жедел қызметкерлерге құқық бұзушының профилін қалыптастыруға көмектесу.

Іс жүзінде жасанды интеллект, мысалы, іздеу сұрауларын, әлеуметтік желілердегі мінез-құлықтың күрт өзгеруін немесе орын ауыстыру маршруттарын талдау арқылы мүмкін болатын террористік қауіпті анықтай алады. Сондай-ақ, машиналық оқыту жүйелері беттерді, көлік құралдарының нөмірлерін, аудиожазбаларды тану үшін сәтті қолданылады, бұл күдіктілерді анықтауды және дәлелдемелерді жинауды жеңілдетеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект тәулік бойы нақты уақыттағы жағдайды талдау және туындайтын тәуекелдерге дереу жауап беру үшін ситуациялық бақылау жүйелеріне біріктірілуі мүмкін. Жасанды интеллектті құқық қорғау саласына енгізу құқықтық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті неғұрлым тиімді қорғауды қамтамасыз ете отырып, талдамалық жұмыстың сапасын, ден қоюдың жеделдігін және алдын алу шараларының деңгейін

айтарлықтай арттырады. Жасанды интеллектті құқық қорғау қызметін ғылыми зерттеулерге интеграциялау құқық қорғау органдары жұмысының тиімділігі мен сапасын арттыру үшін жаңа көкжиектер ашады

Қорыта келгенде, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы құқық қорғау жүйесінің қызметін жаңа сапалық деңгейге көтеруге мүмкіндік беріп отыр. Соның ішінде жасанды интеллектті қолдану құқық қорғау органдарының тиімділігін арттырудың маңызды құралына айналууда. ЖИ негізіндегі жүйелер қылмыстық әрекеттерді болжау, құқық бұзушылықтардың алдын алу, жедел-ізвестіру қызметін жетілдіру және тергеу процестерін оңтайландыру бағыттарында кеңінен қолданылууда. Бұл өз кезегінде уақыт шығындарын азайтып, адами фактордың ықпалын төмендетуге және қабылданатын шешімдердің дәлдігін арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінде де маңызды рөл атқарады. Бейнебақылау, деректерді талдау және тәуекелдерді модельдеу арқылы құқық бұзушылықтардың алдын алу шаралары анағұрлым тиімді жүзеге асырылады. Әсіресе, үлкен деректерді өңдеу мүмкіндігі құқық қорғау органдарына күрделі жағдайларда жедел әрі негізделген шешім қабылдауға жағдай жасайды.

Дегенмен, жасанды интеллектті құқық қорғау саласына енгізу бірқатар маңызды мәселелерді де туындатады. Атап айтқанда, жеке өмірге қол сұқпаушылық, дербес деректерді қорғау, алгоритмдердің ашықтығы мен әділдігі сияқты этикалық және құқықтық аспектілер ерекше назар аударуды талап етеді. ЖИ жүйелерінің шешім қабылдаудағы ықпалы артқан сайын, олардың заңдылығы мен жауапкершілік мәселесі де өзекті бола түседі.

Осыған байланысты, жасанды интеллектті құқық қорғау қызметіне енгізу кешенді әрі теңгерімді тәсілді қажет етеді. Бұл бағытта халықаралық тәжірибені ескере отырып, нақты құқықтық реттеу тетіктерін қалыптастыру, этикалық стандарттарды сақтау және технологияларды жауапты пайдалану қағидаттарын орнықтыру маңызды. Тек осындай жағдайда ғана жасанды интеллект құқық қорғау жүйесінің тиімділігін арттырумен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын толыққанды қорғауға қызмет ете алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі (13.03.2025 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)
2. Президенту представлены отечественные разработки в сфере искусственного интеллекта // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. 11 декабря 2024 года: www.akorda.kz/ru/prezidentu-predstavleny-otechestvennye-razrabotki-v-sfere-iskusstvennogo-intellekta-11115956?utm_source=chatgpt.com.
3. Об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024-2029 годы // ИПС «Әділет»: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592>.
4. Вехов В. Б., Зуев С. В. Цифрлі криминалистика. — М., 2021.

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ, ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Абдрасилова Г.З.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Оразимбетова К.Ш.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Едильбаева С.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Резюме: В статье проанализирована актуальность и ключевая роль цифровых технологий на пути к успеху в современном мире чтобы достичь целей и оставаться конкурентоспособными.

Summary: This article analyzes the relevance and key role of digital technologies in achieving success in the modern world, achieving goals, and remaining competitive.

Технологиялық дамудың қарқынды өсуіне байланысты қазіргі әлемде адам өмірін технологияларсыз елестету мүмкін емес - қоғамды цифрландыру, мәдениетті виртуалдандыру инновациялары тоқтаусыз ілгерілеуде. ХХІ ғасырда цифрландыру адамзат дамуының негізгі факторларының біріне айналды. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық салаларына еніп, оның құрылымы мен қызмет ету механизмдерін түбегейлі өзгертті. Қазіргі таңда цифрлық қоғам – бұл тек технологиялық өзгеріс қана емес, сонымен қатар жаңа әлеуметтік шындық.

Цифрлық қоғамда ақпарат негізгі ресурсқа айналып, білім мен деректер экономикалық және әлеуметтік дамудың басты факторына айналды. Бұл жағдай адамның дүниетанымына, қарым-қатынасына және мәдениетіне айтарлықтай әсер етуде.

Цифрлық қоғам – ақпараттық технологияларға негізделген жаңа қоғамдық құрылым. Оның басты ерекшелігі – ақпараттың жылдам таралуы мен қолжетімділігі. Интернет, әлеуметтік желілер және цифрлық платформалар адамдар арасындағы коммуникацияны жеңілдетіп қана қоймай, жаңа әлеуметтік кеңістік қалыптастырады. «Цифрландыру» терминінің екі мағынасы бар. Біріншіден, ағылшынша «digitization» сөзінен шыққан цифрландыру ақпаратты цифрлық түрге түрлендіруді және цифрлық құрылғыларды пайдаланып деректер алмасуды білдіреді. Тар мағынада, ағылшынша «digitalization» сөзінен шыққан цифрландыру экономикалық тиімділікті арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған ақпаратты ұсыну және өңдеу үшін цифрлық форматқа көшуге негізделген цифрлық экономиканың негізін білдіреді [2].

Цифрлық мәдениет – бұл адамның цифрлық технологияларды қолдану барысында қалыптасатын жаңа құндылықтар жүйесі. Ол тек техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар цифрлық этиканы, ақпараттық сауаттылықты және сыни ойлауды қамтиды.

Қазіргі таңда цифрлық мәдениет адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Адамдар ақпаратты онлайн тұтынып, виртуалды кеңістікте

қарым-қатынас жасайды. Бұл құбылыс жаңа мүмкіндіктермен қатар бірқатар мәселелерді де туындатады: цифрлық тәуелділік; жалған ақпараттың таралуы; жеке өмірдің бұзылуы; киберқауіпсіздік мәселелері

Сонымен қатар, цифрландыру әлеуметтік теңсіздікті де күшейтуі мүмкін. Себебі барлық адамдардың цифрлық ресурстарға тең қолжетімділігі жоқ.

Адамдар сандар пайда болғанға дейін-ақ санауды игерген. Ең алғашқы жазба сандарды Оңтүстік Месопотамияның шумер тілінде сөйлейтін ежелгі халқы қолданған. Сандық сигнал берудің алғашқы қадамдары электрлік телеграфтың дамуымен байланысты. 1832 жылы ғалым П.Л. Шиллинг алғашқы телеграф аппаратын жасады. Теміржолдардың дамуы телеграф байланысын құрудың негізгі серпіні болды. Цифрландырудың дамуы бірнеше кезеңнен тұрды: телеграф сигналдары түріндегі цифрлық таратудың дамуы, радиотелеграмма тарату, телефонның ойлап табылуы, көп арналы тарату жүйелерін құру және цифрлық бейнехабар таратудың дамуы. Ұлттық деңгейдегі міндеттерді шешуге, коммуникация теориясы мен технологиясының қарқынды дамуы ықпал етуде. Яғни, бұл - қоғамның жаңа жағдайында цифрландырудың тез дамып келе жатқанын көрсетеді. Нәтижесінде адамдардың дәстүрлі өмірсалты өзгеруде. Бұл өзгерістердің оң немесе теріс екендігі туралы сұрақ туындайды.

Цифрлық қоғам мәселелерін түсіндіруде философия ерекше рөл атқарады. Әсіресе, әл-Фараби мен Юрген Хабермас еңбектері маңызды теориялық негіз болып табылады. Әбу Насыр әл-Фараби қоғам туралы былай дейді: «Адам өз табиғаты бойынша қоғамда өмір сүруге мұқтаж» [3]. Бұл ой цифрлық қоғам жағдайында жаңа мағынаға ие болады. Себебі қазіргі адам тек нақты қоғамда ғана емес, виртуалды кеңістікте де өмір сүреді. Әл-Фарабидің «қайырымды қала» идеясы бойынша қоғамның басты мақсаты – ортақ игілікке жету. Бұл қағида цифрлық қоғамда да өзекті, себебі технологиялар адам игілігі үшін қызмет етуі тиіс.

Юрген Хабермас өз еңбектерінде қоғамдық кеңістік туралы былай дейді: «Қоғамдық кеңістік – бұл пікір алмасу мен коммуникация арқылы қалыптасатын орта» [4].

Қазіргі таңда бұл кеңістік интернет пен әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асады. Цифрлық коммуникация адамдарға еркін пікір алмасуға мүмкіндік береді, бірақ сонымен қатар манипуляция мен ақпараттық қысым қаупін де арттырады.

Сонымен қатар, қазіргі зерттеулер цифрлық революцияның қоғам құрылымын түбегейлі өзгертетінін көрсетеді: «Цифрлық революция қоғамның барлық салаларына әсер етеді және жаңа әлеуметтік қатынастарды қалыптастырады» [5].

Цифрландыру құбылысындағы белгілі бір қауіптердің болуы қазірдің өзінде айқындала түсуде. Бір жағынан, жаңа технологиялар мен цифрлық мәдениеттің дамуы қоғамның дамуына оң әсер етуде. Цифрлық форматтың арқасында өмір жеңілдей және жылдамдай түсіп, өмір сапасы жақсарып келеді. Екінші жағынан, қазіргі заманғы адам санасының виртуалдануы жаһандық мәселеге айналууда: жастар уақыттарының көп бөлігін экран алдында,

компьютерлік ойындар әлемінде, виртуалды порталдарда және әлеуметтік желілерде өткізуде.

Яғни, цифрландыру арқылы ғылыми қоғамдастықтарда және инфрақұрылымдарда елеулі өзгерістер іске асып, жұмыс істеудің жаңа ерекшеліктері ашылуда. Екінші жағынан, ол апокалиптикалық процестердің бірі ретінде теріс қарастырылады. Цифрландыру - адамның құралы (тас балтадан компьютерге дейін), оның мәдениетінің арнасы. Адам оны жақсылыққа да, жамандыққа да пайдалана алады. Түптеп келгенде, бәрі жеке тұлғаға, оның рухани және моральдық таңдауына байланысты [6].

Қорытындылай келе, цифрландырудың қоғамдық қабылдау мен технологиялық прогреске екі жақты әсер ететін екіұшты құбылыс екенін атап өткен жөн. Бір жағынан, цифрландыру уақытты үнемдеуге және өмір сүру сапасын жақсартуға қабілетті прогрестің даусыз жетістігі ретінде қабылданады. Цифрлық қоғамның дамуы адамзатқа үлкен мүмкіндіктер береді: ақпараттық қолжетімділік, білім алу, коммуникацияның жеңілдеуі. Алайда бұл үдеріс жаңа әлеуметтік және философиялық мәселелерді де туындатады. Яғни, цифрлық қоғам – бұл тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік және философиялық құбылыс. Оны зерттеу қазіргі ғылымның маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Нәтижесінде, цифрландыру контекстінде дәстүрлі мәдениеттің тұжырымдамалық корреляциясының қажеттілігін көрсететін «цифрлық мәдениет» пәнаралық термині пайда болды.

Заманауи әлемде цифрлық технологиялар қоғамның барлық салаларын қамтып, мемлекеттердің даму үрдісін анықтайтын негізгі фактордың біріне айналды. Қазақстан да жаһандық өзгерістерден тыс қалмай, цифрландыруды мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде қарастыруда. Осы мақсатта 2017 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын қабылдап, оны іске асыруды 2018 жылдан бастап қолға алды. Бұл бағдарлама елдің цифрлық трансформациясын жеделдетуге, халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға, экономиканы жаңа деңгейге көтеруге және халықаралық бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған [7].

Цифрландыру – сандық технологиялардың әсерінен қоғамдық өмірдің әртүрлі аспектілерін өзгертудің күрделі процесі. Бұл процесс экономикаға, әлеуметтік, мәдени және философиялық салаларға да әсер етуде. Қазіргі қоғам трансформациялық өзгерістердің өте жылдам қарқынын бастан кешіруде, көптеген процестер мен үрдістер ерекше сипаттамаларға ие. Цифрландырудың әлеуметтік аспектілері коммуникациялық өзгерістерден көрінуде. Цифрландыру адамаралық коммуникация тәсілдерін түбегейлі өзгертуде. Әлеуметтік желілер мен лездік хабар алмасу қосымшалары әлеуметтік белсенділіктің жаңа түрлерін жасап, ақпаратқа сол сәтте қол жеткізуді және жаһандық өзара әрекеттесу мүмкіндігін қамтамасыз етуде. Бұл - ақпараттың шамадан тыс жүктелуі және коммуникацияның тереңдігінің жоғалуы сияқты қиындықтарды тудырады. Экономикалық трансформациялар автоматтандыру мен оңтайландыруды ілгерілетеді, бұл өз кезегінде еңбек нарығының құрылымына әсер етеді. Бір жағынан, бұл IT және цифрлық

қызметтер саласында жаңа жұмыс орындарын ашады, бірақ екінші жағынан, дәстүрлі мамандықтардың жойылуына әкеледі, бұл әлеуметтік тұрақсыздықты тудыруы мүмкін. Осылайша, цифрлық алшақтық цифрлық ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді және әлеуметтік теңсіздік деңгейін анықтайтын негізгі фактор болып табылады. Өртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы цифрлық алшақтық білім беру және әлеуметтік мобильділік мүмкіндіктерін айтарлықтай шектейді, бұл өз кезегінде мемлекеттік органдар мен тұтастай алғанда қоғамның белсенді араласуын талап етеді [8].

Цифрландырудың философиялық аспектілері – тап қазіргі реалдылықты қабылдау, цифрландыру шындығы мен жеке бастың дәстүрлі түсініктерін өзгертеді. Виртуалды шындық өзін-өзі көрсету мен өзін-өзі қабылдаудың жаңа түрлерін қалыптастырады, классикалық тұжырымдамаларға қиындық тудырады, этика және жауапкершілік, жасанды интеллект пен үлкен деректердің таралуы құпиялылық пен деректер қауіпсіздігіне қатысты этикалық мәселелерді түсінуді қажет етеді. Шешімдер үшін жауапкершілік бұлыңғыр ұғымға айналуы технология этикасына жаңа көзқарастарды талап етеді. Цифрландыру мәдени тәжірибелерге әсер етеді, өнер мен мәдени құндылықтарды тұтыну тәсілін өзгертеді.

Қазіргі заманда цифрландыру тек технологиялық жаңалық емес, ол — қоғамның дамуы мен мәдениетті сақтаудың негізгі құралы. Қазақстан Президенті атап өткендей, Ұлттық цифрлық мұра халқымыздың тарихи жадысын, ғылыми білімін және мәдени құндылықтарын жинақтап, оларды терең зерттеуге жол ашады.

Бұл бастама бізге өткенімізді бағалауға, ұлттық құндылықтарымызды сақтауға және оны келешек ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Әрбір дерек, әрбір зерттеу, әрбір цифрланған материал — біздің ортақ тарихымыздың айнасы. Цифрландыру — тек технология емес, мәдениет пен білімді сақтаудың, тарихымызды зерттеудің және ұлттық бірегейлігімізді нығайтудың маңызды құралы.

Бұл жылдам технологиялық прогресс жағдайында мәдени мұраны сақтау, сондай-ақ цифрлық мәдениеттің дәстүрлі құндылықтарға әсері туралы сұрақтар туғызады.

Сонымен қатар цифрландырудың қарқынды дамуы жеке деректерді қорғау, қаржылық және цифрлық сауаттылықты арттыру сияқты маңызды міндеттерді де алға шығарады. Білімді, ақпараттық сауатты және қауіпсіз қоғам құру — әрбір азаматтың ортақ жауапкершілігі.

Цифрлық мәдениетті дамыту үшін: ақпараттық сауаттылықты арттыру; цифрлық этиканы қалыптастыру; технологияларды жауапкершілікпен пайдалану қажет. Сондықтан «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының басты мақсаты — цифрлық технологиялар арқылы инфрақұрылымды дамытып, халықтың тұрмыс сапасын жақсартып, елдің экономикалық даму қарқынын арттыру. Бұл қадам Қазақстанның инфрақұрылымын әлемдік деңгейге жақындатуға мүмкіндік береді [9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сартасева Р. Цифрлық трансформация және қоғам. – Алматы, 2024.
2. <https://en.wikipedia.org>
3. Әл-Фараби Ә.Н. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. – Алматы: Білім, 2005.
4. Хабермас Ю. Қоғамдық кеңістік теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.
5. Helbing D. Digital Revolution and Society. – 2015
6. Цифрландырудың ғаламдық тенденциялары және Қазақстанның цифрлық индустриясын дамыту стратегиясы. <https://stud.kz>
7. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. <https://adilet.zan.kz>
8. Миронов А.В. Наука, техника и технологии: техноэтический аспект // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия, 2006. № 1. С. 29-30.
9. Королева Е.М., Егорова О.Ю. Важность цифровой трансформации в современном мире. М., 2023.

ӘӨЖ 330.828

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдухаймов Е.Ф.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Фархади Т.Е.

Оңтүстік Қазақстан Медицина академиясы, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Каждая нация не может существовать изолированно; чтобы жить в согласии с соседними народами, необходимо знать их культуру. Благодаря этому можно понять характер народа, что способствует формированию согласия и стабильности. Эти сложившиеся культуры в условиях глобализации можно назвать национальными культурными ценностями.

Summary: No nation can exist in isolation; to live in harmony with neighboring peoples, it is essential to understand their culture. This helps to recognize the character of a people and fosters agreement and stability. These established cultures, in the context of globalization, can be regarded as national cultural values.

Қазіргі кезде қазақ қоғамындағы ұлттық және жалпыадамзаттық мәдениеттердің қалыптасу ерекшеліктері адамзат қоғамы өмірінің барлық салаларындағы серпінді өзгерістермен сипатталады. Еңбек, саяси-идеялық, отбасылық, эстетикалық, дене тәрбиесімен қатар жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу тұлғаның бірыңғай әлеуметтену үдерісінің негізгі бағыты болып табылады және адам моралінің қалыптасуы мен дамуын білдіреді. Кенес Одағының ыдырауы нәтижесінде өз тәуелсіздігіне қол жеткізген Қазақстан жаңа негізде өз мәдениетін, экономикасын, саяси жүйесін құру қажеттілігі мен бетпе-бет келді. Қазақстанның алдында, осы құрылыс барысында жалпыадамзаттық мәдениеттерді немесе ұлттық құндылықтарды басымдық деп тану мәселесі туындады.

Қазіргі заманғы қоғамда қалыптасқан жалпыадамзаттық нормалар мен мәдени құндылықтар жүйесі адамгершілік тұрғысынан таңдау жасау жастардың жауапты болуды қажет ететін тұлғаның нақты әрекеттер үдерісіндегі оның белсенді ішкі айқындамасына байланысты жастардың өмірі мен іс-әрекетінің нағыз реттеушісіне айналады. Осыны негізге ала отырып, адамның моральдық келбеті, оның жалпыадамзаттық қағидалары нақты өмір барысында пайда болады және дамиды деген қорытынды жасауға болады [1].

Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтардың арақатынасы мәселесі – ерекше өзекті және маңызды мәселе. Соңғы жылдары аралығында әлемнің түкпір-түкпірінде ұлттық және этникалық мәселелердің күрт шиеленісуі және жаңа мәнге ие болуы айқындаған, «этникалық қайта түлеу» деп аталған құбылыстың куәсі болды. Аталған құбылыс бұрынғы кеңес республикаларына, соның ішінде Қазақстанға да қатысты.

Қоғамдағы болып жатқан өзгерістер қоғамның талабына сай мәдениеттік, саяси - әлеуметтік, саяси-экономикалық және индустриалдық дамуға ықпал жасайтын саяси ортаны қалыптастырады.

Ұлттық-этникалық мәдениетке ежелгі көшпелі өркениеттің барлық белгілері тән. Қазақтардың көшпелі өмірі мен онымен байланысты материалдық және рухани мәдениеті қазақ халқы үшін өте құнды. Егер тұрмыс жағдайы төмен қазақты отырықшылыққа көшуге мәжбүрлесе, онда ол әрдайым өзін жарымжан адамдай сезінген, өзін маргинал, нағыз қазақ емес деп қабылдаған. Ондай қазақ ыңғайлы кез пайда бола қалса, көшіп-қонуға, оралуға тырысқан және өзін қайтадан нағыз қазақ ретінде сезінуге ұмтылған.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ұмыт бола бастаған ұлттық мәдени құндылықтарымызды, мұраларымызды қайта қалпына келтіру, сақтау одан әрі дамыту істері мемлекеттік саясатта кең көлемде қолға алынды. Біз тәуелсіздікпен бірге тілімізді түлеттік, дінімізді өркендеттік, тамырымызды жалғап, салт-дәстүрімізді жаңғырттық. Ұлттық жаңғыруды жүзеге асырып, жаңа құндылықтар қалыптастырдық. Ғасырлар қойнауынан асылдарымызды аршып алдық. Халқымыздың әл-ауқаты артып, саны өсті. Ұлысты ұйыстырушы ұлтымыздың жауапкершілігі артып, бүкіл елді біріктіруші қызметін бекемдей түсті. Өркенді өзгерістерді жүзеге асырған біз осы жылдары дамудың Қазақстандық дәстүрін қалыптастырдық. Біз осылай қазығы берік мемлекеттігі бекем Қазақ елінің айбынын асырдық. Осының барлығы Тәуелсіздіктің арқасы [2].

Философия ғылымы құндылықтың үш түрін көрсетеді: адам, зат, идея. Адам құндылығы ұғымы эмбебап сипатқа ие, ол адамның айтқан сөзі мен іс-әрекетіне қарай бағаланады.

Жалпы мәдени құндылықтық қатынастарды айқындау, әлеуметтік бейнесін жасау, зерттеуге әр кезеңнің көрнекті ғалымдары өзінше үлестерін қосқан. Мысалға Платон жоғарғы құндылық абсолютті түрде өмір сүреді десе, ал Аристотель құндылықтарды адамның даналығының өлшемі ретінде көрсетеді. Қайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкілдері құндылықтарды гуманизмнің үдерістерімен теңестірген. Ал қоғамның техникалық үдерістермен етене

дамуында, демократиялық үдерістердің қалыптасуына байланысты құндылық өлшемдері де өзгерістерге ұшырады. Бұл құндылықтардың рационалистік үлгісінің қалыптасуына себепші болды.

Құндылықтарды әлеуметтік ғылымдардың негізіне қарай бірнеше топтарға бөлуге болады: саяси құндылықтар, мәдени құндылықтар, әлеуметтік құндылықтар, ұлттық құндылықтар, психологиялық құндылықтар және т.б. Саяси саладағы құндылықтардың жалпыадамзаттық сипат алатын негізгі түрлері: мемлекет, демократия, азаматтық, отаншылдық, әділеттілік, бостандық болып табылады. Бұл аталған құндылықтар бір-бірімен тығыз байланысты және бірінсіз бірі өмір сүруі мен қалыптасуы мүмкін емес. Қазіргі рухани жүйе құндылықтардың гуманистік жүйесіне сүйенеді.

Мәдени қоғамдағы үдерістер құндылықтардың сақталуына септігін тигізеді немесе оны қайта қарауға, сол үдерістерге ыңғайлауға тырысады. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелерге байланысты Қазақстандық қоғамның базалық құндылықтарына да, соның ішінде саяси, әлеуметтік және мәдени қатынастар, жалпы алғанда жеке адам құндылықтарының, ұлттық құндылықтардың құрылымдарына да елеулі өзгерістер жасалды. Соның нәтижесінде дуалистік сипаттағы құндылықтар рухымызда орын ала бастады. Ұлттық құндылықтар - тарихи ерекшеліктерінен көрініс табатын белгілі бір этникалық қауымдастықтың рухани идеал көрсеткіштерінің жиынтығы. Ұлттық құндылықтар векторы қазіргі нақты-тарихи кезеңде ұлттардың өмірінде маңызды саналатын айрықша құрмет, ілтипат, сияқты жүйелермен анықталады.

Мәдени ұлттық көріністер субъектілер негізінде қалыптасып, этностың өзі таңдап алған өмір сүру салтымен, өмір ұғымы туралы қасиеттерге жауап беретін болмысы мен тұрмысына негіз болады. Сондықтан ұлттық құндылықтар адамдардың өмір сүру салтының маңызды айқындаушысы ретінде көрініп, қажеттіліктерден ерекшеленеді. Ұлттық құндылықтардың өмірге төзімділігі халықтың рухани құрылымының тереңде жатқанынан хабардар етеді. Ол махаббат, адамгершілік негізінде құрылып, демократия, ұлтжандылық, патриотизм, ашықтық, қонақжайлылық, менталитет және т.б. мәдени құрылымдарды өз бойына жинақтайды.

Қазіргі Қазақстан мәдени қоғамының саяси жүйесі ұстанатын халықтың құндылығын жоғарлататын қоғамдағы саяси өмірді демократияландыру батыстың саяси құндылықтық сипаттамалық белгілеріне ие. Бұл жайында Р. Тәжітаева: «Қазақстан қоғамының саяси кеңістікте екі түрлі саяси бағдардың векторлары аңғарылады. Біріншісі – дәстүрлі құндылықтарды жаңғырту, ұлттық рухани тарихындағы қордаланған қазынаны тиімді пайдалану жөнінде болса, екіншісі - бағыт-бағдардың бастауы етіп батыстық елдердің демократиялық құндылықтарына сүйенуге шақырады» - деп өз зерттеуінде жазады. Бірақ осы батыстық демократиялық құндылықтарды санамызға сіңіру өте қауіпті. Осы аталған батыстық демократияны қазақ халқының сан ғасырдан қалыптасып келе жатқан дәстүрлі құндылықтарына ұштастыра отырып қалыптастырсақ, ұлт келешегінің ұлттық демократиялық негізде қалыптасуына бірден-бір кепілі болады. Демократиялық құндылықтар мен адам құқығын сақтау арқылы

дүниежүзілік қауымдастықта Қазақстанның саяси салмағын арттыру, әлемдік экономикада өз орнын алу үшін ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамдық татулықтың маңызы зор. Әрбір ұлт жаһандық қоғамнан өз орнын табуда ұлт келешегін дәстүрлі, ұлттық құндылықтармен ұштастыра қалыптастыру керек.

Дегенмен, дәстүрлі мәдениеттермен қатар заман талабына сай жаңа мәдениеттердің келетіні абзал. Мемлекеттің қалыптасуымен өміріміздің ақиқаты болып табылатын қоғамда кең тараған мемлекеттік символдар және мемлекеттік заңдар, сонымен қатар заңдылықтың символы, азаматтық жауапкершілік, өмір салты мен дәстүрімен де санасу керек. Сондықтан да, әрбір ұлт өздігінен өмір сүре алмайды, қатарлас тұратын ұлттармен тату тұру үшін олардың құндылықтарын білген жөн. Сол арқылы халықтың мінезін танып, келісім мен тұрақтылық қалыптасады. Осы қалыптасқан мәдени құндылықтарды жаһандық жағдайдағы ұлттық құндылықтар деп атауға болады [3].

Ұлттық мәдени құндылықтарды сақтау және қайта қалпына келтіру ұзақ уақытты талап етеді. Ол жалпыадамзаттық құндылықтардан бастау алуы тиіс. Бұл әлемнің, соның ішінде біздің қоғам, дамудың жаңа сатысына бастар жолдағы қоғамның талабы. Әрбір ұлт, әрбір тарихи қалыптасқан өркениет жаңа постиндустриалды дәуірдің ұстанымдары мен құндылықтарын игереді.

Қазақтың рухын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Бұл дегеніміз жаңа жаһандық демократиялық құндылықтардан бас тарту деген емес, осы жаңашылдықты қалыптастыруда қазақтың дәстүрлі құндылықтарын жаңғырта отырып, ұлттық қорға сүйену. Олай болса мемлекеттік идеология қазақ ұлтының, күллі ұлттық топтардың, тұтас алғанда, Қазақстан халқының мүддесін білдіру керек. Конституцияда мемлекет билігінің бірден-бір көзі - халық деп жарияланған, олай болса мемлекеттік идеологияны қалыптастыратын дербес тұлға ең алдымен - қазақ халқы. Қазақ ұлтының негізінде ұлттық болмыстың құндылықты қырларын қарастыра отырып, біз оның әртүрлі қатпарларында ұлттық құндылықтар көрініс тапқанын атап өткіміз келеді. Сол құндылықтар арқылы өмірлік, этикалық, эстетикалық және басқа жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдау керек. Бұл көрініс табудың негізгі тетігі тіл мен өз ұқсастығы, аумақтық тұтастық, тарихи ес және халық мәдениетінің тарихилығы түсініктері ерекше орын алатын ұлттық сана болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда тіршілік етудің жеткілікті жағдайлары жасалды. Елімізде қоғамның жаңа демократиялық құндылықтарын қалыптастырып, дамыту ісі жүргізілуде. Қазақстандағы маңызды нәтижелердің бірі - ұлтаралық тыныштықты сақтау, діни төзімділік, саяси тұрақтылық пен келісім болып табылады. Қазақстандық философ ғалым А.Ш. Ишмұхамедов: «Егеменді Қазақстанның қалыптасуы, қазіргі кезеңдегі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын еркін камтамасыз ету, саяси мәртебесін нығайту, оның адамзат өркениеттің даму аясына кіруімен байланысты. Жалпыадамзаттық құндылықтардың оң жетістіктерін меңгеру және іс жүзінде іске асыру - егеменді Қазақстанның алға басуының маңызды негізі. Қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, ұлттық өмірінің оң белгілері мен

түрлерін, оның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, мәдениеті мен тілінің өзіне тән ерекшеліктерін дамыту және өркендету осы үдерістерімен байланысты» - дейді.

Қорыта айтқанда осы мәдениетімізді, салт-дәстүрімізді сақтап қалу мақсатында, бүгінгі уақыт талабына сай тарихи танымдық, ұлттық деңгейдегі мәдени құндылықтарға ие, саяси бағыты терең ұғым. Бүгінгі ұлттық идеямыз негізінде еліміздің мәдениетін кеңінен зерделей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020-жылға дейінгі тұжырымдамасы / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы №191 Қаулысы // ресми мәтін. Егемен Қазақстан, - Астана, 2013. 27-ақпан.

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген сөзі «Қазақстан-2050» стратегиясы: бір халық - бір ел - бір тағдыр / Егемен Қазақстан, 2013. 25- сәуір.

3. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы» Заңы // Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы негізгі заңнамалық актілер - Алматы: Юрист, 2008. - 56 б.

ӘОЖ 342.7

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР: ҚАЗІРГІ ҮРДІСТЕРІ, ҚАУІПТЕРІ ЖӘНЕ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдухаимова Алтынай Маликқызы
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: Одним из основных направлений правонарушений в сфере искусственного интеллекта является защита персональных данных. Существующие системы ИИ собирают и анализируют большой объем информации.

Summary: One of the main areas of offenses in the field of artificial intelligence is the protection of personal data. Existing AI systems collect and analyze a large amount of information.

Қазіргі уақытта әлем цифрлық технологиялардың қарқынды даму кезеңін бастан өткеруде. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) ерекше орын алады. Жасанды интеллект – адамның ойлау қабілетін еліктейтін, деректерді талдап, белгілі бір шешімдер қабылдай алатын интеллектуалды жүйелердің жиынтығы. Ол медицина, білім беру, қаржы, өндіріс, көлік және құқық қорғау салаларында кеңінен қолданылып келеді. ЖИ-дің мүмкіндіктері орасан зор болғанымен, оны қолдану барысында бірқатар құқықтық, этикалық және әлеуметтік мәселелер туындауда. Әсіресе, жасанды интеллектті пайдалану кезінде орын алатын құқық бұзушылықтар қазіргі қоғам үшін өзекті мәселелердің біріне айналды.

Жасанды интеллект саласындағы құқық бұзушылықтардың негізгі бағыттарының бірі – жеке деректерді қорғау мәселесі. Қазіргі ЖИ жүйелері үлкен көлемдегі ақпаратты жинақтап, талдайды. Бұл ақпараттардың ішінде жеке тұлғалардың аты-жөні, мекенжайы, қаржылық жағдайы, денсаулығы туралы мәліметтер болуы мүмкін. Егер бұл деректер тиісті деңгейде қорғалмаса немесе заңсыз пайдаланылса, азаматтардың жеке өміріне қол сұғушылық орын алады.

Көптеген компаниялар пайдаланушылардың келісімінсіз олардың деректерін жинап, коммерциялық мақсатта қолдануы мүмкін. Бұл әрекеттер құқықтық нормаларды бұзып қана қоймай, қоғамдағы сенім деңгейін төмендетеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект киберқылмыстың жаңа түрлерінің пайда болуына себеп болуда. Мысалы, deepfake технологиялары арқылы жалған бейнежазбалар жасау кеңінен таралып келеді. Мұндай технологиялар белгілі бір адамның бейнесін немесе дауысын дәл көшіріп, оны жалған ақпарат тарату немесе алаяқтық мақсатта пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде жеке тұлғалардың беделіне нұқсан келтіріп, қоғамда жалған ақпараттың таралуына әкеледі. Сонымен қатар, ЖИ көмегімен автоматтандырылған хакерлік шабуылдар жасау да мүмкін болып отыр. Бұл мемлекеттік және жеке ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді.

Жасанды интеллекттің шешім қабылдауындағы әділетсіздік те құқық бұзушылықтарға алып келуі мүмкін. ЖИ жүйелері көбінесе бұрынғы деректерге сүйеніп жұмыс істейді. Егер бұл деректерде белгілі бір әлеуметтік топтарға қатысты кемсітушілік болса, онда алгоритмдер де сондай шешімдер қабылдайды. Мысалы, жұмысқа қабылдау кезінде немесе несие беру барысында белгілі бір топтарға артықшылық берілмеуі мүмкін. Бұл адам құқықтарының бұзылуына және әлеуметтік теңсіздіктің артуына себеп болады. Авторлық құқық мәселесі де жасанды интеллекттің дамуымен күрделене түсті. ЖИ жүйелері мәтіндер, музыка, суреттер және басқа да шығармашылық өнімдер жасай алады. Алайда, бұл өнімдер көбінесе бұрыннан бар материалдарға негізделеді. Егер бастапқы авторлардың рұқсатынсыз олардың еңбектері пайдаланылса, бұл заң бұзушылық болып саналады. Сонымен қатар, ЖИ жасаған өнімнің авторы кім деген сұрақ та құқықтық тұрғыдан толық шешімін тапқан жоқ. Бұл жағдай заңнамалық тұрғыдан нақты реттеуді қажет етеді. Жасанды интеллекттің еңбек нарығына әсері де құқықтық мәселелер туындатады.

Автоматтандыру нәтижесінде кейбір мамандықтар жойылып, адамдар жұмыссыз қалуы мүмкін. Бұл әсіресе төмен білікті жұмысшыларға қатты әсер етеді. Егер мемлекет бұл процесті бақылаусыз қалдырса, әлеуметтік теңсіздік артып, қоғамда тұрақсыздық орын алуы мүмкін. Сондықтан ЖИ енгізу кезінде оның әлеуметтік салдарын ескеру маңызды. Жасанды интеллектті әскери салада қолдану да үлкен қауіп тудырады. Автономды қару-жарақ жүйелері адамның тікелей қатысуынсыз шешім қабылдай алады. Бұл халықаралық құқық нормаларына қайшы келуі мүмкін. Мұндай жүйелердің бақылаудан шығуы немесе қателік жіберуі ауыр салдарға әкелуі ықтимал. Сондықтан бұл бағытта халықаралық деңгейде қатаң бақылау қажет.

Жасанды интеллект саласындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін кешенді шаралар қажет.

Біріншіден, заңнамалық базаны жетілдіру маңызды. ЖИ-ді реттейтін нақты заңдар қабылданып, онда деректерді қорғау, жауапкершілік және қауіпсіздік талаптары нақты көрсетілуі тиіс. Сонымен қатар, ЖИ жүйелерінің ашықтығы мен түсініктілігін қамтамасыз ету қажет.

Екіншіден, халықаралық ынтымақтастықты дамыту қажет. Жасанды интеллект шекарадан тыс жұмыс істейтін технология болғандықтан, оны реттеу де халықаралық деңгейде жүзеге асырылуы тиіс. Өртүрлі мемлекеттердің бірлескен келісімдері ЖИ-дің қауіпсіз дамуына ықпал етеді.

Үшіншіден, этикалық нормаларды сақтау маңызды. ЖИ әзірлеушілері мен пайдаланушылары адам құқықтарын құрметтеуі және қоғамға зиян келтірмеуді басты қағида ретінде ұстануы тиіс. Этикалық стандарттарды енгізу қоғамның технологияларға деген сенімін арттырады.

Төртіншіден, білім беру және ақпараттандыру жұмыстарын күшейту қажет. Азаматтар жасанды интеллекттің мүмкіндіктері мен қауіптері туралы хабардар болуы тиіс. Бұл олардың өз құқықтарын қорғауына және технологияларды дұрыс пайдалануына көмектеседі.

Сонымен қатар, тәуелсіз бақылау органдарын құру да маңызды. Бұл органдар ЖИ жүйелерінің жұмысын бақылап, олардың заң талаптарына сәйкестігін тексеруі тиіс. Мұндай бақылау құқық бұзушылықтардың алдын алуға мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, жасанды интеллект – қазіргі заманның ең маңызды технологияларының бірі. Ол қоғам дамуына үлкен үлес қосып, көптеген салаларды жетілдіруге мүмкіндік береді. Алайда, оны дұрыс пайдаланбау құқық бұзушылықтарға әкелуі мүмкін. Сондықтан ЖИ-ді дамыту барысында құқықтық, этикалық және әлеуметтік аспектілерді ескеру қажет. Тек осы жағдайда ғана жасанды интеллект адамзат игілігі үшін қызмет ететін қауіпсіз әрі тиімді құралға айналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
3. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы.
4. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы

ӘОЖ 347.627

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ НЕКЕ ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Абылова К.А.

«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан

Айтеке К.А.

М. Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной научной статье рассматриваются правовая природа брачного договора и правовое регулирование имущественных отношений супругов. На основе брачно-семейного законодательства Республика Казахстан анализируются имущественные права и обязанности супругов, содержание и порядок заключения брачного договора, а также практика его применения. Определяются правовое значение и практическая эффективность

института брачного договора. Также исследуется роль брачного договора в разрешении имущественных споров между супругами.

Summary: This scientific article discusses the legal nature of the marriage contract and the legal regulation of the property relations of spouses. On the basis of the marriage and family legislation of the Republic of Kazakhstan, the property rights and obligations of spouses, the content and procedure for concluding a marriage contract, as well as the practice of application are analyzed. The legal significance and practical effectiveness of the institution of a marriage contract is determined. The role of the marriage contract in resolving property disputes between spouses is also studied.

Бұл ғылыми мақалада неке шартының құқықтық табиғаты және ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарының құқықтық реттелуі қарастырылады. Қазақстан Республикасының неке-отбасы заңнамасы негізінде ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттері, неке шартының мазмұны мен жасалу тәртібі, сондай-ақ қолдану тәжірибесі талданады. Неке шарты институтының құқықтық маңызы мен практикалық тиімділігі анықталады. Сонымен қатар ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік дауларды шешудегі неке шартының рөлі зерттеледі [1].

Қазіргі қоғамда отбасы қатынастарының экономикалық сипаты күшейіп, ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтарын құқықтық реттеу мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Нарықтық қатынастардың дамуы азаматтардың жеке меншігінің өсуіне алып келді, бұл ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік қатынастарды нақты құқықтық реттеуді талап етеді. Қазақстан Республикасында ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастары «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодекспен реттеледі. Бұл нормативтік акт некеге тұру, некені бұзу, ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері және олардың мүліктік қатынастарын құқықтық реттеу тәртібін белгілейді. Неке шарты немесе неке келісімшарты – Қазақстанда соңғы кездері танымал бола бастаған, бұрын-соңды болмаған беймәлім құбылыс. Осы мақалада біз неке келісімшарты дегеніміз не, ол не үшін керек, оған қандай талаптарды жазуға болады, қайда, қандай құжаттармен жүгіну керек деген сауалдарға жауап береміз [2].

Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодекстің 39-бабына сәйкес некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі (ерлі-зайыптылықтағы) және (немесе) ол бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім неке шарты деп танылады. Бұдан басқа неке шартында некеде (ерлі-зайыптылықтан) туған немесе асырап алынған балалардың мүліктік құқықтары көзделуі мүмкін. Басқаша айтқанда, неке шарты немесе неке келісімшарты некедегі ерлі-зайыптылардың және балалардың мүлікке құқығын бекітетін заңдастырылған уағдаластық болып табылады [3].

Неке шарты ерікті шешім, оны жасасуға немесе жасаудан бас тартуға ешкім міндеттемейді. Неке келісімшарты ажырасудың себебі болуы мүмкін деген жалған сенімнен бас тартқан жөн, әлемдік тәжірибе неке шартын жасасу көп жағдайда некенің бұзылуын болдырмайтынын дәлелдейді.

Ерлі-зайыптылардың мүлiктiк қатынастары заңдық режим және шарттық режим арқылы реттеледi. Соның iшiнде неке шарты институты маңызды құқықтық құрал ретiнде қарастырылады.

Ерлі-зайыптылардың мүлiктiк қатынастары – некеде тұрған адамдардың мүлiкке байланысты құқықтары мен мiндеттерiнiң жиынтығы болып табылады.

Қазақстан заңнамасына сәйкес ерлі-зайыптылар мүлкінің негiзгi режимі – ортақ бiрлескен меншік режимі. Бұл режим бойынша некеде тұрған кезде алынған мүлiк ерлі-зайыптылардың ортақ меншігi болып табылады [4].

Ерлі-зайыптылардың мүлiктiк қатынастарына мыналар жатады: ортақ мүлiкке меншік құқығы, әрқайсысының жеке меншігi, табыстарды пайдалану тәртібі, отбасылық шығындарды бөлу, алименттік мiндеттемелер, мүлiктi бөлу тәртібі. Заң бойынша ерлі-зайыптылар мүлкінің режимі неке шарты арқылы өзгертілуі мүмкін. Неке шарты – ерлі-зайыптылардың немесе некеге тұратын адамдардың мүлiктiк құқықтары мен мiндеттерiн анықтайтын келісім болып табылады. Неке шарты: некеге дейін, некеде тұрған кезде жасалуы мүмкін.

Неке шарты жазбаша түрде жасалып, мiндетті түрде нотариалды куәландырылады. Неке шартының негiзгi белгілері: екі жақты мәміле болып табылады, ерікті түрде жасалады, мүлiктiк қатынастарды реттейді, нотариалды түрде куәландырылады, заң талаптарына сәйкес болуы тиіс. Неке шарты азаматтық-құқықтық мәміле ретiнде қарастырылады және оған азаматтық заңнаманың жалпы ережелері қолданылады. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес неке шартында ерлі-зайыптылар: ортақ мүлiк режимін өзгерте алады, ортақ, үлестік немесе жеке меншік режимін белгілей алады, табыстарды пайдалану тәртібін анықтай алады, отбасылық шығындарды бөлу тәртібін белгілей алады, некені бұзу кезінде мүлiктi бөлу тәртібін анықтай алады. Неке шарты: қолда бар мүлiкке, болашақта алынатын мүлiкке қатысты жасалуы мүмкін. Неке шартында белгілі бiр мiндеттерді орындау мерзімі немесе шарттары көрсетілуі мүмкін. Мысалы, ипотекалық несиені төлеу мiндеті, отбасы шығындарын бөлу, кәсіпкерлік қызметтен түскен табысты бөлу.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес неке шартына: жұбайлардың құқық қабілеттілігін шектейтін, сотқа жүгіну құқығын шектейтін, жеке мүлiктiк емес қатынастарды реттейтін, балаларға қатысты құқықтарды белгілейтін, еңбекке жарамсыз жұбайды асырау құқығын шектейтін шарттар енгізілмейді. Бұл талаптар неке шартының құқықтық шектерін анықтайды. Неке шарты арқылы ерлі-зайыптылар мүлкінің шарттық режимі белгіленеді. Шарттық режимнің түрлері: Бірлескен меншік режимі, бұл режимде барлық мүлiк ерлі-зайыптыларға тең құқықпен тиесілі болады. Үлестік меншік режимі. Мүлiк белгілі бiр үлестер бойынша бөлінеді. Мысалы: күйеуі – 60%, әйелі – 40%. Жеке меншік режимі әрбiр жұбай өз мүлкіне жеке меншік құқығын сақтайды. Бұл режим кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адамдар үшін тиімді болып табылады. Неке шарты: ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша, сот тәртібімен өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін [5].

Неке шартын өзгерту: жазбаша түрде жасалады, нотариалды куәландырылады. Неке шартынан бiржақты бас тартуға жол берілмейді. Неке

бұзылған жағдайда неке шарты күшін жояды, бірақ шартта көзделген кейбір міндеттемелер сақталуы мүмкін. Соңғы жылдары Қазақстанда неке шартын жасасатын ерлі-зайыптылар саны өсіп келеді. 2024 жылы Қазақстанда 6 мыңнан астам неке шарты жасалған. Неке шартының практикалық маңызы мүліктік даулардың алдын алады, ажырасу кезінде мүлікті бөлуді жеңілдетеді, балалардың мүліктік мүдделерін қорғайды. Сот тәжірибесінде көбінесе мынадай даулар кездеседі: тұрғын үйді бөлу, ипотекалық міндеттемелер, кәсіпкерлік мүлікті бөлу, автокөліктерді бөлу. Неке шарты бұл дауларды азайтуға мүмкіндік береді. Артықшылықтары құқықтық айқындықты қамтамасыз етеді, мүліктік дауларды азайтады, ажырасу процесін жеңілдетеді, Жеке меншік құқықтарын қорғайды. Кемшіліктері қоғамда толық таралмаған, құқықтық сауаттылықтың төмендігі, нотариалдық шығындар, Психологиялық тосқауылдар. Неке шарты ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарын құқықтық реттеудің тиімді құралдарының бірі болып табылады. Ол ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтарын қорғауға және даулардың алдын алуға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында неке шарты институты біртіндеп дамып келеді. Қазіргі жағдайда неке шартын кеңінен қолдану отбасы қатынастарының тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді. Неке шарты ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарын нақты реттеуге және олардың құқықтық қорғалу деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Төлеубаев Ә.Т. Отбасы құқығы: оқу құралы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018.
2. Ибраева А.С., Сапарғалиев Ғ.С. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы, 2017.
3. Сулейменов М.К. Азаматтық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы, 2020.
4. Нургалиева Е.Н. Отбасылық құқық негіздері. – Алматы, 2019.
5. Абдраимов Б.Ж. Қазақстан Республикасының отбасы құқығы. – Алматы, 2016.

ӘОЖ 342.8 (574)

РЕФЕРЕНДУМ – ТІКЕЛІЙ ДЕМОКРАТИЯ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ

Абылова К.А.

«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан

Айтеке К.А.

М. Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается референдум как важнейший институт прямой демократии. Анализируются его теоретические основы, правовая природа, виды и порядок проведения. Особое внимание уделяется роли референдума в обеспечении народовластия, повышении легитимности государственных решений и развитии демократических процессов.

В работе раскрываются основные преимущества референдума, такие как участие граждан в принятии решений и укрепление общественного согласия. Одновременно рассматриваются существующие риски, включая популизм, информационные манипуляции и возможное ограничение прав меньшинств.

Отдельно анализируется практика применения референдума и предлагаются пути совершенствования данного института в современных условиях. Сделан вывод о том, что эффективное использование референдума возможно только при наличии развитой правовой базы, прозрачности процедур и высокого уровня правовой культуры общества.

Summary: This article examines the referendum as a key institution of direct democracy. It analyzes its theoretical foundations, legal nature, types, and procedures. Special attention is given to the role of referendums in ensuring popular sovereignty, increasing the legitimacy of state decisions, and promoting democratic development.

The paper highlights the main advantages of referendums, including citizen participation in decision-making and the strengthening of public consensus. At the same time, it addresses potential risks such as populism, information manipulation, and possible restrictions on minority rights.

The study also explores practical aspects of implementing referendums and proposes ways to improve this institution in modern conditions. It concludes that the effective use of referendums requires a strong legal framework, transparent procedures, and a high level of legal awareness among citizens.

Бұл мақалада референдум институтының теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады. Референдум — тікелей демократияның маңызды құралы ретінде сипатталып, оның мәні, түрлері, құқықтық негіздері, артықшылықтары мен тәуекелдері талданады. Мақалада референдум өткізу тәртібінің негізгі элементтері, азаматтардың қатысуы, ақпараттық кепілдіктер және халықаралық тәжірибеден алынған сабақтар ұсынылады. Сонымен қатар референдумның қоғамдағы саяси тұрақтылыққа және заң шығару процесіне әсері бағаланады. Мақала білім беру және зерттеу мақсатына арналған — бакалавр/магистр деңгейіндегі курс жұмыстары, семинарлар мен ғылыми конференциялар үшін пайдалы материал береді[1].

Тікелей демократия институттарының ішіндегі референдум — халықтың белгілі бір мәселелер бойынша тікелей дауыс беру арқылы шешім қабылдау құралы. Парламенттік (немесе өкілді) демократияның компенсирленген нысаны ретінде референдум азаматтардың мемлекеттік басқаруға тікелей қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Қазіргі таңда бүкіл әлемде референдум мемлекеттік-өнерпаздық шешімдер, конституциялық реформалар, аймақтық мәртебе мәселелері және басқа да маңызды сұрақтар бойынша кеңінен қолданылады.

Бұл құбылыстың құқықтық, саяси және әлеуметтік аспектілерін зерттеу мемлекеттердің демократиялық институттарын күшейтуге бағытталған. Референдум — белгілі бір саяси немесе құқықтық мәселе бойынша азаматтардың тікелей дауысы арқылы қабылданатын шешім. Ол биліктің легитимдігін күшейту, маңызды конституциялық өзгерістерге қоғам қолдауын қамтамасыз ету, және саяси дауларды бейтараптық жолмен шешу құралдары ретінде пайдаланылады. Референдум тікелей демократияның негізгі формасы болып табылады және демократиялық қатысудың өзіндік тағы бір деңгейін көрсетеді. Мақаланың мақсаты — референдум институтының теориялық негіздерін жүйелеу, оның тікелей демократия ретіндегі қызметін бағалау, практикалық өткізу мәселелерін талдау және Қазақстан жағдайында қолданудың мүмкін бағыттарын анықтау. Тікелей демократия — азаматтардың тікелей шешім қабылдауы; өкілді демократия — халықтың өкілдері арқылы басқару.

Референдум өкілді билік пен тікелей қатысу арасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Тікелей демократия — азаматтардың өкілдерсіз (депутаттарсыз) өз еріктерін тікелей білдіруі. Референдумның басқа институттардан (мысалы, сайлаудан) айырмашылығы — мұнда тұлға емес, нақты *құқықтық мәселе немесе заң жобасы* дауысқа салынады[2].

Алайда бұл институттың кеңінен қолданылуы билік бөлінісі, сот тәуелсіздігі және құқықтық мемлекет қағидаттары секілді басқа институттардың дамуымен үйлесімді болуы тиіс. Референдум теориясы қоғамдағы ұлттық консенсус, легитимдік, азаматтардың саяси белсенділігі және басқарудың жауаптылығы сияқты принциптерге сүйенеді. Сонымен қатар референдум саналы ақпаратқа негізделген таңдау процесі болған жағдайда ғана демократиялық легитимдікті күшейте алады.

Референдумның негізгі түрлері

- *Конституциялық референдум* — конституцияға өзгерістер енгізу мақсатында жүргізіледі.
- *Заң шығару референдумы* — заң жобаларын немесе маңызды құқықтық актілерді мақұлдау/қарсы шығу үшін өткізіледі.
- *Аймақтық/территориялық референдум* — әкімшілік-территориялық мәртебеге қатысты мәселелер бойынша.
- *Халықтық бастама бойынша референдум* — азаматтардың бастамасымен өткізілетін даулар.
- *Кеңес беру референдумы (advisory)* — нәтижесі міндетті емес, бірақ саяси маңызға ие.

Қазақстанда (жоғарыда атаған елдің конституциялық жүйесіне сілтеме жасай отырып) референдум өткізу тәртібі нақты және айқын заңнамада белгіленуі тиіс. Заң референдумның түрлерін, бастамашыларды, өткізуді ұйымдастыру тәртібін және нәтижелердің құқықтық күшін нақты анықтауы шарт.

Дәстүрлі қағаз дауыс беру, электронды дауыс беру, пошта арқылы дауыс беру сияқты форматтар бар. Әр форматтың қауіпсіздік, сенімділік және қолжетімділік талаптары сақталуы тиіс. Электронды дауыс беру жүйелерінің сенімділігі мен қорғау аспектілері ерекше назарда[3].

Қазіргі заманғы мемлекеттілік жағдайында билік пен қоғам арасындағы диалогты нығайту — өзекті мәселе. Ол легитимділіктің қайнар көзі ретінде маңызды саяси шешімдердің қабылдануын қамтамасыз етеді.

Референдум — мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешу мақсатында өткізілетін бүкілхалықтық дауыс беру. әлемдік тәжірибеде референдумдарды қолдану жиілігі әртүрлі. Төмендегі кестеде кейбір елдердің ерекшеліктері көрсетілген:

<i>Ел</i>	<i>Референдум жиілігі</i>	<i>Ерекшелігі</i>
Швейцария	Өте жоғары	Кез - келген заңға халық вето қоя алады.

АҚШ	Штат деңгейінде	Федералды деңгейде референдум өткізілмейді.
Ұлыбритания	Сирек	Консультативті сипатта болады (мысалы, Brexit).
Қазақстан	Маңызды кезеңдерде	Конституциялық реформалар үшін қолданылады.

Қазақстанда референдум өткізу тәртібі *"Республикалық референдум туралы"* 1995жылғы 2 қарашадағы ҚР Конституциялық заңымен реттеледі. Бұл халықтың саяси белсенділігінің артқанын және "Халық үніне құлақ асатын мемлекет" тұжырымдамасының жүзеге асып жатқанын көрсетеді.

Референдум – тікелей демократияның маңызды әрі күрделі институты болып табылады. Ол азаматтардың мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешуге тікелей қатысуына мүмкіндік беріп, халық билігінің нақты көрінісі ретінде қызмет етеді. Референдум арқылы қабылданған шешімдер жоғары легитимдікке ие болып, қоғамның ерік-жігерін білдіреді[4].

Зерттеу барысында референдумның теориялық негіздері, түрлері, өткізу тәртібі, сондай-ақ оның артықшылықтары мен кемшіліктері жан-жақты талданды. Референдумның басты артықшылықтары – азаматтардың саяси белсенділігін арттыруы, мемлекеттік шешімдердің ашықтығын қамтамасыз етуі және қоғамдағы келісімді нығайтуы. Сонымен қатар, ол маңызды конституциялық және әлеуметтік мәселелерді халықтың тікелей қатысуымен шешуге мүмкіндік береді.

Алайда референдумды қолдануда бірқатар тәуекелдер де бар. Атап айтқанда, популизмнің күшеюі, ақпараттық манипуляциялар, азаматтардың жеткілікті деңгейде ақпараттандырылмауы және азшылық құқықтарының шектелу қаупі. Сондықтан референдум институтын тиімді пайдалану үшін оның құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін жетілдіру қажет[5].

Қазақстан жағдайында референдум институтын дамыту демократиялық реформаларды тереңдетудің маңызды бағыты болып табылады. Бұл үшін:

- құқықтық базаны жетілдіру;
- ақпараттық ашықтық пен әділдікті қамтамасыз ету;
- азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру;
- тәуелсіз бақылау механизмдерін енгізу қажет.

Қорытындылай келе, референдум – демократиялық басқарудың тиімді құралы бола отырып, оны дұрыс ұйымдастыру мен құқықтық реттеу жағдайында ғана өз мақсатына толық жетеді. Сондықтан бұл институтты дамыту барысында халықаралық тәжірибені ескере отырып, ұлттық ерекшеліктерге бейімделген кешенді саясат жүргізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. "Республикалық референдум туралы" Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 қарашадағы № 2592 Конституциялық заңы (2022 жылғы өзгерістерді ескергенде). — "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі.

2. Баишев Ж.Н. Конституциялық құқық: Оқулық. — Алматы, 2020.
3. Қуандықов Б.Ж. Қазақстандағы демократиялық үдерістер және тікелей халық билігі. — Караганда, 2018ж
4. Қуандықов Б.Ж. Қазақстандағы демократиялық үдерістер және тікелей халық билігі. — Караганда, 2018ж
5. Мұхамеджанов Б.А. Қазақстан Республикасындағы билікті бөлу формалары мен референдум институты: Монография. — Астана, 2019ж

УДК 342.4

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТАТУСА ЛИЧНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Агайдаров Т.С., Шинтаева Ф.Е.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздері демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекетті құрудың негізі ретінде қарастырылады. Адам құқықтары мен бостандықтарының институтының эволюциясы кеңестік моделден қазіргі адамға бағытталған жүйеге дейін талданады, онда жеке тұлғаның ең жоғары құндылығы мойындалған.

Summary: The article examines the constitutional foundations of the legal status of the individual in the Republic of Kazakhstan as the basis for building a democratic, legal, and social state. It analyzes the evolution of the institution of human rights and freedoms from the Soviet model to the modern human-centered system, in which the highest value of the individual is recognized.

Конституция Казахстана провозглашает человека, его жизнь, права и свободы высшими ценностями [1]. Эта лаконичная формула не просто идеологический лозунг, а смысловой фундамент, на котором строится здание современного демократического, светского, правового и социального государства.

Основы правового положения личности в Республике Казахстан базируются на совокупности конституционно закрепленных прав и свобод. Данные нормы составляют «ядро» правового статуса индивида, предопределяя содержание и направленность норм всех отраслей действующего права РК. В отличие от отраслевых прав, конституционные свободы носят первичный характер и обладают высшей юридической силой.

Конституционные права и свободы выступают в качестве юридической формы выражения наиболее фундаментальных связей между личностью, социумом и государственными институтами. Они фиксируют границы государственного вмешательства в частную сферу и одновременно налагают на государство позитивные обязательства по обеспечению достойных условий жизнедеятельности граждан [2].

Конституция любого государства это не просто свод сухих юридических формул, а живой социальный организм. Если законы составляют его плоть, то

права и свободы человека - это его «нерв», та самая чувствительная ткань, которая определяет жизнеспособность всей системы.

Рассматривать конституционные права исключительно как политико-правовое явление значит видеть лишь вершину айсберга. В своей основе они имеют глубокий духовно-нравственный фундамент. Это признание высшей ценности человеческой личности, выраженное на языке права. Когда мы говорим о свободе слова, совести или неприкосновенности частной жизни, мы защищаем не просто юридический статус, а достоинство человека, т.е. ту нематериальную субстанцию, без которой право превращается в инструмент принуждения [3].

В этом контексте права и свободы выступают своего рода камертоном. Как музыкант настраивает инструмент по эталонному звуку, так и законодатель должен выверять каждый новый акт по «звучанию» конституционных свобод. Если норма диссонирует с правами человека, она разрушает гармонию правового поля и ведет к деградации самого понятия конституционализма.

Следовательно, именно отношение к личности определяет истинную суть государства. Государство существует для человека, а не наоборот. Стержень, образованный конституционными гарантиями, удерживает конструкцию власти от крена в сторону авторитаризма, превращая территорию власти в пространство свободы. Только когда права человека становятся внутренним убеждением общества, а не просто строчками в кодексе, Конституция обретает свою истинную силу, становясь фундаментом справедливого и гуманного будущего.

Становление института основных прав и свобод человека в Казахстане это не просто хронология законодательных актов, а сложный, порой болезненный процесс трансформации всего общественного сознания. Переход от советской патерналистской системы, где государство доминировало над личностью, к современной демократической модели потребовал не только политической воли, но и глубокой переоценки ценностей.

Этот процесс оказался трудоемким в силу нескольких причин. Во-первых, исторический контекст: Казахстану пришлось закладывать фундамент правового государства практически «с нуля» в условиях экономического транзита 90-х годов. Первая Конституция 1993 года и последующая Конституция 1995 года стали важными вехами, которые закрепили естественный характер прав человека, признав их высшей ценностью. Однако внедрение этих норм в повседневную практику требовало создания новых институтов от Конституционного Совета до института Уполномоченного по правам человека (Омбудсмана).

Во-вторых, сложность заключалась в поиске баланса между национальными традициями и международными стандартами. Казахстан планомерно интегрировался в мировое правовое пространство, ратифицируя ключевые пакты ООН. Недавние реформы, включая создание Конституционного Суда и окончательную отмену смертной казни, стали кульминацией этого долгого пути, продемонстрировав зрелость правовой системы.

Сегодня институт прав человека в Казахстане это динамичная структура. Она продолжает сталкиваться с вызовами современности, будь то цифровая

безопасность или социальное равенство. Однако пройденный путь подтверждает: права человека перестали быть просто декларацией. Они стали тем самым ценностным ориентиром, который определяет вектор развития страны. Это процесс постоянного совершенствования, где каждый шаг приближает нас к идеалу правового государства, в центре которого стоит Человек [4].

Особое место в процессе становления правового государства занимает конституционная реформа 2022 года, принятая на республиканском референдуме. Она стала не просто технической корректировкой основного закона, а решительным шагом к усилению механизмов защиты прав граждан. Реформа ознаменовала переход от декларативного признания прав к созданию институциональных гарантий их реализации.

Ключевыми новшествами, изменившими правовой ландшафт Казахстана, стали:

- Учреждение Конституционного Суда. С 2023 года граждане получили право на прямое обращение в этот высший орган конституционного контроля. Это позволило рядовым казахстанцам самостоятельно оспаривать нормативные акты, которые, по их мнению, нарушают их конституционные права. Таким образом, судебная защита прав человека вышла на принципиально новый, надведомственный уровень.

- Конституционный статус Омбудсмана. Уполномоченный по правам человека получил конституционные гарантии независимости и неприкосновенности. Это усилило его роль как связующего звена между гражданским обществом и государственным аппаратом, наделив правом обращаться в Конституционный Суд в интересах граждан.

- Окончательный запрет смертной казни. Реформа 2022 года закрепила на уровне Основного закона исключение смертной казни из системы наказаний. Это решение стало высшим актом правового гуманизма, окончательно синхронизировав национальное законодательство с международными стандартами права на жизнь.

- Народ как собственник ресурсов. Включение нормы о том, что земля и недра принадлежат народу, создало конституционную базу для реализации социально-экономических прав будущих поколений (например, через программу «Нацфонд - детям»).

Современный этап развития государственности в Казахстане ознаменован глубоким качественным переходом: от административно-центричной модели управления к человекоцентричной. Обновленная Конституция заложила прочный фундамент для формирования активного гражданского общества, в котором человек перестает быть пассивным просителем и становится полноправным участником государственного строительства.

Обновленная Конституция закрепила этот переход, сделав права и свободы человека не просто юридической формальностью, а «смысловым стержнем» всей государственной архитектуры.

Изменения начинаются с Преамбулы. Если раньше она воспринималась как торжественное вступление, то теперь она служит ценностным ориентиром. Упоминание прав человека в начале документа задает вектор толкования всех последующих статей. Это декларация того, что государство признает за собой обязательство служить гражданину, а не наоборот.

Права человека стали мерилom эффективности власти. Смещение акцента на личность превращает Конституцию из технического регламента управления страной в общественный договор, где высшей ценностью является благополучие и достоинство каждого гражданина. Это закладывает фундамент для формирования зрелого гражданского общества, где закон защищает слабого и ограничивает сильного.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года
2. Баймаханова Д.М. Проблемы прав человека в системе конституционализма в РК. – Алматы, 2010
3. Кубеев Е.К. Права человека – основной приоритет современного казахстанского государства и права Право и государство. Секция защита прав и свобод человека. -2013. -№ 59. - С. 42-45
4. М.Т. Джунусова Конституционно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Құқық сериясы №2(147)/ 2024. С. 52-62

ОӘЖ 004.738:347.77

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕРДІҢ ТҮСІНІГІ МЕН МАҢЫЗЫ

Айдарбекұлы О.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается понятие и значение персональных данных в современном обществе. Подчеркивается их роль в защите прав граждан, развитии экономики и обеспечении информационной безопасности. Анализируются правовые и технологические аспекты обработки данных, а также необходимость их надежной защиты. Сделан вывод о том, что эффективное управление и защита персональных данных являются стратегически важными для устойчивого развития общества.

Summary: The article examines the concept and meaning of personal data in modern society. Their role in protecting citizens' rights, developing the economy and ensuring information security is emphasized. The legal and technological aspects of data processing are analyzed, as well as the need for their reliable protection. It is concluded that effective management and protection of personal data are strategically important for the sustainable development of society.

Қазіргі ақпараттық қоғамда дербес деректер ұғымы маңызды құқықтық, әлеуметтік және экономикалық категорияға айналды. Дербес деректерді қорғау тек қана жеке тұлғаның құқығын қамтамасыз етуге емес, сонымен қатар мемлекет пен бизнестің ақпараттық қауіпсіздігін сақтау мен сенімділікті қалыптастыруға бағытталған күрделі процесс болып табылады. Дербес деректер ұғымы кең мағынада адамның жеке өмірімен, әлеуметтік мәртебесімен,

денсаулығы мен кәсіби қызметімен байланысты барлық ақпаратты қамтиды [1]. Бұл ақпарат жеке тұлғаның жеке өміріне, құқықтары мен бостандықтарына, әлеуметтік және экономикалық мүдделеріне әсер етуі мүмкін. Сондықтан қазіргі қоғамда дербес деректерді заңнамалық және технологиялық тұрғыдан қорғау мәселесі өзекті болып отыр.

Дербес деректерді зерттеу барысында бірнеше аспект қарастырылады: құқықтық, әлеуметтік, психологиялық және технологиялық. Құқықтық аспект дербес деректерді жинау, өңдеу, сақтау, тарату және қорғау механизмдерін реттейді. Әлеуметтік аспект жеке тұлғаның ақпараттық кеңістіктегі мінез-құлқы мен құқықтық мәдениетін қарастырады. Психологиялық аспект жеке деректерді жариялаудың немесе қорғаудың адам психикасына әсерін талдайды. Технологиялық аспект дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған әдістер мен құралдарды қамтиды. Осы аспектілердің үйлесімділігі дербес деректерді тиімді қорғаудың негізін құрайды [2].

Дербес деректер ұғымы халықаралық және ұлттық құқықтық құжаттарда нақты анықталған. Бірінші кезекте, БҰҰ-ның «Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы» Декларациясы жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын қамтиды. Сонымен қатар, Еуропалық Одақтың GDPR (General Data Protection Regulation) ережелері жеке деректерді өңдеудің қатаң талаптарын белгілейді. Қазақстан Республикасында дербес деректерді қорғау міндеттері Конституцияда, «Дербес деректер және оларды қорғау» туралы заңда, азаматтық, әкімшілік және қылмыстық құқық нормаларында айқын көрсетілген. Бұл заңнамалық база жеке тұлғалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған, сонымен қатар ұйымдарға дербес деректерді дұрыс өңдеуге міндеттеме жүктейді.

Қазіргі қоғамдағы дербес деректердің маңызы бірнеше фактормен түсіндіріледі. Біріншіден, дербес деректер адамдардың жеке өмірін, құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың негізі болып табылады. Егер деректер дұрыс қорғалмаса, жеке тұлғаның жеке өміріне, беделіне және психологиялық тұрақтылығына нұқсан келуі мүмкін. Екіншіден, дербес деректер бизнес және мемлекеттік ұйымдардың тиімді қызмет етуін қамтамасыз етеді. Деректер негізінде маркетингтік стратегиялар, әлеуметтік жобалар, мемлекеттік қызмет көрсету жүйелері құрылады. Үшіншіден, дербес деректерді қорғау қоғамдағы ақпараттық сенімділікті қалыптастырады. Егер азаматтар жеке деректерінің қауіпсіздігін сезінсе, олар мемлекеттік және коммерциялық ұйымдарға сенім артады, бұл әлеуметтік тұрақтылыққа оң әсер етеді.

Дербес деректердің мазмұны әртүрлі. Ол жеке тұлғаның аты-жөні, туған күні, мекенжайы, паспорт деректері сияқты идентификациялық ақпаратты; білім, кәсіби қызмет, денсаулық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі туралы ақпаратты; сондай-ақ цифрлық ортада қалыптасқан жеке мінез-құлық пен қызығушылыққа қатысты ақпаратты қамтиды. Бұл деректерді жинау, өңдеу және сақтау кезінде олардың құпиялығын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды. Ақпараттық технологиялардың дамуы дербес деректерді цифрлық форматта өңдеуге

мүмкіндік беріп, бұл мәліметтердің қауіп-қатерге ұшырау ықтималдығын арттырды [3].

Дербес деректерді қорғау процесі бірнеше кезеңнен тұрады: жинау, өңдеу, сақтау, тарату және жою. Жинау кезеңінде жеке тұлғаның келісімі мен мақсат айқын көрсетілуі тиіс. Өңдеу кезеңінде деректерді тек белгіленген мақсатта пайдалану, олардың дұрыстығын тексеру және жаңарту маңызды. Сақтау кезеңінде ақпараттың құпиялылығы мен толықтығын қамтамасыз ету үшін технологиялық және ұйымдастырушылық шаралар қолданылуы керек. Дербес деректерді тарату тек заңнамаға сәйкес және тұлғаның келісімімен жүзеге асырылуы тиіс. Соңғы кезең – деректерді жою немесе анонимдеу, ол жеке тұлғаның құқығын қорғаудың кепілі болып табылады.

Қазіргі цифрлық қоғамда дербес деректердің қауіпсіздігі басты мәселе болып отыр. Киберқылмыстар, деректерді заңсыз жинау, фишинг және хакерлік шабуылдар жеке тұлғалардың ақпараттық қауіпсіздігіне қатер төндіреді. Сондықтан дербес деректерді қорғау тек қана құқықтық нормалармен шектелмей, заманауи технологиялық шешімдерді қолдануды қажет етеді. Мысалы, шифрлау, көпфакторлы аутентификация, қауіпсіз серверлерді пайдалану және деректерді үнемі жаңарту әдістері тиімді болып табылады.

Дербес деректердің құқықтық қорғауы ұйымдар мен жеке тұлғалардың жауапкершілігімен тікелей байланысты. Ұйымдар дербес деректерді заңсыз пайдалану, жариялау немесе қорғаудағы қателіктер үшін әкімшілік, азаматтық немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Жеке тұлғалар өз кезегінде жеке деректерін сақтауда абай болуға, құқық бұзушылыққа жол бермеуге міндетті. Осылайша дербес деректердің құқықтық режимі қоғамдағы сенімділікті, жеке тұлғаның қауіпсіздігін және ақпараттық этиканы қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, дербес деректердің әлеуметтік аспектісі маңызды. Жеке ақпарат адамның әлеуметтік қатынастарын, жұмысқа орналасуын, білім алу мүмкіндіктерін және қоғамдық өмірдегі белсенділігін анықтайды. Егер дербес деректер дұрыс қорғалмаса, әлеуметтік дискриминация, жеке өмірге қол сұғылу, психологиялық қысым сияқты теріс салдар туындайды. Сондықтан дербес деректерді қорғау тек заңдық міндет емес, сонымен қатар әлеуметтік жауапкершілік болып табылады.

Психологиялық аспект бойынша, дербес деректерді сақтау және қорғау адамның сенімін қалыптастырады. Құпиялылықты сақтау тұлғаның жеке өміріне құрмет көрсетуге және олардың психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Егер жеке ақпарат заңсыз жарияланса немесе теріс пайдаланылса, бұл тұлғаның өзін-өзі бағалауына, психологиялық жай-күйіне және әлеуметтік қатынастарына кері әсер етеді.

Қазіргі қоғамдағы дербес деректердің экономикалық маңызы да айтарлықтай. Деректерді дұрыс пайдалану арқылы бизнестер маркетингтік стратегияларын тиімді құра алады, тұтынушыға жеке ұсыныстар жасау мүмкіндігіне ие болады, мемлекеттік органдар халыққа қызмет көрсету сапасын арттыра алады. Дербес деректердің экономикалық құндылығы оларды заңсыз

пайдалану, ұрлау немесе сатудың қаржылық және құқықтық салдарына әкеп соғуы мүмкін.

Дербес деректердің халықаралық құқықтық режимі де маңызды. GDPR, АҚШ-тағы СОРРА және басқа да халықаралық актілер жеке деректерді қорғауға арналған ережелерді белгілейді. Қазақстанда да дербес деректерді қорғау заңнамасы халықаралық стандарттарға сәйкес дамып келеді, бірақ жаңа технологиялық тәсілдер мен цифрлық платформалардың пайда болуымен кейбір құқықтық мәселелер туындауда. Мысалы, жасанды интеллект, бұлтты сақтау қызметтері, әлеуметтік желілердегі деректерді өңдеу – бұл салада заңнамалық толықтыруларды қажет етеді [4].

Мемлекет, бизнес және азаматтардың бірлескен күш-жігері арқылы дербес деректерді қорғау жүйесін жетілдіру Қазақстанның цифрлық мемлекет ретіндегі беделін нығайтады, азаматтардың сенімін арттырады. Бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеуді жалғастыру, эмпирикалық деректерді жинақтау және практикалық ұсыныстарды іске асыру арқылы біз әділетті, қауіпсіз және тұрақты цифрлық қоғам құра аламыз. Дербес деректердің қорғалуы – тек құқықтық міндет емес, ұлттық қауіпсіздіктің, инновациялардың және адам құқықтарының болашағының кепілі [5].

Қорытындылай келе, қазіргі қоғамдағы дербес деректердің түсінігі мен маңызы кешенді әлеуметтік, құқықтық, психологиялық және экономикалық аспектілерді қамтиды. Дербес деректер жеке тұлғаның құқығы мен бостандығын қорғаудың негізгі элементі болып табылады. Сонымен қатар олар экономикалық даму мен ақпараттық сенімділікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Дербес деректерді қорғау заманауи технологиялық шешімдермен үйлескен құқықтық және әлеуметтік шараларды талап етеді. Ұйымдар, мемлекет және жеке тұлғалар дербес деректерді қорғау бойынша жауапкершілікті бөлісіп, ақпараттық қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге ат салысуы қажет. Осылайша дербес деректердің құқықтық, әлеуметтік және экономикалық маңызы қазіргі қоғамның дамуы мен тұлғаның өмір сапасын арттыруда шешуші фактор болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Минбалеов А. В. Проблемные вопросы понятия и сущности персональных данных // Вестник УрФО. Безопасность в информационной сфере. 2012. No 2 (14). С. 7.
2. Балдынова А. Персональные данные // Административное право. 2020. No 4. С. 23—27.
3. Терещенко Л. К. Государственный контроль в сфере защиты персональных данных // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2018. № 4. С. 142–161.
4. Аверченков В.И. Защита персональных данных в организации: Монография / В.И. Аверченков, М.Ю. Рытов, Т.Р. Гайнулин. – 3-е изд. стереотип. – М.: Флинта, 2016. – 124 с.
5. Добробаба М.Б. Понятие персональных данных: проблема правовой определенности. Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). 2023;(2):42-52.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ МОДЕЛІНЕ ЖЕТУДЕГІ ФОРМАЛЬДЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМНІҢ РӨЛІ

Айтеке К.А., Сабыр А.С.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Абылова К.А.

«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан

Резюме: В статье исследуется, как конституционная система Казахстана эволюционировала от использования символов в качестве основного конституционного подхода к развитию новой формы общественного конституционализма, которая зависит от защищенных социальных прав и ответственных институтов

Summary: The article examines how the constitutional system of Kazakhstan has evolved from the use of symbols as the main constitutional approach to the development of a new form of social constitutionalism, which depends on protected social rights and responsible institutions.

Әлеуметтік конституционализм- бұл мемлекеттің әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудегі, экономикалық және әлеуметтік құқықтарды қорғаудағы, өз азаматтарының әл-ауқатын көтерудегі рөліне баса назар аударатын қазіргі заманғы конституциялық қағида. Бірінші кезекте саяси және азаматтық құқықтарға бағытталған классикалық конституционализмнен айырмашылығы, әлеуметтік конституционализм әлеуметтік міндеттемелерді тікелей конституциялық шеңберге біріктіреді. Оның көріністерін еуропа, латын Америкасы және Азия елдерінде байқауға болады, олардың әрқайсысы осы принциптерді өздерінің тарихи, саяси және экономикалық жағдайларына сәйкес бейімдейді.

Қазақстан Республикасы тұрақты қиындықтарға тап болады, өйткені оның қазіргі конституциялық құрылымында мемлекеттік биліктің конституциялық шектен асып кетуіне жол бермейтін жеткілікті Конституциялық шекаралар жоқ. Конституция Қазақстанды зайырлы қағидаттарды ұстанатын және 1-бапқа сәйкес Заңның үстемдігін де, әлеуметтік мемлекеттің қағидаттарын да қолдайтын демократиялық мемлекет деп жариялайды, бірақ бұл қағидаттар әрқашан толық көлемде іске асырыла бермейді. Қоғамдағы адамдар конституциялық құқықтар олардың әдеттегі жағдайларда қалай жүзеге асырылатынына сәйкес келмейтінін байқай бастады. Әлеуметтік құқықтар ресми құқықтық қорғаныс ретінде өмір сүрді, бірақ адамдардың көпшілігі оларды орындалатын құқықтар ретінде танудың орнына бағдарламалық жасақтама уәделері ретінде қарастырды. 2022 жылғы қаңтардағы оқиғалар әлеуметтік және саяси қақтығыстардың қалай өрбігенін, сондай-ақ мемлекеттік басқару жүйесінің күшті орталық бақылау мен әлсіз Конституциялық қадағалауға қалай тәуелді екенін көрсетті. Қазақстан Үкіметі Президенттің өкілеттігін қысқарту және азаматтарға осы процеске қатысуға мүмкіндік беретін жаңа жүйелерді құру кезінде сот қадағалауын белгілеуге бағытталған конституциялық реформаларға кірісті [1].

Зерттеу конституциялық басқару туралы оның тиімділігі мен азаматтармен институционалдық байланыс орнату қабілетін бағалайтын екі негізгі сұрақты қарастырады. Қазақстанның конституциялық эволюциясының бастапқы кезеңі авторитарлық конституционализммен сипатталды, өйткені оның демократиялық институттары бір үстем саяси күшке биліктің толықтығын бақылауға мүмкіндік беретін жүйе шеңберінде жұмыс істеді. Жұртшылық конституцияны қайта қарауға шектеулі қол жетімділікке ие болды және адамдардың құқықтарына қауіп төндіретін заңдармен күресудің жұмыс механизмдері болмады. 2022 жылы Конституциялық Соттың қайта құрылуы президенттік өкілеттіктерді бөлудегі өзгерістермен бірге әдеттегі операциялық өзгерістерден асып түсетін елеулі өзгерістерге әкелді. Ұйым адамдарға өздерінің конституциялық құқықтарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін жетілдірілген бақылау жүйесін құруға тырысады [2].

Зерттеу деректері қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бергі негізгі конституциялық даму жолы ретінде символдық конституционализмді ұстанғанын көрсетеді, өйткені оның ресми институттары мен конституциялық құжаттары мемлекеттік билікті қолдады, бірақ мемлекеттік бақылау үшін жеткілікті шекаралар жасамады. Үлгі авторитарлық конституционализмнің аналитикалық санатына сәйкес келеді, ол демократиялық конституциялық жүйелердің атқарушы биліктің бақылауында қалай жұмыс істейтінін және азаматтардың жүйеге қарсы тұру мүмкіндігі шектеулі екенін көрсетеді. Зерттеу көрсеткендей, негізгі мәселе ресми конституциялық мәлімдемелер мен институттардың оларды, әсіресе қоғамдық өмірге, соның ішінде әлеуметтік құқықтар мен сот төрелігіне қол жеткізу және тарату жүйелеріне әсер ететін салаларда орындау қабілеті арасындағы тұрақты айырмашылықтан туындады.

Модель өзінің ең маңызды институционалдық консолидациясынан 1995 Жылғы Конституция суперпрезиденттік басқару жүйесін құрған саяси төтенше жағдай кезінде заңға айналған кезде өтті. Жаңа конституциялық база бұрынғыға қарағанда басқа жүйені құрды, өйткені ол өзінің кең атқарушы билігі арқылы тікелей президенттік бақылауды қамтыды, оған заңнамалық өкілеттіктері бар нормаларды құру және мемлекеттік ұйымды анықтау өкілеттіктері кірді. Конституция арқылы құрылған президенттік басқару жүйесі екі негізгі нәтижеге әкелді, олар президенттік биліктің шоғырлануын да, билік тармақтары арасындағы биліктің тең емес бөлінуін де тудырды.

Конституция Қазақстанды әлеуметтік мемлекет ретінде бекітті, бірақ әлеуметтік қорғау шаралары әкімшілік жүйелер арқылы жүзеге асырылды, олар жеңілдіктерді орындалатын құқықтарды дамытудың орнына қаржылық циклдар мен экспорттық түсімдер мен бюрократиялық шешімдер негізінде бөлді. Институционалдық шеңберде әлеуметтік азаматтық жүйесі құрылды, ол әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етілген заңды құқықтардан гөрі әкімшілік шешімдер мен экономикалық жағдайлар арқылы ғана қамтамасыз етті. Конституциялық әңгімелеу мен тұрақты өмірлік іс-әрекеттің арасындағы қашықтық сандық сипатқа ие болды, өйткені адамдар ресми құқықтар

терминологиясына тап болды, бірақ олардың құқықтарын қорғаудың функционалды әдістері болмады [3].

Конституциялық әділеттілікке қол жеткізудің шектеулі мүмкіндігі сол кезден бастап символдық конституциялық негізді сақтаған маңызды ұйымдастырушылық элемент ретінде қызмет етті. Конституциялық Кеңес өз жұмысын 1995 жылы конституциялық Соттың орнына азаматтардың сот ісін жүргізу құқығынан бас тартқан, бірақ мекемелерге конституциялық мәселелерді бақылауға мүмкіндік беретін конституциялық қайта қарау жүйесін құру үшін Конституциялық Сотты ауыстырған кезде бастады. Саяси жүйе 1998 жылдан 2017 жылға дейінгі конституциялық реформаларды атқарушы билікті нығайтатын және уақытқа негізделген билік жүйелері арқылы жеке басқаруды орнататын саяси мақсаттарға жетудің бейімделу құралы ретінде пайдаланды. Конституциялық құрылым кейінге қалдырылған конституционализмді болашақ дамудың демократиялық процедураларын белгілеу арқылы көрсетті, бірақ оның жедел құрылымы-орталық үкімет ішіндегі бақылауды сақтап қалды

2022 жылдан кейінгі президенттік биліктің өзгеруі институционалдық тепе-теңдік пен жауапкершілікті қалпына келтіруге бағытталған кеңірек деконцентрация логикасының бөлігі ретінде де түсіндіріледі. Күшті Президенттің, ықпалды Парламенттің және жауапты үкіметтік құрылымның жүйесі атқарушы басшылықтың мүмкіндіктерін сақтай отырып, жекелендіру үшін сыйақыны төмендетеді. Зерттеу нәтижелері бұл модель қолданыстағы институционалдық құрылымдар арқылы парламенттік қадағалау мен сарапшылардың дамуын күшейтетін бақыланатын жүйе ретінде жұмыс істейтінін көрсетеді. Зерттеу әдісі Қазақстанға Үкіметтің тұрақты ауысуын немесе дағдарыстар биліктің авторитарлық кеңеюіне әкеп соқтыратын екі түрлі саяси сценарийден абстракциялауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері олардың талдауларымен бірге Қазақстанның символдық конституционализмнен инструменталды конституционализмге көшуін, сонымен бірге қоғамдық конституционализм элементтерін дамыта отырып, өзінің ішкі проблемалары мен әділеттілікке деген қоғамдық ұмтылыстарына байланысты бастағанын дәлелдейді. Мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынас қазіргі уақытта конституциялық сот төрелігін қалпына келтіруді және кодификацияланған жүйелер мен цифрлық платформалар арқылы заманауи әлеуметтік басқаруды жүзеге асыруды, сондай-ақ ресурстарды бөлу принциптерін конституциялық қорғауды қамтитын үш оқиғаға байланысты мәжбүрлі есеп беру арқылы жұмыс істейді.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанның жаңа басқару жүйесін құру үшін бірыңғай түзетулерден өткен конституциялық құрылымының түбегейлі өзгеруін бастан өткеріп жатқанын көрсетеді. Ресми және қоғамдық конституционализм арасындағы ауысу конституциялық тілдің мемлекеттік билікпен және қоғамның мәдени құндылықтарымен өзара әрекеттесуін өзгерткен толық өзгеріске әкелді. 2022 жылғы реформа жолы конституцияның символдық уәделер мен күшті орталық билікті алғаш рет полиция операциялары мен сот қызметін, сондай-ақ

әлеуметтік қызметтерді көрсетуді реттейтін операциялық стандарттарға қалай енгізгенін көрсетеді.

Зерттеу көрсеткендей, сот реформасы конституциялық қайта құруларды жүзеге асыру үшін жеткіліксіз біртұтас компонент болып табылады. Әлеуметтік мемлекет қағидаты экономиканы басқару жүйелерімен және әлеуметтік қамсыздандырудың цифрландырылған платформаларымен байланысы арқылы конституциялық қорғауды күшейтуді талап етеді. Конституция адамдарға жер және жер қойнауы ресурстарына меншік құқығын береді, бұл сот төрелігін бөлудің белгіленген ережелерінің өзгеруіне әкеледі, ал мемлекет ұлттық әлауқатты басқару жауапкершілігін қоғамдық игілікке алады. 2023 жылғы Әлеуметтік Кодекс деректерге негізделген "Цифрлық Отбасы Картасы" құралымен бірге заманауи жүйелер азаматтарға өздерінің конституциялық құқықтарын нақты жағдайларда жүзеге асыруға қалай мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қазіргі реформалар қайырымдылық көмекке тәуелді емес, заңды құқықтар арқылы әлеуметтік көмек көрсететін басқару жүйесін құру бағытындағы дамуды көрсетеді. Қоғамдық конституционализмнің теориялық негізі Қазақстанда қолдау табады, өйткені ұлт ел ішіндегі ішкі әлеуметтік қажеттіліктердің халықаралық қысымға тәуелсіз өмір сүретін конституциялық шектерді қалай белгілей алатынын көрсетеді [4].

Зерттеу нәтижелері қазіргі цифрлық қоғамдардағы мемлекеттіліктің өмір сүруі символдық шеңберден аспаптық конституциялық құрылымға көшуге байланысты екенін растайды. Қазақстан конституциясының қазіргі заңдылығы үш негізгі факторға байланысты, олар әлеуметтік коммуникацияның құқықтық негіздерін құрудың институционалдық қабілетін және олардың азаматтарды адам құқықтарының бұзылуынан қорғау қабілетін, сондай-ақ экономикалық дамуды әлеуметтік әділеттілікпен үйлестірудегі жетістіктерін қамтиды. Осылайша, бұл трансформацияның сәттілігі конституциялық ережелердің ресми болуымен емес, конституциялық құндылықтардың қоғамдық шешімдер қабылдауда басшылыққа алатын және республиканың ең жоғары конституциялық құндылығы ретінде адамның қадір-қасиетін қорғайтын дәйектілігімен өлшенетін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нурпеисов Е.К., Ауанасова А.М. Институт Президента и децентрализация исполнительной власти // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2024. - № 2(77). - С. 13–23.
2. Сарпеков Р.К., Караев А.А. Конституционный контроль как инструмент совершенствования законодательства: некоторые проблемы // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2024. - № 4(79). - С. 51–59.
3. Turegeldiyev B.U., Üessenaliyev A., Askarbekkyzy N. The Role and Significance of Regulatory Resolutions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan in the Current Laws and Regulations System // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series. - 2024. - №1(146). - P. 202–211.
4. Башимов М.С., Жиенбаев Е.Н. Сравнительный анализ конституционных реформ в странах Центральной Азии в контексте современных тенденций развития конституционализма // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - 2025. - Том 80, № 4(2025).

КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚҰПИЯЛЫЛЫҒЫ: СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алғазиев М.Д.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются актуальные правовые и организационные вопросы обеспечения кибербезопасности и конфиденциальности данных в системе судопроизводства. В условиях стремительного развития информационных технологий цифровизация судебного производства порождает новые угрозы и риски. В статье анализируются угрозы информационной безопасности в судебной системе, механизмы их правового регулирования, а также представлены рекомендации на основе международного опыта.

Summary: This article examines current legal and organizational issues of ensuring cybersecurity and data privacy within the judicial system. In the context of rapid information technology development, the digitalization of judicial proceedings creates new threats and risks. The article analyzes information security threats in the judiciary, mechanisms for their legal regulation, and provides recommendations based on international experience.

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесінің барлық салаларында цифрландыру үдерісі қарқынды дамуда. Бұл үрдіс сот жүйесін де айналып өтпеді. Электрондық сот ісін жүргізу, қашықтан сот отырыстары, электрондық құжат айналымы сияқты инновациялар сот төрелігінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында сот жүйесіне «Төрелік», «Сот кабинеті» сияқты электрондық сервистер толығымен енгізілді. Алайда, сот істерінің цифрлануы ақпараттық жүйелерге жасалатын кибершабуылдар қаупін арттырды. Сот процесіне қатысушылардың жеке деректерін, коммерциялық құпияларды және мемлекеттік құпияларды қорғау — сот билігінің беделі мен заңдылықтың басты шарты.

Цифрлық трансформация ақпараттық қауіпсіздік пен деректердің құпиялылығына қатысты жаңа сын-қатерлерді туындатады. Әсіресе, сот өндірісінде жеке деректердің, коммерциялық құпиялардың және мемлекеттік маңызы бар ақпараттардың сақталуы ерекше маңызға ие [1].

Қазіргі кезеңде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жедел дамуы қоғамдық қатынастардың барлық салаларына, оның ішінде сот төрелігін жүзеге асыру жүйесіне де түбегейлі әсер етуде. Цифрландыру үдерісі мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырудың негізгі құралына айналып, құқықтық институттардың трансформациялануына алып келді. Осы тұрғыда сот ісін жүргізудің дәстүрлі нысандары біртіндеп электрондық форматқа көшіріліп, «электрондық сот», «қашықтан сот отырыстары», «цифрлық дәлелдемелер» сияқты жаңа құқықтық құбылыстар қалыптасуда.

Аталған өзгерістер сот төрелігінің қолжетімділігін, жеделдігін және ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік бергенімен, сонымен қатар жаңа құқықтық және технологиялық тәуекелдерді де туындатады. Әсіресе, сот

өндірісінде айналымда болатын ақпараттың сипаты ерекше маңызға ие, өйткені ол жеке тұлғалардың дербес деректерін, коммерциялық құпияларды, мемлекеттік құпияларды және өзге де қорғалатын ақпараттарды қамтиды. Осыған байланысты сот жүйесінде ақпараттық қауіпсіздік пен деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету мәселесі тек техникалық емес, кешенді құқықтық проблема ретінде қарастырылуы тиіс.

Қазіргі заманғы цифрлық ортада киберқауіптер саны мен күрделілігі артып келеді. Хакерлік шабуылдар, деректердің заңсыз таралуы, ақпараттық жүйелердің бұзылуы, сондай-ақ адам факторы нәтижесінде орын алатын қауіптер сот жүйесінің тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Бұл жағдай сот актілерінің заңдылығы мен әділдігіне күмән келтіруі мүмкін, ал мұндай тәуекелдер құқықтық мемлекеттің негіздерін әлсірету қаупін тудырады [2].

Сонымен қатар, сот жүйесін цифрландыру жағдайында дәстүрлі құқықтық тетіктердің жеткіліксіздігі байқалады. Қолданыстағы заңнама көбінесе ақпараттық қауіпсіздіктің жалпы аспектілерін қамтығанымен, сот ісін жүргізу шеңберіндегі деректерді қорғаудың ерекшеліктерін толық деңгейде реттемейді. Бұл өз кезегінде құқықтық олқылықтардың пайда болуына және құқық қолдану тәжірибесінде қайшылықтардың туындауына әкеледі.

Қазіргі цифрлық трансформация жағдайында киберқауіпсіздік ұғымы құқықтық ғылымда жаңа мазмұнға ие болып, дәстүрлі ақпараттық қауіпсіздік түсінігінен әлдеқайда кең ауқымды қамтитын кешенді категория ретінде қалыптасты. Жалпы алғанда, киберқауіпсіздік – бұл ақпараттық-коммуникациялық жүйелерді, цифрлық инфрақұрылымды, деректерді және олармен байланысты процестерді заңсыз қол жеткізуден, бұрмалаудан, жоюдан немесе өзге де зиянды әсерлерден қорғауға бағытталған құқықтық, техникалық және ұйымдастырушылық шаралардың жиынтығы болып табылады.

Алайда сот жүйесі контекстінде киберқауіпсіздік ұғымы ерекше мазмұнға ие. Бұл салада киберқауіпсіздік тек ақпараттық жүйелерді қорғау ғана емес, сонымен қатар сот төрелігінің негізгі қағидаттарын – заңдылық, әділдік, тәуелсіздік және жариялылықты қамтамасыз етудің маңызды кепілі ретінде қарастырылады.

Сот жүйесіндегі киберқауіпсіздіктің мәнін бірнеше деңгейде қарастыруға болады:

Бұл деңгейде киберқауіпсіздік сот органдарының тұрақты және үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ететін фактор ретінде көрінеді. Электрондық сот жүйелерінің (e-justice), ақпараттық дерекқорлардың, сот актілерінің бірыңғай базаларының және онлайн-платформалардың қауіпсіздігі сот билігінің институционалдық тұрақтылығына тікелей әсер етеді.

Егер сот жүйесінің ақпараттық инфрақұрылымы кибершабуылдарға ұшыраса немесе бұзылса, бұл сот төрелігінің жүзеге асырылуына кедергі келтіріп қана қоймай, азаматтардың сотқа деген сенімін төмендетеді. Сондықтан киберқауіпсіздік сот билігінің легитимділігінің құрамдас элементі ретінде қарастырылады.

Сот ісін жүргізу барысында қолданылатын электрондық дәлелдемелердің, цифрлық құжаттардың және онлайн-коммуникация құралдарының қауіпсіздігі ерекше маңызға ие.

Киберқауіпсіздік бұл жерде [3]:

- электрондық дәлелдемелердің түпнұсқалығын (аутентичность);
- олардың өзгертілмегендігін (тұтастығын);
- сот процесіне қатысушылардың деректерінің құпиялылығын;
- ақпаратқа заңсыз араласуды болдырмауды қамтамасыз етеді.

Егер осы талаптар сақталмаса, сот шешімдерінің заңдылығы мен дәлелдемелік базасының сенімділігіне күмән туындайды. Сондықтан киберқауіпсіздік процессуалдық кепілдіктердің жаңа түрі ретінде қалыптасуда.

Құқықтық тұрғыдан киберқауіпсіздік – бұл сот жүйесінде ақпараттық қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы. Бұл нормалар:

- дербес деректерді қорғау;
- ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- киберқылмыстар үшін жауапкершілік;
- цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі сияқты мәселелерді қамтиды.

Қазіргі таңда ұлттық заңнамада киберқауіпсіздікке қатысты нормалар бар болғанымен, олар көбінесе жалпы сипатта болып келеді және сот ісін жүргізудің ерекшеліктерін толық ескере бермейді. Осыған байланысты арнайы салалық құқықтық реттеу қажеттілігі туындайды.

Сот жүйесіндегі киберқауіпсіздік заманауи технологиялық шешімдермен тығыз байланысты. Оларға:

- криптографиялық қорғау құралдары;
- көпфакторлы аутентификация;
- блокчейн технологиясы;
- жасанды интеллект негізіндегі қауіпсіздік жүйелері жатады.

Бұл технологиялар сот жүйесінде деректердің тұтастығын сақтауға, заңсыз қол жеткізуді болдырмауға және ақпараттық жүйелердің тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Киберқауіпсіздік сот жүйесінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың маңызды құралы болып табылады. Әсіресе:

- жеке өмірге қол сұқпаушылық құқығы;
- дербес деректерді қорғау құқығы;
- әділ сотқа қол жеткізу құқығы.

Осы құқықтардың бұзылуы көбінесе ақпараттық қауіпсіздік талаптарының сақталмауымен байланысты болуы мүмкін. Сондықтан киберқауіпсіздік адам құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды элементі ретінде қарастырылады.

Осылайша, сот жүйесіндегі киберқауіпсіздік – көпқырлы, кешенді құқықтық категория болып табылады. Ол тек техникалық қорғаныс шараларымен шектелмей, сот төрелігінің тиімділігі мен сенімділігін қамтамасыз ететін маңызды құқықтық институтқа айналып отыр [4].

Киберқауіпсіздіктің жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмеуі сот жүйесінің тұрақтылығына қауіп төндіріп қана қоймай, құқықтық мемлекеттің негіздерін әлсіретуі мүмкін. Сондықтан бұл салада құқықтық реттеуді жетілдіру, халықаралық тәжірибені енгізу және заманауи технологияларды тиімді пайдалану өзекті міндеттердің бірі болып табылады.

Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету құқықтық реттеудің аса маңызды бағыттарының біріне айналып отыр. Әсіресе сот ісін жүргізу саласында бұл мәселе ерекше өзектілікке ие, себебі сот өндірісінде өңделетін ақпарат азаматтардың жеке өміріне, құқықтары мен заңды мүдделеріне тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, деректердің құпиялылығы – бұл жеке тұлғаға қатысты ақпараттың заңсыз жиналуынан, өңделуінен, сақталуынан және таратылуынан қорғалуын қамтамасыз ететін құқықтық режим ретінде қарастырылады. Ол тек техникалық қауіпсіздік шараларымен шектелмей, адамның жеке өміріне қол сұқпаушылық құқығы, ақпараттық өзін-өзі айқындау құқығы және әділ сотқа қол жеткізу құқығымен тығыз байланысты кешенді құқықтық категория болып табылады.

Деректердің құпиялылығын қамтамасыз етудің құқықтық негіздері ең алдымен конституциялық нормалардан бастау алады. Қазақстан Республикасының Конституциясында әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, жеке және отбасылық құпияның қорғалуына, ар-намыс пен абыройдың сақталуына кепілдік берілген [5]. Бұл нормалар дербес деректерді қорғаудың іргелі қағидаттарын қалыптастырып, сот ісін жүргізу барысында да басшылыққа алынатын негізгі құқықтық бағдар болып табылады. Сот жүйесінде бұл қағидалар жариялылық пен құпиялылықтың теңгерімін сақтау, қажет болған жағдайда жабық сот отырыстарын өткізу, сондай-ақ сот актілерін жариялау кезінде жеке деректерді шектеу арқылы жүзеге асырылады.

Салалық заңнамалық деңгейде деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» [6] және «Ақпараттандыру туралы» заңдарымен реттеледі [7]. Аталған заңдар деректерді жинау, өңдеу және сақтау тәртібін белгілеп қана қоймай, ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негіздерін айқындайды. Атап айтқанда, дербес деректерді өңдеу заңдылық, мақсаттылық, деректерді минимизациялау және қауіпсіздік қағидаттарына негізделеді. Сот жүйесінде бұл талаптар электрондық сот ісін жүргізу жүйелерінде сақталатын деректерді қорғау, сот процесіне қатысушылардың жеке мәліметтеріне қол жеткізуді шектеу және ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы көрініс табады.

Сонымен қатар, деректердің құпиялылығын қамтамасыз етудің маңызды элементі процессуалдық заңнама болып табылады. Азаматтық, қылмыстық және әкімшілік процестік кодекстерде құпия ақпаратты қорғауға бағытталған арнайы нормалар бекітілген. Мысалы, жабық сот отырыстарын өткізу, мемлекеттік немесе коммерциялық құпияларды жария етпеу, куәлар мен жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету сияқты шаралар деректердің құпиялылығын сақтаудың процессуалдық кепілдіктерін құрайды. Бұл нормалар сот ісін жүргізу

барысында ақпараттың заңсыз таралуына жол бермеуге және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған.

Деректердің құпиялылығын қамтамасыз етуде халықаралық-құқықтық стандарттардың да маңызы зор. Әсіресе Еуропалық Одақтың деректерді қорғау жөніндегі Жалпы регламенті (GDPR) деректерді қорғаудың жоғары стандарттарын қалыптастырып, көптеген мемлекеттердің ұлттық заңнамасына ықпал етуде [8]. Бұл регламент деректерді қорғауды жобалау кезеңінен бастап қамтамасыз ету (privacy by design), деректер субъектілерінің құқықтарын кеңейту, сондай-ақ деректердің бұзылуы туралы міндетті түрде хабарлау сияқты маңызды талаптарды қамтиды. Сонымен қатар, БҰҰ-ның адам құқықтары саласындағы халықаралық актілерінде жеке өмірге қол сұқпаушылық құқығы негізгі құқықтардың бірі ретінде танылып, деректерді қорғаудың әмбебап қағидаттары қалыптастырылған.

Сот жүйесінде деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету жалпы құқықтық режимнен бірқатар ерекшеліктерімен айқындалады. Біріншіден, сот істерінде өңделетін ақпараттың жоғары сезімталдығы байқалады, өйткені оларда медициналық, қаржылық, отбасылық және өзге де жеке сипаттағы мәліметтер қамтылуы мүмкін. Екіншіден, сот төрелігінің жариялылық қағидаты мен дербес деректерді қорғау қажеттілігі арасында теңгерім сақтау қажеттілігі туындайды. Үшіншіден, цифрлық дәлелдемелердің кеңінен қолданылуы олардың тұтастығы мен шынайылығын қамтамасыз етуді талап етеді. Төртіншіден, сот процесіне қатысушылардың көптігі деректердің таралу қаупін арттырады, бұл қосымша құқықтық және ұйымдастырушылық шараларды қажет етеді.

Осылайша, деректердің құпиялылығын қамтамасыз етудің құқықтық негіздері көпдеңгейлі және кешенді сипатқа ие. Ол конституциялық қағидаттарды, салалық заңнаманы, процессуалдық нормаларды және халықаралық стандарттарды қамти отырып, сот жүйесінде азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды кепілі ретінде көрінеді. Сондықтан бұл бағыттағы құқықтық реттеуді жетілдіру қазіргі заманғы цифрлық құқықтық жүйені дамытудағы басым міндеттердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Solove D.J. Understanding Privacy. – Cambridge: Harvard University Press, 2021.
2. Копырина В.Д. Цифровизация гражданского процесса: проблемы и перспективы развития// https://elibr.utmn.ru/jspui/bitstream/ru-tsu/35041/1/Lapzgo_2024_268_275.pdf
3. Сулейменов М.К. Гражданское право Республики Казахстан в эпоху трансформации общественных отношений// https://prg.kz/document/?doc_id=32633575
4. Смағұлов А. А. Қазақстан Республикасындағы электрондық сот ісін жүргізудің құқықтық мәселелері. — Қарағанды, 2023. — 120 б.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 жылғы 30 тамыз. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>
6. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы. – 2013 жылғы 21 мамыр. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094>
7. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs>
8. Kuner C. Transborder Data Flows and Data Privacy Law. – Oxford University Press, 2020. УДК 349.4(574)

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Алтаева М.О.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Мекенбай М.С.

РГУ Учебный центр министерства внутренних дел Республики Казахстан имени

Б.Момышулы, г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасындағы жер заңнамасын жетілдірудің негізгі бағыттары қарастырылады. Жер қатынастары саласындағы құқық қолдану тәжірибесінің өзекті мәселелері талданып, заңнаманы жетілдірудің тиімді жолдары ұсынылады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану, мемлекеттік бақылау және жер ресурстарын тиімді басқару мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Summary: The article examines the main directions for improving land legislation in the Republic of Kazakhstan. актуальные проблемы правоприменительной практики в сфере земельных отношений are analyzed, and effective ways to improve the legislation are proposed. Special attention is paid to the use of agricultural land, state control, and efficient management of land resources.

Земельное законодательство Республики Казахстан занимает важное место в системе национального права, поскольку регулирует общественные отношения, связанные с использованием, владением и распоряжением земельными ресурсами. В условиях реформирования экономики и развития рыночных отношений особую значимость приобретает совершенствование правовых механизмов, обеспечивающих эффективное использование земель, прежде всего сельскохозяйственного назначения. Земельный кодекс Республики Казахстан закрепляет основные принципы рационального использования и охраны земель, однако практика его применения показывает наличие ряда проблем, требующих научного осмысления и законодательного совершенствования.

В научной литературе неоднократно подчеркивается, что земельная реформа является непрерывным процессом, требующим адаптации к изменяющимся социально-экономическим условиям. Так, казахстанский ученый А.Х. Хаджиев отмечает, что эффективность земельных преобразований во многом зависит от качества правового регулирования и согласованности нормативных актов. По его мнению, несовершенство законодательства может привести к снижению эффективности использования земельных ресурсов и возникновению правовых коллизий. Данная позиция подтверждается и современными исследованиями, в которых подчеркивается необходимость системного подхода к развитию земельного законодательства [1].

Анализ действующего законодательства показывает, что, несмотря на проведенные реформы, сохраняются определенные проблемы правоприменения. В частности, наблюдаются пробелы и противоречия между различными нормативными правовыми актами, регулирующими земельные отношения. Это затрудняет деятельность как государственных органов, так и субъектов

землепользования. Кроме того, одной из ключевых проблем остается недостаточная эффективность государственного контроля за использованием земель, что приводит к нарушениям целевого назначения участков и их нерациональному использованию.

Особое внимание следует уделить вопросам аренды сельскохозяйственных угодий, которая является основной формой землепользования в аграрном секторе Казахстана. Несмотря на наличие правовой базы, практика показывает, что возникают сложности при заключении и продлении договоров аренды, а также при контроле за исполнением обязательств арендаторами. В научных работах подчеркивается, что выявление и устранение таких проблем является необходимым условием дальнейшего развития земельного законодательства и повышения его эффективности [2].

В современных условиях одним из ключевых направлений совершенствования земельного законодательства Республики Казахстан выступает его цифровизация, которая отражает общую тенденцию перехода к электронному государственному управлению и формированию цифровой экономики. Внедрение современных информационных технологий в сферу земельных отношений позволяет существенно повысить эффективность государственного управления, минимизировать административные барьеры и обеспечить прозрачность процедур предоставления и использования земельных участков.

Особое значение в данном процессе имеет развитие электронных кадастровых систем, представляющих собой интегрированные базы данных, содержащие сведения о правовом статусе земельных участков, их границах, целевом назначении, а также обременениях и ограничениях. Цифровой кадастр обеспечивает оперативный доступ к достоверной информации как для государственных органов, так и для физических и юридических лиц, что способствует снижению количества споров и повышению правовой определенности. При этом автоматизация кадастрового учета позволяет исключить человеческий фактор при обработке данных, что, в свою очередь, снижает вероятность ошибок и злоупотреблений [3].

Наряду с этим важным элементом цифровизации является внедрение автоматизированных систем учета и мониторинга земельных ресурсов. Использование геоинформационных технологий, дистанционного зондирования Земли и спутниковых данных позволяет осуществлять постоянный контроль за состоянием земель, выявлять факты их нецелевого использования, деградации или неиспользования. Такие технологии дают возможность государственным органам своевременно реагировать на нарушения и принимать меры по их устранению, что существенно повышает эффективность правоприменительной деятельности.

Цифровые платформы, обеспечивающие предоставление государственных услуг в электронной форме, также играют значительную роль в совершенствовании земельного законодательства. Перевод процедур предоставления земельных участков, заключения договоров аренды и

регистрации прав в онлайн-формат способствует сокращению сроков рассмотрения заявлений, снижению уровня бюрократии и повышению доступности услуг для населения и бизнеса. Более того, открытость информации о земельных ресурсах и сделках с ними способствует формированию доверия со стороны общества и инвесторов.

Вместе с тем цифровизация земельных отношений тесно связана с необходимостью усиления государственного контроля. Эффективный контроль за использованием земельных ресурсов является важнейшим условием обеспечения их рационального использования и охраны. В данном контексте особое значение приобретает внедрение риск-ориентированного подхода к проведению проверок, при котором внимание контролирующих органов сосредотачивается на наиболее проблемных и уязвимых участках. Это позволяет более эффективно использовать ресурсы государства и повышать результативность контрольной деятельности.

Кроме того, усиление контроля должно быть направлено на обеспечение соблюдения экологических требований, поскольку нерациональное использование земель может привести к их деградации, снижению плодородия и ухудшению экологической ситуации. В этой связи важным является установление четких критериев оценки состояния земель и механизмов привлечения к ответственности за их нарушение. Применение цифровых технологий в сфере контроля, включая автоматизированные системы анализа данных и мониторинга, позволяет повысить объективность принимаемых решений и исключить субъективный фактор.

Таким образом, цифровизация земельного законодательства и усиление государственного контроля являются взаимосвязанными направлениями его совершенствования. Их комплексная реализация способствует повышению прозрачности земельных отношений, снижению коррупционных рисков, обеспечению эффективного использования земельных ресурсов и укреплению правопорядка в данной сфере [4].

Не менее значимым направлением является использование зарубежного опыта регулирования земельных отношений. В ряде стран успешно применяются механизмы, обеспечивающие эффективное использование сельскохозяйственных земель, защиту прав арендаторов и устойчивое развитие аграрного сектора. Адаптация таких практик с учетом национальных особенностей может способствовать совершенствованию казахстанского законодательства.

Таким образом, совершенствование земельного законодательства Республики Казахстан должно носить комплексный и системный характер. Оно должно быть направлено на устранение существующих пробелов и противоречий, повышение эффективности государственного контроля, развитие цифровых технологий и учет лучших международных практик. Реализация данных направлений позволит обеспечить рациональное использование земельных ресурсов, повысить инвестиционную привлекательность аграрного

сектора и создать устойчивую правовую основу для дальнейшего развития земельных отношений в стране.

Список использованной литературы

1. Хаджиев А.Х. Совершенствование правовых основ земельной реформы в Республике Казахстан. – ru.wikipedia.org.
2. Абдрахманова А.Р. Современные тенденции цифровизации земельных отношений в Казахстане // Вестник КазНУ. – 2022. – № 2. – С. 45–53. – vuzkunaeva.kz.
3. Научные исследования по земельному праву: проблемы правоприменения и направления совершенствования // Историко-правовой журнал. – 2021. – № 3. – С. 12–21. – s.hist-edu.ru.
4. Шарипова Д.К. Цифровизация земельных отношений и государственный контроль за землепользованием в Республике Казахстан // Юридический вестник Казахстана. – 2020. – № 4. – С. 34–42.

ОӘЖ 347.232

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ: ЖАЛПЫ СИПАТТАМА ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается правовое регулирование сельского хозяйства в Казахстане. Анализируются основные законодательные и нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность сельскохозяйственных субъектов, а также их роль в установлении прав и обязанностей участников аграрных отношений. Особое внимание уделяется современным проблемам отраслевого регулирования и перспективам обеспечения устойчивого развития сельских территорий посредством хозяйственных договоров. Результаты исследования позволяют выработать рекомендации по совершенствованию правового регулирования аграрного сектора.

Summary: The article examines the legal regulation of agriculture in Kazakhstan. The main legislative and regulatory acts governing the activities of agricultural entities are analyzed, highlighting their role in establishing the rights and responsibilities of participants in agricultural relations. Particular attention is paid to current challenges in sectoral regulation and the prospects for ensuring sustainable rural development through agricultural contracts. The study's findings provide a basis for recommendations to improve the legal framework of the agricultural sector.

Қазіргі кезеңде Қазақстандағы ауыл шаруашылығын құқықтық реттеу елдің экономикалық тұрақтылығы мен азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Ауыл шаруашылығы саласының тиімді дамуы тек экономикалық көрсеткіштермен шектелмей, сонымен қатар ауылдық аудандардағы әлеуметтік жағдайды, халықтың өмір сүру сапасын және экологиялық балансқа қатысты мәселелерді шешуге тікелей ықпал етеді. Мемлекет тарапынан қабылданған құқықтық нормалар мен нормативтік актілер аграрлық сектордағы қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін анықтауға, шаруашылық қатынастардың тұрақтылығын сақтауға және ауыл шаруашылығы субъектілерінің өзара тиімді әрекеттесуіне мүмкіндік береді [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясы ауыл шаруашылығы саласындағы құқықтық қатынастарға да негіз болып табылады. Конституцияда адам құқықтары мен бостандықтары, сондай-ақ меншік құқығы мен кәсіпкерлік бастаманы қорғау басты қағидат ретінде қарастырылады. Бұл қағидаттар ауыл шаруашылығында қызмет ететін кәсіпорындар мен фермерлердің өз міндеттері мен құқықтарын орындауын реттейтін құқықтық жүйенің негізін құрайды. Сондай-ақ, Қазақстанда қабылданған арнайы заңдар, мысалы, «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы», «Жер кодексі», «Ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілерге арналған субсидиялар туралы» заңдар ауыл шаруашылығының әртүрлі бағыттарын құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етеді. Осы нормативтік база арқылы фермерлер мен ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өз қызметін ұйымдастыруда құқықтық кепілдіктерге ие болады.

Соңғы жылдары ауыл шаруашылығында құқықтық реттеудің рөлі тек экономикалық қатынастарды үйлестіру үшін ғана емес, сонымен қатар ауылдық жерлердегі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі құралы ретінде ерекше көріне бастады. Бұл салада заңдарды тек қабылдау жеткіліксіз болып, олардың нақты іске асуы мен тиімділігін қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып отыр. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, құқықтық нормалар өмірде қалай қолданылатыны, оларды мемлекеттік органдардың бақылауы, фермерлер мен ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының құқықтық сауаттылығы мен құқықтық мәдениеті осы саланың дамуына тікелей ықпал етеді.

Мысалы, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен өткізуге қатысты заңдар фермерлердің құқықтары мен міндеттерін нақты белгілесе де, олардың орындалуы кейде тек қадағалаудың жеткіліксіздігі немесе нормативтік актілердің түсініксіздігі салдарынан төмендейді. Бұл құқықтық реттеудің кемшіліктері өндірістік процестердің тұрақтылығына, ауылдық жерлердегі жұмыс орындарының сақталуына және азық-түлік қауіпсіздігіне кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан мемлекеттік бақылау механизмдерін күшейту, ауыл шаруашылығы субъектілерінің құқықтық сауаттылығын арттыру және нормативтік базаға толық сәйкес әрекет ету шараларын енгізу маңызды болып саналады.

С.С. Алексеевтің пікірінше, құқықтың күштілігі оның өмірде қолданылу деңгейімен өлшенеді. Бұл идея ауыл шаруашылығында құқықтық нормаларды тек қағаз жүзінде қабылдау жеткіліксіз екенін көрсетеді. Нақты іске асыру, заңдардың фермерлер мен кәсіпорындардың күнделікті тәжірибесінде толық қолданыста болуы ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, құқықтық реттеудің тиімділігі мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарының өзара әрекеттесуіне де байланысты. Қоғамдық бақылау, фермерлік қауымдастықтар мен аграрлық кооперативтердің белсенділігі заңдардың орындалуын бақылауға және құқық бұзушылықтардың алдын алуға мүмкіндік береді [2].

Осы тұрғыдан алғанда, соңғы жылдары құқықтық реттеу ауыл шаруашылығы саласында тек нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу

деңгейінде емес, сонымен қатар олардың нақты тиімділігін, жүзеге асырылу механизмдерін және қоғамның қатысуын қамтамасыз ету деңгейінде маңызды рөл атқаратыны анық көрінеді. Бұл тек экономикалық даму үшін ғана емес, сонымен бірге ауылдық аудандардағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтау, халықтың өмір сүру сапасын арттыру және ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына қол жеткізу үшін де қажетті шарт болып табылады.

Ауыл шаруашылығында құқықтық реттеудің маңызды аспектілерінің бірі – хозяйственные договоры арқылы шаруашылық қатынастарын жүйелеу. Договорлар ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына ресурстарды тиімді бөлу, өндірісті ұйымдастыру, өнімді сату және ауылдық жерлердің тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл келісімшарттар фермерлер мен кәсіпорындардың құқықтық кепілдіктерін бекітіп, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен жеткізу тізбегін жүйелеуге ықпал етеді.

Аграрлық сектордағы құқықтық реттеу тек экономикалық қатынастарды реттеумен шектелмей, сонымен қатар ауыл шаруашылығының экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл салада заңнамалық актілер табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, топырақ пен су қорларын сақтау, биоалуантүрлілікті қорғау сияқты экологиялық талаптарды нақты белгілейді. Мысалы, су пайдалану, тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолдану, қоршаған ортаға әсерді азайту мәселелері фермерлер мен аграрлық кәсіпорындардың күнделікті практикасында құқықтық міндет ретінде қарастырылады [3].

Қазақстандағы заңнама халықаралық тәжірибені ескере отырып әзірленген. Атап айтқанда, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, экологиялық нормаларды сақтау және агроөнеркәсіптік өндірістің тұрақтылығын қолдау талаптары енгізілген. Бұл тек фермерлердің құқықтық міндеттерін белгілеумен шектелмей, олардың қызметін тұрақты дамудың негізгі қағидаларына сәйкес ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, аграрлық заңнама ауылдық жерлерде әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады, себебі фермерлер мен ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының жауапкершілігі мен құқықтық тәртіпке бейімділігі ауылдық қауымдастықтардың әл-ауқатына тікелей әсер етеді.

Құқықтық реттеу арқылы аграрлық секторда табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен экологиялық нормаларды сақтау жүйелі түрде жүзеге асады. Бұл, өз кезегінде, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, ауылдық жерлердегі еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға және климаттық өзгерістерге бейімделуді қолдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық реттеу фермерлер мен агроқұрылымдардың қызметін тұрақты және қауіпсіз негізде ұйымдастырудың негізгі кепілі болып табылады.

Цифрлық технологиялардың дамуы мен ақпараттық қоғамдағы жаңа құқықтық сынақтар ауыл шаруашылығына да әсер етеді. Онлайн нарықтарда өнім сату, аграрлық мәліметтерді өңдеу және электрондық құжат айналымы фермерлердің құқықтық қатынастарын жаңа деңгейге шығарып отыр. Бұл жағдайда құқықтық реттеу жүйесі цифрлық технологияларды қолдануды, жеке

мәліметтердің қорғалуын және электрондық келісімшарттардың заңды күшін қамтамасыз ететін нормаларды қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хмеловский, Д. А. Проблемы основания классификаций договора в гражданском праве / Д. А. Хмеловский. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 4 (503). — С. 360-362.
2. Теория государства и права : учебник для вузов / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, Г. В. Игнатенко, и др. ; Отв. ред. В. Д. Перевалов. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: НОРМА, 2005. - 484 с.
3. Арбузова, А. А. Значение классификации гражданско-правовых договоров / А. А. Арбузова, О. А. Маркова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 26 (130). — С. 444-446.

ОӘЖ 343.947

ЖЫНЫСТЫҚ ҚОЛ СҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР: СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Амантаева А.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу преступлений против половой неприкосновенности. Рассматриваются их понятие, состав, классификация и особенности уголовно-правового регулирования. Особое внимание уделяется криминологическим аспектам, статистике совершенных преступлений и проблемам правоприменения. Сделаны выводы о необходимости совершенствования законодательства и мер профилактики.

Summary: The article is devoted to the analysis of crimes against sexual integrity. Their concept, composition, classification and features of criminal law regulation are considered. Special attention is paid to criminological aspects, statistics of crimes committed and problems of law enforcement. Conclusions are drawn about the need to improve legislation and preventive measures.

Жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар қоғамдағы жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау тұрғысынан аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі заманда бұл қылмыстар тек жеке адамның физикалық және психологиялық қауіпсіздігіне ғана емес, сонымен қатар қоғамның моральдық және құқықтық тұрақтылығына теріс әсерін тигізеді.

Жыныстық қол сұғылмаушылық — бұл жеке тұлғаның жыныстық өміріне қатысты келісімсіз әрекеттер жасау арқылы оның жеке заңды құқықтарын бұзу. Құқықтық тұрғыдан алғанда, бұл ұғым жеке адамның өз еркімен қабылданған жыныстық қатынасқа түсу құқығын бұзу, зорлау, азғындық әрекеттер жасау секілді әрекеттерді қамтиды [1].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар жеке баптармен қарастырылған. Бұл баптар жеке тұлғаның жыныстық тұтастығын, ар-намысын және адамгершілік құндылықтарды қорғауға бағытталған. Жыныстық қол сұғылмаушылықты тек қана физикалық әрекеттермен шектеп көрген дұрыс емес. Бұл ұғымға психологиялық зорлық, құрбанға қатысты қорлау немесе қорқыту арқылы

жасалған әрекеттер де кіреді. Яғни, жыныстық қылмыс құрбанның келісімі жоқ жағдайда жүзеге асырылған барлық әрекеттерді қамтиды.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында жыныстық қылмыстар арнайы баптармен анықталған. Бұған зорлау, кәмелет жасқа толмағандарға қатысты жыныстық сипаттағы әрекеттер, зорлықпен немесе қорқытып-үркіту арқылы жасау, өзара келісімсіз жасалған басқа да әрекеттер жатады. Мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің 120-бабы (зорлау) зорлау сияқты ауыр қылмысқа қатысты нақты нормаларды белгілейді. Бұл бап бойынша зорлау адамның жыныстық қолын күштеп жасау, зорлау мақсаты үшін күш көрсету немесе қауіп төндіру арқылы жүзеге асырылады. Тағы бір маңызды бап — ҚР Қылмыстық кодексінің 121-бабы (Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері). Бұл бап зорлық мақсатында күш көрсету, адамды тұтқындау немесе қорқыту арқылы жыныстық әрекет жасау әрекеттерін реттейді. Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының заңнамасы жыныстық қылмыстарды анықтап, олар бойынша қылмыстық жауапкершілікке тарту тәртібін айқындайды. Бұл құқықтық база қоғамдағы жыныстық қылмыстармен күресудің негізін құрайды [2].

Жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстарды бірнеше санатқа бөлуге болады. Бірінші санат — зорлау және зорлау әрекеттері. Зорлау — бұл жыныстық қатынастың құрбанның келісімі жоқ жағдайда зорлықпен немесе қорқытып-үркіту арқылы жүзеге асырылуы. Бұл ең ауыр жыныстық сипаттағы қылмыстардың бірі болып табылады және ауыр қылмыс ретінде бағаланады. Зорлау әрекеттері өз ішінде бірнеше түрге бөлінеді: құрбанның қарсылық танытуына қарамастан жыныстық қатынасқа түсу; қару немесе басқа да зорлық көрсету құралдарын пайдалану арқылы жыныстық әрекетке мәжбүрлеу; топпен жыныстық зорлау. Екінші санат — кәмелет жасына толмағандарға қатысты жыныстық әрекеттер. Бұл санатта 16 жасқа толмаған тұлғаларға қатысты жасалған жыныстық әрекеттер қарастырылады. Кәмелет жасына толмағандарға қатысты жасалған жыныстық қол сұғылмаушылық қылмыстары қылмыстық жауапкершілікке әкеп соқтыратын әрекеттердің бірі болып табылады [3].

Қазақстан Республикасының заңнамасында кәмелет жасына толмағандарға қатысты жыныстық сипаттағы әрекеттер айрықша ауыр қылмыстар қатарына жатады. Үшінші санат — азғындық әрекеттер. Азғындық әрекеттер — құрбанның келісімі болмаса да немесе оның келісімі заңды түрде алынбаған жағдайларда жасаған кез келген жыныстық сипаттағы әрекеттер. Бұл әрекеттер зорлау деңгейіне жетпей, бірақ әлі де құқыққа қайшы болып табылады.

Жыныстық қылмыстар үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде ауыр жаза санкциялары қарастырылған. Бұл санкциялар қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, құқық бұзушыларды жауапкершілікке тарту және болашақта осындай әрекеттерді болдырмау мақсатында енгізілген. Ауыр қылмыстар үшін жаза түрлері қатарында мүлкі конфискациялау, бас бостандығынан айыру (қамауға алу), қоғамдық жұмыстар және пробация шаралары бар. Зорлау және кәмелет жасына толмағандарға қатысты ауыр жыныстық қылмыстар үшін бас бостандығынан айырылу мерзімі көбінесе он

жылдан жоғары болады. Заңдық жауапкершілік қылмыстың ауырлығына, құрбанның жасына, зорлық көрсету әдісіне және басқа да факторларға байланысты өзгереді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жыныстық сипаттағы қылмыстар жеке баптарда көрсетіліп, олардың құрамдық белгілері, жазалау нормалары және ауырлататын мән-жайлары айқын анықталған. Жыныстық сипаттағы қылмыстарды зерттеу криминология, психология, социология және құқықтану салаларының кешенді талдауын талап етеді. Бұл қылмыстарды классификациялау барысында бірнеше негізгі түрлер анықталады. Біріншіден, зорлау және зорлауға әрекет жасау, яғни адамның еріксіз жыныстық қатынасқа түсуіне мәжбүрлеу. Мұндай әрекеттер физикалық күш көрсету, қорқыту немесе психологиялық қысым арқылы жүзеге асуы мүмкін.

Екіншіден, дене бөліктеріне немесе жеке өмірге заңсыз түрде жыныстық сипаттағы қол сұғылу, бұл зорлау құрамына кірмесе де, жеке тұлғаның құқықтарын бұзып, оның қадір-қасиетіне зиян келтіреді. Үшіншіден, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық әрекеттер, бұл қылмыстар үшін заңда арнайы нормалар қарастырылған және олар ауырлату факторларымен сипатталады. Төртіншіден, сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылықты қолдану, адамның жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылыққа ұшырауына әкелетін кез келген әрекет.

Жыныстық сипаттағы қылмыстардың құрамдық белгілері объект, объективті белгі, субъект және субъективті белгі арқылы анықталады. Объектісі – жеке тұлғаның жыныстық өмірі, қадір-қасиеті мен жеке қауіпсіздігі, объективті белгі – әрекеттің сыртқы көрінісі, яғни жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық жасау, жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу немесе дене бөліктеріне қол сұғу, субъектісі – қылмысты жасаған тұлға, субъективті белгі – қылмыстық ниет, яғни әрекеттің қасақана жасалуы. Құқық қорғау органдары осы белгілерді дәлелдемелер жинау, сараптамалар жүргізу, куәгерлер мен зардап шеккендерден жауап алу арқылы анықтайды [4].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі 120-124-баптардың толық талдауы көрсеткендей, бұл қылмыстардың құрамдары өзара байланысты болғанымен, әрқайсысының өзіндік объективтік және субъективтік белгілері бар. Мысалы, 120-баптағы зорлау тікелей физикалық енуді талап етсе, 124-баптағы азғындық жолға түсіру психологиялық әсер ету арқылы жүзеге асады. Бұл ерекшеліктер сот сараптамасында маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, қылмыстардың квалификациясы кезінде жәбірленушінің дәрменсіз күйінің дәлелденуі, кінәлінің ниеті және іс-әрекеттің уақыттық-субъективтік факторлары ескеріледі.

Алдын алу тұрғысынан алғанда, мектептерде жыныстық тәрбие бағдарламаларын енгізу, интернет-платформаларда бақылауды күшейту және жәбірленушілерге психологиялық көмек көрсету қажет. Қазіргі заңнаманың кемшіліктері ретінде кейбір баптардағы жаза шектерінің икемділігін және онлайн-қылмыстарға арнайы нормалардың жетіспеушілігін атауға болады. Болашақта заңнаманы жетілдіру осы бағытта жүруі тиіс. Жалпы алғанда,

жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардың сипаттамасы мен ерекшеліктері Қазақстанның құқықтық жүйесінде адам құқықтарын қорғаудың жоғары деңгейін көрсетеді, бірақ тәжірибеде оларды толық жүзеге асыру үшін үздіксіз жұмыс қажет.

Криминологиялық тұрғыдан жыныстық сипаттағы қылмыстардың себептері әлеуметтік, психологиялық және мәдени факторлармен тығыз байланысты. Әлеуметтік факторларға әлеуметтік теңсіздік, білім деңгейінің төмендігі, отбасылық тәрбие және мәдени дәстүрлер жатады. Психологиялық факторларға тұлғаның мінез-құлық ерекшеліктері, агрессиялық бейімділік және психологиялық бұзылыстар әсер етеді. Қоғамдық салдары бойынша бұл қылмыстар тек зардап шеккен жеке тұлғаға ғана емес, оның отбасы мен қоғамға да ауыр психологиялық, әлеуметтік және моральдық әсерін тигізеді [5].

Осыған байланысты жыныстық сипаттағы құқық бұзушылықтардың алдын алу, құқықтық реттеу және жазалау шараларын жетілдіру, сондай-ақ зардап шеккендерді қорғау мәселелері қоғам мен мемлекет үшін басым міндет болып табылады. Құқықтық және криминологиялық талдау көрсеткендей, жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардың алдын алу үшін кешенді шаралар қажет, олар құқықтық нормаларды қатаң сақтау, құқық қорғау органдарының тиімділігін арттыру, әлеуметтік қолдау жүйесін дамыту және ақпараттық-танымдық бағдарламаларды іске асыру арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Сонымен қатар, жыныстық сипаттағы қылмыстарды зерттеу барысында халықаралық тәжірибені ескеру маңызды, өйткені бұл тәжірибе қылмыстардың алдын алу мен жазалау жүйесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар – жеке тұлғаның құқықтары мен бостандығын қорғау, қоғамдағы моральдық тұрақтылықты сақтау тұрғысынан аса маңызды құқықтық және әлеуметтік мәселе болып табылады. Бұл қылмыстардың құқықтық сипатын, құрамдық белгілерін, криминологиялық және әлеуметтік аспектілерін кешенді зерттеу олардың алдын алу, тергеу және жазалау механизмдерін тиімді етуге мүмкіндік береді. Сондықтан қоғам мен мемлекет жыныстық сипаттағы қылмыстарға қарсы күресті құқықтық, әлеуметтік және білім беру салаларында кешенді жүргізуді жалғастыруы қажет, бұл жеке тұлғаның қадір-қасиетін қорғау мен қоғамдағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізгі жолы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Уголовное право Республики Казахстан: Особенная часть в 2 т. (главы 11-18). Учебник для вузов /отв. ред. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж., Коробеев А.И. – Алматы: Жеті жарғы, 2017. – 540 с.
2. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан./Под ред. С.М. Рахметова, И.И. Рогова. -Алматы: ТОО Издательство «Норма-К», 2016. -752 с.
3. Агапов А.Н., Брызгунова О.В., Живодрова Н.А. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика субъекта изнасилования // Актуальные вопросы современного российского права. - 2010. - Вып. 1. - С. 4-13.
4. Андреева М.А. Предупреждение половой преступности мерами уголовно-правового характера // Российский следователь. - 2010. - № 7. - С. 27-33.

5. Акутаев Р.М. Некоторые уголовно-правовые и криминологические аспекты уголовной ответственности. Российская юстиция. 2015. № 4. С. 31.

ӘОЖ 323.2:343.352

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ МАҚСАТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Асилбекова Лазатхан Рузиллаевна, «Құқық» кафедрасының оқытушысы
Орталық Азия инновациялық университеті Шымкент қ.

Резюме Субъект коррупционного правонарушения-это лицо, привлекаемое к ответственности в соответствии с требованиями, установленными законом, и использующее служебное положение в личных целях. Его основная особенность - наличие специального статуса и совершение правонарушений путем незаконного использования служебных полномочий. Глубокое понимание этого вопроса позволяет эффективно бороться с коррупцией и укреплять правовое государство

Summary The subject of a corruption offense is a person who is held accountable in accordance with the requirements established by law and uses his official position for personal purposes. Its main feature is the presence of a special status and the commission of offenses through the illegal use of official powers. A deep understanding of this issue makes it possible to effectively combat corruption and strengthen the rule of law

Сыбайлас жемқорлық — кез келген мемлекеттің дамуына кедергі келтіретін, қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Ол мемлекеттік басқарудың тиімділігін төмендетіп қана қоймай, азаматтардың билікке деген сенімін әлсіретеді, әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын бұзады. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жүргізу — мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл күрестің тиімділігі оның нақты мақсаттары мен жүйелі түрде айқындалған міндеттеріне байланысты.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың негізгі мақсаты — қоғамда заң үстемдігін қамтамасыз ету, мемлекеттік институттардың ашықтығы мен есептілігін арттыру, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін мемлекет сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, оның себептері мен жағдайларын жою, құқық бұзушылықтарды анықтау және кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту бағытында кешенді шараларды жүзеге асырады.

Аталған мақсаттың маңызды құрамдас бөлігі — сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету. Бұл үшін тек құқық қорғау шараларын күшейту жеткіліксіз. Сонымен қатар қоғамда адалдық, әділдік және жауапкершілік құндылықтарын қалыптастыру қажет. Яғни сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тек мемлекеттік органдардың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тағы бір маңызды мақсаты — мемлекеттік қызметтің беделін арттыру. Мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі мен адалдығы қоғамның билікке деген сенімін қалыптастырады. Сондықтан

мемлекеттік қызмет жүйесінде меритократия қағидаттарын енгізу, кадрларды іріктеу мен ілгерілетудің ашық тетіктерін қалыптастыру ерекше маңызға ие.

Осы мақсаттарға жету үшін бірқатар нақты міндеттер айқындалады. Бірінші міндет – сыбайлас жемқорлықтың алдын алу. Алдын алу шаралары құқық бұзушылықтың орын алуына жол бермеуге бағытталған. Оларға мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету, электрондық үкімет жүйесін дамыту, мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру жатады. Бұл шаралар адам факторын азайтып, жемқорлық тәуекелдерін төмендетеді.

Екінші маңызды міндет – сыбайлас жемқорлықтың себептері мен жағдайларын анықтау және жою. Бұл үшін арнайы талдау жүргізіліп, тәуекел аймақтары анықталады. Мысалы, мемлекеттік сатып алу, жер қатынастары, құрылыс саласы сияқты бағыттарда сыбайлас жемқорлық тәуекелі жоғары болуы мүмкін. Осы салаларда бақылау күшейтіліп, құқықтық реттеу жетілдіріледі.

Үшінші міндет – сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау және олардың жолын кесу. Бұл бағытта құқық қорғау органдары маңызды рөл атқарады. Олар жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізіп, құқық бұзушылық фактілерін әшкерелейді. Сонымен қатар азаматтардың арыз-шағымдарын қарау, қоғамдық бақылау тетіктерін дамыту да осы міндеттің бір бөлігі болып табылады.

Төртінші міндет – кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту. Жаза қолдану сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл жерде заңның бұлжымай орындалуы, жазаның әділ әрі сөзсіз болуы маңызды. Қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауапкершілік шаралары құқық бұзушылықтың сипаты мен ауырлығына қарай қолданылады.

Бесінші міндет – сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру. Бұл қоғамда жемқорлыққа төзбеушілік көзқарасты дамытуға бағытталған. Білім беру жүйесінде, бұқаралық ақпарат құралдарында, қоғамдық ұйымдар арқылы түсіндіру жұмыстары жүргізіледі. Жастар арасында адалдық қағидаттарын насихаттау ерекше маңызға ие, себебі олар болашақ қоғамның негізін құрайды.

Алтыншы міндет – халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Сыбайлас жемқорлық жаһандық сипатқа ие болғандықтан, онымен күресуде мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимыл маңызды. Қазақстан халықаралық ұйымдармен бірлесіп жұмыс істейді, тәжірибе алмасады және халықаралық стандарттарды енгізуге ұмтылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың маңызды бағыттарының бірі – цифрландыру. Ақпараттық технологияларды енгізу мемлекеттік қызметтердің ашықтығын арттырып, адам факторын азайтады. Мысалы, электрондық үкімет порталы арқылы көптеген қызметтер онлайн көрсетіледі, бұл сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін айтарлықтай төмендетеді.

Сонымен қатар мемлекеттік органдардың есептілігі мен ашықтығын арттыру да маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Қоғам алдында есеп беру, ашық деректерді жариялау, қоғамдық кеңестердің қызметін дамыту – бұл шаралар билік пен қоғам арасындағы сенімді нығайтады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда азаматтық қоғамның рөлі ерекше. Қоғамдық ұйымдар, бұқаралық ақпарат құралдары және белсенді азаматтар бақылау жүргізіп, заң бұзушылықтарды анықтауға көмектеседі. Бұл өз кезегінде мемлекеттік органдардың жұмысын жақсартуға ықпал етеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаттары мен міндеттері өзара тығыз байланысты және кешенді сипатқа ие. Негізгі мақсат – әділ, ашық және тиімді мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру. Ал міндеттер осы мақсатқа жетудің нақты бағыттарын айқындайды. Тек мемлекет пен қоғамның бірлескен күш-жігері арқылы ғана сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетіп, құқықтық мемлекет құруға болады.

Сыбайлас жемқорлық қазіргі қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Ол мемлекеттің тұрақты дамуына, экономикалық өсіміне және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кері әсер етеді. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – кез келген құқықтық мемлекеттің басты міндеттерінің бірі. Бұл тұрғыда сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектісінің түсінігін анықтау ерекше маңызға ие, себебі құқық бұзушылықтың субъектісі кім екендігін нақты белгілеу құқықтық жауапкершілікті дұрыс қолдануға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық ұғымына тоқталу қажет. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық – бұл лауазымды тұлғалардың немесе мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті адамдардың өз қызметтік жағдайын жеке пайдасы үшін заңсыз пайдалануы. Мұндай әрекеттерге пара алу, пара беру, қызметтік өкілеттіктерді теріс пайдалану, сеніп тапсырылған мүлікті иемдену немесе ысырап ету жатады.

Осы құқық бұзушылықтың негізгі элементтерінің бірі – субъект. Құқық бұзушылық субъектісі деп құқыққа қайшы әрекетті жасаған және заң бойынша жауапкершілікке тартылатын тұлғаны айтамыз. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектісі жалпы және арнайы болып екіге бөлінеді.

Жалпы субъект – бұл есі дұрыс, белгілі бір жасқа толған жеке тұлға. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін тұлға белгілі бір жасқа толуы тиіс және өзінің әрекеттерінің мәнін түсініп, оларды басқара алуы қажет. Бұл талаптар кез келген құқық бұзушылыққа ортақ болып табылады.

Ал арнайы субъект – сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың негізгі ерекшелігі болып табылады. Себебі мұндай құқық бұзушылықтарды көбінесе қызметтік өкілеттіктері бар тұлғалар жасайды. Арнайы субъектілерге мемлекеттік қызметшілер, лауазымды адамдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметкерлері, сондай-ақ мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті өзге де тұлғалар жатады.

Мемлекеттік қызметші – бұл мемлекеттік органда заңда белгіленген тәртіппен қызмет атқаратын және мемлекет атынан белгілі бір функцияларды орындайтын тұлға. Мұндай тұлғаларға ерекше сенім білдіріледі, сондықтан олардың заңсыз әрекеттері қоғамға үлкен зиян келтіреді. Осыған байланысты заңнамада олардың жауапкершілігі де қатаң белгіленген.

Лауазымды тұлға – бұл тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша ұйымдастырушылық-билік ету немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын адам. Олар шешім қабылдау, басқару, бақылау сияқты маңызды қызметтерді жүзеге асырады. Сондықтан олардың сыбайлас жемқорлық әрекеттерге баруы мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Сонымен қатар сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне мемлекеттік емес сектор өкілдері де жатқызылуы мүмкін. Мысалы, квазимемлекеттік сектор қызметкерлері, ұлттық компаниялар мен холдингтердің өкілдері, сондай-ақ мемлекеттік қаражатты пайдаланатын ұйымдардың қызметкерлері. Бұл тұлғалар да белгілі бір деңгейде мемлекеттік функцияларды орындайды немесе қоғамдық маңызы бар шешімдер қабылдауға ықпал етеді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектісінің тағы бір маңызды белгісі – оның қызметтік жағдайы. Яғни тұлға өзінің лауазымдық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, заңға қайшы әрекет жасайды. Бұл жерде құқық бұзушылықтың қауіптілігі арта түседі, себебі мұндай әрекеттер мемлекеттік билікке деген сенімді төмендетеді.

Субъектінің кінәсі де маңызды элемент болып табылады. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар әдетте қасақана жасалады. Яғни тұлға өзінің әрекетінің заңсыз екенін біле отырып, белгілі бір пайда табу мақсатында оны әдейі жүзеге асырады. Бұл жағдай құқық бұзушылықтың ауырлығын арттырады және қатаң жаза қолдануға негіз болады.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілерінің жауапкершілігі әртүрлі болуы мүмкін. Олар әкімшілік, тәртіптік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Қылмыстық жауапкершілік ең қатаң түрі болып табылады және ауыр құқық бұзушылықтар үшін қолданылады. Мысалы, ірі көлемде пара алу немесе ұйымдасқан сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалуы мүмкін.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамада мұндай құқық бұзушылықтардың алдын алу шаралары да қарастырылған. Оларға мемлекеттік қызметшілердің табыстары мен мүлкін декларациялау, мүдделер қақтығысын болдырмау, этикалық нормаларды сақтау және қызметтік әдептілік талаптарын орындау жатады. Бұл шаралар сыбайлас жемқорлық субъектілерінің пайда болуына жол бермеуге бағытталған.

Қазіргі таңда Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Арнайы уәкілетті органдар құрылып, заңнамалық база жетілдірілуде. Сонымен қатар қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінуде.

Қорытындылай келе, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектісі – бұл заңда белгіленген талаптарға сәйкес жауапкершілікке тартылатын және қызметтік жағдайын жеке пайдасы үшін пайдаланатын тұлға. Оның негізгі ерекшелігі – арнайы мәртебесінің болуы және қызметтік өкілеттіктерді заңсыз пайдалану арқылы құқық бұзушылық жасауында. Бұл мәселені терең түсіну

сыбайлас жемқорлықпен тиімді күрес жүргізуге және құқықтық мемлекетті нығайтуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы өзгертулері мен толықтыруларымен Конституциясы.
2. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодексіне өзгертулер енгізілді.
3. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі Заңы.
3. Е. Каиржанов Криминология. Алматы., 2001 г
4. Криминология: Учебник для юридических вузов / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова, М., 1995
5. Криминология: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Т.М. Миньковского. М., 1994 г
6. Сартбаева У.К., Садикова Д.Н. Қылмыстық құқық бұзушылықтың қылмыстық-процесс пен оған ұқсас категориялардан айырмасының теориялық мәселелері 3-том, 2021

ОӘЖ 343.851.5

ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ: ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПТІҢ РӨЛІ

А.Бекбутаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті
Қазақстан, Түркістан

Аңдатпа Бұл ғылыми мақалада жасөспірім қылмысының қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелері, оның туындауына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық факторлар және алдын алу тетіктері жан-жақты талданады. Зерттеу отбасының тәрбиелік әлеуеті мен мектептің профилактикалық қызметінің жасөспірім девиантты мінез-құлқын болдырмаудағы рөліне басымдық береді.

Зерттеу мақсаты жасөспірім қылмысының алдын алу жүйесін жетілдіру мақсатында отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігін талдау, тәрбиелік және профилактикалық ықпал ету стратегияларын анықтау, сондай-ақ әлеуметтік-педагогикалық тетіктердің тиімділігін бағалау.

Түйінді сөздер: жасөспірім қылмысы, алдын алу, отбасы, мектеп, девиантты мінез-құлық, профилактика.

КІРІСПЕ.

Жасөспірім қылмысы – қазіргі қоғамдағы өзекті әлеуметтік-құқықтық мәселелердің бірі. Оның қалыптасуына жас ерекшелігіне тән психологиялық тұрақсыздық, эмоциялық өзгергіштік, сондай-ақ әлеуметтік орта, отбасы және мектептегі тәрбиенің сапасы ықпал етеді.

Ғылыми зерттеулерге сәйкес, жасөспірім қылмысының негізгі детерминанттары төрт топқа бөлінеді: әлеуметтік (экономикалық қиындықтар, теңсіздік), психологиялық (агрессия, өзін-өзі бағалаудың төмендігі), отбасылық (бақылаудың әлсіздігі, жанжалдар), және мектептік (педагогикалық қолдаудың жеткіліксіздігі, құрдастар қысымы).

Отбасының тәрбиелік әлеуеті ерекше маңызды: эмоционалдық қолдау мен тиімді ата-ана бақылауы жасөспірімнің құқықтық мәдениетін қалыптастырады. Ал қолайсыз немесе конфликтілік отбасыларда девиантты мінез-құлыққа бейімділік жоғары болады.

Мектеп те маңызды әлеуметтік институт ретінде профилактикалық қызмет атқарады. Педагогикалық және психологиялық қолдау, құқықтық тәрбиенің жүйелілігі, оқушылардың қызығушылықтарын дамытуға бағытталған іс-шаралар қылмыстың алдын алуға мүмкіндік береді. Ерте диагностика және тәуекел тобындағы оқушылармен жеке жұмыс жүргізу – тиімді алдын алу шараларының бірі.

Жалпы, жасөспірім қылмысының алдын алу отбасы, мектеп және қоғамның өзара серіктестігіне негізделуі тиіс. Бірлескен мониторинг, ата-аналармен жұмыс, құқықтық білім беру және бос уақытты тиімді ұйымдастыру девиантты мінез-құлық деңгейін төмендетуге ықпал етеді [1].

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары мен қылмыстық жауаптылығы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі арқылы реттеледі. Кодекстің 15 және 81–89-баптарына сәйкес, қылмыстық жауаптылықтың жалпы жасы 16 жас, ал ауыр қылмыстар үшін 14 жас болып белгіленген. Жаза тағайындау кезінде жасөспірімнің психофизиологиялық ерекшеліктері мен қайта тәрбиелену мүмкіндігі ескеріледі [2].

Кәмелетке толмағандарға қатысты жаза түрлері жеңілдетілген сипатта қарастырылып, айыппұл, қоғамдық жұмыстар, бас бостандығын шектеу сияқты шаралар қолданылады, сондай-ақ тәрбиелік ықпал ету шаралары басым бағыт ретінде белгіленген.

Сонымен қатар, құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі нормалары қолданылады. Бұл кодексте жасөспірімдердің қоғамдық тәртіпті бұзуы, түнгі уақытта жүруі және ата-ананың тәрбиелік міндеттерін орындамауы сияқты жағдайларды реттейтін баптар қарастырылған [3].

Жасөспірім қылмысының алдын алу және олардың құқықтарын қорғауда негізгі құжаттардың бірі – Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Заң. Бұл заң баланың қауіпсіздігін, дамуын және зорлық-зомбылықтан қорғалуын мемлекеттік саясаттың басым бағыты ретінде айқындайды [4].

Сонымен қатар, Құқық бұзушылықтың алдын алу туралы Заң кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алуды жүйелі түрде реттеп, профилактикалық субъектілер мен олардың өзара іс-қимыл тетіктерін белгілейді [5].

Ал Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы Заң отбасындағы қолайсыз жағдайлардың алдын алып, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының себептерін төмендетуге бағытталған маңызды құқықтық құрал болып табылады [6].

Білім беру жүйесінде де профилактикалық жұмыс нормативтік актілер арқылы жүзеге асырылады: психологиялық қызмет, әлеуметтік педагог жұмысы

және тәуекел топтағы оқушылармен жұмыс мектептің алдын алу рөлін күшейтеді [7].

Қазақстанда кәмелетке толмағандарға қатысты ювеналды әділет жүйесі қалыптасқан. Оның құрамына ювеналды соттар, полиция инспекторлары, балаларды бейімдеу орталықтары мен қорғаншылық органдары кіреді. Жүйенің негізгі мақсаты – жазалау емес, жасөспірімді қайта тәрбиелеу, психологиялық қолдау көрсету және қоғамға бейімдеу [8].

Ұлттық заңнама БҰҰ-ның Балалар құқықтары туралы Конвенциясы, сондай-ақ Бейжің, Эр-Рияд және Токио қағидалары сияқты халықаралық стандарттарға сәйкестендірілген. Бұл құжаттар кәмелетке толмағандарға қатысты гуманистік және құқық қорғаушы бағыттың басымдығын айқындайды [9].

Жалпы, Қазақстанның құқықтық жүйесі жасөспірімдердің қылмыстық жауаптылығын реттеумен қатар, олардың құқықтарын қорғау, қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қайта әлеуметтендіруді кешенді түрде қамтиды [10].

Халықаралық тәжірибемен салыстырғанда, жүйенің күшті жақтарына мамандандырылған соттардың болуы, жазалау шараларының икемділігі және баламалы ықпал ету тетіктерінің дамуы жатады. Ал әлсіз тұстары ретінде профилактикалық жүйенің жеткіліксіздігі, өңірлік ресурстық теңсіздік және әлеуметтік қызметтердің өзара ықпалдасуының әлсіздігі атап өтіледі [11].

Материалдар мен әдістер.

Зерттеуде жасөспірім қылмысының алдын алуда отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігін бағалауға бағытталған кешенді әдіснама қолданылды. Алғашқы кезеңде қазақстандық және халықаралық ғылыми еңбектер, сондай-ақ нормативтік-құқықтық құжаттар (ҚР Қылмыстық кодексі, тиісті қаулылар мен халықаралық ережелер) талданып, негізгі ұғымдар мен индикаторлар айқындалды [12].

Эмпирикалық зерттеу бірнеше әдіс арқылы жүргізілді: – сауалнама (320 респондент: 7–11 сынып оқушылары, мұғалімдер және ата-аналар);

– жартылай құрылымдалған сұхбат (әлеуметтік педагогтар, психологтар және инспекторлармен 15 сұхбат);

– құжаттарды талдау (мектеп есептері, құқықбұзушылық статистикасы, тәрбие жоспарлары).

Жиналған деректер статистикалық және сапалық әдістермен өңделді: жиілік және салыстырмалы талдау, корреляциялық байланыстарды анықтау, мазмұндық кодтау тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Зерттеу нәтижелері отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігі жасөспірімдердің мінез-құлқымен тікелей байланысты екенін көрсетті.

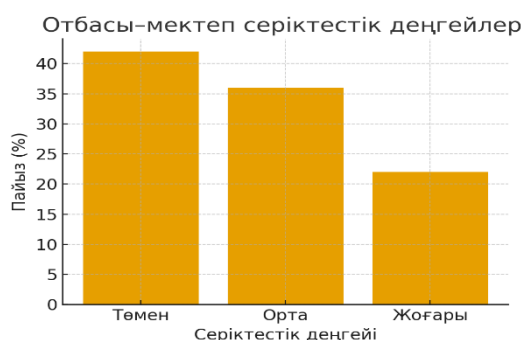
Отбасылық факторлар бойынша респонденттердің 46%-ы ата-ана бақылауының жеткіліксіздігін, 38%-ы эмоционалдық байланыстың әлсіздігін атап өтті. Авторитарлық және немқұрайдылық тәрбиелік стильдер девиантты мінез-құлық тәуекелін арттыратыны анықталды.

Мектептегі профилактикалық жұмыс көбіне формалды сипатта: мұғалімдердің 54%-ы ата-аналармен байланыс тек мәселе туындағанда күшейетінін көрсетті. Психологтар мен әлеуметтік педагогтар ресурстардың жеткіліксіздігін және жүйеліліктің әлсіздігін атап өтті.

Отбасы–мектеп серіктестігі үш деңгейде анықталды: төмен – 42%, орта – 36%, жоғары – 22%. Жоғары деңгейдегі серіктестік бар сыныптарда құқықбұзушылық деңгейі төмен екені байқалды.

Негізгі тәуекел топтарына қолайсыз отбасылар, оқу мотивациясының төмендігі және құрдастардың теріс ықпалы жатады.

Жалпы, нәтижелер тиімді профилактика үшін отбасы мен мектеп арасындағы тұрақты әрі жүйелі ынтымақтастықтың маңыздылығын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижесінде серіктестіктің үш типі анықталды: төмен – 42%, орта – 36%, жоғары – 22%.

Тәуекел тобы	Сипаттамасы
Толық емес отбасылар	Эмоционалдық қолдаудың жетіспеуі
Үлгерімі төмен оқушылар	Оқу мотивациясының әлсіздігі
Құрдастар ықпалы	Теріс мінез-құлықты модельдеу

Зерттеу нәтижелері отбасы–мектеп серіктестігінің жоғары деңгейі жасөспірім қылмысының алдын алуда тиімді фактор екенін көрсетті. Мультиагенттік модель ұсынылды.

Нәтижелерді талқылау.

Алынған деректер жасөспірім қылмысының алдын алуда отбасы–мектеп серіктестігінің шешуші рөл атқаратынын көрсетті. Бұл қорытынды Трэвис Хирши, Терри Моффит және Марьян Хуве еңбектеріндегі теориялық тұжырымдармен сәйкес келеді: әлеуметтік бақылау мен ата-аналық қолдау әлсіреген жағдайда жасөспірімдер девиантты мінез-құлыққа бейім болады. Бұл заңдылық қазақстандық контексте де расталды.

Зерттеу нәтижелері мектеп пен отбасы арасындағы өзара әрекеттестік төмен болған жағдайда профилактикалық жұмыстың көбіне реактивті сипатта жүргізілетінін көрсетті. Бұл жағдай БҰҰ-ның Бейжің ережелері талап ететін алдын алу мен ерте араласу қағидаларына толық сәйкес келмейді [13].

Алынған нәтижелер жүйелі серіктестік моделін дамытудың қажеттілігін негіздейді. Негізгі бағыттар: ата-аналармен цифрлық коммуникацияны кеңейту, мектеп психологтарының қызметін күшейту, отбасылық тәрбие бойынша

тренингтер ұйымдастыру және тәуекел топтарын ерте анықтау тетіктерін жетілдіру.

Жалпы, отбасы–мектеп ықпалдастығының жоғары деңгейі құқықбұзушылықтың алдын алуда тиімді екені дәлелденді. Бұл қорытындылар халықаралық зерттеулермен үйлесіп, ұсынылған серіктестік моделін білім беру ұйымдарында қолдануға болатын ғылыми-әдістемелік негіз ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Жүргізілген зерттеу жасөспірім қылмысының алдын алуда отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігі шешуші рөл атқаратынын көрсетті. Эмпирикалық деректер ата-аналық бақылаудың әлсіреуі, эмоционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі және мектептегі профилактикалық жұмыстың формалды сипаты девиантты мінез-құлық тәуекелін арттыратынын айқындады.

Зерттеу нәтижесінде отбасы–мектеп серіктестігінің үш деңгейі (төмен, орта, жоғары) анықталып, оның құқықбұзушылық деңгейімен тікелей байланысы дәлелденді. Жоғары деңгейдегі өзара әрекеттестік жағдайында құқықбұзушылық көрсеткіштері төмен болатыны байқалды.

Халықаралық теориялар, соның ішінде Терри Моффит, Трэвис Хирши және Марьян Хуве еңбектерімен үйлесімді түрде, профилактиканың ерте кезеңі мен жүйелі, көпсубъектілі өзара ықпалдастықтың маңыздылығы расталды [23].

Осыған байланысты зерттеу барысында отбасы–мектеп серіктестігінің тиімді моделі ұсынылды. Оның негізгі бағыттары: ата-аналармен тұрақты коммуникация орнату, мектеп психологтары мен әлеуметтік педагогтардың рөлін күшейту, тәуекел топтарын ерте анықтау және цифрлық кері байланысты дамыту.

Жалпы, жасөспірім қылмысының алдын алу тек мектеп шеңберінде емес, отбасы, білім беру ұйымдары және қоғамның бірлескен әрекеті арқылы ғана нәтижелі жүзеге асады. Ұсынылған модель осы бағыттағы профилактикалық жұмысты жетілдіруге арналған ғылыми негізделген тәсіл болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. UNICEF Kazakhstan. (2018). Evaluation of the Justice for Children Reform in Kazakhstan.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. (2014). № 226-V ҚРЗ, 3 шілде. Астана.
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. (2014). № 235-V ҚРЗ, 5 шілде. Астана.
4. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заң. (2002). № 345-II, 8 тамыз. Астана.
5. Қазақстан Республикасының “Құқық бұзушылықтардың алдын алу туралы” заңы. (2010). № 257-IV, 29 сәуір. Астана.
6. Қазақстан Республикасының “Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы” заңы. (2009). № 214-IV, 4 желтоқсан. Астана.
7. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2020). Психологиялық қызмет пен әлеуметтік педагог жұмысына қатысты нормативтік-құқықтық актілер жинағы. Астана: ҚР БҒМ.

8. БҰҰ. (1989). Балалар құқықтары туралы конвенция. Нью-Йорк: Біріккен Ұлттар Ұйымы.
9. United Nations. (1985). United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules). New York: UN.
10. United Nations. (1990). Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (Riyadh Guidelines). New York: UN.
11. Kazakhstan Ministry of Internal Affairs. (2022). Report on juvenile delinquency and prevention measures. Astana.
12. Moffitt, T. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.
13. UNICEF Kazakhstan. (2023). Child protection and juvenile justice report. Astana.

УДК 343.2/7

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОДИФИКАЦИИ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Битанатова Надежда Антоновна
магистр юридических наук
Учреждение колледжа «Мирас» г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Кодификациядағы құқықшығарушылық процесте негізгі маңызы бар қағидалар жүзеге асырылады. Кодификация салалық заңдарда құқық нормаларының міндеттеріне бағына отырып, құқық шығармашылығының тұрақты және басты түрі болып келеді. Яғни, құқықшығарушылық қағидалары бір мезгілде кодификация қағидалары болып айқындалады.

Resume: The Principles, having the foundation value for law creativity of process, without withdrawal are embodied in codification, The Codification, subordinated full expression of system of rules of norms in branch laws are the settled and dominating form of law creativity, Accordingly principles of law creativity can be simultaneously defined as principles of codification.

История уголовного законодательства показывает, что карательная идея в уголовно-правовой политике государства реализовывалась в основном не в период кодификации, а в условиях текущего регулирования. Например, в 30-е и 40-е годы в соответствии с директивами правящей партии принимались нормативные акты с крайне репрессивным содержанием, где так называемое исправительно-трудовое право действовало не в полной мере, и вводилось неизвестное исправительно-трудовому кодексу режимы и средства исполнения наказания.

Преувеличение роли запрещающих норм в регулировании общественных отношений не способствует уважению к закону. Воспитание уважения к закону, в том числе со стороны лиц, его преступающих, возможно лишь при условии стабильного и справедливого законодательства, а этим условиям отвечает законодательство, принимаемое не под влиянием кратковременных текущих потребностей, без произвола законодателя. Негативные последствия текущего правотворчества обязывает законодателя контролировать его темп: не допуская принципиальных изменений в Общей части уголовно-исполнительного законодательства и отказываясь от опережающих развитие социальной ситуации

или неадекватных ей криминализации и декриминализации. Удивительно, но к этим неоригинальным в связи с очевидной правильностью суждениям не восприимчива практика государственного правотворчества.

Сложилась традиция интенсивного внесения изменений и дополнений в кодифицированный уголовный закон. Уже сам факт большого количества изменений свидетельствует, что темп законотворческих работ превосходит изменение общественных отношений, если, конечно, не понимать под последними отношения между определенными субъектами по конкретным поводом.

Анализ практики правотворчества показывает, что проведение кодификации не приостанавливает правотворческой активности государства. Изменение законодательства зачастую производится без накопления эмпирической базы, достаточной для обоснования вывода о необходимости совершенствования законодательства. Государству бывает удобнее разрешать текущий проблемы не в соответствии с действующей редакцией уголовно-исполнительного закона, а внося изменения и дополнения в него.

Установка на интенсивное совершенствование кодифицированного уголовно-правового закона получает обоснование в юридической литературе. Например, Н.Б.Алиев указывал на необходимую непрерывность правотворческого процесса. Причем аргумент своих возможных оппонентов о дестабилизации законодательства автор посчитал обращенным в поддержку своего вывода: «... необходимость постоянного осуществления правотворческого процесса, вполне сочетается с возможностью создания стабильности уголовного закона. Более того, она обеспечивает ему стабильность». Кодификация характеризует правовое регулирование в стадии правотворчества [1].

Видимо, имеется в виду законодатель со здравым смыслом, который станет изменять законодательство именно тогда, когда это необходимо, и только с целью стабилизации ситуации.

И, тем не менее, повторяемость принятия очередных законов об изменении и дополнении УК РК, даже когда каждый из них в отдельности продиктован необходимостью решения какой-либо социально-политической ситуации, в целом имеет отрицательные последствия. Разрушается созданная при кодификации система законодательства, внедряется сознание обычности динамично развивающегося, а не стабильного законодательства. Кодифицированный уголовный закон, несовершенство которого подтверждается при обосновании вносимых изменений, утрачивает свою авторитетность. Государство может тем или иным образом отреагировать на изменения в общественных отношениях, но не обязательно и не в первую очередь, определяя новые правила уголовно-правовой ответственности. На наш взгляд более логично и обоснованным представляется, то, что невозможно изменять уголовное законодательство «методом проб и ошибок, опираясь исключительно на «здравый смысл», и что «результате развития системы права, усложнения регулируемых отношений и роста объема нормативного материала

дальнейшее совершенствование законодательства с необходимостью требует системного подхода и прочной научной основы» [2].

Недостаточная научная обоснованность практики законотворчества имеет и исторические предпосылки. Долгие годы научные рекомендации оставались не востребованными в законотворческом процессе, ученым отводилась роль исполнителей, претворяющих чужую политическую волю при создании нормативных актов, и комментаторов кодексов. Благоприятная обстановка для разработки теоретических основ правотворческого процесса сложилась в конце 50-х годов, когда готовилась общая кодификация правовой системы, принципами которой были заявлены демократизм и научная обоснованность. В 1963 году Всесоюзный институт юридических наук был преобразован во Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства. По мнению М.Н.Николаевой, А.С.Пиголкина и И.С.Самощенко, это способствовало интенсивному изучению проблем кодификации и систематизации законодательства [3]. Буквально в течение десяти лет была обеспечена научная база для подготовки законопроектов [4]. Следует отметить, что исследования осуществлялись без учета отраслевого своеобразия законопроектов. Так, есть много работ, посвященных научному обоснованию конкретных уголовно-правовых норм, но до сих пор не создана общая теория кодификации применительно ко всей системе норм уголовного права.

В общей теории права правотворчество обычно определяется как форма государственной деятельности, направленной на создание правовых норм, а также их дальнейшее совершенствование, изменение или отмену. Соответственно к предмету теории правотворчества относятся его понятия и принципы, виды правотворческой деятельности, стадии правотворческого процесса, законодательная техника [5].

Н.Б.Алиев в предмет правотворчества в уголовно-правовом праве включил «деятельность различных органов и общественных организаций по поиску оптимальных уголовно-правовых правил и созданию уголовно-правовых норм, по совершенствованию и развитию уголовного законодательства и отдельных его областей, а также процесс выработки элементов общественного и группового правосознания, имеющих отношение к законодательной деятельности, организационные, информационные, ресурсные и правовые основы функционирования общественного мнения, методику разработки уголовно-правовых норм» [1].

Представляется, что основными задачами правотворческого процесса являются воплощение государственной воли в правовые нормы, создание системы правовых отношений и активное правовое воздействие на поведение их субъектов. Названные задачи предполагают широкий подход к определению предмета теории правотворчества, в который должны включаться не только знания о законодательном выражении правовых норм, об организационно-процессуальных нормах подготовки и принятия законопроектов, но и фундаментальные знания о механизме правового регулирования [6].

Правотворчество есть часть правового регулирования, и основные характеристики механизма правового регулирования важны для понимания основ и закономерностей правотворчества.

Главные задачи кодификации – ведение правовых норм отрасли в сводный законодательный акт, придание ему свойств системности, устойчивости и эффективности.

Н.А.Лопашенко пишет, что теоретические основы кодификации включают в себя определение предмета, методов, функций и принципов кодификации. При этом предметом кодификации правовых норм она называет правовые нормы, ранее законодательно закрепленные (поскольку кодификация возможна лишь при наличии нормативных актов, содержащих в себе правовые нормы) и созданные во время осуществления кодификации, а методы, функции и принципы описывает как общие характеристики практической деятельности государственных органов по приданию правовым нормам законодательной нормы [7].

В общей теории права кодификация рассматривается как состоящая из издания сложных законом, систематизирующих по определенному плану отдельную отрасль или иную часть права государства, и противопоставляется регулированию, направленному на создание фрагментарного законодательства, устанавливающего частные правовые положения [8].

А.С.Пиголкин пишет о кодификации и принятии текущих законов как о взаимодействующих способах систематизации нормативных правовых актов и объясняет их востребованность следующим образом: «Кодификационный акт юридически оформляет и закрепляет наиболее существенные и устойчивые отношения в обществе. Из этого следует, что кодификационный акт должен содержать стабильные нормы, рассчитанные на достаточно продолжительный период времени (на определенную перспективу). Более подвижные области общественных отношений регулируются нормативными актами, создаваемыми в процессе текущего правотворчества» [9].

Кодифицированный акт предназначен занимать центральное место в системе нормативных актов отдельной отрасли законодательства, возглавлять иерархию ее актов, устанавливая те принципиальные положения, которые должны составить основу всей последующей правотворческой деятельности. Для современного казахстанского уголовно-исполнительного права это правило не характерно. Здесь не противопоставляются кодифицированное правовое регулирование и текущее. Своеобразие состоит в том, что новые законы, создаваемые в процессе текущего уголовно-правового регулирования, не взаимодействуют с Уголовным кодексом Республики Казахстана как самостоятельные составляющие уголовно-правовое законодательство, а включаются в Кодекс без структурного обособления в нем. Эти законы можно назвать и фрагментарными, но не, потому что они устанавливают частные или специальные правовые положения и регулируют наиболее подвижные области общественных отношений, а поскольку становятся фрагментом Кодекса.

Процесс кодификации подчинен задаче полного отраслевого обеспечения. Когда система уголовно-правовых норм определяется в одном законе, свойство системности распространяется и на закон. Подготовленный в ограниченный период времени, без существенных перерывов, когда могла бы измениться уголовная политика, одним авторским коллективом, он, как правило, отличается концептуальным единством. Законодательные предписания взаимодействуют, поскольку они соотносимы [10].

Законодательное определение уголовно-правовой нормы как завершенной системы предполагает полную регламентацию правовых предписаний, составляющих ее содержание: условий применения, самого требуемого правила поведения, правил назначения наказания. Механизм взаимодействия с другими уголовно-правовыми нормами задан включением в содержание нормы предписаний об условиях применения, общих для всех совокупности уголовно-правовых норм и общих правилах назначения наказания. Для выражения уголовно-правовой нормы в полном объеме наиболее удобна форма кодифицированного закона, разделенного на Общую и Особенную части.

Законодательное оформление новой нормы в условиях текущего правотворчества сводится, как правило, к введению в Уголовный кодекс отдельной статьи, в которой не могут быть в полном объеме определены все структурные части уголовно-правовой нормы. В отдельной статье уголовно-правовая норма определяется, как правило, не «от начала до конца», а в части диспозиции без повторения уже выраженного нормативного материала об условиях применения нормы и общих правилах назначения, или досоздаются гипотеза и санкция. Форма текущего уголовно-правового регулирования соответствует задаче совершенствования Особенной части Кодекса. Производится криминализация одних деяний и декриминализация других. Изменяется содержание структурных частей отдельных статей Особенной части УК РК. Изменение или дополнение статей Общей части и исключение из нее прежних оправдано в редких случаях, когда выявлены пробелы и противоречия, порождающие по ходу правоприменительной практики проблемы. В большинстве случаев изменение предписаний Общей части сопряжено с определением новых условий применения уголовно-правовых норм, то есть с концептуальным изменением Кодекса.

Использованная литература

1. Алиев Н.Б. Теоретические основы светского уголовного правотворчества. Ростов н/д: Изд-во ун-та, 1986.
2. Злобин Г.А. Научное обоснование уголовного правотворчества //Основания уголовно-правового запрета. М.: Наука, 1982. С.191.
3. Проблемы совершенствования советского законодательства /Отв.ред. И.С.Самошенко. М.:Юрид.лит., 1977.С.42.
4. Общая теория права: Учебник для юридических вузов /Под общ.ред. А.С.Пиголкина. М., 1995. С.200.
5. Мухтарова А.К. Правотворчество в социалистическом обществе: Содержание и оформление: Дис. на соискание уч.ст.канд.юрид.наук. Алма-Ата, 1978.

6. Лопашенко Н.А. Принципы кодификации уголовно-правовых норм. Саратов. Изд-во Саратов. Ун-та, 1989. С.18-19.
7. Додонов В.Н. Кодификация // Российская юридическая энциклопедия / Гл.ред. А.Я.Сухарев. М.: Изд.Дом ИНФРА-М, 1999. С.432.
8. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Под общ.ред. А.С.Пиголкина. М.: 1995. С.231.
9. Кленова Т.В. Основы теории кодификации уголовно-правовых норм. Дисс. на соиск.уч.ст.доктора юр.дис.-М., 2001.
10. Кусмангалиева Ж.Д. От систематизации законодательства к своду законов РК. Теоретические и практические аспекты: Автореф.дисс.на соиск.уч.ст.к.ю.н.-Алматы, 2003.

ОӘЖ 347.453(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ АЙНАЛЫМЫНДА ЖАЛДАУ ШАРТЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Битас А.Қ.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются особенности применения договора аренды в гражданском обороте Республики Казахстан. Анализируются правовая природа договора, его существенные условия, а также практика его использования в современных экономических отношениях. Выявляются проблемы правового регулирования и предлагаются пути их совершенствования.

Summary: The article discusses the specifics of the application of the lease agreement in the civil turnover of the Republic of Kazakhstan. The article analyzes the legal nature of the contract, its essential terms, as well as the practice of its use in modern economic relations. The problems of legal regulation are identified and ways of their improvement are proposed.

Нарықтық экономика жағдайында азаматтық айналым қатынастарының қарқынды дамуы шарттық құқық институттарының маңыздылығын арттыруда. Осындай маңызды құқықтық құралдардың бірі – жалдау шарты болып табылады. Жалдау шарты мүлктік қатынастарды реттеудің кең таралған нысаны ретінде азаматтық құқық жүйесінде ерекше орын алады. Ол тараптардың мүлкті уақытша пайдалану және иелену құқықтарын қамтамасыз етіп қана қоймай, экономикалық айналымның тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ететін құқықтық механизм ретінде қызмет етеді. Осыған байланысты жалдау шартын қолданудың құқықтық және практикалық ерекшеліктерін зерттеу өзекті ғылыми мәселе болып табылады [1].

Қазақстан Республикасының азаматтық айналымında жалдау шартын қолдану ерекшеліктері қазіргі нарықтық экономика жағдайындағы азаматтық-құқықтық қатынастардың маңызды институты болып табылады. Жалдау шарты (мүлктік жалдау немесе аренда шарты) – азаматтық айналымның тиімді құралы ретінде мүлкті уақытша иеленуге және пайдалануға беру арқылы экономикалық қызметтің дамуына, инвестициялардың тартылуына және ресурстарды рационалды пайдалануға ықпал етеді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің (бұдан әрі – АҚ) Ерекше бөлімінің 29-тарауында (540-569-баптар) реттелген бұл шарт азаматтық айналымның субъектілері – жеке және заңды

тұлғалар, мемлекеттік органдар арасындағы қатынастарды құқықтық тұрғыдан қалыптастырады [2].

Азаматтық айналымда жалдау шартының қолданылуы мүліктің айналымдылығын қамтамасыз етумен қатар, меншік құқығының шектеулі құқықтарын (иелену, пайдалану) бөлуге мүмкіндік береді, бұл шағын және орта бизнестің өсуіне, инвестициялық тартымдылыққа және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа ықпал етеді. Алайда, практикада шарттың нысаны, мерзімі, мемлекеттік тіркеу, салық салу және дауларды шешу мәселелері өзекті болып отыр.

Жалдау шартының маңызды ерекшеліктерінің бірі – оның объектісінің әртүрлілігі. Азаматтық айналымда жалға берілетін мүліктің құрамына материалдық игіліктердің кең ауқымы кіреді. Бұл шарттың икемділігін және әмбебаптығын көрсетеді. Сонымен қатар, жалдау қатынастарының субъектілері ретінде жеке тұлғалар да, заңды тұлғалар да қатыса алады, бұл оның қолданылу аясын одан әрі кеңейтеді [3].

Жалдау шартын қолданудың тағы бір ерекшелігі – оның мазмұнын айқындайтын елеулі талаптардың болуы. Оларға жалдау объектісі, жалдау ақысы, шарттың мерзімі және тараптардың құқықтары мен міндеттері жатады. Практикада осы талаптарды нақты және толық көрсету шарттың тиімді орындалуын қамтамасыз етеді. Алайда, кейбір жағдайларда шарттың талаптары жеткілікті деңгейде нақтыланбауы тараптар арасында даулардың туындауына әкеледі. Сондықтан шарт жасасу кезінде құқықтық сауаттылық пен дәлдік маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасының азаматтық айналымында жалдау шартын қолдану барысында құқықтық реттеудің белгілі бір мәселелері байқалады. Солардың бірі – жалдау қатынастарының кейбір түрлерінің жеткіліксіз регламенттелуі. Мысалы, қысқа мерзімді жалдау, субаренда (қайта жалға беру), сондай-ақ цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылатын жалдау қатынастары құқықтық тұрғыдан толық реттелмеген. Бұл жағдай құқық қолдану тәжірибесінде қиындықтар туындатып, тараптардың құқықтарын қорғауды күрделендіреді [4].

Жалдау шартын орындау барысында тараптардың құқықтары мен міндеттерінің теңгерімділігі маңызды мәнге ие. Жалға беруші мүлікті шарт талаптарына сәйкес пайдалануға жарамды күйде беруге міндетті болса, жалға алушы оны мақсатты түрде пайдаланып, белгіленген жалдау ақысын уақытында төлеуге тиіс. Сонымен қатар, мүлікті сақтау, оның техникалық жағдайын қамтамасыз ету, жөндеу жұмыстарын жүргізу сияқты міндеттер де тараптардың жауапкершілігін айқындайды. Осы міндеттердің дұрыс орындалмауы шарттың бұзылуына және құқықтық даулардың туындауына себеп болады.

Сот тәжірибесі жалдау шартын қолдану барысында туындайтын даулардың кең таралғанын көрсетеді. Көбінесе даулар жалдау ақысын төлемеу, мүлікті дұрыс пайдаланбау, шарт мерзімін бұзу және мүлікті қайтармау мәселелеріне байланысты туындайды. Мұндай жағдайларда соттар Азаматтық кодекстің нормаларына сүйене отырып, тараптардың құқықтары мен міндеттерін

анықтайды және әділ шешім қабылдауға ұмтылады. Дегенмен, кейбір жағдайларда құқықтық нормалардың әртүрлі түсіндірілуі сот тәжірибесінің біркелкі болмауына әкеледі.

Қазіргі таңда цифрлық экономиканың дамуы жалдау қатынастарына да әсер етуде. Онлайн платформалар арқылы мүлікті жалға беру кеңінен таралып, бұл жаңа құқықтық қатынастардың қалыптасуына әкелді. Алайда, мұндай қатынастардың құқықтық реттелуі жеткілікті деңгейде дамымаған, бұл өз кезегінде құқықтық олқылықтардың пайда болуына себеп болады. Сондықтан цифрлық ортадағы жалдау шарттарын реттейтін арнайы құқықтық нормаларды әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Жалдау шартын қолданудың маңызды аспектілерінің бірі – тараптардың жауапкершілігі. Азаматтық заңнамада шарт талаптарын бұзғаны үшін жауапкершілік шаралары қарастырылған. Бұл айыппұл, залалды өтеу немесе шартты бұзу түрінде көрініс табады. Алайда, практикада жауапкершілік шараларын қолдану әрдайым тиімді бола бермейді, себебі кейбір жағдайларда залалды дәлелдеу немесе оның мөлшерін анықтау қиындық тудырады. Сондықтан жауапкершілік институтын жетілдіру қажеттілігі байқалады.

Жалдау қатынастарының тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін құқықтық реттеуді жетілдіру маңызды. Бұл бағытта бірнеше шараларды атап өтуге болады. Біріншіден, жалдау шарттарының жекелеген түрлерін нақтылау және құқықтық нормаларды жүйелеу қажет. Екіншіден, сот тәжірибесін біріздендіру және құқық қолдану практикасын жетілдіру маңызды. Үшіншіден, тараптардың құқықтық мәдениетін арттыру және шарттық қатынастарды дұрыс қалыптастыруға ықпал ету қажет [5].

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибені зерттеу де жалдау шартын жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Дамыған елдердің құқықтық жүйесінде жалдау қатынастары нақты және тиімді реттелген, бұл олардың экономикалық тұрақтылығына оң әсер етеді. Қазақстан үшін де мұндай тәжірибені ескеру және ұлттық заңнамаға бейімдеу маңызды болып табылады.

Жалдау шартын қолданудың тағы бір өзекті мәселесі – оның құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Бұл шарттың заң талаптарына сәйкес жасалуы, тараптардың құқықтарының қорғалуы және дауларды тиімді шешу механизмдерінің болуы арқылы жүзеге асады. Құқықтық қауіпсіздік деңгейінің жоғары болуы азаматтық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз етеді және экономикалық қатынастардың дамуына оң әсер етеді.

Жалдау шартын азаматтық айналымда тиімді қолданудың мәселелерін шешу үшін бірқатар ұсыныстар бар. Біріншіден, заңнаманы жетілдіру: АҚ-ге цифрлық жалдау шартын толық реттеу үшін арнайы нормалар енгізу, тіркеуді электронды форматқа ауыстыру. Екіншіден, сот практикасын унификациялау: Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларында жалдау дауларын талдауды күшейту. Үшіншіден, мемлекеттік қолдау: шағын бизнес үшін жалдау субсидияларын кеңейту, лизингті дамыту бағдарламалары. Төртіншіден, халықаралық стандарттарды енгізу: UNIDROIT конвенцияларына сәйкес лизингті реттеу. Бесіншіден, білім беру: заңгерлер мен бизнес үшін семинарлар

өткізу, шарт үлгілерін стандарттау. Алтыншыдан, мониторинг: уәкілетті органдардың (Әділет министрлігі) жалдау шарттарының орындалуын цифрлық бақылауды күшейту. Осы шаралар азаматтық айналымның тиімділігін арттырады, инвестицияларды тартады және құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының азаматтық айналымында жалдау шартын қолдану ерекшеліктері оның универсалдылығымен, құқықтық икемділігімен және экономикалық маңызымен сипатталады. АҚ-нің 540-569-баптары мен арнайы заңдар берік негіз қалағанымен, практикадағы мәселелер – тіркеу, салық, даулар – кешенді реформаны қажет етеді. 2026 жылғы цифрлық өзгерістер болашақтағы дамудың негізі болады. Жалдау шартының тиімді қолданылуы азаматтық айналымның белсенділігін арттырып, Қазақстанның құқықтық мемлекет ретіндегі беделін нығайтады. Бұл институтты зерттеуді жалғастыру, эмпирикалық талдау және практикалық ұсыныстарды іске асыру арқылы біз нарықтық экономиканың тұрақты дамуына үлес қосамыз. Жалдау шарты – тек мүлікті беру құралы емес, азаматтық қоғамның әлеуметтік-экономикалық прогресінің кепілі.

Қазақстан Республикасының азаматтық айналымында жалдау шартын қолдану құқықтық және практикалық тұрғыдан күрделі әрі көпқырлы процесс болып табылады. Оның тиімділігі құқықтық реттеудің сапасына, тараптардың құқықтық мәдениетіне және сот тәжірибесінің тұрақтылығына байланысты. Жалдау шартын қолданудың өзекті мәселелерін шешу үшін заңнаманы жетілдіру, құқық қолдану практикасын дамыту және цифрлық экономиканың талаптарына бейімдеу қажет. Бұл өз кезегінде азаматтық айналымның тиімділігін арттырып, құқықтық мемлекет қағидаттарын нығайтуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алексеева, О.Г. Гражданское право: учебник: в 2 т. / О.Г. Алексеева, Е.Р. Аминов, М.В. Бандо и др.; отв. ред. Б.М. Гонгалов. – М.: Статут, 2018. – 357 с.
2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (ерекше бөлім) (2026.19.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Гражданское право. Том I. Общая часть. Учебник для вузов (академический курс). / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2013. – 776 с.
4. Белов В.А. Аренда как возратное обязательство//диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 2016. – 213 с.
5. Жайлин Г.А. Гражданское право Республики Казахстан. Часть Особенная. Том 1. - Алматы: Данекер, 2001. С. 214-215.

РЕФЕРЕНДУМ ИНСТИТУТЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ

Ботабай М.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается конституционно-правовая природа института референдума. В исследовании анализируется роль, конституционный статус и правовые основы референдума в демократическом обществе. Сравнительно изучается зарубежный опыт и национальная правовая практика, демонстрируется взаимодействие между процедурами проведения референдума и конституционными нормами.

Summary: The article examines the constitutional and legal nature of the institution of a referendum. The study analyzes the role, constitutional status and legal basis of a referendum in a democratic society. Foreign experience and national legal practice are studied comparatively, and the interaction between referendum procedures and constitutional norms is demonstrated.

Референдум ұғымының этимологиясы латынның «referendum» сөзінен шыққан, ол «қарауға, шешуге ұсыну» деген мағынаны білдіреді. Құқықтық ғылымда референдум халықтың тікелей дауыс беруі арқылы мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешудің нысаны ретінде анықталады. Әлемдік құқықтық тәжірибеде референдумның бірнеше түрі ажыратылады: конституциялық референдум, заңнамалық референдум, кеңесші референдум және міндетті референдум [1].

Референдум – бұл демократиялық қоғамдағы маңызды институт болып табылатын, халықтың мемлекеттік басқару процесіне тікелей қатысу құралы. Конституциялық-құқықтық тұрғыдан алғанда, референдум мемлекеттің заңнамалық негіздері мен азаматтардың құқықтары арасындағы өзара байланыс жүйесін қамтамасыз ететін ерекше құрал болып саналады. Референдум арқылы азаматтар конституциялық, заңнамалық немесе жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге тікелей қатыса алады, бұл олардың саяси еркіндігін және билікке ықпал ету мүмкіндігін күшейтеді.

Референдумның конституциялық-құқықтық табиғатын зерттеу барысында оның негізгі қағидалары мен құқықтық мәртебесін айқындау маңызды болып табылады. Біріншіден, референдум конституциялық деңгейде бекітілуі тиіс, яғни оның өткізілу тәртібі, қаралатын мәселелердің шектері және нәтижелердің құқықтық күші Конституцияда нақты көрсетілуі қажет. Бұл, өз кезегінде, референдумның заңдылығын және азаматтар үшін сенімділігін қамтамасыз етеді. Екіншіден, референдум – демократиялық басқару формасы ретінде халықтың мемлекет ісіне қатысуының нақты көрінісі. Осы тұрғыдан алғанда, референдум институты азаматтық қоғам мен мемлекеттік билік арасындағы байланысты нығайтып, заңнамалық реформаларды халықтың пікіріне сүйене отырып жүзеге асыруға мүмкіндік береді [2].

Референдумның құқықтық табиғаты оның өткізілетін процедуралары мен құқықтық негіздерімен тығыз байланысты. Қазіргі кезде халықаралық тәжірибе референдумды өткізу тәртібіне қатысты бірнеше негізгі қағидаларды ұсынады.

Біріншіден, референдум өткізу мәселесі Конституция немесе арнайы заң арқылы белгіленуі керек. Екіншіден, референдумның өткізілуі әділдік, жариялылық және теңдік принциптеріне сүйенуі қажет. Үшіншіден, референдум нәтижесі заңдық күші бар болып, мемлекеттік билік органдары тарапынан міндетті түрде орындалуы тиіс. Бұл қағидалар референдумның құқықтық мәртебесін айқындайды және оның мемлекеттік басқарудағы рөлін нақтылайтын маңызды элемент болып табылады [3].

Қазақстан Республикасының конституциялық дамуының қазіргі кезеңінде референдум институтының рөлі артып келеді. «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасы аясында халықтың тікелей қатысуы мемлекеттің саяси жүйесінің негізі ретінде қарастырылады. Референдумның конституциялық-құқықтық табиғаты осы тұжырымдамада халықтың егемендігінің тікелей жүзеге асуы ретінде көрініс табады.

Қазақстан Республикасының тәжірибесіне қарасақ, референдум институты Конституцияда және арнайы заңнамалық актілерде бекітілген. Конституцияға сәйкес, референдум мемлекеттің негізгі заңнамалық актілерін, соның ішінде Конституцияға енгізілетін өзгерістер мен толықтыруларды қабылдауда қолданылады. Сонымен қатар, референдум арқылы кейбір маңызды мемлекеттік шешімдер, мысалы, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құрамы немесе маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселелер бойынша азаматтардың пікірі алынады. Осылайша, референдум Қазақстандағы конституциялық-құқықтық жүйеде азаматтық қоғамның белсенділігін арттыру және мемлекеттік биліктің демократиялық негіздерін нығайту құралы ретінде қызмет етеді [4].

Референдумның конституциялық-құқықтық табиғаты оны заңнамалық деңгейде қамтамасыз ету арқылы айқындалады. Бұл тұрғыда референдумға қатысты негізгі құқықтық нормалар мыналарды қамтиды: өткізу тәртібі, дауыс беру процесі, нәтижелерді есепке алу және жариялау, сондай-ақ референдумға қатысты дау-жанжалдарды шешу механизмі. Мұндай құқықтық негіздер референдумның әділ және ашық өтуін қамтамасыз етеді, сондай-ақ азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, референдумның құқықтық мәртебесі оның шешімдерінің міндетті түрде орындалуымен байланысты, бұл мемлекеттік биліктің заңдылығын қамтамасыз ететін маңызды аспект болып табылады.

Шетелдік тәжірибе де референдум институтының құқықтық табиғатын зерттеуге маңызды негіз береді. Мысалы, Швейцарияда референдум тікелей демократияның негізгі механизмі ретінде қызмет етеді, онда азаматтар заң жобаларын немесе конституциялық түзетулерді мақұлдау немесе жоққа шығару үшін дауыс береді. Италия мен Ирландия сияқты елдерде конституциялық түзетулерді қабылдау тек референдум арқылы жүзеге асады. Мұндай тәжірибе референдумның конституциялық-құқықтық табиғатының халықаралық стандарттарын айқындайды және Қазақстанда да оны жетілдіру жолдарын көрсетуге мүмкіндік береді [5].

Референдумның конституциялық-құқықтық табиғатын зерттеудің теориялық аспектілері де маңызды болып табылады. Біріншіден, референдум

азаматтардың саяси құқықтарының жүзеге асуын қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, референдум азаматтық қоғамның қалыптасуы мен демократиялық принциптердің орнығуына ықпал етеді. Екіншіден, референдум мемлекеттік билік органдарының шешімдерінің халыққа есептілігін арттырады және биліктің ашықтығы мен жауапкершілігін күшейтеді. Үшіншіден, референдум шешімдерінің заңдық күші мемлекеттік басқару жүйесіндегі тұрақтылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді.

Референдум институтының құқықтық табиғатын нақтылау барысында оның Конституциядағы және заңдардағы орнына ерекше мән беріледі. Қазақстан Республикасының Конституциясында референдум өткізу құқығы халыққа берілген негізгі саяси құқық ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, референдумның өткізілуі мен оның нәтижелерін жүзеге асыруға қатысты арнайы заңдар қабылданған. Бұл заңдар референдумның әділ және ашық өтуін қамтамасыз етіп, азаматтардың саяси құқықтарын қорғауға бағытталған. Референдумның құқықтық мәртебесін нақтылау арқылы оның мемлекеттік басқарудағы рөлі күшейеді және демократиялық процестердің тұрақтылығы қамтамасыз етіледі.

Референдумның құқықтық табиғатын талдау барысында оның кейбір ерекшеліктерін атап өту қажет. Біріншіден, референдум шешімдері халықтың тікелей пікірі ретінде қарастырылып, олардың заңдық күші болады. Екіншіден, референдум өткізу процесі заңмен қатаң реттеледі, бұл оның әділдігін қамтамасыз етеді. Үшіншіден, референдум нәтижелері мемлекеттік билік органдары тарапынан міндетті түрде орындалады, бұл құқықтық жүйенің тұрақтылығын арттырады. Осындай ерекшеліктер референдум институтын конституциялық-құқықтық тұрғыдан маңызды және тиімді механизм ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы тәжірибе көрсеткендей, референдумның конституциялық-құқықтық табиғаты оның заңдық негіздерімен, өткізу тәртібімен және нәтижелердің құқықтық күшін қамтамасыз ететін механизмдерімен тығыз байланысты. Референдум азаматтардың мемлекет ісіне қатысу құқығын жүзеге асырудың негізгі құралы ретінде қызмет етеді, бұл демократиялық басқару принциптерін нығайтады. Сонымен қатар, референдум арқылы қабылданған шешімдер мемлекеттік биліктің ашықтығын қамтамасыз етеді және азаматтардың саяси қатысуын арттырады.

Референдумның конституциялық-құқықтық табиғатын жетілдіру үшін бірнеше бағыттарды қарастыру қажет. Біріншіден, референдум өткізу рәсімдерін нақтылау және стандарттау маңызды. Бұл дауыс беру процесінің әділдігі мен ашықтығын қамтамасыз етеді. Екіншіден, референдум нәтижелерін жүзеге асыру механизмдерін жетілдіру қажет, бұл азаматтардың құқықтарын қорғауға ықпал етеді. Үшіншіден, халықаралық тәжірибе мен стандарттарды ескере отырып, ұлттық заңнаманы дамыту маңызды, бұл референдумның тиімділігін арттырады және конституциялық-құқықтық табиғатын нығайтады.

Қорытындылай келе, референдум институты демократиялық қоғамдағы маңызды құрал болып табылады. Оның конституциялық-құқықтық табиғаты

азаматтардың саяси құқықтарын жүзеге асыру, мемлекеттік биліктің ашықтығын қамтамасыз ету және құқықтық тәртіпті сақтау арқылы айқындалады. Қазақстандағы тәжірибе референдумның құқықтық негіздерін нығайту және оның мемлекеттік басқарудағы рөлін күшейту қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе референдум институтын жетілдіру үшін маңызды үлгі болып табылады. Референдумның құқықтық мәртебесін нақтылау және құқықтық қамтамасыз ету механизмдерін дамыту арқылы демократиялық басқарудың тиімділігін арттыруға және азаматтық қоғамды нығайтуға мүмкіндік бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Толстик В.А., Трусов Н.А. Референдум как инструмент демократизации правотворчества // Юридическая техника. – 2014. - № 8. – С.450-4572.
2. Сагындыкова А.Н. Конституционное право Республики Казахстан Алматы: Білім. 1999.
3. Назаров Е.И. К вопросу о сущности и роли референдума в современном мире на примере практики его проведения в отдельно взятых государствах // Юридический вестник Самарского университета. 2016. Т.2 №2. С.25.
4. Баишев Ж. Конституционное право Республики Казахстан. Учебно- методическое пособие. Алматы: Жеті Жарғы. 2001
5. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрист, 1999. – 600 с.

ОӘЖ 304

МӘДЕНИ КОД ЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ: ҚАЗАҚСТАН ҰЛТ БОЛМЫСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Еркинбекова А.С.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье на примере казахстанского общества рассматривается взаимосвязь культурного кода и исторической преемственности. Анализируется роль культурного кода в формировании национальной идентичности, механизмы сохранения исторической памяти и процессы культурной трансформации в условиях глобализации. В результате исследования установлено, что культурный код в Казахстане является одним из ключевых факторов, обеспечивающих духовную целостность нации.

Summary: The article examines the interrelation between cultural code and historical continuity using the example of Kazakhstani society. It analyzes the role of the cultural code in the formation of national identity, the mechanisms for preserving historical memory, and the processes of cultural transformation in the context of globalization. The study concludes that the cultural code in Kazakhstan is one of the key factors ensuring the spiritual integrity of the nation.

Қазіргі кезеңде жаһандану үдерістерінің күшеюі ұлттық мәдениеттердің сақталуы мен дамуына жаңа талаптар қоюда. Осы тұрғыда мәдени код ұғымы ғылыми зерттеулердің маңызды категорияларының біріне айналып отыр. Мәдени код – белгілі бір қоғамның немесе ұлттың тарихи тәжірибесін, құндылықтар жүйесін, дүниетанымын, мінез-құлық нормаларын және

символдық құрылымдарын жинақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін кешенді семиотикалық жүйе ретінде түсіндіріледі. Ол тіл, дәстүр, әдет-ғұрып, рәміздер, мифтер мен тарихи жад арқылы көрініс табады және мәдениеттің ішкі «мазмұндық өзегін» құрайды.

Әлемдік ғылымда мәдени код ұғымы әртүрлі теориялық тұрғылардан қарастырылған. Мәселен, Клод Леви-Стросс мәдениетті таңбалық құрылымдар жүйесі ретінде талдай отырып, мәдени кодты адамдардың әлемді тану тәсілдерін айқындайтын жасырын логикалық құрылым деп есептейді [1]. Ал Ролан Барт мәдени кодты мәтіндер мен коммуникациядағы мағыналарды ашатын таңбалар жүйесі ретінде қарастырып, оның семиотикалық табиғатына ерекше назар аударады [2]. Юрий Лотман мәдени кодты мәдениеттің «есте сақтау механизмі» ретінде сипаттап, оны тарихи ақпаратты сақтау және қайта өндіру қызметімен байланыстырады [3]. Өз кезегінде, Клиффорд Гирц мәдениетті «мағыналар өрімі» деп түсіндіре отырып, мәдени кодты сол мағыналарды интерпретациялаудың негізгі кілті ретінде қарастырады [4].

Қазақстандық ғылыми кеңістікте мәдени код ұғымы ұлттық болмыс, тарихи жады және рухани жаңғыру мәселелерімен тығыз байланыста қарастырылады. Отандық ғалымдар бұл ұғымды көбіне этномәдени, философиялық және әлеуметтік-мәдени тұрғыларда талдайды.

Мәселен, Серік Нұрмұратов мәдени кодты ұлттық мәдениеттің терең құрылымдық негізі ретінде қарастырып, оны халықтың тарихи жадында сақталған рухани құндылықтар мен дүниетанымдық бағдарлардың жиынтығы деп анықтайды [5]. Оның пікірінше, мәдени код – ұлттық сананың тұрақтылығын қамтамасыз ететін және жаһандану жағдайында мәдени бірегейлікті сақтайтын тетік.

Ал Ғарифолла Есім мәдени кодты «қазақ болмысының рухани өзегі» ретінде сипаттай отырып, оны тіл, діл, дін және дәстүр бірлігінде қалыптасатын тұтас жүйе деп түсіндіреді [6]. Ғалымның көзқарасында мәдени код – адамның ұлттық дүниетанымын айқындайтын ішкі мазмұндық бағдар. Досмұхамед Кішібеков еңбектерінде мәдени код қоғамдық сананың тарихи қалыптасқан үлгісі ретінде қарастырылады. Ол мәдени кодты ұлттың әлеуметтік тәжірибесін, моральдық қағидаларын және құндылықтық бағдарларын реттейтін жүйе деп атап өтеді.

Сонымен қатар, Тұрсын Ғабитов мәдени кодты мәдениеттің аксиологиялық (құндылықтық) негізімен байланыстырып, оны ұлттық мәдениеттің мазмұндық «генетикалық қоры» ретінде түсіндіреді [7]. Оның пікірінше, мәдени код арқылы қоғам өзінің тарихи даму жолын сақтап, мәдени сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Қазақстандық зерттеулерде мәдени код ұғымы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» тұжырымдамасымен де сабақтастырыла қарастырылады [8]. Бұл бағдарламада мәдени код «ұлттық бірегейліктің негізі» ретінде айқындалып, оны сақтау мен жаңғырту стратегиялық міндеттердің бірі ретінде көрсетіледі.

Жалпы алғанда, қазақстандық ғалымдардың анықтамаларын жинақтай отырып, мәдени кодты:

- ұлттық тарихи жадының көрінісі;
- рухани құндылықтардың жүйесі;
- дүниетанымдық және мінез-құлықтық модельдердің жиынтығы;
- мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін механизм ретінде

тұжырымдауға болады.

Осы ғылыми тұжырымдарды жинақтай келе, мәдени кодты көпқабатты, динамикалық және тарихи негізделген жүйе ретінде сипаттауға болады. Оның негізгі құрамдас бөліктеріне тіл, құндылықтар, әлеуметтік нормалар, рәміздік белгілер және тарихи жады жатады. Мәдени кодтың басты қызметтері – ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, мәдени сабақтастықты қамтамасыз ету, әлеуметтік мінез-құлықты реттеу және коммуникациялық кеңістікті ұйымдастыру.

Қазақ мәдени коды осы жалпы теориялық негіздер аясында өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Біріншіден, қазақ мәдени кодының өзегінде көшпелі өркениетке тән дүниетаным жатыр. Табиғатпен үйлесімділік, кеңістік пен уақытты ерекше қабылдау, еркіндікке ұмтылыс сияқты құндылықтар осы кодтың іргелі элементтері болып табылады. Екіншіден, ауыз әдебиеті мен фольклор (жыр-дастандар, мақал-мәтелдер, эпостар) қазақ мәдени кодының негізгі тасымалдаушысы қызметін атқарады. Бұл тұрғыда тарихи жады тек жазба деректерде ғана емес, халықтың ауызша шығармашылығында да сақталады.

Үшіншіден, қазақ мәдени кодында туыстық қатынастар жүйесі мен әлеуметтік этика (үлкенді құрметтеу, қонақжайлық, асар дәстүрі) маңызды орын алады. Бұл құндылықтар қоғамдағы әлеуметтік байланыстарды реттеп, ұжымдық сананың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Төртіншіден, тіл – мәдени кодтың негізгі өзегі ретінде қазақ халқының дүниетанымын, танымдық модельдерін және тарихи тәжірибесін бейнелейді.

Мәдени код пен тарихи сабақтастық арасындағы байланыс ерекше мәнге ие. Тарихи сабақтастық – мәдени кодтың уақыт кеңістігінде үздіксіз берілу процесі. Яғни мәдени код ұрпақтан ұрпаққа трансляцияланып қана қоймай, әр тарихи кезеңде жаңғырып, жаңа мазмұнмен толығып отырады. Қазақ мәдениетінде бұл сабақтастық дәстүрлердің сақталуы мен жаңғыртылуы арқылы жүзеге асады. Мысалы, ұлттық мерекелер, салт-дәстүрлер мен рәсімдер қазіргі қоғамда жаңа формада көрініс тапқанымен, олардың ішкі мазмұны мен символдық мәні сақталады.

Мәдени код пен тарихи жады бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Тарихи жады өткен тәжірибені сақтап, оны қазіргі ұрпаққа жеткізсе, мәдени код сол тәжірибені күнделікті өмірде іске асырады.

Қазақстан жағдайында бұл байланыс келесі бағыттарда көрінеді:

- тарихи тұлғалар мен оқиғаларды дәріптеу
- ұлттық символдар мен рәміздердің қалыптасуы
- дәстүрлі мәдениеттің заманауи форматта қайта жаңғыруы

Бұл үдерістер ұлттық сананың нығаюына және қоғамның рухани бірлігінің қалыптасуына ықпал етеді.

Жаһандану Қазақстан қоғамына айтарлықтай әсер етуде. Ақпараттық технологиялардың дамуы, мәдени алмасудың күшеюі және урбанизация ұлттық мәдениетке жаңа өзгерістер әкелуде.

Бір жағынан, бұл үдерістер мәдени әртүрлілікті арттырып, жаңа мүмкіндіктер ашады. Екінші жағынан, дәстүрлі құндылықтардың әлсіреу қаупін тудырады.

Қазақстанда мәдени кодты сақтау мақсатында:

- ұлттық білім беру мазмұнын жетілдіру
- мәдени жобаларды қолдау тарихи-мәдени мұраны цифрландыру

сияқты шаралар жүзеге асырылуда.

Қазақстанның ұлт болмысы тарихи сабақтастық пен мәдени кодтың синтезі ретінде қалыптасқан. Бұл болмыс тек этникалық ерекшеліктермен ғана емес, сонымен қатар көпэтносты қоғам жағдайындағы мәдени өзара ықпалдастықпен де сипатталады. Иә, бұл тұжырымды нақты тарихи-мәдени мысалдар арқылы дәлелдеуге толық болады.

Мәселен, кеңестік кезеңдегі жаппай көші-қон және депортациялар. XX ғасырда Қазақстанға түрлі этностар (немістер, кәрістер, шешендер және т.б.) күштеп қоныс аударылды. Осы тарихи жағдайда қазақ халқының қонақжайлық, кеңпейілділік сияқты дәстүрлі құндылықтары айқын көрініс тауып, өзге этностармен бейбіт қатар өмір сүру тәжірибесі қалыптасты. Бұл үдеріс қазіргі көпэтносты қоғамның негізін қалады және мәдени кодтың гуманистік сипатын күшейтті.

Мәдени кодтың сақталуы ұлттық қауіпсіздік, әлеуметтік тұрақтылық және рухани даму үшін маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Жаһандану жағдайында бұл құндылықтарды сақтау және дамыту – стратегиялық маңызды міндет. Қазақстан тәжірибесі мәдени кодтың икемді әрі өміршең жүйе екенін дәлелдейді.

Жаһандану жағдайында қазақ мәдени коды бір жағынан трансформацияға ұшыраса, екінші жағынан өзінің тұрақты элементтері арқылы ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңызды құралына айналып отыр. Бұл үдеріс мәдени кодтың статикалық емес, динамикалық сипатқа ие екенін дәлелдейді. Демек, мәдени код – өткен мен бүгінді байланыстыратын, ұлттық мәдениеттің үздіксіз дамуын қамтамасыз ететін күрделі әрі көпқырлы феномен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Леви-Стросс К. Құрылымдық антропология. – Нью-Йорк: Basic Books, 2015.
2. Барт Р. Мифологиялар. – Нью-Йорк: Hill and Wang, 2012.
3. Лотман Ю. Ақыл-ой әлемі. – Блумингтон: Indiana University Press, 2010.
4. Гирц К. Мәдениеттерді интерпретациялау. – Нью-Йорк: Basic Books, 2017.
5. Нұрмұратов С. Е. Мәдениет философиясы. – Алматы: Раритет, 2015.
6. Есім Ғ. Қазақ философиясы. – Алматы: Ғылым, 2013.
7. Ғабитов Т. Х. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
8. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.

КӨШПЕЛІ МӘДЕНИЕТ ФЕНОМЕНІ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК САЛЫСТЫРМА

Еркинбекова А.С., Рамазанова Л.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается феномен кочевой культуры как особой цивилизационной модели, сформировавшейся в условиях адаптации к природно-географической среде. Кочевничество анализируется не только как тип хозяйственной деятельности, но и как целостная система с присущими ей мировоззрением, ценностями и социальными институтами.

В работе освещаются различные научные подходы к изучению кочевников, а также взгляды представителей европейской мысли. Показано, что современные исследования отходят от европоцентристских оценок и рассматривают кочевую культуру как самостоятельный и значимый элемент мировой истории. Сделан вывод о том, что кочевая культура является важной частью мирового цивилизационного наследия и в условиях глобализации сохраняет свою актуальность как модель устойчивого взаимодействия человека и природы.

Summary: The article examines the phenomenon of nomadic culture as a distinct civilizational model formed through adaptation to natural and geographical conditions. Nomadism is analyzed not only as a type of economic activity, but also as an integral system characterized by its own worldview, values, and social institutions.

The paper highlights various scientific approaches to the study of nomads, as well as the views of representatives of European thought. It is shown that modern research moves beyond Eurocentric interpretations and considers nomadic culture as an independent and significant element of world history. The study concludes that nomadic culture is an important part of the global civilizational heritage and, in the context of globalization, retains its relevance as a model of sustainable interaction between humans and nature.

Көшпелі мәдениет адамзат тарихындағы ерекше өркениеттік құбылыс болып табылады, ол табиғи-географиялық ортаға бейімделу нәтижесінде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық әрі мәдени жүйе ретінде сипатталады және тек шаруашылық түрі ғана емес, өзіндік дүниетанымы, құндылықтары мен әлеуметтік институттары бар тұтас өркениеттік модель ретінде көрінеді. Қазақстан аумағы ежелден көшпелі тайпалардың тарихи мекені болғандықтан, мұнда қалыптасқан мәдени дәстүрлер тек аймақтық деңгейде ғана емес, жаһандық маңызға ие болып табылады.

Қазақстан тәжірибесі негізінде зерттеу әлемдік мәдениет тарихын терең түсінудің маңызды бағыты саналады, өйткені Еуразия даласында қалыптасқан көшпелі өркениет адамзат дамуының баламалы үлгісін көрсетеді және ол туралы әр кезеңде әртүрлі ғылыми көзқарастар қалыптасты. Көшпелілікті зерттеуде ресейлік және еуразиялық бағыттағы ғалымдар, әсіресе Лев Гумилев еңбектері ерекше орын алады, ол өз зерттеулерінде көшпелі халықтарды «тарихтың шеткері элементі» емес, керісінше, Еуразия кеңістігіндегі этногенездің белсенді субъектісі ретінде қарастырды [1]. Оның «Этногенез және Жер биосферасы» және «Ежелгі түркілер» атты еңбектерінде көшпелілердің табиғи ортамен үйлесімді өмір сүретінін, олардың тарихи дамуы «пассионарлық теория» арқылы

түсіндірілетінін атап көрсетеді, яғни әрбір этнос белгілі бір энергияға ие болып, тарихи процестерде белсенді рөл атқарады [2]. Гумилевтің пікірінше, көшпелі қоғамдар тек жойқын күш емес, олар мәдени синтездің, өркениеттер арасындағы байланыстың негізгі дәнекері болған.

Сонымен қатар, көшпелі мәдениетті зерттеуде батыстық және еуропацентристік бағыттағы ғалымдардың көзқарастары да маңызды. Мысалы, Николай Данилевский өзінің «Ресей және Еуропа» еңбегінде өркениеттердің көптүрлілігі идеясын ұсына отырып, көшпелі халықтарды дербес мәдени-тарихи тип ретінде қарастырғанымен, оларды көбіне отырықшы өркениеттермен салыстырғанда дамуы төмен жүйе ретінде сипаттайды [3]. Ал Освальд Шпенглер «Еуропаның батуы» еңбегінде тарихты циклдік даму ретінде түсіндіріп, көшпелі қоғамдарды «мәдениетке дейінгі» немесе «өркениет шегіндегі» өтпелі құбылыс ретінде бағалайды, яғни оларды толыққанды мәдениет иесі ретінде емес, тарихи процестегі уақытша кезең ретінде қарастырады [4].

Еуропацентристік көзқарас өкілдерінің көпшілігі көшпелілерді көбіне «варварлық», «артта қалған» қоғам ретінде бағалап, олардың рөлін шектеулі деңгейде қарастырған, алайда бұл пікірлер кейінгі зерттеулерде қайта қаралып, көшпелі мәдениеттің күрделі әрі өзіндік логикасы бар жүйе екендігі дәлелденді. Қазіргі ғылыми парадигмада көшпелілер тек отырықшы өркениеттердің перифериясы емес, керісінше, жаһандық тарихи процестерге ықпал еткен дербес өркениеттік феномен ретінде танылады, бұл әсіресе Қазақстан аумағындағы тарихи тәжірибені терең зерттеу арқылы айқын көрінеді.

Көшпелі мәдениет немесе номадизм мал шаруашылығына негізделген, маусымдық қоныс аударумен сипатталатын өмір салты ретінде анықталады және ғылыми тұрғыда экологиялық, экономикалық және өркениеттік көзқарастар арқылы түсіндіріледі, яғни ол табиғи ортаға бейімделудің тиімді формасы, ресурстарды ұтымды пайдалану тәсілі және өзіндік мәдени-әлеуметтік жүйе болып табылады. Көшпелі қоғамның негізгі белгілеріне мал шаруашылығының басымдығы, кеңістіктік мобильділік, ру-тайпалық құрылым, ауызша мәдениеттің дамуы және табиғатпен үйлесімді өмір сүру жатады, ал олардың дүниетанымында кеңістік еркіндік символы ретінде, қозғалыс тіршіліктің басты шарты ретінде қабылданған.

Қазақстандағы көшпелі мәдениеттің қалыптасуы қола дәуірінен басталып, Андрон мәдениеті кезеңінде жартылай көшпелі шаруашылық ретінде көрініс тапса, кейін сак, ғұн және түркі дәуірлерінде толыққанды көшпелі өркениетке айналды. Оның экономикалық негізін экстенсивті мал шаруашылығы құрап, жылқы, қой, түйе және сиыр өсіру кеңінен дамыды, соның ішінде жылқы көлік, әскери күш және әлеуметтік мәртебе символы ретінде ерекше маңызға ие болды.

Көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымы ру-тайпалық жүйеге негізделіп, әлеуметтік қатынастар туыстық байланыстар арқылы реттелді, ал билік жүйесі ақсақалдар кеңесі, билер институты және хандық басқару арқылы жүзеге асырылып, дәстүрлі құқық нормалары мен демократиялық элементтерді үйлестірді. Көшпелілердің дүниетанымы табиғатпен тығыз байланысты болып, тәңіршілдік сенім, ата-баба рухына құрмет және табиғат күштерін киелі деп тану

ерекшеліктерімен сипатталды, сондай-ақ ауыз әдебиеті, соның ішінде эпостар, мақал-мәтелдер мен аңыздар кеңінен дамып, музыка мен қолөнер жоғары деңгейге жетті, ал киіз үй көшпелі мәдениеттің символына айналды.

Көшпелі мәдениет тек Қазақстанға тән құбылыс емес, ол Азия, Африка және Таяу Шығыс аймақтарында да кең таралған, сондықтан Қазақстан көшпелілерін басқа аймақтармен салыстыру олардың ортақ және ерекше белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, Орталық Азия көшпелілерімен ұқсастықтары мал шаруашылығы, киіз үй мәдениеті және әскери ұйымдасуынан көрінсе, қазақ қоғамында құқықтық дәстүрдің, атап айтқанда «Жеті жарғының» дамуы ерекшелік болып табылады, ал Таяу Шығыс бедуиндері мен Африка көшпелілері де мал шаруашылығына негізделгенімен, табиғи орта мен мәдени ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтарға ие. Жалпы алғанда, көшпелі мәдениеттерге табиғатқа тәуелділік, мобильділік және дәстүрлі білім жүйесі ортақ болса, олардың шаруашылық түрлері, әлеуметтік институттары мен рухани мәдениеті әртүрлі болып келеді.

Көшпелі мәдениет адамзат өркениетіне елеулі үлес қосып, атқа міну мәдениеті арқылы Еуразия кеңістігін біріктірді, әскери өнердің дамуына ықпал етті, Ұлы Жібек жолы арқылы мәдени алмасуды қамтамасыз етті және табиғатты ұтымды пайдалану тәжірибесін қалыптастырды, осы тұрғыда Қазақстан аумағындағы Ботай мәдениеті ерекше ғылыми маңызға ие. Аталған мәдениет энеолит дәуіріне жататын археологиялық кешен ретінде б.з.д. IV мыңжылдықта Солтүстік Қазақстан аумағында қалыптасқан және әлемдік ғылымда жылқыны алғаш қолға үйреткен орталықтардың бірі ретінде қарастырылады. Зерттеулерге сәйкес, ботайлықтар жылқыны тек азық көзі ретінде ғана емес, көлік және шаруашылық мақсатта пайдаланған, бұл өз кезегінде көшпелі өмір салтының қалыптасуына негіз қалаған маңызды жаңалық болды.

Ботай мәдениеті арқылы атқа міну дәстүрінің бастау алуы кейінгі сақ, ғұн және түркі дәуірлеріндегі көшпелі өркениеттің дамуына тікелей ықпал етіп, Еуразия даласында жоғары мобильділікке негізделген қоғамның қалыптасуына мүмкіндік берді [5]. Осылайша, ботайлықтардың жылқыны қолға үйретуі адамзат тарихындағы ірі технологиялық әрі мәдени серпіліс ретінде бағаланып, көшпелі мәдениеттің өркениеттік маңызын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Көшпелі сақ және ғұн тайпаларының әлемдік мәдениетке қосқан үлесін зерттеу қазіргі тарих ғылымындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады, себебі бұл халықтар Еуразия кеңістігіндегі саяси, мәдени және әскери процестерге тікелей ықпал еткен. Зерттеушілердің пікірінше, сақтар мен ғұндар тек жауынгер халықтар ғана емес, сонымен қатар жоғары деңгейде дамыған материалдық және рухани мәдениетті қалыптастырған өркениеттік қауымдастықтар болған.

Сақ тайпаларының мәдениеті туралы Әлкей Марғұлан, Сергей Кляшторный сияқты ғалымдар олардың көркемдік ойлау жүйесінің жоғары деңгейде болғанын атап көрсетеді [6,7]. Әсіресе «аң стилі» өнері сақтардың әлемдік мәдениетке қосқан ерекше үлесі ретінде қарастырылады. Бұл стильде

жануарлар бейнесі динамика мен символизмге толы түрде бейнеленіп, кейінгі көптеген халықтардың өнеріне әсер еткен. Сонымен қатар, сақтардың «Алтын адам» сияқты археологиялық мұралары олардың металл өңдеу, зергерлік өнер және эстетикалық талғамының жоғары болғанын дәлелдейді. Зерттеушілер сақ қоғамында әлеуметтік иерархия, әскери ұйым және діни нанымдардың күрделі жүйесі қалыптасқанын көрсетеді.

Ғұн тайпаларының әлемдік тарихтағы рөліне қатысты Лев Гумилев олардың Еуразия халықтарының этникалық және мәдени дамуына зор ықпал еткенін атап өтеді. Оның пікірінше, ғұндар тек көшпелі империя құрып қана қоймай, әртүрлі этностардың өзара ықпалдасуына жағдай жасап, жаңа мәдени синтездің қалыптасуына негіз болған. Ал батыс зерттеушілері, соның ішінде Отто Менхен-Хельфен ғұндардың әскери өнерін ерекше атап өтіп, олардың атты әскер тактикасы Еуропадағы соғыс жүргізу тәсілдерін түбегейлі өзгерткенін дәлелдейді.

Ғұндардың қозғалысы нәтижесінде орын алған «Халықтардың ұлы қоныс аударуы» тарихи процесі Еуропаның этникалық және саяси картасының өзгеруіне алып келді. Бұл құбылыс антикалық дәуірден орта ғасырларға өтудің маңызды факторы ретінде бағаланады. Сонымен қатар, ғұндар арқылы Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени байланыстар күшейіп, технологиялар мен идеялардың таралуы жеделдеді.

Жалпы алғанда, сақтар мен ғұндар әлемдік мәдениетке бірнеше бағытта үлес қосты: көркем өнер (аң стилі), әскери стратегия (жылдам атты әскер), мемлекеттік басқару тәжірибесі және мәдени алмасу процестері. Қазіргі зерттеулер бұл тайпаларды «варварлық» деңгейде емес, керісінше, өзіндік өркениеттік жүйесі бар, әлемдік тарихтың дамуына елеулі әсер еткен халықтар ретінде қарастырады.

Қазіргі жаһандану жағдайында көшпелі мәдениет белгілі бір өзгерістерге ұшырағанымен, оның элементтері этнографиялық дәстүрлерде, ұлттық ойындарда және мәдени символдарда сақталып, ұлттық бірегейліктің негізі әрі мәдени мұра ретінде қайта жаңғыруда.

Қорытындылай келе, көшпелі мәдениет Қазақстан тарихының өзегі және әлемдік өркениеттің маңызды бөлігі болып табылады, оның басты ерекшелігі табиғатпен үйлесімді өмір сүру, әлеуметтік икемділік және мәдени байлықта көрінеді, ал қазіргі кезеңде оны зерттеу тек тарихи тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар тұрақты даму мен экологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз ету тұрғысынан да өзекті ғылыми бағыт болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л.Н. Этногенез және Жер биосферасы – М.: Айрис пресс, 2007. – 560 б.
2. Гумилев Л.Н. Ежелгі түркілер – М.: Наука, 1967. – 504 б.
3. Данилевский Н.Я. Ресей және Еуропа – М.: Книга, 1991. 574 б.
4. Шпенглер О. Еуропаның батуы – М.: Мысль, 1993. – Т.1 – 663 б.; Т.2 – 634 б.
5. Зайберт В.Ф. «Ботай мәдениеті». – Алматы: Қазақ университеті, 1993, 200 б.
6. Марғұлан Ә. «Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті». Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 б.
7. Кляшторный С.Г. «Ежелгітүркілік руникалық ескерткіштер». – Л.: Наука, 1964. – 192 б.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Есполова Т.А.

магистрант, Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада киберқауіпсіздік ұғымы ақпаратты, жүйелер мен желілерді рұқсатсыз кіруден, шабуылдардан және деректердің бұзылуынан қорғау шараларының жиынтығы ретінде қарастырылады. Цифрландыру өмірдің барлық салаларын — мемлекеттік құрылымдар мен бизнестен бастап жеке коммуникацияға дейін қамтитын қазіргі қоғамдағы оның негізгі маңыздылығы атап өтіледі. Тиімді киберқауіпсіздік құпиялылықтың сақталуын, Инфрақұрылым жұмысының тұрақтылығын және пайдаланушылардың цифрлық сервистерге сенімін қамтамасыз ететіні атап өтілді.

Summary: The article discusses the concept of cybersecurity as a set of measures to protect information, systems and networks from unauthorized access, attacks and data leaks. Its key importance is emphasized in modern society, where digitalization covers all spheres of life — from government structures and business to personal communication. It is noted that effective cybersecurity ensures confidentiality, stability of the infrastructure and user trust in digital services.

В начале третьего десятилетия XXI века мировое сообщество переживает беспрецедентный цифровой переход, охватывающий все сферы социальной, экономической и политической жизни. Республика Казахстан, активно внедряющая цифровые технологии в экономику и государственное управление, не стала исключением. Однако там, где высокие технологии становятся базовым инструментом развития, появляются и новые угрозы, способные подрвать устойчивость общественных институтов, нарушить экономическую стабильность, скомпрометировать конфиденциальность личных данных и безопасность национальной инфраструктуры. В этом контексте кибербезопасность выступает фундаментальным элементом современной государственной политики, социально-экономической стратегии и повседневной практики цифрового общества.

В условиях бурного развития цифровых технологий кибербезопасность становится одним из ключевых факторов стабильного развития общества, экономики и государственного управления. На сегодняшний день цифровизация охватывает практически все сферы человеческой деятельности: образование, медицину, финансы, промышленность, государственное управление, социальное взаимодействие и досуг. Переход к цифровой экономике и постоянное увеличение объёма обмениваемой, хранимой и обрабатываемой информации создаёт беспрецедентные возможности для прогресса, но одновременно обнажает общество к новым рискам и угрозам. В этом контексте кибербезопасность выступает не только технической дисциплиной, но и важнейшей социальной, экономической и политической концепцией, направленной на защиту информационных систем, данных и пользователей от злоумышленников, ошибок и вредоносных воздействий [1].

Понятие кибербезопасности охватывает совокупность мер, процессов, практик и технологий, используемых для защиты компьютеров, серверов,

мобильных устройств, сетей и данных от цифровых атак. Эти меры включают технические решения, организационные процедуры, правовые механизмы, а также воспитание цифровой грамотности и культуры безопасности среди пользователей. С точки зрения широкого научного подхода, кибербезопасность не ограничивается только информатикой и техникой; она интегрирует знания из социологии, психологии, экономики, права и управления, что делает её междисциплинарной областью [2].

Понятие кибербезопасности определяется как состояние защищенности цифровых объектов, включая информацию, информационные системы, сети и инфраструктуру, от любых форм нарушений их конфиденциальности, целостности или доступности, что прямо закреплено в статье 97 Цифрового кодекса Республики Казахстан, принятого в январе 2026 года. Это определение не ограничивается техническими аспектами защиты данных, а охватывает комплексный подход, включающий правовые, организационные, технические, образовательные и международные меры по противодействию киберугрозам. В глобальном контексте кибербезопасность рассматривается как элемент устойчивого развития, поскольку цифровые технологии стали основой четвертой промышленной революции, где искусственный интеллект, Интернет вещей, облачные вычисления и большие данные формируют новую реальность.

Переходя к специфике Казахстана, следует отметить, что понятие кибербезопасности здесь эволюционировало от фрагментарных мер к комплексной национальной стратегии. основополагающим документом стала Концепция кибербезопасности «Киберцит Казахстана», утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан № 407 от 30 июня 2017 года. Этот документ заложил основу для системной защиты электронных информационных ресурсов, информационных систем и телекоммуникационных сетей, определив ключевые направления государственной политики: правовое регулирование, техническую защиту, развитие кадрового потенциала и международное сотрудничество. Концепция была дополнена Планом действий до 2022 года, а в 2023–2029 годах интегрирована в Концепцию цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности.

Кибербезопасность представляет собой совокупность принципов, стратегий, технических и организационных мер, направленных на защиту информационных систем, сетей, программ и данных от несанкционированного доступа и злоумышленного воздействия, а также обеспечение их доступности, целостности и конфиденциальности. В условиях стремительного роста цифровых активов и взаимосвязанности инфраструктур понятие кибербезопасности вышло за рамки узкоспециализированной IT-защиты и превратилось в сложную междисциплинарную область, включающую технические, социальные, юридические и стратегические элементы [3].

Кибербезопасность включает в себя конфиденциальность информации, гарантию ее целостности и обеспечение непрерывного функционирования систем. Современные подходы добавляют к этим принципам устойчивость,

управление инцидентами и соблюдение правовых и этических норм. Таким образом, кибербезопасность — это не только технологическая защита, но и социально-управленческая дисциплина, способная обеспечивать доверие граждан, предприятий и государства к цифровому пространству.

Рост цифровизации сопровождается увеличением числа угроз. Для Казахстана основными угрозами являются кибератаки на критическую инфраструктуру, компрометация персональных данных, распространение вредоносного программного обеспечения, цифровое мошенничество, информационные операции и уязвимости устройств Интернета вещей. Каждая из этих угроз способна нарушить ключевые функции общества: безопасность граждан, функционирование экономики, доверие к государственным институтам и социальную стабильность. Учитывая трансграничный характер цифрового пространства, многие угрозы носят международный характер, что требует активного участия Казахстана в глобальных и региональных механизмах сотрудничества.

Значение кибербезопасности для Казахстана многоаспектно. В экономической сфере она обеспечивает устойчивость финансовых систем, защищает бизнес-процессы и инвестиции, предотвращает репутационные потери и способствует конкурентоспособности на глобальном рынке. В социальной сфере кибербезопасность защищает персональные данные граждан, предотвращает кражу идентичности, финансовое мошенничество и обеспечивает стабильность общественного доверия. В сфере национальной безопасности она препятствует вмешательству во внутренние государственные процессы, кибершпионажу и атакам на критическую инфраструктуру. Кроме того, высокий уровень киберзащиты становится условием внедрения инновационных технологий, таких как искусственный интеллект, блокчейн, облачные вычисления и интернет вещей, что обеспечивает технологическое развитие и цифровое лидерство страны.

Казахстан активно формирует государственную стратегию цифровой безопасности через нормативно-правовую базу, стандарты и межведомственные инициативы. Разрабатываются законы и стандарты по защите персональных данных, критической инфраструктуры и обязательные меры по информационной безопасности, включая внедрение международных стандартов ISO/IEC 27001. Созданы центры реагирования на компьютерные инциденты (CERT), которые координируют усилия государственных органов, бизнеса и академического сообщества. Инвестиции направлены не только на технические средства защиты, но и на подготовку кадров, образовательные программы, повышение квалификации специалистов и научные исследования.

Технический арсенал включает системы обнаружения и предотвращения вторжений, межсетевые экраны, шифрование данных, многофакторную аутентификацию, обновление программного обеспечения, мониторинг событий безопасности и планы восстановления после сбоев. Однако эффективность мер зависит не только от технологий, но и от подготовки пользователей, управления рисками, анализа угроз и постоянной адаптации к новым вызовам. Важным

аспектом является образование и подготовка специалистов с глубокими техническими и аналитическими навыками, способных оценивать угрозы, управлять рисками и взаимодействовать с другими направлениями управления.

Социальная ответственность и цифровая грамотность граждан играют ключевую роль в предотвращении фишинга, мошенничества и распространения дезинформации. Международное сотрудничество необходимо для обмена информацией об угрозах, координации реагирования и выработки единых стандартов. Казахстан участвует в международных форумах и соглашениях, укрепляя собственные возможности и внося вклад в глобальную киберустойчивость [4].

Кибербезопасность в современном обществе Казахстана — это неотъемлемая часть устойчивого развития государства, охватывающая защиту персональных данных, критической инфраструктуры, цифровой экономики и национальной безопасности. Понимание кибербезопасности как социотехнического явления требует интеграции технических, правовых, образовательных и управленческих подходов. Цифровая безопасность обеспечивает использование инноваций, повышение качества государственных услуг, укрепление социального капитала и устойчивость общества. Государственная политика, международное сотрудничество, образовательные инициативы и внедрение технологий демонстрируют стратегическую зрелость страны, однако динамичность киберугроз требует постоянного совершенствования механизмов защиты, адаптации и обучения. Кибербезопасность — это постоянный процесс адаптации, обучения, инноваций и сотрудничества, который позволяет Казахстану развивать цифровое общество, эффективно защищая свои интересы в постоянно меняющемся мире.

Список использованной литературы

1. Гафнер, В.В. Информационная безопасность: Учебное пособие / В.В. Гафнер. — Рн/Д: Феникс, 2017. — 324 с.
2. Громов, Ю.Ю. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие / Ю.Ю. Громов, В.О. Драчев, О.Г. Иванова. — Ст. Оскол: ТНТ, 2017. — 384 с.
3. Баландин А. Ю. Кибербезопасность и информационная безопасность. Демаркация правовых категорий / А. Ю. Баландин // Правовая политика и правовая жизнь. — 2023. — № 3. — С. 260–270.
4. Алпеев А. С. Терминология безопасности: кибербезопасность, информационная безопасность / А. С. Алпеев // Вопросы кибербезопасности. — 2014. — № 5. — С. 39–42.

ӨОЖ 316.77

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕРІ

Әлібекова А.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается влияние социальных сетей на ценностные ориентации и социальное поведение современной молодежи. В условиях развития цифрового

общества социальные сети становятся важной частью повседневной жизни молодых людей и оказывают значительное влияние на формирование их мировоззрения, коммуникативной культуры и социальных установок.

В работе анализируются особенности использования социальных сетей молодежью, а также их роль в формировании ценностных ориентиров, моделей поведения и социальных взаимодействий. Особое внимание уделяется как положительным, так и отрицательным аспектам влияния социальных сетей, включая вопросы информационной безопасности, распространения недостоверной информации и формирования медиаграмотности.

Отмечается, что социальные сети являются важным фактором социализации молодежи в современном обществе. В связи с этим подчеркивается необходимость формирования медиакультуры и развития критического мышления у молодых людей для эффективного и безопасного использования цифровых коммуникационных платформ.

Summary: The article examines the influence of social networks on the values and social behavior of modern youth. In the context of the development of a digital society, social networks have become an integral part of young people's daily lives and significantly influence the formation of their worldview, communication culture, and social attitudes.

The study analyzes the characteristics of social network use among young people and their role in shaping value orientations, behavioral models, and social interactions. Particular attention is given to both the positive and negative effects of social networks, including issues of information security, the spread of misinformation, and the development of media literacy.

The article emphasizes that social networks play an important role in the socialization of youth in modern society. Therefore, the development of media culture and critical thinking skills among young people is essential for the effective and safe use of digital communication platforms.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында әлеуметтік желілер қоғамдық өмірдің маңызды элементіне айналды. Интернеттің дамуы мен цифрлық технологиялардың кеңінен таралуы адамдар арасындағы қарым-қатынас тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Әсіресе жастар арасында әлеуметтік желілердің рөлі ерекше байқалады. Олар ақпарат алмасудың, пікір білдірудің және әлеуметтік байланыстарды қалыптастырудың негізгі алаңына айналып отыр. Сондықтан әлеуметтік желілердің жастардың құндылықтары мен әлеуметтік мінез-құлқына әсерін зерттеу қазіргі қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады [1].

Жастар – қоғамның ең белсенді және өзгерістерге бейім әлеуметтік тобы. Олар жаңа технологияларды тез қабылдайды және ақпараттық кеңістіктің негізгі пайдаланушылары болып табылады. Әлеуметтік желілер жастардың күнделікті өмірінің маңызды бөлігіне айналып, олардың дүниетанымына, құндылықтарына және мінез-құлқына айтарлықтай ықпал етеді. Бүгінде жастардың көпшілігі ақпаратты дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарынан емес, әлеуметтік желілер арқылы алады. Бұл жағдай жастардың ақпаратты қабылдау ерекшеліктеріне де әсер етеді [2].

Әлеуметтік желілердің жастарға әсері бірнеше бағытта көрінеді. Біріншіден, олар жастардың ақпараттық кеңістігін қалыптастырады. Әлеуметтік желілер арқылы жастар әлемдегі түрлі оқиғалар туралы жедел ақпарат алып, өз пікірлерін білдіруге мүмкіндік алады. Бұл олардың әлеуметтік белсенділігін арттырып, қоғамдық мәселелерге деген қызығушылығын күшейтеді [3].

Екіншіден, әлеуметтік желілер жастардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Онлайн қарым-қатынас қазіргі жастар үшін

маңызды әлеуметтік тәжірибеге айналды. Олар виртуалды кеңістікте жаңа достар тауып, түрлі пікір алмасу алаңдарына қатысады. Мұндай коммуникация жастардың әлеуметтік байланыстарын кеңейтіп, олардың мәдени және ақпараттық көкжиегін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар әлеуметтік желілердің жағымды әсерлерімен қатар белгілі бір қауіптері де бар. Мысалы, жалған ақпараттың таралуы, кибербуллинг, интернет-тәуелділік және жеке деректердің қауіпсіздігі сияқты мәселелер қазіргі жастар арасында өзекті болып отыр. Әлеуметтік желілердегі ақпараттың шынайылығын тексеру әрдайым мүмкін бола бермейді, сондықтан жастар кейде жалған немесе манипулятивті ақпараттың ықпалына түсуі мүмкін.

Тағы бір маңызды мәселе – әлеуметтік желілердің жастардың құндылықтық бағдарларына әсері. Әлеуметтік желілерде таралатын түрлі мәдени үлгілер мен өмір салты жастардың дүниетанымына әсер етеді. Кейбір жағдайларда бұл ұлттық және мәдени құндылықтардың өзгеруіне немесе әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан жастардың медиамәдениетін қалыптастыру және ақпараттық сауаттылығын арттыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Ақпараттық қоғам жағдайында жастардың цифрлық мәдениетін дамыту ерекше маңызға ие. Бұл тек техникалық дағдыларды меңгерумен шектелмейді. Сонымен қатар ақпаратты талдау, оның шынайылығын бағалау және ақпараттық қауіпсіздік ережелерін сақтау сияқты дағдыларды қалыптастыруды қамтиды. Білім беру жүйесі мен қоғам жастардың медиасауаттылығын арттыруға ерекше көңіл бөлуі тиіс.

Әлеуметтік желілер жастардың шығармашылық және кәсіби дамуына да ықпал етеді. Қазіргі таңда көптеген жастар әлеуметтік желілер арқылы өз жобаларын таныстырып, кәсіпкерлік бастамаларын жүзеге асырып келеді. Бұл платформалар жаңа идеяларды таратуға және кәсіби байланыстар орнатуға мүмкіндік береді. Сондықтан әлеуметтік желілерді тек қауіп көзі ретінде емес, сонымен қатар даму құралы ретінде қарастыру қажет.

Қорытындылай келе, әлеуметтік желілер қазіргі жастардың өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар жастардың ақпарат алу тәсілдерін, қарым-қатынас мәдениетін және құндылықтық бағдарларын қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар әлеуметтік желілердің жағымды мүмкіндіктерімен бірге белгілі бір қауіптері де бар. Сондықтан жастардың медиасауаттылығын арттыру, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және әлеуметтік желілерді тиімді пайдалану мәдениетін қалыптастыру қазіргі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кастельс М. Власть коммуникации. – ЛитРес, Издательский дом Высшей школы экономики, 2020..
2. Тоффлер Э. Третья волна. – ЛитРес, АСТ, 2025.
3. Постман Н. Өлімге дейін көңіл көтеру: Шоу-бизнес дәуіріндегі қоғамдық дискурс. – М.: Эксмо, 2004.

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ МЕДИАМӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлібекова А.Н.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются проблемы формирования медиакультуры молодежи в условиях цифрового общества. В современный период стремительное развитие информационных технологий существенно изменило способы получения, обработки и распространения информации среди молодежи. Социальные сети и цифровые платформы стали важным элементом повседневной жизни молодых людей, оказывая значительное влияние на их мировоззрение, ценностные ориентиры и коммуникативную культуру.

В работе анализируется сущность понятия медиакультуры, а также ее роль в формировании информационной грамотности и критического мышления у молодежи. Особое внимание уделяется вопросам медиаграмотности, информационной безопасности, распространения недостоверной информации и влияния цифровых медиа на социальное поведение молодежи.

Отмечается, что развитие медиакультуры является важным условием формирования ответственного и сознательного пользователя информационного пространства. В статье подчеркивается необходимость повышения уровня медиаграмотности молодежи через систему образования, социальные институты и современные образовательные программы.

Summary: The article examines the issues of developing media culture among young people in the context of a digital society. In the modern era, the rapid development of information technologies has significantly changed the ways young people obtain, process, and distribute information. Social networks and digital platforms have become an essential part of the daily lives of young people, significantly influencing their worldview, value orientations, and communication culture.

The paper analyzes the essence of the concept of media culture and its role in developing information literacy and critical thinking among youth. Particular attention is paid to issues of media literacy, information security, the spread of misinformation, and the impact of digital media on the social behavior of young people.

It is emphasized that the development of media culture is an important condition for forming responsible and conscious users of the information space. The article highlights the need to improve the level of media literacy among young people through the education system, social institutions, and modern educational programs.

Қазіргі кезеңде қоғамның дамуы ақпараттық технологиялардың қарқынды таралуымен және цифрлық коммуникация құралдарының кеңінен қолданылуымен сипатталады. Интернет пен әлеуметтік желілер адамдар арасындағы қарым-қатынас формаларын түбегейлі өзгертіп, ақпарат алмасудың жаңа мүмкіндіктерін қалыптастырды. Осындай жағдайда медиамәдениет ұғымы ерекше маңызға ие болып отыр. Медиамәдениет – адамның ақпараттық кеңістікте дұрыс бағдар алып, ақпаратты талдау, бағалау және тиімді пайдалану қабілетін білдіретін маңызды әлеуметтік құбылыс.

Цифрлық қоғам жағдайында жастар ақпараттық кеңістіктің ең белсенді қатысушыларының бірі болып табылады. Олар әлеуметтік желілерді, онлайн платформаларды және түрлі цифрлық ресурстарды күнделікті өмірінде кеңінен пайдаланады. Жастардың көпшілігі ақпаратты интернет арқылы алады, пікір

алмасады және қоғамдық өмірге қатысты өз көзқарастарын білдіреді. Бұл жағдай жастардың медиамәдениетін қалыптастыру мәселесінің өзектілігін арттырады.

Медиамәдениет тек ақпаратты тұтынумен ғана шектелмейді. Ол ақпаратты сыни тұрғыдан талдау, оның шынайылығын анықтау және ақпараттық қауіпсіздік ережелерін сақтау сияқты дағдыларды қамтиды. Қазіргі ақпараттық кеңістікте жалған ақпараттың, манипулятивті контенттің және түрлі деструктивті идеялардың таралуы жиі кездеседі. Сондықтан жастардың медиасауаттылығын арттыру қазіргі қоғам үшін маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Әлеуметтік желілер жастардың медиамәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Instagram, TikTok, YouTube сияқты платформалар жастардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл платформалар ақпарат тарату, пікір білдіру және шығармашылық белсенділікті дамыту үшін кең мүмкіндіктер береді [1]. Сонымен қатар олар жастардың әлеуметтік байланыстарын кеңейтіп, жаңа идеялар мен мәдени үрдістердің таралуына ықпал етеді.

Алайда әлеуметтік желілердің жағымды әсерімен қатар белгілі бір қауіптері де бар. Мысалы, интернет-тәуелділік, кибербуллинг, жалған ақпараттың таралуы және жеке деректердің қауіпсіздігі мәселелері қазіргі жастар арасында кең таралған проблемалардың бірі болып табылады. Мұндай жағдайларда жастардың медиамәдениетін қалыптастыру және ақпараттық сауаттылығын арттыру аса маңызды [2].

Медиамәдениетті дамытуда білім беру жүйесінің рөлі ерекше. Қазіргі білім беру жүйесі жастарды тек академиялық біліммен ғана емес, сонымен қатар ақпараттық кеңістікте дұрыс бағдар алуға үйретуі тиіс. Білім беру бағдарламаларына медиасауаттылық пен цифрлық мәдениет элементтерін енгізу жастардың ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл олардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді [3].

Жастардың медиамәдениетін қалыптастыруда отбасының және әлеуметтік ортаның да ықпалы зор. Ата-аналардың балалардың интернеттегі белсенділігіне назар аударып, олардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуі маңызды. Сонымен қатар қоғамда медиамәдениетті дамытуға бағытталған түрлі әлеуметтік жобалар мен ақпараттық бағдарламаларды жүзеге асыру қажет.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялар жастардың шығармашылық және кәсіби дамуына да кең мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар арқылы жастар өз идеяларын жүзеге асырып, жаңа жобаларды дамытуға мүмкіндік алады. Көптеген жастар интернет арқылы кәсіпкерлік қызметпен айналысып, өз брендтерін қалыптастырып келеді. Бұл жағдай медиамәдениеттің жастардың кәсіби дамуына да оң әсер ететінін көрсетеді [4].

Сонымен қатар медиамәдениет жастардың азаматтық белсенділігінің қалыптасуына ықпал етеді. Әлеуметтік желілер арқылы жастар қоғамдық мәселелерді талқылап, түрлі әлеуметтік бастамаларға қатыса алады. Бұл олардың

қоғамдық өмірге белсенді араласуына және азаматтық жауапкершілігінің артуына әсер етеді.

Осылайша цифрлық қоғам жағдайында жастардың медиамәдениетін қалыптастыру қоғам дамуының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Медиамәдениетті дамыту жастардың ақпараттық сауаттылығын арттыруға, олардың әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруға және ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сондықтан білім беру жүйесі, мемлекеттік институттар және азаматтық қоғам ұйымдары жастардың медиамәдениетін дамытуға бағытталған кешенді шараларды жүзеге асыруы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Кастельс М. Интернет галактикасы: Интернет, бизнес және қоғам туралы ойлар. – М.: ЭЖМ ММ, 2004.
2. Гидденс Е. Қазіргі заманның салдары. – М.: Праксис, 2011.
3. Путнам Б. Жалғыз боулинг: американдық қоғамдастықтың құлдырауы. – М.: ВЦИОМ, 2001.
4. Постман Н. Технология және қоғам: БАҚ мәдениетті қалай өзгертеді. – М.: Эксмо, 2010.

ӘОЖ: 347.6

НЕКЕ ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ

Әлімбек Лаура Болаттемірқызы
заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
ОАИУ

Резюме: Институт брака является одной из старейших и наиболее важных правовых и социальных структур человеческого общества. Он рассматривается как основной механизм в обществе, регулирующий отношения человека и семьи, обеспечивающий социальную стабильность.

Summary: The institution of marriage is one of the oldest and most important legal and social structures of human society. It is considered as the main mechanism in society that regulates human-family relations and ensures social stability.

Кілт сөздер: Неке қию. Отбасы құқығы: Ерлі-зайыптылар. Мемлекеттік тіркеу. АХАТ органдары

Неке институты адамзат қоғамының ең көне және маңызды құқықтық әрі әлеуметтік құрылымдарының бірі болып табылады. Ол қоғамдағы адам мен отбасы қатынастарын реттейтін, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін негізгі тетік ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында, сондай-ақ «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінде неке мен отбасының құқықтық негіздері нақты бекітілген.

Неке қиюдың құқықтық шарттары, рәсімдері мен оның жарамсыз деп танылу негіздері терең қарастырылады. Сонымен қатар отбасылық қатынастардың құқықтық реттелуінің ҚР заманауи заңнамасындағы және халықаралық құқықтағы ерекшеліктері талданады.

Неке — адамзат қоғамымен бірге дамып келе жатқан ежелгі әлеуметтік және құқықтық институттардың бірі. Ол тек әлеуметтік қарым- қатынастардың емес, сонымен қатар құқықтық реттеудің де маңызды элементі болып табылады. Неке қатынастары белгілі бір құқықтар мен міндеттердің жиынтығын туындата отырып, қоғамдағы моральдық-этикалық және материалдық байланыстарды қамтамасыз етеді. Ежелгі дәуірде неке институты көбіне патриархалды қоғам құрылымында қалыптасты. Неке отбасылық одақтың құқықтық негізі ретінде емес, ру, тайпа мүдделерін қамтамасыз етудің құралы ретінде қарастырылды. Салттық некелерде адамның жеке еркі екінші орында тұрды. Адамның некеге тұруын ерік білдіру емес, қауым еркі шешетін [1:62].

Ал рим құқығында (*lex XII tabularum* және кейінгі императорлық заңдарда) неке алғаш рет құқықтық келісім түрінде таныла бастады. Римдік

«*matrimonium est conjunctio maris et feminae, consortium omnis vitae, divini et humani juris communicatio*» деген тұжырымдамасы неке институтының құқықтық табиғатын айқындады: ер мен әйелдің өмірлік одағын заңдық күшке ие келісім ретінде сипаттады. Орта ғасырларда христиан канондық құқығы неке институтын діни және моральдық негізде қарастырды. Неке қасиетті акт ретінде шіркеу арқылы бекітіліп, ажырасуға тыйым салынды. Бұл жүйе Еуропада бірнеше ғасыр бойы үстемдік етті.

Қазақстан аумағында неке қатынастары дәстүрлі қазақ қоғамында әдеттік құқық нормаларымен реттелді. Қазақ қауымында неке — тек екі адамның емес, екі әулеттің одағы саналып, әлеуметтік бедел мен мүліктік теңгерім қағидаттарына негізделді. Мысалы, қыз ұзату, қалыңмал, құда түсу рәсімдері — әдет-ғұрып нормалары арқылы жүзеге асқан құқықтық сипаттағы институттар еді.

Кеңестік кезеңде неке институты зайырлы сипат алды, діни рәсімдерден арылып, неке азаматтық хал актілерін тіркеу органдары арқылы ғана заңды деп танылды. Бұл қазіргі Қазақстан Республикасының неке құқығында да өз жалғасын тапқан. Қазіргі Қазақстан заңнамасында неке ұғымы нақты айқындалған. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексінің» 1-бабының 1-тармағында неке деп былай белгіленеді: «Неке (ерлі-зайыптылық) — еркек пен әйелдің арасындағы, мемлекет тіркеген, олардың арасындағы жеке және мүліктік құқықтар мен міндеттерді туындататын тең құқықты одақ.» Бұл анықтама неке институтының үш негізгі сипатын қамтиды: Еріктілік қағидаты – неке екі адамның өзара ерікті келісіміне негізделеді. Мемлекеттік тану қағидаты – неке тек мемлекеттік тіркелу арқылы ғана заңды күшіне енеді. Құқықтық салдар қағидаты – неке азаматтардың жеке және мүліктік құқықтық қатынастарын туындатады. Осылайша, неке – тек моральдық, әлеуметтік келісім ғана емес, азаматтық-құқықтық акт болып табылады. Оның заңды салдары тікелей мемлекеттік реттеуге жатады [2:57].

Неке институтының құқықтық мәні қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды бірнеше қырлардан көрініс табады: Неке институты арқылы мемлекет жеке тұлғалардың отбасылық қатынастарын реттеп, олардың құқықтары мен

міндеттерін заң тұрғысынан бекітеді. Мысалы, Кодекстің 31- бабына сәйкес, ерлі-зайыптылардың тең құқықтылығы бекітіледі: олардың екеуі де отбасы өмірінің барлық мәселелерін бірлесіп шешуге тең құқылы. Неке мен отбасы қатынастарын құқықтық қорғау арқылы мемлекет ұрпақ тәрбиесі мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Яғни неке – мемлекеттің демографиялық және тәрбиелік саясатының өзегі.

Неке туғызған экономикалық қатынастарды реттеу де заңмен қамтамасыз етіледі. Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлік режимі, мүліктік шарт жасауы, несие, мұрагерлік, алименттік қатынастар – барлығы неке институтының құқықтық мәнін тереңдетеді.

Неке институтының функциялары – оның қоғам өміріндегі атқаратын қызметтерінің жиынтығы. Ғылыми әдебиетте неке институтының негізгі функциялары төмендегідей жіктеледі: Бұл – қоғамның демографиялық және биологиялық жалғастығын қамтамасыз ететін басты функция. Заң тұрғысынан мемлекет осы функцияны баланың тууын, ананы қорғау, баланың құқықтарын қамтамасыз ету арқылы қолдайды.

Отбасы қоғамның алғашқы әлеуметтік институты ретінде бала тәрбиесіндегі негізгі рөлді атқарады. Заң бойынша ата-аналар балаға білім, күтім, моральдық бағыт беруге міндетті. «Неке және отбасы туралы кодекстің» 67-бабында ата-аналардың баланың жеке басын құрметтеу, оған зиян келтірмеу, оның көзқарасын ескеруге міндеттілігі белгіленген.

Неке арқылы ерлі-зайыптылардың бірлескен мүліктік қатынастары қалыптасады, олардың ортақ материалдық мүдделері мен жауапкершілігі туындайды. Бұл функция отбасындағы әлеуметтік әділдік пен өзара қолдауды қамтамасыз етеді [3:39].

Неке институтының моральдық негізі — ер мен әйелдің өзара сенім, сүйіспеншілік және жауапкершілік қарым-қатынасы. Бұл қатынастар тек заңды міндеттермен емес, моральдық-этикалық нормалармен де реттеледі. Мораль мен құқықтың үйлесімі неке институтының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Неке мен отбасы қоғамның мәдени дәстүрін, ұлттың рухани құндылықтарын сақтайды. Мемлекет бұл бағытты отбасылық саясат, дәстүрлі құндылықтарды насихаттау және жастарды некеге дайындау арқылы жүзеге асырады.

Неке – қоғамдағы маңызды құқықтық және әлеуметтік институттардың бірі. Ол ер мен әйелдің тең құқықты, ерікті одағы ретінде отбасы құру мақсатында жасалады. Қазақстан Республикасында неке қатынастары заңмен қатаң реттеледі. Алайда кейбір жағдайларда неке заң талаптарына сәйкес келмей, жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Некені жарамсыз деп тану – бұл сот арқылы некенің бастапқы кезден заңсыз болғанын анықтау. Мұндай жағдайда неке құқықтық салдар туындатпайды. Бұл институт азаматтардың құқықтарын қорғауға және заңсыз некелердің алдын алуға бағытталған. Некені жарамсыз деп тану дегеніміз – некенің заң талаптарына сәйкес келмейтінін анықтап, оны жасалған сәтінен бастап заңдық күші жоқ деп тану.

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексіне сәйкес, некені жарамсыз деп танудың бірнеше нақты негіздері бар.

Неке ерікті түрде жасалуы тиіс. Егер тараптардың бірі:

- күш көрсету арқылы;
- психологиялық қысым арқылы;
- қорқыту немесе алдау арқылы некеге тұрса, мұндай неке жарамсыз деп танылады.

Еріктілік – неке институтының негізгі қағидаларының бірі. Сондықтан оның бұзылуы некені заңсыз етеді. Жалған неке – отбасы құру мақсатында емес, басқа мүдделер үшін жасалған неке. Егер сот некенің шынайы отбасы құру мақсаты болмағанын анықтаса, ол жарамсыз деп танылады. Қазақстанда неке жасы – 18 жас. Ерекше жағдайларда ғана ол төмендетілуі мүмкін.

Егер неке: белгіленген жасқа жетпеген тұлғалар арасында; тиісті рұқсатсыз қиылса, онда ол жарамсыз деп танылады. Бұл норма кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауға бағытталған.

Қазақстан заңнамасы бойынша бір уақытта бірнеше некеде болуға тыйым салынады. Заң бойынша жақын туыстар арасында неке қиюға қатаң тыйым салынады. Оларға жатады: ата-ана мен бала; ата-әже мен немере; туған аға-әпке, іні-қарындастар. Мұндай некелер автоматты түрде жарамсыз деп танылады, себебі олар моральдық және биологиялық тұрғыдан қолайсыз. Некені жарамсыз деп тану келесі салдарға әкеледі: неке заңды күшін жояды; ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері тоқтатылады; ортақ мүлік бірлескен меншік ретінде танылмауы мүмкін; адал ниетті жұбайдың құқықтары қорғалуы мүмкін; балалардың құқықтары толық сақталады.

Балаларға қатысты заң ерекше қорғау қарастырады, сондықтан олардың құқықтары ешқашан шектелмейді. Некені жарамсыз деп тану – заңсыз некелердің алдын алуға және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған маңызды құқықтық құрал. Ол неке институтының тазалығын сақтауға және қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етуге көмектеседі.

Неке қию кезінде заң талаптарын сақтау – әрбір азаматтың міндеті. Бұл тек жеке өмірдің мәселесі ғана емес, сонымен қатар қоғамның құқықтық мәдениетінің көрсеткіші болып табылады [4:73].

Бұл норма Қазақстан Республикасының Конституциясының 27- бабымен үйлесім табады, онда отбасы мен баланы мемлекет қорғауға алатыны және ата-ананың баланы күтіп-бағуға міндеттілігі көрсетілген. Сонымен қатар, БҰҰ-ның «Адам құқықтары жөніндегі халықаралық пактілері», «Баланың құқықтары туралы конвенциясы» да неке мен отбасылық қатынастарды халықаралық деңгейде қорғаудың негізгі құжаттарына жатады. Осылайша, неке институтының құқықтық мәні тек ұлттық заңдармен шектелмейді; ол халықаралық құқықтың әмбебап қағидаттарын қамтиды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» ЖШС «ЮРИСТ» 2023 г.

2. Б.Жакупов, «От заботы о родителях до лишения родительских прав» Заң және заман, Журнал, № 4, 3023ж.

3. И.А. Лунькова, «Тайна усыновления: сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Беларусь и зарубежных странах» Труды международной научно- практической конференции 3- том, Шымкент 2021ж.

4. Куралбаева Ш.У, Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде отбасы және неке ерекшеліктері,

«Орталық Азияның жоғары білім беру аймағы: аймақтық ынтымақтастық, ұлттық реформалар» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ 2 ТОМ, Шымкент, 2023ж

УДК 343.9

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Әшім С.А.

магистрант, Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада жаһандану және цифрландыру жағдайында ұйымдасқан қылмыстың қазіргі заманғы даму үрдістері қарастырылады. Қылмыстық қоғамдастықтар құрылымының өзгеруі, олардың трансұлттық сипатының күшеюі, сондай-ақ қылмыстарды жасау және жасыру үшін ақпараттық технологияларды белсенді пайдалану талданады. Киберқылмыс, қаржы қаражатының заңсыз айналымы және көлеңкелі экономикалық схемалар сияқты бағыттарға ерекше назар аударылады.

Summary: The article discusses modern trends in the development of organized crime in the context of globalization and digitalization. The change in the structure of criminal communities, the strengthening of their transnational nature, as well as the active use of information technologies for the commission and concealment of crimes are analyzed. Particular attention is paid to such areas as cybercrime, illegal circulation of financial funds and shadow economic schemes.

Тенденции развития организованной преступности в Республике Казахстан представляют собой сложный, многогранный и динамично изменяющийся феномен, обусловленный совокупностью внутренних и внешних факторов социально-экономического, политико-правового и технологического характера. В условиях глобализации, цифровизации и трансформации экономических отношений организованная преступность приобретает новые формы, адаптируется к изменяющейся институциональной среде и активно использует современные инструменты для извлечения незаконной прибыли. Анализ данных тенденций требует комплексного научного подхода, включающего элементы криминологии, социологии, экономики и права.

Организованная преступность в Казахстане начала формироваться в современном виде в постсоветский период, особенно в 1990-е годы, когда происходили процессы приватизации, либерализации экономики и ослабления государственных институтов. Эти условия создали благоприятную среду для возникновения устойчивых преступных группировок, обладающих иерархической структурой, распределением ролей и механизмами защиты от правоохранительных органов. В последующие десятилетия наблюдалась эволюция этих структур — от классических бандитских формирований к более

сложным и скрытым сетевым организациям, интегрированным в легальную экономику [1].

Одной из ключевых тенденций является транснационализация организованной преступности. Казахстан, обладая стратегическим географическим положением между Европой и Азией, становится важным транзитным узлом для незаконного оборота наркотиков, оружия и мигрантов. Преступные группы активно взаимодействуют с международными криминальными сетями, используя транспортные коридоры и логистическую инфраструктуру. Это приводит к усложнению механизмов противодействия, поскольку требует координации усилий на международном уровне и обмена информацией между правоохранительными органами разных государств [2].

Важной характеристикой современной организованной преступности является ее экономизация. Преступные группы стремятся не только к получению прибыли от традиционных криминальных видов деятельности, таких как вымогательство, контрабанда и наркоторговля, но и к легализации доходов через инвестиции в легальный бизнес. Особенно привлекательными являются сферы строительства, торговли, финансовых услуг и добывающей промышленности. Таким образом, происходит сращивание криминального и легального капитала, что создает угрозу экономической безопасности государства и подрывает конкурентную среду.

Одной из ключевых тенденций развития организованной преступности является её транснационализация. Современные преступные группы всё чаще выходят за пределы национальных границ, формируя устойчивые международные сети. Это обусловлено упрощением перемещения товаров, капитала и людей, а также развитием транспортной и коммуникационной инфраструктуры. Транснациональные преступные организации активно используют различия в национальных законодательствах, слабость правоприменительных институтов в отдельных странах и недостаточный уровень международного взаимодействия правоохранительных органов. В результате они получают возможность эффективно координировать преступную деятельность на глобальном уровне, минимизируя риски уголовного преследования [3].

Следующей важной тенденцией является диверсификация преступной деятельности. Если ранее организованные преступные группы специализировались на ограниченном наборе незаконных операций, таких как наркоторговля или вымогательство, то сегодня они активно осваивают новые сферы. Среди них можно выделить киберпреступность, незаконный оборот интеллектуальной собственности, торговлю людьми, экологические преступления, финансовые махинации и легализацию (отмывание) доходов, полученных преступным путём. Такая диверсификация позволяет преступным организациям снижать зависимость от одного источника дохода и повышать устойчивость к действиям правоохранительных органов.

Цифровизация экономики и общества стала мощным катализатором трансформации организованной преступности. Развитие информационно-

коммуникационных технологий привело к появлению новых форм преступной деятельности, таких как хакерские атаки, фишинг, мошенничество с использованием электронных платёжных систем, распространение вредоносного программного обеспечения и незаконный доступ к персональным данным. Организованные преступные группы активно используют интернет и анонимные сети для координации действий, вербовки участников, распространения незаконных товаров и услуг, а также для сокрытия следов преступлений. При этом уровень технической оснащённости таких групп постоянно растёт, что усложняет их выявление и пресечение.

Социальные факторы также играют важную роль в формировании организованной преступности. Уровень безработицы, социальное неравенство, миграционные процессы и недостаточный уровень образования могут способствовать вовлечению населения в криминальную деятельность. Особенно уязвимыми являются молодежь и лица, находящиеся в сложной жизненной ситуации. В этом контексте профилактика преступности должна включать не только правоохранные меры, но и социальные программы, направленные на улучшение качества жизни и создание возможностей для легальной занятости.

Коррупция является одним из ключевых факторов, способствующих устойчивости организованной преступности. Наличие коррупционных связей в государственных органах позволяет преступным группам избегать ответственности, получать доступ к ресурсам и влиять на принятие решений. В Казахстане предпринимаются меры по борьбе с коррупцией, однако ее полное искоренение остается сложной задачей. Эффективное противодействие организованной преступности невозможно без системной антикоррупционной политики и повышения прозрачности государственных институтов [4].

Следует отметить, что в последние годы наблюдается определенная трансформация структуры организованных преступных групп. Если ранее преобладали жестко иерархические организации с четкой вертикалью власти, то сегодня все чаще встречаются децентрализованные сетевые структуры. Они более гибкие, менее уязвимы к правоохранным мерам и способны быстро адаптироваться к изменениям внешней среды. Такие группы могут действовать без явного лидера, используя современные средства коммуникации для координации действий.

Значительное влияние на развитие организованной преступности оказывает миграция. Казахстан является как страной происхождения, так и транзита и назначения мигрантов. Это создает условия для возникновения преступных схем, связанных с незаконной перевозкой людей, эксплуатацией труда и торговлей людьми. Организованные группы используют уязвимое положение мигрантов, вовлекая их в криминальную деятельность или превращая в жертв преступлений. Решение этой проблемы требует комплексного подхода, включающего регулирование миграционных процессов и защиту прав мигрантов.

В контексте глобальных изменений следует также учитывать влияние пандемий, экономических кризисов и геополитической нестабильности. Эти

факторы могут усиливать криминогенную ситуацию, создавая новые возможности для организованной преступности. Например, в условиях экономического спада увеличивается спрос на нелегальные услуги и товары, что стимулирует активность преступных групп. Кроме того, кризисные ситуации могут ослаблять контроль со стороны государства, что также используется криминальными структурами.

Правоохранительная система Казахстана предпринимает усилия по противодействию организованной преступности, включая совершенствование законодательства, развитие межведомственного взаимодействия и внедрение современных технологий. Однако эффективность этих мер во многом зависит от их комплексности и системности. Необходимо учитывать, что организованная преступность является адаптивным явлением, способным быстро реагировать на изменения в политике и практике правоохранительных органов.

Особое значение имеет международное сотрудничество. Участие Казахстана в международных организациях и соглашениях позволяет обмениваться опытом, информацией и лучшими практиками в борьбе с организованной преступностью. Это особенно важно в условиях транснационального характера современных преступлений. Совместные операции, экстрадиция преступников и координация действий правоохранительных органов различных стран являются необходимыми элементами эффективной стратегии.

подчеркнуть, что борьба с организованной преступностью должна носить не только реактивный, но и превентивный характер. Это означает необходимость выявления причин и условий, способствующих ее возникновению, и принятия мер по их устранению. Важную роль играет повышение правовой культуры населения, развитие гражданского общества и укрепление доверия к государственным институтам. Без участия общества невозможно добиться устойчивых результатов.

В заключение следует отметить, что организованная преступность в Республике Казахстан находится в стадии постоянной трансформации, отражая изменения в экономике, технологиях и социальной структуре общества. Ее современные формы характеризуются высокой степенью адаптивности, транснациональностью и интеграцией в легальную экономику. Эффективное противодействие требует комплексного подхода, включающего правовые, экономические, социальные и международные меры. Только при условии системной и скоординированной работы всех заинтересованных сторон возможно снижение уровня организованной преступности и обеспечение безопасности общества и государства.

Список использованной литературы

1. Акимжанов Т.К., Торгаутова Б.А., Цой А.Н. Экономическая безопасность в Казахстане: криминологические и уголовно – правовые аспекты / 2-е издание, дополненное и переработанное: монография. – Алматы: НИИ права, университет «Туран», ИЦ ОФППИ «Интерлигал», 2017. – 196 с.

2. Алауханов Е.О. Организованная преступность в Республике Казахстан: социальные и процессуально-правовые аспекты. Учебное пособие. – Алматы: Издательство «NURPRESS», 2012. – 152 с.

3. Акимжанов Т.К. Основы противодействия организованной преступности на современном этапе (Криминологические и уголовно-правовые аспекты). Монография. – Алматы: Университет «Туран», 2018. – 304 с.

4. Голубев А.А., Елеськин М.В. Организованная преступность и коррупция: Предпосылки возникновения и современные проявления / Моск. Гуманит.-экон.нст-т. Твст.фил. – Трерь, 2002. – 101 с. – Библиогр.: с.97-101.

ОӘЖ 347.9

ТАТУЛАСУ КЕЛІСІМІН ЖАСАСУ ПРОЦЕСІНДЕ СОТ ПЕН ТАРАПТАРДЫҢ РӨЛІ

Әшірбек М.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья рассматривает процесс заключения соглашения о примирении в гражданском судопроизводстве. Анализируются роли суда как гаранта законности и добровольности, а также сторон, стремящихся к взаимовыгодному урегулированию спора. Подчеркивается значение примирительных процедур для ускорения рассмотрения дел и снижения издержек.

Summary: The article examines the process of concluding a reconciliation agreement in civil proceedings. The article analyzes the roles of the court as a guarantor of legality and voluntariness, as well as the parties seeking a mutually beneficial settlement of the dispute. The importance of conciliation procedures for speeding up the consideration of cases and reducing costs is emphasized.

Қазіргі заманғы құқықтық жүйеде дауларды шешудің тиімді, икемді және тараптардың мүдделерін барынша ескеретін тәсілдері ерекше маңызға ие болуда. Осындай баламалы тәсілдердің бірі – татуласу келісімі. Татуласу келісімі – бұл тараптардың өзара келісімге келуі арқылы дауды сот талқылауын толық аяқтамай-ақ шешуге бағытталған құқықтық құрал. Оның мәні – даулы қатынасты өзара тиімді шарттар негізінде реттеу. Осы процесте сот пен тараптардың рөлі ерекше, себебі олардың өзара әрекеттестігі келісімнің заңдылығын, әділдігін және орындалуын қамтамасыз етеді [1].

Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы татуласу дәстүрлері терең тамырларға ие және олар ең алдымен билер сотының қызметімен тығыз байланысты. Билер соты қазақ қоғамында дауларды шешудің негізгі әрі беделді институты ретінде қалыптасты. Бұл сот жүйесінде басты назар жазалауға емес, тараптарды татуластыруға, өзара келісімге келтіруге бағытталды. Билер дауды қарау барысында тек құқықтық нормаларды ғана емес, сонымен қатар әдет-ғұрып, моральдық қағидаларды да басшылыққа алған. Нәтижесінде, шешімдер әділ әрі қоғам тарапынан мойындалған болып есептелді.

Билер сотының басты ерекшелігі – оның медиативтік сипаты. Яғни, би тек төрелік айтушы ғана емес, сонымен қатар тараптарды ымыраға шақырушы, келісімге келтіруші тұлға болды. Дауды шешу барысында тараптардың пікірлері тыңдалып, олардың мүдделері ескерілді. Мұндай тәсіл қоғамдағы тұрақтылықты

сақтауға, адамдар арасындағы қарым-қатынасты бұзбауға мүмкіндік берді. Осылайша, татуласу қазақ халқының құқықтық мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды [2].

Уақыт өте келе, құқықтық жүйе өзгеріп, заманауи сот жүйесі қалыптасқанымен, татуласу дәстүрі өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қазіргі кезеңде бұл институт Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында, атап айтқанда Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі нормаларында көрініс тапқан. Татуласу келісімін жасасу процесі азаматтық іс жүргізудің маңызды институттарының бірі болып табылады. Ол құқықтық мәдениеттің деңгейін, тараптардың құқықтық санасын және сот жүйесінің тиімділігін көрсетеді. Бұл процесте сот тек қана төрелік етуші орган емес, сонымен қатар татуласуға ықпал етуші медиаторлық элементтері бар субъект ретінде көрініс табады. Ал тараптар өз кезегінде дауды шешудің белсенді қатысушылары ретінде әрекет етеді [3].

Ең алдымен, татуласу келісімінің құқықтық табиғатын қарастыру қажет. Татуласу келісімі – бұл азаматтық-құқықтық мәміле, алайда ол сот процесінің аясында жасалатындықтан, оған процессуалдық талаптар да қойылады. Яғни, бұл келісім екіжақты сипатқа ие: бір жағынан – материалдық құқықтық қатынас, екінші жағынан – іс жүргізу құралы. Осы ерекшелік соттың рөлін айқындайды, өйткені ол келісімді бекіту арқылы оған заңды күш береді.

Соттың татуласу келісімін жасасу процесіндегі негізгі рөлі – тараптардың еркін білдіруінің заңдылығын тексеру. Сот келісімді бекітпес бұрын оның мазмұны заң талаптарына сәйкес келетінін, үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзбайтынын және қоғамдық тәртіпке қайшы келмейтінін анықтауға міндетті. Бұл функция соттың бақылаушылық және кепілдік рөлін көрсетеді. Егер келісім заңға қайшы келсе немесе бір тараптың құқықтарын шектейтін болса, сот оны бекітуден бас тартады.

Сонымен қатар, сот татуласу процесіне жанама түрде ықпал етеді. Істі қарау барысында судья тараптарға татуласу мүмкіндігін түсіндіреді, олардың назарын дауды бейбіт жолмен шешудің артықшылықтарына аударады. Бұл ретте судья бейтараптық қағидатын сақтай отырып, тараптарды келісімге келуге ынталандырады. Мұндай тәсіл сот жүктемесін азайтуға және процестің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Тараптардың рөлі татуласу келісімінде одан да маңызды. Өйткені келісімнің мазмұнын, шарттарын және орындалу тәртібін дәл осы тараптар айқындайды. Олар өзара келіссөздер жүргізу арқылы ортақ шешімге келеді. Бұл жерде тараптардың еркіндігі негізгі қағида болып табылады. Ешбір тарап мәжбүрлеу немесе қысым арқылы келісімге келмеуі тиіс. Егер мұндай жағдай анықталса, сот келісімді жарамсыз деп тануы мүмкін.

Тараптардың белсенділігі татуласу процесінің тиімділігін айқындайды. Олар тек өз мүдделерін қорғап қана қоймай, қарсы тараптың жағдайын да ескеруі қажет. Бұл өзара түсіністік пен сенімге негізделген құқықтық мәдениетті қалыптастырады. Сонымен қатар, тараптар келісім шарттарын нақты, анық және

орындалатын етіп белгілеуі тиіс. Себебі бұл кейінгі құқықтық даулардың алдын алады [4].

Татуласу келісімінің маңызды артықшылықтарының бірі – уақыт пен қаржы шығындарын үнемдеу. Сот талқылауы ұзақ әрі күрделі процесс болуы мүмкін, ал татуласу арқылы тараптар дауды қысқа мерзімде шешеді. Сонымен қатар, бұл тәсіл тараптар арасындағы қарым-қатынасты сақтауға мүмкіндік береді. Әсіресе, кәсіпкерлік немесе отбасылық дауларда бұл фактор ерекше маңызды. Соттың тағы бір маңызды функциясы – татуласу келісімін бекіткеннен кейін іс жүргізуді тоқтату. Бұл келісімнің құқықтық салдарын көрсетеді. Яғни, тараптар сол мәселе бойынша қайтадан сотқа жүгінуге құқылы емес, себебі дау шешілген болып есептеледі. Бұл құқықтық анықтылық қағидасын қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда татуласу институты медиациямен тығыз байланысты. Медиация – бұл дауды үшінші бейтарап тұлғаның көмегімен шешу тәсілі. Көп жағдайда татуласу келісімі медиатордың қатысуымен жасалады. Дегенмен, сот процесінде де судья тараптарды татуластыруға ықпал ете алады. Бұл соттың дәстүрлі рөлінің кеңейгенін көрсетеді. Татуласу келісімін жасасу барысында құқықтық рәсімдердің сақталуы ерекше маңызды. Келісім жазбаша нысанда рәсімделіп, онда тараптардың құқықтары мен міндеттері нақты көрсетілуі тиіс. Сонымен қатар, оның орындалу мерзімі мен шарттары айқын белгіленуі қажет. Сот осы талаптардың сақталуын тексереді және тек содан кейін ғана келісімді бекітеді [5].

Тараптардың жауапкершілігі де осы процесте маңызды орын алады. Келісімге қол қойғаннан кейін олар оның шарттарын орындауға міндетті. Егер бір тарап келісімді орындамаса, екінші тарап оны мәжбүрлеп орындату үшін сотқа жүгіне алады. Бұл келісімнің міндетті күшін көрсетеді. Сонымен қатар, татуласу келісімінің әлеуметтік маңызы да жоғары. Ол қоғамда дауларды бейбіт жолмен шешу мәдениетін қалыптастырады. Бұл өз кезегінде құқықтық жүйеге деген сенімді арттырады және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Даулардың сотқа жетпей шешілуі қоғамдағы шиеленісті азайтады.

Татуласу процесінде сот пен тараптардың өзара әрекеттестігі үйлесімді болуы тиіс. Сот тараптарға қысым көрсетпеуі керек, ал тараптар соттың талаптарын ескеруге міндетті. Бұл теңгерім келісімнің әділ және заңды болуын қамтамасыз етеді. Егер осы үйлесім сақталса, татуласу институты өзінің толық әлеуетін көрсете алады.

Алайда, татуласу келісімін жасасу процесінде бірқатар проблемалар бар. Біріншіден, тараптардың құқықтық сауаттылығының төмендігі: көптеген азаматтар татуласу келісімінің артықшылықтарын түсінбейді, оны «жеңіліс» ретінде қабылдайды. Екіншіден, соттардың жүктемесінің жоғарылығы судьяларға татуластыруға жеткілікті уақыт бөлуді қиындатады. Үшіншіден, медиация мен партисипативтік рәсімдердің дамуына қарамастан, татуласу келісімінің қолданылуы шектеулі (жалпы істердің 5–7%-ы). Макубаева Г.А. зерттеуінде көрсетілгендей, соттың рөлі ақпараттық сипатта шектеледі, ал

судьяларда медиативтік дағдылар жетіспейді. Бұл проблемаларды шешу үшін соттарды оқыту, халық арасында насихаттау жұмыстарын күшейту қажет.

Халықаралық тәжірибені салыстырғанда, Қазақстанның тәжірибесі Ресей, АҚШ және Франциямен ұқсас. АҚШ-та Alternative Dispute Resolution (ADR) жүйесі соттардың 90%-ға жуық істерін татуластыру арқылы шешеді. Францияда сот делдалдарының институты тараптардың белсенділігін арттырады. Қазақстанда да осы тәжірибені енгізу перспективалы: цифрлық платформалар арқылы онлайн-келіссөздер, медиаторлар реестрін кеңейту. Болашақта татуласу келісімін жасасу процесін жетілдіру азаматтық процестің тиімділігін арттырады, құқықтық мемлекеттің қағидаттарын нығайтады.

Қорытындылай келе, татуласу келісімін жасасу процесінде тараптардың рөлі – бастамашылық пен ерікті келісім, ал соттың рөлі – жәрдемдесу, бақылау және заңдылықты қамтамасыз ету. Бұл өзара әрекеттестік азаматтық процестің гуманизациясына, дауларды тиімді шешуге ықпал етеді. Қазақстан Республикасының заңнамасын одан әрі жетілдіру, соттардың рөлін күшейту және тараптардың құқықтық мәдениетін арттыру арқылы бұл институттың әлеуетін толық іске асыруға болады. Татуласу келісімі – әділ сот төрелігінің болашағы, ол қоғамдағы татулық пен келісімді нығайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мельник С.В. Правовая природа мирового соглашения / С.В. Мельник, Н.Ю. Солдатенкова // Вестник Московского университета МВД России. 2021. № 5. С. 45–49.
2. История государства и права Республики Казахстан. Составители: Ш. В. Тлепина, М. А. Шакенов. – Астана: КазГУиП, 2015. – 126 с.
3. Нурмашев У., Нурмашева М. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: NURPRESS, 2012. - 476 с.
4. Видинеева Е.С. Особенности процедуры мирового соглашения / Е.С. Видинеева // Вестник магистратуры. 2022. № 1-2 (124). С. 18–20.
5. Новеллы гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан о производстве в суде первой инстанции: практическое пособие. – Алматы, GIZ 2016 г. – 232 с.

ӘОЖ 343.9

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ НОРМЫ О СТАЛКИНГЕ: АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ДОПОЛНЕНИЮ СТАТЬИ 115-1 УК РК

Жаксылыков Н.Н.

Университет Мирас, г. Шымкент, Казахстан

Байгундинов Е.Н.

Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Казахстан

PhD, заведующий кафедрой уголовно-правовых дисциплин Юридического факультета

Резюме 2025 жылы Қазақстанда 115-1-бап «Сталкинг» енгізіліп, адамның рұқсатсыз қадағалануын және психологиялық қысымды қылмыстық жауапкершілікке тарту қарастырылды. Заңда физикалық зорлық жоқ, бірақ «маңызды зиян» келтірген әрекеттер жауапкершілікке тартылады. Практика әлі қалыптаспаған, ал ұсынылған түзетулер қайталанатын немесе қауіп төндіретін іс-әрекеттер үшін жазаны күшейтеді. Бұл қадам

азаматтардың жеке өмірін қорғау және халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мақсатында маңызды болып отыр.

Summary In 2025, Kazakhstan introduced Article 115-1 “Stalking,” establishing criminal liability for unauthorized surveillance and psychological harassment. The law applies when there is no physical violence but significant harm is caused. Practical application is still developing, and proposed amendments aim to increase penalties for repeated or threatening behavior. This initiative represents an important step in protecting personal privacy and aligning national legislation with international standards.

В 2025 году в Уголовный кодекс Республики Казахстан была впервые введена отдельная статья, посвящённая stalking как самостоятельному уголовному правонарушению. Новая статья 115-1 УК РК определяет stalking как незаконное преследование лица, выражающееся в действиях, направленных на установление контакта или отслеживание человека вопреки его воле, не сопряжённое с насилием, но повлекшее существенный вред. За такие действия предусмотрена уголовная ответственность в виде денежного штрафа до двухсот месячных расчётных показателей, обязательных общественных работ продолжительностью до двухсот часов или административного ареста на срок до пятидесяти суток. Эти нормы были включены в уголовное законодательство после подписания соответствующих изменений президентом в рамках концепции «Закон и порядок» и вступили в силу в августе 2025 года [1].

Глава государства заявил, что убийство Нурай Серикбай в Шымкенте потрясло многих. «В Национальный курултай поступило более 130 заявлений по этому инциденту. Установлено, что подозреваемый занимался преследованием и угрозами. В конечном итоге его действия привели к смерти человека. В связи с этим я поручил Министерству внутренних дел провести правовую оценку действий Департамента полиции Шымкента. Генеральная прокуратура проведет тщательное расследование этого дела», – отметил Касым-Жомарт Токаев. В целом, по его словам, кражу невесты нужно понимать как похищение человека. «Это не является традицией нашего народа, это преступление, наносящее вред репутации нашего народа. Нельзя допускать такой жестокости!» – резюмировал глава государства [2].

Этот трагический случай продемонстрировал, что формы преследования и психологического давления, которые могут привести к трагическим последствиям, ранее не имели четкой уголовной квалификации. Чтобы эффективно защищать личную свободу граждан и предотвращать подобные преступления, государство решило усилить правовую базу и ввести новые меры ответственности за такие действия.

В рамках усиления правовой защиты личной свободы и реализации стратегии «Закон и порядок» президент Казахстана 16 июля 2025 года утвердил поправки в Уголовный кодекс, предусматривающие введение новой статьи 115-1 под названием «*Сталкинг*». Это нововведение направлено на борьбу с формами психологического и поведенческого давления, которые ранее не имели четкой уголовной квалификации.

Что подразумевается под stalking в новом законодательстве. Согласно обновленному Уголовному кодексу, stalking определяется как систематическое

незаконное преследование человека, включающее попытки установить нежелательный контакт или слежку за жертвой без ее согласия. Ключевым условием для применения статьи является отсутствие физического насилия, но наличие значительного ущерба, такого как эмоциональный стресс, ограничение личной свободы или вторжение в частную сферу [3].

Такая законодательная новация вызвана необходимостью устранения правового вакуума, при котором навязчивое преследование не имело самостоятельной правовой оценки и квалифицировалось по различным статьям, что затрудняло своевременную защиту жертв. Представители Министерства юстиции подчёркивали, что создание отдельной нормы направлено на выявление и пресечение противоправного поведения на ранних этапах, предотвращение эскалации в более тяжкие преступления и защиту физической и психологической неприкосновенности личности [4].

Научные исследования указывают, что криминализация stalking как отдельной категории правонарушения является важным шагом в развитии уголовного права и защиты личного пространства. Например, статья, опубликованная в «BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series», подробно рассматривает правовые основы и механизмы национального законодательства по предотвращению нарушений личного пространства, в том числе через институциональное закрепление ответственности за stalking и необходимость сопоставления национального регулирования с международными стандартами защиты личности [5, 194].

Вместе с тем практика применения новой статьи показывает, что нормы уголовного законодательства ещё проходят стадию становления. В 2025-2026 годах в различных регионах страны были зарегистрированы отдельные случаи привлечения к ответственности по статье 115-1 УК РК: в Атырауской области лицо было обвинено в постоянном преследовании женщины с повторяющимися визитами на её территорию, что привело к переквалификации дела из административного в уголовное производство. Аналогичные примеры фиксации уголовных дел, в том числе в Алматы, подчёркивают, что правоприменительная практика начинает формироваться, но пока остаётся в зачаточном состоянии [6].

Несмотря на прогрессивный характер нововведения, уже в научно-общественной и аналитической среде появляются критические замечания. Некоторые эксперты указывают на то, что формулировка «существенный вред» остаётся оценочной и может привести к разной практике квалификации. Это создаёт сложности при доказательстве вины на ранних стадиях преследования, особенно в случаях психологического воздействия, где требуется проведение экспертиз и наличие свидетельских показаний, что не всегда оказывается возможным в краткие сроки [7].

Кроме того, в анализах отмечается, что наличие санкций, ограниченных штрафами, общественными работами или административным арестом, может быть недостаточным для систематических или опасных случаев преследования, особенно когда поведение перерождается в угрозы или физическое насилие. Связано это, в частности, с тем, что статья 115-1 УК РК не предусматривает

длительного лишения свободы как санкции за stalking как таковой, хотя применение других статей УК возможно при наличии насильственных или угрожающих элементов.

Ещё одной проблемой является общая готовность правоохранительных органов к адекватному выявлению, регистрации и расследованию дел о stalking, включая сбор цифровых, психологических и иных доказательств. Некоторые аналитические публикации указывают на то, что несмотря на наличие нормы, она остаётся формально применяемой в единичных случаях, что может свидетельствовать о недостаточной осведомлённости граждан и правоохранительных органов о механизмах её реализации [8].

Таким образом, введение уголовной ответственности за stalking в Казахстане закрепляет важный принцип защиты личной свободы и неприкосновенности, отражая современные международно-правовые тенденции в области предупреждения навязчивого преследования. Однако практика показывает, что успешность данного регулирования будет зависеть от дальнейшего совершенствования доказательных стандартов, чёткого понимания категории причинённого вреда, а также активной работы правоохранительных органов и повышения правовой осведомлённости общества.

Статья 115-1 «Stalking» Уголовного кодекса Республики Казахстан стала важным шагом в признании систематического, навязчивого преследования самостоятельным уголовно-правовым составом. Законодатель впервые закрепил ответственность за действия, направленные на установление контакта или отслеживание лица вопреки его воле, повлекшие существенный вред, включая психологический и социальный ущерб. Это отражает современные международные подходы к защите личного пространства и психического здоровья граждан, а также соответствует глобальным тенденциям криминологической науки, подчеркивающей необходимость дифференциации преступного поведения по степени повторности и тяжести вреда.

Однако анализ действующей редакции статьи показывает существенный пробел: отсутствует вторая часть, предусматривающая *отягчающее наказание за повторное, устойчивое преследование* или случаи с угрозами, шантажом и вмешательством в частную жизнь. В настоящее время повторные эпизоды stalking квалифицируются наравне с единичными действиями, что снижает превентивный эффект нормы и ограничивает возможности правоохранительных органов для адекватного реагирования на эскалацию поведения нарушителя. Практика применения статьи свидетельствует о том, что суды в ряде случаев ограничиваются минимальными мерами ответственности, даже при систематическом преследовании, что не обеспечивает достаточной защиты жертв и не способствует формированию устойчивого правового сознания в обществе.

С учётом зарубежного опыта, где повторный stalking рассматривается как отягчающее обстоятельство и может влечь более строгие санкции, включая лишение свободы, целесообразно внести во вторую часть статьи 115-1 чёткую норму, дифференцирующую наказание в зависимости от характера и

устойчивости противоправного поведения. Предлагаемая формулировка может быть следующей:

«При повторном совершении деяния, предусмотренного частью первой настоящей статьи, либо при наличииотягчающих обстоятельств, включая угрозы, шантаж, систематическое вмешательство в частную жизнь потерпевшего, виновный подлежит наказанию в виде лишения свободы на срок до двух лет, либо обязательных общественных работ на срок до 300 часов, либо штрафа до 300 МРП».

Введение такой нормы позволит не только дифференцировать санкции, но и усилить как *превентивную*, так и *карательную функции закона*, обеспечивая защиту жертв и снижая риск эскалации преступного поведения. Это также позволит унифицировать казахстанское законодательство с международными стандартами, закреплёнными в рекомендациях Совета Европы и практиках ЕС, где рецидив сталкинга рассматривается как квалифицирующий признак для назначения более строгого наказания.

Таким образом, *основное предложение по совершенствованию статьи 115-1 УК РК* заключается во введении второй части, предусматривающей ужесточение санкций за повторное и систематическое преследование, включая лишение свободы, более длительные общественные работы и увеличенные штрафы. Такое изменение обеспечит правовую дифференциацию единичных и устойчивых случаев сталкинга, усилит эффективность превенции, повысит уровень защиты личного пространства и психического здоровья граждан, а также приведёт национальное уголовное законодательство в соответствие с международными стандартами.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Article 115-1. Stalking of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from zakonpravo.kz website: <https://zakonpravo.kz/en/article-115-1-stalking-of-the-criminal-code-of-the-republic-of-kazakhstan-the-criminal-code-of-the-republic-of-kazakhstan>
2. О.Даирова. Президент дал поручения после убийства студентки в Шымкенте. <https://www.zakon.kz/obshestvo/6504967-prezident-dal-porucheniya-posle-ubiystva-studentki-v-shymkente.html>
3. К. Жданов. В Казахстане ввели уголовную ответственность за сталкинг. <https://kz.kursiv.media/2025-08-20/zhdk-stalking-prokuratura/>
4. What Will Be Considered Stalking? The Ministry of Justice Explains. Orda English, 10 July 2025, 16:49. Retrieved from <https://en.orda.kz/what-will-be-considered-stalking-the-ministry-of-justice-explains-7306/>
5. Ордаева А. Ж., Шекербекова М. С., Абутаева С. Б. Сталкинг (ізге түсу) адамның жеке кеңістігін бұзудың алдын алу бойынша ұлттық заңнама негіздері мен тетіктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. – 2025. – Т. 150, № 1. – Б. 191–206. – URL: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-150-1-191-2067> .
6. First Stalking Case Opened in Atyrau Region Under New Criminal Code. Orda English, 24 September 2025, 11:17. Retrieved from <https://en.orda.kz/first-stalking-case-opened-in-atyrau-oblast-under-new-criminal-code-8471/>
7. И. Капитанова. Сталкинг в Казахстане стал преступлением – разъяснение Генпрокуратуры. <https://www.zakon.kz/obshestvo/6487949-stalking-v-kazakhstane-stal-prestupleniem--razyasnenie-genprokuratury.html>

8. А. Шайкенова. Сталкинг в казахстане: преследование превращается в убийства, закон остаётся бесполезным. https://www.98mag.kz/likbez/stalking-v-kazahstane-presledovanie-prevrashhaetsya-v-ubijstva-zakon-ostayotsya-bespoleznymstalking-v-kazahstane/?utm_source=chatgpt.com

ӘОЖ 341.727,732 (574)

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНА АЗАМАТТАР ТАРАПЫНАН СЕНІМІН АРТТЫРУДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ РӨЛІ

Жаксылыков Н.Н.

Мирас университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Жумабаев Е.К.

Түркістан облысының жеке сот орындаушысы, құқық магистрі, Ақсу қаласы, Қазақстан

Резюме СМИ играют ключевую роль в формировании доверия граждан к государственным институтам в Казахстане, выполняя информационные, коммуникативные и контрольные функции. Цифровые платформы и социальные сети усложняют восприятие информации, а уровень доверия зависит от типа СМИ и медиаграмотности аудитории. Для укрепления доверия необходимы поддержка независимых СМИ и развитие журналистских стандартов.

Summary Media play a key role in shaping citizens' trust in government institutions in Kazakhstan through informational, communicative, and oversight functions. Digital platforms and social networks complicate information perception, with trust depending on media type and audience media literacy. Strengthening trust requires supporting independent media and improving journalistic standards.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында қоғамдағы мемлекеттік басқару саласына ерекше назар аударып, әділетті қоғам мәселесінің қазіргі заман талабына сай толық реттелмегенін және қоғамдағы әртүрлі пікірлерге байланысты бірыңғай әділ шешім қабылдау қиынға соғатынын атап өтіп: «Ұлы Абай «Біріңді қазақ, бірің дос, көрмесең істің бәрі бос» деп бекер айтпаған. Мәдениет пен әдеп, тәрбие мен тәлім әрбір азаматтың, әрбір отбасының өзінен басталуы қажет. Қазіргі бұлыңғыр заманда ең басты міндет – еліміздің егемендігін, жеріміздің тұтастығын нығайту. Ол үшін бірлігіміз бекем болуы керек. Халқымыз тату болса, ішкі ахуал тұрақты болса, біз барлық қиындықты жеңеміз. Кез келген кедергіден өтеміз. Сондықтан жұртымызды ел тыныштығын бағалай білуге, сақтай білуге шақырамын» [1], - деп атап көрсетті. Бұл пікірлер қоғамның шешім қабылдау процесіне қатысуының, мемлекеттік қызметкерлердің өз міндеттерін заң талабына сай орындауының халықтың мемлекетке деген сенімін арттыруға және мәдениеті дамыған Қазақстанды қалыптастырудағы рөлінің ерекше екенін айқын көрсетеді.

Қазіргі қоғамда БАҚ мемлекеттік институттардың қызметін қоғамға жеткізу және азаматтардың қабылдауын қалыптастыруда негізгі рөл атқарады. Олар мемлекет пен азамат арасындағы делдал ретінде әрекет етіп, мемлекеттік

органдардың жұмысын жариялап, ашықтықты қамтамасыз етеді. Мемлекеттік қызметшілерге деген сенім деңгейі қоғамдық пікір мен әлеуметтік-саяси тұрақтылық көрсеткіші ретінде маңызды рөл атқарады.

Отандық және шетелдік зерттеулер көрсеткендей, БАҚ тек оқиғаларды жеткізуші құрал емес, сондай-ақ күн тәртібін қалыптастырып, мемлекеттік институттардың әрекеттерін халықтың қабылдауына әсер етеді. Шабденова және әріптестері атап көрсеткендей, «...қазақстандықтар дәстүрлі және мемлекеттік БАҚ-қа сенеді ме дегенді түсіну маңызды»; қоғамдық ақпараттың мазмұны мен сапасы азаматтардың қабылдауына тікелей әсер етеді [2, 607].

Медиа-зерттеулер Қазақстандағы телевизиялық арналардың сенімді саяси ақпараттың негізгі көзі болып қалатынын, сонымен қатар сандық платформалар мен әлеуметтік желілердің рөлі күшейіп жатқанын көрсетеді [3].

Азаматтардың мемлекеттік қызметке деген сенімі мемлекеттік қызметшілердің имиджімен тығыз байланысты. Ресми деректерге сәйкес, мемлекеттік қызметтің имиджі халықтың мемлекеттік органдарға деген сенімінің көрсеткіші болып табылады және басқарушылық реформалардың тиімділігін бағалаудың маңызды критеріі болып табылады [4].

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің Этикалық кодексінде бекітілген нормалар қоғамның мемлекеттік институттарға сенімін арттыруға бағытталған, қызметшілердің моральдық-этикалық стандарттарын көтеруге ықпал етеді [5].

Қазақстандағы БАҚ мемлекеттік қызметшілерге деген сенімділікті арттыруда бірнеше негізгі функцияны орындайды:

Ақпараттық функция, БАҚ мемлекеттік қызметшілер мен мемлекеттік органдардың қызметін халыққа түсіндіруде маңызды ақпараттық рөл атқарады. Бұл функция мемлекеттік реформалар, бағдарламалар мен саясаттарды жеткізу, ресми мәлімдемелер мен сұхбаттарды жариялау арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, БАҚ сарапшылардың бағалаулары мен талдауларын ұсыну арқылы азаматтарға объективті және сенімді ақпарат көзін қамтамасыз етеді. Мұндай ақпараттық ашықтық мемлекеттік қызметшілердің іс-әрекеттеріне деген түсіністікті арттырады және қоғамдық сенімді нығайтуға ықпал.

Коммуникативтік функция, БАҚ азаматтар мен билік арасындағы өзара байланыс алаңы ретінде әрекет етеді. Бұл функция қоғамның мемлекеттік шешімдер мен қызмет көрсетулерге белсенді қатысуына жағдай жасайды, өйткені медиа қоғамдық талқылау, сыни пікір білдіру және кері байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Мұндай коммуникациялық процесс мемлекеттік қызметшілер мен қоғам арасындағы диалогты күшейтеді, азаматтардың қажеттіліктері мен ұсыныстарын жеткізеді, сондай-ақ мемлекеттік органдарға халық пікірін ескеруге мүмкіндік береді.

Бақылау және сыни функция. БАҚ бақылау және сыни сараптама жасау арқылы мемлекеттік қызметшілердің жұмысына қоғамдық бақылауды қамтамасыз етеді. Журналистика проблемаларды, бұзушылықтарды немесе әкімшілік кемшіліктерді анықтап, ақпараттық вакуумды азайтуға көмектеседі. Бұл процесс азаматтардың мемлекеттік қызметшілерге талаптарын арттырады

және қызметтің есептілігін күшейтеді. Сонымен қатар, бақылау функциясы мемлекеттік қызметшілердің заңға сай әрекет етуін ынталандырып, олардың кәсібилігін арттыруға ықпал етеді.

Бұл функциялар журналистік стандарттар сақталған жағдайда ғана қоғамдық сенімділікті күшейтеді.

Зерттеулер көрсеткендей, азаматтардың әртүрлі БАҚ-қа сенімі біркелкі емес. Дәстүрлі мемлекеттік БАҚ, оның ішінде теледидар, газет және ресми порталдар кейбір әлеуметтік топтар арасында жоғары сенімге ие болып келеді. Мұның негізгі себебі – осы БАҚ түрлерінің ұзақ уақыт бойы мемлекеттік ақпаратты ресми деректер арқылы жеткізіп, қоғамда тұрақты аудитория қалыптастырғандығы. Сонымен қатар, дәстүрлі БАҚ көбіне ресми ақпарат көздерімен байланысты болғандықтан, белгілі бір тұрақтылық пен сенімділік әсерін тудырады.

Алайда, соңғы жылдары сандық платформалардың қарқынды дамуы және әлеуметтік желілер мен альтернативтік ақпарат көздерінің пайда болуы хабарламаларды қабылдауды күрделендірді. Азаматтар енді ақпаратты әртүрлі көздерден алады, кейде бұл көздер ресми деректермен үйлеспей, контрастты немесе қарама-қайшы хабарламалар тудырады. Мұндай жағдай ақпараттық кеңістікте сенімсіздіктің артуына, кейде дезинформацияның таралуына себепші болады. Сонымен қатар, цифрлық медиа аудиторияға белсенді пікір білдіру және ақпаратты қайта бөлісу мүмкіндігін береді, бұл хабарламалардың сапасын әртүрлі қабылдауына әсер етеді.

Осы тұрғыдан қарағанда, сенім деңгейі тек БАҚ түріне ғана емес, сонымен қатар аудиторияның медиаграмоттылығына, әлеуметтік және жас ерекшеліктеріне байланысты өзгереді күрделі құбылыс болып табылады. Зерттеушілер атап өткендей, сенімнің бұл айырмашылықтары мемлекеттік қызметшілерге деген қоғамдық көзқарастың қалыптасуына тікелей әсер етеді, өйткені халыққа жеткен ақпараттың сенімділігі олардың мемлекеттік органдарға деген бағасын қалыптастырады.

Мемлекеттік БАҚ, жеке арналар және әлеуметтік желілер үйлесетін гибридік медиакеңістік дезинформацияның таралуына немесе оны факт ретінде қабылдауға әкелуі мүмкін. Бұл БАҚ-қа ғана емес, мемлекеттік институттарға деген сенімді де төмендетеді [6].

Дамуына қарамастан, тәуелсіз БАҚ қысымға тап болуы мүмкін, бұл өзін-өзі цензураға немесе мемлекеттік құрылымдардың қызметін сыни түрде көрсетуге шектеу қояды. Журналистік қауымдастықтар журналистерге қысым көрсетілген жағдайларды атап көрсетеді [7].

БАҚ Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің жұмысына азаматтардың сенімін арттыруда маңызды рөл атқарады. Олар ақпараттық, коммуникативтік және бақылау функцияларын орындау арқылы объективті түсінік қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, медиакеңістік сенім деңгейінің біркелкі еместігі, ақпараттық кеңістіктің гибриділігі және тәуелсіз журналистикаға қатысты қиындықтар сияқты мәселелерге тап болады.

Сенімділікті арттыру үшін журналистік стандарттарды жетілдіру, тәуелсіз БАҚ-ты қолдау және мемлекет-қоғам диалогын дамыту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». 08.09.2025ж.
2. Шабденова А.Б., Алимбекова Г.Т., Лифанов С.А. Қазақстан азаматтарының БАҚ-қа сенім мәселелері мен әлеуметтік маңызды ақпарат, Российский университет дружбы народов Хабаршысы. Серия: Социология, 2022. [Портал ғылыми басылымдары РУДН](#)
3. Аналитикалық материал, Kazakh Institute for Strategic Studies: Screen vs. Feed – why television retains trust, 2025. [Қазақстан Стратегиялық Зерттеулер Институты](#)
4. Аналитикалық материал, Kazakh Institute for Strategic Studies: Формирование имиджа государственного служащего, 2025. [Қазақстан Республикасы Үкіметі](#)
5. Этикалық негіздер, Қазақстан Республикасы Үкіметі, 2025. [Қазақстан Республикасы Үкіметі](#)
6. Аналитикалық материал, Kazakh Institute for Strategic Studies: Media Archipelago of Kazakhstan, 2025. [Қазақстан Стратегиялық Зерттеулер Институты](#)
7. Reddit, How journalists are intimidated in Kazakhstan, 2025. [Reddit](#)

ӘОЖ 342

ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАНДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚОҒАМНЫҢ РӨЛІ

Жаксылыков Н.Н.

Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается роль общества в формировании справедливого Казахстана как ключевого направления государственной политики, инициированной Касым-Жомарт Токаев. Подчеркивается значение гражданской активности, правовой культуры и взаимодействия общества и государства в обеспечении социальной справедливости и эффективного управления. Делается вывод о том, что построение справедливого общества возможно только на основе системных реформ и участия граждан.

Summary: The article examines the role of society in building a Just Kazakhstan as a key direction of state policy initiated by Kassym-Jomart Tokayev. It highlights the importance of civic engagement, legal culture, and state-society interaction in ensuring social justice and effective governance. The study concludes that a just society can be achieved through systemic reforms and active public participation.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында қоғамдағы мемлекеттік басқару саласына ерекше назар аударып, әділетті қоғам мәселесінің қазіргі заман талабына сай толық реттелмегенін және қоғамдағы әртүрлі пікірлерге байланысты бірыңғай әділ шешім қабылдау қиынға соғатынын атап өтіп: «Жоғары өкілді билік тармағына қатысты реформаны бұған дейінгі барлық өзгерістің, соның ішінде Президент билігіне қатысты өзгерістердің заңды жалғасы деуге болады. Біз Әділетті Қазақстанды құруға кірістік. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидатына сәйкес билік пен халықтың арасында ашық әрі бүкпесіз диалог

орнатып жатырмыз» [1], - деп атап көрсетті. Бұл пікірлер қоғамның шешім қабылдау процесіне қатысуының, мемлекеттік басқарудағы өз ықпалын іске асыруының және Әділетті Қазақстанды қалыптастырудағы рөлінің маңыздылығын айқын көрсетеді.

Әділетті қоғам құру қазіргі заманғы мемлекеттердің стратегиялық мақсаты болып табылады. Қазақстанда бұл міндет «Әділетті Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы және оның құқықтық-әлеуметтік негіздері арқылы жүзеге асырылады. Әділетті қоғам дегеніміз – заң алдындағы теңдік, адамның құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы, қоғамдық қатынастарда әділеттілік қағидаттарының сақталуы қамтамасыз етілген орта. Конституция, заң үстемдігі және құқықтық тәртіп сияқты негізгі принциптер әділетті қоғамды қалыптастырудың іргелі элементтері болып табылады. Жаңа Қазақстанның құқықтық жүйесінің негізі ретінде Ата заңның мәні зор: ол қоғамдағы барлық қатынастардың құқықтық шеңберін айқындап, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін тең дәрежеде қорғайды, бұл әділетті қоғамның құқықтық негізін қалыптастырады [2].

Қоғамның өзі әділеттілікті қамтамасыз етуде белсенді рөл атқарады. Бірқатар зерттеулер әлеуметтік капитал мен қоғамдық сенімнің деңгейі қоғам ішіндегі әділеттілік сезіміне тікелей әсер ететінін көрсетеді. Мысалы, Қ. Сайлау, М. Дабылтаева, А. Ибраимова және Е. Тоқтаров жүргізген зерттеу бойынша, қоғам мүшелерінің құқық қорғау жүйесіне деген сенімі әділеттілік танымымен тығыз байланысты екені байқалады, және қоғамның құқықтық процестерге қатысуы институттарға деген қоғамдық сенімді арттыруда маңызды фактор болып табылады [3].

Қоғамдық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыру да әділетті қоғамның негізін құрайды. Ғалымдар А. Ахметов, В. Жәмүлдинов және О. Комаровтың зерттеуінде құқықтық мәдениеттің қоғамның құрылымында маңызды рөл атқаратыны атап көрсетілген: құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейі азаматтардың заңға бағынуын, құқықтық нормаларды түсінуін және әлеуметтік жауапкершілік сезімін күшейтеді [4].

Сонымен қатар, қоғамның әділетті Қазақстанды құрудағы рөлі азаматтардың құқықтық санасын қалыптастырумен тығыз байланысты. Ата заңның негізгі қағидалары – заң алдындағы теңдік, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау – қоғамдық қатынастарда теңдік пен әділеттіліктің қалыптасуына негізделген. Бұл негізде азаматтық қоғам институттары, үкіметтік емес ұйымдар, білім беру жүйесі қоғамда құқықтық тәртіпті нығайтуға және әділеттілік нормаларын нығайтуға мүмкіндік береді [5].

Қазақстандық қоғамның ауызбірлігі, азаматтық белсенділігі және құқықтық сана деңгейінің артуы мемлекеттің әлеуметтік әділеттілігі мен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудегі маңызды ресурстар болып табылады. Әділетті қоғамды қалыптастыруда қоғам мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасында заң үстемдігі қағидаттары басымдыққа ие болуы тиіс, өйткені заңды сақтау мен құқықтық тәртіпті жүзеге асыру тек мемлекеттік институттарға ғана емес, сонымен бірге әрбір қоғам мүшесіне де жүктелген міндет [6].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев 2024 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында былай деген болатын: «Азаматтардың бойында жаңа әдеттер, дағдылар қалыптасып, жаңа құндылықтар орнығуда. Саяси және қоғамдық болмысымыз, менталитетіміз және мәдени кодымыз өзгере бастады. Бір сөзбен айтсақ, Әділетті Қазақстан құрылып жатыр. Мұның бәрі, ең алдымен, халықтың қалауымен жасалуда. Сондықтан біз алған бетімізден қайтпаймыз, бағытымыздан таймаймыз. Бүгін біз алға қойған жоспарымызды пысықтап, мақсаттарымызды айқындаймыз» [7]. Әрине бұл, азаматтардың қоғамдық-саяси белсенділігінің артуы олардың жаңа дағдылар мен құндылықтарды меңгеруіне ықпал етіп, елдегі саяси және экономикалық үдерістерге нақты әсер ету мүмкіндігін кеңейтуде. Бұл өзгерістер қоғамдық сананың жаңаруына, менталитет пен мәдени кодтың трансформациясына алып келіп, азаматтардың мемлекеттік басқару процестеріне қатысу деңгейін арттыруда. Соның нәтижесінде қоғам мен мемлекет арасындағы өзара байланыс күшейіп, қабылданатын шешімдердің ашықтығы мен тиімділігі арта түсуде. Мұндай үрдістер халықтың сұранысына негізделіп, Әділетті Қазақстанды қалыптастыру бағытының жүйелі түрде жүзеге асырылып жатқанын айқын көрсетеді.

Әділетті қоғам құру қазіргі Қазақстанның стратегиялық даму бағыты болып табылады. Бұл идея 2022 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев ұсынған «Әділетті Қазақстан» тұжырымдамасында жаңа мазмұнға ие болып, елдің саяси, экономикалық және әлеуметтік жаңғыруының негізгі өзегіне айналды. Әділетті Қазақстан – бұл тек құқықтық мемлекет қана емес, сонымен қатар қоғам мен билік арасындағы сенімге негізделген, тең мүмкіндіктер мен әлеуметтік әділеттілік қағидаттары орныққан жүйе.

Қоғамның рөлі, ең алдымен, әділетті экономиканы қалыптастыруда айқын көрінеді. Экономикалық саясатта инклюзивті даму мен тең мүмкіндіктер қағидаттарын іске асыру мақсатында мемлекет әлеуметтік теңсіздікті азайтуға бағытталған шараларды қолға алды. Атап айтқанда, халықтың аз қамтылған топтарын қолдау, бюджеттің әлеуметтік шығындарын арттыру және салық саясатын жетілдіру арқылы табыс айырмашылығын қысқарту көзделуде. Сонымен қатар, шағын және орта бизнесті дамытуға бағытталған жеңілдетілген несие беру, гранттық қаржыландыру және салықтық жеңілдіктер қоғамның экономикалық белсенділігін арттырып, жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал етуде. Бұл ретте қоғамның кәсіпкерлік бастамалары әділетті экономиканың негізгі қозғаушы күшіне айналуда.

Әділетті Қазақстанды қалыптастырудағы маңызды бағыттардың бірі – сыбайлас жемқорлықпен күрес. Соңғы жылдары мемлекеттік басқару жүйесінде ашықтықты арттыру, цифрлық технологияларды енгізу және мемлекеттік сатып алулардың жариялылығын қамтамасыз ету арқылы жемқорлық тәуекелдерін төмендетуге бағытталған нақты шаралар жүзеге асырылуда. Бұл процесте қоғамның белсенді қатысуы, қоғамдық бақылау мен азаматтық жауапкершіліктің артуы ерекше маңызға ие.

Демократиялық реформалар мен азаматтық қоғам институттарын дамыту да әділетті қоғам құрудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы аясында мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігі күшейтіліп, қоғамдық кеңестердің рөлі арттырылды. Сонымен қатар, үкіметтік емес ұйымдарды қолдау, жастардың қоғамдық-саяси белсенділігін ынталандыру және қоғамдық бақылау механизмдерін дамыту қоғамның мемлекет басқаруына қатысу мүмкіндігін кеңейтуде. Бұл өз кезегінде қоғам мен билік арасындағы сенімді нығайтады.

Құқық қорғау және сот жүйесін реформалау да әділетті Қазақстанды қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. 2023-2024 жылдары сот төрелігінің ашықтығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында судьяларды іріктеу процесінің ашықтығы арттырылып, сот жүйесінде цифрлық технологиялар кеңінен енгізілуде. Бұл шаралар құқық үстемдігін қамтамасыз етіп, азаматтардың сот жүйесіне деген сенімін күшейтуге бағытталған.

Әлеуметтік әділеттілік мәселелері де қоғамның тікелей қатысуын талап етеді. Білім беру саласында ауылдық аймақтарда мектептер салу, білімге қолжетімділікті арттыру және мұғалімдердің әлеуметтік мәртебесін көтеру бағытында реформалар жүргізілуде. Денсаулық сақтау жүйесінде медициналық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін арттыру үшін жаңа медициналық орталықтар ашылып, заманауи технологиялар енгізілуде. Сонымен қатар, тұрғын үй саясаты аясында жеңілдетілген ипотекалық бағдарламалар іске асырылып, халықтың әлеуметтік әл-ауқатын жақсартуға жағдай жасалуда.

Экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету де әділетті қоғам құрудың ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақстанда «жасыл экономикаға» көшу бағытында жаңартылатын энергия көздерінің үлесін арттыру, қалдықтарды өңдеу жүйесін дамыту және экологиялық білім беруді кеңейту шаралары қолға алынуда. Бұл бағытта қоғамның экологиялық жауапкершілігін арттыру маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, әділетті Қазақстанды қалыптастыру – бұл тек мемлекеттік саясаттың нәтижесі ғана емес, сонымен қатар қоғамның белсенді қатысуына негізделген кешенді процесс. Экономикалық, әлеуметтік, құқықтық және экологиялық реформалардың табысты жүзеге асырылуы қоғам мен мемлекеттің өзара ынтымақтастығына байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, әділетті Қазақстанның негізі – азаматтық жауапкершілігі жоғары, құқықтық мәдениеті қалыптасқан және қоғамдық процестерге белсенді қатысатын қоғам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». 08.09.2025ж.

2. Аяна Тоғанбек. Конституция – әділетті қоғам қалыптастырудың негізі. https://egemen.kz/article/408527-konstitutsiya---adiletti-qogham-qalyptastyrudynh-negizi?utm_source=chatgpt.com

3. Sailau K., Dabyltayeva M., Ibraimova A., Toktarov Y. Қазақстандағы құқық қорғау органдарын іске асыруда қоғам сенімі мен әділеттілік туралы қабылдау // Changing Societies and Personalities. – 2025. – Vol. 9, No. 3. – Б. 682–705. – DOI: 10.15826/csp.2025.9.3.348. – URL: <https://changing-sp.com/ojs/index.php/csp/article/view/683>
4. Akhmetov A.S., Zhamuldinov V.N., Komarov O.E. Құқықтық мәдениет және оның азаматтық қоғамды қалыптастырудағы рөлі // Journal of Advanced Research in Law and Economics. – 2018. – Vol. 9, No. 5 (35). – Б. 1534–1538. <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/3361>
5. Ерлан Сәрсембаев, Әділетті қоғамның алғышарты. https://egemen.kz/article/396121-adiletti-qoghamnyh-alghysharty?utm_source=chatgpt.com
6. Мергенбай Сембек. Заңға бағынатын қоғам – әділетті Қазақстанның негізі. https://www.gov.kz/memleket/entities/ulytau-zhezkazgan/press/news/details/776023?utm_source=chatgpt.com
7. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм». 02.09.2024ж.

ӨОЖ 342.951

КӨШІ-ҚОН ҚЫЗМЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

Жаксылыков Н.Н.

Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

Искаков И.М.

Қазақстан Республикасы ІІМ Бауыржан Момышұлы атындағы Оқу орталығы, Шымкент, Қазақстан

Резюме: Миграционная политика Казахстана сталкивается с бюрократическими и правовыми трудностями. Для эффективного управления необходимы цифровые платформы, мониторинг миграции и защита прав мигрантов. Комплексный анализ правовых и институциональных аспектов обеспечивает устойчивое развитие миграционной сферы.

Summary: Kazakhstan's migration policy faces bureaucratic and legal challenges. Effective management requires digital platforms, migration monitoring, and protection of migrants' rights. A comprehensive analysis of legal and institutional aspects ensures sustainable development of the migration sector.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында көші-қон саласындағы қызметке назар аударуды және көші-қон қатынастар саласындағы мәселесі реттелмегенін, бірыңғай есебін жүргізу қиын екендігін атап өтіп: «Ішкі және сыртқы көші-қон үдерісінің бақылаусыз қалуы жұрттың бәрі тұрғысы келетін ірі қалаларымыздың инфрақұрылымына орасан салмақ түсіріп отыр. Астана – соның айқын мысалы» [1], - деп пікір білдірген болатын.

Қазіргі таңда көші-қон үдерісі тек экономикалық немесе демографиялық емес, саяси, әлеуметтік және қауіпсіздік аспектілерін де қамтитын күрделі құбылысқа айналды. Қазақстан географиялық және экономикалық ерекшеліктеріне байланысты аймақтық көші-қон орталығы болып табылады. Елге шетелдік еңбек мигранттары, студенттер және отбасы көші-қонының, сондай-ақ ішкі миграцияның өсуі мемлекеттік басқару мен әлеуметтік саясатты

жетілдіруді қажет етеді. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев бақылаудың әлсіздігі мен бірыңғай есептің қиындығы инфрақұрылымға қосымша салмақ түсіретінін атап көрсетті.

Қазақстан Республикасында көші-қон құқығын іске асырудағы ішкі істер органдарының қызметін тиімді ұйымдастыру елдің тұрақтылығы, қауіпсіздігі және экономикалық дамуы үшін маңызды. Дегенмен, ІО бюрократиялық кедергілер, құқықтық реттеудің жеткіліксіздігі, акпараттық инфрақұрылымның дамымауы, мигранттардың құқықтарын қорғау және заңсыз көші-қонның алдын алу мәселелерімен бетпе-бет келеді. Бұл факторлар көші-қон заңнамасының тиімділігін төмендетіп, мемлекеттік саясатқа кедергі келтіруі мүмкін.

Сондықтан Қазақстанда көші-қон қызметтерін ұйымдастыру мәселелерін зерттеу қазіргі заманғы әлеуметтік және құқықтық зерттеулер үшін аса маңызды болып табылады. Бұл зерттеу көші-қон саласындағы нормативтік-құқықтық актілердің тиімділігін талдауға, мемлекеттік органдардың қызметін жетілдіруге және мигранттардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді.

Көші-қон процестері мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Қазақстан – географиялық, экономикалық және этнодемографиялық ерекшеліктері бар көпвекторлы ел ретінде көші-қонды жан-жақты реттеуді талап етеді. Көші-қон қызметтері мемлекеттің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, шетелдіктердің құқықтары мен мүдделерін қорғауға және қаржы-еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға бағытталған. Сол себепті көші-қон қызметтерін ұйымдастырудағы проблемаларды терең талдау ғылыми және практикалық маңызы бар мәселе болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы көші-қон саласын құқықтық реттеудің негізін «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының заңы құрайды [2]. Аталған заң көші-қон процесінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындап, миграцияны реттеу қағидаттары мен мақсаттарын, сондай-ақ мигранттар мен мемлекеттік қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін нақтылайды. Сонымен қатар, заң шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалардың Қазақстан Республикасына кіруі, елде уақытша немесе тұрақты тұруы, сондай-ақ шығу тәртібін құқықтық тұрғыдан реттейді.

Заңнамаға сәйкес, мигранттарға Қазақстан Республикасының аумағында уақытша немесе тұрақты тұруға рұқсат алу мүмкіндігі берілген. Тұру рұқсаты олардың елге келу мақсатына байланысты беріледі, мысалы: тарихи отанына оралу, отбасы біріктіру, білім алу немесе еңбек қызметі сияқты себептер бойынша. Сонымен қатар, заң көші-қон саласындағы мемлекеттік басқару жүйесін, ішкі мигранттарға қолдау көрсету механизмдерін, заңсыз көші-қонның алдын алу шараларын және құқық бұзушылыққа жауапкершілікті нақты түрде анықтайды [3]. Бұл нормалар ІО қызметін ұйымдастыруда құқықтық негіз ретінде қызмет етіп, мемлекеттік органдардың көші-қон процесін жүйелі және заңды түрде басқаруына мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында көші-қон құқығын жүзеге асыру саласында мигранттарға уақытша және тұрақты тұруға рұқсат алу рәсімдері мемлекеттік

көші-қон заңнамасы арқылы құқықтық түрде қамтамасыз етіледі. Бұл рұқсаттар шетелдіктердің елге келу мақсатына сәйкес беріледі, мысалы: отбасы біріктіру, білім алу немесе еңбек қызметін жүзеге асыру. Сонымен қатар, оларға Қазақстан Республикасының аумағында заңды түрде тұруға мүмкіндік беретін құқықтық мәртебе тағайындалады, және бұл мәртебелер заңнамада көрсетілген тұру талаптарына сәйкес бекітіледі [4].

Ғылыми зерттеулерде де миграциялық құқықтық реттеудің маңыздылығы назарға алынған. Мысалы, А. Ж. Наримбаева және М. Б. Абаев көшіп-қону процесінің құқықтық реттелуін Қазақстанда миграциялық саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз ететін маңызды механизм ретінде қарастырады. Олар шетелдіктердің заңды түрде тұру және еңбек ету құқықтарын нақты құқықтық негіздер арқылы қорғаудың қажеттілігін атап көрсетеді [5].

Дегенмен, заңның қолданыс практикасы оның тиімділігі мен нақтылығын көрсетуге толық жетпейді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, заңнаманың бірқатар талаптары мен процедуралары күрделі және түсінуге қиын, бұл азаматтар мен шетелдіктер үшін әкімшілік кедергілер тудырады. Сонымен қатар, заң нормалары мен оның іске асыруы арасындағы сәйкессіздіктер зерттелуде.

Қазақстандағы көші-қон қызметтері миграцияны реттеу және бақылау функцияларын бірқатар мемлекеттік органдарға бөлген. Көші-қон процесіне қатысты функциялар ұлттық қауіпсіздік органдары, көші-қон қызметі, жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғау органдары арқылы жүзеге асырылады. Мемлекеттік органдардың функцияларының бөлінуі мен үйлесімсіздігі кейде бюрократиялық кедергілерге әкеліп, құжаттарды рәсімдеу уақытын ұзартады.

Ғылыми мақалаларда көрсетілгендей, ұзақ және күрделі әкімшілік рәсімдер кейбір мақсатты топтардың (мысалы, еңбек мигранттары, отбасылық көші-қонмен келушілер) құқықтарына қолжетімділікті төмендетеді және мемлекетке сенімділікті азайтады [6].

Қазіргі ғылыми зерттеулер көші-қон қызметтерінің тиімділігі көбіне ақпараттық және цифрлық жүйелердің қолданылуына байланысты екенін көрсетеді. Налбандян Л. Мен Дрехер Н. сияқты ғалымдар миграцияны басқару саласында сандық технологиялар мен интеграцияланған ақпараттық платформаларды енгізу миграциялық ағымдарды тіркеуді, деректер алмасуды және уақытылы өңдеуді оңтайландыра отырып, мемлекеттік органдар арасындағы үйлестіруді арттыруға ықпал ететінін атап өтеді. Бұл тұрғыдан алғанда, бірыңғай цифрлық платформа құру көші-қон процестеріне қатысты ақпараттық ағындарды жүйелеу және мониторинг жүргізу үшін маңызды механизм болып табылады, себебі ол ақпараттық жүйелер арқылы деректерді жедел өңдеу мен талдауды қамтамасыз етеді [7, 6].

Қазақстандағы заңсыз көші-қон — маңызды әлеуметтік және құқықтық проблема. Бұл елде заңды түрде тұруы жоқ адамдар мен тіркелмеген жұмысшылардың санын көбейтіп, құқық бұзушылықтар мен қауіпсіздік тәуекелдерін арттыруы мүмкін. Зерттеулер көрсеткендей, Қазақстанда заңсыз көші-қонның жолдарын анықтау және алдын алу жүйесі әлі жеткіліксіз. Бұл

жағдай көші-қон органдары мен құқық қорғау құрылымдарының үйлесімді және жүйелі жұмыс істеу қажеттілігін айқындайды [8].

Көші-қон қызметтерінің маңызды аспектісі – мигранттардың құқықтарының сақталуы мен қорғалуы. Әдебиетте мигранттардың ақпараттық қолдауға, құқықтық кеңес беруге және әлеуметтік интеграцияға қолжетімділігінің төмен екендігі көрсетілген. Бұл әсіресе еңбек мигранттары мен отбасылық көші-қон жасаушыларға қатысты айқын көрінеді [9].

Қазақстандағы көші-қон мәселелерін зерттеу негізінен шағын ғылыми жұмыстарға сүйенеді, бұл саланың толыққанды ғылыми бағасын жасауға кейбір шектеулер енгізеді. Осыған байланысты, көші-қон саясатының тиімділігін арттыру үшін оның заңнамалық және институционалдық аспектілерін кешенді түрде талдау қажет, өйткені бұл мемлекеттік реттеу мен құқықтық механизмдердің үйлесімділігін қамтамасыз етіп, көші-қон процесін тұрақты және жүйелі басқаруға мүмкіндік береді. Шын мәнінде, тиімді ұйымдастыру үшін мемлекеттік органдар арасындағы құқықтық және институционалдық үйлесімсіздікті азайту, бюрократиялық кедергілерді төмендету, миграциялық ақпараттық-цифрлық платформаларды енгізу арқылы деректер алмасуды және көші-қон процестерін мониторингтеуді оңтайландыру, заңсыз көші-қонның алдын алу және мигранттардың құқықтары мен әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз ету сияқты кешенді шараларды ғылыми тұрғыда қарастыру маңызды. Осылайша, бұл зерттеу Қазақстандағы көші-қон саласының дамуы үшін құқықтық, институционалдық және ғылыми-әдістемелік негіздердің бір-бірімен үйлесімділігін қамтамасыз ету қажеттілігін айқын көрсетеді және саланы жүйелі түрде жетілдіру жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». 08.09.2025ж.
2. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі Халықтың көші-қоны туралы №477-IV заңы.
3. Қазақстанның көші-қон заңнамасы бойынша қойылатын сұрақтар. https://egov.kz/cms/kk/information/help/Questions_on_migration_legislation.
4. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 04 желтоқсандағы «Шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасында уақытша және тұрақты тұруға рұқсаттар беру қағидаларын бекіту туралы» №992 бұйрығы.
5. Наримбаева А. Ж., Абаев М. Б. Миграциялық процестерді заңнамалық реттеу: Қазақстан Республикасының аймақтық тәжірибесі мен заңнамасы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы (Конституциялық, әкімшілік және халықаралық құқық). – 2025. – Т. 30, № 2 (118). – Б. 17-24. – URL: <https://doi.org/10.31489/202512/17-24>.
6. Б. Бокаев, Е. Оспанов. Қазақстан Республикасындағы миграциялық процестерді мемлекеттік реттеу: мүмкіндіктер мен тәуекелдер // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. – 2018. – № 3 (66). – Б. 2-13. – URL: <https://journal.apa.kz/index.php/path/article/view/137>.
7. Налбандян Л., Дрехер Н. Қазіргі заманғы цифровық технологияларды миграцияны басқаруда қолдануды зерттеудің әдістемелік тәсілдері // Frontiers in Human Dynamics. – 2023. – Vol. 5. https://www.frontiersin.org/journals/human-dynamics/articles/10.3389/fhumd.2023.1238605/full?utm_source=chatgpt.com.

8. Әбілтайұлы Д., Жәмпеісов Д. Халықтың көші-қоны саласындағы құқық шығармашылық пен құқық қолдануды жетілдірудің өзекті мәселелері// Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу. – 2022. – № 3 (70). – Б. 138-147.

9. Жетписов С.К., Нұрғазин Б.К., Хамзин А.Ш. Конституциялық құқықтар призмасы арқылы көшіп-қону мәселелері: этникалық және демографиялық контекст, еңбек ресурстарының ұтқырлығы // Вестник Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Ғылыми-құқықтық журналы. – 2022. – № 4 (71). – Б. 29–40. <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/799>

ОӘЖ 321.7:004.738

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР МЕН ИНСТИТУТТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Жаналиева А.Ж., Исатаева Б.Т.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Мақалада электрондық үкіметтің қазіргі заманғы демократиялық процестерге және мемлекеттік институттардың трансформациясына әсері талданады. Электрондық басқарудың құралдары мен әдістері демократиялық қатысуды кеңейту, мемлекеттік қызмет көрсету тиімділігін арттыру және қоғамның ақпаратқа қолжетімділігін қамтамасыз ету тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар, электрондық үкіметті енгізу кезінде туындайтын құқықтық, институционалдық және әлеуметтік мәселелер қарастырылады.

Summary: The article analyzes the impact of e-government on modern democratic processes and the transformation of state institutions. Tools and methods of electronic management are considered from the point of view of expanding democratic participation, improving the efficiency of public services and ensuring public access to information. In addition, legal, institutional and social issues arising during the introduction of e-government will be considered.

Ақпараттық дәуірдің пайда болуы адам қызметінің көптеген салаларын айтарлықтай өзгертті. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды таралуы іскерлік операцияларды, білім беру жүйелерін, денсаулық сақтау қызметтерін және мемлекеттік басқаруды түбегейлі өзгертті. Бұл цифрлық инновациялар институционалдық құрылымдардың тиімділігі мен жауаптылығын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар динамикалық байланыс арналарын құруға ықпал етеді және әртүрлі секторларда жаңа тәжірибелерді енгізуге ықпал етеді [1].

Цифрлық медиа мен әлеуметтік желілер ақпарат таратудың, қолдаушыларды жұмылдырудың және ұжымдық әрекеттерді үйлестірудің қуатты құралдарын ұсына отырып, азаматтық қоғам субъектілері үшін таптырмас құралға айналды. Бұл байланыс арналары азаматтық қатысудағы дәстүрлі кедергілерді төмендетіп, қоғамдық өмірге тезірек және кеңірек қатысуға мүмкіндік берді.

Екінші негізгі тенденция-азаматтар мен мемлекеттердің өзара іс—қимылын цифрландыру-технологиялық прогреске институционалдық бейімделуді көрсетеді. Үкімет қол жетімді және интерактивті басқару

құрылымдарын құру үшін интернет пен цифрлық платформаларды көбірек пайдалануда. Оларға азаматтарға шешім қабылдаушылармен тікелей байланысуға мүмкіндік беретін онлайн-консультациялар, электрондық өтініштер және виртуалды кері байланыс жүйелері сияқты механизмдер кіреді. Осындай өзара әрекеттесуді жеңілдету арқылы цифрлық құралдар ашықтықты, есеп беруді және саясатты әзірлеу процестеріне инклюзивтілікті арттырады.

Құжаттарды электронды түрде ұсынуға, мемлекеттік қызметтерге қашықтан қол жеткізуге және мемлекеттік қызметкерлермен нақты уақыт режимінде байланысуға мүмкіндік беретін электрондық мемлекеттік қызметтер мен платформаларды енгізу бұл өзгерісті одан әрі көрсетеді. Мұндай жүйелер әкімшілік рәсімдерді оңтайландырып қана қоймайды, сонымен қатар азаматтарға басқару процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

Ақпараттық қоғамға көшу мемлекеттік басқарудың жұмысын түбегейлі өзгертті және мемлекеттік қызмет жүйесін жан-жақты жаңғыртуды қажет етті. Осы жаңа парадигмада мемлекеттік институттардың тиімді жұмыс істеуі олардың технологиялық инновацияларға бейімделу қабілетіне, азаматтардың ашықтық пен тиімділікке деген өсіп келе жатқан үміттерін қанағаттандыруға, цифрлық процестердің қауіпсіздігі мен инклюзивтілігін қамтамасыз етуге байланысты болып отыр. Бұл ауысым мемлекеттік басқарудағы әртүрлі құрылымдық, процедуралық және мәдени өзгерістерді қамтиды [2].

Бұл трансформацияның маңызды аспектілерінің бірі мемлекеттік қызмет көрсетуді цифрландыру болып табылады. Мемлекеттік органдар дәстүрлі, қағаз жүзіндегі әкімшілік рәсімдерден цифрлық форматқа көшеді деп күтілуде. Бұл электрондық құжат айналымы жүйелерін кеңінен енгізуді, азаматтардың өтініштері мен өтініштері үшін цифрлық арналарды енгізуді, тиімділік пен қолжетімділікті оңтайландыру үшін әкімшілік процестерді реинжинирингті қамтиды. Бюрократиялық процедураларды автоматтандыру және оңтайландыру арқылы үкіметтер қызмет көрсету уақыты мен құнын едәуір қысқарта алады, артық процестерді жоя алады және азаматтардың пайдаланушылық тәжірибесін жақсарта алады.

Электрондық үкімет, мемлекеттік қызметтерді көрсетуде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану ретінде анықталған, азаматтар мен мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын жеңілдетеді және мемлекеттік процестердің тиімділігін арттырады. Оны жүзеге асыру қазіргі мемлекеттердегі демократиялық басқаруға және институционалдық қызметке терең әсер етеді.

Электрондық үкіметтің басты артықшылықтарының бірі-мемлекеттік қызметтерге қолжетімділікті кеңейту. Цифрлық платформалар арқылы қызметтер шалғай аймақтардың тұрғындары немесе ұтқырлығы шектеулі адамдар сияқты бұрын маргиналды топтарға қол жетімді бола бастайды, осылайша инклюзивтілік пен әлеуметтік теңдікке ықпал етеді [3].

Сонымен қатар, электрондық үкімет институционалдық ашықтықты арттыруға өз үлесін қосуда. Мемлекеттік деректер мен шешімдерге жұртшылықтың қол жеткізуін қамтамасыз ете отырып, ол есеп беру тетіктерін нығайтады және азаматтарға мемлекеттік саясатқа қатысты негізделген

пайымдаулар жасауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда ашық үкіметтің деректер бастамалары, интерактивті бақылау тақталары және онлайн порталдар маңызды рөл атқарады.

Электрондық платформалар азаматтар мен мемлекеттің өзара іс-қимылының дәстүрлі тетіктерін едәуір өзгертті, байланыс, қатысу, қадағалаудың жаңа арналарын ұсынды. Бұл платформалар жеке тұлғаларға өз көзқарастарын тікелей білдіруге, ұсыныстар беруге және мемлекеттік органдармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, осылайша үкімет пен қоғам арасындағы тығыз және жауапты қарым-қатынасты нығайтады. Маңыздысы, бұл өзара іс-қимыл мемлекеттік институттарға шешімдердің заңдылығы мен сапасын арттыра отырып, саясатты әзірлеу процесіне қоғамдық пікірді енгізуге мүмкіндік береді.

Электрондық үкімет мемлекеттік басқарудың ашықтығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Ресми деректерді, мемлекеттік органдардың қызметі туралы есептерді және бюджет туралы егжей-тегжейлі ақпаратты цифрлық порталдар арқылы жариялау жұртшылыққа мемлекеттік қызметті бақылауға және билік органдарын жауапкершілікке тартуға мүмкіндік береді. Бұл үкіметтік операциялардың көрінуінің артуы азаматтық белсенділікті ақпараттандыруға ықпал етеді және демократиялық бақылау тетіктерін нығайтады.

Теориялық тұрғыдан алғанда, электрондық үкімет ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы байытылған дәстүрлі мемлекеттік басқарудың цифрлық кеңейтімі ретінде жақсы түсініледі. Демократиялық шеңберде электрондық үкімет азаматтық-құқықтық қатынастардың сипатын және демократиялық институттардың жұмыс істеуін өзгерте отырып, жаңа мүмкіндіктер мен қиындықтарды енгізеді. Бұл динамиканы түсіну цифрлық басқарумен байланысты оң әсерлерді де, ықтимал тәуекелдерді де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Біріншіден, электрондық үкімет азаматтардың саяси процеске қатысуын едәуір арттырады. Онлайн дауыс беру платформалары, кері байланыс арналары және саясатты талқылауға арналған виртуалды форумдар сияқты цифрлық құралдар басқаруды қолжетімді және инклюзивті етеді. Бұл құралдар азаматтарға бастамалар ұсынуға, қоғамдық мәселелерді талқылауға және ұжымдық шешімдер қабылдауға қатысуға мүмкіндік береді, осылайша қатысушылық демократияның негізгі принциптерін нығайтады [4].

Екіншіден, электрондық үкімет институционалдық ашықтықты арттыруға ықпал етеді. Бюджеттерді, саясат нәтижелерін және стратегиялық жоспарларды қоса алғанда, мемлекеттік деректерге жұртшылықтың қол жеткізуі қоғамдық қадағалауды жеңілдетеді және есеп беретін мемлекеттік сектордың дамуына ықпал етеді. Бұл ашықтық мемлекеттік органдарға деген сенімді нығайтады және ақпараттандырылған азаматтардың демократиялық құндылығын қолдайды.

Тағы бір маңызды мәселе-цифрлық домендегі жеке деректер мен құпиялылықты қорғау. Электрондық үкімет жүйелері жеке ақпараттың үлкен көлемін жинауға және өңдеуге көбірек сүйенетіндіктен, деректердің бұзылуын, мақсатсыз пайдаланылуын және жеке құқықтардың бұзылуын болдырмау үшін

сенімді құқықтық база мен техникалық кепілдіктерді құру өте маңызды болады. Қорғаудың жеткіліксіздігі электрондық үкіметке деген сенімге нұқсан келтіріп қана қоймай, сонымен бірге адамның негізгі құқықтарына үлкен қауіп төндіруі мүмкін.

Осы сын-тегеуріндерді ескере отырып, электрондық үкіметтің бастамаларын әзірлеуге және іске асыруға біртұтас көзқарасты қабылдау маңызды. Бұл мыналарды қамтиды:

- Инфрақұрылымды дамыту, цифрлық сауаттылық бағдарламалары және қолжетімділік саясаты арқылы цифрлық технологияларға жалпыға бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету;

- Халықаралық стандарттар мен озық тәжірибелерге сәйкес деректердің құпиялылығы мен киберқауіпсіздігінің кешенді құқықтық қорғалуын қамтамасыз ету;

- Маргиналды және аз өкілдік ететін топтарға қолжетімді цифрлық платформаларды әзірлеу арқылы инклюзивті саясатты әзірлеуді ынталандыру;

- Цифрлық саясатты әзірлеу цикліне жұртшылықтың қатысуын белсенді түрде ілгерілету және азаматтардың пікірлерін бағалау арқылы азаматтық белсенділікті арттыру;

- Қоғамдық қажеттіліктерге, технологиялық жетістіктерге және демократиялық принциптерге сәйкес цифрлық басқару құралдарының бейімделуін сақтау.

Электрондық үкіметтің демократиялық жаңарудың катализаторы ретінде қызмет ету мүмкіндігі бар. Қатысу арналарын кеңейту, ашықтықты арттыру және жауапты басқаруды қамтамасыз ету арқылы бұл демократиялық құндылықтардың шоғырлануына ықпал етеді. Дегенмен, оның жетістігі байланысты тәуекелдерді басқару және цифрлық трансформацияның инклюзивті, құқықтарды құрметтейтін және демократиялық бағдарланған болып қалуын қамтамасыз ету бойынша мақсатты күш-жігерге байланысты. Осындай теңдестірілген тәсілдің арқасында ғана электрондық үкімет демократияны оның негізгі мұраттарына нұқсан келтірместен шынымен нығайта алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Правовое обеспечение информационной безопасности Республики Казахстан / Азат Аскарулы Мырзахмет. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 15 (253). — С. 119-122.

2. Развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане / Максут Мухамбетназарулы Жаманкарин, М. Х. Макенова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 4 (84). — С. 175-176.

3. Жаманкарин М. М., Макенова М. Х. Развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане // Молодой ученый. — 2015. — №4. — С. 175-176.

4. Общество и государство в электронном информационном пространстве от государство-медиа к мы-медиа: трансформация влияния информационных технологий на политический процесс в период 1998–2010 гг. / Д. А. Леви. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 7 (66). — С. 599-604.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жорабеков А.Е.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются актуальные вопросы проведения судебной экспертизы в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан, ее роль в доказывании и обеспечении справедливости судебных решений. Анализируются проблемы правового регулирования, сроков проведения экспертиз и оценки заключений экспертами и судами. Предлагаются меры по совершенствованию законодательства и практики.

Summary: The article discusses the current issues of forensic examination in the civil proceedings of the Republic of Kazakhstan, its role in proving and ensuring the fairness of judicial decisions. The problems of legal regulation, the timing of examinations and the evaluation of conclusions by experts and courts are analyzed. Measures are proposed to improve legislation and practice.

Қазақстан Республикасының азаматтық сот ісін жүргізудегі сот сараптамасын жүргізудің өзекті мәселелері азаматтық процестің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Сот сараптамасы – азаматтық істер бойынша дауларды шешу үшін қажетті арнайы ғылыми білімдерді пайдалана отырып, іс материалдарын зерттеу арқылы фактілерді анықтаудың процессуалдық нысаны. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 82-бабына сәйкес, сот сараптамасы іс үшін маңызы бар мән-жайлар сарапшының арнайы ғылыми білімдері негізінде зерттеу нәтижесінде анықталуы мүмкін жағдайларда тағайындалады [1]. Бұл институт азаматтық сот төрелігінің сапасын жоғарылатуға, дәлелдемелердің объективтілігін қамтамасыз етуге бағытталған. Алайда, қазіргі уақытта Қазақстанда азаматтық сот ісін жүргізуде сот сараптамасын жүргізу барысында бірқатар өзекті мәселелер туындап отыр. Олардың ішінде сараптама мерзімдерінің ұзаруы, сарапшылардың жүктемесі, сұрақтарды дұрыс қоюдың жетіспеушілігі, мемлекеттік және жеке сарапшылар арасындағы теңсіздік, цифрландырудың төмен деңгейі, қорытындыларды бағалаудағы қиындықтар және басқалар бар. Осы мәселелерді талдау сот жүйесінің реформасын тереңдету үшін қажетті негіз болады.

Сот сараптамасын жүргізу тәртібі Сот-сараптама қызметі туралы Заңның 30-42-баптарында толық реттелген [2]. Сараптама негіздері – заңдылық, тәуелсіздік, жан-жақтылық, толықтық, объективтілік және ғылыми негізділік. Сарапшыға іс материалдарымен танысу, қосымша материалдар сұрау, сот отырысына қатысу, қатысушыларға сұрақ қою құқықтары берілген. Қорытынды жазбаша нысанда беріледі, онда зерттеу процесі, нәтижелері және негіздемелері көрсетіледі. Қосымша немесе қайта сараптама тағайындау мүмкіндігі де қарастырылған. Азаматтық істерде сараптама құрылыс-техникалық, бухгалтерлік, тауарлық, почерктеу, психологиялық, генетикалық және басқа түрлерде жүргізіледі. Бұл түрлер даулардың сипатына байланысты таңдалады,

мысалы, мүлiктiк дауларда бағалау сараптамасы, отбасылық iстерде психологиялық сараптама маңызды [3].

Алайда, практикада сот сараптамасын жүргізудің өзектi мәселелері көп. Біріншіден, сарапшылардың жүктемесі және мерзiмдердің ұзаруы. Сот-сараптама органдарының, әсіресе Әділет министрлігінің Сот сараптамасы орталықтарының жүктемесі жоғары. 2024-2025 жылдардағы статистикаға сәйкес, азаматтық iстер бойынша сараптама тағайындау саны артып, бірақ сарапшылар саны жеткіліксіз. Заң бойынша сараптама 30 күн ішінде жүргізілуі тиіс, бірақ іс жүзінде 2-3 айға созылады. Бұл iстердің қаралуын кешіктіреді, тараптардың құқықтарын бұзады. Мысалы, Шымкент және Павлодар облыстарындағы пилоттық аутсорсинг тәжірибесі көрсеткендей, жеке сарапшыларды тарту мерзiмді қысқартқанымен, сапа мәселесін туғызады. Жүктеме мәселесін шешу үшін сарапшыларды даярлауды күшейту, цифрлық платформаларды енгізу қажет.

Екіншіден, сұрақтарды дұрыс қоюдың жетіспеушілігі. АПК-нің 82-бабына сәйкес, тараптар сұрақтар ұсынады, бірақ сот оларды түпкілікті шешеді. Практикада сұрақтар сарапшының құзыретінен тыс немесе құқықтық сипатта болады, бұл қорытындының жарамсыздығына әкеледі. 2025 жылғы зерттеулерге сәйкес, азаматтық iстердің 30%-ында сұрақтар некорректті қойылған. Бұл сарапшының қорытындысын бағалауды қиындатады. Судьялар арнайы білімнің жетіспеушілігінен қорытындыны формалды түрде ғана тексереді немесе керісінше, оны абсолютті дәлел ретінде қабылдайды. Нәтижесінде, дәлелдемелердің сапасы төмендейді.

Үшіншіден, мемлекеттік және жеке сарапшылар арасындағы теңсіздік. Сот-сараптама қызметі туралы Заң жеке сарапшыларға лицензия береді, бірақ мемлекеттік органдар басымдыққа ие. Жеке сарапшылардың стандарттары бірыңғай емес, бұл сапаның әртүрлілігіне әкеледі. Бұл бәсекелестікті төмендетеді, мемлекеттік сарапшылардың жүктемесін арттырады.

Төртіншіден, цифрландырудың төмен деңгейі. Қазіргі заманда электронды сот ісін жүргізу дамуда, бірақ сараптама объектілерін цифрлық зерттеу (мысалы, электронды құжаттар, видео, криптовалюта) әлі толық енгізілмеген. АПК-нің электронды процестерге қатысты нормалары бар, бірақ сараптама үшін арнайы платформа жоқ. Бұл кибердауларда, интеллектуалдық меншіктегі iстерде қиындық тудырады. Халықаралық тәжірибеде (Еуропа елдерінде) AI-ды пайдалану сараптаманы жылдамдатады, ал Қазақстанда бұл бағыт әлі бастапқы сатыда.

Бесіншіден, сараптама қорытындысын бағалау мәселелері. АПК-нің 213-бабы бойынша, қорытынды сот отырысында жарияланады, сарапшыға сұрақтар қойылады. Бірақ судьялар қорытындының ғылыми негізділігін, әдістемесін толық тексермейді. Зерттеулер көрсеткендей, қорытындылардың 20%-ы қайта сараптамаға жіберіледі. Психологиялық сараптама сияқты жаңа түрлер аз қолданылады, өйткені судьялар олардың қажеттілігін түсінбейді. Қаржылық мәселелер де өзекті: сараптама ақысы тараптарға жүктеледі, бұл кедей тараптардың құқықтарын шектейді.

Алтыншыдан, сарапшылардың тәуелсіздігі және жауапкершілігі. Заң бойынша сарапшы тәуелсіз, бірақ практикада қысым фактілері кездеседі. Көрінеу жалған қорытынды үшін қылмыстық жауапкершілік бар, бірақ оны дәлелдеу қиын. Сарапшыларды даярлау жүйесі жеткіліксіз, халықаралық стандарттарға сәйкес келмейді.

Осы мәселелерді шешу үшін бірқатар ұсыныстар бар. Біріншіден, сарапшылардың санын арттыру және оларды цифрлық дағдыларға оқыту. Екіншіден, сұрақтарды қою үшін әдістемелік нұсқаулықтар әзірлеу. Үшіншіден, жеке сарапшылар үшін бірыңғай стандарттар енгізу. Төртіншіден, «Сот сараптамасы» электронды платформасын құру, AI-ды интеграциялау. Бесіншіден, судьялар үшін арнайы семинарлар өткізу. Алтыншыдан, сараптама ақысын мемлекеттік бюджеттен қаржыландыруды кеңейту.

Сот сараптамасының рөлі азаматтық істерде ерекше. Мысалы, мүліктік дауларда құрылыс-техникалық сараптама объектінің сапасын, құнын анықтайды. Отбасылық істерде психологиялық сараптама баланың мүддесін қорғауға көмектеседі. Бірақ мәселелердің шешілуі баяу. 2025 жылғы сот практикасын қорытуға сәйкес, сараптама тағайындау саны 15%-ға өскенімен, қайта сараптама 25%-ды құрайды. Бұл ресурстардың ысырап болуын көрсетеді. Сарапшылардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін Сот-сараптама қызметі туралы Заңға толықтырулар енгізу керек, мысалы, қысым фактілерін тіркеу механизмін.

Цифрландыру мәселесіне тоқталсақ, қазір соттарда электронды іс жүргізу бар, бірақ сараптама үшін 3D-модельдеу, нейрондық желілер қолданылмайды. Халықаралық тәжірибеде (АҚШ, Германия) бұл технологиялар мерзімді 50%-ға қысқартады. Қазақстанда 2026 жылғы конференцияда осы бағытта ұсыныстар берілді. Жеке сарапшыларды тарту аутсорсинг арқылы жүзеге асуда, бірақ лицензиялардың бақылауы әлсіз. Мемлекеттік реестрде сарапшылар тізімі бар, бірақ олардың жұмысының мониторингі жоқ.

Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар қарқынды дамып, сот сараптамасында жаңа мүмкіндіктер ашылуда. Электрондық құжаттар, цифрлық жазбалар мен басқа да сандық дәлелдемелер сараптамаға жиі енгізіледі. Дегенмен, электрондық дәлелдемелерді зерделеу күрделі, өйткені оларды оңай өзгертуге болады. Сондықтан ақпараттың түпнұсқалығын және сақталу тарихын дәлелдеу маңызды. Киберқылмыс және ақпараттық қауіпсіздік салалары бойынша сараптамалар көбейген сайын мамандандырылған киберсарапшыларға сұраныс артуда, бұл бағытта сарапшыларды даярлау мен сапалық бағалау жүйесін дамыту басты міндет болып табылады [4].

Сот сараптамасының қорытындысы оқуға және түсінуге жеңіл тілде болуы тиіс. Қазіргі тәжірибеде кейбір қорытындылар тым күрделі, ғылыми тіл мен терминологияға толы, бұл судьялар мен тараптар үшін түсініксіз болып, қате бағалауға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, тараптардың құқықтары сақталуы маңызды, конфиденциалдылық және ашықтықты қамтамасыз ету сот процесінің сапасын арттырады.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының азаматтық сот ісіндегі сот сараптамасы әділ және объективті сот төрелігін қамтамасыз ететін маңызды институт болып табылады. Дегенмен, қазіргі тәжірибеде әдістемелік, құқықтық, ұйымдастырушылық және кәсіби мәселелер бар. Сараптаманы тағайындау тәртібін жетілдіру, сарапшылардың кәсібилігін арттыру, әдістемелік стандарттарды енгізу және технологиялық жаңғыртуларды пайдалану – осы мәселелерді тиімді шешудің негізгі бағыттары болып табылады. Сот сараптамасы тек дәлелдемелер жинау құралы емес; ол азаматтық құқықтық қатынастарды зерттеудің ғылыми негізделген механизмі болып табылады. Сондықтан бұл саладағы реформалар құқықтық жүйенің сапасын арттырып қана қоймай, әділеттілік пен сот төрелігінің сенімділігін нығайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2026.19.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. «Сот-сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI Заңы (2025.29.12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Вершинина, А. В. Роль и значение судебной экспертизы в гражданском процессе / А. В. Вершинина, Я. С. Обидина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 20 (519). — С. 261-262.
4. Антропов, А. В. Криминалистическая экспертиза / А. В. Антропов, Д. В. Бахтеев, А. В. Кабанов. — Москва: Юрайт, 2023. — 185 с.

УДК 343

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Журинов М.—з.ғ.к., аға оқытушы,
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: В статье рассматриваются актуальные проблемы юридической ответственности, возникающие в условиях активного внедрения технологий искусственного интеллекта в различные сферы общественной жизни. Анализируются подходы к определению правового статуса искусственного интеллекта, вопросы распределения ответственности между разработчиками, пользователями и иными субъектами, а также международный опыт правового регулирования. Особое внимание уделяется перспективам развития законодательства Республики Казахстан в данной сфере.

Summary: The article examines current issues of legal liability arising from the active implementation of artificial intelligence technologies in various spheres of public life. It analyzes approaches to determining the legal status of artificial intelligence, issues of the allocation of liability among developers, users, and other stakeholders, as well as international experience in legal regulation. Particular attention is paid to the prospects for the development of legislation in the Republic of Kazakhstan in this field.

XXI ғасырда жасанды интеллект (ЖИ) қоғамның цифрлық трансформациясының ажырамас бөлігіне айналуда. Оның қолданылу аясы денсаулық сақтау, көлік, қаржы, мемлекеттік басқару және сот төрелігі сияқты

салаларды қамтиды. Сонымен қатар, жасанды интеллекттің дамуы бірқатар күрделі құқықтық мәселелерді туындатады, соның ішінде зияткерлік жүйелердің әрекеті немесе әрекетсіздігі үшін заңдық жауапкершілік мәселесі ерекше маңызға ие.

Дәстүрлі құқықтық жауапкершілік конструкциялары құқық бұзушылық субъектісі ретінде адам немесе заңды тұлға танылған жағдайда қалыптасқан. Алайда жасанды интеллект автономдылық элементтері мен өзін-өзі оқыту қабілетіне ие бола отырып, классикалық модельдердің қолданылуын күмән тудырады.

Жасанды интеллекттің дамуы қаржы, денсаулық сақтау, көлік, сауда және басқа да экономика салаларын елеулі түрде трансформациялауда. Алайда жасанды интеллект жүйелерін енгізу олардың зиян келтіру жағдайында заңдық жауапкершілігі мәселесін туындатады.

Осы зерттеудің мақсаты – жасанды интеллекттің жауапкершілігі саласындағы заңнаманы жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде ғылыми танымның жалпы қағидаттары (жан-жақтылық, жүйелілік, объективтілік), жалпыфилософиялық әдіс (диалектикалық), жалпы ғылыми таным әдістері (салыстыру, абстрактіден нақтыға көтерілу), салыстырмалы-құқықтық талдау, формальды-құқықтық әдіс, сондай-ақ құқықтық жағдайларды болжау және модельдеу әдістері қолданылды.

Экономикалық қызмет контекстінде жасанды интеллекттің заңдық жауапкершілігі мәселелеріне кешенді талдау жүргізілді, соның ішінде экономиканың жекелеген салаларындағы жасанды интеллект жауапкершілігінің негізгі аспектілері және қолданыстағы құқықтық тәсілдер қарастырылды. Шетелдік және отандық тәжірибені талдау негізінде жасанды интеллект жүйелерінің технологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, құқықтық реттеуді жетілдіру жолдары ұсынылды.

Жасанды интеллекттің заңдық жауапкершілігі күрделі мәселе болып қала береді және ол заңнаманы бейімдеуді талап етеді.

Жасанды интеллект – бұл жүйелерге адам интеллектісін талап ететін міндеттерді орындауға мүмкіндік беретін технологиялар жиынтығы, оған оқыту, деректерді талдау және шешім қабылдау жатады.

ЖИ-дің негізгі ерекшеліктері:

- жұмыс істеуінің автономдылығы
- өзін-өзі оқыту қабілеті (machine learning)
- кейбір жағдайларда мінез-құлқының болжап болмайтындығы
- құқықсубъектілігінің болмауы

Дәл осы соңғы сипаттама жауапкершілік мәселесін ең даулы мәселелердің біріне айналдырады [1,286].

Жасанды интеллекттің дамуы заңдық жауапкершілікке қатысты дәстүрлі көзқарастарды қайта қарауды талап етеді. Цифрландыру жағдайында автономды технологиялардың ерекшеліктерін ескеретін икемді құқықтық жүйені қалыптастыру қажет. Қазақстан Республикасы халықаралық тәжірибені

пайдалана отырып, инновациялар мен азаматтардың құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін тиімді құқықтық реттеу моделін қалыптастыру мүмкіндігіне ие.

Жасанды интеллектке (ЖИ) ұжымдық құқықсубъектілік беру мүмкіндігін зерттеу жаңа ұғымды — «электрондық тұлға» (EL) концепциясын енгізеді. Бұл заңды құрылым дәстүрлі «заңды тұлғаға» (LE) ұқсас болып табылады. Алайда, заңды тұлғадан айырмашылығы, электрондық тұлға нақты мақсаттар мен міндеттерге бағытталған және көбінесе белгілі бір рөлдер мен функцияларды орындау үшін арнайы құрылады.

Сонымен қатар, ЖИ-ге ұжымдық құқықсубъектілік беруге қарсы салмақты дәлелдер де ұсынылады. Атап айтқанда, құқықсубъектілікті қарапайым объектіден ЖИ мен роботтандырылған жүйелерге көшіру күмән тудырады. Бұл тұрғыда жануарлармен салыстыру жүргізіледі, себебі олар да ЖИ сияқты өз құқықтарын дербес жүзеге асыру және міндеттерді өз мойнына алу қабілетіне ие емес. Осыған байланысты ЖИ-дің құқықтық мәртебесі жануарлардың құқықтық мәртебесіне жақынырақ деген тұжырым жасалып, оған ұжымдық құқықсубъектілікті беру мүмкіндігіне күмән келтіріледі[2,176].

Бұл мәселенің күрделілігі заңды тұлғалар мен ЖИ субъектілерінің шешім қабылдау процестерінің айырмашылықтарымен тереңдей түседі. Заңды тұлғалардағы шешімдер, әдетте, меншік иелері тарапынан бақыланып, шартты автономия жағдайында жүзеге асырылады. Ал жасанды интеллектпен жабдықталған жүйелер әлдеқайда жоғары автономдылық деңгейін көрсетіп, шешімдерді өз бетінше қабылдай алады. Автономия деңгейіндегі осы айқын айырмашылық ЖИ-ге ұжымдық құқықсубъектілікті қолдану мәселесінің күрделілігін айқындайды.

Электрондық тұлға тұжырымдамасы құқықтық салада субъект пен объектінің бірігуіне алып келеді. Бір жағынан, электрондық тұлға алдын ала белгіленген әрекеттерді автономды түрде орындайтын және шешім қабылдайтын құқық субъектісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Екінші жағынан, ол сыртқы субъектілердің нұсқауы бойынша өшірілуі, сатылуы, басқарылуы, қайта бағдарламалануы немесе айырбасталуы мүмкін мүлік нысаны ретінде де қабылданады. Алайда мұндай екіжақты түсінік оның құқықтық мәртебесіне қосымша анықсыздық енгізіп, құқықтық жүйе шеңберіндегі атқаратын рөлдерінің нақтылығын күрделендіреді.

Басым көзқарас бойынша, ЖИ құқық саласында объект ретінде қарастырылады, яғни робот немесе бағдарлама сияқты белгілі бір жеке немесе заңды тұлғалардың меншігі болып табылады. Бұл көзқарас ЖИ дамуының бастапқы кезеңдерінде құқықтық дискурста үстемдік етті. Алайда ЖИ-дің қарқынды дамуы жаңа құқықтық прецеденттердің пайда болуына әкеліп, оның құқықтық жіктелуін қайта қарастыру қажеттігін туындатты[3,206].

Бұдан бөлек, жасанды интеллектке құқықсубъектілік беру роботтарды сәйкестендіру және оларды жүйелеу үшін электрондық тізілімдерді құруды, сондай-ақ олардың тиісті өкілеттіктерін айқындауды талап етеді. Бұл өз кезегінде электрондық тізілімдерді қорғаудың сенімді шараларын енгізуді және

ондағы ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді қажет етеді. Нәтижесінде, жасанды интеллекттің құқықтық тұлғалығының барлық қырлары мұқият бақыланатын құқықтық орта қалыптасуы тиіс.

Күрделіліктің тағы бір қыры роботтар арасындағы өзара байланыстарды ұйымдастыру кезінде туындайды. Бұл жағдай жасанды интеллект объектілері жасаған заңсыз әрекеттер үшін жауапкершілікті белгілеуді және тиісті жазалау шараларын қолдануды талап етеді. Сонымен қатар, бұл жеке тұлғаларды ықтимал қол сұғушылықтардан, рұқсатсыз қол жеткізуден және жасанды интеллекттің заңсыз шешімдер қабылдау қаупінен қорғау міндетінің қаншалықты күрделі екенін көрсетеді.

Сонымен бірге зерттеушілер «электрондық тұлға» (ЭЛ) тұжырымдамасы, әсіресе күрделі роботтандырылған жүйелер контекстінде, тиімді шешім ұсына алуы мүмкін деген болжамды қарастырған. Бұл ғылыми бағыт жасанды интеллектті құқықтық танумен байланысты туындайтын көпқырлы мәселелерді шешуге бағытталған және күрделі роботтандырылған объектілердің айрықша белгілері мен міндеттерін ескеретін тұжырымдамалық негізді қалыптастыруды көздейді[4,116].

Жасанды интеллектке байланысты қолайсыз оқиғалар туындаған жағдайда, жүйені әзірлеушілер мен техникалық қолдау қызметкерлерінің жауапкершілігінің көлемі мен сипаты туралы мәселе өзекті бола түседі. Жауапкершілікті бөлуге қатысты ұсыныстар мыналарды қамтиды:

Егер жүйенің ақауы жасанды интеллект жүйесінің кемшіліктерімен байланысты болса, жауапкершілікті өндірушілерге жүктеу.

Егер дұрыс жұмыс істемеу жүйенің бағдарламалық немесе құрылымдық кемшіліктерінен туындаса, жауапкершілікті бағдарламашылар мен әзірлеушілерге жүктеу.

Егер пайдаланушылар бастапқыда дұрыс емес параметрлерді орнатса немесе белгіленген пайдалану режимін бұзса, оларды жауапкершілікке тарту.

Ұсынылып отырған жауапкершілікті бөлу жасанды интеллект экожүйесіндегі есептіліктің көпқырлы сипатын көрсетеді, яғни өндірушілердің, бағдарламашылардың, әзірлеушілердің және соңғы пайдаланушылардың әртүрлі рөлдерін мойындайды. Атап айтқанда, зерттеуші В.А. Лаптевтің пікірінше, жасанды интеллект жасаған құқыққа қайшы әрекеттер үшін түпкілікті жауапкершілік осы технологияны иеленетін және пайдаланатын адамға жүктеледі.

Осыған байланысты құқықтық саладағы парадигманың өзгеруін қолдай отырып, нақты жағдайларда жасанды интеллекттің жұмыс істеуіне жауапты тұлғалар оның иесі (меншік иесі) ретінде де, пайдаланушысы ретінде де бір мезгілде немесе дербес түрде танылуы тиіс деген ұсыныс қалыптасуда. Бұл кешенді тәсіл адам мен жасанды интеллект арасындағы көпқырлы қатынастарды тереңірек түсінуді көрсетіп, жасанды интеллект саласындағы міндеттер мен жауапкершіліктің күрделі жүйесін жан-жақты реттейтін құқықтық негізді қалыптастыруға бағытталған.

Қорытындылай келе, ЖИ-дің құқықтық мәртебесіне қатысты жүргізіліп жатқан ғылыми пікірталастар, соның ішінде оған ұжымдық құқықсубъектілік беру мүмкіндігі мен электрондық тұлға тұжырымдамасы, технологиялық дамудың жаңа парадигмаларын қолданыстағы құқықтық жүйелермен үйлестірудің күрделілігін көрсетеді. Жасанды интеллект қарқынды дамуын жалғастырып жатқандықтан, құқықтық орта да оның ерекшеліктерін ескере отырып бейімделуі тиіс.

Егер жасанды интеллектке құқықсубъектілік беру туралы шешім қабылданса, бұл зияткерлік меншікке қатысты мәселелерді шешуде тиімділік пен қолайлылықты қамтамасыз етуі мүмкін. Алайда ЖИ-ге құқықсубъектілік беру бірқатар күрделі құқықтық мәселелер мен қиындықтарды туындатады, сондықтан бұл бағыттағы құқықтық тетіктерді жан-жақты зерттеу қажет.

ЖИ-дің құқықсубъектілігінің пайда болуы жаңа құқықтық институттың қалыптасуына алып келеді, бұл оны анықтау үшін кешенді құқықтық негізді талап етеді. Бұл үшін үшінші тұлғалармен және ЖИ иелерімен қатынастарды реттейтін құқықтық құрылымдарды қалыптастыру қажет. Сондай-ақ ЖИ-дің құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін ескере отырып, заңдар, нормативтік құқықтық актілер және халықаралық стандарттарды әзірлеу маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Салимгерей А.А., Дуйсенов Е.Э., Байдаулетова А.И., Жумадилова Н.С. Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте»: проблемы реализации и образованности населения 2025, Алматы, Қазақстан (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы) (bulletin-law.kaznu.kz)

2.Мұхамеджан А.Б., Турсынкулова Д.А., Касымжанова А.А., Ибраева А.С., Ахатов У.А.

Роль искусственного интеллекта в совершенствовании правотворчества: перспективы внедрения в правотворческий процесс Республики Казахстан 2025, Алматы–Астана, Қазақстан (ҚазҰУ, ЕҰУ ғылыми журналы) (bulletin-law.kaznu.kz)

3.Танашева Д., Ускенбаев А. Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте»: правовые аспекты и ответственность 2025, Қазақстан (ЕҰ Kazakhstan, құқықтық талдау) ([EY](http://ey.kz))

4.Апостолова Н. Н. Ответственность за вред, причиненный искусственным интеллектом // Северо-Кавказский юридический вестник. 2021. № 1. С. 112-119

ОӘЖ 343.14:004

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚПК БОЙЫНША ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ: АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕТІКТЕРІ

Имашев Б.Е., Мамаева М.Н.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена применению электронных доказательств в уголовном процессе Республики Казахстан в условиях цифровизации. Рассматриваются

законодательство, судебная практика и ключевые проблемы, включая подлинность данных, защиту персональных данных и процессуальные гарантии.

Summary: The article focuses on electronic evidence in the criminal procedure of the Republic of Kazakhstan. It examines legislation, judicial practice and key issues such as data authenticity, personal data protection and procedural guarantees.

Қазіргі кезеңде әлемдік құқықтық кеңістікте мемлекеттік басқару жүйесі мен сот өндірісі цифрландыру ықпалымен елеулі трансформацияға ұшырауда. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, үлкен деректерді талдау, биометриялық сәйкестендіру жүйелері мен жасанды интеллект құралдарының енгізілуі құқық қорғау қызметінің мазмұны мен әдістерін айтарлықтай өзгертуде.

Қазақстан Республикасында электрондық дәлелдемелерді қолдану Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, «Ақпараттандыру туралы» заңы, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңы, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларымен реттеледі [1].

Электрондық дәлелдемелерді қолдану мәселесі құқық ғылымында соңғы жылдары кеңінен зерттеліп, цифрландыру үдерісінің дамуына байланысты қылмыстық және азаматтық сот өндірісінің маңызды бағыттарының біріне айналды.

Қазақстандық және шетелдік зерттеушілер электрондық дәлелдемелердің құқықтық табиғаты мен оларды қолдану мәселелеріне ерекше назар аударады. Ғалымдардың пікірінше, электрондық дәлелдемелерді алу барысында деректердің өзгермеуін қамтамасыз ету және оларды тіркеудің процессуалдық тәртібін сақтау дәлелдемелердің сенімділігін қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Сонымен қатар электрондық дәлелдемелерді бағалаудың бірыңғай стандарттарының болмауы сот тәжірибесінің әртүрлі қалыптасуына алып келетіні атап өтіледі.

Осы ғылыми көзқарастар электрондық дәлелдемелердің құқықтық табиғаты туралы бірыңғай пікірдің қалыптаспағанын және бұл мәселенің әрі қарай ғылыми зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Алайда тәжірибе электрондық дәлелдемелерді құқықтық реттеу саласында бірқатар олқылықтардың бар екенін көрсетеді. Атап айтқанда, «электрондық дәлелдеме» ұғымы заңнамалық деңгейде дербес түрде бекітілмеген. Сонымен қатар электрондық ақпаратты алу, бекіту және сақтау рәсімдері жеткілікті регламенттелмеген, ал цифрлық деректердің тұтастығын қамтамасыз ету стандарттары нақты айқындалмаған [2].

Бұдан бөлек, жасанды интеллект арқылы алынған немесе өңделген деректердің дәлелдемелік мәртебесі толық анықталмаған. Практикада бұл соттардың электрондық ақпаратты әртүрлі тәсілмен бағалауына алып келіп, құқық қолдану тәжірибесінің бірізділігін бұзады.

Электрондық дәлелдемелерді қолдану мәселесі сот практикасын түсіндіретін нормативтік актілермен де реттеледі. Солардың бірі – Қазақстан

Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысы болып табылады.

Аталған қаулыға сәйкес компьютерлік хабарламалар, фото және бейнематериалдар, дыбыс және бейнежазбалар іс үшін маңызы бар мәліметтерді қамтыған жағдайда дәлелдеме ретінде танылуы мүмкін. Мұндай материалдар олардың қатыстылығы, жол берілетіндігі және анықтығы тұрғысынан бағалануы тиіс.

Егер аудио немесе бейнежазба дәлелдеме ретінде танылса, ол қылмыстық іс материалдарына қосылып, тиісті процессуалдық шешіммен рәсімделеді. Ал заңда белгіленбеген тәртіппен алынған материалдар дәлелдеме ретінде пайдаланылмайды.

Қазақстан Республикасында электрондық дәлелдемелерді қолдану ведомстволық нормативтік құқықтық актілермен де реттеледі. Қазақстан Республикасы Бас прокурорының нұсқаулығына сәйкес қылмыстық істер электрондық форматта жүргізіліп, Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі (СДТБТ) арқылы жүзеге асырылады [3].

Электрондық қылмыстық іс құрамына электрондық құжаттар, аудио және бейнежазбалар, фотоматериалдар және басқа да цифрлық ақпарат көздері енгізіледі. Процессуалдық құжаттар электрондық форматта рәсімделіп, электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылады. Сонымен қатар қатысушыларды хабардар ету үшін SMS-хабарламалар немесе электрондық пошта қолданылады.

Сонымен қатар бірқатар құқықтық және процессуалдық проблемалар сақталуда. Атап айтқанда, электрондық деректердің түпнұсқалығын анықтау, олардың өзгертілмегендігін қамтамасыз ету, сондай-ақ ақпаратты сақтау мен қорғау мәселелері қосымша құқықтық реттеуді қажет етеді.

Электрондық дәлелдемелер көбіне жеке сипаттағы ақпаратты қамтиды. Осыған байланысты қылмыстық процесс шеңберінде тергеу мүддесі мен жеке өмірге қол сұқпаушылық құқығы арасындағы тепе-теңдік толық айқындалмаған, сондай-ақ іске қатысы жоқ деректерді жою тәртібі нақты регламенттелмеген.

Сонымен қатар тәжірибеде мемлекеттік ақпараттық жүйелерден алынған деректердің дәлелдемелік күші толық айқындалмаған және электрондық журналдардың процессуалдық бекітілу тәртібі жүйеленбеген.

Қазақстан Республикасының сот тәжірибесін талдау электрондық дәлелдемелерді қолдану барысында бірқатар жүйелі проблемалардың бар екенін көрсетеді. Соттар электрондық ақпаратты дәлелдеме ретінде қабылдағанымен, оларды бағалау мен зерттеу мәселесінде бірыңғай тәсіл қалыптаспаған.

Мысалы, Қостанай облысының Рудный қалалық сотында қаралған істе талапкер жауапкердің әлеуметтік желіде жариялаған жазбаларын дәлелдеу үшін скриншот ұсынған. Бірінші инстанция соты бұл материалды дәлелдеме ретінде қабылдап, талапкердің талабын қанағаттандырған. Алайда апелляциялық сот бұл шешімді жойып, ұсынылған скриншот нотариалды түрде куәландырылмағанын және оның түпнұсқалығы жеткілікті түрде расталмағанын көрсеткен.

Ал Алматы қаласы Әуезов аудандық сотының №2 аудандық сотында қаралған істе талапкер WhatsApp мессенджеріндегі хат алмасуды нотариалды түрде рәсімдеп, оны қарыздың бар екенін дәлелдеу үшін ұсынған. Сот бұл электрондық дәлелдемелерді зерттей отырып, тараптар арасында қарыз қатынастары болғанын анықтап, талапты ішінара қанағаттандырған [4].

Тағы бір істе Ақмола облысының Ақкөл аудандық соты интернет арқылы жасалған қарыз келісімі бойынша талап арызды қарау барысында қарыз алушының жеке басын растайтын электрондық деректер жеткілікті түрде тексерілмегенін анықтап, келісімді жарамсыз деп таныған.

Сонымен қатар кейбір жағдайларда электрондық дәлелдемелер сотта толық зерттелмей қалуы мүмкін. Мысалы, Ақмола облысында қаралған бір істе сот бірінші инстанцияда электрондық материалдарды толық зерттемей шешім қабылдаған. Апелляциялық сот істі қайта қарап, электрондық материалдардың іс бойынша маңызды мәнге ие екенін және олардың сот отырысында зерттелмегенін көрсетіп, бірінші инстанция сотының шешімін жойған.

Осылайша сот тәжірибесі электрондық дәлелдемелерді қолдану аясында бірнеше маңызды проблемалардың бар екенін көрсетеді.

Қазақстанда «Жасанды интеллект туралы» заңның қабылдануы электрондық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін нақтылауға бағытталған және оларды бағалау кезінде маңызды құқықтық негіз болып табылады [5].

Практикада электрондық дәлелдемелерді қолдану барысында скриншоттарды сараптамасыз қабылдау, деректерді шектеусіз зерттеу және цифрлық сараптаманың бірыңғай стандарттарының болмауы сияқты мәселелер кездеседі. Сонымен қатар шетелдік серверлерден деректер алу рәсімдерінің күрделілігі де өзекті болып табылады.

Жүргізілген талдау электрондық дәлелдемелерді қолдану саласында бірқатар жүйелі проблемалардың бар екенін көрсетті. Осыған байланысты келесі шараларды жүзеге асыру ұсынылады:

Біріншіден, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде «электрондық дәлелдеме» ұғымын дербес дәлелдеме түрі ретінде заңнамалық деңгейде бекіту қажет.

Екіншіден, электрондық деректерді алу, бекіту және сақтау рәсімдерін процессуалдық тұрғыдан нақты регламенттеп, арнайы хаттамалық талаптарды белгілеу қажет.

Үшіншіден, цифрлық деректердің түпнұсқалығын тексеруге арналған бірыңғай техникалық және криминалистикалық стандарттарды енгізу қажет.

Төртіншіден, жасанды интеллект арқылы алынған немесе өңделген деректердің дәлелдемелік мәртебесін заңнамалық деңгейде нақтылау қажет.

Бесіншіден, қылмыстық процесте қорғау тарапына электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеу үшін қажетті техникалық мүмкіндіктерді қамтамасыз ету қажет.

Алтыншыдан, шетелдік серверлерде сақталған деректерді алу рәсімдерін жеңілдетіп, халықаралық құқықтық тетіктерді жетілдіру қажет.

Жетіншіден, цифрлық сараптаманың бірыңғай әдістемелік стандарттарын әзірлеу қажет.

Осы шараларды іске асыру электрондық дәлелдемелерді тиімді қолдануға және сот тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеу электрондық дәлелдемелерді жинау, сақтау және бағалау мәселелері Қазақстанда ғана емес, жалпы өңірлік құқық қолдану тәжірибесінде де өзекті екенін көрсетті. Цифрлық технологиялардың дамуы электрондық деректерді кеңінен пайдалануға мүмкіндік бергенімен, оларды қолдану барысында құқықтық және процессуалдық мәселелер сақталуда.

Қазақстанда цифрландыру үдерісі белсенді жүзеге асырылып, қылмыстық сот өндірісінде электрондық деректердің рөлі артып келеді. Осы тұрғыда «Жасанды интеллект туралы» заңның қабылдануы және құқықтық механизмдердің жетілдірілуі адам құқықтары мен процестік кепілдіктерді қорғаудың маңызды тетігі болып табылады.

Талдау нәтижелері электрондық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін нақтылау, оларды алу мен бекіту тәртібін жетілдіру және цифрлық деректердің түпнұсқалығын қамтамасыз етудің бірыңғай стандарттарын қалыптастыру қажеттігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана: Ақорда, 1995.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. – 2014 жылғы 4 шілде.
3. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – 2015 жылғы 24 қараша.
4. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы. – 2013 жылғы 21 мамыр.
5. Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» Заңы. – 2025.

ОӘЖ343.98

ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Ізетұлла А.І

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті
Қазақстан, Түркістан

Аңдатпа Ұйымдасқан қылмыс – құрылымы тұрақты, рөлдік бөлінісі айқын, материалдық және ықпал ету ресурстарына ие қылмыстық топтардың заңсыз әрекеттер жүйесі. Мұндай қылмыстық құрылымдар қоғамның экономикалық, әлеуметтік және саяси тұрақтылығына елеулі қауіп төндіреді. Осыған байланысты ұйымдасқан қылмыстың алдын алу мен оған қарсы күресте жедел-ізвестіру қызметі ерекше маңызға ие.

Зерттеудің негізгі мақсаты – ұйымдасқан қылмыстың алдын алу жүйесінде жедел-ізвестіру қызметінің рөлін теориялық және практикалық тұрғыдан негіздеу, сондай-ақ оның тиімділігін арттыруға бағытталған тетіктер мен жаңғырту бағыттарын айқындау.

Түйінді сөздер: ұйымдасқан қылмыс, жедел-ізвестіру қызметі, жедел-ізвестіру шаралары, қылмыстың алдын алу, ведомствоаралық өзара іс-қимыл, цифрлық технологиялар.

КІРІСПЕ.

Ұйымдасқан қылмыс қазіргі заманауи қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси тұрақтылығына төнетін аса қауіпті факторлардың бірі болып табылады. Оның ерекшелігі – қылмыстық құрылымдардың ұзақ өмір сүруі, қатысушылардың рөлдік бөлінісі, экономикалық инфильтрация және мемлекеттік басқару институттарына ықпал ету мүмкіндігі [1]. Сондықтан ұйымдасқан қылмыспен күрес жүйелі, кәсіби және ғылыми негізделген тәсілдерді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда жедел-ізвестіру қызметі қылмысқа дейінгі кезеңде ақпарат жинауға, жасырын байланыстарды ашуға, алдын алу шараларын іске асыруға бағытталған негізгі құрал ретінде маңызды рөл атқарады [2].

Қазақстан Республикасында жедел-ізвестіру қызметі «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» (1994, 2012 ж. толықтыруларымен) Заң арқылы реттеледі. Бұл заң ЖІҚ-тың мақсаттарын, міндеттерін, принциптерін және оны жүзеге асыратын субъектілер шеңберін айқындайды. Соған қарамастан, қазіргі уақытта ұйымдасқан қылмыстың сипаты өзгеріп, ол киберқылмыс, экономикалық қылмыс, трансұлттық қылмыс түрінде жаңа формаларға ие болуда. Сондықтан жедел-ізвестіру қызметін жетілдіру – уақыт талабы.

Қазақстан Республикасының «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі №154-ХІІІ Заңы жедел-ізвестіру қызметінің құқықтық негізін айқындап, ұйымдасқан қылмысқа және өзге де қоғамдық қауіпті құқықбұзушылықтарға қарсы әрекет етудің негізгі тетігі болып табылады. Аталған заң жедел-ізвестіру қызметінің мақсаттарын, міндеттерін, принциптерін, оны жүзеге асыратын органдардың құзыреттерін және жедел шараларды қолдану тәртібін нақты белгілейді.

Заңға сәйкес, жедел-ізвестіру қызметінің негізгі мақсаты — қылмыстардың алдын алу, оларды анықтау, жолын кесу, қылмыстық әрекеттердің себептері мен жағдайларын жою, сондай-ақ қылмыстық жолмен алынған табыстарды анықтау және мемлекет пайдасына қайтару. Сонымен қатар, заң жедел-ізвестіру барысында қолданылатын арнайы әдістер мен құралдардың (жасырын бақылау, агентуралық желі, жедел эксперимент, телефон және өзге байланыс арналарына тыңдау жүргізу және т.б.) құқықтық рұқсат етілген шегін анықтайды. Бұл ретте, азаматтардың жеке өміріне қол сұқпау құқығын шектеуге тек заңда көзделген және соттың санкциясымен жүзеге асырылатын жағдайларда ғана жол беріледі.

ЖІҚ ұйымдасқан қылмысқа тән құпиялылық, конспиративтілік, рөлдік иерархия, экономикалық және саяси ықпал ету сияқты белгілерді бұзу үшін кешенді әдістерді қолданады.

Сонымен бірге, ЖІҚ ұйымдасқан қылмыспен күресте ақпараттық-аналитикалық жүйелерді қолдану, жасырын агентуралық желіні дамыту, техникалық бақылау құралдарын тиімді пайдалану, ведомствоаралық үйлестіру мен жедел ақпарат алмасуды күшейту арқылы стратегиялық рөл атқарады [3].

Халықаралық ғылыми әдебиеттерде ұйымдасқан қылмыс түрлі қырынан зерттеледі. Varese (2010) ұйымдасқан қылмысты әлеуметтік желілік жүйе ретінде

түсіндірсе, Paoli (2014) оны билік, бақылау және ресурстар үшін бәсекелес құрылым деп сипаттайды [4]. Ресейлік криминолог Гуров (2019) ұйымдасқан қылмыстың тарихи қалыптасу кезеңдерін зерттей отырып, оның қоғамның экономикалық қатынастарының әлсіз тұстарын пайдалану арқылы дамитынын атап өтеді [2]. Қазақстандық зерттеушілердің ішінде Алауханов ұйымдасқан қылмыспен күресте криминологиялық талдаудың рөлін алға тартады [1].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР.

Мақсатқа сәйкес, осы мақаланың зерттеу міндеті: ұйымдасқан қылмысқа қарсы әрекетте қолданылатын жедел-іздістіру шараларының әдістемесін сипаттау, олардың тиімді және әлсіз жақтарын анықтау, қазіргі қоғамдағы қылмыстық құрылымдардың трансформациялану үрдістерін ескере отырып, ЖІҚ-тың технологиялық және ақпараттық-аналитикалық жаңғыру бағыттарын талдау.

Ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресте жедел-іздістіру шаралары (ЖІШ) қылмыстық құрылымдардың жасырын қызметін, қатысушылар арасындағы байланыс жүйесін, қаржылық ағындар мен ықпал ету механизмдерін әшкерелеуге бағытталған кешенді әдістер мен құралдар жүйесін құрайды. ЖІШ әдістемесі конспирация, үздіксіз бақылау, ақпараттық талдау және техникалық барлау элементтерін өзара байланысты қолдануға негізделеді.

2-кесте. Жедел-іздістіру шараларының негізгі әдістері:

ЖІШ әдісі	Мақсаты	Қолдану нысаны
Агентуралық жұмыс	Қылмыстық топ ішіндегі құпия ақпаратты алу	Жасырын байланыстарды, рөлдік иерархияны, жоспарланған әрекеттерді анықтау
Жасырын бақылау және сырттай қадағалау	Тұлға, көлік, орын немесе объекті қозғалысын бақылау	Топ мүшелерінің кездесулері мен қарым-қатынастарын жазу
Жедел сұхбат және сұрау	Жекелеген тұлғалардан психологиялық тәсілмен мәлімет алу	Потенциалды куәгерлер мен бейтарап адамдардан ақпарат жинау
Жедел эксперимент	Қылмыстық әрекетті тікелей бақылау арқылы дәлел жинау	Есірткі, қару-жарақ, ақша айналымын бақылау жағдайы
Техникалық бақылау (аудио/бейне/телекоммуникациялық тыңдау)	Жасырын келісімдер мен әрекеттерді объективті жазу	Мессенджер, телефон, электрондық пошта, деректер ағындары
OSINT және SOCMINT (ашық және әлеуметтік желілік барлау)	Қоғамдық ақпарат кеңістігіндегі іздерді талдау	Telegram/WhatsApp чаттары, әлеуметтік желідегі қауымдастықтар
FININT (қаржылық іздістіру)	Қылмыстық капитал қозғалысын анықтау	Криптовалюта, офшор, заңдастыру (көлеңкелі айналым) арналары

Жедел-іздістіру қызметі «Жедел-іздістіру қызметі туралы» ҚР Заңы (1994 ж.) және ҚР Қылмыстық-процестік кодексі шеңберінде жүзеге асырылады, бұл әдістердің заңдық шектерін, құпиялылық тәртібін және азаматтық құқықтарды қорғау кепілдігін айқындайды.

Қазіргі кезеңде ұйымдасқан қылмыстық топтардың қызметі дәстүрлі иерархиялық құрылымнан желілік, мобильді және цифрлық кеңістікке бейімделген модельдерге қарай өзгеріп келеді. Бұл трансформация, ең алдымен, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы, интернеттің қолжетімділігінің артуы, жасырын байланыс арналарын қамтамасыз ететін мессенджерлер мен шифрланған коммуникациялық платформалардың кеңеюімен байланысты. Осындай жағдайда ЖІҚ тек классикалық агентуралық тәсілдерге сүйеніп қана қоймай, цифрлық іздерге, мәліметтерді үлкен көлемде өңдеуге, криминалдық желілерді модельдеуге негізделген жаңа құралдар жүйесін пайдалануы тиіс.

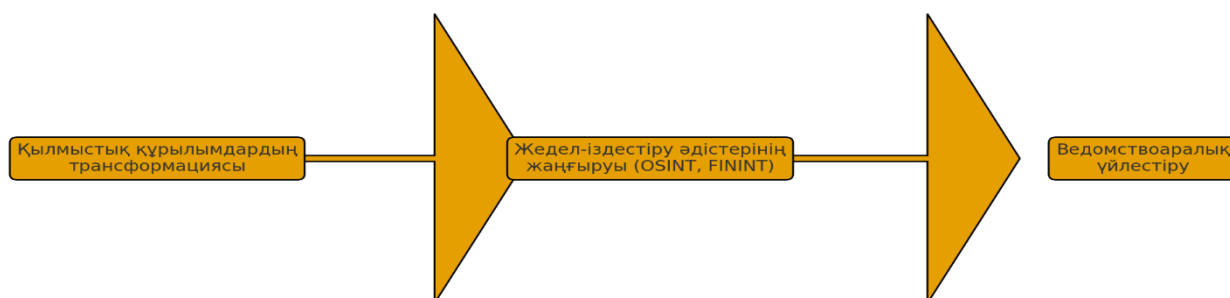
Демек, қазіргі қоғамда ұйымдасқан қылмыстың табиғаты күрделенген сайын, жедел-іздістіру қызметінің де тәсілдері өзгеруге тиіс. Цифрландыру, аналитикалық құралдар, қаржылық бақылау және ведомствоаралық әрекет үйлесімді қолданылған жағдайда ғана ЖІҚ ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресте жоғары тиімділікке қол жеткізеді. Бұл бағыт Қазақстанның қылмыстық саясат стратегиясы мен ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне толық сәйкес келеді [5].

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Сонымен, осы жаңғыру бағыттарын енгізу:

- қылмыстық топтардың құрылымын ерте кезеңде анықтауға,
- қылмыстық операциялардың қаржылық ресурстарын бұғаттауға,
- дәлелдердің сотқа жарамдылығын қамтамасыз етуге,
- ведомствоаралық ақпарат алмасуды жеделдетуге мүмкіндік береді.

1-схема. Ұйымдасқан қылмыстың алдын алудағы ЖІҚ әрекет схемасы

Бұл схема ұйымдасқан қылмыстың трансформациясына жауап ретінде жедел-іздістіру қызметінің негізгі өзара байланысқан бағыттарын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері жедел-іздістіру қызметінің (ЖІҚ) ұйымдасқан қылмыстың алдын алудағы тиімділігі бірқатар маңызды факторларға тәуелді екенін көрсетеді. Біріншіден, кадрлық даярлық деңгейі шешуші рөл атқарады. ЖІҚ мамандары тек жедел-тактикалық тәсілдерді білуімен шектелмей, ақпараттық-аналитикалық деректерді өңдеу, цифрлық іздерді талдау, криптовалюта және киберкеңістіктегі құқық бұзушылықтарды анықтау сияқты

жаңа құзыреттерді меңгеруі қажет. Бұл аспект мамандардың кәсіби даярлығын үздіксіз жетілдіру, оқыту бағдарламаларын жаңарту және тәжірибе алмасуды институционалдық деңгейде жүйелеу қажеттілігін айқындайды.

Осы айтылғандарды ескере отырып, зерттеудің маңыздылығы Қазақстан жағдайында ЖІҚ-ты жетілдірудің қолданбалы ұсыныстарын әзірлеуінде. Ұсынылған тетіктер ұлттық құқық қорғау жүйесін цифрлық қылмысқа бейімделген, превентивті, жедел әрекетке қабілетті модельге көшіруге бағытталған. Бұл өз кезегінде ұйымдасқан қылмыстың әлеуметтік және экономикалық қауіптерін төмендетуге, ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға және құқық тәртібін қамтамасыз етуге үлес қосады [6].

ҚОРЫТЫНДЫ.

Зерттеу барысында ұйымдасқан қылмыстың қазіргі қоғамдағы трансформациялану ерекшеліктері мен оған қарсы әрекетте жедел-ізвестіру қызметінің (ЖІҚ) орны жан-жақты қарастырылды. Қазіргі қылмыстық құрылымдар дәстүрлі иерархиялық модельден желілік, мобильді және анонимді форматқа көшіп, киберкеңістікті, криптовалюта инфрақұрылымын және коммуникациялық шифрлау технологияларын белсенді қолдануда. Мұндай жағдайда ЖІҚ-тың классикалық тәсілдері жеткіліксіз бола бастайды және қызметтің технологиялық, ақпараттық-аналитикалық мазмұнын күшейту қажеттілігі айқын көрінеді.

Зерттеу нәтижелері ЖІҚ-тың тиімділігі үш негізгі факторға тікелей байланысты екенін көрсетті:

1. Кадрлық даярлықтың кәсіби деңгейіне, әсіресе ақпараттық талдау, цифрлық криминалистика және киберізвестіру саласында;
2. Ведомствоаралық ақпарат алмасу мен өзара іс-қимылдың үйлесімділігіне, оның ішінде бірыңғай дерекқорлар мен коммуникациялық арналарды енгізу;
3. Цифрлық технологияларды жүйелі қолдануға, атап айтқанда OSINT, FININT, SOCMINT, үлкен деректерді талдау және графтық модельдеу құралдарына.

Осылайша, ұйымдасқан қылмыспен тиімді күрес жүргізу үшін жедел-ізвестіру қызметін инновациялық, ақпараттық-аналитикалық және кооперативтік модельге көшіру стратегиялық маңызды міндет болып табылады.

Ұсыныстар

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, Қазақстан жағдайында жедел-ізвестіру қызметін жетілдірудің келесі қолданбалы ұсыныстарын ұсынуға болады:

- ЖІҚ мамандары үшін цифрлық іздермен жұмыс, криптовалюта мониторингі, блокчейн талдауы, OSINT және SOCMINT құралдарын қолдану бойынша арнайы оқу бағдарламаларын енгізу;
- ИМ және ҰҚК академияларының оқу бағдарламаларына «Ақпараттық барлау және киберізвестіру» бағытын жүйелі қосу;
- Халықаралық ұйымдармен (UNODC, INTERPOL) бірлескен тренингтер санын арттыру.

- ПМ, ҰҚК, Қаржы мониторингі агенттігі және прокуратура арасында бірыңғай талдау орталығы (Integrated Intelligence Center) құру;
- Қылмыстық топтардың байланыс карталары мен транзакциялық деректерін біріктіретін орталықтандырылған аналитикалық дерекқор әзірлеу;
- Ақпарат алмасуды АРІ негізіндегі, қауіпсіз шифрланған каналдар арқылы жүргізу.
- «Жедел-іздігіру қызметі туралы» заңға цифрлық барлау құралдарын қолдануға қатысты жаңғыртылған нормалар енгізу;
- ЖІҚ нәтижелерін сотта дәлел ретінде қолданудың процессуалдық кепілдіктерін нығайту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алауханов, Е. О. (ж.ж.). Криминология (Қылмыстану). Алматы: Жеті жарғы. (232 б.).
2. Савельева, О. Ю. (2019). Криминология: электронное учебно-методическое пособие. ФГБОУ ВО «Тольяттинский государственный университет».
3. Қазақстан Республикасы (1994). «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Заң №154-ХІІІ. <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z940004000>
4. Paoli, L. (Ed.). (2014). The Oxford Handbook of Organized Crime. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-organized-crime-9780190947323>
5. Жергілікті ғылыми мақалалар: Organized Crime in Kazakhstan: State and Solutions; Organized Crime in Kazakhstan: The Past, the Present and the Future.
6. CADAP / EU (2024–2025). Kazakhstan country report on drug situation and monitoring.

УДК 1:37

ПРОБЛЕМА САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ФИЛОСОФИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Каниметов Эмиль Жангорозович,
кандидат философских наук, доцент,
преподаватель Кыргызского государственного
университета им.И.Арабаева
г. Бишкек, Кыргызская республика

Түйін. Мақалада философияның оқу дисциплинасы қатары өзүн-өзү аныктоо мәселесі қарастырылады. Философияны «философоведение» қатары қайра қарап шығу зарылдылығы, тарихый-философиялық материалды негізгі өзек қатары қолдану, «бытие, адам және Құдай» үш бурчтуғана негізделген структура сунушталат. Философияны оқуының психологиялық-педагогикалық аспектілері, студенттердің мотивациясы және инновациялық ықпалар талданады.

Summary. The article addresses the problem of self-determination of philosophy as an academic discipline. The necessity of rethinking philosophy as «philosophical studies», using historical-philosophical material as the core, and structuring around the «triangle» of Being, Man and God is argued. Psychological-pedagogical aspects of teaching philosophy, student motivation and innovative approaches are analyzed.

Проблема самоопределения философии в образовательном пространстве требует радикального переосмысления ее статуса, избавления от иллюзий и терминологической путаницы. Философский анализ, опирающийся на традиции от досократиков до современных мыслителей, показывает, что философия не является строгой наукой в эмпирическом смысле, но формой духовной культуры, стремящейся к глобальному пониманию мироздания, человека и абсолютных пределов бытия. Снимая со студентов ложное обязательство "быть философами" и предлагая им роль исследователей великих идей - от конфуцианства и даосизма Древнего Востока до экзистенциализма Сартра и Камю, - мы устраняем барьер страха перед сложностью предмета. По аналогии с литературоведением, которое не требует от каждого быть поэтом, но учит понимать поэзию как зеркало человеческой души, преподавание философии должно стать глубоким погружением в "архив смыслов" - исторический фонд идей, где каждая эпоха предлагает свои интерпретации вечных вопросов. Это не принижает статус дисциплины, а, напротив, придает ей научную легитимность, делая понятной для молодого ума.

Философия как специфическая форма духовной культуры стремится объяснить мироздание в самых широких чертах, и именно этот глобальный охват делает ее незаменимым интегратором всех знаний, которые студент получает в вузе - от естественных наук до социальных дисциплин. Без четкого разграничения философии как "мыслительного действия" (иррационального, творческого поиска) и философии как "учебного предмета" (рационального анализа) мы обречены на бесконечную путаницу, дискредитирующую дисциплину в глазах завтрашних специалистов. Тщательный философский анализ позволит изложить итоги: философия должна эволюционировать от догматической модели к рефлексивной, способствующей личностному становлению в условиях многоэтничного общества и цифровых вызовов.

Определение философии остается одним из наиболее дискуссионных вопросов в истории мысли, как подчеркивается в анализируемых текстах кыргызских специалистов. В первом исходном материале философия трактуется как форма духовной культуры, не сводимая к науке, религии или искусству, но интегрирующая их через глобальный взгляд на мироздание и человека, с акцентом на ее образовательный потенциал для интеллектуального роста. Во втором - фокус на компетентностном подходе, где философия теряет статус из-за прагматизма студентов и сокращения часов в пользу профильных дисциплин, что приводит к вопросам о ее необходимости в формировании мировоззрения.

В вузовском контексте путаница усугубляется: студенты, часто воспринимают философию как "науку", что приводит к недоумению "зачем она нужна?" в эпоху прагматизма. Решение лежит в разграничении: философия как культура (не наука, а поиск вечных вопросов через доказательство, веру, эстетику) и философствование как гуманитарная наука (изучение идей, учений, ролей философии в обществе). Это особенно актуально: философия должна стать интегратором, связывая, например, экологию с этикой, или миграцию (человек в

глобальном мире) с социальной философией, снимая барьер "ненужности" и способствуя формированию компетенций.

Философский анализ итогов: самоопределение философии как философствования позволяет преодолеть иллюзии, делая ее инструментом для личностного роста - от пассивного восприятия к активной рефлексии о смысле жизни, этике и обществе. Образование сталкивается с проблемами качества и реформ, философия может стать катализатором национальной идентичности, интегрируя традиционные ценности с современными вызовами.

Критический пересмотр структуры курса диктует необходимость решительного отказа от искусственного деления материала на "историю философии" и "общетеоретическую философию", которое является явным рудиментом идеологизированного прошлого. В советской образовательной модели, как анализируется в исходных текстах, теоретический блок служил фасадом для провозглашения "единственно верного" марксизма-ленинизма, превращая историю мысли в простую прелюдию к "абсолютной истине", где все предшествующие учения рассматривались как заблуждения. В современных реалиях, когда монополия на истину канула в лету, сохранение этого дуализма ведет к абсурдной ситуации: сначала студенты изучают многовековой поиск ответов - от космологии досократиков (Фалес о воде как первооснове) до диалектики Гегеля, - а затем им пытаются навязать некую абстрактную "философию вообще", которая на проверку оказывается либо сухой схоластикой (бесконечные дефиниции без контекста), либо завуалированной приверженностью какой-то одной школе, такой как позитивизм или экзистенциализм.

Это не только содержательно неоправданно, поскольку приводит к дублированию материала (онтология в истории и теории повторяется), но и дидактически вредно, так как порождает у студентов ощущение пустоты и бесполезности, усугубляя негативное отношение. Общеисторическая философия как "правильное учение" в принципе невозможна, ибо любая теория — это лишь одна из интерпретаций мира, зависящая от эпохи, культуры и личных взглядов мыслителя. Разумнее и честнее будет полностью растворить теоретические категории в историко-философском процессе, где онтология изучается не как застывшие дефиниции (бытие как субстанция у Аристотеля), а как живая драма идей, возникавших в конкретных исторических условиях - от античного космоса до современной квантовой онтологии.

Только через историю философии мы можем постичь саму суть мысли, не превращая ее в скучный набор догм. История должна быть не самоцелью (хронологическим перечислением дат и имен), а превосходной иллюстрацией тех универсальных путей человеческого разума, которые остаются актуальными для всех поколений — от древневосточных учений о гармонии (даосизм Лао-цзы) до постмодернистского деконструктивизма. Это позволяет студенту видеть не музей экспонатов, а вечный диалог, в который он приглашен как полноправный участник, применяя идеи к современным проблемам, таким как экологический кризис или социальная справедливость.

Методическая стратегия преподавания должна быть перестроена вокруг того, что можно назвать "дидактическим треугольником" бытия, объединяющим три фундаментальных объекта: Природу, Человека и Бога (или Абсолют). Мировая философская мысль на протяжении тысячелетий неизменно вращалась вокруг этих центров, формируя каркас мировоззрения любого здравомыслящего человека. Природа как внешнее мироздание — от космогонии досократиков (Анаксимен о воздухе как первооснове) до современной экологической философии; Бог как обозначение абсолютного предела и вечности в пантеистическом смысле; Человек как средоточие всех смыслов и противоречий - от антропологии Фейербаха (человек как "высшее существо") до экзистенциализма Кьеркегора (страх и трепет перед выбором). Эти вехи делают курс философии структурным и осязаемым, позволяя избежать хаотичного перечисления имен и дат. Группировка материала вокруг этих тем позволяет создать в сознании студента четкую логическую сетку: например, в теме Природы анализировать, как буддизм (пустота и иллюзия мира) и даосизм (гармония инь-ян) решают вопросы происхождения.

Дидактически осмысленный отбор материала, сфокусированный на этих экзистенциальных узлах, превращает обучение в процесс узнавания самого себя в зеркале мировой мысли. Философия перестает быть "наукой обо всем и ни о чем", становясь конкретным исследованием границ нашего познания и возможностей духа. Такой подход позволяет минимизировать исторический барьер и сделать античные или средневековые идеи живыми спутниками современного интеллектуального поиска - например, применяя кантовский категорический императив к этике в бизнесе или политике. Это обеспечивает "пользу в становлении личности", которая является высшей целью образования, развивая рефлексию и критическое мышление.

Особое внимание следует уделить психолого-педагогическому аспекту, который учитывает реальный статус студента как "вчерашнего школьника". Глубочайшая ошибка многих вузовских преподавателей заключается в игнорировании того факта, что между выпускным классом лицея и первым курсом университета нет качественного скачка в уровне философской подготовки — студенты часто сталкиваются с философией впервые или факультативно, без глубины. Начинать чтение курса так, будто аудитория уже обладает сложившейся философской культурой, значит обречь дисциплину на отторжение.

Мы должны строить преподавание с "нулевого цикла", опираясь на фундаментальный принцип: непонятное не может быть интересным - сложные термины (трансцендентализм, диалектика) нужно дешифровать через жизненный опыт, примеры из литературы или кино ("Матрица" для гносеологии). Если лектор использует философию лишь для демонстрации собственного красноречия, оперируя терминами без связи с реальностью, он несет ответственность за прививаемую студентам неприязнь к предмету, превращая его в "галиматью". Мотивация к изучению философии рождается только из ясности и доступности изложения, когда сложные категории Канта

(априорные формы познания) или Гегеля (диалектика тезис-антитезис-синтез) объясняются как инструменты для решения реальных проблем - от этических дилемм в повседневной жизни до глобальных вызовов.

Философская подготовка - это не заучивание стенограмм, а формирование навыка критического анализа, где студент учится сомневаться и аргументировать. Первые лекции должны стать актом интеллектуального соблазна, доказывающим, что без философии картина мира останется плоской и фрагментарной - например, объясняя, как ницшеанская "воля к власти" помогает понять мотивацию в карьере. Мы обязаны быть "переводчиками" со сложного языка великих мыслителей на живой язык смыслов, понятный девятнадцатилетнему человеку, интегрируя примеры из кыргызской культуры [1]. Только тогда философия станет не скучной повинностью, а увлекательным путешествием, способствующим интеллектуальному росту и обретению внутренней опоры в условиях современного хаоса - глобализации, миграции и цифровизации.

Внедрение инновационных подходов в систему образования должно опираться на осознание интегрирующей роли философии в духовной культуре общества. Философия - это не просто один из предметов в расписании, а связующее звено, которое позволяет юристу увидеть этику в праве, физику - эпистемологию в науке, филологу - онтологию в языке. Чтобы преподавание стало живым, необходимо легализовать в вузовских стенах право на сомнение и многообразие мнений - философия по своей природе антидогматична, как бесконечный поиск.

Современные методы должны включать проблемные дискуссии, где древние тексты анализируются в контексте вызовов цифровой эпохи, глобализации, этических дилемм будущего (биоэтика). Нужно уйти от практики, когда экзамен превращается в списывание со шпаргалок, и перейти к оценке способности самостоятельно мыслить - собеседованиям, эссе, проектам. Реформа преподавания философии - это не просто смена учебников, а смена педагогической парадигмы: от трансляции мертвых знаний к пробуждению живого интереса к тайнам мира и человека.

Список использованной литературы

1. Салиев А. А. "Что такое мысль". Институт философии и права АН Киргизской ССР, Фрунзе: Илим, 1970.

НОТАРИАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ.БІРЫҢҒАЙ НОТАРИАТТЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ МАЗМҰНЫ

юриспруденция магистрі, оқытушы У.Н.Кашкынбекова
Орталық -Азия инновациялық университеті, г. Шымкент, Қазақстан

Резюме: Если остановиться на актуальных вопросах нотариального производства, то нотариальное производство – важный правовой институт, направленный на защиту прав и законных интересов граждан и юридических лиц. Нотариальная деятельность в Казахстане осуществляется на основании Конституции Республики Казахстан и закона «О нотариате». Несмотря на то, что в последние годы в этой сфере проведена цифровизация и реформы, в нотариальном делопроизводстве сохраняется ряд вопросов. В несовершенствах законодательства нормативные акты, регулирующие нотариальную деятельность, содержат в ряде случаев неконкретные или противоречащие друг другу нормы.

Summary: If we focus on the current issues of notarial proceedings, then notarial proceedings are an important legal institution aimed at protecting the rights and legitimate interests of citizens and legal entities. Notarial activity in Kazakhstan is carried out on the basis of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the law "On Notaries". Despite the fact that digitalization and reforms have been carried out in this area in recent years, a number of issues remain in notary records management. Due to the imperfections of legislation, the regulations governing notarial activities contain in some cases vague or contradictory norms.

Қазіргі заманда құқықтық қатынастардың дамуы нотариат қызметінің маңызын арттыра түсуде. Нотариаттық іс жүргізу – азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға бағытталған маңызды құқықтық қызметтердің бірі. Ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты бұл салада да цифрландыру үрдісі белсенді жүзеге асырылып, Бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе (БНАЖ) енгізілді. Нотариаттық іс жүргізу ұғымы – нотариустардың заңда белгіленген тәртіппен нотариаттық әрекеттерді жүзеге асыру процесі. Бұл әрекеттерге мыналар жатады: мәмілелерді куәландыру; сенімхаттарды рәсімдеу; мұрагерлік құқықтарды рәсімдеу; құжаттардың көшірмелерін растау; заңды фактілерді куәландыру. Нотариаттық іс жүргізудің негізгі қағидалары: заңдылық; құпиялылық; тәуелсіздік; дәлдік және сенімділік. Нотариус өз қызметінде Қазақстан Республикасының заңнамасын басшылыққа алады және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе (БНАЖ) ұғымы Бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе – нотариустардың қызметін автоматтандыруға және олардың өзара ақпарат алмасуын қамтамасыз етуге арналған электрондық жүйе. Бұл жүйе нотариаттық әрекеттерді жедел, қауіпсіз және ашық жүргізуге мүмкіндік береді. БНАЖ-дың негізгі мақсаттары. БНАЖ енгізудің басты мақсаттары: нотариаттық қызметтердің сапасын арттыру; құжат айналымын автоматтандыру; жалған құжаттардың алдын алу; азаматтарға қызмет көрсетуді жеделдету; мемлекеттік органдармен интеграцияны қамтамасыз ету. БНАЖ-дың мазмұны мен құрылымы. Нотариаттық іс жүргізудегі өзекті мәселелеріне тоқталатын болсам, нотариаттық іс жүргізу – азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға бағытталған

маңызды құқықтық институт. Қазақстанда нотариат қызметі Қазақстан Республикасының Конституциясы және «Нотариат туралы» заң негізінде жүзеге асырылады. Соңғы жылдары бұл салада цифрландыру мен реформалар жүргізілгеніне қарамастан, нотариаттық іс жүргізуде бірқатар мәселелер сақталып отыр. Заңнаманың жетілдірілмеген тұстарында нотариаттық қызметті реттейтін нормативтік актілер кей жағдайда нақты емес немесе бір-біріне қайшы келетін нормаларды қамтиды. Бұл нотариустардың тәжірибесінде әртүрлі түсіндірулерге әкеліп, құқық қолдану біркелкілігін бұзады. Цифрландырудағы қиындықтар бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе енгізілгенімен, оның жұмысында бірқатар техникалық мәселелер кездеседі:

- жүйенің баяу жұмыс істеуі;
- техникалық ақаулар;

интернетке тәуелділік; ауылдық жерлерде қолжетімділіктің төмендігі. Бұл жағдайлар нотариаттық қызмет көрсету жылдамдығына кері әсер етеді. Адами фактор және кәсіби біліктілікте кейбір нотариустардың кәсіби даярлығы жеткіліксіз болуы мүмкін. Бұл: құжаттарды дұрыс рәсімдемеу; құқықтық қателіктер жіберу; азаматтарға сапасыз кеңес беру сияқты мәселелерге әкеледі.

Сондықтан нотариустардың біліктілігін үнемі арттыру маңызды. Бұл мәселелер құқықтық жүйеге деген сенімді төмендетеді. Қызметтің қолжетімділігінде қалалық және ауылдық жерлер арасында нотариаттық қызметке қолжетімділік деңгейі әртүрлі. Ауылдық аймақтарда нотариустардың жетіспеушілігі байқалады, бұл тұрғындарға қосымша қиындықтар туғызады. Құжаттардың қауіпсіздігіне назар аударсам, Электрондық құжат айналымының дамуына байланысты деректердің қауіпсіздігі мәселесі өзекті бола түсуде. Ақпараттың сыртқа таралуы немесе жоғалуы азаматтардың құқықтарына зиян келтіруі мүмкін. Нотариаттық іс жүргізу – құқықтық мемлекеттің маңызды элементі. Алайда оның тиімді жұмыс істеуі үшін жоғарыда аталған мәселелерді шешу қажет. Заңнаманы жетілдіру, цифрлық жүйелерді дамыту, нотариустардың біліктілігін арттыру және сыбайлас жемқорлықпен күресу – осы саланың дамуының негізгі бағыттары болып табылады. Болашақта нотариаттық қызметті жетілдіру арқылы азаматтардың құқықтарын қорғау деңгейі одан әрі арта түседі. Бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе бірнеше негізгі компоненттерден тұрады: Нотариаттық әрекеттердің бірыңғай тізілімі. Барлық жасалған нотариаттық әрекеттер осы жүйеде тіркеледі. Бұл мәліметтердің сақталуын және бақылауын қамтамасыз етеді. Электрондық құжат айналымы. Құжаттар электрондық форматта рәсімделіп, сақталады. Бұл қағаз құжаттарға тәуелділікті азайтады. Мәліметтер базасы азаматтар, заңды тұлғалар, сенімхаттар және басқа да нотариаттық құжаттар туралы ақпарат жинақталады. Интеграциялық модульдер БНАЖ басқа мемлекеттік ақпараттық жүйелермен (ХҚКО, сот органдары, әділет органдары) байланыс жасайды. Қауіпсіздік жүйесі Ақпараттың құпиялылығы мен қорғалуын қамтамасыз ету үшін арнайы криптографиялық құралдар қолданылады. БНАЖ-дың артықшылықтары Бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйені қолданудың бірқатар артықшылықтары бар: қызмет көрсету уақыты қысқарады; адами

фактор әсері азаяды; деректердің дәлдігі артады; нотариаттық әрекеттердің ашықтығы қамтамасыз етіледі; сыбайлас жемқорлық тәуекелдері төмендейді. Қазіргі таңда құжаттарды электрондық түрде рәсімдеу мемлекеттік басқару мен құқықтық қатынастардың ажырамас бөлігіне айналды. Қазақстанда бұл процесс бірқатар нормативтік-құқықтық актілермен реттеледі.

Негізгі заңнамалық база электрондық құжат айналымының басты құқықтық негіздері:Қазақстан Республикасының Конституциясы – азаматтардың ақпарат алу және пайдалану құқықтарын бекітеді;Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы заң – электрондық құжаттың заңды күшін айқындайды ;«Нотариат туралы» заң – нотариаттық әрекеттерді электрондық форматта жүргізу мүмкіндігін қарастырады. Электрондық құжат қағаз құжатпен тең заңды күшке ие, егер:ол белгіленген форматта жасалса; онда электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) болса; құжаттың түпнұсқалығы мен тұтастығы сақталса. ЭЦҚ – тұлғаның жеке қолының электрондық баламасы болып табылады. Электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ)– электрондық құжаттың шынайылығын растайтын негізгі құрал. Оның көмегімен:құжатқа қол қойылады; авторы анықталады; өзгертілмегені тексеріледі.ЭЦҚ арнайы криптографиялық құралдар арқылы беріледі және қорғалады.

Ақпараттық жүйелерді пайдаланудағы мәселелер электрондық құжаттарды рәсімдеу арнайы ақпараттық жүйелер арқылы жүзеге асырылады. Мысалы: eGov.kz порталы,бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе Бұл жүйелер құжаттарды жасау, сақтау және алмасу процестерін автоматтандырады.Қауіпсіздік талаптары. Электрондық құжат айналымында келесі талаптар сақталуы тиіс:деректердің құпиялылығы;ақпараттың тұтастығы; рұқсатсыз қол жеткізуден қорғау;резервтік сақтау жүйесі. Құжаттарды электрондық форматта рәсімдеу – уақыт үнемдеуге, қызмет көрсетуді жеделдетуге және ашықтықты арттыруға мүмкіндік береді. Оның құқықтық негіздері нақты заңдармен бекітілген және қазіргі таңда бұл жүйе нотариаттық іс жүргізудің маңызды бөлігіне айналып отыр.

Қорытындылай келе нотариаттық іс жүргізу – құқықтық жүйенің маңызды элементі болып табылады. Ал Бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе осы саланы жаңа деңгейге көтеріп, оның тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Цифрландыру арқылы нотариат қызметі қолжетімді, жедел және сенімді бола түсуде. Болашақта бұл жүйе одан әрі жетілдіріліп, құқықтық қызмет көрсету сапасын арттыруға өз үлесін қоса береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.30 08.1995ж.
2. Нотариат туралы заң 1997 жылғы 14 шілдеде
3. eGov.kz – ресми интернет-ресурс.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ДЕГЕН ЖАУАПКЕРШІЛІК ҚАЛАЙ ҚАЛЫПТАСАДЫ?

Керімхан Т.Ғ. –магистр, оқытушы
Орталық Азия Инновациялық Университеті

Резюме: В данной статье рассматриваются психологические аспекты экологического образования, а именно механизмы формирования ответственности по отношению к окружающей среде. Автор анализирует экологическую ответственность как процесс трансформации внешних норм во внутренние ценности. Исследуется влияние таких психологических феноменов, как когнитивный диссонанс, экологическая вина, локус контроля, моральные основания и социальные нормы. В статье доказывается, что экологическое образование должно носить не просто информационный, а трансформационный характер, а для формирования устойчивой структуры ответственности необходимы эмоциональный опыт, рефлексия и практика экологических действий.

Summary: This article examines the psychological aspects of environmental education, specifically the mechanisms of forming responsibility towards the environment. The author analyzes environmental responsibility as a process of transforming external norms into internal values. The study explores the influence of psychological phenomena such as cognitive dissonance, ecological guilt, locus of control, moral foundations, and social norms. The article argues that environmental education should be not merely informational but transformational, and that emotional experience, reflection, and practice of environmental actions are necessary for the formation of a stable structure of responsibility.

Ключевые слова: экологическое образование, психологические аспекты, экологическая ответственность, окружающая среда, механизмы формирования, когнитивный диссонанс, локус контроля, социальные нормы, трансформационное обучение.

Keywords: environmental education, psychological aspects, environmental responsibility, environment, formation mechanisms, cognitive dissonance, locus of control, social norms, transformative learning.

Экологиялық білімнің психологиялық аспектілері соңғы онжылдықтарда ғылыми зерттеулердің өзекті бағытына айналды. Мұның басты себебі - адамзат алдында тұрған жаһандық экологиялық мәселелер климаттың өзгеруі, биологиялық әртүрліліктің азаюы, ауа мен судың ластануы тек техникалық немесе экономикалық шешімдерді ғана емес, сонымен бірге адамдардың санасы мен мінез-құлқының түбегейлі өзгеруін талап етеді. Бірақ адамдарға экологиялық ақпарат беру жеткілікті ме? Тәжірибе көрсеткендей, жай ғана білім мен деректерді жеткізу көбінесе мінез-құлықтың нақты өзгеруіне әкелмейді. Адамдар бұлттардың жиілеп, қардың кеш жауатынын біледі, бірақ жеке көлігін пайдалануды тоқтатпайды. Олар мұхиттардағы пластик мөлшері туралы статистиканы біледі, бірақ әлі де бір реттік пакеттерді сатып алады. Міне, осы жерде экологиялық білімнің психологиялық аспектілері - яғни, қоршаған ортаға деген жауапкершіліктің қалай қалыптасатыны, қандай ішкі механизмдер арқылы сыртқы білімнің ішкі сенімге, ал сенімнің нақты әрекетке айналатыны туралы мәселелер - ерекше маңызға ие болады.

Экологиялық жауапкершілік ұғымын талдау үшін алдымен жалпы психологиялық тұрғыдан «жауапкершіліктің» не екенін анықтап алу қажет.

Жауапкершілік - бұл адамның өз іс-әрекетінің салдарын болжай білуі, сол салдар үшін жауап бере алуы және өз мінез-құлқын қоғамдық нормалармен, этикалық принциптермен салыстыра білу қабілеті. Экологиялық жауапкершілік осы анықтаманың нақты бір саладағы көрінісі: адам өзінің табиғатқа әсерінің алыс және жақын салдарын түсінеді, сол салдарлардың теріс болуына жол бермеуге ұмтылады және өз әрекеттерінің экологиялық бағасын өз бетінше бағалай алады. Қалайша адам «қоқысты бөлек жинау керек» деген сыртқы ережені өзінің ішкі моральдық принципіне айналдырады? Бұл жерде бірнеше психологиялық механизм жұмыс істейді.

Бірінші механизм - когнитивтік диссонанс теориясына байланысты. Леон Фестингер ашқан бұл теория бойынша, адам өзінің білімі мен әрекеті арасында сәйкессіздік болғанда психологиялық қолайсыздықты сезінеді. Мысалы, сіз климаттың өзгеруінің қауіпті екенін білесіз (білім), бірақ әр күні жеке көлікпен жұмысқа барасыз (әрекет). Мысалы, шағын, бірақ нақты әрекеттерді ұсыну арқылы адамға диссонансты азайтудың позитивті жолын көрсетуге болады. «Сіз бен біз бірге бір реттік стакандардан бас тартсақ, бұл планета үшін шағын, бірақ нақты қадам шағын, бірақ нақты қадам болады» деген сияқты нақты ұсыныстар адамға диссонансты әрекетті өзгерту арқылы шешуге мүмкіндік береді.

Екінші маңызды психологиялық фактор - бақылау локусы. Бұл ұғымды Джулиан Роттер енгізген. Бақылау локусы - адамның өз өміріндегі оқиғалардың себептерін қайда жатқызатыны. Сыртқы бақылау локусы бар адамдар оқиғаларды сыртқы күштерге - тағдырға, кездейсоқтыққа, басқа адамдарға немесе билік құрылымдарына байланыстырады. Ішкі бақылау локусы бар адамдар болса, өздерінің іс-әрекеттерінің нәтижеге әсерін жоғары бағалайды. Экологиялық жауапкершілік тұрғысынан ішкі локус өте маңызды. Себебі егер адам «жеке менің әрекеттерім планетадағы ештеңені өзгертпейді, мәселе тым үлкен» деп сенсе, онда ол ешқандай экологиялық әрекет жасамайды. Керісінше, егер адам өз әрекетінің - мысалы, энергияны үнемдеу немесе тамақ қалдықтарын компосттау - нақты әсері бар деп есептесе, онда ол жауапкершілікті өз мойнына алуға бейім болады. Сонымен қатар, «шағын жеңістер» стратегиясы жұмыс істейді: адам шағын экологиялық әрекетті орындап, нәтижесін көргенде (мысалы, бір айда жинаған макулатура бір ағашты сақтап қалғанын білгенде), оның ішкі локусы күшейе түседі.

Үшінші механизм - эмоционалдық тәжірибе. Таза рационалды білімнің экологиялық жауапкершілікті қалыптастырудағы шектеулілігі көптеген зерттеулерде дәлелденген. Адамдар эмоциялар арқылы тереңірек өзгереді. Экологиялық психологияда «экологиялық кінә» (eco-guilt) және «экологиялық алаңдаушылық» (eco-anxiety) ұғымдары пайда болды. Бұл - адамның өзінің немесе адамзаттың табиғатқа зияны туралы ойлағанда сезінетін теріс эмоциялары. Зерттеулер көрсеткендей, экологиялық кінә мен алаңдаушылықтың белгілі бір деңгейі адамдарды әрекетке итермелейді. Жауапкершілікті қалыптастыру үшін теріс эмоцияларды конструктивті бағытқа бұру қажет. Мысалы, кінә сезімін «енді не істеуге болады?» деген сұраққа айналдыру.

Позитивті эмоциялар да маңызды: табиғатпен байланыс сезімі, экологиялық әрекеттерден алынған қанағаттану, ұжымдық әрекеттің қуанышы.

Төртінші аспект - әлеуметтік нормалар мен идентификация. Адам - әлеуметтік жан. Біздің мінез-құлқымыз басқалардың не істеп жатқанына, біздің топтағы орнымызға қатты тәуелді. Экологиялық психологияда дескриптивті нормалар (адамдардың нақты не істейтіні) мен инжунктивті нормалар (адамдар не істеу керек деп санайтыны) ажыратылады. Көбінесе бұл екеуінің арасында алшақтық болады: адамдар «қоршаған ортаны қорғау керек» деп ойлайды (инжунктивті норма), бірақ өздері мұны істемейді, өйткені айналасындағылар да істемейді (дескриптивті норма). Экологиялық жауапкершілікті қалыптастыру үшін осы алшақтықты жою маңызды. Ең тиімді әдістердің бірі - позитивті үлгілерді көрсету. Егер адам өзінің әлеуметтік тобындағы беделді адамдардың (достары, әріптестері, отбасы мүшелері) экологиялық әрекеттер жасап жатқанын көрсе, онда ол да сол әрекеттерге бейімделеді.

Қоршаған ортаға деген жауапкершілікті қалыптастырудағы практикалық қолдануларға келетін болсақ, зерттеулер келесі стратегиялардың тиімділігін көрсетеді. Біріншіден, шағын және нақты міндеттерден бастау. Адамдарға бірден «өмір салтыңызды түбегейлі өзгертіңіз» деген талап қоюдың орнына, «осы аптада бір реттік пакеттен бас тартыңыз» деген сияқты орындауға жеңіл қадамдар ұсыну керек. Бұл әдіс «басып кіру» (foot-in-the-door) эффектісі деп аталады: шағын талапты орындаған адам кейін үлкен талапты да орындауға бейім. Екіншіден, кері байланыс пен мониторинг. Адам өз әрекетінің нәтижесін көргенде ғана жауапкершілік нығаяды. Қарапайым мысал: үйдегі су шығынын өлшейтін есептегіш және оның көрсеткіші адамның суды үнемдеу әрекеттерін күшейтеді. Экологиялық білімде де осыған ұқсас «экологиялық із» калькуляторлары, апталық қалдықтар есебі сияқты құралдар тиімді. Үшіншіден, рефлексия мен өзін-өзі талдау. Адам өзінің ішкі себептерін, құндылықтарын, қайшылықтарын түсінгенде ғана шынайы жауапкершілік пайда болады. Экологиялық білім беруде күнделік жүргізу, топтық пікірталастар, этикалық дилеммаларды шешу әдістері рефлексияны дамытады.

Экологиялық білімнің психологиялық аспектілерінің ішінде ең маңызды тұжырым - тек ақпараттық модель жеткіліксіз. Көптеген экологиялық ғалымдар адамдарға фактілерді, сандарды, графиктерді ұсынады, бірақ бұл мінез-құлықты өзгертуге аз әсер етеді. Себебі адам миы эволюциялық тұрғыдан алыс және дерексіз қауіптерге емес, жақын және нақты қауіптерге жауап беруге бейімделген. Экологиялық жауапкершілікті қалыптастыру үшін білімді мынадай қатармен ұсыну керек: алдымен эмоционалдық байланыс (табиғатты сүйу), содан кейін когнитивті түсінік (экологиялық процестерді білу), содан кейін практикалық дағдылар (үнемдеу, қайта өңдеу), соңында этикалық сенім (бұл менің борышым). Бұл реттілік бұзылса, мысалы, адамға алдымен қорқынышты статистиканы көрсетіп, бірақ эмоционалдық қатынас қалыптастырмаса, адам қорғаныс механизмін іске қосып, ақпаратты жайлы елемейді.

Қорытындылай келе, экологиялық білімнің психологиялық аспектілері - бұл жай ғана білім беру әдістемесі емес, адамның терең құрылымдарымен, оның

құндылықтарымен, қорқыныштарымен, үміттерімен жұмыс. Қоршаған ортаға деген жауапкершілік сырттан енгізілген ереже емес, өзіндік саналы таңдаудың, эмоционалдық тәжірибенің, әлеуметтік үлгілердің және рефлексияның күрделі өнімі. Психологиялық механизмдерді түсіну - когнитивтік диссонанстан бастап, бақылау локусына, моральдық негіздерден әлеуметтік нормаларға дейін - экологиялық білімді тиімдірек етуге мүмкіндік береді. Бұл білім адамдарды тек ағартып қана қоймай, олардың ішкі әлемінде экологиялық жауапкершіліктің тұрақты құрылымын қалыптастыра алады. Ал болашақта планетаның тұрақты дамуы дәл осындай терең, психологиялық негізделген, трансформациялық экологиялық білімге тәуелді. Сондықтан әрбір мұғалім, әрбір психолог, әрбір эколог өз жұмысында адамның ішкі әлемінің заңдылықтарын ескеріп, тек сыртқы білімді емес, ішкі жауапкершілікті дамытуға бағытталған әдістерді қолдануы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Gienger, A., Nursey-Bray, M., Rodger, D., Szorenyi, A., Weinstein, P., Hanson-Easey, S., Fordham, D., Lemieux, D., Hill, C., & Yoneyama, S. (2024). Responsible environmental education in the anthropocene: understanding and responding to young people's experiences of nature disconnection, eco-anxiety and ontological insecurity. *Environmental Education Research*, 30(9), 1619–1649.
2. Öllerer, K. (2015). Environmental education – the bumpy road from childhood foraging to literacy and active responsibility. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 17(2), 205–216.
3. Ramos, R. A., Santos, C. F., Peixoto, E. A., Lima, S. D., Coelho, R. R., Oliveira, R. V. B., Braga, S. M. D., & Ramos, P. R. (2024). A contribuição da psicologia para a educação ambiental: resultados de uma revisão sistemática da literatura. *Revista Foco*, 17(1), 1-19.
4. Goldman, D., Hansmann, R., Činčera, J., Radović, V., Telešienė, A., Balžekienė, A., & Vávra, J. (2020). Education for environmental citizenship and responsible environmental behaviour. In A. Ch. Hadjichambis, P. Reis, D. Paraskeva-Hadjichambi, J. Činčera, J. Boeve-de Pauw, N. Gericke, & M.-C. Knippels (Eds.), *Conceptualizing environmental citizenship for 21st century education* (pp. 115-137). Springer.
5. Thoresen, V. W. (2023). The environmental education of children. G20 Interfaith Forum.
6. UNESCO-UNEP. (1978). The Tbilisi Declaration: Intergovernmental Conference on Environmental Education. UNESCO.

УДК 1:378.1(575.2)

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ МОДЕЛИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Кочкорова Д.А.

кандидат философских наук

Эрмекбаева А.Б.

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

г. Бишкек, Кыргызская Республика

Түйін: Мақалада Кыргызстандағы жоғары білім берудің философиялық негіздері және құзыреттілік моделінің қалыптасуы талданады. Жаһандану жағдайындағы білім беру жүйесінің трансформациясы, Болон процесінің ықпалы және құзыреттілікке негізделген

тәсілдің ерекшеліктері қарастырылады. Автор құзыреттілік моделінің көбінесе формалды түрде жүзеге асырылып жатқанын атап өтіп, теория мен практиканың арасындағы алашақтықты, сондай-ақ жаһандық стандарттар мен ұлттық контекст арасындағы қайшылықтарды айқындайды. Жоғары білімді дамытудың негізгі бағыттары ұсынылады.

Summary: The article analyzes the philosophical foundations of higher education and the formation of the competency-based model in Kyrgyzstan. It examines the transformation of the educational system in the context of globalization, the impact of the Bologna Process, and the specific features of competency-based education. The study shows that the implementation of this model remains largely formal, highlighting key challenges such as the gap between theory and practice and the tension between global standards and the national context. The paper also proposes key directions for the development of higher education.

В условиях современной глобализации система высшего образования переживает глубокую трансформацию как на содержательном, так и на ценностном уровне. В постсоветских странах, включая Кыргызстан, этот процесс реализуется через адаптацию образовательных систем к международным стандартам, прежде всего к принципам Болонского процесса. Вместе с тем проводимые реформы объективно требуют более глубокого осмысления философских оснований высшего образования.

Если в традиционной модели основное внимание уделялось усвоению знаний, то на современном этапе образование постепенно переходит к логике компетентностного подхода. Суть этого перехода заключается в переосмыслении знания не только как инструмента, но и как фактора личностного и социального развития. В данном контексте компетентность рассматривается не столько как результат обучения, сколько как интегральная характеристика взаимодействия личности и общества [1].

В Кыргызстане с начала 2000-х годов происходят значимые изменения, связанные с внедрением кредитной технологии обучения, принятием Национальной рамки квалификаций [2], обновлением государственных образовательных стандартов [3] и разработкой на их основе компетентностно-ориентированных образовательных программ. Однако, несмотря на эти шаги, реформы во многом носят формальный характер, что проявляется в сохраняющемся разрыве между теоретическими установками и реальной образовательной практикой.

Цель настоящего исследования заключалась в анализе философских оснований высшего образования в Кыргызстане и выявлении особенностей формирования компетентностной модели. Эмпирическую базу составили государственные образовательные стандарты, учебные программы, а также практики преподавания в высших учебных заведениях.

Философские основания высшего образования следует рассматривать как концептуальную рамку, определяющую его сущность, цели и роль в обществе. В этом контексте образование выходит за пределы простой передачи знаний и предстает как механизм формирования личности и воспроизводства социальных ценностей [4]. В классической философской традиции знание понималось как форма постижения истины посредством разума, а образование — как процесс усвоения рационального содержания. Однако в современной философии

образования акцент смещается на социальную и субъективную природу знания, которое рассматривается как результат активной познавательной деятельности самого обучающегося [5]. Это обусловило необходимость пересмотра не только содержания, но и методологических оснований образования.

В этих условиях переход от «знаниевой» модели к компетентностной представляется закономерным. С философской точки зрения компетентность можно определить как интегральную категорию, отражающую практико-ценностное отношение личности к миру. Она объединяет знания, опыт и ценности, обеспечивая способность эффективно действовать в конкретных ситуациях [6]. Такой подход меняет статус знания на гносеологическом уровне: оно перестает быть самоцелью и начинает рассматриваться как средство деятельности. Одновременно на аксиологическом уровне образование ориентируется на самореализацию личности и ее социальную ответственность. Именно в этом заключается философская основа компетентностной модели.

Философия личностно-ориентированного образования занимает в данном процессе ключевое место. В её рамках студент рассматривается не как объект, а как субъект образовательного процесса, а развитие его самостоятельного мышления и рефлексии становится одной из приоритетных задач. Соответственно, трансформация философских оснований высшего образования напрямую связана с формированием компетентностной модели.

В системе высшего образования Кыргызстана этот процесс развивается на пересечении глобальных образовательных тенденций и национальных условий. Его следует понимать не как совокупность формальных реформ, а как изменение содержательной и философской направленности образования. Интеграция в Болонский процесс, внедрение кредитной технологии и переход к описанию результатов обучения в терминах компетентностей стали важными шагами в этом направлении [3]. Однако на практике эти изменения зачастую ограничиваются организационным уровнем и не в полной мере затрагивают содержание и методологию обучения.

Хотя компетентностный подход закреплён в государственных образовательных стандартах как базовый принцип, его интерпретация нередко сводится к узко педагогическому пониманию [1]. В результате он приобретает декларативный характер: заявленные в программах компетентности не обеспечены адекватными механизмами их формирования. Это приводит к сохранению традиционной, преимущественно репродуктивной модели обучения и, как следствие, к разрыву между теоретическими установками и реальной практикой. Возникает очевидный дисбаланс между декларируемыми целями образования и его фактическими результатами. При этом современные исследования подчёркивают необходимость ориентации образовательных систем на принципы социальной справедливости и ответственности [7], что в практике реализуется пока недостаточно. Аналогичные выводы содержатся и в отчётах группы «оценки профессионализма и наставничества», действующей при Кыргызском государственном университете им. И. Арабаева [8]. Вместе с тем эти материалы ценны не только фиксацией проблем, но и тем, что они

выявляют их системный характер, выходящий за рамки отдельных дисциплин или кафедр. Они показывают, что речь идёт не о частных методических недочётах, а о более глубоком несоответствии между заявленной образовательной моделью и реальной педагогической практикой. Именно это противоречие требует не точечных корректировок, а последовательного переосмысления содержания и организации учебного процесса.

Вместе с тем анализ показывает, что в рамках этой работы уже сформировался круг преподавателей, успешно реализующих компетентностно-ориентированное обучение на высоком уровне. Однако в целом по системе сохраняются устойчивые противоречия. Компетентностный подход часто остаётся формальным; разрыв между теорией и практикой не преодолён – особенно в гуманитарных дисциплинах, где обучение нередко сводится к воспроизведению информации. Дополнительные трудности связаны с некритичным заимствованием глобальных стандартов без их должной адаптации к национальному контексту, тогда как эффективность образовательных моделей напрямую зависит от их укоренённости в локальной среде [7]. Наконец, следует отметить недостаточное развитие критического мышления, что во многом обусловлено сохранением традиционных, репродуктивных методов обучения.

Таким образом, несмотря на формальное внедрение компетентностного подхода, его содержательная реализация остаётся ограниченной. Проблема заключается не столько в отсутствии новых требований, сколько в инерции самой образовательной практики. В этих условиях обновление высшего образования должно быть связано не столько с изменением внешних форм, сколько с переосмыслением его внутренней логики – прежде всего роли преподавателя и характера познавательной активности студента.

В данном направлении показателен опыт Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. На протяжении последних трёх лет здесь функционирует институт оценки профессионализма и наставничества, который фактически стал механизмом перехода от декларативного понимания компетентностного подхода к его практической реализации. Особенно важно, что речь идёт не о разовых инициативах, а о выстроенной системе внутреннего профессионального развития преподавателей. Тем самым создаётся среда, в которой изменения поддерживаются не административно, а через постоянную рефлексию и педагогическое взаимодействие. Его работа строится не на формальном контроле, а на включённом анализе занятий, прежде всего у молодых преподавателей, с последующим профессиональным сопровождением. Практика показывает, что такой формат позволяет перевести разговор о компетентностях из уровня общих установок в плоскость конкретных педагогических решений. В процессе анализа занятий преподавателям оказывается адресная помощь: от разработки учебно-методических комплексов до освоения интерактивных технологий и организации самостоятельной работы студентов. В результате компетентностный подход постепенно перестаёт восприниматься как внешнее требование и начинает работать как внутренняя логика преподавания.

Этот опыт демонстрирует важный для всей системы вывод: эффективность компетентностной модели определяется не степенью её нормативной фиксации, а глубиной её укоренения в повседневной образовательной практике. Ключевым условием здесь становится трансформация роли преподавателя – от транслятора знаний к организатору мыслительной деятельности студента.

Тем самым развитие компетентностного подхода связано не столько с введением новых формальных механизмов, сколько с содержательным обновлением самой педагогической практики, в центре которой оказывается активность, ответственность и критическое мышление обучающегося.

Литература

1. Кочкорова Д.А. Соотношение общечеловеческого, национального и индивидуального в образовании // Вестник КГУ имени И. Арабаева. – 2022. – №4. – С. 428–433.
2. Постановление Правительства Кыргызской Республики. Об утверждении обновленной редакции Национальной рамки квалификаций: 18 сентября 2020 г. № 491.
3. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования Кыргызской Республики. – Бишкек: МОиН КР, 2021. – 120 с.
4. Дьюи Дж. Демократия и образование. – М.: Педагогика-Пресс, 2000. – 384 с.
5. Брунер Дж. Процесс образования. – М.: Прогресс, 1977. – 412 с.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. – М.: Народное образование, 2003. – 256 с.
7. Molla E., Kochkorova D., Ihnatiev V. et al. Study on the philosophical aspects of social justice and equality in modern society // Discusiones Filosóficas. – 2024. – Vol. 25, №45. – P. 15–47. – 33 p.
8. В КГУ обсудили вопросы профессионального развития // <https://arabaevksu.edu.kg/news/kmuda-kesipk-yl-k-maseleleri-talkuulandy>

ОӘЖ 394.7(574)

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ Н.КУЛЕВСКОГО И А.СЕМЕНОВА

Қосанбаев Қ.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Түйін: Бұл мақалада автор қазақ халқының көп қырлы жақтарын, атап айтқанда, олардың шаруашылығы, тұрмысы, азығы, киімі- кешегі, туралы қысқаша мәліметтер келтіреді.

Summary: In this article, the author covers the multifaceted aspects of the life, lifestyle and culture of the Kazakh people, in particular, brief and concise information about their economy, occupation, food, clothing is provided.

В условиях глобализации и интеграции Казахстана в мировое сообщество значительный размах приобрели процессы возрождения национального и духовного самосознания центрально азиатских народов, восстановления раннее утраченных и искаженных страниц национальной истории того или иного народа, жестко подавляемых в условиях колонизации территории Туркестанского

края царской Российской империей. Первостепенное значение на наш взгляд, уделяется учету особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры народов Центральной Азии, познанию глубинных корней и богатейшего историко-культурного наследия древнейших насельников Евразийских степей.

В обеспечение задач возрождения национальных и культурных ценностей, восстановления исторической картины прошлого, первостепенное значение имеет исследование с научной точки зрения уникальных специфических аспектов, этнического и культурного своеобразия кочевой цивилизации и роли и места в мировой истории.

Безусловно, после завоевания территории Туркестанского края царской Российской империей началось поступательное и планомерное исследование данного региона дореволюционными российскими исследователями. В качестве объекта исследования дореволюционных российских исследователей выступают рельеф, климат, реки и озера, растительный и животный мир, история, культура и быт населения Туркестанского края.

Общеизвестно, что первыми первопроходцами исследования содержательной истории, культуры, быта, занятий, хозяйства народов Центральной Азии, и в том числе казахов являлись известные и маститые дореволюционные российские исследователи, обладавшие значительным научно-интеллектуальным потенциалом и языками местных коренных жителей Туркестанского края. В их многочисленных исследованиях освещаются многогранные стороны жизни, быта и культуры казахского народа, красота и величие степных просторов, уникальность их натуры, открытость и их честность, любовь к родной земле и Отчизне.

Знание языков коренных народов Туркестанского края, психологии и менталитета, нравов и привычек, характера, позволило дореволюционным российским исследователям воссоздать в целостном позитивном ракурсе истинную картину прошлого, отразить вековые чаяния и нужды народов, населявших этот необъятный и загадочный край.

Весьма значительный вклад в исследование истории и этнографии Туркестанского края внес известный дореволюционный российский исследователь Н.Кулевский. В его публикации приводится ряд ценных сведений, касающиеся жизни, быта, культуры, хозяйства казахов.

Говоря о ареале расселения кочевых казахов, автор замечает: «Киргизы – истинные кочевники, они расселены на всей территории Центральной Азии, начиная с Сибири, пределов Хивинского ханства, и до Уральских гор включительно» [1].

В этой же статье автор в познавательной форме описывает казахскую юрту, ее устройство, основные детали, интерьер и пищу кочевников. Как верно отмечает автор: «Основным жилищем кочевников является юрта, это походный его дом, он живет в нем и зиму и лето. Кочевники с огромным терпением переносят холод и стужу, это переносное жилище легко собирается и устанавливается, оно приспособлено к образу жизни кочевых казахов». Характеризуя особенности казахской национальной кухни, автор замечает:

«Основной пищей казахов является мясо и молоко, преимущественно кочевники употребляют баранину, редко конину и говядину. Излюбленными блюдами кочевников являются бишбармак – правильное мясо по-казахски, кавардак, куже, курт, иримшик. Кумыс является главным напитком кочевых казахов. Он обладает целебными и полезными свойствами» [2].

В целом автор, смог, верно, отразить особенности традиционного уклада жизни кочевников, их родство со степью, песенно-поэтическое творчество, их особое гостеприимство и почитание старшего поколения.

Автор отмечает «киргиз весьма гостеприимен. Всякого путника, чужестранца принимают с почетом и уважением. Хозяин юрты с особым почтением сажает гостя на самое почетное место, излюбленный жирный кусок мяса и голову барана подают в начале гостю, затем он передает по кусочкам мясо сидячим в юрте сородичам хозяина. Только напоив и накормив досыта чужестранца или путника, хозяин кибитки начинает его расспрашивать, кто он, откуда приехал, что происходит в мире» [3].

Автор раскрывает в полном ракурсе поэтическое искусство кочевых казахов: «Киргизы в своих песнях возвеличивали силу, отвагу и смелость мудрых и великих предков, красоту и величие степных просторов, любовь кочевников к Родине, близким и родным» [4].

Этнографические данные о казахах содержатся в трудах другого не менее известного дореволюционного российского исследователя А.Семенова. В данном труде автор приводит немало интересных и содержательных этнографических сведений о казахах. Автор подчеркивает, что: «Кочевники занимают огромную территорию в междуречье Сырдарьи и Амударьи, некоторые из них встречаются на правом берегу Амударьи, а также на территории Хивы и Бухарского ханства. Киргиз – кайсаки (правильнее – казахи авторы) является самой многочисленной народностью, численность их достигает до трех миллионов душ» [5].

Автор данного труда дает описание словесного портрета кочевых казахов, черты их лица, их внешний физический облик. Как пишет справедливо автор: «Киргизы – это крепкие хорошо сложенные люди, не высокого роста, с широкими лицами, бороду и усы бреют, глаза черные, ноги чуть искривлены вследствие верховой езды» [6].

Характеризуя особенности традиционного занятия кочевых казахов, автор пишет: «Киргизы народ, ведущий исключительно кочевой образ жизни, главное их богатство составляет скот. Они разводят баранов, коз, лошадей и верблюдов. Скот поит, одевает, обувает кочевника, снабжает его всем необходимым» [7].

В целом автор, верно, охарактеризовал основное занятие казахов, их роль и место в мировой истории. Безусловно, в традиционном кочевом обществе скот занимал доминирующее место. Первое приветствие кочевника начинается с фразы «Здоров ли скот и твоё семейство?», в первую очередь кочевники осведомлялись о здоровье скота, а затем благополучии членов семьи.

В данной работе дано живописное описание перекочевки казахского аула. Как отмечает автор: «Перекочевка – это настоящий праздник для кочевых

казахов. Разобрав и уложив весь домашний скарб и имущество на верблюдов, кочевники направляются на новые пастбища. Впереди едет глава и старейшина аула, в руке он держит знамя своего рода, за ними следуют женщины и дети, табунщики гонят стада многочисленных овец и баранов. Вечером аул останавливается на ночлег. Женщины тут же приступают к установке юрт, приготовлению пищи. Утром с рассветом кочевники вновь продолжают свой путь дальше» [8].

В данной статье автор подробно описывает породу, привычки, повадки казахских лошадей, отмечает их выносливость, неприхотливость к всевозможным лишениям, терпеливость и находчивость. Казахские лошади небольшого роста, отличаются красотой и величием. За короткое время кочевники достигают основного пункта назначения благодаря своим лошадям. Немало важное место в хозяйстве кочевников занимает верблюд. Он вынослив и силен, питается дождевой водой и сухой колючкой, мясо и молоко кочевники используют в традиционном быту» [9].

В отличие от мелко рогатого скота, лошади и верблюды были более приспособлены к суровым условиям жизни.

Иными словами, следует отметить, что оба исследователя в целом, верно, сумели осветить многогранные стороны жизни и быта кочевых казахов. В их публикациях приводятся ценные эмпирические сведения и факты, касающиеся тех или иных аспектов этнографии казахского народа. В частности, в их трудах освещаются основные компоненты материальной культуры казахов, жилище, одежда, предметы домашнего обихода, украшения. Вклад обоих исследователей в развитие научной мысли Туркестана весьма очевиден и закономерен.

Список использованной литературы

1. Н.Кулевский Солдатские чтения // Чтение для солдат СПб, 1874. С. 141.
2. Там же. С. 145.
3. Там же. С.147.
4. Там же. С. 149.
5. А.Семенов Средняя Азия. Москва, 1899. С.21.
6. Там же. С.23.
7. Там же. С. 25.
8. Там же. С.27.
9. Там же. С.30.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР И АНАЛИЗ ТРУДОВ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Қосанбаев Қ., Султанова В.И.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Түйін: Бұл басылымда автор көшпелі қазақтардың өмірінің, тұрмысы мен мәдениетінің жан-жақты қырларын атап өтіп, олардың туған жеріне деген сүйіспеншілігі мен жылылығын көрсетті, сонымен қатар, жұмыста көшпенділер шаруашылығының, кәсібінің, және қолөнерінің көркем сипаттамасы берілген

Summary: In this publication, the author highlighted the multifaceted aspects of the life, lifestyle and culture of nomadic Kazakhs, reflected their love and warmth for their native land, in addition, the work gives a colorful description of the economy, occupation, trades and crafts of nomads.

Процессы суверенизации и становления независимого Казахстана сопровождаются значительным подъемом глубокого интереса представителей научной общественности к историко – культурному прошлому казахского народа. В переломную эпоху исторического развития, общество стремится вновь переосмыслить и обобщить богатейший пласт письменных раритетных, аутентичных источников и материалов, имеющих прямое отношение к духовному наследию казахского народа.

Древность происхождения казахского народа, его яркая и специфическая культура и быт вызывало у маститых корифеев науки, пристальный познавательный интерес.

Многие видные дореволюционные российские исследователи конца XIX - начала XX вв. внесли весьма существенный вклад в разработку актуальных и малоизученных проблем Отечественной истории и этнографии казахского народа. Передовые демократические слои дореволюционной российской научной элиты, искренне верили в светлое будущее древнейших насельников Туркестанского края, знание языков местных народов, их психологии, нравов, традиций и обычаев, позволило им успешно реконструировать в целостном формате реальную историческую картину прошлого. Первыми пионерами на пути исследования нашего необъятного и богатого края в историко-этнографическом, археологическом и географическом направлении являлись действительные научные сотрудники крупнейших российских учреждений. К примеру, публикации известных дореволюционных российских исследователей Н.И. Веселовского, П.П. Семенова Тянь-Шанского, В.В. Радлова, Н.М. Ядринцева и многих других широко востребованы научным и мировым сообществом и выступают в роли важного первоисточника по исследованию тех или иных аспектов истории и этнографии казахского народа.

Весьма существенный вклад в изучении ключевых и важных аспектов этнографии казахского народа внесли такие известные дореволюционные российские исследователи как В.Н. Скопин, Н. Леонов и Н. Хохлов. В их трудах

нашли свое достойное отражение многие ранее не изученные проблемы и вопросы этнографии казахского народа.

В изданной в Москве 1904 году труде «Средняя Азия и Индия», В.Н. Скопин привел ряд ценных этнографических сведений о казахах, в частности автор охарактеризовал основные элементы как материальной, так и духовной культуры казахского этноса.

Характеризуя ареал расселения кочевых казахов, автор отмечает, что: «Киргизы занимают преимущественно территорию Сырдарьинской, Семиреченской и Ферганской области. Они подразделяются на степных киргизов и киргиз-кайсаков, последние расселились в Арало-Каспийской низменности» [1].

Автор подчеркивает, что часть казахского народа, занималась орошаемым земледелием. Так, например, автор пишет: «Оседлые киргизы выращивают пшеницу, просо и овес. Помимо земледелия, кочевники занимаются извозом, то есть перевозкой грузов. Киргизы весьма гостеприимны, особо почитают старшее поколение» [2].

Кроме того, в данном труде автора дано описание свадебных обычаев и обрядов кочевников, порядок сватовства, размеры калыма, похоронно-поминальные обычаи и обряды, религиозных верований.

Не менее интересные этнографические сведения о казахах содержатся в труде другого известного дореволюционного российского исследователя Н. Хохлова «Географический очерк Тургайской области», в нем автор указал места расселения и обитания казахов Тургайской области, их взаимоотношения с соседними народами. Также в данном труде приводятся статистические данные, относительно численности казахов Тургайской области, сведения о торговле, религии.

Автор труда отмечает: «Киргизы являются автохтонными жителями Тургайской степи. Далее автор в типичной форме обрисовал их словесный портрет «Киргизы среднего невысокого роста, сильные глаза и волосы черные, бороды их коротко острижены. Автор подчеркивает их природную сметливость и родство со степью. Киргизы обладают острым зрением и слухом» [3].

Говоря о занятии и особенностях национальной кухни кочевых казахов, автор замечает, что: «Киргизы истинные кочевники. Они разводят следующие породы скота: коз, овец, баранов, верблюдов и лошадей. Скот дает кочевнику мясо, молоко, шерсть и более того, снабжает топливом кизяком, который служил для обогрева. Весьма подробно описывает автор породу, повадки, привычки домашних пород скота кочевников. Киргизская овца терпелива, вынослива к всевозможным лишениям и трудностям, она имеет у основания хвоста отложения – курдюк, не менее важную роль в хозяйстве казахов, играет коневодство, киргизские лошади легко переносят стужи и морозы, всегда находятся под открытым небом, они могут пробежать несколько километров без передышки и отдыха. Верблюды разводятся киргизами во всех уездах Туркестана, они выносливы, могут на протяжении двух недель обходиться без воды и пищи. Не случайно их называют кораблем пустыни» [4].

Этнографические данные о казахах содержатся в работе известного советского исследователя Н. Леонова «В степных просторах», в ней содержатся незначительные этнографические сведения и факты, касающиеся этнографии казахов.

Автор подчеркивает теплоту и любовь кочевников к родной земле, их привязанность к степным просторам. Как отмечает автор: «Каждый киргиз любит свою родную степь, где они родились и выросли. Их жизнь неразрывно связано со степью, для них степь является родным домом, только в своих степных просторах они чувствуют себя свободными и счастливыми, именно в степях проходит детство и юность киргизов. Во время дальних путешествий, чтобы нарушить безмолвную тишину, они непременно поют песню, в них они прославляют своих великих предков, батыров, защищавших свою землю от иноземных захватчиков» [5].

Характеризуя быт кочевников, автор замечает, что: «Овцы и бараны снабжают кочевника мясом, молоком, шерстью, последние идут на изготовление арканов, веревок, войлоков. В познавательной форме дается описание традиционного жилища кочевников юрты, в которой он проводит зиму, осень, весну и лето. В кожаные сосуды кочевники вливают кобылье молоко кумыс, которое они употребляют в огромном количестве. Автор подробно описывает технологию приготовления молочных продуктов сыра, масла, овечьего молока» [6].

В данной работе в живописной форме дано описание картины перекочевки казахского аула, трудовой деятельности казахских женщин и мужчин.

Таким образом, в заключение статьи особо хотелось бы отметить вклад обоих авторов в исследовании тех или иных аспектов этнографии казахов. В их публикациях содержатся богатейшие фактические данные и материалы о хозяйственно-экономической жизни и деятельности казахов, занятии, промыслах, торговле. Авторы с горячей симпатией и теплотой отзываются о казахах, широте и их открытости, скромности и любви к своим близким и родным. Их работы не утратили своей значимости вплоть до настоящего времени. В целом мы считаем, что работы обоих авторов могут быть использованы в качестве важного источника, для изучения многогранных сторон жизни, быта и культуры казахов.

Список использованной литературы

1. В.Н. Скопин Средняя Азия и Индия. Москва, 1904. С. 25.
2. Там же. С. 28.
3. Н.Хохлов Географический очерк Тургайской степи. Оренбург, 1909. С. 42.
4. Там же. С. 46-47.
5. Н.Леонов В степных просторах. Москва, 1927. С. 4.
6. Там же. С. 7-9.

АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТЕГІ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КРИМИНАЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Құрбанбаева С.А
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной научной статье комплексно проанализированы криминологическая природа, структурные элементы, детерминирующие факторы и механизмы профилактики киберпреступности. В условиях цифровой трансформации правонарушения в киберпространстве представляют прямую угрозу экономической стабильности, неприкосновенности частной жизни и национальной безопасности. Автор предлагает субъектный состав, виктимологические особенности киберпреступности и многоуровневую модель профилактической политики. Криминологическая характеристика киберпреступности-совокупность преступных деяний транснационального характера, совершаемых с применением информационных технологий, с высокой латентностью и причинением материального/морального вреда. Профилактические меры включают укрепление технической защиты, повышение цифровой грамотности и развитие международного правового сотрудничества.

Summary: In this scientific article, a comprehensive analysis of the criminological nature, structural elements, determining factors and prevention mechanisms of cybercrime is carried out. In the context of digital transformation, cyberspace offenses pose a direct threat to economic stability, privacy, and national security. The author presents the subject composition, victimological features of cybercrime and a multilevel model of preventive policy. The criminological characteristic of cybercrime is a set of criminal acts committed using information technology, of a transnational nature, with high latency and causing material/moral damage. Measures to prevent it include strengthening technical protection, increasing digital literacy and developing international legal cooperation.

Бұл ғылыми мақалада киберқылмыстың криминологиялық табиғаты, құрылымдық элементтері, детерминациялық факторлары және алдын алу механизмдері кешенді талданады. Цифрлық трансформация жағдайында киберкеңістіктегі құқық бұзушылықтар экономикалық тұрақтылыққа, жеке өмірге қол сұғылмаушылыққа және ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіреді. Автор киберқылмыстың субъектілік құрамын, виктимологиялық ерекшеліктерін және профилактикалық саясаттың көпдеңгейлі моделін ұсынады. Киберқылмыстың криминологиялық сипаттамасы — ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жасалатын, трансұлттық сипаттағы, латенттілігі жоғары және материалдық/моральдық зиян келтіретін қылмыстық әрекеттер жиынтығы. Оның алдын алу шараларына техникалық қорғанысты нығайту, цифрлық сауаттылықты арттыру және халықаралық құқықтық ынтымақтастықты дамыту жатады [1].

Ақпараттық қоғам кезеңінде цифрлық технологиялар қоғамдық қатынастардың барлық саласына енді. Электрондық коммерция, онлайн-банкинг, мемлекеттік цифрлық қызметтер кеңінен дамыды. Осы процестермен қатар жаңа криминогендік кеңістік — киберкеңістік қалыптасты.

Қазақстан Республикасында киберқылмыстық әрекеттердің құқықтық бағалануы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі негізінде жүзеге

асырылады. Сонымен қатар ақпараттық инфрақұрылымды қорғаудың құқықтық базасын Ақпараттандыру туралы заң және Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік туралы заңы айқындайды.

Киберқылмыстар трансшекаралық сипатқа ие: кез-келген аумақтық шекараның болмауына байланысты қылмыскер әлемнің кез-келген жерінде бола алады және қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыру үшін бірнеше компьютерлерді олардың бір-бірінен орналасқан жеріне қарамастан қолдана алады, яғни қашықтан әрекет ете алады [2].

Кеңістіктік аспектіден басқа, уақыт өте маңызды. Бірқатар компьютерлік бағдарламалардың жұмысы құрылғыда орнатылған уақытпен байланысты болғандықтан және қылмыскер оны өзгерте алатындықтан, бұл қарастырылып отырған қылмыстарды тергеуде айтарлықтай қиындықтар туғызады. Осыған сүйене отырып, қылмыстың орны мен уақытын анықтау өте қиын және көбінесе мүмкін емес. Бұған айқын мысал ретінде «Cobalt» деп аталатын трансұлттық қылмыстық ұйымның банктерге жасаған кибершабуыл фактілері бойынша қылмыстық істі тергеуді келтіруге болады. Алматы прокуратурасының мәліметінше, «Карбанак/Кобальт» - бүкіл әлемдегі банктерге шабуыл жасайтын тран-сұлттық қылмыстық ұйым. Олардың есебінде әлемнің 40 еліндегі 100-ден астам қаржы ұйымдарын тонаған, келтірілген шығын ша-мамен 1 миллиард долларды құрайды. Әр түрлі елдердің құқық қорғау орғанда-ры арасындағы ынтымақтастықты күшейту маңызды. Бұған киберқауіптер туралы ақпарат алмасу, киберқылмыстардың алдын алу және тергеу бойынша бірлескен операциялар және халықаралық құқықтық құралдар шең-беріндегі әрекеттерді үйлестіру кіреді. Техникалық мәселелер бар: іздерді табу әдістерін таңдау процесі; сандық дәлелдеме-лерді сақтау және талдау; қылмыскерлердің IP мекенжайын қадағалау; бағдарламалық жасақтаманың осалдығы [3].

Ақпаратты шифрлау құралдарын кеңінен енгізу және қолдану, бақылау тетіктерінің болмауы, желіде-гі анонимділік және т.б. Мысалы, көптеген бөлімшелерде компьютерлерде және басқа құрылғыларда ескірген операциялық жүйелер мен бағдарламалық қамтамасыз ету қолданылады. Сондай-ақ сот сараптамаларын дайындауға, тағайындауға және жүргізуге байланысты белгілі бір проблемалар бар. Киберқылмысқа сапалы қарсы тұру жоғары техникалық жабдықты қажет етеді, бұл қылмыстарды анықтау, сараптамалық зерттеулер жүргізу үшін қажет. Сандық дәлелдемелерді анықтау, жинау, сақтау үшін көптеген мамандандырылған құралдарды тиімді қолдану киберкеңістік саласындағы сараптамалық зертханалардың сапалы жұмысына әкеледі. Осылайша, заманауи техника мен жабдықтардың санын едәуір кеңейту қажет. Тергеушілер, егер ерекше күш жұмсалса, киберқылмыстың іздерін құрылғылардың жадысынан табуға болатындығын түсінуі маңызды. Технологияның қарқынды дамуын ескере отырып, киберқылмыскерлер шабуыл әді-стерін үнемі жетілдіріп отырады. Сондықтан құқық қорғау органдарының қызметкерлері киберқауіпсіздік және криминалистика саласындағы дағдылар мен білімдерді үнемі жаңартып, дамытып отыруы керек. Тәжірибе

көрсеткендей, тек заңгерлік білімнің болуы киберкеңістіктегі қылмыстарды тергеуде және алдын алуда тиімді нәтиже бермейді[3].

Киберқылмыстың ерекшелігі – оның латенттілігі, трансұлттық сипаты және дәлелдемелік базасының цифрлық форматта болуы. Осыған байланысты бұл құбылысты криминологиялық тұрғыдан зерттеу ерекше маңызға ие.

Зерттеу барысында:формальды-құқықтық талдау;салыстырмалы-құқықтық әдіс;жүйелік құрылымдық талдау;криминологиялық типологиялау әдістері қолданылды [4].

Мақаланың теориялық негізін отандық және шетелдік криминология ғылымындағы киберқылмыс концепциялары құрайды.

Криминологияда киберқылмыс – ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы жасалатын немесе ақпараттық жүйелерге бағытталған қоғамдық қауіпті әрекеттер жиынтығы ретінде сипатталады.

Оның басты белгілері: қылмыс құралы – цифрлық технология, нысаны – ақпарат, деректер, цифрлық активтер; қашықтан жүзеге асырылуы; жоғары жасырындық деңгейі; географиялық шектеулердің болмауы.

Киберқылмыс дәстүрлі қылмыстардың цифрлық трансформациясы ғана емес, сонымен қатар мүлдем жаңа құрамдарды қалыптастыратын феномен.

Қазіргі кезеңде киберқылмыстарды бірнеше топқа бөлуге болады: компьютерлік жүйелерді бұзу, серверлерге ену, деректерді жою немесе өзгерту. Интернет-алаяқтық: фишинг, жалған инвестициялық жобалар, онлайн-несие схемалары. Банктік операцияларға заңсыз араласу, төлем карталары деректерін ұрлау, электрондық әмияндарды бұзу. Зиянды бағдарламалық қамтамасыз ету: Ransomware, spyware, бот-желілер. Жеке деректерді заңсыз тарату: дербес мәліметтер базасын сату немесе жариялау. Бұл әрекеттердің барлығы қоғамның ақпараттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіреді.

Киберқылмыстың себептік кешені көпфакторлы. Жастардың цифрлық ортада ерте әлеуметтенуі, материалдық пайдаға ұмтылу, қоғамдағы теңсіздік. Технологиялық факторлар; ақпараттық жүйелердің осалдығы, қауіпсіздік стандарттарының жеткіліксіздігі, интернетке жаппай қолжетімділік. Психологиялық факторлар: анонимділік сезімі, қылмыстың «виртуалды» сипатынан туындайтын жауапкершілік сезімінің әлсіреуі, интеллектуалдық сынақ ретінде қабылдау. Құқықтық факторлар: трансшекаралық тергеудің күрделілігі, халықаралық үйлестірудің жеткіліксіздігі.

Киберқылмыскерлердің типологиялық моделі: пайдакүнем кәсіби қылмыскер, техникалық білімі жоғары хакер, ішкі инсайдер, эксперименттік мотивпен әрекет ететін жасөспірім. Көп жағдайда олардың жоғары немесе аяқталмаған жоғары білімі бар, IT саласында тәжірибесі болады. Жасы көбіне 18–35 аралығында.

Киберқылмыс құрбандары: жеке интернет пайдаланушылар, қаржы ұйымдары, мемлекеттік органдар, бизнес субъектілері.

Виктимдік мінез-құлық мысалдары: әлсіз парольдер, қауіпсіздік жаңартуларын орнатпау, күмәнді сілтемелерге өту. Виктимологиялық профилактика – киберқылмыстың алдын алудың маңызды бағыты. Алдын алу

шаралары үш деңгейде жүзеге асырылуы тиіс: жалпы әлеуметтік профилактика, цифрлық сауаттылықты арттыру, білім беру жүйесінде киберқауіпсіздік пәндерін енгізу, ақпараттық мәдениетті қалыптастыру.

Арнайы криминологиялық шаралар: Киберполиция бөлімшелерін нығайту, сандық дәлелдемелерді сараптау зертханаларын дамыту, ақпараттық жүйелерді сертификаттау. Құқықтық шаралар: қылмыстық заңнаманы жетілдіру, халықаралық ынтымақтастық, трансшекаралық деректер алмасу тетіктерін бекіту.

Киберқылмыс - цифрлық қоғам жағдайында қалыптасқан күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Оның криминологиялық ерекшелігі – жоғары латенттілік, технологиялық күрделілік және трансұлттық сипат. Тиімді қарсы іс-қимыл үшін: құқықтық базаны жетілдіру; техникалық инфрақұрылымды нығайту; ғылыми негізделген криминологиялық саясат жүргізу; халықтың цифрлық мәдениетін арттыру қажет. Киберқылмыспен күрес тек репрессивтік шараларға емес, кешенді профилактикалық саясатқа негізделуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V Қылмыстық кодексі (өзгерістер мен толықтырулармен).

2. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы №418-V Заңы. Бұл заң ақпараттандыру саласындағы қоғамдық қатынастарды, ақпараттық жүйелерді құру және пайдалану тәртібін реттейді.

3. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-IV Заңы (өзгерістермен және толықтырулармен).

4. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің киберқылмысқа қарсы іс-қимыл жөніндегі аналитикалық материалдары. Қазақстан Республикасы ПМ-нің ресми статистикалық және талдамалық есептері, киберқылмысқа қарсы іс-қимыл бөлімшелерінің материалдары.

ӘОЖ 343.35(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТҮРҒЫДАН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Құрбанбаева С.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье всесторонне проанализированы правовые основы и институциональная структура антикоррупционной политики в Республике Казахстан. Будут изучены основные направления, законодательная база и механизмы реализации антикоррупционной деятельности государственных органов. Также будут рассмотрены меры по предупреждению коррупции, вопросы соответствия международным стандартам и пути повышения эффективности государственной политики.

Summary: The article analyzes in detail the legal basis and institutional structure of anti-corruption policy in the Republic of Kazakhstan. The main directions of anti-corruption activities of state bodies, the legislative framework and mechanisms for its implementation are studied. In

addition, measures to prevent corruption, issues of compliance with international standards and ways to improve the effectiveness of state policy will be considered.

Мақалада Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық негіздері мен институционалдық құрылымы жан-жақты талданады. Мемлекеттік органдардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметінің негізгі бағыттары, заңнамалық базасы және оны жүзеге асыру тетіктері зерттеледі. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары, халықаралық стандарттарға сәйкестік мәселелері және мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыру жолдары қарастырылады.

Сыбайлас жемқорлық қазіргі заманғы мемлекеттердің тұрақты дамуына қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс болып табылады. Ол мемлекеттік билік институттарының тиімділігін төмендетіп, қоғамның құқықтық жүйеге деген сенімін әлсіретеді [1].

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Мемлекет сыбайлас жемқорлыққа қарсы кешенді құқықтық және институционалдық жүйе қалыптастыруға бағытталған реформаларды жүзеге асыруда. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат құқықтық нормалар жүйесін ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік органдар қызметінің ұйымдастырушылық негіздерін де қамтиды. Осыған байланысты сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық және институционалдық аспектілерін кешенді зерттеу өзекті болып табылады.

Осы ғылыми мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық негіздерін және институционалдық құрылымын жан-жақты талдау. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық негізін Конституция, заңдар және өзге де нормативтік құқықтық актілер құрайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттік билік органдары қызметінің заңдылық, ашықтық және жауапкершілік қағидаларын бекітеді. Бұл қағидалар сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың негізгі құқықтық негізі болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың негізгі құқықтық актісі – «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады. Аталған заңда сыбайлас жемқорлықтың ұғымы, субъектілері және оған қарсы іс-қимылдың негізгі бағыттары белгіленген [1].

Заңға сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл келесі бағыттарды қамтиды: сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, жауапкершілікке тарту, салдарын жою. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілік көзделген. Оларға пара алу, пара беру, қызметтік өкілеттіктерді теріс пайдалану және қызметтік жалғандық жатады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте де сыбайлас жемқорлық сипатындағы құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік қарастырылған.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызмет саласында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мақсатында мемлекеттік қызметшілерге бірқатар

шектеулер енгізілген. Оларға: сыйлықтар алуға тыйым салу, кәсіпкерлік қызметпен айналысуға шектеу; мүдделер қақтығысын болдырмау міндеті жатады. Құқықтық реттеудің маңызды элементтерінің бірі – мемлекеттік қызметшілердің табыстары мен мүлкін декларациялау жүйесі болып табылады. Электрондық үкімет жүйесінің енгізілуі сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға бағытталған маңызды құқықтық құралдардың бірі болып табылады [2].

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік органдар жүйесі қалыптасқан. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыруда негізгі рөлді Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі атқарады. Бұл орган сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, тергеу және алдын алу қызметін жүзеге асырады. Агенттіктің негізгі функциялары: сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жедел-ізвестіру қызметін жүргізу, тергеу әрекеттерін жүзеге асыру, алдын алу шараларын ұйымдастыру, сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне талдау жүргізу. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыруға келесі мемлекеттік органдар қатысады: прокуратура органдары, ішкі істер органдары, сот органдары, қаржылық бақылау органдары, мемлекеттік аудит органдары. Прокуратура органдары заңдылықтың сақталуына жоғары қадағалауды жүзеге асырады. Сот органдары сыбайлас жемқорлық қылмыстары бойынша әділ сот төрелігін жүзеге асырады. Мемлекеттік аудит органдары бюджет қаражатының тиімді пайдаланылуын бақылайды [3].

Институционалдық жүйенің маңызды элементі – сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс қызметтері болып табылады. Бұл қызметтер мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор ұйымдарында енгізілген. Комплаенс қызметтері: сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтайды, ішкі бақылау жүргізеді; заң талаптарының сақталуын қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Алдын алу шараларының негізгі түрлері ретінде құқықтық шараларға нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру жатады. Мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың маңызды шарты болып табылады. Ұйымдастырушылық шараларға мемлекеттік қызмет көрсету процестерін оңтайландыру жатады.

Мемлекеттік қызметтердің электрондық форматқа көшуі сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетеді. Халықтың құқықтық мәдениетін арттыру сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Бұл мақсатта: түсіндіру жұмыстары жүргізіледі, оқу бағдарламалары енгізіледі, қоғамдық бақылау дамытылады.

Экономикалық шараларға мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік жағдайын жақсарту жатады. Бұл шаралар сыбайлас жемқорлықтың себептерін азайтуға бағытталған. Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты

қалыптастыруда халықаралық стандарттарды кеңінен қолданады.Қазақстан БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясына қосылған [4].

Халықаралық тәжірибеге сәйкес Қазақстанда:мемлекеттік қызметтің ашықтығы қамтамасыз етіледі,электрондық қызметтер енгізілген,бақылау жүйесі дамытылуда.

Халықаралық тәжірибе сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат жүйесі қалыптасқанымен, бірқатар проблемалар сақталуда.Негізгі мәселелер:заңнаманың тұрақсыздығы,әкімшілік рәсімдердің күрделілігі,мемлекеттік қызметтің ашықтығының жеткіліксіздігі,қоғамның құқықтық мәдениетінің төмен деңгейі.Сонымен қатар сыбайлас жемқорлық тәуекелдері жергілікті басқару деңгейінде жиі кездеседі.Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жетілдіру үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:заңнаманы жүйелеу,электрондық үкіметті дамыту,қоғамдық бақылауды күшейту,мемлекеттік қызметтің ашықтығын арттыру,сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беруді дамыту.Сонымен қатар мемлекеттік басқаруда цифрлық технологияларды енгізу маңызды рөл атқарады [5].

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық және институционалдық негіздері қалыптасқан.

Қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл кешенді сипатқа ие және құқықтық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік шараларды қамтиды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың тиімділігі мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен заңдылық қағидаларының сақталуына байланысты.

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты одан әрі жетілдіру мемлекеттің тұрақты дамуының маңызды шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V.
2. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне несие беру кезінде тәуекелдерді азайту және қарыз алушылардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 19 маусымдағы ҚР Заңы.
3. «Жасанды интеллект туралы» 2025 жылғы 17 қараша № 230-VIII ҚРЗ.
- Борчашвили И.Ш. Қылмыстық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы, 2023.
4. Рахметов С.М. Киберқылмыстарды тергеудің өзекті мәселелері. – Астана, 2024.
5. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметтері (2024-2025 жж.).

УДК 343.98

МЕТОДИКА И ПРАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПОЧЕРКА

Лутфуллаев Б.Х.

магистрант, Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасында қолжазбаға криминалистикалық сараптама жүргізу әдістемесі мен практикасы, оның құқықтық негіздері мен зерттеу

кезеңдері қарастырылған. Қолжазбаны сәйкестендіру ерекшеліктері, негізгі проблемалары және қазіргі технологиялардың рөлі талданады. Сараптаманың маңызды дәлелдеу құралы ретіндегі маңыздылығы және оны одан әрі дамыту қажеттілігі аман өмілді.

Summary: The article discusses the methodology and practice of forensic examination of handwriting in the Republic of Kazakhstan, its legal foundations and stages of research. The features of handwriting identification, the main problems and the role of modern technologies are analyzed. The importance of expertise as an important means of proof and the need for its further development is emphasized.

Методика и практика проведения криминалистической экспертизы почерка в Республике Казахстан представляют собой важное направление судебно-экспертной деятельности, направленное на установление подлинности документов, идентификацию исполнителя рукописного текста и выявление признаков подделки. В условиях развития правовой системы и увеличения числа экономических и уголовных правонарушений роль почерковедческой экспертизы значительно возрастает. Она выступает одним из ключевых инструментов доказывания, позволяя объективно оценивать письменные доказательства и обеспечивать законность принимаемых судебных решений.

Правовую основу проведения криминалистической экспертизы почерка в Республике Казахстан составляют Конституция Республики Казахстан, Уголовно-процессуальный кодекс, Гражданский процессуальный кодекс, а также Закон Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности». Указанные нормативные акты регулируют порядок назначения экспертизы, права и обязанности экспертов, а также требования к оформлению заключений. Существенную роль играют и ведомственные инструкции, регламентирующие деятельность экспертных учреждений, в том числе Центра судебных экспертиз Министерства юстиции Республики Казахстан.

Криминалистическая экспертиза почерка представляет собой вид судебной экспертизы, направленный на исследование рукописных текстов, подписей и иных графических записей с целью установления их исполнителя, условий выполнения и возможных признаков искажения. Объектами исследования являются документы, содержащие рукописные записи, а также сравнительные образцы почерка, предоставленные для анализа. Предметом экспертизы выступают индивидуально-устойчивые признаки почерка, отражающие особенности двигательного навыка письма конкретного лица [1].

Методика проведения почерковедческой экспертизы базируется на принципах научности, объективности, полноты и всесторонности исследования. В основе методологии лежит положение о том, что почерк является сложным психомоторным навыком, формирующимся в процессе обучения и закрепляющимся в индивидуальной манере письма. Несмотря на определённую вариативность, обусловленную внешними и внутренними факторами, почерк сохраняет устойчивые признаки, позволяющие идентифицировать исполнителя [2].

Процесс проведения экспертизы включает несколько этапов. На первом этапе осуществляется предварительное исследование, в ходе которого эксперт знакомится с представленными материалами, оценивает их пригодность и

определяет круг поставленных вопросов. Особое внимание уделяется качеству и количеству сравнительных образцов, поскольку их недостаточность может существенно снизить достоверность выводов.

На втором этапе проводится раздельное исследование спорных и сравнительных образцов. Эксперт анализирует общие признаки почерка, такие как размер, наклон, разгон, связность письма, а также частные признаки, включая особенности написания отдельных букв, элементов и соединений. Данный этап позволяет выявить индивидуальные характеристики, присущие конкретному лицу [3].

Третий этап — сравнительное исследование, в ходе которого осуществляется сопоставление выявленных признаков. Эксперт определяет степень сходства и различия между исследуемыми объектами, оценивает их значимость и устойчивость. При этом учитывается возможность естественных вариаций почерка, вызванных состоянием здоровья, эмоциональным напряжением, условиями письма и другими факторами.

Заключительный этап включает формулирование выводов и составление экспертного заключения. Выводы могут носить категорический или вероятностный характер в зависимости от степени выявленных совпадений. Эксперт обязан обосновать свои выводы, указав на конкретные признаки, послужившие основанием для принятого решения.

Практика проведения почерковедческих экспертиз в Республике Казахстан показывает, что наибольшие трудности возникают при исследовании подписей, выполненных в необычных условиях, а также при наличии признаков имитации или умышленного искажения почерка. В таких случаях особое значение приобретает анализ динамических признаков письма, таких как темп, ритм и координация движений.

Современные технологии также оказывают влияние на развитие методики экспертизы. Использование цифровых средств, специализированного программного обеспечения и графических планшетов позволяет более точно фиксировать и анализировать особенности почерка. Однако, несмотря на внедрение технических средств, решающая роль по-прежнему принадлежит квалификации эксперта и его профессиональному опыту [4].

Важным аспектом является подготовка сравнительных образцов. В практике Республики Казахстан различают свободные, условно-свободные и экспериментальные образцы. Свободные образцы выполняются вне связи с экспертизой, условно-свободные — в условиях, не исключающих влияние заинтересованности, а экспериментальные — по заданию эксперта. Соблюдение правил их получения имеет принципиальное значение для обеспечения достоверности исследования.

Особое внимание уделяется оценке факторов, влияющих на почерк. К ним относятся возраст, состояние здоровья, психоэмоциональное состояние, а также внешние условия письма. Эксперт обязан учитывать данные обстоятельства при интерпретации результатов исследования, чтобы избежать ошибочных выводов [5].

Практическое значение почерковедческой экспертизы заключается в её широком применении в уголовном, гражданском и административном судопроизводстве. Она используется при расследовании преступлений, связанных с подделкой документов, мошенничеством, экономическими правонарушениями, а также при разрешении споров о подлинности подписей и записей.

Несмотря на высокий уровень развития, данная область сталкивается с рядом проблем. К ним относятся недостаточность методических разработок по отдельным видам исследований, необходимость совершенствования нормативной базы, а также повышение квалификации экспертов. В условиях цифровизации документооборота возникает необходимость адаптации традиционных методов к новым формам письменной коммуникации.

В заключение следует отметить, что методика и практика проведения криминалистической экспертизы почерка в Республике Казахстан продолжают активно развиваться. Повышение научного уровня исследований, внедрение современных технологий и совершенствование правового регулирования способствуют повышению эффективности экспертной деятельности. Почерковедческая экспертиза остаётся важным инструментом обеспечения правосудия, способствующим установлению истины и защите законных интересов граждан и государства.

Список использованной литературы

1. Антропов, А. В. Криминалистическая экспертиза / А. В. Антропов, Д. В. Бахтеев, А. В. Кабанов. — Москва: Юрайт, 2023. — 185 с.
2. Баринов, С. В. Криминалистика / С. В. Баринов. — Москва: Юридический Дом «Юстицинформ», 2023. — 136 с.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник. 2-том/ Под ред. профессора К.Ж. Капсалямова. -Алматы: Эверо, 2016. - 248 с.
4. Семенова, Н. В. Актуальные проблемы почерковедческой экспертизы и её значение в эпоху цифровых технологий / Н. В. Семенова, А. А. Дулишкович. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2023. — № 21 (468). — С. 336-337.
5. Майоров, Н. А. Современное состояние криминалистической диагностики свойств личности по почерку / Н. А. Майоров. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 2 (501). — С. 236-238.

ОӘЖ 343.72:004.738.5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНТЕРНЕТ- АЛАЯҚТЫҚПЕН КҮРЕСТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМІ

Мамаева М.Н., Жуматаева Ж.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье комплексно рассматриваются современные тенденции распространения интернет-мошенничества, а также анализируется эффективность действующего правового механизма противодействия данному виду преступности в Республике Казахстан. Исследуются социально-экономические и технологические факторы,

способствующие росту киберпреступности в условиях цифровой трансформации государственного управления, банковского сектора и электронной коммерции.

Summary: The article comprehensively examines current trends in the spread of internet fraud and analyzes the effectiveness of the existing legal framework for countering this type of crime in the Republic of Kazakhstan. It also explores the socio-economic and technological factors contributing to the growth of cybercrime in the context of the digital transformation of public administration, the banking sector, and e-commerce.

Қазіргі заманғы жаһандану мен цифрлық трансформация үдерістері адамзат қызметінің барлық салаларын, соның ішінде экономикалық, әлеуметтік және құқықтық қатынастарды түбегейлі өзгертті. Қазақстан Республикасында «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында мемлекеттік қызметтердің, банк секторының және сауда-саттық жүйесінің онлайн форматқа көшуі қоғам үшін зор мүмкіндіктер туғызғанымен, сонымен қатар киберқылмыстың жаңа формаларының пайда болуына қолайлы жағдай жасады. Осы тұрғыда интернет-алаяқтық – трансшекаралық сипатымен, анонимділігімен және зардап шегушілердің ауқымдылығымен ерекшеленетін ең қауіпті қылмыс түрлерінің біріне айналып отыр.

Зерттеудің өзектілігі соңғы жылдары Қазақстанда интернет-алаяқтық қылмыстарының геометриялық прогрессиямен өсуімен айқындалады. Құқықтық статистика мәліметтеріне сүйенсек, киберқылмыстардың үлесі жалпы қылмыс құрылымында жыл сайын артып келеді. Егер бұрын алаяқтық әрекеттер тікелей контакт арқылы жүзеге асырылса, қазіргі таңда қылмыскерлер ақпараттық жүйелердің осалдығын емес, адам психологиясының осалдығын («әлеуметтік инженерия») пайдалана отырып, қашықтықтан әрекет етеді. Бұл құбылыс дәстүрлі криминалистикалық және жедел-іздігіру әдістерінің тиімділігін төмендетіп, құқық қорғау жүйесінің алдына жаңа міндеттер жүктейді [1].

Мәселенің тағы бір қыры – интернет-алаяқтықтың технологиялық эволюциясы. Бүгінгі таңда қылмыскерлер жасанды интеллект (Deepfake технологиялары), IP-телефония (нөмірлерді ауыстыру), криптоактивтер және фишингтік платформаларды кешенді түрде қолданады. Бұл «цифрлық іздерді» анықтауды және оларды процессуалдық тұрғыда дәлелдеме ретінде бекітуді қиындатады. Осыған байланысты, қолданыстағы Қылмыстық және Қылмыстық-процестік заңнаманың нормалары цифрлық қылмыстардың спецификасына толықтай сәйкес келе ме деген заңды сұрақ туындайды.

Қазіргі таңда интернет-алаяқтық Қазақстан Республикасындағы қылмыстық ортаның ең динамикалық және қауіпті түріне айналды. Цифрландырудың жоғары қарқыны банк секторын, мемлекеттік қызметтерді және сауданы онлайнға ауыстырғанымен, ақпараттық қауіпсіздік жүйесінің осалдығы қылмыскерлерге үлкен мүмкіндіктер ашты.

ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметтері бойынша, 2024 жылы елде 21 мыңнан астам интернет-алаяқтық қылмысы тіркелген, бұл жалпы қылмыстардың айтарлықтай үлесін құрайды. Цифрландырудың жоғары қарқыны банк секторын, мемлекеттік қызметтерді және сауданы онлайнға ауыстырғанымен, ақпараттық қауіпсіздік жүйесінің осалдығы қылмыскерлерге үлкен мүмкіндіктер ашты.

Интернет-алаяқтықтың заманауи криминологиялық сипаттамасы дәстүрлі алаяқтықтан мүлдем өзгеше. Қылмыскерлердің негізгі әдісі – техникалық бұзу емес, әлеуметтік инженерия, яғни адам психологиясын манипуляциялау. Қазақстанда ең көп таралған схемаларға төмендегілер жатады:

- Vishing және Smishing: Банк қызметкерлері немесе құқық қорғау органдары атынан қоңырау шалу немесе SMS жіберу арқылы жеке деректерді (ПИН-код, CVV-код) алу.

- Инвестициялық скам: Әлеуметтік желілерде жалған жарнамалар арқылы «жоғары табысты» инвестициялық платформаларға қаражат салуға итермелеу.

- Deepfake қолдану: Жасанды интеллект көмегімен жақын адамдардың немесе басшылардың даусы мен бейнесін жасап, ақша аударуды сұрау.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 190-бабының 2-бөлігі 4-тармағы ақпараттық жүйені пайдалану арқылы жасалған алаяқтық үшін жауапкершілік көздейді. Алайда, бұл норма тек қылмыс жасалғаннан кейінгі жазалауды ғана қарастырады. Киберқылмыстың алдын алу мақсатында 2024-2025 жылдары заңнамалық базаға үлкен өзгерістер енгізілді.

1. Қаржылық тәуекелдерді азайту (2024 жыл): 2024 жылғы маусымда қабылданған «Кейбір заңнамалық актілеріне несие беру кезінде тәуекелдерді азайту және қарыз алушылардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы превентивті шара ретінде азаматтардың «электрондық үкімет» порталы арқылы өздеріне несие рәсімдеуге тыйым салу («freeze») құқығын заңдастырды. Сонымен қатар, банктердің алаяқтық жолмен рәсімделген несиелер бойынша пайыздарды есептеуді тоқтату міндеттемесі бекітілді [2].

2. Жасанды интеллект қауіпсіздігі: 17 қарашадағы 2025 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект туралы заңнама алаяқтықпен күрестің жаңа деңгейіне жол ашты. Бұл заң ЖИ технологияларын қолдануға қатысты қатаң талаптар қояды:

- Дипфейктерді қолдануды реттеу: Адамның бейнесі мен дауысын рұқсатсыз қолданып жасалған дипфейктерді алаяқтық мақсатта пайдалану үшін арнайы жауапкершілік қарастырылды.

- ЖИ-платформалардың жауапкершілігі: ЖИ-құралдарын әзірлеушілер мен операторлар өз жүйелерінің қылмыстық мақсатта қолданылуының алдын алу үшін техникалық шектеулер енгізуге міндеттелді.

Отандық ғалымдар мен зерттеушілер киберқылмыстылықпен күрестегі теориялық және практикалық олқылықтарды атап көрсетеді. Мәселен, И.Ш. Борчашвили интернет-алаяқтықты саралау кезінде «ақпараттық жүйе» ұғымының тым кең екенін атап өтеді, бұл өз кезегінде қылмысты саралауда қиындықтар туғызады. Ғалымдардың пікірінше, Қылмыстық кодексте интернет-алаяқтықты дербес бапқа шығару қажеттілігі бар[3].

Тағы бір өзекті мәселе — «дропперлердің» (ұрланған ақшаны транзиттеушілердің) құқықтық мәртебесі. Олар қылмыстық ақшаны қолма-қол ақшаға айналдырып, қылмыстық топқа көмектеседі. Қазіргі таңда дропперлердің

әрекеті көбіне «қылмыстық жолмен табылған мүлікті иемдену немесе өткізу» (ҚР ҚК 196-бабы) ретінде сараланады, бірақ бұл баптың санкциясы интернет-алаяқтықтың зардабына сәйкес келмейді.

Интернет-алаяқтықтың трансшекаралық сипаты халықаралық тәжірибені зерделеуді қажет етеді.

– Еуропалық Одақ (EU AI Act): Жасанды интеллектті қолданудың тәуекелдерін жіктейді, бұл біздің 2025 жылғы заңның негізіне алынды.

– Сингапур мен АҚШ: Банктердің «Financial Fraud Kill Chain» механизмі біздегі 2024 жылғы заңмен енгізілген банктердің транзакцияларды тоқтату міндеттемелеріне ұқсас.

– Оңтүстік Корея: Банктік транзакциялар кезіндегі биометриялық бақылау мен «нақты есім» жүйесі анонимділікті азайтады.

Дегенмен, шетелдік тәжірибеде құқық қорғау органдары мен банктер арасындағы ақпарат алмасу секундтар ішінде жүреді. Қазақстанда заңнама қабылданғанымен, ведомствоаралық ақпараттық жүйелердің (ІІМ мен Екінші деңгейлі банктер) интеграциясы әлі де жетілдіруді қажет етеді.

Жүргізілген зерттеу мен Қазақстан Республикасының заңнамасына енгізілген соңғы өзгерістерді (2024-2025 жж.) талдау негізінде интернет-алаяқтықпен күрестің тиімділігін арттыру бойынша келесідей авторлық ұсыныстар тұжырымдалады:

Қылмыстық-құқықтық шараларды жетілдіру:

– «Дропперлер» үшін арнайы қылмыстық жауапкершілік: ҚР Қылмыстық кодексіне алаяқтық жолмен алынған ақшалай қаражатты транзиттеу немесе қолма-қол ақшаға айналдыру үшін банк шоттарын немесе карталарын үшінші тұлғаларға беру әрекетін арнайы қылмыстық құрам ретінде енгізу (мысалы, 190-бапқа қосымша бөлім). Бұл ақшаның қылмыстық айналымын тоқтатуға тікелей әсер етеді.

– Дипфейктерді қолдануды ауырлататын мән-жай ретінде тану: 2025 жылғы Жасанды интеллект туралы заңнама аясында, алаяқтық әрекеттерді жасау кезінде адамның бейнесі мен дауысын қолдан жасауды (deepfake) ҚР ҚК 190-бабының ауырлататын мән-жайы ретінде бекіту.

Процессуалдық және ұйымдастырушылық шаралар:

– «Кибер-депозитарий» және ведомствоаралық интеграция: ҚР ІІМ, Ұлттық Банк және екінші деңгейлі банктердің ақпараттық жүйелерін нақты уақыт режимінде (real-time) интеграциялауды заңмен міндеттеу. Бұл күдікті транзакцияларды бірнеше секунд ішінде бұғаттауға мүмкіндік береді.

– Цифрлық дәлелдемелерді алуды жеңілдету: ҚР Қылмыстық-процестік кодексіне интернет-ресурстардан, мессенджерлерден және әлеуметтік желілерден цифрлық ақпаратты (лог-файлдар, IP-мекенжайлар) сот санкциясынсыз, бірақ прокурордың рұқсатымен жедел алу тетігін енгізу.

Техникалық және профилактикалық шаралар:

– «Суыну кезеңі» (Cooling-off period) тетігі: Онлайн-несие рәсімделген сәттен бастап, ақшаны қарыз алушының шотына аударғанға дейін міндетті 1-2

сағаттық үзіліс (суыну кезеңі) енгізу. Бұл уақыт жәбірленушіге алданғанын түсінуге және транзакциядан бас тартуға мүмкіндік береді[4].

– Кибергигиенаны оқыту: Орта және жоғары оқу орындарында «Цифрлық қауіпсіздік» пәнін міндетті компонент ретінде енгізу.

Жүргізілген зерттеу интернет-алаяқтықтың қазіргі жағдайы Қазақстан Республикасында ұлттық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіріп отырғанын көрсетті. Қылмыскерлердің техникалық әдістерден әлеуметтік инженерияға және жасанды интеллектке (deepfake) көшуі қылмыстың динамикасын өзгертті.

2024-2025 жылдардағы заңнамалық реформалар (несиеге тыйым салу, банктердің жауапкершілігі, ЖИ реттеу) интернет-алаяқтықпен күресте маңызды превентивті негіз қалады. Алайда, заңнаманы толықтай іске асыру үшін банктердің, байланыс операторларының және құқық қорғау органдарының техникалық интеграциясын аяқтау қажет [5].

Ғылыми тұрғыдан, «дропперлер» институтын заңнамалық реттеу және цифрлық дәлелдемелерді процессуалдық бекіту тетіктерін жеңілдету - интернет-алаяқтықты тергеу тиімділігін арттырудың басты шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V.
2. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне несие беру кезінде тәуекелдерді азайту және қарыз алушылардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 19 маусымдағы ҚР Заңы.
3. «Жасанды интеллект туралы» 2025 жылғы 17 қараша № 230-VIII ҚРЗ.
- Борчашвили И.Ш. Қылмыстық құқық: Жалпы бөлім. – Алматы, 2023.
4. Рахметов С.М. Киберқылмыстарды тергеудің өзекті мәселелері. – Астана, 2024.
5. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметтері (2024-2025 жж.).

ОӘЖ 343.14:343.98

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ІЗДЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мүсіркүл А.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются актуальные проблемы использования биологических следов в уголовном процессе. Анализируется значение биологических доказательств, таких как кровь, слюна, волосы и иные генетические материалы, в раскрытии и расследовании преступлений. Особое внимание уделяется вопросам сбора, хранения и исследования биологических образцов, а также их процессуальному оформлению и оценке в суде. Рассматриваются современные методы ДНК-экспертизы и их роль в установлении личности преступника. Выявляются существующие проблемы правового регулирования и практического применения биологических доказательств, а также предлагаются пути их решения с учетом международного опыта.

Summary: This article examines current issues related to the use of biological evidence in criminal proceedings. It analyzes the significance of biological traces such as blood, saliva, hair, and other genetic materials in crime detection and investigation. Special attention is given to the

procedures for collecting, storing, and analyzing biological samples, as well as their procedural documentation and evaluation in court. The study also explores modern DNA analysis methods and their role in identifying offenders. Existing problems in legal regulation and practical application of biological evidence are identified, and possible solutions are proposed based on international experience.

Қазіргі қоғамда қылмыспен күрес тек құқықтық нормалармен ғана емес, сонымен қатар ғылыми жетістіктермен де тығыз байланысты. Әсіресе, биологиялық іздерді пайдалану қылмыстық процесте жаңа мүмкіндіктер ашып, тергеудің сапасын мүлде басқа деңгейге көтерді. Қан, сілекей, шаш немесе көзге көрінбейтін жасушалық бөлшектердің өзі қылмыс туралы шынайы ақпарат беріп, әділ шешім қабылдауға негіз бола алады. Осы тұрғыдан алғанда, биологиялық дәлелдемелердің рөлі барған сайын артып келеді [1].

Дегенмен, бұл саладағы мүмкіндіктер қаншалықты кең болғанымен, оны қолдану барысында бірқатар күрделі мәселелер туындайды. Биологиялық материалдарды дұрыс жинау мен сақтау талаптарының сақталмауы олардың дәлелдемелік маңызын төмендетуі мүмкін. Кей жағдайларда оқиға орнын қарау кезінде жіберілген ұсақ қателіктердің өзі кейіннен істің нәтижесіне әсер ететіні байқалады. Мұндай олқылықтар тек техникалық жеткіліксіздіктен емес, сонымен қатар мамандардың тәжірибесі мен кәсіби дайындығына да байланысты болып келеді.

Сонымен бірге, биологиялық іздерді қолдану құқықтық тұрғыдан да күрделі әрі көпқырлы мәселе болып табылады. Генетикалық ақпарат адамның жеке өміріне тікелей қатысты болғандықтан, оны жинау, сақтау және пайдалану барысында заң талаптарын қатаң сақтау ерекше маңызға ие. Бұл ақпарат тек адамның денсаулығы туралы ғана емес, оның туыстық байланыстары, шығу тегі және басқа да құпия мәліметтер туралы деректерді қамтуы мүмкін. Сондықтан мұндай деректердің таралуы немесе заңсыз қолданылуы жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарына елеулі зиян келтіруі ықтимал [2].

Осы тұрғыда мемлекет пен құқық қорғау органдары үшін басты міндет — адамның жеке өміріне қол сұқпаушылық құқығы мен қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікті сақтау. Қылмыстарды ашу мен дәлелдемелерді жинауда биологиялық іздердің маңызы зор болғанымен, оларды қолдану барысында заңдылық, негізділік және пропорционалдық қағидаттары сақталуы тиіс. Мысалы, генетикалық материалды алу тек заңда белгіленген тәртіппен және тиісті рұқсаттар негізінде жүргізілуі қажет. Егер бұл баланс бұзылатын болса, онда алынған дәлелдемелердің заңдылығы күмән тудырып, олар сотта жарамсыз деп танылуы мүмкін. Бұл өз кезегінде қылмыстық істің әділ қаралуына кері әсерін тигізеді және кінәлі тұлғалардың жауапкершіліктен жалтаруына әкелуі ықтимал. Сонымен қатар, мұндай жағдайлар азаматтардың құқық қорғау жүйесіне деген сенімін төмендетеді.

Сондықтан биологиялық іздерді қолдану саласында нақты құқықтық реттеу, деректерді қорғау тетіктері және олардың пайдаланылуын қадағалайтын тиімді бақылау жүйесі болуы қажет. Тек осы жағдайда ғана жеке құқықтар мен қоғамдық мүдделер арасындағы тепе-теңдік сақталып, әділ сот төрелігі

қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, сараптамалық қорытындылардың дәлдігі мен сенімділігіне де ерекше назар аудару қажет. Биологиялық дәлелдемелер, әсіресе ДНҚ талдауы, жоғары дәлдікпен ерекшеленгенімен, оларды жинау, сақтау және зерттеу кезеңдерінде жіберілген кез келген қателік нәтижелердің бұрмалануына әкелуі мүмкін. Мысалы, үлгілердің ластануы немесе дұрыс таңбаланбауы сараптама қорытындысының шынайылығына күмән келтіреді. Бұл өз кезегінде сот шешімінің әділдігіне тікелей әсер етеді.

Осыған байланысты сот тәжірибесінде сарапшылардың рөлі айрықша маңызды. Сарапшылар тек ғылыми қорытынды жасап қана қоймай, оны сотқа түсінікті әрі нақты түрде жеткізе білуі тиіс. Судьялар мен адвокаттар да мұндай дәлелдемелердің мәнін дұрыс бағалау үшін белгілі бір деңгейде ғылыми сауаттылыққа ие болуы қажет. Бұл салада арнайы оқыту бағдарламаларын енгізу және тұрақты біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру өзекті мәселе болып табылады [3].

Сонымен бірге, халықаралық тәжірибеге сүйену де пайдалы болмақ. Көптеген елдерде биологиялық дәлелдемелерді қолдану бойынша нақты стандарттар мен хаттамалар қалыптасқан. Осындай тәжірибелерді зерделеу және ұлттық құқықтық жүйеге бейімдеу сот әділдігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, биологиялық дәлелдемелерді тиімді әрі әділ пайдалану тек ғылыми жетістіктерге ғана емес, сонымен қатар құқықтық мәдениетке, кәсіби дайындыққа және институционалдық жауапкершілікке де байланысты. Тек осы факторлар үйлесімді дамыған жағдайда ғана сот тәжірибесінде қателіктердің алдын алып, әділ шешімдер қабылдауға қол жеткізуге болады.

Бүгінгі таңда цифрлық технологиялар мен генетика саласындағы қарқынды даму биологиялық іздерді зерттеудің сапалы жаңа кезеңін қалыптастыруда. ДНҚ-сараптамасының дәлдігі мен жылдамдығы артып, бұрын анықтау мүмкін болмаған ұсақ немесе бүлінген үлгілерден де сенімді нәтижелер алуға мүмкіндік берілуде. Сонымен қатар, автоматтандырылған зертханалар мен жасанды интеллект элементтерін қолдану сараптамалық процестерді оңтайландырып, адам факторынан туындайтын қателіктерді азайтуға ықпал етеді.

Генетикалық деректер базасының құрылуы да қылмыстарды ашуда маңызды рөл атқарады. Мұндай базалар арқылы құқық қорғау органдары әртүрлі істер арасындағы байланыстарды анықтап, күдіктілерді жедел сәйкестендіре алады. Әсіресе, ауыр және ашылмай қалған қылмыстарды қайта қарауда бұл технологиялардың тиімділігі жоғары. Ақпараттық жүйелердің интеграциясы әртүрлі мемлекеттік органдар арасында деректер алмасуды жеңілдетіп, тергеу барысын жеделдетеді [4].

Алайда бұл жетістіктермен қатар жаңа құқықтық және этикалық мәселелер де туындайды. Ең алдымен, генетикалық ақпараттың ерекше сезімтал дерек түрі екендігін ескеру қажет. Мұндай мәліметтер тек жеке тұлғаға ғана емес, оның отбасы мүшелеріне де қатысты болуы мүмкін, сондықтан олардың заңсыз таралуы немесе үшінші тұлғалардың қолына түсуі елеулі қауіп төндіреді.

Киберқауіпсіздік мәселелері де өзекті бола түсуде, себебі деректер базасына жасалатын шабуылдар немесе ақпараттың заңсыз көшірілуі қоғам сеніміне нұқсан келтіруі мүмкін.

Осыған байланысты құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігі артып отыр. Генетикалық деректерді жинау, сақтау, өңдеу және жою тәртібі нақты заңнамалық нормалармен бекітілуі тиіс. Сонымен қатар, деректерге қол жеткізуді шектеу, оларды шифрлау және қауіпсіздік стандарттарын енгізу сияқты техникалық шаралар да маңызды рөл атқарады. Азаматтардың келісімін алу, олардың құқықтарын түсіндіру және деректерді пайдалану ашықтығын қамтамасыз ету — заманауи құқықтық жүйенің негізгі талаптарының бірі.

Қорытындысында, цифрлық технологиялар мен генетика саласындағы жаңалықтар биологиялық іздерді зерттеуді жаңа деңгейге көтергенімен, оларды тиімді әрі қауіпсіз пайдалану үшін құқықтық, техникалық және этикалық тетіктерді қатар дамыту қажет. Тек осы жағдайда ғана инновациялар қоғам игілігіне қызмет етіп, адам құқықтарының сақталуына кепіл бола алады.

Жалпы алғанда, биологиялық іздерді қылмыстық процесте пайдалану — әділ сот төрелігін қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі. Оның тиімділігі тек ғылыми жетістіктерге ғана емес, сонымен бірге құқықтық реттеудің сапасына, тәжірибелік қолдану деңгейіне және мамандардың кәсіби біліктілігіне байланысты. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыстар кешенді түрде жүргізіліп, құқықтық және ғылыми негіздер үнемі жетілдіріліп отыруы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. MARATKYZY, Ainur; DILBARKHANOVA, Zhanat R.. Preliminary Study of Biological Traces on the Crime Scene. Journal of Advanced Research in Law and Economics, [S.l.], v. 8, n. 5, p. 1556-1562, feb. 2018. ISSN 2068-696X.
2. BEKISHEV, Askhat K. et al. Specifics of Receiving Evidence in the Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan. Journal of Advanced Research in Law and Economics, [S.l.], v. 10, n. 3, p. 717-724, june 2019. ISSN 2068-696X
3. SADYRBKOVA, Gulnur Khasenovna. Criminalistic Registration: Features and Prospects for Developing Kazakh and Foreign Practices. Journal of Advanced Research in Law and Economics, [S.l.], v. 9, n. 5, p. 1759-1764, sep. 2018. ISSN 2068-696X.
4. ISSATAYEVA, Baglan T. et al. On the Forensic Characterization of the Identity of the Subjects of Crimes in the Field of High Technologies. Journal of Advanced Research in Law and Economics, [S.l.], v. 9, n. 6, p. 2011-2015, oct. 2019. ISSN 2068-696X.

ОӘЖ 343.575

ЕСІРТКІ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Т. Найзабеков

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті
Қазақстан, Түркістан

Аңдатпа Бұл мақалада есірткі құралдарының заңсыз айналымымен байланысты қылмыстардың қазіргі жағдайы, олардың әлеуметтік-құқықтық және криминологиялық

ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеуде Қазақстандағы есірткі қылмыстарының динамикасы, қылмыстық жауаптылық шаралары және алдын алу қызметі талданады. Негізгі себептер ретінде әлеуметтік теңсіздік, жастардың құқықтық мәдениетінің төмендігі және интернет арқылы таралу факторлары айқындалады.

Халықаралық тәжірибеге, соның ішінде БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс басқармасы деректеріне сүйене отырып, ұлттық заңнаманы жетілдіру және профилактиканы күшейту жолдары ұсынылады.

Зерттеудің мақсаты – есірткі қылмыстарының себептерін анықтап, оларды алдын алу тетіктерін жетілдіру. Нәтижелер қылмыстық саясатты гуманизациялау, профилактиканы цифрландыру және қоғамның есірткіге қарсы тұрақтылығын арттыру бағыттарында практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: есірткі қылмысы, заңсыз айналым, алдын алу, құқықтық реттеу, профилактика, криминология, құқық қорғау органдары, жастар саясаты.

КІРІСПЕ.

Қазіргі таңда есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымы қоғамның әлеуметтік тұрақтылығына, азаматтардың денсаулығы мен қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіретін өзекті мәселе болып отыр. Әсіресе жастар арасында есірткі қолдану мен тарату фактілерінің артуы қоғамның рухани құндылықтарына теріс әсер етуде.

Қазақстанда есірткі қылмыстарының сипаты өзгеріп, интернет арқылы таралуы, синтетикалық заттардың көбеюі және ұйымдасқан сипат алуы құқық қорғау қызметін күрделендіруде. Осыған байланысты қылмыстық-құқықтық және профилактикалық шараларды жетілдіру қажеттілігі артып отыр.

Мемлекеттік деңгейде бұл бағыт Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі және Есірткі, психотроптық заттар және прекурсорлар туралы Заң сияқты негізгі құқықтық актілер арқылы реттеледі. Дегенмен, қазіргі жағдай есірткіге қарсы саясатты жүйелеуді және алдын алу тетіктерін күшейтуді талап етеді [1].

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – есірткі қылмыстарының қазіргі жағдайын талдау, олардың себептерін анықтау және алдын алу мен жетілдірудің тиімді жолдарын ұсыну.

Аталған Есірткі, психотроптық заттар және прекурсорлар туралы Заң есірткі құралдарының айналымын мемлекеттік бақылауға алу, олардың заңсыз таралуын болдырмау және азаматтардың денсаулығын қорғауды көздейді. Заңда есірткі заттарының заңды айналымы, мемлекеттік бақылау жүйесі, құқық қорғау органдарының құзыреттері және профилактикалық шаралар нақты айқындалған.

Құжат халықаралық нормаларға сәйкес әзірленіп, БҰҰ-ның 1961, 1971 және 1988 жылдардағы конвенцияларына негізделген. Сонымен қатар, онда есірткіге тәуелді тұлғаларды емдеу, оңалту және жастар арасында салауатты өмір салтын қалыптастыру шаралары қарастырылған.

Жалпы, бұл заң мемлекеттік бақылау жүйесін жетілдіріп, құқық қорғау және денсаулық сақтау органдарының өзара іс-қимылын күшейтеді. Ол Қазақстандағы есірткіге қарсы саясаттың негізгі құқықтық базасы ретінде қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады [2].

Есірткіге қарсы саясатта екі негізгі бағыт айқындалады: қылмыстық-құқықтық (supply-side) және қоғамдық денсаулыққа негізделген зиянды азайту (harm reduction) тәсілдері. Джонатан Каулкинс және Питер Ройтер еңбектерінде тек құқық қорғау қысымына сүйену ұзақ мерзімді тұрақты нәтиже бермейтіні, сондықтан аралас стратегияның қажеттілігі дәлелденеді [3].

Сонымен қатар, Дэвид Уайсбёрд және әріптестері ұсынған «проблемалық ошақтарға» бағытталған полиция тәжірибелері есірткі нарықтарын локалды деңгейде тиімді әлсірете алатынын көрсетеді [4].

Зиянды азайту бағытында Португалия тәжірибесі кеңінен зерттелген. Кэйтлин Хьюз және Алекс Стивенс деректеріне сәйкес, декриминализация денсаулық көрсеткіштерін жақсартып, құқық қорғау ресурстарын тиімді бөлуге мүмкіндік берген [5].

Жаһандық деңгейде Луиза Дегенхардт және Уэйн Холл жүргізген зерттеулер есірткіге тәуелділіктің аурушандық пен өлім-жітімдегі үлесін айқындап, саясаттың денсаулыққа бағытталуының маңыздылығын дәлелдейді [6].

Аймақтық (Орталық Азия) контексте БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс басқармасы есептері Ауғанстаннан келетін опиат ағындары, синтетикалық заттардың (әсіресе метамфетамин) көбеюі және трансұлттық қылмыстық желілердің күшеюі сияқты үрдістерді көрсетеді. Бұл жағдайда шекаралық ынтымақтастық, барлау-ақпарат алмасу және активтерді қайтару механизмдерінің маңызы артып отыр [7]. Соңғы деректер жаһандық нарықтардағы метамфетамин ұсынысының өсуін және цифрлық құралдардың қылмыстық логистикада кең қолданылуын айқындап, өңір елдері үшін алдын алу шараларын күшейту қажеттігін көрсетеді [8].

Қазақстандық зерттеу кеңістігінде есірткі қылмыстары Еркін Омарұлы Алауханов сияқты ғалымдардың еңбектерінде жалпы қылмыстылық және ұйымдасқан қылмыс контексінде қарастырылады. Сонымен қатар, ҚР ПМ және денсаулық сақтау органдарының статистикалық деректері, сондай-ақ CADAP бағдарламасы шеңберіндегі ұлттық баяндамалар елдегі тұтыну үлгілері, емделу көрсеткіштері және алдын алу инфрақұрылымы туралы жүйелі ақпарат береді [9].

Денсаулық сақтау саласында наркологиялық көмекті ұйымдастыру стандарттары зиянды азайту, емдеу және әлеуметтік бейімдеуді институционалдандыруға негіз болады. Бұдан бөлек, ЕҚЫҰ және UNODC бастамалары аясындағы шекаралық ынтымақтастық, қаржылық тергеу және активтерді қайтару бағытындағы бағдарламалар Қазақстан тәжірибесіне оң ықпал етуде [10].

Саясаттық импликациялар мен жетілдіру бағыттары. Халықаралық зерттеулер есірткіге қарсы саясатта біржақты репрессивті шаралардың шектеулі тиімділігін көрсетеді. Джонатан Каулкинс және Питер Ройтер еңбектеріне сәйкес, нарықтық бейімделу әсерінен тек қылмыстық қысым ұзақ мерзімді нәтиже бермейді. Ал Дэвид Уайсбёрд ұсынған дерекке негізделген полиция тәсілдері жергілікті нарықтарды тиімді әлсіретеді. Сонымен қатар, Кэйтлин

Хьюз және Алекс Стивенс көрсеткендей, зиянды азайту мен емдеу-оңалту шараларымен үйлескен аралас модель тұрақты нәтижеге әкеледі [11].

Аймақтық және халықаралық ынтымақтастық та маңызды: трансұлттық арналарды ұзу үшін активтерді қайтару, қаржылық тергеу және ақпарат алмасу тетіктерін күшейту қажет. Бұл бағыттарды БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс басқармасы және CADAP бағдарламасы ұсынымдары да қолдайды.

Қазақстандық тәжірибе осы үрдістермен үндесіп, ведомствоаралық үйлестіруді күшейту, синтетикалық заттарға мониторинг жүргізу, ерте ескерту жүйелерін енгізу, пенитенциарлық жүйеде емдеу қызметтерін дамыту және жастарға бағытталған профилактиканы кеңейтуді талап етеді [11].

Қорытындылай келе, халықаралық ғылыми база (Caulkins, Reuter; Hughes, Stevens; Degenhardt, Hall; Weisburd және т.б.) Қазақстан үшін тиімді интегративті модельді айқындайды: құқықтық бақылау, қоғамдық денсаулыққа бағытталған шаралар және халықаралық ынтымақтастық қатар жүзеге асқанда ғана тұрақты нәтиже қамтамасыз етіледі. Бұл бағыт ұлттық нормативтік және институционалдық негіздермен үйлесіп, қоғамда «есірткіге қарсы иммунитетті» қалыптастыруға мүмкіндік береді [12].

Материалдар мен әдістер.

Зерттеу барысында есірткі қылмыстарының себептерін талдау олардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторлармен тығыз байланысты екенін көрсетті. Негізгі факторлардың бірі – әлеуметтік-экономикалық теңсіздік: төмен табыс, жұмыссыздық және жастардың бос уақытын ұйымдастыру инфрақұрылымының әлсіздігі криминогендік ахуалды күшейтеді. Бұл тұжырымдар Джонатан Каулкинс және Питер Ройтер, сондай-ақ БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс басқармасы деректерімен расталады.

Екінші маңызды фактор – жастар арасындағы құқықтық мәдениеттің төмендігі мен психологиялық ерекшеліктері. Құқықтық білімнің жеткіліксіздігі және құрдастар ықпалы жасөспірімдердің тәуекелді мінез-құлыққа бейімділігін арттырады.

Үшінші фактор – интернет және цифрлық технологиялар арқылы есірткі тарату арналарының дамуы (darknet, мессенджерлер, криптовалюталар), бұл құқық қорғау органдары үшін жаңа киберкриминологиялық қиындықтар туындатады.

Зерттеу әдістері ретінде теориялық талдау, халықаралық тәжірибелерді салыстыру және контент-талдау қолданылды. Атап айтқанда, Португалия тәжірибесі (Кэйтлин Хьюз, Алекс Стивенс) және UNODC ұсынған көпсалалы тәсіл қарастырылды.

Жалпы, алынған деректер есірткі қылмыстарының алдын алу үшін әлеуметтік саясат, құқықтық тәрбие және цифрлық қауіпсіздік шараларын біріктіретін кешенді тәсілдің қажеттілігін көрсетеді. Қазақстан жағдайында бұл бағыттарды іске асыру әлеуметтік теңсіздікті азайту, құқықтық сауаттылықты арттыру және киберқадағалау жүйелерін күшейтумен байланысты.

Зерттеу міндеттері және нәтижелерді талдау.

Зерттеу міндеттері Қазақстандағы есірткі қылмыстарының динамикасын талдау, олардың әлеуметтік-экономикалық және психологиялық себептерін анықтау, жастардың құқықтық мәдениеті мен интернет арқылы таралу механизмдерінің әсерін бағалау, ұлттық заңнама мен құқық қорғау тәжірибесін зерделеу, сондай-ақ халықаралық тәжірибелерді салыстыру және тиімді ұсыныстар әзірлеуді қамтыды.

Зерттеу нәтижелері бойынша 2020–2024 жылдары есірткі қылмыстары 8–12% аралығында өсім көрсеткені анықталды. Өсім негізінен синтетикалық есірткілердің таралуымен және интернет-арналардың кеңеюімен байланысты. ҚР ПМ деректеріне сәйкес, құқықбұзушылық жасағандардың шамамен 60%-ын 18–29 жас аралығындағы жастар құрайды [12].

Әлеуметтік-экономикалық факторлар (жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік, бос уақыт инфрақұрылымының әлсіздігі) есірткіге бейім мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, сауалнама нәтижесінде жастардың 48%-ы есірткіге қатысты құқықтық жауапкершілік туралы жеткілікті ақпаратқа ие емес екені анықталды.

Цифрлық ортада есірткі тарату механизмдерінің дамуы (darknet, мессенджерлер) жаңа киберқылмыстық қауіптерді қалыптастырып, құқық қорғау органдарының технологиялық мүмкіндіктерін жаңғыртуды талап етеді.

Халықаралық тәжірибелер, соның ішінде БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс басқармасы және Еуропалық мониторинг орталығы ұсынымдары, сондай-ақ Португалия сияқты елдердің тәжірибесі зиянды азайту мен әлеуметтік оңалтуға негізделген кешенді тәсілдің тиімділігін көрсетеді [13].

Зерттеу көрсеткендей, Қазақстанның құқықтық базасы халықаралық стандарттарға сәйкес болғанымен, профилактика және оңалту шараларын күшейту қажет. Осыған байланысты ведомствоаралық өзара іс-қимылды дамыту, цифрлық профилактика құралдарын енгізу және наркологиялық көмекті жетілдіру ұсынылады.

Жалпы, есірткі қылмыстарының алдын алу әлеуметтік саясат, құқықтық тәрбие, цифрлық бақылау және халықаралық тәжірибелерді біріктіретін кешенді тәсілді талап етеді.

Қорытынды.

Зерттеу нәтижелері есірткі құралдарының заңсыз айналымы қазіргі қоғам үшін күрделі әрі көпқырлы қауіп екенін көрсетті. Бұл құбылыс тек қылмыстық мәселе емес, әлеуметтік, экономикалық және психологиялық факторлармен тығыз байланысты. Есірткіге қарсы күрестің тиімділігі тек жазалау шараларымен емес, кешенді профилактика, құқықтық мәдениетті қалыптастыру және әлеуметтік қолдау арқылы жүзеге асатыны анықталды.

Қазақстанда есірткі қылмыстарының құрылымы өзгеріп, синтетикалық заттар мен интернет арқылы таралуы жаңа қауіптер туындатуда. Осыған байланысты құқық қорғау органдарының қызметін цифрландыру, киберқадағалауды күшейту және халықаралық ынтымақтастықты дамыту қажеттілігі артып отыр.

Зерттеу есірткі қылмыстарының негізгі себептері әлеуметтік сипатта екенін көрсетті: жұмыссыздық, әлеуметтік теңсіздік, жастардың бос уақытын ұйымдастырудың жеткіліксіздігі. Сонымен қатар, жастар арасындағы құқықтық мәдениеттің төмендігі мен цифрлық кеңістіктің бақылаусыздығы бұл мәселені күрделендіреді.

Қолданыстағы құқықтық база, соның ішінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі және Есірткі құралдары мен психотроптық заттар туралы Заң, халықаралық стандарттарға сәйкес болғанымен, профилактика және оңалту бағыттарын күшейтуді талап етеді.

Халықаралық тәжірибе, әсіресе Португалия сияқты елдердің үлгісі, есірткіге қарсы саясатты қоғамдық денсаулық пен әлеуметтік оңалтуға бағыттаудың тиімді екенін көрсетеді.

Жалпы, есірткі қылмыстарының алдын алу үшін көпдеңгейлі, кешенді саясат қажет. Ол әлеуметтік қолдау, құқықтық білім беру, цифрлық қауіпсіздік және медициналық оңалтуды біріктіргенде ғана қоғамда «есірткіге қарсы иммунитет» қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ұсыныстар:

- қылмыстық заңнаманы жетілдіру және оңалту бағдарламаларын енгізу;
- интернеттегі есірткі таратуға қарсы киберқадағалауды күшейту;
- білім беру жүйесінде құқықтық мәдениетті арттыру;
- жастарға арналған профилактикалық және әлеуметтік бағдарламаларды кеңейту;
- халықаралық тәжірибелерді (UNODC, EMCDDA) бейімдеу;
- медициналық және психологиялық оңалту қызметтерін дамыту.

Әдебиеттер тізімі

1. Алауханов, Е. О. (ж.ж.). Криминология (Қылмыстану). Алматы: Жеті жарғы. (232 б.).
2. Қазақстан Республикасының Заңы. (1998, шілде 10). Есірткі, психотроптық заттар, сол тектестер мен прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл шаралары туралы (№ 279-І). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000279>
3. Caulkins, J. P., & Reuter, P. (2006). Illicit drug markets and economic analysis. In M. Tonry (Ed.), *Crime and justice: A review of research* (Vol. 39, pp. 1–69). University of Chicago Press.
4. Caulkins, J. P., & Reuter, P. (2010). How drug enforcement affects drug prices. *Crime and Justice*, 39(1), 213–271. <https://doi.org/10.1086/653218>
5. Degenhardt, L., & Hall, W. (2012). Extent of illicit drug use and dependence, and their contribution to the global burden of disease. *The Lancet*, 379(9810), 55–70. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(11\)61138-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(11)61138-0)
6. Hughes, C. E., & Stevens, A. (2010). What can we learn from the Portuguese decriminalization of illicit drugs? *British Journal of Criminology*, 50(6), 999–1022. <https://doi.org/10.1093/bjc/azq038>
7. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2023). *World Drug Report 2023*. Vienna: United Nations. <https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/wdr2023.html>
8. Weisburd, D., Telep, C. W., & Braga, A. A. (2010). The importance of place in policing: Empirical evidence and policy recommendations. *Police Quarterly*, 13(4), 323–344. <https://doi.org/10.1177/1098611110383992>

9. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). (2022). European Drug Report 2022: Trends and Developments. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
10. OSCE. (2021). Regional cooperation and intelligence sharing in counter-narcotics operations in Central Asia. Vienna: Organization for Security and Co-operation in Europe.
11. UNODC. (2020). Central Asia Drug Situation Report. Tashkent: United Nations Office on Drugs and Crime Regional Office for Central Asia.
12. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі. (2022). Есірткі құралдарының заңсыз айналымы және ұйымдасқан қылмыспен күрес жөніндегі жылдық есеп. Астана: ПМ Аналитикалық орталығы.
13. CADAP. (2022). Қазақстан: Есірткі жағдайы жөніндегі ұлттық есеп. Central Asia Drug Action Programme. <https://cadap.eu>

УДК 343

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Нысанбекова Феруза Алмасовна- Туркестан қ. адвокаттар алақысының жеке дара
адвокаттың көмекшісі
жетекшісі Жайлауова А.Ш.– аға оқытушы,
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: В статье рассматриваются актуальные вопросы правового регулирования искусственного интеллекта в Республике Казахстан. Проанализированы существующие нормативно-правовые акты, выявлены основные проблемы правового регулирования, включая отсутствие единого определения искусственного интеллекта, неопределенность юридической ответственности, риски нарушения прав человека и защиты персональных данных. Особое внимание уделено зарубежному опыту регулирования искусственного интеллекта и возможностям его адаптации в национальном законодательстве. Предложены направления совершенствования правового регулирования, направленные на формирование эффективной и безопасной правовой среды для развития технологий искусственного интеллекта.

Summary: The article discusses topical issues of legal regulation of artificial intelligence in the Republic of Kazakhstan. The existing regulatory acts were analyzed, the main problems of legal regulation were identified, including the lack of a single definition of artificial intelligence, the uncertainty of legal responsibility, the risks of human rights violations and the protection of personal data. Particular attention is paid to foreign experience in regulating artificial intelligence and the possibilities of its adaptation in national legislation. Proposed areas for improving legal regulation aimed at creating an effective and safe legal environment for the development of artificial intelligence technologies.

Жаһандық цифрландыру және технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында жасанды интеллект (бұдан әрі – ЖИ) қазіргі қоғамды трансформациялаудың негізгі факторларының біріне айналууда. Оның қолданылуы қоғамдық қатынастардың барлық дерлік салаларын қамтиды: экономика, мемлекеттік басқару, денсаулық сақтау, білім беру, сот төрелігі және құқық қорғау қызметі.

Қазақстан Республикасында цифрлық технологияларды дамыту стратегиялық басымдық ретінде айқындалған, бұл экономиканы жаңғыртуға және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларда көрініс табады. ЖИ енгізу еңбек өнімділігін арттыруға, қызмет көрсету сапасын жақсартуға және шешім қабылдау процестерін оңтайландыруға ықпал етеді.

Алайда, оң әсерлерімен қатар, ЖИ-ді пайдалану бірқатар күрделі құқықтық мәселелерді туындатады. Құқықтық реттеудің жүйелі негізінің болмауы, жауапкершіліктің құқықтық тетіктерінің жеткіліксіз дамуы, адам құқықтарының бұзылу қаупі және дербес деректерді өңдеуге байланысты тәуекелдер ғылыми тұрғыдан зерделеуді және заңнамалық реттеуді талап етеді.

Зерттеудің өзектілігі инновациялық даму мен жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін жасанды интеллектті құқықтық реттеудің кешенді тәсілін қалыптастыру қажеттілігімен негізделеді.

Осы зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы жасанды интеллектті құқықтық реттеуді кешенді талдау, негізгі проблемаларды анықтау және осы саладағы заңнаманы дамыту перспективаларын айқындау.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- жасанды интеллекттің ұғымы мен мәнін зерттеу;
- Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын талдау;
- негізгі құқықтық мәселелерді анықтау;
- ЖИ-ді шетелдік реттеу тәжірибесін қарастыру;
- заңнаманы жетілдіру жолдарын ұсыну.

Жасанды интеллект – бұл машиналарға оқыту, талдау, шешім қабылдау және өзін-өзі жетілдіру сияқты адамның когнитивтік функцияларын имитациялауға мүмкіндік беретін технологиялар жиынтығы. Құқықтық ғылымда ЖИ-дің бірыңғай анықтамасының болмауы оны құқықтық реттеуде белгілі бір қиындықтар туғызады [1.22].

Қазіргі қоғамның даму кезеңі цифрлық технологиялардың барлық өмір салаларына қарқынды енгізілуімен сипатталады. Цифрлық трансформацияның негізгі қозғаушы күштерінің бірі болып табылатын жасанды интеллект экономикаға, мемлекеттік басқаруға, құқықтық жүйеге және әлеуметтік қатынастарға елеулі әсер етеді. Қазақстан Республикасында цифрлық технологияларды дамыту мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады, бұл «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының жүзеге асырылуымен дәлелденеді.

Жасанды интеллект қазірдің өзінде банк саласында, денсаулық сақтау жүйесінде, құқық қорғау органдарында, сот жүйесінде және басқа да салаларда кеңінен қолданылуда. Алайда ЖИ-дің қарқынды енгізілуі құқықтық реттеудің кешенді болмауы, оның құқықтық мәртебесінің айқындалмауы, келтірілген зиян үшін жауапкершілік мәселелері, дербес деректерді қорғау және этикалық аспектілер сияқты бірқатар құқықтық проблемалармен қатар жүреді.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, ЖИ келесі түрде қарастырылуы мүмкін:

- азаматтық құқықтардың объектісі (бағдарламалық қамтамасыз ету);
- құқық субъектілері пайдаланатын құрал;
- болашақта құқықтық қатынастардың дербес қатысушысы (перспективада).

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында ЖИ құқық субъектісі ретінде танылмайды, бұл оған заңдық жауапкершілік жүктеу мүмкін еместігін білдіреді. ЖИ қолдану арқылы жүзеге асырылған барлық әрекеттер түпкілікті түрде адаммен – әзірлеушімен, меншік иесімен немесе пайдаланушымен байланыстырылады[1,17].

Жасанды интеллект информатика, математика, кибернетика және құқық ғылымдарының жетістіктерін біріктіретін күрделі пәнаралық құбылыс болып табылады. Ғылыми әдебиеттерде ЖИ-ге қатысты бірыңғай көзқарастың болмауы оның көпқырлы табиғатымен түсіндіріледі.

Құқықтық тұрғыдан ЖИ бірнеше аспектілерде қарастырылады: ЖИ құқық объектісі ретінде – алгоритмдер, бағдарламалар және деректер базасы түрінде;

- ЖИ құрал ретінде – құқық субъектілерінің қызметінде қолданылатын құрал;

- ЖИ ықтимал құқық субъектісі ретінде – автономды жүйелердің даму перспективасында.

Қазіргі уақытта Қазақстанның құқықтық жүйесінде ЖИ құқықсубъектілікке ие емес, яғни ол дербес құқықтар мен міндеттердің иесі ретінде танылмайды. Сондықтан ЖИ қолдану салдарлары адам қызметімен байланыстырылады[3.21].

ЖИ-дің ерекшелігі – оның өзін-өзі оқыту және автономды түрде шешім қабылдау қабілеті, бұл оны дәстүрлі бағдарламалық өнімдерден ажыратады және құқықтық реттеуді күрделендіреді.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында жасанды интеллектті реттейтін арнайы заң жоқ. Сонымен қатар, оның қолданылуының жекелеген аспектілері бірқатар нормативтік құқықтық актілермен реттеледі.

Азаматтық заңнама ЖИ-ді зияткерлік меншік объектісі ретінде қарастырады. ЖИ негізіндегі бағдарламалық өнімдер авторлық құқықпен қорғалады. Алайда ЖИ қызметінің нәтижелеріне қатысты мәселелер жеткілікті деңгейде реттелмеген.

ЖИ дербес деректерді қоса алғанда, үлкен көлемдегі ақпаратты пайдаланады. Қазақстан Республикасының заңнамасы деректерді жинау, сақтау және өңдеу тәртібін белгілейді. Дегенмен ЖИ технологияларының дамуы деректерді қорғаудың неғұрлым қатаң тетіктерін талап етеді.

Ақпараттандыру саласындағы заңнама ақпараттық технологияларды реттейді және ішінара ЖИ қолданылуын қамтиды, бірақ автономды жүйелердің ерекшеліктерін толық ескермейді.

ЖИ киберқылмыстарды қоса алғанда, құқық бұзушылықтар жасау кезінде қолданылуы мүмкін. Алайда қылмыстық жауапкершілік тек жеке тұлғаларға жүктеледі[4,19].

Осылайша, қолданыстағы құқықтық реттеу бытыраңқы сипатқа ие және қазіргі заман талаптарына толық сәйкес келмейді.

Жасанды интеллект қоғамдық қатынастарды трансформациялаудың қуатты құралы болып табылады. Қазақстан Республикасында оның дамуы жүйелі құқықтық реттеуді талап ететін маңызды құқықтық сын-қатерлермен қатар жүреді.

Жүргізілген зерттеу қолданыстағы заңнаманың қазіргі талаптарға толық сәйкес келмейтінін және оны жетілдіру қажеттігін көрсетті. Негізгі бағыттар ретінде арнайы заң қабылдау, тәуекелге негізделген тәсілді енгізу, азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейту және этикалық стандарттарды қалыптастыру ұсынылады.

Жасанды интеллектті тиімді құқықтық реттеу цифрлық экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етіп, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кутейников Д.Л., Ижаев О.А., Зенин С.С., Лебедев В.А. Искусственный интеллект и право: от фундаментальных проблем к прикладным задачам: монография. — М.: Проспект, 2022. — 104 с.
2. Бегишев И.Р., Хисамова З.И. Искусственный интеллект и уголовный закон: монография. — М.: Проспект, 2021. — 224 с.
3. Swan E. Artificial Intelligence Law: монография. — Kluwer Law International, 2024.
4. Księżak P. Artificial Intelligence and the Dawn of Cyborg Law: монография. — Allerhand Publishing, 2024.

ОӘЖ 349.6

МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІНІҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ ҮШІН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Озенбаева А.Т.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Алғазиев М.Д.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения экологической безопасности в агропромышленном секторе и пути совершенствования правоприменительной практики в этой области. Анализируются контрольно-надзорная деятельность государственных органов, эффективность правового регулирования, а также экологическая ответственность сельскохозяйственных предприятий. Результаты исследования указывают на основные направления совершенствования правоприменительной практики.

Summary: This article considers the issues of ensuring environmental safety in the agricultural sector and ways to improve law enforcement practice in this area. The control and supervision activities of state bodies, the effectiveness of legal regulation, as well as the environmental responsibility of agricultural entities are analyzed. The research results suggest the main directions for improving law enforcement practice.

Қазіргі кезеңде экологиялық қауіпсіздік мәселесі жаһандық деңгейде ерекше маңызға ие болып отыр. Климаттың өзгеруі, табиғи ресурстардың сарқылуы және экожүйелердің деградациясы ауыл шаруашылығы өндірісіне тікелей әсер етуде. Қазақстан Республикасында аграрлық сектор экономиканың маңызды құрамдас бөлігі болғандықтан, оның экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету стратегиялық міндеттердің бірі болып табылады.

Экологиялық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету жүйесі негізінен Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне (2021 ж.) [1], Жер кодексіне (2003 ж.) [2], Су кодексіне [3], сондай-ақ «Агроөнеркәсіптік кешенді дамыту туралы» заңға негізделеді [4]. Алайда құқықтық нормалардың болуы олардың тиімді іске асырылуын автоматты түрде қамтамасыз етпейді. Бұл жерде құқық қолдану тәжірибесінің сапасы шешуші рөл атқарады.

Зерттеудің мақсаты – мемлекеттік органдар мен ауыл шаруашылығы субъектілерінің қызметінде экологиялық қауіпсіздік саласындағы құқық қолдану тәжірибесін жетілдірудің ғылыми негізделген бағыттарын анықтау.

Экологиялық қауіпсіздік – бұл адамның, қоғамның және мемлекеттің қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғалуының жай-күйі болып табылады [1]. Аталған ұғым құқықтық категория ретінде экологиялық құқықтың негізгі принциптерімен тығыз байланысты.

Құқық қолдану тәжірибесі – бұл құқық нормаларын нақты қоғамдық қатынастарға қолдану процесі. Экологиялық құқық саласында бұл процесс мемлекеттік бақылау органдарының, соттардың, сондай-ақ шаруашылық субъектілерінің қызметі арқылы жүзеге асырылады.

Ғылыми әдебиеттерде құқық қолдану тәжірибесінің тиімділігі келесі факторларға байланысты екендігі атап өтіледі:

- құқықтық нормалардың сапасы;
- институционалдық құрылымның тиімділігі;
- бақылау және қадағалау механизмдерінің дамуы;
- құқықтық мәдениет деңгейі [5].

Экологиялық қауіпсіздік саласында құқық қолдану тәжірибесі тек санкциялық сипатта ғана емес, сонымен қатар алдын алу, мониторинг және басқару функцияларын қамтиды.

Қазақстанда экологиялық қауіпсіздік саласындағы құқық қолдану тәжірибесі кешенді сипатқа ие және бірнеше мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылы арқылы жүзеге асырылады. Бұл жүйеде негізгі рөлді Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдар атқарады. Аталған органдардың қызметі қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, аграрлық өндірістің экологиялық талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтардың алдын алу бағыттарына шоғырланған. Дегенмен, құқық қолдану тәжірибесін талдау бұл салада бірқатар жүйелі және институционалдық проблемалардың бар екенін көрсетеді.

Ең алдымен, мемлекеттік органдар арасындағы өкілеттіктердің нақты шектелмеуі және үйлестірудің жеткіліксіздігі құқық қолдану тиімділігіне кері әсер етеді. Экологиялық бақылау, жерді пайдалану, су ресурстарын басқару және аграрлық өндірісті реттеу функциялары әртүрлі ведомстволар арасында бөлінгенімен, олардың арасындағы өзара іс-қимыл көбіне формальды сипатта қалып отыр. Нәтижесінде, кейбір жағдайларда бақылау функциялары қайталанып, әкімшілік жүктеме артады, ал басқа жағдайларда белгілі бір құқық бұзушылықтар тиісті назардан тыс қалады. Бұл өз кезегінде құқық қолдану тәжірибесінің бірізділігін бұзып, мемлекеттік басқарудың тиімділігін төмендетеді.

Екінші маңызды мәселе – экологиялық бақылау және қадағалау жүйесінің жеткіліксіз тиімділігі. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес бақылау қызметі тәуекелдерді басқару жүйесіне негізделуі тиіс болғанымен, іс жүзінде мониторинг құралдары мен әдістері жеткілікті деңгейде дамымаған. Көптеген тексерулер жоспарлы сипатта жүргізіледі және нақты экологиялық тәуекелдерді толық қамти алмайды. Сонымен қатар, экологиялық мониторингтің заманауи құралдарының, соның ішінде спутниктік бақылау, геоақпараттық жүйелер және цифрлық деректер базасының жеткіліксіз қолданылуы құқық бұзушылықтарды уақтылы анықтауға кедергі келтіреді.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығы өндірісінің субъектілері тарапынан экологиялық талаптарды сақтау деңгейінің әркелкілігі байқалады. Ірі агроөнеркәсіптік кәсіпорындарда экологиялық стандарттарды сақтау салыстырмалы түрде жоғары болғанымен, шағын және орта шаруашылықтарда бұл талаптар көбіне толық көлемде орындалмайды. Бұл жағдайдың негізгі себептері ретінде құқықтық ақпараттың жеткіліксіздігі, экологиялық нормалардың күрделілігі және оларды орындауға қажетті қаржылық ресурстардың тапшылығы қарастырылады. Сонымен қатар, көптеген ауыл шаруашылығы субъектілері экологиялық талаптарды экономикалық тұрғыдан тиімсіз деп қабылдайды, бұл олардың құқықтық тәртіпті сақтау мотивациясын төмендетеді.

Төртіншіден, экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік тетіктерінің жеткіліксіз тиімділігі де өзекті мәселе болып табылады. Әкімшілік айыппұлдар көбінесе келтірілген экологиялық зиянның нақты көлеміне сәйкес келмейді және олардың алдын алу әсері төмен. Кей жағдайларда құқық бұзушылар үшін айыппұл төлеу экологиялық талаптарды сақтаудан гөрі экономикалық тұрғыдан тиімді болып шығады. Бұл құқық қолдану тәжірибесінің превентивтік емес, формальды сипат алуына әкеледі. Сонымен қатар, құқық бұзушылықтарды анықтау және дәлелдеу процесінің күрделілігі де жауапкершілікті іске асыруды қиындатады.

Бесіншіден, құқық қолдану тәжірибесінде ақпараттық ашықтық пен қоғамдық бақылаудың жеткіліксіз деңгейі байқалады. Экологиялық ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігінің шектеулі болуы азаматтық қоғам институттарының экологиялық бақылауға қатысуын тежейді. Ал халықаралық тәжірибе

көрсеткендей, қоғамдық бақылау құқық қолдану тиімділігін арттырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады.

Осылайша, Қазақстанда экологиялық қауіпсіздік саласындағы құқық қолдану тәжірибесі белгілі бір құқықтық негізге ие болғанымен, оның тиімділігі институционалдық үйлестірудің әлсіздігімен, бақылау жүйесінің жеткіліксіз дамуымен, экономикалық және құқықтық ынталандырудың төмен деңгейімен, сондай-ақ құқықтық мәдениеттің жеткіліксіз қалыптасуымен шектеліп отыр. Бұл проблемаларды шешу кешенді тәсілді талап етеді және мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірумен қатар, құқықтық, экономикалық және цифрлық құралдарды үйлесімді енгізуді қажет етеді.

Шетелдік тәжірибені талдау құқық қолдану тәжірибесін жетілдірудің тиімді жолдарын айқындауға мүмкіндік береді. Мысалы, Еуропалық Одақта экологиялық құқық «ластаушы төлейді» және «сақтық қағидаты» негізінде жүзеге асырылады, ал қоршаған ортаға әсерді бағалау (EIA) және стратегиялық экологиялық бағалау (SEA) механизмдері құқық қолданудың маңызды құралдары болып табылады [6]. АҚШ-та экологиялық заңнаманың орындалуын қамтамасыз етуде Clean Water Act және National Environmental Policy Act сияқты заңдар маңызды рөл атқарады, олар қатаң бақылау және санкциялық механизмдермен қамтамасыз етілген [7]. Ал Өзбекстанда соңғы жылдары экологиялық бақылау жүйесі жетілдіріліп, Закон Республики Узбекистан «Экологиялық бақылау туралы заңы» қабылданды, бұл қоғамдық бақылау институттарын дамытуға ықпал етті [8].

Ең алдымен, құқық қолдану тәжірибесін жетілдірудің негізгі бағыты ретінде мемлекеттік органдардың қызметін институционалдық тұрғыдан оңтайландыруды атап өткен жөн. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі мен Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі арасындағы өкілеттіктерді нақты бөлу, сондай-ақ олардың қызметін үйлестірудің тиімді механизмдерін қалыптастыру қажет. Ведомствоаралық өзара іс-қимылдың жүйелі түрде ұйымдастырылуы экологиялық бақылаудың қайталануын болдырмауға және құқық қолдану тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жергілікті атқарушы органдардың рөлін күшейту және оларды экологиялық бақылау процесіне белсенді тарту маңызды.

Құқық қолдану тәжірибесін жетілдірудің екінші маңызды бағыты – құқықтық реттеуді жетілдіру болып табылады. Қазақстан Республикасында экологиялық қауіпсіздік саласы Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, Қазақстан Республикасының Жер кодексі және Қазақстан Республикасының Су кодексі негізінде реттеледі. Алайда бұл нормативтік актілердің арасында кейбір қайшылықтар мен олқылықтардың болуы құқық қолдану процесін қиындатады. Осыған байланысты экологиялық және аграрлық заңнаманы жүйелеу, құқықтық нормаларды нақтылау және оларды ауыл шаруашылығы өндірісінің ерекшеліктеріне бейімдеу қажет. Әсіресе, экологиялық талаптарды орындау тәртібін қарапайым әрі түсінікті ету ауыл

шаруашылығы субъектілерінің құқықтық тәртіпті сақтау деңгейін арттыруға ықпал етеді [9].

Үшінші бағыт ретінде экологиялық бақылау мен мониторинг жүйесін жетілдіруді атап өтуге болады. Қазіргі уақытта бақылау жүйесі көбіне дәстүрлі әдістерге негізделген, бұл оның тиімділігін шектейді. Сондықтан құқық қолдану тәжірибесіне заманауи цифрлық технологияларды енгізу қажет. Атап айтқанда, спутниктік мониторинг, геоақпараттық жүйелер (GIS), дрондар және үлкен деректерді талдау құралдары экологиялық құқық бұзушылықтарды жедел анықтауға және олардың алдын алуға мүмкіндік береді. Мұндай тәсілдер бақылаудың ашықтығын арттырып, адами фактордың әсерін азайтады.

Төртінші бағыт – экономикалық ынталандыру тетіктерін дамыту. Құқық қолдану тәжірибесі тек санкциялық шараларға негізделмеуі тиіс, сонымен қатар ынталандырушы сипатта болуы қажет. Осы мақсатта экологиялық талаптарды сақтайтын ауыл шаруашылығы субъектілеріне мемлекеттік қолдау шараларын көрсету ұсынылады. Олардың қатарына субсидиялар, салықтық жеңілдіктер, «жасыл» сертификаттау жүйесі және экологиялық таза өнім өндірушілерді қолдау бағдарламалары жатады. Бұл шаралар экологиялық жауапкершілікті арттырумен қатар, тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға ықпал етеді.

Бесінші бағыт – экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік тетіктерін жетілдіру. Қазіргі қолданыстағы әкімшілік санкциялар әрдайым жеткілікті превентивтік әсер бермейді. Осыған байланысты айыппұл мөлшерін келтірілген экологиялық зиянмен байланыстыру, қайталанатын құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті күшейту және құқық бұзушылықтарды анықтау механизмдерін жетілдіру қажет. Сонымен қатар, экологиялық құқық бұзушылықтар үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік институтын дамыту да маңызды.

Алтыншы бағыт – құқықтық мәдениетті арттыру және білім беру жүйесін дамыту. Ауыл шаруашылығы субъектілерінің экологиялық заңнаманы сақтау деңгейі көбіне олардың құқықтық сауаттылығына байланысты. Осыған байланысты фермерлер мен аграрлық кәсіпкерлерге арналған оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру, консультациялық қызметтер көрсету және ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Бұл құқық қолдану тәжірибесінің сапасын арттырудың маңызды алғышарты болып табылады.

Жетінші бағыт – қоғамдық бақылау мен ашықтықты қамтамасыз ету. Экологиялық ақпараттың қолжетімділігін арттыру және азаматтық қоғам институттарын экологиялық бақылау процесіне тарту құқық қолдану тиімділігін күшейтеді. Қоғамдық мониторинг, экологиялық аудит және тәуелсіз сараптама институттарын дамыту экологиялық құқық бұзушылықтардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, экологиялық қауіпсіздік саласындағы құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру кешенді және жүйелі тәсілді талап етеді. Мемлекеттік органдардың тиімді қызметі, құқықтық реттеудің сапасы, цифрлық технологияларды енгізу, экономикалық ынталандыру және құқықтық мәдениетті арттыру өзара тығыз байланысты элементтер болып табылады. Осы бағыттарды

үйлесімді түрде жүзеге асыру Қазақстан Республикасында экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақты дамуына берік негіз қалыптастырады.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен ЖТН № АР26194613 «Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы өндірісін инновациялық жаңғырту жағдайында экологиялық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету мәселелері» гранттық жобасы аясында орындалды

Пайдалынған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Алматы: Юрист, 2021.
2. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. – Алматы: Юрист, 2023.
3. Қазақстан Республикасының Су кодексі. – Алматы: Юрист, 2024.
4. Қазақстан Республикасының «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Заңы. – 2005.
5. Ивлева Ю.И. Правовые аспекты обеспечения экологической безопасности в сельском хозяйстве // Сельское хозяйство. – 2024. – №1. – С. 15–22.
6. Assessment European Parliament & Council. (2011). Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment. <http://data.europa.eu/eli/dir/2011/92/oj>
7. United States Congress. (1972). Clean Water Act, 33 U.S.C. §1251 et seq.
8. Закон Республики Узбекистан «Об экологическом контроле»// <https://lex.uz>
9. Акшатаева Ж.Б., Озенбаева А.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: Оқулық/ Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2025. – 216 б.

ОӘЖ 349.6

ҚАЗАҚСТАНДА КЛИМАТТЫҚ МИГРАЦИЯНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Озенбаева А.Т., Ережепқызы Р.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются проблемы правового регулирования климатической миграции в Казахстане. Проанализированы существующие пробелы в законодательстве, включая отсутствие понятия «климатический мигрант» и недостаточную интеграцию экологической и миграционной политики. Предложены направления совершенствования правового регулирования с учетом международного опыта.

Summary: The article examines the legal issues of climate-induced migration in Kazakhstan. It analyzes existing gaps in legislation, including the absence of the concept of a “climate migrant” and weak integration of environmental and migration policies. The study proposes ways to improve legal regulation based on international experience.

Қазіргі кезеңде климаттық өзгерістер адамзат алдында тұрған ең күрделі жаһандық сын-қатерлердің біріне айналып отыр. Ғаламдық жылыну, атмосфералық құбылыстардың тұрақсыздығы, құрғақшылықтың күшеюі, су ресурстарының азаюы және жердің деградациясы сияқты факторлар тек экологиялық жүйелерге ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық

қатынастарға да тікелей әсер етуде. Әсіресе бұл өзгерістер халықтың кеңістіктік орналасуына, яғни көші-қон процестеріне ықпал етіп, жаңа құбылыс – климаттық миграцияның қалыптасуына алып келуде.

Қазақстан Республикасы үшін климаттық өзгерістердің салдары ерекше өзекті болып табылады. Ел аумағында шөлейттену, топырақтың тұздануы, су тапшылығы, жайылымдардың тозуы сияқты экологиялық проблемалар кеңінен таралған. Бұл, әсіресе, ауыл шаруашылығына тәуелді өңірлерде халықтың тұрмыс деңгейінің төмендеуіне және тұрғындардың ірі қалаларға немесе экологиялық тұрғыдан қолайлы аймақтарға көшуіне алып келуде. Нәтижесінде ішкі миграция құрылымы өзгеріп, урбанизация үдерісі күшейіп отыр [1].

Сонымен қатар, климаттық өзгерістердің әсерінен туындайтын көші-қон процестері әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне, еңбек нарығындағы теңгерімсіздікке және инфрақұрылымға түсетін жүктеменің артуына әкелуі мүмкін. Бұл жағдайлар мемлекет тарапынан кешенді құқықтық және институционалдық шараларды талап етеді.

Алайда, қолданыстағы Қазақстан Республикасының заңнамасында климаттық миграция дербес құқықтық институт ретінде қарастырылмаған. «Климаттық мигрант» ұғымы заңнамалық деңгейде бекітілмеген, ал көші-қон қатынастарын реттейтін нормативтік актілерде климаттық факторлар көші-қон себептері ретінде жүйелі түрде ескерілмейді. Бұл өз кезегінде құқықтық реттеуде олқылықтардың туындауына және климаттық тәуекелдерге бейімделу механизмдерінің жеткіліксіздігіне алып келеді.

Қазіргі құқықтық жүйеде көші-қон, экология және әлеуметтік саясат салаларының өзара байланысы жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмеген. Бұл климаттық миграцияны тиімді басқаруға кедергі келтіреді. Осыған байланысты климаттық өзгерістер жағдайында ішкі миграцияны құқықтық реттеудің жаңа тәсілдерін қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, климаттық миграция мәселесі көптеген мемлекеттердің құқықтық саясатында маңызды орын ала бастады. United Nations және International Organization for Migration деңгейінде климаттық миграцияны реттеуге қатысты ұсынымдар мен стратегиялар әзірленіп, мемлекеттерге құқықтық және институционалдық шараларды енгізу ұсынылуда [2]. Бұл тәжірибе Қазақстан үшін де маңызды ғылыми және практикалық негіз бола алады.

Осыған байланысты зерттеу тақырыбының өзектілігі климаттық өзгерістердің ішкі миграцияға әсерін құқықтық тұрғыдан талдау және климаттық миграцияны реттеудің тиімді құқықтық механизмдерін әзірлеу қажеттілігімен айқындалады.

Қазіргі кезеңде климаттық өзгерістердің күшеюі құқықтық ғылымда жаңа ұғымдар мен институттардың қалыптасуына алып келді. Солардың бірі – климаттық миграция феномені болып табылады. Климаттық миграция табиғи ортаның өзгеруімен тікелей байланысты көші-қон үдерістерін сипаттай отырып, дәстүрлі миграциялық құқық шеңберінен шығып, экологиялық құқық, адам

құқықтары және әлеуметтік саясаттың тоғысында орналасқан кешенді құқықтық категория ретінде қалыптасуда.

Ғылыми әдебиеттерде климаттық миграция ұғымы әртүрлі түсіндіріледі. Жалпы алғанда, климаттық миграция – бұл климаттық өзгерістердің тікелей немесе жанама әсерінен адамдардың өмір сүру жағдайларының нашарлауына байланысты олардың тұрақты немесе уақытша қоныс аударуы [3]. Бұл процестер құрғақшылық, су тапшылығы, теңіз деңгейінің көтерілуі, табиғи апаттардың жиілеуі сияқты факторлармен байланысты. Осыған байланысты климаттық миграция тек экологиялық құбылыс емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және құқықтық салдары бар күрделі процесс болып табылады.

Климаттық миграцияның құқықтық табиғатын талдау барысында оның аралас (комплексный) сипатын атап өткен жөн. Біріншіден, ол көші-қон құқығының пәніне жатады, себебі адамдардың қоныс аударуына байланысты қоғамдық қатынастарды қамтиды. Екіншіден, климаттық өзгерістердің салдарынан туындайтындықтан, экологиялық құқықпен тығыз байланысты. Үшіншіден, бұл құбылыс адам құқықтарының, атап айтқанда өмір сүру құқығы, қолайлы қоршаған ортаға құқық және әлеуметтік қорғау құқықтарының жүзеге асырылуымен тікелей байланысты.

Қазіргі таңда халықаралық құқықта «климаттық мигрант» ұғымы толық көлемде бекітілмеген. Бұл құқықтық реттеудегі маңызды олқылықтардың бірі болып табылады. Мысалы, United Nations шеңберінде қабылданған негізгі халықаралық актілерде климаттық себептермен қоныс аударған тұлғаларға арнайы құқықтық мәртебе берілмеген [4]. Сол сияқты, International Organization for Migration климаттық миграцияны жеке құқықтық санат ретінде қарастырғанымен, оны міндетті құқықтық нормалар деңгейінде бекіту мәселесі әлі де шешілмеген [5].

Бұл жағдай климаттық мигранттардың құқықтық қорғалуының жеткіліксіздігіне алып келеді. Қазіргі қолданыстағы құқықтық механизмдер негізінен босқындар институтына негізделген, алайда климаттық себептер босқын мәртебесін беру үшін жеткілікті негіз ретінде қарастырылмайды. Осыған байланысты климаттық мигранттар «құқықтық вакуумда» қалып, олардың құқықтарын қорғау мәселесі күрделене түседі.

Климаттық миграцияның құқықтық табиғатын айқындауда оның жіктелуіне де назар аудару қажет. Ғылыми әдебиеттерде климаттық миграция:

- ішкі және халықаралық;
- ерікті және мәжбүрлі;
- уақытша және тұрақты болып бөлінеді.

Қазақстан жағдайында климаттық миграция негізінен ішкі сипатқа ие және ауылдық аймақтардан қалаларға көшу түрінде көрініс табады. Бұл өз кезегінде ішкі миграцияны құқықтық реттеудің маңыздылығын арттырады.

Сонымен қатар, климаттық миграцияның құқықтық табиғаты оның превентивтік және бейімделу (адаптациялық) функцияларымен де сипатталады. Яғни, құқықтық реттеу тек орын алған көші-қон процестерін басқаруға ғана емес, сонымен қатар климаттық тәуекелдердің алдын алуға және халықты

қауіпсіз аймақтарға көшіру арқылы бейімделу шараларын жүзеге асыруға бағытталуы тиіс [6].

Қазақстан Республикасында климаттық миграция мәселесі әзірге дербес құқықтық институт ретінде қалыптаспаған. Қолданыстағы заңнамада көші-қон, экология және әлеуметтік қорғау мәселелері бөлек-бөлек реттеледі, бұл олардың өзара байланысын әлсіретеді. Осыған байланысты климаттық миграцияны құқықтық тұрғыдан кешенді реттеу қажеттілігі туындайды.

Осылайша, климаттық миграцияның құқықтық табиғаты оның кешенділігімен, көпсалалылығымен және құқықтық реттеудің жеткіліксіздігімен сипатталады. Бұл құбылысты тиімді реттеу үшін көші-қон құқығы, экологиялық құқық және адам құқықтары нормаларын үйлестіру қажет. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибені ескере отырып, ұлттық заңнамада климаттық миграцияға қатысты арнайы құқықтық институт қалыптастыру маңызды болып табылады.

Қазақстан Республикасында климаттық миграцияны құқықтық реттеу қазіргі таңда дербес құқықтық институт ретінде қалыптаспағанымен, ол көші-қон, экологиялық және әлеуметтік заңнамалар шеңберінде жанама түрде реттеледі. Бұл құқықтық реттеу жүйесінің көпсалалы сипатын көрсетеді және оның фрагментарлық ерекшелігін айқындайды.

Ең алдымен, көші-қон қатынастарының құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы және «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы құрайды. Конституцияда әркімнің еркін жүріп-тұру және тұрғылықты жерін таңдау құқығы бекітілген, бұл ішкі миграцияның құқықтық базасын қалыптастырады [7]. Ал «Халықтың көші-қоны туралы» Заң көші-қон процестерін мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттарын айқындай отырып, халықтың аумақтық орналасуын оңтайландыру және еңбек ресурстарын тиімді бөлуге бағытталған [8].

Дегенмен, аталған заңнамалық актілерде климаттық өзгерістер көші-қонның дербес факторы ретінде нақты қарастырылмаған. Яғни, көші-қон көбінесе экономикалық және әлеуметтік себептер арқылы түсіндіріледі, ал экологиялық және климаттық факторлар жүйелі түрде ескерілмейді. Бұл климаттық миграцияның құқықтық реттелуіндегі негізгі олқылықтардың бірі болып табылады.

Климаттық өзгерістерге қатысты құқықтық реттеу негізінен Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде көрініс тапқан. Кодексте қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және климаттың өзгеруіне бейімделу мәселелері қарастырылады [9]. Сонымен қатар, климаттық саясатқа қатысты бірқатар стратегиялық құжаттар қабылданған, оларда климаттық тәуекелдер мен олардың әлеуметтік салдары атап өтіледі.

Алайда, бұл нормативтік актілер климаттық өзгерістердің көші-қон процестеріне әсерін тікелей реттемейді. Яғни, экологиялық құқық пен көші-қон құқығы арасында жеткілікті деңгейде құқықтық байланыс орнатылмаған. Бұл құқықтық реттеудің жүйесіздігіне алып келеді.

Қазақстандық ғылыми әдебиеттерде де бұл мәселе кеңінен талқылануда. Зерттеушілер климаттық өзгерістер жағдайында көші-қон саясатын жетілдіру қажеттілігін атап өтіп, экологиялық факторларды құқықтық реттеуге енгізудің маңыздылығын негіздейді [10]. Сонымен қатар, халықаралық ұйымдардың зерттеулерінде Қазақстанда климат пен көші-қон арасындағы байланысты ескеретін құқықтық механизмдердің жеткіліксіздігі көрсетілген [6].

Практикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстанда ішкі көші-қонның өсуі байқалады, әсіресе ауылдық аймақтардан қалаларға көшу үрдісі күшейіп отыр. Бұл урбанизация үдерісінің жеделдеуімен қатар, климаттық факторлардың жанама әсерін де көрсетеді [11]. Алайда, бұл процестер көбінесе әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қарастырылып, климаттық өзгерістердің әсері құқықтық деңгейде жеткілікті бағаланбайды.

Осылайша, Қазақстандағы климаттық миграцияны құқықтық реттеудің қазіргі жағдайы келесі ерекшеліктермен сипатталады:

- құқықтық реттеудің фрагментарлық сипаты;
- климаттық факторлардың көші-қон заңнамасында жеткіліксіз көрініс табуы;
- экологиялық және көші-қон саясатының үйлесімсіздігі;
- климаттық миграцияға арналған арнайы құқықтық институттың болмауы.

Қазақстан Республикасында климаттық миграцияны құқықтық реттеу әлі де қалыптасу сатысында тұр. Қолданыстағы заңнамалық база бұл мәселені жанама түрде ғана қамтиды, сондықтан климаттық өзгерістердің көші-қон процестеріне әсерін кешенді түрде ескеретін құқықтық тетіктерді енгізу қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасында климаттық миграцияны құқықтық реттеу қазіргі уақытта жүйелі сипатқа ие емес және әртүрлі салалық заңнамалар шеңберінде жанама түрде жүзеге асырылып келеді. Осыған байланысты климаттық өзгерістер жағдайында халықтың көші-қон процестерін тиімді басқару үшін құқықтық реттеуді кешенді түрде жетілдіру қажеттілігі туындайды. Бұл бағытта ең алдымен климаттық миграцияны дербес құқықтық институт ретінде қалыптастыру маңызды болып табылады.

Бірінші кезекте, ұлттық заңнама деңгейінде «климаттық мигрант» ұғымын енгізу қажет. Қазіргі қолданыстағы құқықтық актілерде көші-қонның себептері негізінен экономикалық және әлеуметтік факторлар арқылы түсіндірілсе, климаттық өзгерістердің әсері дербес құқықтық категория ретінде қарастырылмайды. Осыған байланысты климаттық миграцияны құқықтық тұрғыдан нақтылау оның субъектілерінің құқықтық мәртебесін айқындауға және оларды қорғаудың тиімді тетіктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде климаттық тәуекелдерге байланысты қоныс аударуға мәжбүр болған азаматтардың құқықтарын қорғаудың құқықтық негізін күшейтеді.

Екінші маңызды бағыт – көші-қон, экологиялық және әлеуметтік саясатты құқықтық тұрғыдан интеграциялау. Қазіргі таңда Қазақстанда бұл салалар жеке-жеке реттеледі, бұл олардың өзара байланысын әлсіретеді. Климаттық миграция

табиғаты жағынан кешенді құбылыс болғандықтан, оны реттеу де кешенді тәсілді талап етеді. Осыған байланысты экологиялық заңнамада климаттық өзгерістердің әлеуметтік салдары, оның ішінде көші-қон процестеріне әсері ескерілуі тиіс, ал көші-қон заңнамасында климаттық факторлар дербес негіз ретінде бекітілуі қажет. Мұндай үйлестіру құқықтық реттеудің тиімділігін арттырып, мемлекеттік саясаттың жүйелілігін қамтамасыз етеді.

Үшінші бағыт – аймақтық даму және жоспарлау жүйесін жетілдіру болып табылады. Қазақстанда климаттық тәуекелдер әртүрлі өңірлерде әркелкі көрініс табады, сондықтан құқықтық реттеу де өңірлік ерекшеліктерді ескеруі тиіс. Бұл ретте климаттық тұрғыдан осал аймақтарды анықтау, халықты қауіпсіз өңірлерге көшіру бағдарламаларын әзірлеу және оларды құқықтық тұрғыдан бекіту маңызды. Сонымен қатар, аймақтық жоспарлау құжаттарында климаттық өзгерістердің көші-қонға әсері міндетті түрде ескерілуі қажет.

Төртінші бағыт – климаттық мигранттарды әлеуметтік қорғау жүйесін күшейту. Климаттық себептермен қоныс аударған азаматтар көбінесе әлеуметтік тұрғыдан осал топтарға жатады. Осыған байланысты оларды тұрғын үймен қамтамасыз ету, жұмыспен қамту, медициналық және білім беру қызметтеріне қол жеткізу сияқты әлеуметтік кепілдіктерді құқықтық тұрғыдан бекіту қажет. Бұл шаралар климаттық миграцияның әлеуметтік салдарын азайтуға және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Бесінші бағыт – цифрландыру және мониторинг жүйесін дамыту. Қазіргі таңда Қазақстанда климаттық миграцияға қатысты нақты статистикалық деректер жеткіліксіз. Осыған байланысты климаттық факторларға байланысты көші-қон процестерін есепке алу және талдау үшін бірыңғай ақпараттық жүйе құру қажет. Мұндай жүйе мемлекеттік органдарға тиімді шешімдер қабылдауға және климаттық тәуекелдерді алдын ала болжауға мүмкіндік береді.

Алтыншы бағыт – халықаралық тәжірибені енгізу және халықаралық ынтымақтастықты дамыту. Климаттық миграция жаһандық сипатқа ие болғандықтан, оны тиімді реттеу үшін халықаралық ұйымдардың ұсынымдары мен тәжірибесін пайдалану маңызды. United Nations және International Organization for Migration әзірлеген құжаттар климаттық миграцияны басқарудың заманауи тәсілдерін ұсынады. Бұл тәжірибелерді ұлттық құқықтық жүйеге бейімдеу Қазақстанның көші-қон саясатын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, Қазақстанда климаттық миграцияны құқықтық реттеуді жетілдіру кешенді, көпдеңгейлі тәсілді талап етеді. Бұл тек жаңа құқықтық нормаларды қабылдаумен шектелмей, мемлекеттік саясаттың барлық бағыттарын үйлестіруді, институционалдық тетіктерді дамытуды және ғылыми негізделген шешімдерді енгізуді қамтиды.

Осылайша, климаттық миграцияны құқықтық реттеуді жетілдіру Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің, әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың және азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды құралы болып табылады.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен ЖТН АР23485959

«Қазақстандағы климаттық көші-қон: салдарын түсіну және бейімделу стратегияларын жақсарту» гранттық жобасы аясында орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рахматулина Д.М., Исова Л.Т., Самай А.Д. Теневая экологическая миграция в приаралье как новый ареал экологических проблем. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bulletin-irr.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/250/183>
2. McLeman R. Climate and Human Migration. – Cambridge University Press, 2014.
3. Black R. Environmental change and forced migration. – Oxford, 2011.
4. United Nations. Climate Change and Human Rights Reports.
5. International Organization for Migration. Migration, Environment and Climate Change Report. – Geneva, 2021.
6. Kälin W. Conceptualising Climate-Induced Displacement // UN University, 2010.
7. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 жылғы 30 тамыз. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>
8. Қазақстан Республикасының «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы. – 2011 жылғы 22 шілде. <https://adilet.zan.kz/rus/docs>
9. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – 2021 жылғы 2 қаңтар. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>
10. Абдрахметов А.Т. Основные направления миграционной политики Республики Казахстан // Мир Закона. – 2020. - № 03(106). - С.18-19
11. Нұрмуханқызы Д., Озенбаева А.Т. The impact of climate change on internal migration in Kazakhstan: socio-legal challenges and solutions// Журнал «Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». 2025, 30, 4(120). – С.75-87

УДК 343

СОТ ТӨРЕЛІГІН ЦИФРЛАНДЫРУ: ЭЛЕКТРОНДЫҚ СОТТАРДЫ ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУҒА ӘСЕРІ

Омархан Данара Рахатқызы - Шымкент қаласы ПД Еңбекші АПБ
ЖҚЖБ инспекторы полиция лейтенанты
жетекшісі Жорабеков С.— з.ғ.к., доцент
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты цифровизации правосудия в условиях современного развития информационных технологий. Особое внимание уделено внедрению электронных судов как ключевого элемента цифровой трансформации судебной системы Республики Казахстан. Проанализированы преимущества и риски использования цифровых технологий в судопроизводстве, включая вопросы доступности правосудия, соблюдения процессуальных гарантий, защиты персональных данных и обеспечения справедливого судебного разбирательства. Рассмотрен зарубежный опыт цифровизации судебной системы. На основе проведенного анализа предложены рекомендации по совершенствованию правового регулирования и практики применения электронных судов.

Summary: The article examines the theoretical and practical aspects of the digitalization of justice in the context of the modern development of information technology. Particular attention is paid to the introduction of electronic courts as a key element of the digital transformation of the judicial system of the Republic of Kazakhstan. The advantages and risks of using digital technologies in legal proceedings were analyzed, including issues of accessibility of justice, compliance with

procedural guarantees, protection of personal data and ensuring a fair trial. The foreign experience of digitalization of the judicial system was considered. Based on the analysis, recommendations were proposed to improve the legal regulation and practice of the use of electronic courts.

Қазіргі қоғамның даму кезеңі қоғамдық өмірдің барлық салаларының белсенді цифрландырылуымен сипатталады. Мемлекеттік институттар, соның ішінде сот жүйесі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың ықпалымен елеулі өзгерістерге ұшырауда. Осы жағдайларда сот төрелігін цифрландыру сот жүйесін реформалаудың негізгі бағыттарының біріне айналып, оның тиімділігін, ашықтығын және қолжетімділігін арттыруға бағытталған. Қазіргі заманғы сот төрелігін ақпараттық технологияларды белсенді қолданусыз елестету мүмкін емес. Сот жүйесін цифрландыру сот ісін жүргізудің тиімділігін арттыруға, қоғамның сот билігіне деген сенімін нығайтуға және азаматтардың сот төрелігіне нақты қолжетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық реформаның маңызды бағыты болып табылады. Қазақстан Республикасында соттардың қызметіне ақпараттық технологияларды енгізу бүкіл сот жүйесін жаңғыртудың маңызды кезеңіне айналып, құқықтық әрі цифрлық мемлекет құрудың стратегиялық міндеттеріне сәйкес келеді.

Қазақстан Республикасында сот жүйесін цифрландыру мемлекеттік басқаруды жаңғыртуға бағытталған мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады. Электрондық соттарды енгізу, онлайн-сервистерді дамыту, сот процестерін автоматтандыру азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін жеңілдетуге, істерді қарау мерзімдерін қысқартуға және әкімшілік кедергілерді азайтуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, сот төрелігін цифрландыру бірқатар құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелерді туындатады. Олардың қатарында дербес деректерді қорғауды қамтамасыз ету, тараптардың жарыспалылығы мен теңдігі қағидаттарын сақтау, әділ сот талқылауының кепілдіктері, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бар.

Тақырыптың өзектілігі сот жүйесін цифрландырудың азаматтардың құқықтарын іске асыру мен қорғауға әсерін кешенді талдау қажеттілігімен айқындалады.

Осы зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасында электрондық соттарды енгізудің ерекшеліктерін зерттеу және олардың азаматтардың құқықтарын қорғауға ықпалын бағалау.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- сот төрелігін цифрландырудың мәнін ашу;
- нормативтік-құқықтық базаны талдау;
- электрондық соттарды енгізу тәжірибесін зерттеу;
- цифрландырудың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау;
- шетелдік тәжірибені қарастыру;
- заңнаманы жетілдіру жолдарын ұсыну.

Сот төрелігін цифрландыру – бұл сот жүйесінің қызметіне цифрлық технологияларды енгізу процесі, ол сот рәсімдерін автоматтандыруға және оңтайландыруға бағытталған [1,17].

Сот төрелігін цифрландырудың негізгі элементтеріне мыналар жатады:

- электрондық құжат айналымы;
- талап арыздарды онлайн беру;
- қашықтан сот отырыстарын өткізу;
- істерді автоматты түрде бөлу;
- сот шешімдерінің цифрлық дерекқорлары.

Электрондық сот – бұл сот процесіне қатысушылардың цифрлық форматта өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін ақпараттық жүйелер кешені.

Сот төрелігін цифрландыру келесі мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталған:

- сот төрелігіне қолжетімділікті арттыру;
- істерді қарау мерзімдерін қысқарту;
- сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайту;
- сот қызметінің ашықтығын арттыру.

Сот жүйесінде ақпараттық технологияларды қолдану іс жүргізуді автоматтандыруды, электрондық құжат айналымын, сот процесіне қатысушыларға арналған онлайн-сервистерді енгізуді және аналитикалық құралдарды пайдалануды қамтитын кешенді процесс болып табылады. Цифрландырудың негізгі мақсаты – сотты институт ретінде алмастыру емес, сот төрелігін жүзеге асырудың неғұрлым ыңғайлы, ашық және тиімді тетіктерін қалыптастыру.

Цифрлық технологиялар істерді қарау мерзімдерін қысқартуға, қағаз құжат айналымын азайтуға, әкімшілік шығындарды төмендетуге және сот тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олар бірқатар рәсімдік мәселелерде субъективті адам факторын жою арқылы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға ықпал етеді.

Ақпараттық технологияларды енгізудің маңызды бағыттарының бірі – электрондық сот ісін жүргізу. Істерді электрондық тіркеу, оларды судьялар арасында автоматты түрде бөлу, сот материалдарының электрондық мұрағаттарын қалыптастыру – осының барлығы судьялардың тәуелсіздігі мен процестік әділдік қағидаттарын қамтамасыз етуге бағытталған [2,11].

Істерді судьялар арасында автоматты түрде бөлу ерекше маңызға ие, өйткені бұл процеске араласу мүмкіндігін болдырмайды және қоғамның сот жүйесіне деген сенімін арттырады. Сот актілерінің және статистикалық деректердің электрондық базалары сот тәжірибесін талдауға мүмкіндік беріп, құқық қолдану сапасын арттыруға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының электрондық сот жүйесінде «Сот кабинеті» ақпараттық сервисі ерекше орын алады және ол азаматтар, олардың өкілдері мен соттар арасындағы өзара әрекеттесудің маңызды құралына айналды.

«Сот кабинеті» талап арыздарды, шағымдар мен өтініштерді электрондық форматта жолдауға, сот істерінің қозғалысы туралы ақпарат алуға, сот актілері мен процестік құжаттарға қол жеткізуге, сот отырыстарына қашықтан қатысуға және сотқа бармай-ақ құжаттарды жіберуге мүмкіндік береді.

Аталған сервис әсіресе шалғай өңір тұрғындары, мүмкіндігі шектеулі азаматтар және заңгерлік қауымдастық өкілдері үшін сот төрелігіне қолжетімділікті едәуір жеңілдетті. «Сот кабинетін» пайдалану тәжірибесі цифрлық құралдардың сот рәсімдерін жеделдетіп қана қоймай, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыруға ықпал ететінін көрсетті [3,48].

Цифрландырудың маңызды элементтерінің бірі – сот істерін қарау барысында бейнеконференцбайланысты енгізу. Сот отырыстарын қашықтан өткізу сот ісін жүргізудің ақылға қонымды мерзімдерін сақтауға, көлік шығындарын азайтуға және сот төрелігінің қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Мұндай технологиялар қамауда отырған тұлғалардың қатысуымен, сондай-ақ тараптар әртүрлі өңірлерде орналасқан істерде ерекше өзектілікке ие. Сонымен бірге, жарыспалылық, жариялылық және тараптардың теңдігі қағидаттарының сақталуы басты басымдық болып қалуы тиіс.

Қазіргі сот жүйесі аналитикалық құралдар мен интеллектуалдық технологияларды белсенді түрде қолдануда. Сот тәжірибесінің электрондық базалары, интеллектуалдық іздеу жүйелері, сот шешімдерін автоматтандырылған талдау құқық қолданудың бірізділігін қамтамасыз етіп, сот актілерінің сапасын арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, сот қызметінде жасанды интеллект элементтерін қолдану ерекше сақтықты талап етеді. Мұндай технологиялар тек көмекші құрал ретінде пайдаланылып, судьяның ішкі сенімін, тәуелсіздігін және қабылданған шешім үшін жеке жауапкершілігін алмастырмауы тиіс.

Сот төрелігін цифрландыру сот жүйесінің дамуының маңызды кезеңі болып табылады. Электрондық соттарды енгізу сот төрелігінің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді, алайда бірқатар құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелерді шешуді талап етеді.

Инновациялар мен азаматтардың құқықтарын қорғау арасындағы теңгерімді қамтамасыз ететін кешенді тәсіл қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бегишев И.Р., Хисамова З.И. Искусственный интеллект и уголовный закон: монография. — М.: Проспект, 2021. — 224 с.

1. Кутейников Д.Л., Зенин С.С., Лебедев В.А. Искусственный интеллект и право: современные проблемы и решения: учебное пособие. — М.: Проспект, 2022. — 104 с.

3. Swan E. Artificial Intelligence Law: монография. — Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2024. — 400 p.

ОӘЖ 342.72:004.8(575.2)

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ МЕН КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Орынбасар С.Р.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается правовое положение несовершеннолетних в условиях цифрового общества. Анализируются вопросы защиты прав детей в интернете, цифровой грамотности, информационной безопасности и влияния цифровых технологий на развитие и социальную интеграцию молодежи.

Summary: The article examines the legal status of minors in a digital society. The issues of protecting children's rights on the Internet, digital literacy, information security and the impact of digital technologies on the development and social integration of young people are analyzed.

Қазіргі заманғы қоғам ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен цифрлық платформаға негізделген жаңа әлеуметтік қатынастар жүйесін қалыптастырды. Цифрлық қоғам – бұл жеке тұлғалар, топтар мен ұйымдардың өзара әрекеттесуі, ақпарат алмасуы, қызмет көрсету және білім алу сияқты әлеуметтік функцияларды жүзеге асырудың негізінен цифрлық технологияларға сүйенетін әлеуметтік құрылымы. Цифрлық қоғамның кеңеюі кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайына айтарлықтай әсер етті, өйткені олар ақпараттық кеңістікте еркін әрекет ететінін сезінеді, бірақ осы әрекеттердің құқықтық салдары мен жауапкершілігіне толық баға бере алмайды. Бұл құбылыс қоғамдағы жаңа әлеуметтік проблемаларды туындатып, құқықтық қорғау механизмдерін жетілдіруді қажет етеді.

Цифрлық қоғам мен кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайын талдағанда, бірнеше негізгі аспектілерді қарастыру қажет. Біріншіден, ақпараттық кеңістіктегі балалар мен жасөспірімдердің құқықтары мен бостандықтары; екіншіден, оларды қорғау механизмдері; үшіншіден, цифрлық қауіп-қатерлер мен құқық бұзушылықтардың алдын алу шаралары; және төртіншіден, мемлекеттік, құқықтық және әлеуметтік институттардың рөлі. Кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайы тек қана олардың физикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді білдірмейді, сонымен қатар оларды ақпараттық кеңістікте құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен байланысты мәселелерді де қамтиды [1].

Цифрлық қоғамның теориялық негіздері кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайын түсіну үшін маңызды. Біріншіден, цифрлық трансформация теориясы қоғамның желілік құрылымға ауысуын сипаттайды, мұнда балалардың онлайн-қатысуы олардың әлеуметтенуінің ажырамас бөлігіне айналады. БҰҰ-ның Балалар құқықтары туралы конвенциясының 25-ші жалпы түсініктемесі цифрлық ортадағы балалар құқықтарын нақтылайды: мемлекеттер цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін (білім алу, қатысу) пайдаланып, қауіптерден (зиянды контент, жеке өмірдің бұзылуы) қорғауға міндетті [2].

Қазақстан Балалар құқықтары туралы конвенциясының 1994 жылы ратификациялағандықтан, бұл стандарттар ұлттық заңнамаға енгізілген. Психологиялық тұрғыдан цифрлық орта балалардың когнитивті дамуына әсер етеді: экран уақытының артуы (Қазақстанда 8-14 жас аралығындағы балалардың 70%-ы күн сайын 4 сағаттан астам интернетте) идентификация дағдарысын, цифрлық тәуелділікті тудырады. Әлеуметтік теория бойынша әлеуметтік желілер «жеке-қоғамдық» шекараны бұзады, бұл кәмелетке толмағандардың құқықтық қорғалуын әлсіретеді.

2026 жылы қабылданған Цифрлық кодекс цифрлық құқықтың бірыңғай жүйесін құруға бағытталған, онда кәмелетке толмағандардың жеке деректерін қорғау нормалары күшейтілген.

Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайының құқықтық негізі Конституциямен, Баланың құқықтары туралы Заңмен, «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» Заңмен (2021), «Ақпараттандыру туралы» Заңмен және Қылмыстық, Әкімшілік кодекстермен реттеледі. Баланың құқықтары туралы Заңның 6-бабы баланың өмір сүру, даму және қорғалу құқығын бекітеді, ал 2022 жылғы түзетулер кибербуллинг ұғымын енгізді. 2023 жылы ӨҚБТК-ге 127-2-бап қосылып, кәмелетке толмағанға қатысты буллинг әрекеттері үшін әкімшілік жауапкершілік (айыппұл немесе қамау) белгіленді. Бұл өзгеріс 2024 жылғы зорлық-зомбылыққа қарсы заңдармен толықтырылды: кәмелетке толмағандарға қатысты онлайн-зомбылық үшін жаза қатаңдатылды, өзін-өзі өлтіруге көндіру үшін қылмыстық жауапкершілік енгізілді. Қазақстанда 2025 жылы 38 мыңнан астам зиянды интернет-ресурс бұғатталды («Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Заң аясында). 2026 жылғы ұсыныстар бойынша әлеуметтік желілерге 16 жасқа дейін тіркелуге тыйым салу цифрлық қауіпсіздікті күшейтеді.

Цифрлық кеңістікте балалар мен жасөспірімдерге қатысты құқық бұзушылықтар бірнеше бағытта көрінеді. Біріншіден, жеке мәліметтер мен дербес ақпаратты жинау және теріс пайдалану; екіншіден, кибербуллинг, яғни интернеттегі қысым мен қорлау; үшіншіден, интернеттегі зорлыққа, экстремизмге және зиянды контентке ұшырау; және төртіншіден, заңсыз сауда, алаяқтық немесе тұлғаның экономикалық құқықтарын бұзу. Бұл қауіп-қатерлер балалардың психологиялық, әлеуметтік және құқықтық дамуына тікелей әсер етеді. Сондықтан құқық қорғау органдары мен әлеуметтік институттар олардың қорғалуын қамтамасыз етуге міндетті [3].

Қазіргі уақытта кәмелетке толмағандарды цифрлық қауіп-қатерлерден қорғаудың бірнеше негізгі механизмдері бар. Біріншіден, білім беру жүйесінде ақпараттық сауаттылықты дамыту: балалар мен жасөспірімдерге интернеттегі қауіп-қатерлерді тану, жеке мәліметтерді қорғау, цифрлық мінез-құлық нормаларын үйрету қажет. Екіншіден, ата-аналар мен заңды өкілдердің бақылауы мен кеңестік қызметі: олар балалардың интернеттегі әрекеттерін бақылап, қажетті ақпараттық қолдау көрсетуі тиіс. Үшіншіден, құқықтық реттеу: мемлекет интернеттегі қауіп-қатерлерге қарсы заңдар мен нормативтік актілерді әзірлеу, кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті нақты белгілеу арқылы балалардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді.

Цифрлық қоғамдағы кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайының негізгі аспектілеріне тоқталсақ, біріншіден, жеке өмірдің құқығы. Жеке деректерді қорғау заңы бойынша балалардың биометриялық, геолокациялық деректері ата-ананың келісімімен ғана өңделеді, бірақ практикада әлеуметтік желілердегі өзін-өзі жариялау (selfie, stories) бұл құқықты бұзады. 2024 жылғы

зерттеулерге сәйкес, Қазақстандағы балалардың 60%-ы жеке деректерінің қауіпсіздігін білмейді. Екіншіден, зиянды контенттен қорғау құқығы. Қазақстанда «Кибер тұмар» науқаны және білім беру министрлігінің цифрлық сауаттылық бағдарламалары осы бағытта жұмыс істейді, бірақ 2025 жылғы UNICEF есебі бойынша балалардың 40%-ы онлайн-зомбылыққа ұшыраған. Үшіншіден, цифрлық сауаттылық және білім алу құқығы. «Білім туралы» Заңның цифрлық компоненті мектептерде онлайн-қауіпсіздік сабақтарын енгізуді талап етеді, Төртіншіден, қатысу және ойын-сауық құқығы: цифрлық платформалар балалардың шығармашылық қабілетін дамытады, бірақ алгоритмдердің манипуляциясы психологиялық қысым тудырады. Бесіншіден, жауапкершілік мәселесі: 14-18 жастағы кәмелетке толмағандар ӘҚБтК бойынша жауапты, ал 14 жасқа дейінгілер үшін ата-аналар жауап береді. Киберқылмыстарда (кибербуллинг, онлайн-алдау) сарапшылар ӘҚБтК-ге арнайы «цифрлық деликт» баптарын енгізуді ұсынады.

Практикадағы өзекті мәселелер мен қиындықтарды талдасақ, Қазақстанда цифрлық теңсіздік өзекті: ауылдық аймақтардағы балалардың интернетке қолжетімділігі төмен (50%-ға дейін), бұл құқықтардың теңсіздігін тудырады. Киберқауіптердің статистикасы: 2025 жылы 38 мың зиянды сайт бұғатталғанымен, жаңа контенттер пайда болады. Платформалардың жауапкершілігі әлсіз: Meta, TikTok сияқты компаниялар Қазақстан заңдарын толық сақтамайды. Ата-аналардың цифрлық сауаттылығының төмендігі (зерттеулер бойынша 30%-ы ғана бақылау жасайды) балаларды қауіпке ұшыратады. Судьялар мен құқық қорғау органдарының цифрлық құқық бойынша білімінің жетіспеушілігі істердің кешіктірілуіне әкеледі. 2026 жылғы Сенат отырыстарында талқыланған реформалар (әйелдер мен балалар қауіпсіздігіне өзгерістер) онлайн-зомбылықты қатаңдатуға бағытталған, бірақ орындау механизмдері жеткіліксіз. Халықаралық салыстыру: Еуропа Одағының Digital Services Act-і платформаларға балаларды қорғау міндетін жүктейді, ал Қазақстанда мұндай міндеттеме әлі жоқ.

Осы мәселелерді шешу үшін кешенді ұсыныстар қажет. Біріншіден, заңнаманы жетілдіру: Цифрлық кодекске кәмелетке толмағандардың цифрлық құқықтарының арнайы тарауын енгізу, платформалар үшін жасқа сәйкес дизайн (age-appropriate design) стандартын бекіту. Екіншіден, цифрлық сауаттылықты күшейту: мектеп бағдарламаларына міндетті сабақтар қосу, ата-аналарға арналған семинарлар өткізу. Үшіншіден, техникалық шаралар: жасанды интеллект негізіндегі контент-филтрлерді енгізу, балаларға арналған қауіпсіз браузерлерді дамыту. Төртіншіден, институционалдық қолдау: UNICEF-тің Zhastary платформасы сияқты жобаларды кеңейту, балалар омбудсменінің цифрлық мониторинг функциясын күшейту. Бесіншіден, халықаралық ынтымақтастық: Балалар құқықтары туралы конвенциясының цифрлық түсініктемесін толық іске асыру, Орталық Азия елдерімен бірлескен стратегиялар әзірлеу. Алтыншыдан, ғылыми-зерттеу жұмыстарын қолдау: кәмелетке толмағандардың онлайн-мінез-құлқын зерттеу үшін гранттар бөлу [4].

Қорытындылай келе, цифрлық қоғам кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайын қайта қарауды талап етеді. Қазақстанның заңнамалық базасы берік негізге ие болғанымен, практикадағы олқылықтар – цифрлық қауіптердің өсуі, құқықтардың теңсіздігі және орындаудың әлсіздігі – кешенді реформаны қажет етеді. 2026 жылғы Цифрлық кодекс пен UNICEF бағдарламалары болашақтағы прогрестің негізі болады. Кәмелетке толмағандардың цифрлық құқықтарын қорғау – тек заңи міндет емес, ұлттық қауіпсіздіктің, әлеуметтік тұрақтылықтың және болашақ ұрпақтың дамуының кепілі. Мемлекет, қоғам және технологиялық компаниялардың бірлескен күш-жігері арқылы цифрлық қоғамды балалар үшін қауіпсіз ортаға айналдыруға болады.

Кәмелетке толмағандардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ақпараттық сауаттылықты арттыру, заңнамалық базаны жетілдіру, ата-аналар мен мектептердің бақылау мен қолдауын күшейту, сондай-ақ халықаралық тәжірибені қолдану маңызды. Осы шаралар арқылы балалардың интернеттегі құқықтары қорғалып, цифрлық қоғамның қауіпсіз және жауапты мүшелері ретінде дамуына жағдай жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бессчетнова О.В. Влияние цифровых медиа на психическое здоровье детей и молодежи. / О. В. Бессчетнова, О.А. Волкова, Ш.И. Алиев, П.И. Ананченкова, Л.Н. Дробышева. / Здоровье и общество. Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2021. — 29(3)
2. Ковлер А.И. Права человека в цифровую эпоху // Бюл. ЕСПЧ. Рос. изд. 2019. № 6. С. 146–150.
3. Каменская В.Г., Томанов Л.В. Цифровые технологии и их влияние на социальные и психологические характеристики детей и подростков. Экспериментальная психология. 2022. Том 15. № 1. С. 139–159.
4. Хабриева Т.Я. Право перед вызовами цифровой реальности // Журнал российского права. — 2018. — № 9. — С. 5—16.

ОӘЖ 342.7

ҚАЗІРГІ КЕЗЕНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Рахметова Г.Р., Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются актуальные проблемы защиты прав и свобод человека на современном этапе. Анализируются правовые основы обеспечения прав человека, основные проблемы их реализации, а также роль государственных органов в данной сфере. Особое внимание уделяется взаимодействию международных стандартов и национального законодательства, значению общественного контроля и вопросам совершенствования механизмов защиты прав. В результате исследования определены основные направления повышения эффективности системы защиты прав и свобод человека.

Summary: This article examines current issues in the protection of human rights and freedoms at the present stage. The legal foundations of ensuring human rights, the main challenges in their implementation, and the role of state authorities in this field are analyzed. Particular attention is paid

to the interaction between international standards and national legislation, the importance of public oversight, and the improvement of protection mechanisms. The study identifies key directions for enhancing the effectiveness of the system for protecting human rights and freedoms.

Қазіргі кезеңде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі тек заңдық немесе нормативтік мәселе ғана емес, сонымен қатар қоғамның дамуы мен азаматтардың өмір сүру сапасын қамтамасыз етудің маңызды элементіне айналды. Жаһандану, экономикалық интеграция, ақпараттық және технологиялық прогресс құқықтық қатынастарда жаңа міндеттер мен күрделі сынақтарды туындатып отыр. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы адам құқықтарының жаңа аспектілерін алға шығарады, оның ішінде жеке деректерді қорғау, интернеттегі сөз бостандығы, онлайн қызметтер мен әлеуметтік желілерде құқықтық тәртіпті сақтау сияқты мәселелер ерекше маңызға ие болды. Бұл бағыттағы құқықтық мәселелер бұрын-соңды болмаған жаңа құқықтық сын-қатерлерді тудырады, және оларды реттеу үшін құқықтық жүйенің үнемі жаңартылып, халықаралық тәжірибені ескеруі қажет [1].

Философиялық тұрғыдан адам құқықтары мәселесін зерттеген Джон Локк өзінің еңбектерінде адамның табиғи құқықтарын өмір сүру, еркіндік және меншік құқығы ретінде сипаттап, олардың мемлекеттің басты міндеттерімен қорғалуы тиіс екенін дәлелдеген. Локк теориясына сәйкес, мемлекет азаматтардың құқықтарын сақтау мен қорғау міндетін атқара отырып, өз қызметін демократиялық және әділетті негізде жүзеге асыруы тиіс. Бұл идеялар қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттердің дамуының теоретикалық негізін құрайды [2].

Аталған қағидалар халықаралық құқықтық деңгейде де нақты көрініс тапқан. 1948 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы азаматтардың өмір сүру, бостандық және қауіпсіздік құқықтарын, сондай-ақ сөз, пікір және дін бостандығын қамтамасыз етудің халықаралық стандарттарын бекітеді. Декларацияның 1-бабында «барлық адамдар еркін туады және қадір-қасиеті мен құқықтары жағынан тең болып есептеледі» деп көрсетілген. Бұл қағидалар қазіргі құқықтық жүйелерде азаматтардың теңдігін, әділеттілікті және адамгершілік қағидаларын іске асырудың басты бағыттарын айқындайды [3].

Қазіргі уақытта Қазақстан да осы халықаралық нормаларды ескере отырып, адам құқықтарын қорғауды заңнамалық деңгейде қамтамасыз етуге тырысуда. Конституцияның 1-бабында адам, оның құқықтары мен бостандықтары мемлекет үшін ең жоғары құндылық ретінде белгіленген. Бұл нормалар тек декларативтік сипатта қалмай, мемлекеттің азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы іс-әрекеттерінің негізін құрайды. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе көрсеткендей, құқықтық нормаларды тек қабылдау жеткіліксіз; олардың іс жүзінде жүзеге асырылуы, құқықтық тәртіптің тұрақтылығы және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының нақты қорғалуы маңызды болып табылады [4].

Сондай-ақ, ғалымдар қазіргі кезеңде ақпараттық қоғамдағы құқықтық сынақтарды ерекше атап өтеді. Мысалы, цифрлық кеңістіктегі ақпараттық

қауіпсіздік, жеке мәліметтердің сақталуы, интернеттегі цензураның шектен тыс қолданылуы немесе әлеуметтік желілердегі құқық бұзушылықтар адам құқықтарын қорғаудың жаңа бағыттарын қажет етеді. Бұл факторлар құқықтық саясатты үнемі жетілдіруді, мемлекеттік органдардың қызметін ашық және тиімді ұйымдастыруды, сондай-ақ азаматтық қоғамның құқықтық сауаттылығын арттыруды талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі кезеңде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау тек құқықтық міндет емес, сонымен қатар қоғамның демократиялық даму деңгейін, азаматтардың әлеуметтік қауіпсіздігі мен өмір сүру сапасын қамтамасыз ететін маңызды элемент болып табылады.

Қазақстан Республикасында адам құқықтарын қорғау жүйесі Конституция мен ұлттық заңнамалар негізінде қалыптасқан. Конституцияда адам құқықтары мен бостандықтары мемлекет үшін ең жоғары құндылық ретінде қарастырылған, бұл мемлекеттік органдардың қызметін бағыттайтын негізгі қағида болып табылады. Сонымен қатар, халықаралық құқықтық стандарттарды ұлттық құқық жүйесіне енгізу Қазақстандағы құқықтық реформалардың маңызды бөлігі болып табылады. Рене Кассеннің пікірінше, адам құқықтары шекаралардан тыс, бүкіл адамзатқа ортақ құндылық ретінде қарастырылуы керек, бұл Қазақстандағы заңнамалық реформалардың маңыздылығын дәлелдейді.

Азаматтық қоғамның құқықтарды қорғау саласындағы рөлі қазіргі демократиялық қоғамның маңызды элементі болып табылады. Азаматтық қоғам институттары, оның ішінде үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық кеңестер, тәуелсіз сарапшылар және бұқаралық ақпарат құралдары құқық қорғау механизмдерінің тиімділігін арттыруда шешуші фактор болып есептеледі. Қоғамдық бақылау мемлекеттік органдардың қызметін ашық және есеп беруге міндетті етуге мүмкіндік беріп қана қоймай, құқық бұзушылықтардың алдын алуда да маңызды рөл атқарады. Бұл қатысу тек нормативтік құқықтық актілерде белгіленген міндеттерді орындауды қадағалау емес, сонымен қатар азаматтардың өз құқықтарын білетіндігіне және оны қорғауға белсенді араласатынына кепілдік береді.

Роберт Даль өзінің демократия теориясында азаматтардың шешім қабылдау процесіне қатысуын демократияның негізгі белгілерінің бірі ретінде қарастырады. Ол демократиялық мемлекет тек билік органдарының әрекеттерінен ғана емес, сонымен қатар азаматтардың өз қоғамындағы шешімдерге тікелей қатысуынан қалыптасатынын атап көрсетеді. Дальдың пікірінше, азаматтық қоғамның белсенді қатысуы мемлекеттік органдардың шешім қабылдауын транспарентті әрі әділ етіп, саяси процестерге қоғамдық сенімді арттырады. Бұл қатысу демократиялық институттардың тұрақтылығын күшейтіп, құқық қорғау механизмдерінің нәтижелілігін жоғарылатады.

Қазақстанда азаматтық қоғам институттары адам құқықтарын қорғауда айтарлықтай рөл атқарады. Үкіметтік емес ұйымдар құқықтық сауаттылықты арттыру, заңбұзушылықтарды анықтау, азаматтарды құқықтық кеңестермен қамтамасыз ету және мемлекеттік органдардың әрекеттерін бақылау сияқты қызметтерді жүзеге асырады. Сонымен қатар, қоғамдық кеңестер мен

мониторингтік топтар мемлекеттік органдардың әрекеттерінің ашықтығын қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде азаматтар мен қоғам алдындағы жауапкершілікті күшейтеді. Мысалы, білім беру, денсаулық сақтау, еңбек қатынастары және қоршаған ортаны қорғау саласындағы қоғамдық бақылау азаматтық құқықтардың нақты іске асуына ықпал етеді.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, азаматтық қоғамның белсенділігі құқықтық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуде, адам құқықтарының бұзылу мүмкіндігін азайтуда және мемлекеттік органдардың қызметінің сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады. Азаматтардың құқықтық білімін арттыру, олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру және қоғамдық бақылауды нығайту мемлекеттік саясатты тиімді жүзеге асырудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, азаматтық қоғамның құқық қорғау жүйесіндегі қатысуы тек бақылау функциясымен шектелмей, құқықтық мәдениет пен демократиялық процестерді нығайтуға, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмдерін жетілдіруге ықпал етеді.

Сонымен қатар, құқық қорғау институттарының тиімділігі тек нормативтік базаға ғана емес, сонымен қатар оларды іс жүзінде жүзеге асыруға, мемлекеттік органдардың ресурстық мүмкіндіктеріне және бақылау жүйесінің сапасына тікелей байланысты. В.С. Фрайтің пікірі бойынша, құқықтың күштілігі оның өмірде қолданылу деңгейімен өлшенеді, бұл қазіргі Қазақстандағы адам құқықтарын қорғау жүйесінің өзекті мәселелерін айқындайды [5].

Қазақстанда құқықтық реформаларды жетілдіру, азаматтық қоғамның қатысуын күшейту, мемлекеттік органдардың ашықтығын қамтамасыз ету және халықаралық стандарттарды енгізу адам құқықтарын қорғау жүйесін нығайтуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл құқықтық тәртіпті сақтап, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етудің кешенді механизмін құрайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кожурина А.Г. Понятие конституционных прав и свобод человека и гражданина / А.Г. Кожурина. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 9 (508). — С. 237-241.
2. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.- М.: Мысль, 1988.- 668 с.- (Филос. Наследие. Т.103).- С.135-406.
3. Власова Г.Б. Значение прав и свобод человека и гражданина для развития гражданского общества / Г. . Власова, Г.Х. Цечоев. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 10 (90). — С. 900-903.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылданған)
5. Фрай В.С. Общая характеристика основных личных прав и свобод человека и гражданина / В.С. Фрай. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 27 (526). — С. 251-253.

МЕДИАЦИЯНЫҢ БАЗАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ ӘРТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ ҚОЛДАНЫЛУ ПРАКТИКАСЫ

Рахметоллов А.К., Сахарбекова А.Д.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Сыдыкбекова Ч.С.

Жүсіп Баласағұни атындағы Қырғыз Ұлттық Университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Резюме: В данной статье комплексно анализируется теоретико-правовая природа института медиации, его основные принципы и особенности применения в различных правовых системах. В ходе исследования нормативное закрепление и практическая реализация принципов медиации в континентальных (романско-германских), англосаксонских (common law) и смешанных правовых системах изучаются с помощью сравнительно-правового метода. Также будут проанализированы тенденции становления и развития института медиации в Республике Казахстан. Результаты исследования, доказывая универсальный характер принципов медиации, обосновывают, что механизмы их применения зависят от национальной правовой культуры, судебной практики и правовой политики.

Summary: This article comprehensively analyzes the theoretical and legal nature of the institution of mediation, its basic principles, and the specifics of its application in various legal systems. The study uses a comparative legal method to examine the normative consolidation and practical implementation of the principles of mediation in continental (Romance-German), Anglo-Saxon (common law), and mixed legal systems. The study will also analyze the trends in the formation and development of the mediation institute in the Republic of Kazakhstan. The results of the study, which prove the universal nature of the principles of mediation, demonstrate that the mechanisms for their application depend on the national legal culture, judicial practice, and legal policy.

Бұл мақалада медиация институтының теориялық-құқықтық табиғаты, оның негізгі қағидаттары және әртүрлі құқықтық жүйелерде қолданылу ерекшеліктері кешенді түрде талданады. Зерттеу барысында континенталдық (роман-германдық), англо-саксондық (common law) және аралас құқықтық жүйелердегі медиация принциптерінің нормативтік бекітілуі мен практикалық іске асырылуы салыстырмалы-құқықтық әдіс арқылы зерделенеді. Сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы медиация институтының қалыптасуы мен даму үрдістері сарапталады. Зерттеу нәтижелері медиация қағидаттарының әмбебап сипатын дәлелдей отырып, олардың қолданылу тетіктері ұлттық құқықтық мәдениетке, сот практикасына және құқықтық саясатқа тәуелді екендігін негіздейді [1].

Қазіргі кезеңде құқықтық даулардың саны мен күрделілігінің артуы сот жүйесіне елеулі жүктеме түсіруде. Осыған байланысты альтернативті дауларды шешу тетіктерінің (Alternative Dispute Resolution – ADR) маңызы айтарлықтай өсті. Медиация – осы тетіктердің ішіндегі ең кең таралған және тиімді нысандарының бірі.

Халықаралық деңгейде медиация институтының дамуына United Nations Commission on International Trade Law айрықша үлес қосты. UNCITRAL әзірлеген Халықаралық коммерциялық келісімдерді медиация нәтижесінде орындау туралы үлгілік құжаттар ұлттық заңнамалардың унификациясына негіз

болды. Сонымен қатар European Union 2008 жылғы Медиация туралы директива арқылы азаматтық және коммерциялық дауларды соттан тыс реттеудің құқықтық алғышарттарын қалыптастырды [2].

Қазақстанда медиация институты Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңы негізінде реттеледі [3].

Зерттеудің мақсаты – медиацияның негізгі принциптерін теориялық тұрғыдан негіздеп, оларды әртүрлі құқықтық жүйелерде қолданудың ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу міндеттері: Медиацияның құқықтық табиғатын ашу; Оның негізгі қағидаттарын жүйелеу; Әртүрлі құқықтық жүйелердегі қолданылу тәжірибесін салыстыру; Қазақстандағы медиация институтының даму бағыттарын айқындау.

Мақалада келесі ғылыми әдістер қолданылды:

1. Диалектикалық әдіс – медиация институтының эволюциясын және оның құқықтық жүйелермен өзара байланысын талдау үшін.

2. Салыстырмалы-құқықтық әдіс – континенталдық және англо-саксондық құқықтық жүйелердегі медиация принциптерін салыстыру мақсатында.

3. Формальды-заңдық әдіс – ұлттық және халықаралық нормативтік актілерді талдау барысында.

4. Жүйелік-құрылымдық талдау – медиация қағидаттарын өзара байланыста қарастыру үшін.

Зерттеудің теориялық негізін халықаралық құқықтық актілер, ұлттық заңнамалар, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері құрайды.

1. Медиацияның құқықтық табиғаты

Медиация – тараптардың ерікті келісімі негізінде, бейтарап үшінші тұлғаның (медиатордың) қатысуымен дауды шешу рәсімі. Оның құқықтық табиғаты диспозитивтік бастамаға негізделеді [4].

Медиация сот төрелігінің баламасы емес, оны толықтыратын қосымша механизм болып табылады. Оның басты ерекшеліктері: рәсімнің икемділігі, формализмнің төмен деңгейі, тараптардың еркіндігі, шешімнің келісімдік сипаты.

Медиация нәтижесінде жасалған келісім шарттық-құқықтық сипатқа ие болады және белгілі бір жағдайларда мәжбүрлеп орындалатынуы мүмкін. Мысалы, Singapore Convention on Mediation халықаралық коммерциялық медиация келісімдерін тану мен орындауды қамтамасыз етеді.

Медиацияның негізгі принциптері:

- Еріктілік қағидасы медиацияның іргетасы болып табылады. Тараптар медиацияға өз еркімен қатысады және кез келген кезеңде одан бас тартуға құқылы. Common law жүйесінде соттар тараптарды медиацияға ұсынуы мүмкін, бірақ түпкілікті келісім тек ерікті түрде жасалады.

- Тараптардың теңдігі Тараптардың процессуалдық теңдігі медиатордың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл қағида тараптардың құқықтық және фактілік мүмкіндіктерінің теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған.

- Бейтараптық және тәуелсіздік. Медиатор даудың мәні бойынша шешім қабылдамайды және тараптардың ешқайсысының мүддесін

білдірмейді. Мысалы, Germany заңнамасы медиатордың қатаң бейтарап болуын талап етеді және оның тәуелсіз мәртебесін бекітеді [5].

- Құпиялылық. Медиация барысында алынған ақпарат жария етілмейді. Бұл қағида тараптардың сенімін арттырады. United States-та құпиялылық федералдық және штат заңнамасымен қорғалады.

- Тараптардың автономиясы

Тараптар келісімнің мазмұнын өздері айқындайды. Медиатор тек келіссөз процесін үйлестіреді.

Континенталдық жүйеде медиация заңнамалық деңгейде регламенттеледі. Франция елінде азаматтық процесте татуластыру рәсімдерін міндетті кезең ретінде қарастырады. Қазақстан Республикасында медиация қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істерде қолданылады. Бұл жүйеде мемлекет медиация институтының құрылымын, медиаторлардың мәртебесін және рәсім тәртібін егжей-тегжейлі белгілейді. Common law жүйесінде медиация сот практикасы арқылы дамыған. Ұлыбритания соттары медиациядан негізсіз бас тартқан тарапқа сот шығындарын жүктеуі мүмкін. АҚШ та court-annexed mediation кеңінен таралған. Бұл модель икемділігімен және нарықтық механизмдерге бейімділігімен ерекшеленеді. Қытай елінде медиация дәстүрлі татуластыру институттарымен ұштасқан. Сингапур халықаралық коммерциялық медиация орталығы ретінде танымал. Қазақстан Республикасында медиация құқықтық реформалардың маңызды бағытына айналды [6].

Даму бағыттары: сот жүктемесін азайту, медиацияны цифрландыру, кәсіби медиаторлар даярлау, халықаралық стандарттарды енгізу.

Медиацияны тиімді дамыту құқықтық мәдениетті арттырумен және тараптардың сенімін күшейтумен тікелей байланысты. Медиация қағидаттары әмбебап сипатқа ие. Алайда олардың іске асырылуы құқықтық жүйенің ерекшеліктеріне тәуелді. Континенталдық жүйеде медиация нормативтік реттеуге сүйенсе, англо-саксондық жүйеде сот практикасы арқылы дамиды.

Қазақстан үшін медиация – құқықтық жүйені ізгілендіру мен сот жүктемесін азайтудың тиімді құралы. Оның одан әрі дамуы институционалдық нығайтуды және халықаралық тәжірибені енгізуді талап етеді [7].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазиев О.Қ. Медиация. Оқу құралы. ЖК «LP-Zhasulan», Алматы, 2021. – 120 бет.
2. Мырзаханова М.Н., Мырзаханов Е.Н. Құқықтық конфликтология және медиация негіздері: оқу құралы. – Алматы: New book, 2018. – 124б.
3. Н.И. Распопова Медиация. Учебное пособие для Вузов. М., Юрайт 2024г.
4. Иванова Е.Н. Медиация как переговоры М., «ЛитРес» 2024г.
5. О.Н. Здрок Медиация М., «ЛитРес» 2019г.
6. Татьяна Дронзина Медиация. Учебное пособие. «ПрофиМакс ДК» Астана, 2015. – 320 с.
7. Қазақстан Республикасының Конституциясы. // <http://adilet.zan.kz/>.

КӘСІПкерлік қызмет субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін құқықтық реттеуші ұйымдардың қызметіне салыстырмалы-құқықтық талдау

Сарсенбек Д.Р., Сайлибаева Ж.Ю.
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Свобода предпринимательства является институциональным фундаментом правового государства и рыночной экономики. В условиях правового государства права субъектов предпринимательства должны быть обеспечены конкретными механизмами защиты, а не просто обнародованы. Конституционные основы предпринимательской деятельности в Республике Казахстан закреплены в статье 26 Конституции Республики Казахстан, а отраслевая регламентация определяется нормами Предпринимательского кодекса Республики Казахстан.

Summary: Freedom of entrepreneurship is the institutional foundation of the rule of law and the market economy. Under the rule of law, the rights of business entities should not only be declared, but also provided with specific protection mechanisms. The constitutional foundations of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan are enshrined in Article 26 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, and sectoral regulation is determined by the norms of the entrepreneurial code of the Republic of Kazakhstan.

Кәсіпкерлік еркіндігі құқықтық мемлекеттің және нарықтық экономиканың институционалдық іргетасы болып табылады. Құқықтық мемлекет жағдайында кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары тек жарияланбай, нақты қорғау механизмдерімен қамтамасыз етілуі тиіс. Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметтің конституциялық негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясы 26-бабында бекітілген, ал салалық регламенттеу Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі нормаларымен айқындалады [1].

Дегенмен, құқық нормаларының болуы олардың тиімді қолданылуын автоматты түрде қамтамасыз етпейді. Осыған байланысты реттеуші органдардың қызметін салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан талдау ғылыми маңызға ие.

Кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтық мәртебесі келесі элементтерден тұрады: құқық қабілеттілігі, әрекет қабілеттілігі, мүлктік дербестік, тәуекел қағидаты, мемлекеттік араласудан қорғалу кепілдігі.

Қазіргі әкімшілік-құқықтық доктринада кәсіпкерлік қызметті реттеу жария және жеке құқықтың тоғысу аймағында қарастырылады. Мемлекеттік реттеу қоғамдық мүддені қорғауға бағытталса, кәсіпкерлік еркіндік жеке автономия қағидатына негізделеді [2].

Осы қарама-қарсылық пропорционалдық қағидаты арқылы теңгеріледі.

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі мемлекеттік бақылауды тәуекелдерді басқару жүйесі арқылы жүзеге асыруды көздейді. Бұл жүйе тексерулер санын қысқартуға және әкімшілік жүктемені азайтуға бағытталған. Мемлекеттік органдардың шешімдері заңдылық, негізділік және әділеттілік талаптарына сай болуы тиіс. Әкімшілік әділеттің енгізілуі

кәсіпкерлердің құқықтарын қорғауда сапалық өзгеріс әкелді. Сотта даулауда дәлелдеу жүктемесінің мемлекеттік органға жүктелуі – құқықтық мемлекеттің маңызды элементі. Қазақстанда кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілі институты жұмыс істейді. Оның құзыретіне: жүйелі проблемаларды талдау, нормативтік ұсыныстар енгізу, мемлекеттік органдар әрекеттеріне шағымдарды қарау кіреді. Алайда шешімдерінің ұсынымдық сипаты олардың әсерін шектейді. Енді осы мәселенің бірнеше шетелдік құқықтық модельдерін мысалға келтірсек:

-Германиядағы құқықтық модель: Германия континенталдық құқықтық жүйесіне жатады. Кәсіпкерлік еркіндік конституциялық деңгейде қорғалады. Негізгі қағидаттар: пропорционалдық, құқықтық айқындық, сенімділік қағидаты. Федералдық әкімшілік соттар мемлекеттік актілердің заңдылығын жан-жақты тексереді. Бұл модельде әкімшілік органдардың дискрециялық өкілеттігі шектеулі.

-АҚШ-тағы құқықтық реттеу ерекшеліктері: АҚШ құқықтық жүйесінде реттеу федералдық агенттіктер арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, Federal Trade Commission адал бәсекелестікті қамтамасыз етеді. Негізгі конституциялық стандарт – due process of law. Administrative Procedure Act әкімшілік актілердің жариялылығы мен соттық бақылауын регламенттейді. Соттар агенттіктер шешімдерінің: заңдылығын, негізділігін, рәсімдік талаптарға сәйкестігін тексереді [3].

Салыстырмалы-құқықтық талдау

Критерий	Қазақстан	Германия	АҚШ
Құқықтық отбасы	Континенталдық	Континенталдық	Англо-саксондық
Бақылау моделі	Тәуекелге негізделген	Қатаң нормативтік	Агенттік
Пропорционалдық	Дамып келеді	Негізгі қағидат	Прецеденттік
Соттық бақылау	Әкімшілік соттар	Федералдық соттар	Федералдық соттар

Талдау нәтижелері көрсеткендей: Германияда құқықтық айқындық деңгейі жоғары, АҚШ-та соттық бақылау институционалдық тұрғыдан күштірек, Қазақстанда институционалдық негіз қалыптасқанымен, құқық қолдану практикасының біркелкілігі жеткіліксіз.

Осы талдау нәтижелеріне сүйене отырып төмендегідей жетілдіру бағыттарын ұсынар едім:

- Пропорционалдық қағидатын нормативтік деңгейде нақты бекіту;
- Бизнес-омбудсмен шешімдерінің тиімділігін арттыру;
- Әкімшілік сот практикасын жүйелеу;
- Реттеуші актілердің регуляторлық әсерін бағалау институтын күшейту;
- Цифрлық әкімшілік рәсімдерді кеңейту.

Осы зерттеудің негізгі ғылыми болжамы келесідей тұжырымдалады:

Егер кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жүйесінде пропорционалдық қағидаты, соттық бақылаудың тиімді тетіктері және реттеуші органдардың жауапкершілігін күшейту құралдары институционалдық деңгейде бекітілсе, онда мемлекеттік реттеу мен кәсіпкерлік еркіндік арасындағы теңгерім қамтамасыз етіліп, құқық қолдану практикасының тұрақтылығы артады [4].

Қосымша гипотезалар:

-Қазақстандағы тәуекелге негізделген бақылау моделі құқықтық айқындықпен толық үйлеспеген жағдайда, әкімшілік дискреция көлемі кеңейіп, кәсіпкерлердің құқықтық қорғалуы әлсіреуі мүмкін.

-Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілі институтының ұсынымдық сипаты оның құқық қорғау әлеуетін шектейді; егер оның шешімдеріне квазиміндетті күш берілсе, құқықтық қорғау деңгейі артады.

-Германия моделіндегі пропорционалдық және сенімділік қағидаттарын нормативтік нақтылау Қазақстан құқықтық жүйесінде әкімшілік актілердің болжамдылығын күшейтеді.

-АҚШ жүйесіндегі соттық бақылау стандарты (due process) енгізілген жағдайда, әкімшілік органдар шешімдерінің дәлелділігі сапалық тұрғыдан жақсарады.

Осы гипотезалар зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық талдау арқылы тексеріледі [5].

Зерттеудің ғылыми жаңалығы келесі нәтижелермен сипатталады: Кәсіпкерлік құқықтарды қорғаудың институционалдық теңгерім моделі ұсынар едім:

-мемлекеттік реттеу мен кәсіпкерлік еркіндік арасындағы балансты қамтамасыз ететін үшдеңгейлі модельді негіздеу;

-нормативтік кепілдіктер деңгейі;

-әкімшілік рәсімдік бақылау деңгейі;

-соттық және квазисоттық қорғау деңгейі.

Бұл модельді Қазақстанның құқықтық жүйесіне бейімделген құрылым ретінде тұжырымдар едім. Германия құқықтық тәжірибесіне сүйене отырып, пропорционалдық қағидатының төрт элементі (заңдылық, мақсаттың легитимділігі, қажеттілік, шамалылық) кәсіпкерлік реттеуге қолдану механизмімен нақтыланады. Қазақстан заңнамасында бұл қағидат жалпы сипатта көрініс тапқанымен, кәсіпкерлік саласына қатысты жүйелі түрде кодификацияланбағаны анықталады [6].

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі нормаларын талдау негізінде әкімшілік органның шешімін бағалаудың келесі критерийлері ұсынылды: құқықтық айқындық, дәлелділік, экономикалық негізділік, рәсімдік әділеттілік. Бұл критерийлер сот практикасын жүйелеуге мүмкіндік береді. Бизнес-омбудсмен институтының құқықтық мәртебесін күшейту жөнінде ұсыныс енгізіледі. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілі институтының тиімділігін арттыру мақсатында: жүйелі

ұсынымдарға міндетті қарау тәртібін енгізу, мемлекеттік органдар үшін жауап беру мерзімдерін заңнамалық нақтылау, омбудсмен актілерінің жария мониторинг механизмін енгізу ұсынылады [7].

Қазақстан үшін аралас (гибридтік) реттеу моделі негізделеді. Германияның нормативтік айқындық қағидаты мен АҚШ-тың соттық бақылау стандарттарын үйлестіру арқылы кәсіпкерлік құқықтарды қорғаудың гибридік моделі ұсынылады. Бұл модель: әкімшілік рәсімдердің формализациясын, соттық бақылаудың тереңдігін, реттеуші шешімдердің экономикалық талдауын біріктіреді.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық және практикалық теориялық маңызы: кәсіпкерлік құқық пен әкімшілік құқықтың өзара ықпалдастығының жаңа тұжырымдамасы ұсынылды, кәсіпкерлік құқықтарды қорғаудың институционалдық жіктемесі жасалды, пропорционалдық қағидатының қолданылу шектері нақтыланды [8].

Практикалық маңызы: заңнамалық реформаларға ұсыныстар әзірлеуге, әкімшілік сот практикасын жүйелеуге, мемлекеттік органдар қызметін регламенттеуге қолданылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын қорғау жүйесінде институционалдық тиімділікті арттырудың шешуші маңызға ие екенін көрсетеді. Салыстырмалы-құқықтық талдау Қазақстан құқықтық жүйесінің эволюциялық даму сатысында тұрғанын дәлелдейді.

Германиядағы нормативтік айқындық пен пропорционалдық қағидаты, сондай-ақ АҚШ-тағы due process стандарты ұлттық құқықтық жүйеге бейімделіп енгізілген жағдайда, кәсіпкерлік ортаның құқықтық тұрақтылығы мен инвестициялық тартымдылығы артады. Кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жүйесі мемлекеттің құқықтық даму деңгейін айқындайды [8].

Салыстырмалы-құқықтық талдау Қазақстанның құқықтық жүйесі халықаралық стандарттарға жақындағанын көрсетеді. Дегенмен, институционалдық тиімділікті арттыру және соттық бақылау сапасын жетілдіру қажеттілігі сақталады. Шетелдік тәжірибені ұлттық құқықтық жүйеге бейімдеп енгізу кәсіпкерлік ортаның тұрақтылығын арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995ж
2. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015ж
3. Administrative Procedure Act.
4. Craig, P. (2016). *Administrative Law*. London: Sweet & Maxwell.
5. Schwarze, J. (2006). *European Administrative Law*. London: Sweet & Maxwell.
6. Кенжалиев, З.К. (2020). *Кәсіпкерлік құқық*. Алматы.
7. Сапарғалиев, Ғ.С. (2019). *Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы*. Алматы.
8. Federal Trade Commission. (Official materials).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сарсенова М.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу правовых проблем защиты прав интеллектуальной собственности в современных условиях. Рассматриваются основные аспекты правового регулирования охраны объектов интеллектуальной собственности, включая авторские права, патенты, товарные знаки и иные результаты интеллектуальной деятельности. Особое внимание уделяется проблемам нарушения прав интеллектуальной собственности, связанным с развитием цифровых технологий и распространением информации в сети Интернет. В результате исследования выявляются основные проблемы правоприменительной практики и предлагаются направления совершенствования законодательства в сфере защиты прав интеллектуальной собственности.

Summary: The article is devoted to the analysis of legal issues related to the protection of intellectual property rights in modern conditions. It examines the main aspects of legal regulation of the protection of intellectual property objects, including copyrights, patents, trademarks, and other results of intellectual activity. Special attention is paid to the problems of intellectual property rights violations associated with the development of digital technologies and the widespread dissemination of information on the Internet. As a result of the research, the main problems of law enforcement practice are identified, and directions for improving legislation in the field of intellectual property rights protection are proposed.

Қазіргі жаһандану және цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр. Интеллектуалдық меншік – адамның шығармашылық және зияткерлік қызметінің нәтижесі болып табылатын ерекше құқықтық институттардың бірі. Ғылыми-техникалық прогрестің дамуы, ақпараттық технологиялардың кең таралуы, интернет кеңістігінің дамуы және цифрлық контенттің қолжетімділігі интеллектуалдық меншік объектілерінің таралуын жеңілдетумен қатар, оларды заңсыз пайдаланудың да көбеюіне әкелді.

Интеллектуалдық меншік құқықтары қоғамдағы инновациялық даму, ғылым мен мәдениеттің өркендеуі үшін маңызды құқықтық құрал болып табылады. Егер авторлардың, өнертапқыштардың және басқа да шығармашылық тұлғалардың құқықтары тиісті деңгейде қорғалмаса, онда ғылыми және мәдени прогресс те баяулауы мүмкін. Сондықтан интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғаудың тиімді құқықтық механизмдерін қалыптастыру кез келген мемлекеттің құқықтық жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып саналады [1].

Қазақстан Республикасында интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау мәселелері ұлттық заңнамамен қатар халықаралық құқық нормаларымен де реттеледі. Бұл саладағы құқықтық қатынастар авторлық құқық, сабақтас құқықтар, патенттік құқық, тауар белгілері, өнеркәсіптік үлгілер және басқа да зияткерлік қызмет нәтижелеріне қатысты құқықтарды қамтиды. Дегенмен тәжірибеде бұл құқықтарды қорғау барысында көптеген құқықтық мәселелер мен қиындықтар туындайды. Интеллектуалдық меншік – адамның зияткерлік

және шығармашылық қызметінің нәтижелері мен оларға теңестірілген дараландыру құралдарына қатысты құқықтардың жиынтығы болып табылады. Интеллектуалдық меншік объектілеріне әдеби шығармалар, ғылыми еңбектер, өнер туындылары, өнертабыстар, пайдалы модельдер, өнеркәсіптік үлгілер, тауар белгілері, фирмалық атаулар және басқа да нәтижелер жатады.

Интеллектуалдық меншік құқықтарының ерекшелігі – олардың материалдық емес сипатта болуында. Яғни, бұл құқықтар физикалық затқа емес, адамның шығармашылық қызметінің нәтижесіне қатысты пайда болады. Мысалы, кітаптың өзі материалдық зат болғанымен, оның мәтіні авторлық құқық объектісі болып табылады. Жеке мүліктік емес құқықтарға автордың атына құқық, авторлықты тану құқығы, шығарманың тұтастығын сақтау құқығы жатады. Бұл құқықтар автордың жеке басымен тығыз байланысты және басқа тұлғаларға берілмейді. Мүліктік құқықтар авторға немесе құқық иеленушіге интеллектуалдық меншік объектісін пайдаланудан экономикалық пайда табуға мүмкіндік береді. Мысалы, шығарманы жариялау, көбейту, тарату немесе коммерциялық мақсатта пайдалану құқықтары осы санатқа жатады. Интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау ұлттық және халықаралық құқық нормалары негізінде жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында интеллектуалдық меншік объектілерін қорғау мәселелері кеңінен қарастырылған [2].

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі интеллектуалдық меншік объектілеріне қатысты негізгі құқықтық нормаларды белгілейді. Сонымен қатар авторлық құқық және сабақтас құқықтар, патенттік құқық, тауар белгілері туралы арнайы заңдар да қолданылады. Халықаралық деңгейде интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау көптеген халықаралық келісімдер арқылы жүзеге асырылады. Бұл келісімдер әртүрлі мемлекеттерде авторлардың және құқық иеленушілердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған [3].

Қазақстан көптеген халықаралық шарттарға қосылған. Бұл халықаралық құқық нормалары ұлттық заңнаманың дамуына және құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Авторлық құқық – интеллектуалдық меншік құқықтарының ең кең таралған түрлерінің бірі. Ол әдебиет, ғылым және өнер саласындағы шығармаларды қорғауға бағытталған. Авторлық құқықтың негізгі мақсаты – автордың шығармашылық еңбегін қорғау және оған экономикалық әрі моральдық құқықтар беру. Авторлық құқық шығарманың жасалу фактісінен бастап автоматты түрде пайда болады.

Алайда тәжірибеде авторлық құқықтың бұзылуы жиі кездеседі. Әсіресе интернет кеңістігінде авторлық құқық объектілерін заңсыз көшіру, тарату және пайдалану кең таралған. Бұл құбылыс пираттық контенттің көбеюіне әкеледі. Интернеттегі авторлық құқықты қорғау күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені цифрлық ақпаратты көшіру және тарату өте оңай. Сонымен қатар құқық бұзушыларды анықтау да қиындық тудырады. Патенттік құқық өнертабыстарды, пайдалы модельдерді және өнеркәсіптік үлгілерді қорғауға бағытталған. Патент иесіне белгілі бір уақыт аралығында өз өнертабысын пайдалануға ерекше құқық беріледі. Патенттік құқық инновациялық дамуды

ынталандыратын маңызды құқықтық құрал болып табылады. Өнертапқыштар өз еңбектерінің нәтижесін заңды түрде қорғау арқылы экономикалық пайда таба алады. Дегенмен патенттік құқық саласында да бірқатар құқықтық мәселелер бар. Мысалы, патент алу процедурасының күрделілігі, құқықтарды бұзу жағдайларын дәлелдеу қиындықтары және халықаралық патенттік қорғаудың ерекшеліктері. Тауар белгісі – кәсіпорындардың тауарлары мен қызметтерін басқа кәсіпорындардың өнімдерінен ажыратуға арналған белгі. Тауар белгісі компанияның беделі мен іскерлік имиджінің маңызды элементі болып табылады.

Қазіргі уақытта тауар белгілерін заңсыз пайдалану, брендтерді көшіру және контрафактілік өнімдерді шығару мәселелері кең таралған. Бұл жағдайлар тұтынушылардың құқықтарын бұзумен қатар, адал кәсіпкерлерге де зиян келтіреді. Интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау бірнеше құқықтық механизмдер арқылы жүзеге асырылады. Олардың ішінде сот арқылы қорғау, әкімшілік шаралар және азаматтық-құқықтық жауапкершілік ерекше орын алады. Сот арқылы қорғау интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғаудың ең кең таралған тәсілдерінің бірі болып табылады. Құқық иеленуші сотқа жүгіну арқылы құқық бұзушылықты тоқтатуды, келтірілген залалды өтеуді немесе заңсыз пайдалануды тоқтатуды талап ете алады [4].

Әкімшілік жауапкершілік те құқық бұзушыларға қатысты қолданылатын маңызды шаралардың бірі. Бұл жағдайда құқық бұзушыларға айыппұл салу немесе заңсыз өнімдерді тәркілеу сияқты шаралар қолданылуы мүмкін. Цифрлық технологиялардың дамуы интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау саласында жаңа мәселелердің пайда болуына әкелді. Интернет, әлеуметтік желілер және онлайн платформалар контентті тарату мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтті. Бір жағынан бұл шығармашылық өнімдердің кең аудиторияға жетуіне мүмкіндік береді. Екінші жағынан заңсыз көшіру, тарату және пайдалану жағдайларының көбеюіне себеп болады. Сонымен қатар жасанды интеллекттің дамуы да интеллектуалдық меншік құқықтары саласында жаңа құқықтық сұрақтарды туындатуда. Мысалы, жасанды интеллект жасаған шығармалардың авторы кім болуы тиіс деген мәселе әлі де құқықтық тұрғыдан толық шешілмеген. Интеллектуалдық меншік құқықтарын тиімді қорғау үшін құқықтық реттеу механизмдерін жетілдіру қажет. Ең алдымен заңнаманы заманауи технологиялық өзгерістерге бейімдеу маңызды. Сонымен қатар құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру және құқық бұзушылықтарды анықтау механизмдерін күшейту қажет. Интернет кеңістігінде құқық бұзушылықтарды бақылау үшін жаңа технологиялық құралдарды пайдалану да маңызды [5].

Қоғамда авторлық құқық мәдениетін қалыптастыру да интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғауда үлкен рөл атқарады. Азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру құқық бұзушылықтардың алдын алуға көмектеседі. Интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау қазіргі құқықтық жүйенің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ғылыми-техникалық прогрестің дамуы және цифрлық технологиялардың кең таралуы бұл саладағы құқықтық қатынастарды күрделендіріп отыр. Интеллектуалдық меншік құқықтарын тиімді қорғау инновациялық дамуды ынталандыруға, шығармашылық қызметті

қолдауға және экономикалық өсуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл саладағы заңнаманы жетілдіру және құқық қорғау механизмдерін дамыту мемлекеттік саясаттың маңызды міндеттерінің бірі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Майдан Сулейменов. Гражданское право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 2019.
2. Бауыржан Абдраимов. Азаматтық құқық: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
3. Сергей Уткин. Право интеллектуальной собственности в Республике Казахстан. – Алматы, 2018.
4. Марат Башимов. Правовая система Республики Казахстан: проблемы и перспективы развития. – Алматы, 2017.
5. Гульмира Бисенова. Авторлық құқықты құқықтық қорғау мәселелері. – Алматы, 2020.

ӘОЖ 347.78:004.738.5

ИНТЕРНЕТ КЕҢІСТІГІНДЕ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮРҒЫДАН ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сарсенова М.А., Тленшин Т.Б.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу особенностей правовой охраны авторских прав в интернет-пространстве. Рассматриваются основные проблемы защиты авторских произведений в условиях стремительного развития цифровых технологий и широкого распространения информации в сети Интернет. Особое внимание уделяется вопросам незаконного копирования, распространения и использования объектов авторского права в онлайн-среде. В статье анализируются действующие механизмы правовой защиты авторских прав, включая судебную защиту, административные меры и международные нормы. Также рассматриваются проблемы правоприменительной практики и предлагаются пути совершенствования законодательства и механизмов защиты авторских прав в интернет-пространстве.

Summary: The article is devoted to the analysis of the features of legal protection of copyright in the Internet space. It examines the main problems of protecting copyrighted works in the context of the rapid development of digital technologies and the widespread dissemination of information online. Special attention is given to issues of illegal copying, distribution, and use of copyright objects in the online environment. The article analyzes existing mechanisms for legal protection of copyrights, including judicial remedies, administrative measures, and international norms. It also addresses problems in law enforcement practice and proposes ways to improve legislation and protection mechanisms for copyrights in the Internet space.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және интернеттің кең таралуы авторлық құқық объектілерін қорғау мәселесін ерекше өзектілікке жеткізді. Қазіргі таңда әдеби, ғылыми, музыкалық және визуалды шығармаларды онлайн ортада тарату және пайдалану мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейгенімен, бұл құқық бұзушылықтың жаңа түрлерін де тудырды. Авторлық құқық объектілерін интернет кеңістігінде қорғау тек қазақстандық заңнамамен ғана емес, сонымен қатар халықаралық құқық нормаларымен де реттеледі. Интернет

кеңістігінде авторлық құқықтарды қорғау құқықтық теория, құқықтық практика және цифрлық технологиялар арасындағы өзара байланысты талап етеді. Автордың еңбегін қорғау, шығарманы заңсыз көшіру мен таратуға жол бермеу, құқықтық жауапкершілікті қамтамасыз ету сияқты мәселелер осы саладағы негізгі зерттеу тақырыптарына жатады [1].

Авторлық құқық – адамның шығармашылық еңбегін қорғауға арналған құқықтық институт. Ол әдебиет, ғылым және өнер саласындағы шығармаларды қамтиды. Авторлық құқықтың негізгі мақсаты – авторға экономикалық және моральдық құқықтар беру арқылы шығармашылық еңбегін қорғау. Интернет кеңістігі авторлық құқыққа ерекше әсер етеді. Бір жағынан, бұл шығармаларды әлемдік аудиторияға жылдам жеткізуге мүмкіндік береді, екінші жағынан, заңсыз көшіру, тарату және контентті коммерциялық мақсатта пайдалану сияқты құқық бұзушылықтарға жол ашады. Бұл жағдайда классикалық құқықтық механизмдер кейде жеткіліксіз болып, интернетке бейімделген жаңа құқықтық шешімдерді талап етеді.

Қазақстан Республикасында авторлық құқық «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» заңымен, сондай-ақ Азаматтық кодекстің сәйкес бөлімдерімен реттеледі. Заң шығармашылық еңбек объектілерін қорғау, авторлық құқық иесінің мүліктік және моральдық құқықтарын анықтау, құқық бұзушылықтарға жауапкершілік белгілеу сияқты мәселелерді қарастырады. Заңда авторлық құқық объектілері автоматты түрде қорғауға алынатыны, яғни шығарманың тіркелуі міндетті еместігі айтылған. Сонымен қатар интернеттегі құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік және азаматтық жауапкершілік көзделген. Алайда құқықтық практикада онлайн құқық бұзушылықтарды дәлелдеу және бұзушыларды анықтау әлі де қиындық тудырады [2].

Интернеттегі авторлық құқықты қорғау барысында құқық бұзушылықтарды дәлелдеу және бұзушыларды анықтау әлі де күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі цифрлық ортада құқық бұзушылықтардың түрлері әртүрлі және олардың әрқайсысы өзіне тән құқықтық проблемаларды тудырады.

Бірінші тип – заңсыз көшіру және тарату, мұнда кітаптар, музыка, фильмдер сияқты шығармалар автордың рұқсатынсыз көшіріліп, бөлісілуде.

Екінші тип – пираттық контентті коммерциялық мақсатта пайдалану, яғни автордың материалдарына заңсыз қол жеткізіп, оны табыс табу үшін қолдану. Үшінші тип – шығармаларды өзгерту немесе мазмұнын бұрмалау, бұл автордың моральдық құқықтарын бұзуға әкеледі.

Төртінші тип – онлайн платформалардағы құқық бұзушылықтар, мұнда әлеуметтік желілер, видеохостингтер немесе веб-сайттарда авторлық құқыққа жатпайтын материалдар жарияланып, таратылуы мүмкін. Осы аталған түрлер авторлық құқықты қорғауды күрделендіріп, құқықтық механизмдерді жетілдіру қажеттілігін айқын көрсетеді [3].

Бұл құқық бұзушылықтар шығармашылық қызметтің дамуына кері әсерін тигізеді, авторлардың экономикалық пайда алу мүмкіндігін төмендетеді және жалпы заңдылық қағидаларын бұзады. Интернет кеңістігінде авторлық құқықты

қорғау үшін әртүрлі құқықтық механизмдер қолданылады. Біріншіден, сот арқылы қорғау жолы бар, мұнда автор құқық бұзушылықты анықтап, залалды өтеуді немесе заңсыз материалдарды жоюды талап ете алады. Екіншіден, әкімшілік жауапкершілік қарастырылған, бұл заңсыз контентті таратқандарға айыппұл салу немесе сайттарды жабу сияқты шараларды қамтиды. Үшіншіден, халықаралық құқықтық нормалар – Берн конвенциясы, WIPO авторлық құқық шарттары және TRIPS келісімдері құқықтарды халықаралық деңгейде қорғауға мүмкіндік береді. Төртіншіден, онлайн технологияларды пайдалану маңызды рөл атқарады; бұл DRM (Digital Rights Management) жүйелері, су таңбалары және авторлық құқықты бақылау құралдары арқылы жүзеге асады. Осы механизмдердің кешенді қолданылуы авторлық құқықты тиімді қорғауға ықпал етеді. Құқықтық қорғаудың тиімділігі көбінесе құқық бұзушыны анықтау, залалды дәлелдеу және құқықтық процедураларды орындау қабілетіне байланысты [4].

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, авторлық құқықты интернетте қорғау үшін елдер бірнеше шараларды қолданады. Біріншіден, автоматтандырылған жүйелер арқылы контентті мониторингтеу жүргізіледі, бұл заңсыз материалдарды жылдам анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, онлайн платформаларға жауапкершілік жүктеу тәжірибесі қолданылады, яғни сайттар мен әлеуметтік желілер өзінде орналастырылған контент үшін жауапкершілік алады. Үшіншіден, құқық бұзушылықтар үшін нақты санкциялар белгіленеді, бұл құқық иеленушілердің мүдделерін қорғауға бағытталған тиімді құқықтық құрал болып табылады. Төртіншіден, халықаралық келісімдер арқылы авторлық құқықты қорғау жүзеге асады, бұл әртүрлі мемлекеттердегі құқық бұзушыларға қарсы іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді. Осы шаралардың кешенді қолданылуы интернеттегі авторлық құқықты қорғаудың тиімділігін арттырады. Мысалы, АҚШ-та DMCA (Digital Millennium Copyright Act) заңы авторлық құқық бұзушылықтарға қарсы тиімді құрал болып саналады, ал Еуропа елдерінде «Notice and

Интернеттегі авторлық құқықты қорғауда «Notice and Takedown» процедурасы кеңінен қолданылады, алайда бірқатар маңызды проблемалар әлі де шешілмеген күйде қалуда. Біріншіден, жаңа технологиялардың тез дамуы құқықтық реттеуден алда жүреді, бұл құқық қорғау механизмдерін тиімді қолдануды қиындатады. Екіншіден, халықаралық шекаралар құқық бұзушыларды жауапқа тартуды қиындатады, себебі кейбір жағдайларда құқық бұзушы басқа елде орналасқан болуы мүмкін. Үшіншіден, сот практикасының жеткіліксіздігі интернеттегі құқық бұзушылықтарды тиімді қарауға кедергі келтіреді. Төртіншіден, қоғамдық құқықтық мәдениет төмендігі – кейбір пайдаланушылар авторлық құқыққа мән бермейді, бұл құқық бұзушылықтардың жиі орын алуына әсер етеді. Осы мәселелерді шешу үшін заңнаманы заманауи технологияларға бейімдеп жетілдіру, құқық қорғау органдарының мүмкіндіктерін арттыру және азаматтардың құқықтық мәдениетін дамыту қажет.

Интернет кеңістігінде авторлық құқықтарды қорғау қазіргі заманғы құқықтық жүйенің маңызды аспектісі болып табылады. Цифрлық технологиялар

шығармашылық өнімдерді таратуға мүмкіндік береді, бірақ құқық бұзушылықтар санын арттырады. Қазақстан Республикасында авторлық құқықты қорғаудың құқықтық базасы бар, бірақ тәжірибеде кейбір мәселелер әлі де шешімін таппаған. Авторлық құқықты тиімді қорғау үшін заңнаманы заманауи технологияларға бейімдеу, құқық қорғау механизмдерін жетілдіру және халықаралық тәжірибені қолдану қажет. Бұл шаралар авторлардың құқықтарын қорғауға ғана емес, сонымен қатар шығармашылық қызметті ынталандыруға, инновациялық идеялардың дамуына және білім мен мәдениеттің кеңінен таралуына ықпал етеді. Әділ құқықтық қорғау жүйесі авторларға өз еңбектерін қауіпсіз түрде жариялауға мүмкіндік береді, бұл шығармашылық ынтаны арттырады және интеллектуалдық өнімнің сапасын жақсартады. Сонымен қатар, тиімді құқықтық механизмдер экономикалық тұрғыдан да пайдалы: авторлар мен құқық иеленушілер өз материалдарын коммерциялық түрде пайдалана алады, бұл нарықтағы әділ бәсекені қолдайды және экономиканың дамуына үлес қосады [5].

Авторлық құқықты интернетте қорғаудың кешенді шаралары шығармашылық, құқықтық және экономикалық аспектілерді қатар қамтып, авторлар мен қоғам үшін бірқатар маңызды тиімді нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл авторларға өз еңбектерін қауіпсіз жариялауға және олардан тиісті экономикалық пайда табуға жағдай жасайды, бұл өз кезегінде шығармашылық қызметті ынталандырады және жаңа идеялардың дамуына септігін тигізеді.

Екіншіден, құқықтық тұрғыдан бұл шаралар авторлық құқықты бұзушылықтарға қарсы тиімді қорғауды қамтамасыз етеді, құқықтық тәртіпті нығайтады және заңға сүйенген әділдік қағидаларын бекітеді.

Үшіншіден, экономикалық аспектке келер болсақ, авторлық құқықты тиімді қорғау интеллектуалдық өнімдерді коммерциялау мүмкіндігін арттырады, нарықта әділ бәсекені қалыптастырады және инновациялық тауарлар мен қызметтердің дамуына жол ашады. Сонымен қатар, бұл шаралар қоғамда құқықтық мәдениетті нығайтуға, азаматтардың авторлық құқыққа деген санасын арттыруға және интернеттегі заңсыз әрекеттерді азайтуға ықпал етеді. Нәтижесінде, авторлық құқықты интернетте қорғаудың кешенді жүйесі шығармашылық әлеуетті толық пайдалануға, құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және экономикалық тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде жалпы қоғам мен мәдениет үшін тұрақты және ұзақ мерзімді пайда әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұрлан Байжанов. Қазақстан Республикасындағы зияткерлік меншік құқығы. – Алматы, 2018.
2. Асқар Жақыпов. Авторлық құқық және оны қорғау мәселелері. – Алматы, 2020.
3. Динара Нұрпейісова. Интеллектуалдық меншік құқықтарын құқықтық реттеу. – Алматы, 2021.
4. Ерлан Әбдірасулов. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы. – Алматы, 2019.

5. Санжар Тұрсынбаев. Интернет және авторлық құқық: құқықтық аспектілер. – Алматы, 2022.

ӨОЖ 347.918

ЦИФРЛЫҚ МЕДИАЦИЯ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сахарбекова А.Д.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье исследуется одно из направлений современного развития института медиации – правовая природа цифровой медиации и особенности ее применения в Республике Казахстан. Стремительное развитие информационных технологий вывело механизмы альтернативного разрешения споров на новый уровень. В том числе онлайн-медиация становится эффективным инструментом в разрешении гражданских, коммерческих и семейных споров. В статье анализируются понятие, преимущества, международный опыт цифровой медиации и проблемы правового регулирования в Казахстане. Также будут рассмотрены перспективы развития цифровой медиации

Summary: This article examines the legal nature of one of the modern directions of development of the Institute of mediation – digital mediation and the features of its application in the Republic of Kazakhstan. The rapid development of Information Technology has brought alternative dispute resolution mechanisms to a new level. In particular, online mediation is becoming an effective tool in resolving civil, commercial and family disputes. The article analyzes the concept, advantages, international experience of digital mediation and the problems of legal regulation in Kazakhstan. The prospects for the development of digital mediation will also be considered

Бұл мақалада медиация институтының заманауи даму бағыттарының бірі-цифрлық медиацияның құқықтық табиғаты мен оны Қазақстан Республикасында қолдану ерекшеліктері зерттеледі. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы дауларды баламалы шешу механизмдерін жаңа деңгейге шығарды. Соның ішінде онлайн медиация азаматтық, коммерциялық және отбасылық дауларды шешуде тиімді құрал ретінде қалыптасуда. Мақалада цифрлық медиацияның түсінігі, артықшылықтары, халықаралық тәжірибесі және Қазақстандағы құқықтық реттеу мәселелері талданады. Сонымен қатар цифрлық медиацияны дамыту перспективалары қарастырылады [1].

Қазіргі заманғы құқықтық жүйелерде дауларды шешудің тиімді әрі жылдам тәсілдерін дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Сот жүйесіне түсетін жүктеменің артуы баламалы дауларды шешу механизмдерін жетілдіру қажеттілігін туындатты.

Осындай механизмдердің ішінде медиация ерекше орын алады. Медиация-тараптардың өзара келісімге келуіне бағытталған, медиатордың көмегімен жүргізілетін дауларды шешудің баламалы тәсілі.

Қазақстан Республикасында медиация институты 2011 жылы қабылданған «Медиация туралы» заңмен реттеледі. Бұл заң медиация рәсімінің құқықтық негіздерін айқындап, дауларды соттан тыс реттеу мәдениетін қалыптастыруға ықпал етті. Алайда цифрлық технологиялардың дамуы медиация институтының жаңа формасының – цифрлық медиацияның қалыптасуына алып келді. Онлайн

форматта жүргізілетін медиация тараптарға уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты цифрлық медиацияның құқықтық табиғатын зерттеу және оны Қазақстанның құқықтық жүйесінде тиімді қолдану жолдарын анықтау өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Зерттеудің мақсаты – цифрлық медиация институтының құқықтық табиғатын зерттеу және оны Қазақстан Республикасында құқықтық реттеуді жетілдіру жолдарын анықтау [2].

Зерттеу міндеттері: медиация институтының теориялық негіздерін талдау, цифрлық медиацияның ұғымы мен ерекшеліктерін анықтау, халықаралық тәжірибені зерттеу, Қазақстандағы цифрлық медиацияны құқықтық реттеу мәселелерін талдау, цифрлық медиацияны дамыту бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу барысында келесі ғылыми әдістер қолданылды:

- салыстырмалы-құқықтық әдіс - әртүрлі мемлекеттердегі медиация тәжірибесін салыстыру үшін;

- жүйелік талдау әдісі - медиация институтының құқықтық табиғатын кешенді зерттеу үшін;

- формальды-құқықтық әдіс - нормативтік құқықтық актілерді талдау үшін;

- ғылыми әдебиеттерді талдау - медиация теориясын зерттеу үшін.

Медиация – тараптардың ерікті келісімі негізінде жүзеге асырылатын дауларды шешудің баламалы тәсілі. Медиация рәсімінде медиатор тараптардың арасындағы коммуникацияны ұйымдастырып, олардың өзара тиімді шешімге келуіне көмектеседі.

Медиацияның негізгі қағидалары: еріктілік, бейтараптық, құпиялық, тараптардың теңдігі, өзара құрмет. Бұл қағидалар медиация рәсімінің тиімділігін қамтамасыз етеді [3].

Цифрлық медиация – ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, онлайн форматта жүргізілетін медиация рәсімі.

Халықаралық құқықтық тәжірибеде бұл жүйе Online Dispute Resolution (ODR) деп аталады.

Цифрлық медиация келесі құралдар арқылы жүзеге асады: бейнеконференциялар, онлайн платформалар, электрондық құжат алмасу жүйелері, арнайы медиация платформалары

Цифрлық медиация дәстүрлі медиациямен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие: қолжетімділік-тараптар географиялық орналасуына қарамастан медиация рәсіміне қатыса алады, уақыт тиімділігі-онлайн медиация рәсімі дәстүрлі сот процестеріне қарағанда әлдеқайда жылдам жүзеге асады, шығындарды азайту-жол шығындары мен ұйымдастыру шығындары айтарлықтай қысқарады, дауларды жедел шешу-цифрлық платформалар арқылы дауларды қысқа мерзімде шешуге мүмкіндік бар [4].

Көптеген мемлекеттерде онлайн медиация белсенді түрде қолданылуда.

Еуропалық Одақта тұтынушылар арасындағы дауларды шешуге арналған арнайы ODR платформасы жұмыс істейді. АҚШ-та онлайн медиация коммерциялық дауларды шешуде кеңінен қолданылады. Қытайда интернет

соттары арқылы онлайн форматта даулар қарастырылады. Бұл тәжірибелер цифрлық медиацияның тиімділігін дәлелдейді.

Қазақстан Республикасында медиация институты қалыптасу кезеңінен өтуде. Сонымен қатар цифрлық медиацияны енгізуде бірқатар құқықтық мәселелер бар: онлайн медиация рәсімінің заңнамалық мәртебесінің анықталмауы, электрондық келісімдердің құқықтық күшін айқындау мәселесі, ақпараттық қауіпсіздік және құпиялық, медиаторлардың цифрлық даярлығының жеткіліксіздігі [5].

Бұл мәселелерді шешу медиация институтының тиімді дамуына ықпал етеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы келесі аспектілерде көрініс табады: цифрлық медиацияның құқықтық табиғаты кешенді түрде талданды, халықаралық тәжірибе негізінде Қазақстандағы онлайн медиацияны дамыту бағыттары ұсынылды, цифрлық медиацияны құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ғылыми ұсыныстар әзірленді. Егер Қазақстан Республикасында цифрлық медиацияны құқықтық реттеу жетілдірілсе және арнайы онлайн платформалар енгізілсе, онда дауларды соттан тыс шешу тиімділігі артып, сот жүйесіне түсетін жүктеме азаяды.

Қазақстанда цифрлық медиацияны дамыту үшін: онлайн медиация рәсімдерін заңнамалық тұрғыдан бекіту, ұлттық медиация платформасын құру, медиаторларды цифрлық технологиялар бойынша оқыту, халық арасында медиация мәдениетін дамыту [6].

Медиация институты қазіргі құқықтық жүйеде маңызды орын алады. Цифрлық технологиялардың дамуы медиация рәсімін жаңа деңгейге көтеріп, онлайн медиацияның пайда болуына ықпал етті.

Цифрлық медиация уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді және дауларды тиімді шешуге жағдай жасайды. Сондықтан Қазақстан Республикасында медиация институтын дамыту барысында цифрлық медиацияны құқықтық реттеу мәселелеріне ерекше назар аудару қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазиев О.Қ. Медиация. Оқу құралы. ЖК «LP-Zhasulan», Алматы, 2021. – 120 бет.
2. Мырзаханова М.Н., Мырзаханов Е.Н. Құқықтық конфликтология және медиация негіздері: оқу құралы. – Алматы: New book, 2018. – 124б.
3. Н.И. Распопова Медиация. Учебное пособие для Вузов. М., Юрайт 2024г.
4. Иванова Е.Н. Медиация как переговоры М., «ЛитРес» 2024г.
5. О.Н. Здрок Медиация М., «ЛитРес» 2019г.
6. Татьяна Дронзина Медиация. Учебное пособие. «ПрофиМакс ДК» Астана, 2015. – 320 с.

ӘКІМШІЛІК СӨТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ ЕРЕКШЕ ТАЛАП ҚОЮ ІСІН ЖҮРГІЗУ: НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІҢ ЗАҢДЫЛЫҒЫН СӨТ ТӘРТІБІМЕН ДАУЛАУ ЖӘНЕ АКТИВТЕРДІ ҚАЙТАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Сахарбекова А.Д., Салыбек Н.М
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается правовая природа особого искового производства в административном судопроизводстве, а также его роль в системе административной юстиции. Анализируются категории дел, рассматриваемых в порядке особого искового производства, включая споры о законности нормативных правовых актов. Особое внимание уделяется вопросам судебного обжалования действий или бездействия уполномоченного органа по возврату активов. В работе исследуются особенности применения общих принципов административного судопроизводства при рассмотрении дел данной категории.

Summary: The article examines the legal nature of special claim proceedings in administrative judicial procedures and its role within the system of administrative justice. The study analyzes the categories of cases considered under special claim proceedings, including disputes concerning the legality of normative legal acts. Particular attention is given to the judicial review of actions or inaction of authorized bodies responsible for asset recovery. The research highlights the application of general principles of administrative judicial procedure in such cases and substantiates the importance of judicial control in ensuring the rule of law.

Мақалада әкімшілік сөт ісін жүргізудегі ерекше талап қою өндірісінің құқықтық табиғаты, оның әкімшілік әділет жүйесіндегі рөлі мен маңызы қарастырылады. Автор ерекше талап қою тәртібімен қаралатын істердің негізгі санаттарын талдап, нормативтік құқықтық актілердің заңдылығын сөт тәртібімен даулау ерекшеліктерін зерттейді. Сонымен қатар активтерді қайтару жөніндегі уәкілетті органның әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне шағымдану мәселелері құқықтық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу барысында әкімшілік сөт ісін жүргізудің жалпы қағидаларының ерекше талап қою өндірісінде қолданылу ерекшеліктері талданады. Мақалада сөт бақылауының құқықтық мемлекет жағдайындағы маңызы және мемлекеттік органдар қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз етудегі ерекше талап қою институтының рөлі ғылыми тұрғыдан негізделеді [1].

Қазіргі кезеңде мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі мен заңдылығын қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Мемлекеттік органдардың қызметі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс. Қазақстан Республикасында әкімшілік әділет институтының қалыптасуы азаматтар мен ұйымдардың мемлекеттік органдардың шешімдеріне, әрекеттеріне немесе нормативтік құқықтық актілеріне сөт тәртібімен шағымдану мүмкіндігін кеңейтті [2].

Осы тұрғыда ерекше талап қою ісін жүргізу әкімшілік сөт ісін жүргізудің маңызды институттарының бірі болып табылады. Бұл өндіріс мемлекеттік

органдардың қызметіне сот бақылауын жүзеге асыруға және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған.

Қазіргі уақытта нормативтік құқықтық актілердің заңдылығын сот арқылы тексеру және заңсыз алынған активтерді мемлекетке қайтару саласындағы құқықтық қатынастар ерекше маңызға ие. Сондықтан ерекше талап қою өндірісін ғылыми тұрғыдан зерттеу әкімшілік құқық ғылымының маңызды бағыттарының бірі болып табылады [3].

Зерттеудің мақсаты – әкімшілік сот ісін жүргізудегі ерекше талап қою өндірісінің құқықтық табиғатын анықтау және оның сот тәжірибесінде қолданылу ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдау.

Зерттеу барысында келесі міндеттер қойылды: ерекше талап қою өндірісінің құқықтық мәнін анықтау, ерекше талап қою тәртібімен қаралатын істердің ерекшеліктерін талдау, нормативтік құқықтық актілердің заңдылығын даулау мәселелерін зерттеу, активтерді қайтару жөніндегі уәкілетті органның әрекеттеріне шағымдану тәртібін талдау.

Зерттеу барысында келесі ғылыми әдістер қолданылды: формальды-заңдық әдіс, салыстырмалы-құқықтық әдіс, жүйелік талдау әдісі, құқықтық модельдеу әдісі. Бұл әдістер әкімшілік сот ісін жүргізудің құқықтық табиғатын жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы төмендегі тұжырымдармен негізделді: Ерекше талап қою өндірісінің әкімшілік сот жүйесіндегі құқықтық маңызы кешенді түрде талданды. Нормативтік құқықтық актілердің заңдылығын даулау механизмінің құқықтық ерекшеліктері анықталды. Активтерді қайтару саласындағы сот бақылауының құқықтық рөлі ғылыми тұрғыдан негізделді. Мемлекеттік органдар қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз етудегі ерекше талап қою өндірісінің маңызы айқындалды [4].

Егер әкімшілік сот ісін жүргізуде ерекше талап қою өндірісінің құқықтық тетіктері жетілдірілсе, онда мемлекеттік органдардың қызметіндегі заңдылық деңгейі артып, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тиімділігі едәуір күшейеді.

Ерекше талап қою өндірісі әкімшілік сот ісін жүргізудің ерекше түрі болып табылады. Ол жария-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларды шешуге бағытталған. Бұл өндірістің басты ерекшелігі – даудың бір тарабы міндетті түрде мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға болуы. Ерекше талап қою өндірісінің негізгі мақсаттары: азаматтардың құқықтарын қорғау, мемлекеттік басқару жүйесінде заңдылықты қамтамасыз ету, мемлекеттік органдар қызметіне сот бақылауын жүзеге асыру. Бұл институт әкімшілік әділеттің тиімді жұмыс істеуінің маңызды элементі болып табылады [5].

Ерекше талап қою өндірісінде әкімшілік сот ісін жүргізудің жалпы қағидалары қолданылады. Оларға заңдылық, сот алдында теңдік, жариялылық және тараптардың жарыспалылығы қағидалары жатады.

Сонымен қатар дәлелдеу ауыртпалығы көбіне мемлекеттік органға жүктеледі. Бұл әкімшілік әділеттің маңызды ерекшеліктерінің бірі болып

табылады. Нормативтік құқықтық актілер – мемлекеттік органдар қабылдайтын және жалпыға міндетті құқықтық нормаларды белгілейтін құқықтық құжаттар.

Егер мұндай актілер азаматтардың құқықтарын бұзса немесе заң талаптарына сәйкес келмесе, олар сот тәртібімен даулануы мүмкін. Сот актінің Конституцияға сәйкестігін, заңдарға сәйкестігін, қабылдау рәсімдерінің сақталуын тексереді. Егер акт заңсыз деп танылса, ол толық немесе ішінара күшін жояды [6].

Қазақстанда заңсыз алынған активтерді мемлекетке қайтару саясаты соңғы жылдары ерекше маңызға ие болды. Осы мақсатта арнайы уәкілетті органдар құрылды.

Бұл органдардың әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне сот тәртібімен шағымдану мүмкіндігі азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды кепілдігі болып табылады.

Сот мұндай істерді қарау барысында: уәкілетті орган әрекеттерінің заңдылығын, процессуалдық рәсімдердің сақталуын, тұлғалардың құқықтарының бұзылған-бұзылмағанын тексереді. Ерекше талап қою өндірісі әкімшілік сот ісін жүргізудің маңызды институттарының бірі болып табылады. Ол азаматтардың құқықтарын қорғауға және мемлекеттік органдар қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз етуге бағытталған [7].

Нормативтік құқықтық актілердің заңдылығын сот арқылы тексеру құқықтық мемлекет қағидаларын іске асырудың маңызды тетігі болып табылады. Сонымен қатар активтерді қайтару саласындағы сот бақылауы мемлекеттік басқару жүйесіндегі ашықтық пен жауапкершілікті арттыруға ықпал етеді. Сондықтан ерекше талап қою өндірісін одан әрі жетілдіру әкімшілік әділет жүйесінің тиімділігін арттырудың маңызды бағыты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2023 берілген өзгерістер мен толықтырулармен). – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32683909.

2. Бексултанова Р.Т. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Казусная технология. Сборник казусов по гражданскому процессу и постановлений Верховного Суда РК по вопросам гражданского процессуального права: учебное пособие. – Астана: Фолиант, 2014. – 440 с.

3. Дүйсенова Ж. Сот отырысының хатшысы және оның сот жүйесіндегі рөлі [Электрондық ресурс] / Ж. Дүйсенова // «ALASH INFORM» қазақ ақпарат агенттігі. – Кіру режимі: <http://social.alashinform.kz/kz/zakonpravo/220-sot-otyrysny-hatshysy-zhne-ony-sot-zhyesndeg-rl.html>.

4. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. – Т. 1. Общая часть (Темы 1-15). Учебник. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 128 с.

5. Егембердиев Е.О. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқулық. 2 басылым. – Астана: Фолиант, 2012. – 392 б.

6. Іске қатысушылардың құқықтары мен міндеттері [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты, 2024. – Кіру режимі: <https://zhmb.sud.kz/kaz/sub/moyinkum/iskekatysushylardyn-kukyktary-men-mindetteri>.

7. Іске қатысушы тұлғалардың құқықтары мен міндеттері қандай? [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы Әділетминистрлігі, 2018. – Кірурежимі: <http://www.adilet.gov.kz/kk/faq/iskekatysushy-tulgaldyn-kukyktary-men-mindetteri-kanday>.

ОӘЖ 349.9:628.5

ҚАЛДЫҚТАРДЫ ЖОЮДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Сейтмуратова А.Ж.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье анализируется современное состояние правового регулирования утилизации и переработки отходов в Республике Казахстан. Рассматриваются изменения в рамках нового Экологического кодекса, реализация принципа "загрязнитель платит" и законодательные пробелы в управлении отходами.

Summary: The article analyzes the current state of legal regulation of waste disposal and recycling in the Republic of Kazakhstan. It examines changes within the framework of the new Environmental Code, the implementation of the 'polluter pays' principle, and legislative gaps in waste management.

1989 жылғы 22 наурызда қабылданған қауіпті қалдықтардың трансшекаралық тасымалын және оларды жоюды бақылау туралы Базель конвенциясында «қалдықтар» ұғымына мынандай анықтама берілген: «қалдықтар бұл қолданыстағы технологиялар шеңберінде әрі қарай пайдалануға жарамсыз деп танылған заттар немесе заттар қоспасы, не тұрмыста қолданылған өнімдердің пайдаланудан шыққан түрі». Бұл анықтама қалдықтар мәселесін адамзат қызметінің ажырамас нәтижесі ретінде жаһандық деңгейде түсінуді көрсетеді.

Қазіргі қоғам жоғары тұтыну деңгейімен сипатталады, бұл өз кезегінде қалдықтар көлемінің артуына тікелей әсер етеді. Функционалдық қасиетін тез жоғалтатын немесе моральдық тұрғыдан ескіретін өнімдер қалдыққа айналып, қоршаған ортаға салмақ түсіреді. Базель конвенциясының анықтамасына сәйкес, қалдықтар жай ғана қажетсіз материалдар емес, олар дұрыс өңдеуді, сақтауды және кәдеге жаратуды талап ететін әлеуетті қауіпті заттар болып табылады.

Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, қалдықтарды басқару мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Заңнамалық базаның болуына қарамастан, қалдықтарды басқару жүйесі жетілдіруді қажет етеді. Қалдықтардың едәуір бөлігі әлі күнге дейін тиісті өңдеусіз полигондарда жиналады, бұл тұрақты даму қағидаттарына және халықаралық келісімдердің талаптарына қайшы келеді.

Адамның экологиялық құқықтары қазіргі құқықтар мен бостандықтар жүйесінде маңызды орын алады. Қазақстан Республикасында бұл құқық конституциялық деңгейде бекітілген, бұл оның ерекше маңыздылығын көрсетеді. Конституцияның 31-бабының 1-тармағында мемлекет адамның өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат ететіні көрсетілген [1]. Осылайша, экологияны қорғау тек әлеуметтік міндет ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің құқықтық міндеті болып табылады.

Экологиялық заңнама адам мен қоршаған орта арасындағы қатынастарды реттеуде, әсіресе қалдықтармен жұмыс істеу саласында маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасында бұл бағыттағы маңызды қадамдардың бірі - Экологиялық кодекстің жаңартылуы болды. 2021 жылғы 2 қаңтарда жана Экологиялық кодекстің қабылдануы елдің экологиялық заңнамасының дамуындағы маңызды кезең болды.

Кодексте «қалдықтар» ұғымының анықтамасына ерекше назар аударылған, ол 317-бапта бекітілген [2]. Аталған нормаға сәйкес, қалдықтар деп өндіріс, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету немесе тұтыну процесінде пайда болатын кез келген заттар, материалдар немесе бұйымдар, соның ішінде тұтынушылық қасиеттерін жоғалтқан тауарлар танылады. Бұл ретте мұндай объектілердің пайда болу фактісі ғана емес, сондай-ақ олардың иесінің оларға деген қатынасы да маңызды. Яғни иесі оларды қалдық деп тануы немесе заң талаптарына сәйкес оларды жоюға не қалпына келтіруге жіберуге міндетті болуы тиіс.

Мұндай терминология халықаралық конвенцияларға, сондай-ақ ЭЫДҰ және Еуропалық одақ елдерінің заңнамасына сәйкестендірілген. Бұл мемлекеттің жаһандық экологиялық жүйеге интеграциялануға және экологиялық мәселелерді шешудің озық тәсілдерін қолдануға ұмтылысын көрсетеді.

Мұндай кең әрі нақты анықтама қалдықтардың барлық мүмкін түрлерін қамтуға және оларды реттеудегі құқықтық олқылықтарды болдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл қалдық иелерінің олардың кейінгі тағдырына жауапкершілігін айқындайды, бұл өз кезегінде экологиялық тұрғыдан саналы әрі жауапты мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал етеді. Анықтамаға жою және қалпына келтіру сияқты процестердің енгізілуі қоршаған ортаға келетін зиянды барынша азайтуға және қайталама ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған заманауи тәсілді көрсетеді.

Терминологияны халықаралық стандарттарға сәйкестендіру практикалық тұрғыдан да үлкен маңызға ие. Бұл басқа мемлекеттермен ынтымақтастықты жеңілдетеді, экологиялық жобаларға инвестициялар тартуға және қалдықтарды қайта өңдеудің жаңа технологияларын енгізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл экологиялық қауіпсіздік деңгейін арттыруға және халықтың өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Осылайша, Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіндегі қалдықтар ұғымының жаңартылған анықтамасы экологиялық мәселелерді шешудің заманауи, кешенді және халықаралық деңгейге бағытталған тәсілін көрсетеді. Ол қалдықтарды тиімді басқарудың берік құқықтық негізін қалыптастырып, тұрақты даму мен қоршаған ортаны қорғау жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Қалдықтарды тиімді басқару Қазақстан Республикасының экологиялық саясатының негізгі бағыттарының бірі. Бұл саладағы заманауи заңнама қалдықтармен жұмыс істеу процестерін реттеуге ғана емес, сонымен қатар оларды есепке алу, бақылау және қоршаған ортаға тигізетін теріс әсерін азайтудың кешенді жүйесін қалыптастыруға бағытталған.

2021 жылғы 6 тамыздағы Қазақстан Республикасы экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің №314 бұйрығы қалдықтардың шығу тегі мен құрамын ескере отырып олардың түрлерін айқындайды, сондай-ақ қажет болған жағдайда шекті көрсеткіштерді белгілейді. Бұл қалдықтарды жүйелеуге және олардың сипаттамасы мен қауіптілік дәрежесіне қарай нақты реттеуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, заңнамаға «қалдықтарды жинақтау» ұғымы енгізіліп, олардың өмірлік циклінің барлық кезеңдерін егжей-тегжейлі реттеуге ұмтылыс байқалады [3].

Кодексте белгіленген қалдықтарды жинақтау мерзімдері ерекше маңызға ие. Нақты уақыт шектеулері (пайда болған жерде — 6 ай, жинау орнында — 3 ай, жою немесе қалпына келтіру орнында — 6 ай) қоршаған ортаға кері әсер ету қаупін азайтуға мүмкіндік береді. Ал тау-кен және тау-кен өңдеу салалары үшін қалдықтардың көп мөлшерде болуына байланысты оларды жинақтау мерзімі 12 айға дейін белгіленген, бұл осы саланың ерекшеліктерін ескереді.

Нормативтік-құқықтық базаның едәуір дамуына қарамастан, қалдықтар туралы заңнаманы қолдану тәжірибесінде бірқатар мәселелер сақталуда. Олар нормалау, есептілік (мемлекеттік есепке алу), қызметті лицензиялау және экологиялық бақылау салаларына қатысты. Бұл өндіріс және тұтыну қалдықтарын басқару процесінде туындайтын қоғамдық қатынастардың күрделілігі мен көпқырлылығымен түсіндіріледі. Осыған байланысты мемлекеттік басқару шаралары мен мемлекеттік реттеу тетіктерін кешенді түрде қолдану қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасында қалдықтарды басқару әкімшілік-құқықтық механизм арқылы жүзеге асырылады, ол қалдықтардың пайда болу сәтінен бастап түпкілікті жойылуына дейінгі бүкіл өмірлік циклін қамтиды. Бұл процеске қалдықтарды пайда болған жерде жинақтау, жинау, тасымалдау, қалпына келтіру, жою, сондай-ақ қосалқы операциялар кіреді. Сонымен қатар, осы операцияларды бақылау және жабылған (пайдаланудан шығарылған) қалдықтарды жою объектілеріне қызмет көрсету қызметі де маңызды орын алады. Мұндай жүйелі тәсіл қалдықтармен жұмыс істеудің барлық кезеңдерінде бақылауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Осы саладағы басқару мен бақылаудың негізгі мақсаты қалдықтардың қоршаған ортаға теріс әсерін азайту. Бұл қалдықтардың барлық кезеңдерде қоршаған ортаның құрамдас бөліктеріне әсерін барынша төмендету, нормативтік-құқықтық актілер мен технологиялық регламенттер талаптарын сақтау, сондай-ақ қалдықтар мен олардың пайда болу көздерін түгіндеу арқылы жүзеге асырылады [4]. Соңғысы қалдықтар көлемін қысқарту және оларды қайта өңдеу деңгейін арттыру бойынша тиімді шараларды әзірлеу үшін аса маңызды.

Қалдықтарды басқару операцияларын жүзеге асыратын тұлғаларға ерекше жауапкершілік жүктеледі. Үй шаруашылықтарын қоспағанда, олар ұлттық стандарттарды сақтауға және белгіленген есептілікті ұсынуға міндетті. Бұл талаптарды сақтамау Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес заңдық жауапкершілікке әкеп соғады. Бұл қалдықтарды басқару саласында тәртіп пен ашықтықтың маңыздылығын көрсетеді.

Бүгінде Қазақстандағы қалдықтарды кәдеге жарату мәселесі тек табиғатты қорғау шеңберінен шығып, ұлттық қауіпсіздік пен әлеуметтік тұрақтылықтың өзекті мәселесіне айналды. Ресми деректер дабыл қағуда: мыңдаған заңсыз қоқыс үйінділері мен санитарлық талапқа сай келмейтін полигондардың 80%-дан астамы халық саулығына төнген нақты қауіп болып отыр. Осы дағдарыстан шығудың жалғыз жолы - әлемдік тәжірибеде өзін дәлелдеген «үш R» (Reduce, Reuse, Recycle — қысқарту, қайта пайдалану, қайта өңдеу) қағидатын толыққанды жүзеге асыру.

Соңғы жылдары қалдықтарды қайта өңдеу үлесінің 2%-дан 18,3%-ға дейін өсуі маңызды белес. Бұл 2016 жылы енгізілген заңнамалық реформалардың алғашқы жемісі. Дегенмен, 2030 жылға қарай межеленген 40%-дық көрсеткішке жету үшін жүйелі реформалар қажет. Бұл ретте келесі үш бағыт шешуші рөл атқарады:

1. Инфрақұрылымдық серпіліс. Еліміздің ұлан-ғайыр аумағы үшін небәрі үш ірі зауыттың жұмысы жеткіліксіз. Сондықтан мемлекет тарапынан қалдықтарды сұрыптаумен айналысатын шағын және орта бизнеске нақты жеңілдіктер мен қолдау қажет.

2. Сұрыптау мәдениетін қалыптастыру. Тұрғындар арасында «құрғақ» және «ылғалды» қоқысты бөлек жинауды әдетке айналдыру уақыт талабы. Алайда, халықтың экологиялық белсенділігін арттыру үшін сұрыпталған қоқыстың полигонға емес, тікелей зауытқа кететініне деген сенімді нығайту керек.

3. Қалдықсыз өмір сүру қағидаты. Бұл қағида қалдықсыз өмір сүру немесе «нулдік қалдық» философиясының негізін құрайды. Экологиялық кодекске сәйкес, біз тек қайта өңдеуге ғана емес, ең алдымен қалдықтардың түзілуін болдырмауға басымдық беруіміз тиіс. Бұл деген орау материалдарын шектеу мен саналы тұтыну мәдениетіне көшу деген сөз.

Қазақстан дамыған елдер ондаған жылдар бойы жүріп өткен күрделі жолдың бастауында тұр. Дайын заңнамалық база мен халықаралық тәжірибе бізге қателіктерді қайталамай, алға жылжуға мүмкіндік береді. 2050 жылға қарай қайта өңдеу көрсеткішін 50%-ға жеткізу тек статистикалық мақсат емес, 16 мың гектар құнарлы жерді болашақ ұрпақ үшін таза күйінде сақтап қалудың бірден-бір кепілі.

Қазақстанда қалдықтарды басқару жүйесін құқықтық тұрғыдан жетілдіру кешенді тәсілді қажет етеді. Заңнаманы жаңарту, бақылауды күшейту, жеке секторды тарту және халықты ақпараттандыру арқылы ғана экологиялық қауіпсіздік қамтамасыз етіліп, қалдықтардың қоршаған ортаға зияны азайтылуы мүмкін. Бұл шаралар тұрақты даму принциптерін жүзеге асыруға және келешек ұрпаққа таза табиғат қалдыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан республикасының конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (19.09 2022 ж. өзгертулер мен түзетулер)

2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 2021 жылғы 2 қаңтар (20.02 2026 ж. жаңартылған)

3. Стамкулова Г.А. Проблемные вопросы правового регулирования обращения с отходами в Республике Казахстан *Eurasian Scientific Journal of Law*. 2022;(1):47-53.
4. Пономарев М.В., Кичигин Н.В. Правовое регулирование обращения с отходами: состояние, проблемы и перспективы // *Экология производства*. 2012. № 10. С. 10–14.

УДК: 321

СТРУКТУРА СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Султанов С. А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада саяси зерттеулер аясында кеңестік саяси жүйе мен қоғамның құрылымы қарастырылады. Жүйелік тәсіл негізінде идеология мен партия мемлекет пен басқару жүйесінен жоғары тұрған Кеңес өкіметінің қалыптасуы мен жұмыс істеу тетіктері зерттеледі.

Summary: This article examines the structure of the Soviet political system and society in the context of political research. Based on a systematic approach, the mechanisms of formation and functioning of the Soviet government are studied, where ideology and the party stood above the state and the management system.

Способность общества реагировать на растущие потребности индивидов, адаптироваться к изменяющимся условиям своего функционирования обеспечивается, - политической системой. «Благодаря деятельности политических институтов и структур, а также выполнению людьми политических ролей управляющего и управляемого, политическая система оказывает целенаправленное воздействие на различные стороны жизни общества. Действие механизмов политической системы на социальные отношения основано на способности властным путём распределять ценности и ресурсы внутри общества, предписывать населению определённые стандарты и нормы поведения. В связи с этим политическая система включает в себя все существующие в обществе типы политических взаимодействий, то есть все взаимодействия властвующего и подвластного» [1]. Системный подход Д. Истона, позволил более чётко определить место политики в жизни общества и выявить механизмы социальных изменений в нём. С одной стороны, политика предстаёт как относительно самостоятельная сфера, основное назначение которой – распределение ресурсов и побуждение к принятию этого распределения в качестве обязательного для большинства общества. С другой стороны, политика есть часть более широкой целостности – общества. Она должна реагировать на импульсы, поступающие в систему, предотвращать конфликты.

С позиции марксизма «политическая система интерпретируется как элемент общественной надстройки, отражающий интересы социальных групп – субъектов политического процесса. Эти интересы реализуются при помощи политических структур через политический процесс, через принятие и осуществление политических решений» [2]. Попытка выхода за пределы марксизма расширяют возможности использования сравнения на основе учёта

исторического развития. Сравнение, проводимое без учёта исторического развития, подвергает опасности стать на путь недоучёта того, что мы называли различиями: сравнивать политические порядки без учёта специфики их исторического развития, а значит, без учёта присущей им мобильности, может вести к ошибочному выводу о том, что политика оказывается неизменной в своей сущности в различных обществах. И наоборот, учёт исторического фактора позволяет выявить разрывы, воздействие на развитие общества извне, и кризисы. Это означает, что политический порядок анализируется не с точки зрения его организации, а как выражение процесса его строительства.

Так, советская власть существовала и действовала лишь постольку, поскольку за кулисами Советов существовала и действовала система партийной власти, не имевшая ничего общего с Советами. Как пишет в своей знаменитой 14-ой томной работе «История Советской России», английский советолог Эдвард Кар: «Соединение партии с государством прямо вело к тому, что в каждый общегосударственный кризис вовлекалась и партия, и каждый призыв к укреплению единства и руководства страны превращался в призыв к партийному единству и верности вождю партии. Сомкнуть ряды... было для партии, как и для всего народа, естественной реакцией на опасность, угрожавшую стране. И нельзя было отделить Ленина – руководителя партии от Ленина – руководителя страны. Его сила основывалась на моральном авторитете, а не на внешней власти. Но это способствовало тому, что в партии, как и во всем государстве, сложилась традиция личного руководства, которую было трудно преодолеть» [3].

Еще до смерти Ленина была признана и провозглашена власть партии над всеми сторонами политики и над всеми сторонами системы управления. «На высшем уровне главная роль партии при окончательном определении политики была обеспечена верховной властью Политбюро. В деле административного управления комиссариаты подлежали контролю народного комиссариата Рабоче-крестьянской инспекции, а через него – контролю Центральной контрольной комиссии партии. На низшем уровне партийные «фракции», подчинявшиеся партийным указаниям и дисциплине, активно участвовали в работе любого официального или полуофициального органа, имевшего какое-либо значение» [3]. Более того, в таких организациях, как профсоюзы и кооперативы, основные промышленные предприятия, - партия осуществляла те же руководящие функции, что и в государстве. Как автономия, входивших с РСФСР (а позднее в СССР) республик и территорий, была ограничена их общей зависимостью от политических решений центральных органов вездесущей партии, так и независимость профсоюзов и кооперативов от государственных органов была ограничена таким же всеобщим подчинением воле партии. Время от времени менялась формулировка, с помощью которой была выражена эта сложная связь институтов и функций. «Нам нужен - писал Ленин - единый, сильный, мощный ЦК, который руководит всем...ЦК на то и ЦК, что он и для Советов и для профсоюзов, и для кооперативов, и для губисполкомов, и для всего рабочего класса есть ЦК. В этом и заключается его руководящая роль, в этом выражается диктатура партий» [4].

Теоретически советская система мыслилась Лениным и его соратниками как альтернатива «буржуазной» системе разделения властей, где Советы рассматривались в лице не только законодательной, но и исполнительной власти. «Уничтожение парламентаризма (как отделение законодательной работы от исполнительной) – писал Ленин – соединение законодательной и исполнительной государственной работы. Слияние управления с законодательством» [5]. В этом смысле воплощалась в жизнь концепция советской политической системы, ее дуализм. Тем не менее, как пишет Эдвард Карр: «... ленинская теория государства действительно отражала дихотомию марксистского учения, в котором сочетались в высшей степени реалистический сравнительный анализ исторического процесса и бескомпромиссно абсолютное видение конечной цели» [3].

Поэтому в отличие от Ленина, Сталин сохранял и поддерживал Советы, как символ социалистического выбора, легитимирующий действия партийного руководства, где партия и есть «основная направляющая сила в системе диктатуры пролетариата, призванная руководить всеми этими массовыми организациями» [6]. К тому же, проводившиеся выборы были фикцией: «социалистический характер демократии – писал Ленин – Советского... состоит ... в том, что всякие бюрократические формальности и ограничения выборов отпадают, массы сами определяют порядок и сроки выборов...» [5]. В действительности, осуществлялся подбор депутатов, различные квоты от рабочих, доярок и т.д. Это уже была манипулируемая система, идеологической базой которой был политический монизм.

Список использованной литературы

1. Мухаев Р.Т. Политология. – М.: ЮНИТА- ДАНА, 2009. С.163
2. Фарукшин М.Х. Политическая система общества// Социально –политические науки.- 2001. - №5. – С.60 – 65
3. Эдвард Карр. История советской России.// Соч.: в14т. – М., 1990. – Т.1.2- С.158
4. Ленин В.И. И.И. Скворцову - Степанову //Пол.Соб. Соч.: в55т. – М., 1982. - Т.47.- С.226-232.
5. Ленин В. И. Десять тезисов о советской власти// Соч.: в55т. – М., 1962. - Т.36. -679с. С.72
6. Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – М.: Политиздат, 1941.- С.120-122.

ОӘЖ 94(574.2):305.42

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ

Талман А.С.

Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

Резюме: В традиционном казахском обществе роль женщин была значимой как в семье, так и в общественной жизни. Женщины участвовали в воспитании детей, ведении хозяйства, а иногда и в решении общественно-политических вопросов. Исследование их социальной, культурной и правовой роли позволяет глубже понять социальную структуру и культурные ценности казахского народа.

Summary: In traditional Kazakh society, women played an important role both within the family and in public life. They were involved in child-rearing, household management, and sometimes in addressing socio-political issues. Studying their social, cultural, and legal roles provides a deeper understanding of the social structure and cultural values of the Kazakh people.

Қазақ халқының дәстүрлі қоғамында әйелдердің орны мен мәртебесі ерекше болды. Көшпелі өркениет жағдайында әйел тек отбасының ұйытқысы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және кейде саяси өмірдің маңызды қатысушысы ретінде көрінді. Қазіргі кезеңде гендерлік теңдік мәселелері кеңінен талқыланып жатқандықтан, дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің мәртебесін тарихи тұрғыдан зерттеу маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады. Бұл тақырып қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, мәдени құндылықтарын және тарихи тәжірибесін терең түсінуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдің рөлі отбасы мен қоғам өмірімен тығыз байланысты болды. Әйелдер бала тәрбиесімен айналысып қана қоймай, шаруашылықты жүргізуге, қоғамдық қатынастарға қатысуға және кейбір жағдайларда ел басқару ісіне де араласқан. Мысалы, тарихта ел ісіне ықпал еткен аналар мен әйелдер де кездеседі. Көшпелі өмір салты жағдайында әйелдердің еңбегі ерекше бағаланды. Олар үй шаруасын ұйымдастырумен қатар, мал шаруашылығына да белсенді қатысып, отбасының экономикалық жағдайын қамтамасыз етуге үлес қосты. Сонымен бірге әйелдер ұрпақ тәрбиесінде, ұлттық дәстүрлер мен салт-дәстүрлерді сақтауда маңызды рөл атқарды. Қазақ қоғамында анаға деген құрмет ерекше болған, сондықтан аналардың тәрбиелік ықпалы қоғамның рухани дамуына әсер етті. Тарихи деректерде қазақ әйелдерінің тек отбасы шеңберінде ғана емес, қоғамдық өмірде де белсенді болғаны байқалады. Кейбір әйелдер саяси және қоғамдық мәселелерге араласып, өз даналығы мен беделі арқылы халық арасында үлкен құрметке ие болған. Мысалы, ел тарихында белгілі тұлғалар ретінде Айғаным ханым, Домалақ ана сияқты әйелдер ерекше орын алады. Осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің әлеуметтік мәртебесі тек отбасы аясымен шектелмей, қоғамның мәдени, экономикалық және рухани өмірімен тығыз байланыста қалыптасты. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік мәртебесін тарихи тұрғыдан жан-жақты талдау, олардың отбасы, шаруашылық және қоғамдық өмірдегі рөлін анықтау. Сонымен қатар қазақ қоғамындағы әйелдердің құқықтық жағдайын, мәдени және рухани өмірдегі орнын зерттеп, тарихи деректер мен ғылыми еңбектер негізінде олардың қоғамдағы беделі мен маңызын көрсету [1].

Бұл зерттеу барысында дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік мәртебесінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтау негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Сонымен қатар қазақ қоғамындағы отбасы құрылымында әйелдердің атқарған рөлін зерттеу маңызды, өйткені әйелдер отбасының ұйытқысы ретінде тәрбие беру, шаруашылықты ұйымдастыру және ұрпақ сабақтастығын қамтамасыз ету сияқты жауапты міндеттерді атқарған. Сонымен бірге әйелдердің шаруашылық, мәдени және қоғамдық өмірге қатысу деңгейін талдау да зерттеудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазақ әйелдері мал шаруашылығына, тұрмыстық жұмыстарға белсенді қатысып қана қоймай,

ұлттық дәстүрлер мен мәдени құндылықтарды сақтауда ерекше рөл атқарған. Зерттеу барысында қазақтың дәстүрлі құқық жүйесіндегі әйелдердің құқықтары мен міндеттері де қарастырылады. Соның ішінде Жеті жарғы заңдарындағы әйелдерге қатысты нормаларды талдау арқылы олардың қоғамдағы құқықтық мәртебесін анықтау көзделеді. Сонымен қатар тарихи деректер мен ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, әйелдердің қоғамдағы беделі мен әлеуметтік маңызын бағалау да осы зерттеудің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Осылайша, зерттеу нысаны дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік мәртебесін жан-жақты қарастырып, олардың қоғам өміріндегі тарихи рөлі мен маңызын анықтауға бағытталған. Қазақстан тарихын зерттеген көптеген ғалымдар дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік орны мен рөлін жан-жақты талдаған. Белгілі тарихшы Манаш Қозыбаев өз еңбектерінде қазақ қоғамында әйелдердің мәртебесі жоғары болғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, көшпелі өмір салты әйелдердің қоғамдағы белсенділігін арттырған, өйткені олар тек отбасы мен бала тәрбиесімен ғана емес, мал шаруашылығы, шаруашылық істер және кейде қоғамдық мәселелерге де қатысқан. Сонымен қатар әйелдер қоғамның мәдени және рухани өмірінде маңызды рөл атқарып, дәстүр мен салт-дәстүрлердің сақталуына үлес қосқан. Этнограф-ғалым Шоқан Уәлиханов еңбектерінде қазақ әйелдерінің еркіндігі мен қоғамдағы белсенділігіне ерекше назар аударған. Ол қазақ әйелдерінің өз пікірін білдіруде, отбасы мен қоғамдық өмірде шешім қабылдауда басқа шығыс халықтарымен салыстырғанда анағұрлым еркін болғанын көрсетеді. Уәлихановтың зерттеулерінде әйелдердің тек үй шаруасымен шектелмей, қоғамдық мәселелерге араласуы олардың әлеуметтік беделін арттырғаны және қазақ қоғамының дамуында маңызды фактор болғаны айтылған. Осылайша, ғалымдардың пікірлері дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің рөлі мен мәртебесінің тек отбасы шеңберінде ғана шектелмегенін, олардың мәдени, экономикалық және қоғамдық өмірде де белсенді қатысқанын көрсетеді [2].

Тарихта қазақ қоғамында ерекше беделге ие болған әйелдер аз емес, олардың өмірі мен қызметі дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің рөлі мен мәртебесін айқын көрсетеді. Солардың бірі – Домалақ ана, ол даналығы, көрегендігі және шешендігі арқылы халық арасында үлкен құрметке ие болған тұлға. Домалақ ана елдің саяси және қоғамдық өміріне араласып, маңызды шешімдер қабылдауда әсер еткен. Оның даналығы мен кеңесі көптеген тарихи оқиғаларда шешуші рөл атқарған және ол өз дәуірінде әйелдердің тек отбасы шеңберінде ғана емес, қоғам өмірінде де белсенді рөл атқара алатынын көрсетті. Сондай-ақ, Айғаным ханым қазақ қоғамындағы саяси және қоғамдық өмірге араласып, ел басқару ісіне ықпал еткен тарихи тұлғалардың бірі ретінде белгілі. Ол өз беделі мен қабілеті арқылы кейбір шешуші мәселелерді шешуге қатысып, халық арасында беделге ие болды. Айғаным ханым сияқты әйелдердің қатысуы қоғамдағы гендерлік теңдікке қатысты дәстүрлі түсініктерді қайта қарауға мүмкіндік береді. Осы мысалдар дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің тек үй шаруасымен шектелмей, қоғамдық өмірге белсенді араласып, өз ықпалын тигізгенін дәлелдейді. Олар әйелдердің

әлеуметтік мәртебесі мен беделінің тек сөз жүзінде ғана емес, нақты тарихи тәжірибе арқылы бекітілгенін көрсетеді. Әйелдердің қоғамдағы рөлі тек үй шаруасымен шектелмей, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге, ұлттық дәстүрлер мен мәдени құндылықтарды сақтау мен ұрпаққа жеткізуге зор үлес қосты. Олар отбасы мен қоғам арасындағы байланысты нығайтып, әлеуметтік және рухани өмірдің үйлесімді дамуына ықпал етті. Осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдер тек жеке отбасының ғана емес, бүкіл қоғамның дамуына тікелей әсер ететін маңызды әлеуметтік күш ретінде қалыптасты [3].

Қазақ қоғамында әйелдердің тарихи рөлін толық түсіну және қазіргі гендерлік теңдікті нығайту үшін бірнеше шешу жолдары ұсынылады.

Біріншіден, қазақ тарихындағы әйелдердің рөлі туралы ғылыми зерттеулерді кеңейту қажет. Бұл бағытта тарихи деректерді, архивтік материалдарды және этнографиялық мәліметтерді жүйелі түрде зерттеп, ғылыми айналымға енгізу маңызды. Зерттеулер әйелдердің отбасы, шаруашылық және қоғамдық өмірдегі нақты үлесін айқындауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, білім беру жүйесінде гендерлік тарихты оқыту арқылы жастарға әйелдердің қоғамдағы тарихи рөлін түсіндіру маңызды. Бұл оқушылар мен студенттердің тарихи санасын қалыптастырып, гендерлік теңдікке деген түсінігін арттырады [4].

Үшіншіден, тарихи тұлғалардың өмірін зерттеу арқылы ұлттық құндылықтарды насихаттау ұсынылады. Домалақ ана, Айғаным ханым сияқты тарихи әйелдердің өмірі мен қызметі бүгінгі қоғамға үлгі болып, әйелдердің әлеуетін арттыруға ықпал етеді. Осылайша, ғылыми зерттеулер, білім беру және ұлттық тарихи тәжірибені насихаттау арқылы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлін қазіргі қоғамда тиімді қолдану мүмкіндігі туады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлін терең зерттеу үшін бірнеше тиімді ұсыныстарды іске асыру қажет.

Біріншіден, архивтік материалдарды жан-жақты зерттеу маңызды, себебі олар әйелдердің тарихи қызметі мен қоғамдағы орны туралы нақты деректер береді. Бұл зерттеулер тарихи фактілерді дәлелдеу мен әйелдердің рөлін ғылыми тұрғыдан бағалауға мүмкіндік туғызады [5].

Екіншіден, этнографиялық деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы әйелдердің тұрмыстық, мәдени және қоғамдық өмірдегі белсенділігін зерттеу мүмкін болады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып және ауызша тарих арқылы жинақталған ақпарат қазіргі ғылыми зерттеулерде қолданылып, тарихи тәжірибенің толық көрінісін береді.

Үшіншіден, қазақ әйелдерінің тарихи рөлі туралы арнайы ғылыми еңбектер жазу ұсынылады. Мұндай еңбектер әйелдердің қоғамдағы рөлін жүйелі түрде сипаттап, тарихи тәжірибені сақтау және насихаттау үшін негіз болады. Осы шараларды жүзеге асыру арқылы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің мәртебесін зерттеу сапасын арттыруға және қазіргі қоғамдағы гендерлік саясатқа ғылыми негіз қалыптастыруға болады [6].

Қорыта айтқанда, дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің әлеуметтік мәртебесі тек отбасы шеңберінде ғана маңызды болмаған, сонымен қатар

қоғамның мәдени, рухани және әлеуметтік дамуына айтарлықтай үлес қосқан. Әйелдер отбасының тірегі ретінде балаларды тәрбиелеумен қатар, шаруашылықты ұйымдастыру, ұлттық дәстүрлерді сақтау және қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз ету сияқты жауапты міндеттерді атқарған. Тарихи деректер мен ғалымдардың еңбектерінде әйелдердің рөлі айқын көрініс тауып, олардың қоғамдағы беделі мен ықпалы кеңінен көрсетілген. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлін зерттеу қазақ халқының әлеуметтік құрылымы, мәдениет пен салт-дәстүрін терең түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл зерттеу қазіргі қоғамдағы гендерлік теңдік, әйелдердің әлеуетін арттыру және ұлттық құндылықтарды насихаттау мәселелерінде де маңызды ғылыми негіз болып табылады. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді кеңейту ұлттық тарих ғылымының дамуына, әйелдердің тарихи рөлін қоғамға дұрыс жеткізуге және мәдени мұраларды сақтауға үлкен үлес қосатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Манаш Қозыбаев. *Қазақстан тарихы туралы зерттеулер*. Алматы: "Ғылым" баспасы, 2005. – 312 бет.
2. Шоқан Уәлиханов. *Таңдамалы шығармалар*. Алматы: "Мектеп" баспасы, 1990. – 278 бет.
3. Қазақ қоғамындағы әйелдердің тарихи рөлі туралы ғылыми зерттеулер // *Қазақстан тарихы журналы*, 2018, №3, беттер 45–59.
4. Әйелдердің дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәртебесі // *Қазақ этнографиясы журналы*, 2020, №2, беттер 22–36.
5. Жеті жарғы. Алматы: "Жалын" баспасы, 2003. – 176 бет.
6. Қазақстан тарихына арналған ғылыми порталдар мен электронды кітапханалар: www.history.kz
7. Қазақ тарихы мен этнографиясы бойынша электронды деректер базасы: www.e-history.kz

ОӘЖ 340.15(574)

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Талман А.С.

Шымкент қаласы, Мирас университеті

Резюме: В данной статье рассматриваются особенности формирования и развития традиционной правовой культуры казахского народа. Анализируется роль обычного права, института биев и свода законов «Жеты Жаргы» в регулировании общественных отношений. Отмечается значение традиционных правовых норм в поддержании общественного порядка, справедливости и согласия в казахском обществе. Также раскрывается влияние исторических правовых традиций на формирование современной правовой системы Казахстана.

Summary: This article examines the formation and development of the traditional legal culture of the Kazakh people. The role of customary law, the institution of biys, and the legal code "Zheti Zhargy" in regulating social relations is analyzed. The article also highlights the importance of traditional legal norms in maintaining justice, social harmony, and public order. In addition, the influence of historical legal traditions on the modern legal system of Kazakhstan is discussed.

Қазақ халқының дәстүрлі құқықтық мәдениеті – халықтың тарихи даму жолында қалыптасқан құқықтық нормалар мен әлеуметтік реттеу жүйесінің ерекше түрі болып табылады. Бұл құқықтық мәдениет қазақ қоғамының өмір салтымен, дүниетанымымен және әлеуметтік құрылымымен тығыз байланысты қалыптасты. Көшпелі өркениет жағдайында пайда болған құқықтық жүйе қоғамдағы тәртіпті сақтауға, адамдар арасындағы қатынастарды реттеуге және әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталды. Қазақ қоғамында құқықтық нормалардың негізгі қайнар көзі әдет-ғұрып құқығы болды. Әдет-ғұрып құқығы – халықтың күнделікті өмір тәжірибесінен туындаған және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған құқықтық ережелердің жиынтығы болып саналады. Бұл нормалар жазбаша түрде бекітілмегенімен, халық арасында міндетті түрде орындалатын заң ретінде қабылданды. Әдет-ғұрып құқығы қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастарды реттеп қана қоймай, халықтың рухани мәдениеті мен дүниетанымының ажырамас бөлігі ретінде қалыптасты [1].

Қазақтардың дәстүрлі құқықтық мәдениеті қоғамдық келісім мен өзара жауапкершілік қағидаларына негізделді. Әрбір адам өз руының және қауымының мүшесі ретінде белгілі бір міндеттерді орындауға тиіс болды. Қоғамдағы тәртіпті сақтау тек жазалау арқылы емес, көбінесе моральдық бақылау мен қоғамдық пікір арқылы жүзеге асырылды. Ұят, ар-намыс, абырой, намыс сияқты ұғымдар құқықтық мәдениеттің маңызды элементтері болып саналды. Егер адам қоғам алдында абыройынан айырылса, бұл оның әлеуметтік мәртебесіне үлкен әсер ететін. Сондықтан қазақ қоғамында құқықтық нормаларды сақтау тек заңдық міндет қана емес, сонымен бірге моральдық борыш ретінде қарастырылды [2].

Дәстүрлі құқықтық мәдениеттің қалыптасуында билер институтының орны ерекше болды. Би – халық арасынан шыққан, шешендігімен, әділдігімен және даналығымен танылған тұлға. Билер сот қызметін атқарып қана қоймай, қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға ықпал етті. Олар даулы мәселелерді шешуде әдет-ғұрып құқығына сүйеніп, тараптардың мүдделерін ескере отырып әділ шешім қабылдады. Билер сотының басты ерекшелігі – оның ашықтығы мен жариялылығы болды. Даулар көпшілік алдында қаралып, қабылданған шешім халық тарапынан қолдау тапқан жағдайда ғана күшіне енді. Мұндай құқықтық тәжірибе қоғамдағы сенім мен әділеттілік қағидаларын нығайтуға мүмкіндік берді [3].

Қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениеттің маңызды элементтерінің бірі – XVII ғасырдың соңында қалыптасқан «Жеті жарғы» заңдар жинағы болып табылады. Бұл заңдар жүйесі қазақ қоғамындағы негізгі құқықтық нормаларды жүйелеп, мемлекетті басқару, әскери міндет, қылмыс пен жаза, жер мәселесі, отбасы және неке қатынастары сияқты маңызды қоғамдық қатынастарды реттеді. «Жеті жарғы» заңдары қоғамдағы тәртіп пен әділеттілікті сақтауға бағытталды. Бұл заңдар жинағы қазақ халқының құқықтық ой-санасының жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді және ұлттық құқықтық мәдениеттің маңызды тарихи ескерткіші болып табылады [4].

Қазақ қоғамында жер мәселесі ерекше маңызға ие болды. Көшпелі шаруашылық жағдайында жер қауымдық меншік ретінде қарастырылып, оны

пайдалану тәртібі ру-тайпалық дәстүрлер арқылы реттелді. Жер дауы қазақ қоғамындағы ең күрделі мәселелердің бірі болды. Мұндай дауларды шешуде тәжірибелі билер мен ақсақалдардың беделі жоғары болды. Олар жерді әділ бөлу және қоғамдағы келісімді сақтау мақсатында шешім қабылдады. Сонымен қатар мал-мүлікке байланысты даулар да жиі кездесіп отырды. Мұндай жағдайларда айып төлеу, құн төлеу немесе бітімге келу сияқты құқықтық шаралар қолданылды.

Отбасы қатынастары да дәстүрлі құқықтық мәдениеттің маңызды бөлігі болды. Қазақ қоғамында отбасы институты ерекше құрметтеліп, оның ішкі тәртібі әдет-ғұрып нормалары арқылы реттелді. Үлкенге құрмет көрсету, ата-ананы сыйлау, туыстық байланыстарды сақтау – құқықтық мәдениеттің негізгі қағидаларының бірі болды. Сонымен қатар неке және отбасы қатынастары да белгілі бір құқықтық ережелер арқылы реттелді. Отбасылық даулар көбінесе билер сотында қаралып, қоғамның моральдық және құқықтық нормалары негізінде шешілді.

Қазақтардың дәстүрлі құқықтық мәдениеті қоғамдағы теңдік пен еркіндік қағидаларын да қамтыды. Қоғам мүшелері өз құқықтары мен міндеттерін жақсы түсініп, қоғамдық тәртіпті сақтауға жауапкершілікпен қарады. Әдет-ғұрып құқығының басты ерекшелігі – оның икемділігі мен өмірге бейімділігі болды. Бұл құқықтық жүйе уақыт талабына сәйкес өзгеріп, қоғамның қажеттіліктеріне бейімделіп отырды. Сонымен қатар дәстүрлі құқықтық мәдениет қазақ халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Қазіргі кезеңде қазақтардың дәстүрлі құқықтық мәдениетін зерттеу ұлттық құқықтық жүйені түсінуде маңызды мәнге ие. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында ұлттық құқықтық дәстүрлерді зерттеу және оларды қазіргі құқықтық жүйемен үйлестіру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ халқының құқықтық мәдениеті әділдік, келісім, жауапкершілік және адамгершілік сияқты құндылықтарға негізделген. Сондықтан дәстүрлі құқықтық мәдениетті ғылыми тұрғыдан зерттеу ұлттық құқық тарихын терең түсінуге және құқықтық сананы қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сартаев С.С. Қазақстан мемлекеті мен құқығының тарихы. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 256 б.
2. Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Қазақтың әдет-ғұрып құқығы. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 312 б.
3. Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Жеті жарғы, 2008. – 224 б.
4. Қозыбаев М. Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2010. – 384 б.

ИНТЕНЦИОНАЛДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Танатарова М.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Бекен Н.Б., Бұрхан Е.Ж.

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается понятие интенциональности и его интерпретация в контексте искусственного интеллекта. Интенциональность анализируется как основное свойство сознания, при этом сопоставляются её классические трактовки в философии (Ф. Brentano, Э. Гуссерль) и современные подходы аналитической философии (Дж. Сёрль, Д. Деннет). Автор философски оценивает возможность наличия у систем искусственного интеллекта «подлинной» интенциональности. В ходе исследования выявляется различие между символической обработкой и семантическим пониманием, а также демонстрируются ограничения искусственного интеллекта на основе аргумента «китайской комнаты». В результате делается вывод о том, что интенциональность искусственного интеллекта носит преимущественно функциональный характер и не полностью соответствует интенциональности человеческого сознания.

Summary: This article examines the concept of intentionality and its interpretation in the context of artificial intelligence. Intentionality is analyzed as a fundamental property of consciousness, with a comparison between its classical interpretations in philosophy (F. Brentano, E. Husserl) and contemporary approaches in analytic philosophy (J. Searle, D. Dennett). The author philosophically evaluates the possibility of artificial intelligence systems possessing “genuine” intentionality. The study highlights the distinction between symbolic processing and semantic understanding, and demonstrates the limitations of artificial intelligence based on the “Chinese Room” argument. It concludes that the intentionality of artificial intelligence is predominantly functional in nature and does not fully correspond to the intentionality of human consciousness.

Интенционалдылық — сананың «бір нәрсеге бағытталуы» ретінде философияда негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Бұл терминді алғаш жүйелі түрде Франц Brentano енгізіп, оны психикалық құбылыстардың басты белгісі ретінде қарастырған. Кейін Эдмунд Гуссерль интенционалдылықты сананың құрылымдық қасиеті ретінде тереңдетіп зерттеді [1].

Қазіргі таңда бұл мәселе жасанды интеллекттің дамуымен жаңа мәнге ие болып отыр. Себебі, басты сұрақтардың бірі — машина шын мәнінде «мағынаны түсіне ала ма», әлде тек символдарды өңдей ме?

Интенционалдылық сана мен объект арасындағы қатынасты білдіреді. Brentano бойынша, барлық психикалық актілер белгілі бір объектіге бағытталған. Гуссерль бұл идеяны дамытып, сананың әрбір актісі нозма (мазмұн) мен нозис (акт) арқылы жүзеге асатынын көрсетті.

Бұл тұрғыда интенционалдылық — тек бағытталу ғана емес, сонымен қатар мағына құру процесі.

Осы түсінік интенционалдылықтың тек пассивті қабылдау емес, белсенді конституциялау процесі екенін көрсетеді. Яғни сана объектіні жай ғана бейнелемейді, оны белгілі бір мағынада «қалыптастырады». Бұл тұрғыда Гуссерльдің феноменологиясы шындықтың санадан тәуелсіз бар екенін жоққа

шығармайды, бірақ оған қол жеткізу әрдайым сананың интенционалдық құрылымдары арқылы жүзеге асатынын алға тартады.

Интенционалдылықтың мұндай интерпретациясы субъект пен объект арасындағы классикалық бөліністі қайта қарастыруға алып келеді. Субъект енді тек бақылаушы емес, ол — мағына тудырушы. Ал объект — тек сыртқы шындық емес, ол сананың тәжірибесінде белгілі бір мағынаға ие болатын феномен ретінде көрінеді [2].

Осыдан келіп, интенционалдылық мәселесі тіл, мағына және интерпретация проблемаларымен тығыз байланысады. Әсіресе, бұл бағыт герменевтикада және аналитикалық философияда жалғасын тапты. Мағына енді тек объектіде «берілген» нәрсе емес, ол субъектінің қатысуымен ашылатын динамикалық құрылым ретінде түсіндіріледі.

Бұл тұжырым жасанды интеллект мәселесіне келгенде ерекше маңызға ие болады. Егер интенционалдылық мағына құрумен байланысты болса, онда сұрақ туындайды: машина шын мәнінде мағына қалыптастыра ала ма, әлде ол тек алдын ала берілген символдарды өңдеумен шектеле ме? Осы мәселе қазіргі философиядағы ең өзекті пікірталастардың біріне айналып отыр.

Қазіргі философияда интенционалдылық мәселесі тіл, сана және жасанды интеллект контекстінде қарастырылады. Джон Сёрль интенционалдылықты тек биологиялық санамен байланыстырып, машиналарда «нақты» (original) интенционалдылық болмайды деп есептейді. Оның әйгілі «қытай бөлмесі» аргументі жасанды интеллекттің тек синтаксистік деңгейде жұмыс істейтінін көрсетеді [3].

Ал Дэниел Деннет керісінше, интенционалдылықты функционалдық тұрғыдан түсіндіреді. Ол «интенционалдық ұстаным» (intentional stance) арқылы кез келген жүйеге (соның ішінде AI-ға) мағына жүктеуге болады деп есептейді.

Бұл екі позиция арасындағы айырмашылық интенционалдылықтың табиғаты туралы терең философиялық дауды көрсетеді. Сёрль үшін интенционалдылық — тек саналы, биологиялық жүйелерге тән ішкі қасиет, сондықтан ол «түпнұсқалық» (original) сипатқа ие. Ал машиналардағы кез келген «мағына» сырттан берілген, яғни туынды (derived) болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект ешқашан шынайы түсінуге жете алмайды.

Деннеттің көзқарасы бұл мәселені прагматикалық деңгейге ауыстырады. Оның пікірінше, егер жүйенің мінез-құлқын интенционалдық терминдер арқылы тиімді түсіндіруге болса, онда оны интенционалдық агент ретінде қарастыруға болады. Яғни, интенционалдылық — жүйенің ішкі табиғатынан гөрі, оны сипаттау тәсіліне байланысты.

Осы пікірталас аналитикалық философияда тағы бір маңызды сұрақты туындатады: интенционалдылық онтологиялық шындық па, әлде эпистемологиялық құрал ма? Егер ол онтологиялық болса, онда тек адам санасына тән ерекше қасиет ретінде қарастырылады. Ал егер эпистемологиялық немесе методологиялық ұстаным болса, онда оны жасанды жүйелерге де қолдануға болады [4].

Сонымен қатар, қазіргі аналитикалық философияда тілдің рөлі ерекше атап өтіледі. Мағына мен интенционалдылық тілдік құрылымдар арқылы көрінеді, сондықтан кейбір зерттеушілер жасанды интеллекттің тілдік қабілеттерін интенционалдылықтың белгілі бір формасы ретінде қарастыруға бейім. Алайда бұл көзқарас та біржақты емес, өйткені тілдік имитация мен шынайы түсіну арасындағы айырмашылық әлі де ашық мәселе болып қалып отыр.

Осылайша, аналитикалық философиядағы интенционалдылық мәселесі жасанды интеллекттің мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтауда шешуші рөл атқарады және сана табиғатын түсінудің негізгі кілттерінің бірі болып қала береді.

Жасанды интеллект жүйелері үлкен көлемдегі деректерді өңдеп, күрделі тапсырмаларды орындай алады. Алайда, олардың әрекеті көбіне алгоритмдер мен статистикалық үлгілерге негізделген.

Бұл жерде негізгі мәселе:

- AI мағынаны түсіне ме, әлде тек өңдей ме?
- Интенционалдылық ішкі қасиет пе, әлде сыртқы интерпретация ма?

Көптеген зерттеулер AI-дың «туынды» (derived) интенционалдылыққа ие екенін көрсетеді, яғни оның мағынасы адам тарапынан беріледі.

Бұл тұжырым жасанды интеллекттің танымдық мәртебесін қайта қарастыруды талап етеді. Егер AI тек туынды интенционалдылыққа ие болса, онда оның «түсінуі» автономды емес, ол әрдайым адам енгізген мақсаттар, модельдер және деректер шеңберінде шектеледі. Яғни, машина әрекеті мағыналы болып көрінгенімен, бұл мағына оның өзінен емес, оны жобалаған және қолданған адамнан бастау алады.

Сонымен қатар, қазіргі нейрожелілік модельдер (deep learning) күрделі үлгілерді анықтап, тілдік және визуалды контентті жоғары деңгейде өңдей алады. Бұл кейбір зерттеушілерді AI-да интенционалдылықтың жаңа формасы пайда болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Алайда бұл жерде маңызды айырмашылық сақталады: AI корреляцияны анықтайды, бірақ мағынаны түсіну деңгейіне жете алмайды деген пікір кең таралған.

Бұл мәселе «семантика мен синтаксис» айырмашылығына келіп тіреледі. Жасанды интеллект синтаксистік ережелер бойынша символдарды өңдейді, бірақ олардың семантикалық мазмұнын ішкі тәжірибе арқылы сезінбейді. Осы тұрғыдан алғанда, интенционалдылық тек ақпаратты өңдеу емес, ол — тәжірибе, сана және мағынамен байланысты күрделі феномен [5].

Дегенмен, кейбір заманауи бағыттар (мысалы, embodied AI) интенционалдылықты тек ішкі когнитивтік процесс ретінде емес, орта мен әрекет арқылы қалыптасатын құбылыс ретінде қарастырады. Егер интенционалдылық денелік тәжірибемен және ортадағы өзара әрекетпен байланысты болса, онда болашақта жасанды жүйелердің де интенционалдылыққа жақындау мүмкіндігі туралы мәселе ашық күйінде қалады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект пен интенционалдылық мәселесі — тек технологиялық емес, терең философиялық проблема. Ол сананың

табиғаты, мағына, түсіну және ақиқат туралы дәстүрлі ұғымдарды қайта қарастыруға итермелейді.

Интенционалдылық мәселесі жасанды интеллект философиясының өзегінде тұр. Классикалық және заманауи көзқарастарды талдау көрсеткендей, жасанды интеллекттің интенционалдылығы адам санасындағыдай түпкілікті емес, көбіне функционалдық және туынды сипатқа ие.

Сондықтан, жасанды интеллект қаншалықты дамыса да, оның «түсіну» қабілеті философиялық тұрғыдан әлі де даулы мәселе болып қала береді. Бұл өз кезегінде сананың табиғаты мен ақиқат мәселесін қайта қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Франц Брентано. Психология с эмпирической точки зрения. — М.: Академический проект, 2000.
2. Эдмунд Гуссерль. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. — М.: Дом интеллектуальной книги, 1999.
3. Джон Сёрль. Сознание, мозг и наука. — М.: Канон+, 2003.
4. Дэниел Деннет. Сознание объяснённое. — М.: Идея-Пресс, 2004.
5. Хилари Патнэм. Разум, истина и история. — М.: Праксис, 2002.

ӘОЖ 165.0:004

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АҚІҚАТ: АҚПАРАТТЫҚ МАНИПУЛЯЦИЯ ЖӘНЕ EPISTEMIC CRISIS

Танатарова М.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Бекен Н.Б., Бұрхан Е.Ж.

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается проблема истины в условиях цифровой эпохи. Анализируется, как трансформация информационного пространства, влияние социальных сетей и распространение алгоритмических фильтров способствуют возникновению epistemic crisis. Автор исследует формы информационной манипуляции и их влияние на научное знание и общественное сознание. Кроме того, современные интерпретации истины анализируются в сравнительном ключе с позиций научного реализма и социального конструктивизма. В результате исследования выявляется усложнение понятия истины в цифровом обществе и углубление кризиса доверия.

Summary: This article examines the problem of truth in the context of the digital age. It analyzes how the transformation of the information space, the influence of social media, and the spread of algorithmic filters contribute to the emergence of an epistemic crisis. The author explores the forms of informational manipulation and their impact on scientific knowledge and public consciousness. In addition, contemporary interpretations of truth are comparatively analyzed from the perspectives of scientific realism and social constructivism. The study reveals the increasing complexity of the concept of truth in digital society and the deepening crisis of trust.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы ақпаратты өндіру мен тарату механизмдерін түбегейлі өзгертті. Интернет пен әлеуметтік желілер ақпаратқа қолжетімділікті арттырғанымен, сонымен қатар жалған ақпарат, фейк жаңалықтар және манипуляциялық контенттің көбеюіне алып келді. Бұл жағдай *epistemic crisis* — яғни білім мен ақиқатқа деген сенім дағдарысын қалыптастырады [1].

Қазіргі философияда бұл мәселе тек теориялық емес, әлеуметтік және саяси маңызға ие.

Epistemic crisis — бұл қоғамда сенімді білім көздерінің әлсіреуі және ақиқат пен жалғанның арасындағы шекараның бұзылуы. Бұл құбылыс постақиқат дәуірімен тығыз байланысты.

Негізгі белгілері:

- ғылыми авторитеттің төмендеуі
- субъективті пікірдің күшеюі
- ақпараттың фрагментациясы

Бұл үрдістердің тереңдеуі қазіргі қоғамда танымдық тұрақсыздықтың жаңа формаларын қалыптастырады. *Epistemic crisis* жағдайында білімнің легитимділігі тек ғылыми дәлелдермен емес, әлеуметтік қабылдау, эмоциялық әсер және медиалық ықпал арқылы анықтала бастайды. Соның нәтижесінде «ақиқат» ұғымы универсалды сипатынан айырылып, әртүрлі әлеуметтік топтардың интерпретациясына тәуелді болады.

Сонымен қатар, ақпараттың шамадан тыс көптігі (*information overload*) индивидтің сыни ойлау қабілетіне қысым жасап, сенімді дерек пен манипуляциялық контентті ажыратуды қиындатады. Бұл жағдай когнитивтік қысқартуларға (*cognitive shortcuts*) жүгінуді күшейтіп, адамдарды дайын пікірлер мен стереотиптерді қабылдауға итермелейді [2].

Epistemic crisis-тің тағы бір маңызды көрінісі — білімнің поляризациясы. Әлеуметтік желілердегі алгоритмдер пайдаланушыларға тек өз көзқарастарына сәйкес келетін ақпаратты ұсынып, «*echo chamber*» эффектісін қалыптастырады. Нәтижесінде қоғам ішінде ортақ ақиқат кеңістігі ыдырап, әртүрлі «ақиқат режимдері» пайда болады.

Осы тұрғыда *epistemic crisis* тек ақпараттық мәселе ғана емес, ол — әлеуметтік сенім, ғылыми рационалдылық және коммуникация мәдениетінің дағдарысы. Сондықтан бұл құбылысты еңсеру үшін тек технологиялық емес, сонымен қатар философиялық және білім беру деңгейінде кешенді тәсілдер қажет.

Бұл жағдайдан шығу жолдарын іздеу қазіргі философия мен әлеуметтік ғылымдардың маңызды міндетіне айналып отыр. Ең алдымен, эпистемикалық жауапкершілік (*epistemic responsibility*) ұғымын күшейту қажет. Яғни әрбір индивид ақпаратты қабылдау мен таратуда оның шынайылығына сыни тұрғыдан қарауға міндетті. Бұл тек жеке деңгейдегі емес, сонымен қатар институционалдық деңгейдегі жауапкершілікті де қамтиды.

Екіншіден, білім беру жүйесінде сыни ойлау дағдыларын дамыту ерекше маңызға ие. Цифрлық сауаттылық, медиамәдениет және ақпаратты тексеру

әдістері қазіргі білім берудің негізгі компоненттеріне айналуы тиіс. Бұл epistemic crisis-тің салдарын азайтудың ең тиімді жолдарының бірі.

Үшіншіден, ғылыми қауымдастықтың рөлі қайта қарастырылуы қажет. Ғылым тек білім өндіруші ғана емес, сонымен қатар қоғаммен ашық диалог жүргізетін институт ретінде әрекет етуі тиіс. Ғылыми коммуникацияның қолжетімді әрі түсінікті болуы қоғамдағы сенімді қалпына келтіруге ықпал етеді.

Сонымен қатар, цифрлық платформалардың жауапкершілігі де маңызды. Алгоритмдердің ашықтығы мен әділеттілігі, жалған ақпаратты шектеу механизмдері epistemic кеңістіктің тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс [3].

Цифрлық ортада манипуляция бірнеше формада көрінеді:

- фейк жаңалықтар (fake news)
- deepfake технологиялары
- алгоритмдік фильтрлер (filter bubbles)
- таргеттелген ақпараттық ықпал

Бұл механизмдер адамның танымдық қабілеттеріне әсер етіп, шынайы білімнің бұрмалануына әкеледі.

Аталған механизмдердің ықпалы тек ақпаратты қабылдау деңгейінде ғана емес, сонымен қатар адамның дүниетанымы мен құндылықтық бағдарларына да әсер етеді. Манипуляциялық контент эмоцияға негізделген реакцияларды күшейтіп, рационалды талдауды әлсіретеді. Нәтижесінде индивид ақпаратты тексермей қабылдауға бейім болады.

Фейк жаңалықтар көбіне сенсациялық сипатта ұсынылып, аудиторияның назарын тез аударуға бағытталады. Ал deepfake технологиялары визуалды және аудиалды дәлелдердің сенімділігіне күмән келтіріп, «көрдім — демек шын» деген классикалық эпистемологиялық қағиданы әлсіретеді. Бұл өз кезегінде дәлел ұғымының өзін проблематизациялайды.

Алгоритмдік фильтрлер мен таргеттелген ықпал адамның ақпараттық кеңістігін жекелендіріп, альтернативті көзқарастарға қолжетімділікті шектейді. Соның салдарынан индивид тек өз сенімін растайтын ақпаратпен қоршалып, сыни ойлау қабілеті біртіндеп төмендейді.

Бұдан бөлек, манипуляцияның жасырын сипаты ерекше қауіп тудырады. Көп жағдайда пайдаланушы ақпараттың әдейі бұрмаланғанын аңғармайды, өйткені ол сенімді дерек көздеріне ұқсас форматта ұсынылады. Бұл epistemic сенімнің бұзылуына әкеліп, адамдардың жалпы ақпараттық ортаға деген күдігін арттырады.

Осылайша, цифрлық ортадағы манипуляция тек жеке адамның танымына ғана емес, бүкіл қоғамдағы білімнің құрылымына әсер ететін жүйелі құбылысқа айналады [4].

Ғылыми реализм ақиқатты объективті шындық ретінде қарастырса, әлеуметтік конструктивизм оны әлеуметтік практика нәтижесі ретінде түсіндіреді.

Әлеуметтік конструктивизм тұрғысынан алғанда, цифрлық кеңістік білімнің әлеуметтік тұрғыда құрылуын бұрынғыдан да айқын көрсетеді.

Ақпараттың мағынасы оны тұтынушы қауымдастықтың интерпретациясына тәуелді болып, ақиқаттың плюрализациясына алып келеді. Бұл жағдайда әртүрлі дискурстар бір-бірімен бәсекеге түсіп, «бірегей ақиқат» идеясы әлсірейді.

Сонымен қатар, цифрлық дәуірде «эпистемикалық делдалдар» (epistemic mediators) рөлі күшейеді. Бұған іздеу жүйелері, әлеуметтік желілер, жасанды интеллект алгоритмдері жатады. Олар ақпаратты іріктеп, құрылымдап, пайдаланушыға белгілі бір формада ұсынады. Нәтижесінде, білім тікелей шындықпен емес, осы делдалдар арқылы қалыптасқан нұсқасымен қабылданады.

Бұл үрдіс классикалық эпистемологиядағы субъект пен объект арасындағы тікелей қатынасты күрделендіріп, танымның жаңа моделін қалыптастырады. Енді таным — бұл тек субъектінің объектіні бейнелеуі емес, сонымен қатар технологиялық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекетінің нәтижесі.

Осыған байланысты қазіргі философия алдында маңызды міндет туындайды: ақиқаттың объективті негіздерін сақтай отырып, оның әлеуметтік және технологиялық шарттылығын ескеретін жаңа интегративті эпистемологиялық модель ұсыну.

Мұндай интегративті модель шеңберінде ақиқат бір мезгілде әрі объективті, әрі шартты феномен ретінде қарастырылады. Яғни, шындық адамның санасынан тәуелсіз өмір сүреді, бірақ оған қол жеткізу әрқашан тарихи, әлеуметтік және технологиялық контекст арқылы жүзеге асады. Бұл көзқарас ғылыми реализмнің онтологиялық міндеттемелерін сақтай отырып, әлеуметтік конструктивизмнің эпистемологиялық шектеулерін мойындайды.

Сонымен қатар, цифрлық дәуірде эпистемикалық сенім (epistemic trust) мәселесі ерекше өзектілікке ие болады. Егер классикалық ғылымда сенім ғылыми әдіске, дәлелге және рационалдылыққа негізделсе, қазіргі жағдайда бұл сенім медиалық құрылымдар мен цифрлық инфрақұрылымдарға да тәуелді. Яғни, біз тек ғылымға ғана емес, ақпаратты жеткізуші жүйелерге де сенуге мәжбүрміз.

Осыдан келіп «делдалданған ақиқат» (mediated truth) ұғымын енгізуге болады. Бұл — ақиқаттың тікелей емес, әртүрлі фильтрлер мен алгоритмдер арқылы өңделген күйде қабылдануы. Мұндай жағдайда ақиқаттың бұрмалану қаупі артып, таным процесі тұрақсыз сипатқа ие болады.

Тағы бір маңызды аспект — эпистемикалық теңсіздік (epistemic inequality). Цифрлық ресурстарға, сапалы ақпаратқа және білімге қолжетімділік әртүрлі әлеуметтік топтар арасында бірдей емес. Бұл өз кезегінде қоғамдағы білім сапасының жіктелуіне және ақиқатқа қол жеткізудегі асимметрияға әкеледі.

Қорытындылай келе, цифрлық дәуір классикалық эпистемологияның негіздерін түбегейлі қайта қарастыру қажеттігін көрсетеді. Ақиқат енді статикалық және бірімәнді категория емес, ол — динамикалық, көпқабатты және контекстке тәуелді құбылыс. Сондықтан қазіргі философияның басты міндеті — осы күрделілікті ескере отырып, сенімді білімнің жаңа критерийлерін қалыптастыру және танымның тұрақты негіздерін қайта құру.

Цифрлық дәуір ақиқат ұғымын күрделендіріп, epistemic crisis жағдайын қалыптастырды. Ақпараттық манипуляция жаңа қауіп ретінде ғылыми білімнің сенімділігіне әсер етуде [5].

Бұл жағдайда философияның міндеті — ақиқаттың жаңа концепцияларын әзірлеу және танымның сенімді негіздерін қайта қарастыру.

Сонымен қатар, философия тек теориялық рефлексиямен шектелмей, практикалық-бағдарлы ұсыныстар ұсынуы тиіс. Ең алдымен, ақиқаттың жаңа концепциялары интердисциплинарлық сипатқа ие болуы қажет, яғни философия, когнитивтік ғылым, ақпараттық технологиялар және әлеуметтану тоғысында қалыптасуы тиіс. Бұл таным процесінің күрделілігін толық ескеруге мүмкіндік береді.

Екіншіден, эпистемикалық нормалар мен критерийлерді жаңарту маңызды. Классикалық ғылыми әдіс жеткілікті болғанымен, цифрлық ортада ақпараттың сенімділігін бағалау үшін қосымша өлшемдер қажет: дереккөздің транспаренттілігі, алгоритмдік бейтараптық, ақпараттың верификациялану мүмкіндігі. Бұл жаңа стандарттар ғылыми білім мен күнделікті ақпарат ағыны арасындағы шекараны нақтылауға көмектеседі.

Үшіншіден, философия цифрлық этикамен тығыз байланыста дамуы тиіс. Ақпараттық манипуляция, деректерді пайдалану және алгоритмдік басқару мәселелері тек техникалық емес, сонымен қатар этикалық сипатқа ие. Сондықтан ақиқат мәселесін шешу — жауапкершілік, әділеттілік және ашықтық қағидаларын қайта қарастыруды талап етеді.

Сонымен бірге, қоғамдық коммуникация мәдениетін жаңғырту да маңызды. Рационалды дискурс, дәлелге негізделген пікір алмасу және ғылыми аргументацияны насихаттау epistemic дағдарысты әлсіретудің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Бұл тұрғыда Юрген Хабермас ұсынған коммуникативтік рационалдылық идеясы өзектілігін сақтайды.

Ақырында, қазіргі философияның басты міндеті — цифрлық дәуір жағдайында ақиқат пен сенімнің жаңа теңгерімін табу. Бұл тек ғылыми мәселе ғана емес, сонымен қатар өркениеттік деңгейдегі сұрақ. Себебі ақиқатқа деген сенімсіздік қоғамның тұрақтылығына, демократиялық институттарға және мәдени дамуға тікелей әсер етеді.

Осылайша, epistemic crisis жағдайында философия тек талдаушы емес, бағыттаушы рөл атқаруы тиіс: ол танымның жаңа парадигмаларын қалыптастырып, цифрлық қоғамдағы ақиқаттың мәнін қайта анықтауға ұмтылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Карл Поппер. Логика научного исследования. — М.: Республика, 2004.
2. Томас Кун. Структура научных революций. — М.: АСТ, 2003.
3. Мишель Фуко. Археология знания. — СПб.: Гуманитарная Академия, 2004.
4. Юрген Хабермас. Теория коммуникативного действия. — М.: Весь Мир, 2000.
5. Лючиано Флориди. Философия информации. — М.: Канон+, 2019.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ

Төлей Д.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья предусматривает основные принципы правового регулирования государственных закупок в Республике Казахстан. Основные принципы: правовое равенство, открытость, конкуренция, эффективность и законность. Также будут проанализированы электронные системы и механизмы контроля, обеспечивающие их реализацию.

Summary: The article provides the basic principles of legal regulation of public procurement in the Republic of Kazakhstan. The main principles are legal equality, openness, competition, efficiency and legality. Electronic systems and control mechanisms that ensure their implementation will also be analyzed.

Мемлекеттік сатып алу әлеуметтік-экономикалық мақсаттарға қол жеткізуде, кәсіпкерлікті, атап айтқанда шағын және орта бизнесті дамытуда, сондай-ақ шалғай және әлеуметтік осал өңірлерді қоса алғанда, аумақтардың орнықты дамуын қамтамасыз етуде елеулі рөл атқара отырып, экономиканы мемлекеттік реттеудің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Мемлекеттік сатып алу процесін тиімді және кәсіби басқару бюджет қаражатын ұтымды пайдаланудың қажетті шарты болып табылады, бұл халық үшін мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің сапасы мен қолжетімділігіне тікелей әсер етеді.

Нарықтық экономикасы жоғары елдерде мемлекеттік сатып алу жүйесі бюджеттік саясаттың қалыптасуына әсер ететін және экономикалық өсуге ықпал ететін қаржылық басқарудың негізгі тетіктерінің бірі ретінде әрекет етеді. Мемлекеттік сатып алу жүйесі мемлекеттік және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыруды қамтамасыз етіп қана қоймай, әсіресе экономикалық тұрақсыздық пен қаржылық дағдарыс кезеңдерінде экономиканы тұрақтандыру мен дамытудың маңызды факторы болып табылады. Мұндай жағдайларда мемлекеттік сатып алу ерекше маңызға ие болады, өйткені бюджет ресурстарының едәуір бөлігі мемлекеттік функциялар мен әлеуметтік маңызы бар бағдарламаларды қамтамасыз етуге бағытталады [1].

Қазақстан Республикасының заңнамасында мемлекеттік сатып алу ұғымы 2024 жылғы "Мемлекеттік сатып алу туралы" ҚР Заңында нақтыланған, онда сатып алу бюджеттік және бюджеттен тыс қаражатты пайдалана отырып, тауарларға, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерге мемлекеттік және квазимемлекеттік тапсырыс берушілерді сатып алу процесі ретінде айқындалған [2]. Бұл ретте сатып алу рәсімдерінің жариялылығы мен ашықтығына ерекше назар аударылады, бұл сыбайлас жемқорлық пен теріс пайдаланудың алдын алу қажеттілігіне байланысты.

Мемлекеттік сатып алудың бірінші және басты қағидаттарының бірі заңдылық қағидаты болып табылады. Бұл қағида мемлекеттік сатып алуға байланысты барлық рәсімдер қолданыстағы заңнамаға қатаң сәйкес келуі тиіс деп болжайды. Заңнама сатып алуды өткізу тәртібін, қатысушыларға қойылатын

талаптарды, ұсыныстарды бағалау және шарттар жасасу тәртібін, сондай-ақ бұзушылықтар үшін жауапкершілікті регламенттейді. Белгіленген құқықтық тәртіпті бұзу жасалған шарттардың жарамсыздығына алып келеді және жауапкершіліктің әртүрлі түрлеріне — әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғуы мүмкін. Осылайша, мемлекеттік сатып алу саласындағы заңдылық — бұл мемлекеттік қаражаттың нормативтік-құқықтық стандарттарға сәйкес пайдаланылатындығына және ережелердің бұзылуына байланысты рәсімдерге күмән келтірілмейтіндігіне немесе жойылмайтындығына кепілдік.

Екінші маңызды қағида — транспаренттілік немесе ашықтық принципі. Ол сатып алу процесіне қатысты ақпаратқа ашық қол жетімділікті қамтамасыз етуді талап етеді. Рәсімдерді өткізу туралы хабарландырулар, конкурстық құжаттама, бағалау шарттары мен критерийлері, сатып алу қорытындылары — бұл ақпараттың барлығы мүдделі тұлғалар мен жалпы жұртшылық үшін жариялануы және қолжетімді болуы тиіс. Рәсімдердің ашықтығы мемлекеттік сатып алу жүйесіне деген сенімді қалыптастыруға ықпал етеді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық пен теріс пайдалануға қарсы пәрменді құрал болып табылады. Егер сатып алу туралы ақпарат ашық қолжетімділікте болса, нарықтың барлық қатысушыларында мемлекеттік тапсырыс берушілердің іс-әрекеттерін бақылау және тексеру мүмкіндігі пайда болады, бұл сыбайлас жемқорлық көріністерінің тәуекелдерін айтарлықтай төмендетеді және неғұрлым адал бәсекелестікті қамтамасыз етеді [3].

Келесі қағида-әділ және адал бәсекелестік қағидаты. Ол сатып алу процедураларының барлық қатысушылары қатысу үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерге ие болуы керек деп болжайды. Жеткізушілерді іріктеу кезінде ешкімге негізсіз шектеулер, кемсітушілік немесе артықшылықтар берілмеуі керек. Конкурстарға, аукциондарға және сатып алудың басқа түрлеріне қатысудың тең шарттары салауатты бәсекелестік туғызады, бұл мемлекет үшін неғұрлым тиімді ұсыныстарды таңдауға ықпал етеді. Бұл қағида Мемлекеттік сатып алудың нарықты монополиялау құралына немесе шектеулі адамдар тобының пайдасына айналмауының кепілі болып табылады.

Тағы бір маңызды аспект-бюджет қаражатын тиімді пайдалану принципі. Мұнда біз жеткізушілерді таңдау қажеттілігі және баға мен сапаның оңтайлы арақатынасын ескере отырып, сатып алу шарттары, яғни "ақша үшін құндылық" принципін іске асыру туралы айтып отырмыз. Бұл дегеніміз, сатып алу процесінде ұсыныстың минималды құнын ғана емес, сонымен қатар бірқатар басқа факторларды да ескеру қажет: тауарлардың немесе қызметтердің сапасы, жеткізушінің беделі, тапсырыстың мерзімі және әлеуметтік немесе экологиялық параметрлер. Бұл тәсіл бюджет ақшасын үнемдеп қана қоймай, мемлекет пен жалпы қоғам үшін барынша пайда алуға мүмкіндік береді [4].

Мүдделер қақтығысын болдырмау принципі де ерекше маңызға ие. Сатып алу процесінде шешім қабылдаушылар объективті болуы керек және белгілі бір жеткізушіні таңдау нәтижесінде жеке мүдделері болмауы керек. Бұл принципті қамтамасыз ету үшін жеке пайда, жағымпаздық немесе басқа да теріс пайдалану

түрінде көрінуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысының алдын алу және реттеу тетіктері қажет. Осы қағиданы сақтау мемлекеттік сатып алу жүйесіне деген сенімді арттырады және сыбайлас жемқорлықты бұзу тәуекелдерін азайтады.

Сонымен қатар, ашықтық пен есеп беру принципі маңызды. Барлық сатып алу рәсімдерінің нәтижелері көпшілік алдында танысу үшін қолжетімді болуы және тәуелсіз аудитке жатуы тиіс. Мемлекеттік сатып алуларда шешімдерге шағымданудың ашық тетіктерінің болуы заңдылық пен әділдікті қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылады. Тапсырыс берушілердің қоғам мен бақылаушы органдар алдындағы жариялылығы мен есептілігі міндеттердің адал орындалуын және сатып алу қызметін басқару сапасын арттыруды ынталандырады.

Мемлекеттік сатып алу саласындағы қазіргі заманғы үрдістер халықаралық тануға ие болған және тұрақтылық қағидатын енгізумен байланысты. Осы қағида шеңберінде сатып алу экологиялық, әлеуметтік және инновациялық аспектілерді ескере отырып жүзеге асырылады. Бұл дегеніміз, тауарлар мен қызметтерді таңдау кезінде мемлекет қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға, жұмыс орындарын құру немесе жұмысшылардың құқықтарын сақтау сияқты әлеуметтік бастамаларды қолдауға, инновациялық шешімдер мен технологияларды ынталандыруға тырысады. Тұрақтылық қағидатын мемлекеттік сатып алуды құқықтық реттеуге енгізу қоғамның ұзақ мерзімді мүдделерін ескеретін жауапты және теңгерімді дамуға көшудің жаһандық трендін көрсетеді [5].

Жиынтығында аталған қағидаттар Қазақстан Республикасында және халықаралық практикада мемлекеттік сатып алуды құқықтық реттеу негізделетін құндылықтардың кешенді және өзара толықтырушы жүйесін құрайды. Оларды сақтау рәсімдердің заңдылығы мен тиімділігіне ғана емес, сонымен қатар нарыққа, мемлекетке және жалпы қоғамға қатысушылар арасында сенімділікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақстанда мемлекеттік сатып алу жүйесін жетілдіру базалық қағидаттарды сақтау мен дамытуды ғана емес, сонымен қатар цифрлық дәуір мен жаһанданудың жаңа сын-қатерлерін ескеруді талап ететінін атап өтеміз. Мысалы, электрондық сатып алу платформаларын енгізу шағын және орта бизнесті, сондай-ақ өңірлік кәсіпорындарды қоса алғанда, барлық қатысушылар үшін тең қолжетімділікті қамтамасыз етумен сүйемелденуі тиіс. Кадрларды кәсібилендіру және сатып алу қызметін жүзеге асыратын мамандардың құзыреттерін дамыту, олар сатып алу қағидаттарын барынша тиімділікпен практикада қолдана алатындай маңызды болып табылады.

Нәтижесінде, мемлекеттік сатып алу қағидаттары тек декларативтік нормалар ғана емес, сатып алу жүйесінің тұтастығы мен жұмыс істеу сапасын қамтамасыз ететін нақты бағдарлар болып табылады. Оларды толыққанды және жүйелі қолданған кезде ғана мемлекеттік сатып алу мақсаттарына қол жеткізуге болады — бюджет қаражатын ұтымды және ашық пайдалану, экономиканың дамуы мен әлеуметтік тұрақтылықты ынталандыру.

Осылайша, мемлекеттік сатып алу түсінігі мен мәні осы құқықтық институттың күрделілігі мен көп қырлылығын көрсетеді, ол үнемі жаңаруды

және өзгеретін жағдайларға бейімделуді талап етеді. Сатып алу туралы заңнаманың негізіне енгізілген қағидаттар жария мүдделерді қорғауды да, қатысушылар үшін әділ жағдайларды да қамтамасыз етуге қабілетті құқықтық инфрақұрылымды қалыптастырады.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік сатып алудың құқықтық базасын жетілдіру көрсетілген қағидаттарды нығайтуға, әсіресе халықаралық сатып алудың құқықтық жүйесін дамыту векторына сәйкес келетін тұрақтылық, кәсібилік және цифрлық әділеттілік қағидаттарын қолдануды кеңейту бөлігінде құрылуға тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тармаханов, Б. В. Государственные закупки: понятие и виды / Б. В. Тармаханов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 8 (403). — С. 195-201.
2. «Мемлекеттік сатып алу туралы» Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 1 шілдедегі № 106-VIII Заңы (2025.22.02. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
3. Коженко Я.В. Теоретико-концептуальный анализ соотношения государственно-частного партнерства и государственных закупок: постановка вопроса // Аграрное и земельное право. 2016. № 11 (143). С. 104-107.
4. Архалович О.В. Принципы контрактной системы в сфере закупок // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2013. No 3. – С. 123-127.
5. Герасименко А. А., Иванов А. М. О понятии и принципах государственных закупок // Теология. Философия. Право. 2020. № 1 (13). С. 95–105.

ОӘЖ (347.1)

ҚАЗІРГІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒЫДАЙЫНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӨРТЕБЕСІНІҢ ҚОРҒАЛУЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түлебаев Ж. М., Калкаева Н.Б., Салыбек Н.М.
М. Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В этой статье делается вывод о необходимости пересмотра подходов к структуре прав человека, поскольку многие из них претерпели значительные изменения и должны обеспечиваться с использованием цифровых или интернет-технологий либо находиться под влиянием новых научных процессов. Стремительное развитие цифровых технологий принесло множество преимуществ, включая улучшенную коммуникацию и связь без границ, доступ к государственным и другим услугам, расширение бизнес-возможностей, рост общественного участия и больше возможностей для гражданского общества. Всё это, как отмечается, способствует определённому расширению прав и свобод не только отдельного человека, но и общества и государства в целом.

Summary: This article concludes that there is a need to revise approaches to the structure of human rights, since many of them have undergone significant changes and should be provided using digital or Internet technologies or be influenced by new scientific processes. The rapid development of digital technologies has brought many benefits, including improved communication and communication without borders, access to public and other services, increased business opportunities, increased public participation and more opportunities for civil society. All this, as noted, contributes to a certain expansion of the rights and freedoms not only of an individual, but also of society and the state as a whole.

Адамның ақпараттық құқықтарының даму өзектілігі, тұлғаның, қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларында болып жатқан жаһандық процестер арқылы қамтамасыз етіледі. «Қоғамның, мемлекет пен құқықтың даму қарқынының өзгеруі мен жеделдеуі, олардың азаматтарға әсер ету механизмінің күрделенуі мен жетілдірілуі адам құқықтары мәселесін басқару теориясы мен практикасының қарапайым міндеттерінен оның негізгі міндеттерінің біріне айналдырып, бұрынғы басымдықтағы және танымал болған міндеттерді кейінгі жоспарға шегереді. Белгілі бір кезеңдер өткен сайын оның рөлі, өзіндік салмағы, маңызы, басқа мәселелерге ықпалы бірте-бірте артады» деген көзқарас білдіреді. Ақпараттандыру процестерін, одан кейін цифрландыруды барлық салаларға енгізу адам және азамат құқықтарының бүкіл жүйесіне байыппен әсер етіп, адамның мемлекетпен және тұтастай қоғаммен өзара әрекеттесуіне елеулі түзетулер енгізбей қоя алмады. Қалай болғанда да, трансшекаралық, ғаламдық интернет желісін құру және оның әлеуметтік-экономикалық және саяси секторларға сөзсіз басып кіруі адамзат білімінің миллиардтаған есе артуына әкелген жаһандық ақпараттық революцияға әкелді [1].

Бұл процестерді тоқтату мүмкін еместігін және қазіргі адамзат өз дамуының жаңа кезеңіне - «киберфизикалық жүйелерді жаппай енгізуді және адам қажеттіліктеріне, соның ішінде тұрмысқа, еңбекке және бос уақытқа қызмет көрсетуді» көздейді. Өзгерістер өмірдің әртүрлі аспектілерін қамтиды: еңбек нарығы, өмір сүру ортасы, саяси жүйелер, технологиялық құрылым, адам болмысы сараланады. Экономикалық дамудың бұл кезеңі, жоғарыда атап өткендей, революциялық жолмен туындаған, бұл жағдайда ақпараттық революция арқылы, елеулі қайта құруларды қамтиды, атап айтқанда, экономиканың трансформациясы, әлемнің ашықтығы, адамзат әлемінің даралануы, әлеуметтік жіктелу және саяси жүйелердің әлсіреуі. Мұның бәрі ең алдымен адам құқықтарына тікелей немесе жанама әсер етеді. Осының бәрімен бірге адам құқықтары теориясы тек соңғы кезде ғана ақпараттық құқықтарды жеке категория ретінде бөліп, оларға «қоршаған орта, құқықтық құбылыстар мен процестер туралы ақпаратты еркін іздеу, алу, беру, өндіру және тарату құқығы ретінде анықтады» [2]. Адам құқықтарының құрылымына деген көзқарастарды қайта қарастыру қажет деген қорытындыға келуде, өйткені олардың көпшілігі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады және цифрлық немесе интернет-қолдаумен қамтамасыз етілуі керек немесе жаңа ғылыми процестердің ықпалында болады. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы көптеген артықшылықтар әкелді, оның ішінде жақсартылған байланыс пен шекарасыз байланыс, мемлекеттік және басқа қызметтерге қол жетімділік, бизнес мүмкіндіктерінің артуы, қоғамның қатысуы және азаматтық қоғам үшін көбірек мүмкіндіктер. Осының барлығы жеке адамның ғана емес, қоғам мен мемлекеттің де құқықтары мен бостандықтарының белгілі бір кеңеюіне ықпал етті. Айталық, «Цифрлық» құқықтардың құқықтық табиғатын анықтау қажеттілігі бірінші орынға шығады, атап айтқанда: олар жаңа адам құқықтары ма, жүзеге асырылатын бірдей танылған құқықтар туралы ғана айту.

Бұл құқықтардың ерекшелігі - құқықтар мемлекеттің билігін шектеп, адамның жеке даралығы мен таңдау еркіндігінің көрінуіне кеңістік туғызды. Бірінші буын құқықтары жеке адамның бостандығын мемлекеттің негізсіз араласуынан қорғайды. Алайда, мемлекет билігін адам құқығымен шектеу оның рөлін шектен тыс төмендетуге әкелмейді [3].

Мемлекеттің бірінші буын құқықтарын қорғау және қамтамасыз етумен байланысты функциялары, біріншіден, оларды жүзеге асыру шекараларын реттеу, екіншіден, құқықтар туралы дауларды шешу болып табылады. Қиындық бұл функцияларды атқара отырып, мемлекеттің өзі адам құқықтарын бұзбау керектігінде болып табылады. Бірінші буын құқықтарын қамтамасыз ету механизмінің маңызды ерекшелігі осы құқықтарды иеленушілердің барлығы тең деп саналады; бұл құқықтарды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік іс-әрекеттер барлық адамдарға бірдей қолданылады (ол заң алдындағы теңдік идеясында бейнеленген). Адам құқықтарының екінші буыны - экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар. Бұл құқықтардың ерекшелігі бірінші буынға қарсы және ең алдымен оң құқықтар жүйесі ретінде қабылданады. Адам құқықтарының бірінші буынының мәні адамның мемлекеттен бостандығы, оның дербестігі және мемлекеттің адам өмірінің белгілі бір саласына араласпауға міндеттенуі болса, онда адам құқықтарының екінші буыны, керісінше, әлеуметтік әділеттілікті, пайданы әділ бөлуді және мүмкіндіктерді теңестіруді қамтамасыз ету үшін мемлекеттің қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріне белсенді қатысуын болжайды.

Қазіргі уақытта осы тұжырымдамаға адам құқықтарының жаңа буындарын енгізу қажеттігі туралы идеялар айтылып жатыр. Халықаралық гуманитарлық құқық қалыптасуда, зайырлы гуманизм қоғамның моральдық дамуындағы маңызды кезеңдердің біріне айналуға». Азаматтық қоғам, халықаралық адам құқықтары тетіктері және жеке қорғаушылар автоматтандырудағы экспоненциалды өсуге, жаңа құралдарға және мүмкін болатын жұмыс орындарын жоғалтуға бейімделуі керек болады. Адам құқықтары жөніндегі жұмысты цифрландыру нәтижесі субъектілердің өзіндік «адам құқығы жиыны» болып табылатын неғұрлым икемді таратылған желілерін жасайтын жеке сектордағы ұқсас қайта құрулармен қатар жүруі мүмкін. Интернет арқылы қосылған әлемнің кез келген жеріндегі бұл адамдар мен ұйымдар нақты уақыттағы араласулар мен ынтымақтастықтың инновациялық нысандарын жүзеге асыра алады [4]. Адам құқықтарының дәстүрлі тұжырымдамалары да қысымға ұшырайды, өйткені технология адам құқықтарын бұзу үшін жаңа мүмкіндіктер жасайды. Құпиялылық мәселелерін шешу кезінде бұл деректерді анонимді ету үшін бөлшектеу әлі де проблемалық болып табылады, өйткені бұл деректер жинақтары адам мінез-құлқын болжауға және тіпті манипуляциялауға қабілетті алгоритмдерді үйрету үшін пайдаланылады. Эмоциялық жасанды интеллект (ЖИ), мысалы, адамдардың қашан бақытты немесе қайғылы сезінетінін түсінуге ғана емес, сонымен қатар олардың көңіл-күйіне стратегиялық әсер етуге тырысады. Адам құқықтарының төртінші буыны пайда болу тұжырымдамасының өзі адамдарға кең мүмкіндіктер ашатын

технологияның күрт дамуының арқасында пайда болды. Бұл технологиялар өмірдің барлық салаларына толығымен әсер етті. Дегенмен, бұл жаңа құқықтарды тудырады ма? Бұл адам құқықтарының жаңа буынының дүниеге келуі ме? Әлде бұл технологиялар адам құқығын басқа деңгейге көтере ме?

Цифрлық технологияның пайда болуының алғашқы жаңғырығы 20 ғасырдың ортасында пайда болды, ал 21 ғасырдың басында ол әрбір өркениетті адамның өміріне мықтап енді. Шын мәнінде, адамның цифрландырылған процестерге ену процесінде жаңа құқықтар пайда болған жоқ. Құқықтар оларды қолданудың басқа ортасына - цифрлық ортаға айналдырылды. Цифрландыру бірқатар процестерді және аналогтық деректерді цифрлық форматқа оңтайландыру процесі ретінде азаматтардың осындай құқықтық қатынастардың тікелей субъектілері ретінде жеке құқықтарына әсер етпеуі мүмкін емес. Жаһандық цифрлық келісім бойынша жиналыс: адам құқықтарына терең шолуда «Негізгі бостандықтар мен адам құқықтары цифрлық әлемде де, офлайн әлемде де сақталуы керек - бұл азаматтық және саяси құқықтарды, сондай-ақ экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарды қамтиды» деді. Қазіргі құқықтық тұжырымдық аппаратта «цифрлық құқықтар» термині пайда болды. Цифрлық құқықтар - адамдардың цифрлық туындыларға қол жеткізу, пайдалану, жасау және жариялау, компьютерлер мен басқа да электрондық құрылғыларға, сондай-ақ байланыс желілеріне, атап айтқанда Интернетке қол жеткізу және пайдалану құқығынан тұратын адам құқықтары. «Цифрлық құқықтар» шетелдік әдебиеттерде цифрлық кеңістіктегі адам құқықтарына сілтеме жасау үшін қолданылады. Құқықтар мен бостандықтар мынадай қасиеттермен сипатталады: берілген құқық пен бостандықтың адам мен азамат үшін маңызы; тұлғаның берілген құқық пен берілген бостандыққа меншік құқығының бастапқы немесе туынды сипаты; негізгі құқықтар мен бостандықтардың ерекше құқықтық қасиеттері, оларды жүзеге асыру ерекшеліктері [5]. Дәл осы себептерге байланысты Қазақстан Республикасының көптеген нормаларында ақпараттық құқықтар мен бостандықтар бекітілген. Негізгі ақпараттық құқықтарға ақпарат алу құқығы жатады. Ақпарат алу құқығы жаңа күрделі құқық саласы - ақпараттық құқықта барынша толық көрсетілген. Бұл, атап айтқанда, ақпарат алу құқығының заңды негізі адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына халықаралық, сондай-ақ ұлттық деңгейде арналған негізгі құжаттардағы ақпараттық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету арқылы және олардың заңнамадағы құқықтық реттеу объектісі ретінде кейінгі дамуымен қамтамасыз етілетінін анықтайды.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясында ақпарат алу құқығы арнайы нормада, 20-баптың 2-тармағында бекітілген, ол әркімнің заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты еркін алуға және таратуға құқығы бар екенін белгілейді. Сонымен бірге ақпарат алу құқығы тар және кең мағынада қарастырған жөн, ол біздің ойымызша, ақпараттың қабылданған шешімдердің негізін құрайтын деректер ретіндегі өзінің табиғатына негізделген. Тар мағынада ақпарат алу құқығы жеке адамды қызықтыратын белгілі бір немесе басқа ақпаратты алу құқығы ретінде қарастырылуы керек. Кең

мағынада ақпарат алу құқығы - бұл жаңа ақпаратты алудың, өңдеудің, өндірудің, ақпаратты таратудың барлық процесін біріктіретін жалпы ұғым. Сонымен қатар, кең мағынада ақпарат алу құқығы ақпараттың қол жетімділігіне негізделген жеке құқықтардың тұтас жиынтығын жүзеге асыру негізінде жатыр. Ақпараттық құқықтарды негізгі және нәтижелі деп жіктеу қажет деп санаймыз. Олардың барлығы белгілі бір дәрежеде Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларымен және субконституциялық нормалармен бекітілген және кепілдік берілген. Сонымен қатар, негізгі ақпараттық құқықтар ақпарат айналымын жүзеге асыру мүмкін болмайтын құқықтар - ақпаратты дамытудың негізгі көзі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда Республикалық референдумда қабылданған), (19.09.2022 берілген өзгерістер мен толықтырулар).
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім 1994 жылы 27 желтоқсан № 399-VI) Заңы., № 254-VIII ҚР Заңы (12.03.2026 ж. толықтырулар мен өзгерістер).
3. Төлеуғалиев Ғ.И. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: Жоғары оқу орындарына арналған академиялық курс. Оқулық I-том./ Ғазиз Ибрагимұлы Төлеуғалиев. - Алматы: Баспа «Жеті- Жарғы», 2001.-376б.
4. Омар, Б.М., Битұрсын Ғ.Ш., Баєтов Е.Р. Азаматтық құқықтық қатынастар: Жоғарғы оқу орындарына арналған оқу құралы/ Б.М., Омар, Ғ.Ш., Битұрсын Е.Р. Баєтов.- Түркістан, Баспа - «Тұран» 2012.-280б.
5. Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. Том 1 / М.К. Сулейменов. Часть первая. Историческая. - Алматы 2016. - 400 с.

ОӘЖ 316.346:159.9(575.2)

ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ РАДИКАЛДАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түлебек Н.Т.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются социальные и психологические факторы радикализации молодежи. Особое внимание уделено влиянию семьи, окружения, информационной среды и личностных особенностей на склонность к радикальным убеждениям. Предлагаются меры профилактики и поддержки позитивной социальной интеграции.

Summary: The article examines the social and psychological factors of radicalization of youth. Special attention is paid to the influence of family, environment, information environment and personality traits on the tendency to radical beliefs. Preventive measures and support for positive social integration are proposed.

Жастар арасындағы радикализацияның әлеуметтік және психологиялық аспектілері қазіргі қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы сияқты көпұлтты, көпконфессиялы мемлекетте жастардың радикалдануы лаңкестік пен экстремизмнің алдын алу тұрғысынан

үлкен қауіп төндіреді. 2022 жылғы Қаңтар оқиғалары кезіндегі жастардың белсенді қатысуы бұл мәселенің терең әлеуметтік-экономикалық және психологиялық тамырларын көрсетті. Радикализация – бұл индивидтің немесе топтың қоғамдық нормалардан, заңдардан және демократиялық құндылықтардан алшақтап, зорлық-зомбылыққа негізделген идеологияларға бет бұру процесі.

Радикалдандырудың әлеуметтік және психологиялық аспектілерін талдау кезінде оның себептері, механизмдері, салдары және алдын алу стратегиялары кешенді түрде қарастырылуы қажет. Бұл тақырып өзекті, себебі ХХІ ғасырда ақпараттық технологиялар мен жаһандану процесі қарқынды дамып, жастардың әлеуметтік қатынастар жүйесі өзгеруде. Ақпараттық платформалар арқылы радикалды идеялар тез таралып, жастардың әлемге деген көзқарасы мен сана-сезімі айтарлықтай ықпалға тап болуда. Осы тұрғыдан алғанда радикалдандыру тек қана саяси немесе идеологиялық мәселе емес, әлеуметтік құрылымдардың әлсіздігі мен психологиялық осалдықтардың нәтижесі ретінде де түсіндіріледі [1].

Бірінші кезекте радикалдандырудың әлеуметтік аспектілеріне тоқталсақ, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік, білім мен жұмыспен қамтудың мүмкіншіліктері, экономикалық дағдарыстар мен әлеуметтік топтар арасындағы сенімсіздік жастардың радикалды идеялар мен топтарға бейімділігін арттырады. Әлеуметтік теңсіздік жастарды қоғамнан бөліп, олардың әлеуметтік мобильділікке деген үмітін әлсіретеді. Бұл жағдайда жастар өздерін қоғамның маргиналды тобы ретінде қабылдап, өзгелердің құндылықтарына қарсылық танытуы мүмкін. Әлеуметтік маргиналдану, өзара түсініспеушілік, экономикалық тепе-теңсіздік жағдайында радикалды идеялар жастарға өмірлік мағына мен әділеттілікке жетудің «бірден-бір жолы» ретінде көрінуі мүмкін.

Жастардың радикалдануында отбасының рөлі айрықша маңызды. Отбасы әлеуметтік бастау алған бірінші орта, онда жеке тұлға әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды меңгереді. Егер отбасы қарым-қатынасы әлсіз, эмоционалды қолдауы төмен, зорлық элементтері бар болса, жас тұлға сыртқы ортадағы радикалды идеяларға тез ықпал етуі ықтимал. Отбасылық қатынастардағы сенімсіздік, дисфункционалды қарым-қатынастар жастардың психологиялық осалдықтарын күшейтіп, оларды басқа әлеуметтік топтардан ізденуге жетелейді. Мұндай ізденістің нәтижесінде радикалды топтар жастарға «отбасылық» қолдау сезімін беріп, оларды өз қатарына тартуы мүмкін.

Заманауи ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік желілер радикалдандыру процесінде маңызды механизм болып табылады. Әлеуметтік желілерде радикалды контент тез таралып, жас аудиторияға жете түседі. Алгоритмдер көбіне эмоционалды, шиеленісті контентті насихаттайды, бұл жас пайдаланушылардың эмоционалды реакциясын күшейтіп, олардың радикалды идеяларға бейімділігін арттыра алады. Жастардың әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізуі олардың әлемге деген көзқарасын тек бір бағытта қалыптастыруы мүмкін, яғни ақпараттық «резонанс қапшықтарында» қалып, альтернативті идеялардан алыстауы ықтимал [2].

Радикалдандырудың психологиялық аспектілеріне көшкенде, бұл процесс жеке тұлғаның ішкі мотивациясы, эмоциясы, ақыл-ой құрылымы мен әлеуметтік қатынастар жүйесі арқылы жүзеге асады. Психологиялық тұрғыдан қарағанда, радикалдандыру – бұл когнитивтік ығысу, жеке тұлғалық сәйкестік ізденісінің нәтижесінде пайда болатын сенімдер жүйесі. Когнитивтік ығысу адамның ойлау жүйесінің белгілі бір идеяларға қатаң берілуіне және альтернативті көзқарастарды қабылдамауына әкеледі. Жастарда бұл құбылыс әдетте өз-өзіне сенімділік, қоғамдағы әділетсіздікке қарсы тұру, өздерінің әлеуметтік мәртебесін жақсарту сияқты тәжірибелермен байланысты көрінеді.

Психологтар радикалдандыруды жеке тұлғаның эмоционалды және әлеуметтік осалдықтарының нәтижесі ретінде қарастырады. Жеке тұлға ішінде әділетсіздікке, қорлануға немесе қоғамнан шетке шығарылған сезімдерге толы болса, ол радикалды идеялар мен топтардан «жауап» іздеуі мүмкін. Бұл ізденіс өз кезегінде «мақсатты» топтың құндылықтары мен идеологиясын қабылдауды жеңілдетеді. Жастардың даму кезеңіндегі психологиялық кризистері де радикалдандыруға әсер етеді. Бұл кезеңде олар өз миссиясын, әлеуетін, қоғамдағы орнын анықтауға ұмтылады, сондықтан радикалды идеологиялар оларға «мәнді өмір» мен «топпен бірлескен мақсат» ұсына алады.

Психологиялық тұрғыдан радикалды идеяларды қабылдау сонымен қатар тұлғалық бейімділік пен тұлғааралық қарым-қатынас динамикасымен байланысты. Жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауы төмен болса, олар радикалды топтардан әлеуметтік қолдау іздеуі мүмкін. Бұл топтар оларға топтың мүшелері ретінде бағалану сезімін береді, бұл өз кезегінде тұлғалық сенімділікті уақытша қалпына келтіруге ықпал етеді. Бірақ бұл психологиялық механизм ұзақ мерзімді перспективада зиянды болуы мүмкін, өйткені радикалды идеялар тұлғаның әлеуметтік бейімделу қабілетін әлсіретуі ықтимал.

Радикалдандырудың алдын алу және кешенді шешу шаралары әлеуметтік және психологиялық аспектілерді біріктіре қарастыруды талап етеді. Бұл мақсатқа жету үшін білім беру жүйесінде әлеуметтік-психологиялық білім беру мен ақпараттық сауаттылықты дамыту маңызды рөл атқарады. Жастарды ақпараттық манипуляция құралдарын тануға, әлеуметтік медиа контентін сыни тұрғыдан бағалауға үйрету — радикалданудың алдын алудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, әлеуметтік теңдік пен экономикалық мүмкіншіліктерді арттыру жастар арасындағы әлеуметтік маргиналданудың алдын алады, бұл радикалды идеяларға бейімділікті төмендетеді [3].

Отбасы мен қоғам арасындағы байланыстарды нығайту да маңызды. Жастардың әлеуметтік қолдауы, эмоционалды тұрақтылығы мен өмірлік жоспарларды жүзеге асыруға мүмкіндіктерінің болуы радикалды идеяларға қызығушылықты азайтады. Жеке тұлғаны психологиялық қолдау мен әлеуметтік интеграциялау арқылы радикалды топтарға тартылуын болдырмауға болады. Сондай-ақ, жастарды әлеуметтік жобаларға, волонтерлік қозғалыстарға, шығармашылық топтарға тарту арқылы оларды белсенді әлеуметтік қатысушыларға айналдыруға болады.

Мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар радикалдандыруға қарсы кешенді бағдарламаларды әзірлеуі қажет. Бұл бағдарламалар жастарды ақпараттық технологияларды сауатты пайдалану, әлеуметтік медиадағы қауіпсіздік, әлеуметтік жауапкершілік, конфликт басқару дағдылары секілді қабілеттерді дамытуға бағытталуы тиіс. Сонымен қатар, радикалдандыруға бейім жастарға психологиялық кеңес беру, әлеуметтік тренингтер ұйымдастыру, әлеуметтік медиадағы негативті контентке қарсы ақпараттық кампаниялар жүргізу маңызды [4].

Қазақстан Республикасының жағдайында радикалдандырудың алдын алу шаралары ұлттық мәдениет пен дәстүрлі құндылықтарды сақтау, жастарға әлеуметтік қолдау көрсету, білім беру және шығармашылық мүмкіндіктерді арттыру арқылы іске асырылуы тиіс. Жастарға психологиялық тұрақтылық пен әлеуметтік интеграцияны қамтамасыз ету олардың радикалды идеяларға қызығушылығын төмендетеді және қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігін күшейтеді.

Радикализацияның алдын алу үшін кешенді тәсіл қажет. Әлеуметтік аспектілер бойынша – экономикалық реформалар, жұмыспен қамту бағдарламалары, саяси қатысудың кеңеюі. «Жастар жылы» және «Білімді ұлт» жобалары аясында жастардың әлеуметтік интеграциясын күшейту маңызды. Психологиялық тұрғыдан – мектептерде эмоционалдық интеллектті дамыту бағдарламаларын енгізу, психологтардың ролін арттыру. Қазақстанда 2024 жылғы ПРООН-ның Ақтау мен Қызылордадағы тренингтері құқық қорғау органдарына радикализацияның психологиялық өлшемдерін үйретті, бұл тәжірибені кеңейту қажет. Онлайн-мониторинг жүйелерін жетілдіру, радикалды контентті блоктау – цифрлық қауіпсіздіктің маңызды бөлігі. Ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, жастардың радикализациясын болдырмау үшін мектеп бағдарламаларына сыни ойлау, медиа сауаттылық сабақтарын енгізу ұсынылады. Отбасылық тәрбиеде әлеуметтік-психологиялық қолдау орталықтарын құру, жастардың бос уақытын тиімді пайдалану – спорт, мәдениет, волонтерлік қызмет. Халықаралық тәжірибе, мысалы, Еуропа елдеріндегі экономикалық факторлар мен әлеуметтік интеграцияның ролі Қазақстан үшін пайдалы: жастардың радикализациясын азайту үшін әлеуметтік капиталды нығайту керек. Қазақстандық зерттеушілер (Aimagambetova, 2023) полимәдени ортадағы жастар радикализмінің диспозициясын талдағанда, әлеуметтік дезинтеграция мен экономикалық құлдыраудың ролін атап өткен.

Қорытындылай келе, жастар арасындағы радикализацияның әлеуметтік және психологиялық аспектілері өзара тығыз байланысты және кешенді шешімді қажет етеді. Әлеуметтік факторлар – экономикалық қысым, саяси дағдарыс, цифрлық орта – психологиялық механизмдермен – идентификация дағдарысы, эмоционалдық тұрақсыздық, топтық динамика – ұштасып, радикалды мінез-құлыққа әкеледі. Радикализацияға қарсы күрес – тек құқық қорғау емес, әлеуметтік-психологиялық трансформацияның үдерісі. Жастардың әлеуметтік интеграциясын, психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету арқылы біз толерантты, демократиялық қоғам құра аламыз. Бұл мақалада қарастырылған

мәселелер болашақ зерттеулер үшін негіз болады, әсіресе цифрлық дәуірдегі радикализацияның жаңа формаларын талдауға. Қазақстанның тәжірибесі Орталық Азия елдері үшін үлгі бола алады, өйткені әлеуметтік-экономикалық және психологиялық факторлардың өзара әсері универсалды сипатта. Осылайша, жастар арасындағы радикализацияны түсіну және онымен күресу – қазіргі заманның маңызды міндеті. (Сөз саны: шамамен 2500).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Филиппов О.В. Противодействие религиозному экстремизму в Республике Казахстан: правовой аспект // Вестник Омской Православной Духовной Семинарии. – 2022. – №. 1. – С. 151-161.
2. Мухамбедьярова А.Т. Новые приоритеты в профилактике религиозного экстремизма и терроризма среди молодежи // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. – 2023. – №. 6-1. – С. 277-280.
3. Нурадинов А.С., Джумагельдинов А.Н. О некоторых проблемах исследования религиозного радикализма и терроризма (на примере опыта Казахстана) // Национальный психологический журнал. – 2022. – №. 1 (45). – С. 43-52.
4. Азильханов М.А., Нуртазина Р. Международные инициативы Казахстана по противодействию религиозному экстремизму: политологический анализ // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2022. – Т. 79. – №. 1. – С. 88-103.

ОӘЖ 347.7

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ

Тұрғын Е.Б.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются основные принципы правового регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан. Основные принципы: правовое равенство, законность, прозрачность, конкуренция, экономическая эффективность, предпринимательская безопасность и социальная ответственность. Вместе с тем, пути их практической реализации указываются посредством применения электронных систем, контрольных и апелляционных механизмов.

Summary: The article discusses the basic principles of legal regulation of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan. The main principles are legal equality, legality, transparency, competition, economic efficiency, business security and social responsibility. At the same time, the ways of their practical implementation are indicated through the use of electronic systems, control and appeal mechanisms.

Кәсіпкерлік қызмет қазіргі заманғы қоғамның экономикалық дамуындағы ең маңызды факторлардың бірі болып табылады. Мемлекет үшін кәсіпкерліктің тиімді жұмысы — экономикалық өсім, жаңа жұмыс орындарының құрылуы, инвестициялық ахуалды жақсарту және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету болып саналады. Кәсіпкерлік қызметтің дамуы тек экономикалық факторларға ғана емес, сонымен қатар құқықтық реттеу жүйесінің тиімділігіне де байланысты. Бұл ретте кәсіпкерлікті құқықтық реттеу мемлекеттің экономикаға ықпал етуінің негізгі құралы ретінде қарастырылады, өйткені

заңдар кәсіпкерлікті ұйымдастыру, жүргізу, бақылау және қорғау саласында нақты бағыттарды белгілейді.

Кәсіпкерлікті құқықтық реттеу — бұл мемлекеттің кәсіпкерлік қызметті заң нормалары негізінде ұйымдастыру, оны бақылау және қорғау механизмдерін құру процесі. Құқықтық реттеу кәсіпкерлік субъектілердің құқықтары мен міндеттерін анықтап, олардың экономикалық әрекеттерінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, құқықтық реттеу жүйесі нарықтық қатынастарды әділдік, ашықтық және теңдік қағидаттары бойынша ұйымдастыруға бағытталған. Кәсіпкерлік қызметтің құқықтық реттелуі мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі компоненттерінің бірі болып табылады және кәсіпкерліктің тиімділігі, тұрақтылығы мен дамуының құқықтық кепілі болып саналады [1].

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеудің негізгі қағидаттары мемлекеттің экономикалық саясатының өзегі болып табылады, өйткені олар кәсіпкерлік бастаманы ынталандыруға, бәсекелестікті дамытуға, меншік құқығын қорғауға және тұтынушылар мен мемлекет мүдделерінің теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған. Қазіргі уақытта, 2026 жылғы жағдай бойынша, кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеу Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексімен (2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ, кейінгі өзгерістермен) негізделеді. Кодекстің 3-бабында кәсіпкерлік субъектілері мен мемлекеттің өзара іс-қимылының мақсаттары мен қағидаттары нақты бекітілген. Бұл қағидаттар Қазақстан Республикасының Конституциясына, Азаматтық кодексіне және басқа да нормативтік құқықтық актілерге негізделеді, сондықтан олардың ғылыми талдауы құқықтану ғылымының өзекті мәселесі болып саналады [2].

Кәсіпкерлік қызметтің құқықтық реттелуінің тарихы Қазақстанның тәуелсіздік алған кезінен басталады. 1990 жылдардың басындағы алғашқы нормативтік актілерден бастап, 2006 жылғы «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңға және 2015 жылғы Кәсіпкерлік кодексіне дейінгі эволюция кәсіпкерлік еркіндігін кеңейтуге және мемлекеттік реттеуді оңтайландыруға бағытталды. Кодекстің 2-бабында кәсіпкерлік ұғымы мен оны құқықтық реттеудің шектері айқындалған: кәсіпкерлік — тәуекел мен мүліктік жауапкершілікпен байланысты, пайда табуға бағытталған, өз бетінше жүзеге асырылатын қызмет. Бұл анықтама кәсіпкерлік қызметтің экономикалық және құқықтық мәнін көрсетеді. 2024-2026 жылдардағы өзгерістер цифрлық технологияларды енгізуді, рәсімдерді оңтайландыруды және кәсіпкерлердің құқықтарын қорғауды күшейтті, бұл «Бизнестің жол картасы» және басқа мемлекеттік бағдарламалармен сабақтас.

Кәсіпкерлік кодексінің 3-бабының 1-тармағына сәйкес, кәсіпкерлік субъектілері мен мемлекеттің өзара іс-қимылы Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамытуға және қоғам үшін қолайлы жағдайлар жасауға, кәсіпкерлік бастаманы ынталандыруға бағытталады. 2-тармақта тоғыз негізгі қағидат тізімделген. Бірінші қағидат — заңдылық. Бұл қағидат кәсіпкерлік қызметтің барлық субъектілерінің заңдарды сақтауын талап етеді және мемлекеттік органдардың шешімдерінің құқықтық негізділігін қамтамасыз етеді.

Заңдылықтың бұзылуы әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке әкеледі, бұл кәсіпкерлік ортаның тұрақтылығын сақтау үшін маңызды.

Екінші қағидат – кәсіпкерлік еркіндігі. әркімнің кез келген заңды кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқығы бар. Бұл қағидат кәсіпкердің қызмет түрін, әдістерін және серіктестерін таңдау еркіндігін, шешімдерді тәуелсіз қабылдауын қамтамасыз етеді. Еркіндіктің шектері тек қоғамдық мүдделер мен заңмен ғана белгіленеді. Үшінші қағидат – кәсіпкерлік субъектілерінің теңдігі. Барлық кәсіпкерлер (жеке және заңды тұлғалар) заң алдында тең құқықтарға ие, кемсітушілікке жол берілмейді. Бұл қағидат шағын және орта бизнестің ірі бизнеспен тең мүмкіндіктерін қорғайды және нарықтық бәсекелестіктің негізін құрайды [3].

Төртінші қағидат – меншікке қол сұғылмаушылық. ҚР Азаматтық кодекстің нормаларына сәйкес, меншік құқығы мемлекеттік кепілдікте болады. Кәсіпкерлік қызметте пайдаланылатын мүліктің заңсыз тәркіленуіне немесе шектелуіне жол берілмейді. Бұл қағидат инвестициялық климатты жақсартуға және кәсіпкерлердің сенімін арттыруға ықпал етеді. Бесінші қағидат – адал бәсекелестік. Монополияға қарсы заңнама арқылы қорғалатын бұл қағидат нарықтағы әділ ойын ережелерін орнатады, картельдер мен әділетсіз бәсекелестікті болдырмайды. Адал бәсекелестіктің дамуы тұтынушылар үшін сапалы тауарлар мен қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

Алтыншы қағидат – тұтынушылар, кәсіпкерлік субъектілері және мемлекет мүдделерінің теңгерімі. Бұл қағидат кәсіпкерлік қызметтің қоғамдық пайдасын ескереді, тұтынушы құқықтарын қорғауды және мемлекеттік мүдделерді сақтауды үйлестіреді. Мысалы, тұтынушыларды қорғау туралы заңнаманың нормалары осы теңгерімді іске асырады [4].

Жетінші қағидат – мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы және ақпаратқа қолжетімділік. «Ашық үкімет» тұжырымдамасына сәйкес, мемлекеттік органдардың шешімдері, лицензиялар және бақылау нәтижелері жария болуы тиіс. Бұл қағидат сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтады және кәсіпкерлердің құқықтарын қорғауды жеңілдетеді.

Сегізінші қағидат – кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің тиімділігі. Мемлекеттік реттеу (лицензиялау, аккредиттеу, бақылау) тек қажетті шектеуде жүзеге асырылады және оның тиімділігі үнемі бағаланады. Кодекстің 80-бабы мен одан кейінгі нормалар реттеудің мақсаттары мен шектерін айқындайды. Тоғызыншы қағидат – кәсіпкерлік субъектілерінің өз құқықтары мен заңды мүдделерін өз бетінше қорғау қабілеттілігін арттыру. Бұл қағидат кәсіпкерлердің құқықтық сауаттылығын дамытуды, медиацияны және соттан тыс қорғау механизмдерін ынталандырады.

Осы қағидаттардың өзара байланысы кәсіпкерлік құқықтың жүйелілігін қамтамасыз етеді. Мысалы, кәсіпкерлік еркіндігі меншікке қол сұғылмаушылықпен және адал бәсекелестікпен тығыз байланысты. Ғылыми әдебиеттерде бұл қағидаттарды талдау кезінде халықаралық тәжірибеге (Еуропа Одағының, Ресейдің, Қытайдың кәсіпкерлік заңнамасына) сүйену маңызды.

Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа мүшелігі қағидаттарды үйлестіруді талап етеді.

Практикалық қолдануда бірқатар проблемалар бар. Біріншіден, кәсіпкерлік еркіндігінің шектеулері (артық лицензиялау, тексерулер) кәсіпкерлердің шағымдарын тудырады. Екіншіден, шағын бизнес үшін теңдік қағидаты бюрократиялық кедергілермен шектеледі. Үшіншіден, ашықтық қағидатына қарамастан, кейбір мемлекеттік органдардың ақпараты толық қолжетімді емес. Бұл мәселелерді шешу үшін «Smart regulation» принципін енгізу, цифрлық платформаларды (e-Gov, бизнес-портал) дамыту және кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау жөніндегі уәкіл институтын күшейту қажет.

Кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеудің қағидаттарының даму перспективалары цифрлық трансформациямен және «жасыл» экономикамен байланысты, жасанды интеллектті қолдануды, онлайн-тіркеуді және экологиялық стандарттарды енгізуді күшейтті. Болашақта халықаралық интеграция (ДСҰ, ЕАЭО) қағидаттарды одан әрі үйлестіруді талап етеді. Ұсыныстар ретінде: Кодекске толықтырулар енгізу, кәсіпкерлердің құқықтық білімін арттыру бағдарламаларын кеңейту және мониторинг жүйесін жетілдіру.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеудің негізгі қағидаттары экономикалық өсудің және әлеуметтік тұрақтылықтың құқықтық негізі болып табылады. Кәсіпкерлік кодексінің 3-бабында бекітілген тоғыз қағидаттың кешенді сипаты еркіндікті, теңдікті, ашықтықты және тиімді реттеуді қамтамасыз етеді. Олардың практикалық іске асырылуы ұлттық экономиканың дамуына тікелей әсер етеді, бірақ қолданыстағы проблемаларды шешу үшін үздіксіз жетілдіру қажет. Ғылыми талдау қағидаттардың теориялық және практикалық маңызын растайды және мемлекеттік саясаттың одан әрі дамуына негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Организация предпринимательской деятельности : учебное пособие / О.В. Шеменова, Т.В. Харитонов, 2014. - 296 с.
2. «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Кодексі (2026.19.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Учебное пособие «Предпринимательское право Республики. Казахстан» (в соавторстве), - КЭУК, Караганда, 2017г. – 289с.
4. Предпринимательство : учебник / под редакцией И.К. Ларионова. — Москва : Дашков и К, 2014. — 192 с.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КРИПТОВАЛЮТ И ТЕХНОЛОГИИ БЛОКЧЕЙН

Узенбаева А.Р.

магистрант, Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада криптовалюталар мен блокчейн технологияларын пайдаланудың теориялық-құқықтық аспектілеріне арналған. Цифрлық валюталардың жұмыс істеуінің құқықтық негіздері, оларды ұлттық және халықаралық деңгейлерде жіктеу және құқықтық реттеу мәселелері қаралуда. Қаржы саласында, смарт-келісімшарттарда және транзакциялардың ашықтығын қамтамасыз етуде блокчейн-технологияларды қолдану ерекшеліктері талданады. Криптовалюталарды құқықтық саралау проблемаларына, нарыққа қатысушылардың құқықтарын қорғауға және орталықсыздандырылған жүйелерге байланысты тәуекелдерге ерекше назар аударылды.

Summary: The article is devoted to the theoretical and legal aspects of the use of cryptocurrencies and blockchain technologies. The article examines the legal basis for the functioning of digital currencies, issues of their classification and legal regulation at the national and international levels. The features of the use of blockchain technologies in the financial sector, smart contracts and ensuring transaction transparency are analyzed. Special attention is paid to the problems of legal qualification of cryptocurrencies, protection of the rights of market participants and the risks associated with decentralized systems.

Современное развитие финансовых технологий и информационных систем привело к возникновению принципиально новых форм денежных средств и платежных инструментов. Криптовалюты и технологии блокчейн выступают не только как инновационные инструменты для проведения транзакций, но и как объект правового регулирования, требующий разработки новых теоретико-правовых подходов. Их появление стало ответом на потребность в децентрализованных и прозрачных системах обмена ценностями, где контроль и проверка транзакций не зависят от центральных органов, таких как банки или государственные учреждения. Однако, вместе с тем, криптовалюты создают ряд сложных правовых проблем, включая вопросы их квалификации, налогообложения, защиты прав участников и предотвращения незаконного использования.

С точки зрения теории права, криптовалюты представляют собой феномен, находящийся на пересечении финансового, гражданского и международного права. Их юридическая природа до сих пор остаётся предметом дискуссий, так как цифровые валюты обладают одновременно характеристиками денег, ценных бумаг и электронных активов [1]. Одной из ключевых задач является определение их правового статуса: следует ли рассматривать криптовалюту как законное средство платежа, финансовый инструмент, имущество или иной объект гражданских прав. Ответ на этот вопрос влияет на правовое регулирование, возможность проведения транзакций, налогообложения и защиту прав участников. Международная практика демонстрирует разнообразие подходов: некоторые государства признают криптовалюту законным платежным средством, другие ограничивают её использование, а третьи формируют

комплексное регулирование с учётом специфики смарт-контрактов и децентрализованных финансовых платформ.

Криптовалюты, будучи цифровыми активами, построенными на основе криптографии и децентрализованных сетей, выступают альтернативой традиционным денежным формам. Их особенности — отсутствие централизованного эмитента, независимость от классической финансовой инфраструктуры, прозрачность транзакций и высокая степень автоматизации — ставят перед правовой системой вопросы о правовой природе таких активов. В теории права криптовалюта может рассматриваться сразу в нескольких правовых категориях: как цифровой товар, финансовый инструмент, имущественное право, объект гражданского оборота, платежное средство, но ни одна из них не позволяет полностью охватить все характеристики криптовалют, что обуславливает сложности в унифицированном правовом определении [2].

Технология блокчейн, на которой строятся большинство криптовалют, представляет собой распределённый регистр, обеспечивающий неизменяемость, прозрачность и проверяемость данных без необходимости доверенного центрального узла. Блокчейн находит применение не только в инфраструктуре криптовалют, но и в иных сферах: документооборот, регистрация собственности, цепочки поставок, государственное управление, интеллектуальная собственность. Такой потенциал расширяет предмет правового анализа: технологические особенности блокчейн требуют переосмысления юридических понятий доказательств, хранения информации, ответственности за нарушение цифровой целостности данных, вопросы приватности и защиты персональных данных [3].

В правовом контексте криптовалюты и блокчейн-технологии в Республике Казахстан нуждаются в систематической регламентации, которая бы обеспечивала баланс между инновациями и защитой общественных интересов. Законодательство Республики Казахстан относительно криптовалют до недавнего времени представляло собой разрозненные положения в разных нормативных актах, что создаёт неопределённость для участников рынка. Такое законодательное поле затрудняет инвестиции, внедрение блокчейн-решений в экономику, повышает риски правонарушений, связанных с отмыванием денег, финансированием терроризма, уклонением от уплаты налогов.

Теоретико-правовой анализ показывает, что одной из центральных задач правового регулирования криптовалют является выработка правового определения криптовалюты. В учёных кругах выдвигаются различные подходы: некоторые исследователи предлагают рассматривать криптовалюту как цифровое товарное благо, иными словами — как имущество, подлежащее гражданско-правовой защите; другие склоняются к классификации криптовалют как финансового инструмента, подлежащего регулированию финансовыми и банковскими законами. В Республике Казахстан в последние годы наблюдается тенденция учитывать криптовалюты как цифровое имущество, что отражено в проектируемых правовых актах, но окончательного закрепления единой правовой позиции ещё не достигнуто [4].

Не менее сложный вопрос связан с правовым статусом майнинга — процесса создания новых криптовалютных блоков и начисления вознаграждения. Майнинг может рассматриваться как предпринимательская деятельность, требующая регистрации и уплаты налогов, однако его децентрализованный характер, привязанный к вычислительным мощностям физических лиц и юридических лиц, затрудняет классификацию с позиций действующего законодательства. В теории права майнинг сопоставляют с производственной деятельностью, но в юридической доктрине отсутствует четкая формула для определения, приравнивать ли майнеров к предпринимателям, операторам финансовых услуг, добытчикам ресурсов или к иным категориям юридических субъектов.

Важным аспектом правового регулирования криптовалют и блокчейн-технологий является обеспечение прав потребителей и инвесторов. Учитывая волатильность криптовалютных курсов и технологические риски (взломы, ошибки программного кода, утеря доступа к криптокошельку), правовая система должна предусматривать механизмы защиты пострадавших пользователей, ответственность за мошенничество, правила раскрытия информации инвестиционных продуктов, связанных с криптоактивами. В международной практике такие вопросы решаются посредством лицензирования криптовалютных бирж, обменников, провайдеров кошельков, а также посредством требований к раскрытию рисков и соблюдению стандартов корпоративного управления.

Для Республики Казахстан теоретико-правовое обоснование таких механизмов предполагает глубокий анализ соответствия международным стандартам, включая нормативы ФАТФ (Группа разработки финансовых мер по борьбе с отмыванием денег), которые включают рекомендации по регулированию виртуальных активов и поставщиков криптовалютных услуг. Имплементация международных стандартов в национальное законодательство требует адаптации с учётом экономической модели страны, структуры финансового сектора и технологической инфраструктуры.

Научная литература подчёркивает, что правовое регулирование криптовалют и блокчейн должно учитывать три ключевых уровня: гражданско-правовой, административно-правовой и уголовно-правовой. На гражданско-правовом уровне определяется правовая природа криптоактивов, правила заключения сделок, переход прав, обеспечение исполнения обязательств. На административно-правовом уровне формируются правила лицензирования, надзора, налогового режима, противодействия незаконным финансовым операциям. На уголовно-правовом уровне устанавливаются нормы, направленные на предотвращение киберпреступности, мошенничества, манипулирования рынком [5].

Следует отметить, что теоретико-правовой подход к регулированию блокчейн-технологий выходит за пределы криптовалют. Применение блокчейна в смарт-контрактах, автоматизированных юридических конструкциях, требует переосмысления традиционных юридических понятий договора, его

заключения, исполнения и доказательства. Смарт-контракт, представляющий собой программную реализацию условий договора, автоматически исполняемую при наступлении заданных условий, вызывает вопросы о правовой силе автоматических операций, возможностях их оспаривания, ответственности сторон за технологические сбои. В рамках правовой доктрины выдвигаются концепции признания смарт-контрактов юридически значимыми, если соблюдены условия выражения воли сторон, идентификация участников и соответствие действующему законодательству.

Для Республики Казахстан эти вопросы имеют практическое значение: блокчейн-решения применяются в земельном кадастре, учёте интеллектуальной собственности, электронном документообороте. Внедрение таких технологий должно сопровождаться правовой системой, обеспечивающей юридическую силу электронных записей, механизмов разрешения споров и защиты прав субъектов, участвующих в автоматизированных блокчейн-процессах.

Особое внимание в теоретико-правовой литературе уделяется проблеме юрисдикции и международному праву. Криптовалюты и блокчейн-платформы по сути своей не имеют территориальной привязки, поскольку сети являются глобальными. Это создаёт сложности в определении применимого права, органов юрисдикции и международного сотрудничества при расследовании правонарушений, связанных с криптоактивами. Государства предпринимают шаги к заключению международных соглашений, стандартов обмена информацией, совместной борьбы с отмыыванием денег и финансированием терроризма, однако единых универсальных норм на международном уровне пока не сформировано.

В теоретико-правовом анализе также затрагиваются вопросы налогообложения криптовалютных операций. Правовые системы различных стран демонстрируют разнообразие подходов: от признания криптовалют как имущества и обложения прироста капитала, до специальных налоговых режимов для криптовалютных компаний и участников. Для Республики Казахстан разработка понятного и предсказуемого налогового режима является важным шагом для стимулирования инвестиций, предотвращения серых схем и интеграции криптоэкосистемы в национальную экономику.

Таким образом, в теоретико-правовом измерении криптовалюты и блокчейн-технологии представляют собой сложный объект правового регулирования, включающий пересечение гражданского, финансового, административного, уголовного и международного права. Принятие ясного правового определения криптоактивов, уточнение правил для операций и майнинга, разработка стандартов защиты потребителей и инвесторов, внедрение международных рекомендаций, адаптация законодательства о смарт-контрактах — все эти элементы представляют собой направления развития правовой системы Республики Казахстан в контексте цифровой экономики.

Список использованной литературы

1. Карцхия А.А. Цифровая трансформация права // Мониторинг правоприменения. — №1 (30). — 2019. — С. 26

2. Сигалов К.Е., Салин П.Б., Чувальникова А.С. Применение технологии блокчейн в праве, политике и государственном управлении // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. – 2018. – № 4. Т. 22. – С. 571-572.

3. Минбалеев А.В., Сафронов Е.Г. Правовая природа блокчейн // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2018. Т. 18. – № 2. – С. 96.

4. Койшыбайулы К., Копбаев Д.З. Бидайшиева А.Б. Правовое регулирование блокчейн и криптовалют: проблемы и перспективы выпуска токенов и их оборот на территории Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. - №1 (72). - 2023. – С. 98-107.

5. Нагродская В.Б. Новые технологии блокчейн/искусственный интеллект на службе права. М. : Проспект, 2019. 128 с.

УДК 343.3:004.9(476)

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: ОТ ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ К СОЦИАЛЬНОМУ МЕХАНИЗМУ

Цыкунова И.Н., Шляхтова О.Г.

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, г. Гомель,
Республика Беларусь

Түйін. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, оның ішінде жасанды интеллекттің қарқынды дамуына негізделген ұлттық қауіпсіздіктің қазіргі заманғы сын-қатерлері мен қатерлері мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетін өзектендіреді. Мақалада ақпараттық ортаның қауіпсіздігіне кепілдік беруге және қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық та, ұйымдық-техникалық сипаттағы да құралдар кешені қаралады, оларға қысқаша сипаттама беріледі. Авторлар ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – ақпаратты қорғауға және ақпараттық саладағы қауіпсіздікке қауіп төндіруді болдырмауға жүйелі тәсілді талап ететін үздіксіз процесс деп айқындайды.

Summary. Modern challenges and threats to national security caused by the rapid development of information and communication technologies, including artificial intelligence, actualize the task of ensuring the information security of the state. The article considers a set of means of both legal and organizational and technical nature aimed at guaranteeing and ensuring the security of the information environment, gives a brief description of them. The authors determine that information security is an ongoing process that requires a systematic approach to protecting information and preventing security threats in the information sphere.

На сегодняшний день обеспечение национальной безопасности в информационной сфере приобретает исключительно важное значение и становится одной из общегосударственных задач.

Гарантирование и защита информационной безопасности в государстве – это процесс, который необходимо рассматривать в контексте современных глобальных тенденций. Активное внедрение информационно-коммуникационных технологий привело к изменениям во всех сферах жизнедеятельности личности, общества, государства. Вместе с тем, повсеместная цифровизация предоставляет не только новые возможности, но и сопровождается увеличением рисков, угроз, ростом количества преступлений и других правонарушений в информационной сфере.

По уровню информатизации Республика Беларусь входит в число стран с высоким и выше среднего значением ее развития, при этом информационное пространство страны остается открытым и высококонкурентным [1, п. 25].

Обеспечение безопасности информационной среды в Республике Беларусь можно рассматривать исходя из нескольких значимых аспектов:

– правовой аспект.

Правовую основу системы обеспечения безопасности в информационной сфере составляют Конституция Республики Беларусь, законы Республики Беларусь, нормативные правовые акты Президента Республики Беларусь, иные акты законодательства, а также международные договоры Республики Беларусь, регулирующие общественные отношения в сфере обеспечения информационной безопасности.

Определение информационной безопасности получило закрепление на нормативном уровне в Концепции национальной безопасности Республики Беларусь и Концепции информационной безопасности Республики Беларусь: «состояние защищенности информационного пространства, информационной инфраструктуры информационных ресурсов от внешних и внутренних угроз в информационной сфере» [1, п. 4], «состояние защищенности сбалансированных интересов личности, общества и государства от внешних и внутренних угроз в информационной сфере» [2, п. 8].

Для регулирования вопросов защиты информационного пространства, информационной инфраструктуры, информационных систем и ресурсов приняты и действует ряд законов (Закон Республики Беларусь от 10 ноября 2008 г. № 455-З «Об информации, информатизации и защите информации», Закон Республики Беларусь от 28 декабря 2009 г. № 113-З «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», Закон Республики Беларусь от 7 мая 2021 г. № 99-З «О защите персональных данных»), программных документов (Государственная программа «Цифровое развитие Беларуси» на 2021–2025 годы, утверждена постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 2 февраля 2021 г. № 66, Государственная программа «Цифровая Беларусь» на 2026–2030 годы, утверждена постановлением Совета Министров Республики Беларусь 30 декабря 2025 г. № 793), а также уголовно-правовые нормы, направленные на защиту интересов личности, общества и государства в информационной сфере. По мнению М.А. Дубко и Д.Г. Полещука, «в последнее время в нашей республике наблюдается тенденция увеличения числа умышленных противоправных деяний в отношении информации о частной жизни и персональных данных, в том числе влекущих общественно опасные последствия. Необратимый характер таких последствий и необходимость усиления информационной безопасности личности посредством предупреждения и пресечения новых общественно опасных посягательств в целом послужили основой введения в гл. 23 УК двух новых составов преступлений: незаконные действия в отношении информации о частной жизни и персональных данных (ст. 203¹) и несоблюдение мер обеспечения защиты персональных данных (ст. 203²) ..., исключена ст. 179 УК, которая касалась

защиты только сведений о частной жизни, составляющих личную или семейную тайну» [3, с. 78–79]. Значительные изменения внесены в гл. 31 УК, наименование и большая часть статей которой изложена в новой редакции (преступления против компьютерной безопасности) [3, с. 82];

– технический аспект.

Международный союз электросвязи при ООН в 2024 году проводил исследование, в результате которого был представлен рейтинг Global Cybersecurity Index 2024. В нем оценивалась готовность стран к кибератакам. Рейтинг строился на основе 83 показателей, которые объединены в 5 блоков. За каждый из блоков страна получила определенное количество баллов, по которым можно определить, в каких аспектах стране не хватает развития. Баллы Беларуси распределились следующим образом (максимум – 20 баллов в категории): юридические аспекты – 18,61; технические меры – 2,78; организационные стратегии – 11,97; развитие потенциала – 8,98; международное сотрудничество – 19,11. Из этих цифр видно, что в Беларуси хорошо разработаны юридические нормы и развито международное сотрудничество. Однако недостает технических мер, потенциала развития и организационных стратегий [4].

Каждая пятая атака в Беларуси приходится на госсектор (22%). На втором месте – сфера промышленности (14%), а на третьей строчке – финансовая отрасль (11%). Множество атак нацелены на сектор телекоммуникаций, сферы науки и образования (8%). Каждая вторая кибератака (57%) приводит к утечке конфиденциальных данных. Согласно данным за 2024 год, наша республика по уровню кибербезопасности заняла 70-е место из 166 стран в рейтинге NSCI (National Cyber Security Index, Национальный индекс кибербезопасности), уступив по этому индексу среди стран СНГ лишь Молдове, Азербайджану и России [5].

Технический аспект информационной безопасности в Беларуси охватывает широкий спектр технологий и решений. Среди ключевых направлений – защита сетевого периметра за счет межсетевых экранов и систем предотвращения вторжений (IDS/IPS – анализируют данные и сетевое поведение). Особое внимание уделяется шифрованию: данные надежно защищаются как в процессе передачи, так и в состоянии покоя или хранения, для чего применяются разнообразные алгоритмы и протоколы. Системы контроля доступа строятся на использовании паролей, многофакторной аутентификации и детальном разграничении прав учетных записей. Кроме того, в стране ведется оперативный мониторинг и анализ угроз, а также регулярно выполняется резервное копирование.

Стоит отметить, что перечисленные меры – лишь часть комплексной системы защиты информации в Республике Беларусь. Они могут быть дополнены и адаптированы под конкретные требования и возникающие риски;

– организационный аспект.

В Беларуси механизм обеспечения информационной безопасности реализуется на разных уровнях. Указом Президента Республики Беларусь «О кибербезопасности» от 14 февраля 2023 года № 40 в стране создана

национальная система обеспечения кибербезопасности, ключевыми элементами которой являются Оперативно-аналитический центр при Президенте Республики Беларусь, Национальный центр обеспечения кибербезопасности и реагирования на киберинциденты (далее – Национальный центр кибербезопасности), центры кибербезопасности. Национальный центр кибербезопасности занимается разработкой и внедрением новых технологий и методов защиты от киберугроз, а также координацией деятельности всех заинтересованных структур в области кибербезопасности, осуществляет мероприятия по обнаружению признаков проведения кибератак на объекты информационной инфраструктуры, предупреждению и минимизации последствий этих кибератак.

Для специалистов в сфере кибербезопасности в республике действует система сертификации. Организацией обучения и процедуры сертификации занимается Национальный центр электронных услуг.

22 февраля 2023 г. постановлением Высшего Государственного Совета Союзного Государства утверждена Концепция информационной безопасности Союзного государства, определяющая основы для формирования согласованной государственной политики и развития общественных отношений в области обеспечения информационной безопасности, а также выработки мер по совершенствованию систем обеспечения информационной безопасности государств – участников Договора о создании Союзного государства [6].

Особого внимания заслуживает международное сотрудничество по вопросу организации безопасности информационной среды. Беларусь, как государство-участник СНГ, активно участвует в обсуждении вопросов сотрудничества в сфере информационной безопасности. В августе 2025 г. в Москве были проведены межведомственные консультации по проблематике обеспечения информационной безопасности. На встрече были детально проанализированы главные направления дальнейшего сотрудничества, в том числе охрана критической информационной инфраструктуры и борьба с киберпреступностью. Особый упор сделан на слаженность действий в эпоху активного развития искусственного интеллекта. По завершении консультаций участники утвердили конкретные меры для укрепления безопасности информационной среды Союзного государства и разработали план общих мероприятий [7].

Сотрудничество между Республикой Беларусь и Российской Федерацией в области безопасности информационной среды способствует обмену опытом, внедрению новых технологий и формированию плана совместных мероприятий с целью повышения уровня информационной безопасности государств;

– социальный аспект.

Социальный механизм обеспечения безопасности в информационной сфере сосредоточен на защите личности, общества и государства и включает защиту информации о частной жизни и персональных данных, повышение цифровой грамотности населения, соблюдение правил цифровой гигиены, противодействие попыткам деструктивного информационного воздействия

(отслеживание и пресечение деструктивной информации, нейтрализация дестабилизирующего воздействия, продвижение объективной информации).

Крайне важны просветительские и образовательные меры, обеспечивающие повышение осведомленности людей об информационных угрозах. Важными аспектами выступают работа по повышению доверия к социальным институтам, прежде всего к СМИ, а также рост информационной грамотности и становление информационной культуры как совокупности институтов, этических норм и правил поведения в информационном пространстве [8].

Таким образом, последовательное развитие данных аспектов и принятие практических мер позволят повысить уровень информационной безопасности в государстве. Однако, важно отметить, что обеспечение безопасности в информационной сфере – это непрерывный процесс, требующий комплексного, системного подхода к предотвращению угроз и защите информационного пространства, включающий не только разработку и внедрение актов законодательства, постоянное обновление и совершенствование технических и организационных мероприятий, в том числе сотрудничество с другими государствами в сфере информационной безопасности, но и реализацию социального механизма защиты информации, предупреждения и пресечения киберугроз. Эффективная организация безопасности информационной среды в свою очередь имеет существенное значение в обеспечении национальной безопасности Республики Беларусь.

Список использованной литературы

1. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь [Электронный ресурс]: утв. Решением Всебелорусского народного собрания 25.04.2024 № 5 // Национальный правовой интернет портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=P924v0005>. – Дата доступа: 31.03.2026.
2. Концепция информационной безопасности Республики Беларусь [Электронный ресурс]: утв. Постановлением Совета Безопасности Республики Беларусь 18.03.2019 № 1 // Национальный правовой интернет портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=P219s0001>. – Дата доступа: 31.03.2026.
3. Дубко, М.А. Уголовно-правовое обеспечение информационной безопасности : обзор изменений и рекомендации по применению / М.А. Дубко, Д.Г.Полещук // Предварительное расследование. – 2021. - № 1 (9). – С. 77-85.
4. Беларусь получила уровень Tier 3 в Global Cybersecurity Index 2024 [Электронный ресурс] // Noventiq Belarus. – Режим доступа: <https://noventiq.by/about/news/belarus-poluchila-uroven-tier-3-v-global-cybersecurity-index-2024>. – Дата доступа: 31.03.2026.
5. Единый День Информирования – 2025 [Электронный ресурс] // Гомельский областной исполнительный комитет. – Режим доступа: <https://gomel-region.gov.by/ru/edi2025-ru/>. – Дата доступа: 31.03.2026.
6. Об утверждении Концепции информационной безопасности Союзного государства [Электронный ресурс] // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь . – Режим доступа: <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2023/mart/73425/>. – Дата доступа: 30.03.2026.
7. В Москве прошёл очередной раунд российско-белорусских межведомственных консультаций по проблематике обеспечения информационной безопасности [Электронный

ресурс] // Совет Безопасности Российской Федерации. – Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/news/allnews/3842/>. – Дата доступа: 30.03.2026.

8. Председатель Президиума НАН Беларуси – об информационной безопасности страны [Электронный ресурс] // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь . – Режим доступа: <https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2019/mart/33256/>. – Дата доступа: 30.03.2026.

УДК 316.3

РОЛЬ СМИ В ФОРМИРОВАНИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ИМИДЖА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Шаншархан Ж.Б.

магистрант, Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының құқық қорғау органдарының институциялық имиджін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында әлеуметтік психология, социология және журналистика саласындағы теориялар мен қазіргі тәжірибелер талданған. Мақсат – БАҚ арқылы қоғамның құқық қорғау органдарына деген сенімін арттыру механизмдерін көрсету, сондай-ақ ақпараттық әсердің әлеуметтік қабылдау мен институционалды беделге ықпалын анықтау.

Summary: This article examines the role of mass media in shaping the institutional image of law enforcement agencies. The study analyzes theoretical frameworks and contemporary practices in social psychology, sociology, and journalism. The purpose is to identify mechanisms through which media can enhance public trust in law enforcement institutions and to evaluate how informational influence affects social perception and institutional legitimacy.

Современные средства массовой информации (СМИ) являются ключевым фактором формирования общественного мнения. Особое внимание уделяется правовым институтам, в частности правоохранительным органам, поскольку их деятельность напрямую связана с обеспечением безопасности и поддержанием правопорядка. Институциональный имидж этих органов определяется не только реальными действиями сотрудников, но и тем, как их деятельность представлена в медиа-пространстве.

Формирование институционального имиджа правоохранительных органов представляет собой многоплановый и динамический процесс, который определяется взаимодействием медиапредставлений, социальной оценки и психологического воздействия на аудиторию. Медиапредставление в данном контексте включает в себя информационное освещение деятельности органов власти через различные каналы массовой коммуникации, такие как телевидение, радио, печатные издания, интернет-порталы и социальные сети. Новости, аналитические материалы, репортажи и интервью формируют у населения представление о профессионализме сотрудников, эффективности работы структур и уровне правопорядка в обществе. При этом характер и тон освещения событий существенно влияют на восприятие; позитивные материалы о раскрытых преступлениях и профилактических мероприятиях создают положительный образ, тогда как сенсационные репортажи о нарушениях,

злоупотреблениях или коррупции могут формировать негативные стереотипы, снижая доверие населения.

Социальная оценка выступает следующим компонентом формирования имиджа и складывается на основе как индивидуального, так и коллективного опыта взаимодействия граждан с правоохранительными органами. Люди формируют мнение о деятельности полиции, прокуратуры и других структур не только из медиаресурсов, но и через собственный практический опыт: обращения за помощью, участие в профилактических программах, взаимодействие с участковыми инспекторами или участие в общественных проектах. Коллективное восприятие также усиливается через обсуждения в социальных сетях, на форумах и в повседневном общении, что создаёт своеобразную «социальную память» о деятельности правоохранительных органов. Данный компонент показывает, что имидж института не формируется исключительно под воздействием СМИ, а является результатом совокупного опыта, интегрированного с медиапредставлениями.

Психологическое влияние является третьим и не менее важным компонентом, проявляясь через эмоциональные и когнитивные реакции аудитории на медиаконтент. Согласно исследованиям Bandura (2002) [1] и Bourdieu (1998) [2], визуальные и вербальные сообщения вызывают определённые эмоциональные реакции – доверие, страх, тревожность, уверенность в защите или, наоборот, недоверие к институту. Когнитивный аспект выражается в переработке информации, формировании убеждений о законности, компетентности и ответственности сотрудников, а также в оценке их профессиональной этики. Эти реакции в совокупности создают устойчивый образ правоохранительных органов в сознании общества, влияя на легитимность института и готовность граждан сотрудничать с ним.

Современные исследования показывают, что средства массовой информации выполняют одновременно информативную и нормативную функцию, оказывая значительное влияние на восприятие легитимности правоохранительных органов. Информационная функция направлена на передачу фактических сведений о событиях, расследованиях и мерах безопасности, тогда как нормативная функция формирует социальные стандарты и ожидания от работы правоохранительных структур, формируя ценностное отношение общества к институту [3].

Положительный институциональный имидж создаётся и поддерживается через публикацию информации о раскрытых преступлениях, успешных расследованиях и достижениях полиции, а также через освещение профилактических программ, образовательных и социальных инициатив. Прямое взаимодействие с населением через цифровые платформы – социальные сети, официальные сайты и онлайн-трансляции – позволяет расширить аудиторию, повысить прозрачность работы органов и минимизировать искажение информации. Это способствует укреплению доверия граждан, формированию устойчивого положительного образа и повышению легитимности института в общественном сознании.

Таким образом, формирование институционального имиджа правоохранительных органов представляет собой интегративный процесс, в котором медиапредставления, социальная оценка и психологическое воздействие взаимосвязаны и взаимодополняют друг друга. Успешное управление имиджем требует комплексного подхода, включающего стратегическое медиапланирование, прозрачное взаимодействие с населением и соблюдение этических стандартов в освещении деятельности правоохранительных органов.

Негативное влияние проявляется через сенсационные сообщения о коррупции, злоупотреблениях или недостатках работы отдельных сотрудников, что снижает уровень доверия и формирует искажённое восприятие института.

В современных условиях цифровые платформы приобретают особое значение как инструмент прямого взаимодействия правоохранительных органов с населением. Социальные сети, официальные сайты, мобильные приложения и онлайн-платформы позволяют органам власти оперативно информировать граждан о событиях, мерах безопасности и профилактических инициативах. Например, страницы полиции в Facebook, Instagram, Telegram и других платформах регулярно публикуют оперативные сводки, разъяснения по действиям сотрудников, инструкции по предотвращению преступлений, а также образовательные и профилактические материалы, направленные на повышение правовой грамотности населения. Кроме того, видеоконтент, трансляции с мест событий и интерактивные публикации позволяют аудитории визуально оценить работу правоохранительных органов, создавая ощущение прозрачности и открытости института [4].

Прямое взаимодействие через цифровые платформы имеет несколько функций. Во-первых, оно обеспечивает обратную связь: граждане могут оставлять комментарии, задавать вопросы и сообщать о проблемах, что способствует формированию диалога между обществом и правоохранительной системой. Во-вторых, цифровые медиа позволяют демонстрировать эффективность работы органов власти, укрепляя доверие населения и повышая легитимность института. В-третьих, платформы служат инструментом профилактики преступности и повышения правовой культуры, предоставляя гражданам доступ к практическим рекомендациям и инструкциям.

Однако одновременно социальные сети создают среду, где распространяется как достоверная, так и ложная информация. Фейковые новости, слухи и манипулятивный контент способны искажать восприятие работы правоохранительных органов, подрывать доверие граждан и формировать негативный имидж института. Информационная среда социальных сетей характеризуется высокой скоростью распространения сообщений и широтой охвата аудитории, что делает контроль за точностью данных особенно сложным. В результате, ошибки в представлении фактов, непроверенные слухи или сенсационные публикации могут иметь долгосрочные последствия для репутации правоохранительных структур [5].

Таким образом, использование цифровых платформ для формирования институционального имиджа требует комплексного подхода. Оно должно сочетать прозрачное и своевременное информирование, соблюдение этических стандартов журналистики, активное взаимодействие с аудиторией и контроль за распространением ложной информации. Только при таких условиях социальные сети и цифровые платформы становятся эффективным инструментом укрепления доверия граждан, повышения легитимности правоохранительных органов и формирования устойчивого позитивного имиджа.

При освещении деятельности правоохранительных органов важно соблюдать баланс между правом общества на информацию и защитой прав граждан. Нарушение журналистской этики, манипуляции фактами или сенсационное освещение подрывают доверие общества к органам власти и формируют негативный имидж.

Роль СМИ в формировании институционального имиджа правоохранительных органов многогранна. Положительный образ формируется через прозрачность работы, профессионализм сотрудников и корректное освещение деятельности. Для повышения доверия населения необходима координация между СМИ и правоохранительными структурами, соблюдение этических стандартов журналистики и активная работа с цифровыми платформами.

Список использованной литературы

1. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 2002.
2. Bourdieu P. On Television and Journalism. London: Routledge, 1998.
3. Жумабаев К. «Роль средств массовой информации в формировании доверия к правоохранительным органам». Вестник КазНУ. Социология и политология, 2019, № 2, с. 45–56.
4. Сапаргалиев Е. «Этические стандарты журналистики и освещение деятельности правоохранительных органов». Журналистика и медиа в Казахстане, 2018, № 3, с. 12–25.
5. Kim X., Lee J. «Media Influence on Public Perception of Law Enforcement». Journal of Criminal Justice Studies, 2017, Vol. 45, Issue 4, pp. 301–315.

УДК 368.018.43:349.44(574)

ЗАЩИТА ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ СТРАХОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: МЕХАНИЗМЫ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Шинтаева Ф.Е.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Тынымсеитова С.М.

Қырғызстан Халықарпалық университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Түйін: Қазақстанның сақтандыру нарығындағы тұтынушылардың құқықтарын қорғау жүйесінің қазіргі жай-күйін талдауға арналған. Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің (ҚНРДА) және сақтандыру омбудсманы институтының рөлі қарастырылады. Сақтандыру төлемдерін жүзеге асыру кезіндегі негізгі қайшылықтар

анықталып, қаржылық қызметтерді цифрландыру жағдайында заңнаманы жетілдіру жолдары ұсынылады.

Summary: The article is devoted to the analysis of the current state of the consumer protection system in the insurance market of Kazakhstan. It examines the role of the Agency for Regulation and Development of the Financial Market (ARDFM) and the institute of the Insurance Ombudsman. The study identifies key collisions in the process of insurance payouts and proposes ways to improve legislation in the context of the digitalization of financial services.

В современных условиях развитие страхового рынка является важным элементом финансовой системы государства и одним из факторов социальной стабильности. Страхование выполняет функцию защиты имущественных интересов граждан и юридических лиц, способствуя снижению рисков и обеспечению экономической безопасности [1].

Вместе с тем специфика страховых услуг, характеризующаяся сложностью договорных условий, наличием информационной асимметрии и высокой степенью доверия между сторонами, требует создания эффективной системы защиты прав потребителей. В Республике Казахстан данный институт находится на стадии активного формирования и совершенствования, что обуславливает актуальность настоящего исследования.

Правовое регулирование защиты прав потребителей страховых услуг в Республике Казахстан представляет собой важный элемент функционирования финансовой системы и обеспечения социальной справедливости. В условиях развития рыночной экономики страхование приобретает особое значение как инструмент защиты имущественных интересов граждан и организаций. Вместе с тем специфика страховых отношений требует наличия четкой и эффективной нормативной базы, способной обеспечить баланс интересов страховщиков и потребителей.

Основу правового регулирования в данной сфере составляет совокупность нормативных правовых актов, включающая гражданское законодательство, законодательство о страховой деятельности, а также нормы, направленные на защиту прав потребителей финансовых услуг. Эти акты формируют правовую среду, в рамках которой осуществляется деятельность страховых организаций и реализуются права граждан. Особое значение имеет закрепление принципов добросовестности, прозрачности и ответственности сторон страховых отношений [2].

Ключевым нормативным актом, заложившим современный процедурный фундамент этого процесса, является Постановление Правления АРРФР от 12 сентября 2022 года № 60. Этот документ, принятый в развитие статьи 86 Закона «О страховой деятельности», окончательно оформил институциональный статус Страхового омбудсмана как независимого арбитра. Согласно этому акту «Омбудсмен это не просто юрист, а эксперт, обладающий безупречной репутацией и глубоким знанием финансового рынка» [3]. Установленный порядок избрания исключает аффилированность арбитра с конкретными страховыми группами, что является критически важным для обеспечения объективности принимаемых решений. Принятие данных Правил в 2022 году стало важным шагом к депуризации (упрощению) правовых споров.

Регламентированная деятельность омбудсмана позволяет перевести конфликты из плоскости «эмоционального противостояния» в плоскость профессионального юридического анализа. Это способствует снижению конфликтности на рынке и минимизации рисков для страховых компаний, связанных с судебными издержками и штрафными санкциями.

Государственная политика Республики Казахстан направлена на повышение уровня доверия к страховой системе и создание справедливых условий взаимодействия между страховщиками и страхователями. Важным направлением этой политики является обеспечение прозрачности страхового рынка. Это достигается путем установления требований к раскрытию информации о страховых продуктах, условиях договоров и порядке осуществления страховых выплат. Таким образом, потребитель получает возможность принимать обоснованные решения и минимизировать риски, связанные с недостатком информации.

Законодательство Республики Казахстан закрепляет ключевые права потребителей страховых услуг. К ним относятся право на получение полной и достоверной информации, право на своевременное и справедливое рассмотрение страховых случаев, а также право на защиту своих интересов в случае нарушения условий договора. Эти права создают основу для формирования доверительных отношений между участниками страхового рынка и способствуют повышению качества предоставляемых услуг.

Однако эффективность правового регулирования во многом зависит не только от содержания нормативных актов, но и от практики их применения. Важно, чтобы закрепленные в законодательстве права не носили формальный характер, а реально обеспечивались соответствующими механизмами контроля и ответственности. В этом контексте значительную роль играют государственные органы, осуществляющие надзор за страховой деятельностью, а также институты досудебного и судебного урегулирования споров.

В современных условиях страхование обуславливает необходимость формирования эффективных механизмов защиты прав потребителей. Эти механизмы представляют собой совокупность правовых, организационных и институциональных средств, направленных на обеспечение справедливости и законности в страховых отношениях.

Одним из ключевых механизмов является государственный надзор за деятельностью страховых организаций. Уполномоченные органы контролируют соблюдение законодательства, финансовую устойчивость страховщиков и добросовестность их поведения на рынке. Особое значение приобретает так называемый поведенческий надзор, направленный на предотвращение недобросовестных практик, включая навязывание услуг, введение клиентов в заблуждение и необоснованные отказы в страховых выплатах. Благодаря этому обеспечивается защита интересов потребителей еще на этапе оказания страховых услуг.

Важным элементом системы защиты является механизм гарантирования страховых выплат. Его основная задача обеспечение исполнения обязательств

перед страхователями в случае неплатежеспособности страховой компании. Наличие такой системы повышает доверие граждан к страховым институтам и снижает риски потери денежных средств, что особенно важно в условиях нестабильной экономической среды.

Значительную роль в защите прав потребителей играет институт досудебного урегулирования споров, в частности страховой омбудсман. Этот механизм позволяет разрешать конфликты между страхователями и страховщиками без обращения в суд. Его преимуществами являются доступность, оперативность и отсутствие финансовых затрат для потребителя. Деятельность омбудсмана способствует снижению нагрузки на судебную систему и повышению эффективности защиты прав граждан.

Страховой омбудсман представляет собой независимый механизм рассмотрения споров, возникающих между потребителями страховых услуг и страховщиками. В отличие от судебного разбирательства, данный институт позволяет урегулировать конфликт в более короткие сроки и без значительных финансовых затрат. Это особенно важно для граждан, которые не всегда обладают достаточными ресурсами и юридическими знаниями для защиты своих прав в судебном порядке [4].

Одним из ключевых преимуществ института страхового омбудсмана является его доступность. Потребитель может обратиться за защитой своих прав без необходимости уплаты государственной пошлины или привлечения дорогостоящих юридических услуг. Кроме того, процедура рассмотрения спора носит упрощенный характер, что делает ее понятной и удобной для широкого круга граждан. Оперативность рассмотрения жалоб также играет важную роль, позволяя быстро восстановить нарушенные права и минимизировать негативные последствия для потребителя.

Не менее значимой является функция омбудсмана по снижению нагрузки на судебную систему. Рассматривая значительное количество споров в досудебном порядке, он способствует разгрузке судов и повышению эффективности правосудия в целом. Это позволяет судебным органам сосредоточиться на более сложных и значимых делах, требующих детального правового анализа.

Кроме того, деятельность страхового омбудсмана способствует формированию добросовестной практики на страховом рынке. Страховые организации, осознавая возможность быстрого и независимого рассмотрения жалоб, стремятся более ответственно подходить к исполнению своих обязательств. Это, в свою очередь, повышает уровень защиты прав потребителей и способствует укреплению доверия к страховой системе.

Вместе с тем эффективность данного института во многом зависит от уровня его независимости, прозрачности процедур и обязательности исполнения принимаемых решений. Важно, чтобы омбудсман обладал достаточными полномочиями для влияния на страховые организации и обеспечения реальной защиты прав граждан.

Институт Страхового омбудсмена в Республике Казахстан прошел значительный путь эволюции — от узкопрофильного посредника в спорах по автострахованию до ключевого звена в системе защиты прав потребителей на всем страховом рынке.

Исторически деятельность Страхового омбудсмена регулировалась Законом РК «Об обязательном страховании ГПО владельцев транспортных средств». Это было логичным шагом: именно в сегменте автострахования (ОГПО ВТС) традиционно фиксируется наибольшее количество споров, связанных с размером ущерба, оценкой повреждений и сроками выплат. Регламент работы омбудсмена четко определяет процедуру подачи жалоб и принятия решений, которые являются обязательными для исполнения страховыми организациями.

Современный этап развития страхового рынка Казахстана характеризуется выходом омбудсмена за рамки только «автогражданки». На сегодняшний день компетенция этого института значительно расширилась. Благодаря подписанию специальных меморандумов между страховыми организациями и офисом омбудсмена, под его защиту попали потребители услуг по добровольным видам страхования (КАСКО, страхование имущества, медицинское страхование и другие).

Это расширение имеет критическое значение для финансового рынка. Если раньше по спорам в добровольном страховании граждане были вынуждены сразу обращаться в суд, что требует времени, оплаты госпошлин и услуг адвокатов, то теперь они могут разрешить конфликт через независимого арбитра. Это делает добровольное страхование более привлекательным и понятным для населения.

Ключевым фактором перехода от количественных показателей к качественному улучшению стали законодательные инициативы 2024 года, направленные на системное укрепление института Страхового омбудсмена. Эти изменения призваны не просто формально расширить его полномочия, но и радикально перестроить культуру урегулирования споров, минимизируя нагрузку на судебную систему и восстанавливая доверие граждан к финансовому сектору. Поправки 2024 года закрепили обязательность участия омбудсмена в разрешении споров по всем классам страхования, где участниками являются физические лица и субъекты малого предпринимательства.

Важнейшим новшеством стало законодательное утверждение обязательного досудебного порядка обращения к омбудсмену перед подачей иска в суд. Теперь потребитель не может инициировать судебное разбирательство, не попытавшись урегулировать вопрос через независимого арбитра. Это создает мощный фильтр, который отсеивает типовые споры и позволяет решать их в кратчайшие сроки без участия государственного аппарата правосудия.

Законодательные изменения 2024 года также повысили статус решений омбудсмена. Если страховая организация уклоняется от исполнения его решения, потребитель получает возможность привести его в исполнение через упрощенные правовые механизмы. Это делает омбудсмена не просто «советником», а реальной силой, способной защитить интересы слабого участника договора.

Долгое время казахстанцы скептически относились к страхованию, опасаясь «запутанных правил» и «необоснованных отказов». Укрепление статуса омбудсмана как независимого, профессионального и доступного арбитра нивелирует эти страхи. Когда гражданин знает, что в случае конфликта его спор будет рассмотрен экспертом, а не формальным бюрократом, его готовность покупать добровольные страховые продукты (жизнь, имущество, здоровье) растет.

Страховой сектор Республики Казахстан сегодня переживает этап глубокой качественной трансформации. Из вспомогательного финансового инструмента страхование превращается в высокотехнологичную индустрию, интегрированную в повседневную цифровую жизнь граждан. Современное состояние рынка характеризуется устойчивым ростом активов, усилением регуляторного надзора и масштабной цифровизацией, что закладывает фундамент для долгосрочного развития.

На текущий момент страховой рынок РК демонстрирует высокую степень концентрации и стабильности. Ключевыми драйверами роста остаются обязательные виды страхования (ОГПО ВТС, ОСМС) и динамично развивающийся сектор страхования жизни (Life insurance). Последний стал серьезным конкурентом банковским депозитам благодаря внедрению накопительных продуктов и инвестиционного страхования (Unit-linked).

Главная отличительная черта современного этапа - InsurTech. Казахстан стал региональным лидером в СНГ по уровню цифровизации страховых услуг. Сегодня оформление полиса, подача заявления о страховом случае и даже получение выплаты через мобильные приложения стали стандартом для крупнейших игроков рынка. Это позволило снизить операционные издержки компаний и сделать услуги доступнее для жителей отдаленных регионов.

Список использованной литературы

1. Сембеков А.К., Будешов Е. Финансовые потоки страхового рынка Республики Казахстан: состояние и перспективы развития/Караганда. Вестник КЭУ, №2 (37), 2015г. С. 147-149
2. Джанаева С.С. Проблемы и перспективы развития страхования в РК. Актуальные проблемы гражданского права и процесса: взгляд молодого ученого. 2020. С. 61-63
3. Постановление Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка от 12 сентября 2022 года № 60 «Об утверждении Правил избрания и осуществления деятельности страхового омбудсмана» (с изменениями и дополнениями на 05.05.2023)
4. Муханова А.Т., Тажигалиева М.Ж. Страховой омбудсмен: перспективы развития Казахстана в контексте страхового рынка. Национальная ассоциация ученых (НАУ) # 100, 2024. С. 117-121

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Шинтаева Ф.Е.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Қазақстан

Турганбек Д.М.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается роль Конституционного суда Республики Казахстан как ключевого института конституционного контроля. Подчеркивается, что восстановление его деятельности в 2023 году после конституционной реформы 2022 года способствовало укреплению правовой системы и обеспечению верховенства Конституции.

Анализируются функции суда: проверка нормативных актов на соответствие Конституции, официальное толкование конституционных норм, обеспечение единого применения законов. Особое внимание уделяется влиянию решений Конституционного суда на деятельность государственных органов, законодательство и правоприменительную практику, а также активному участию граждан через обращения, отражающему их интерес к правам и качеству законов.

Summary: The article examines the role of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan as a key institution of constitutional control. It emphasizes that the restoration of its activities in 2023, following the 2022 constitutional reform, contributed to strengthening the legal system and ensuring the supremacy of the Constitution.

The functions of the Court are analyzed, including the review of normative acts for compliance with the Constitution, the official interpretation of constitutional norms, and ensuring the uniform application of laws. Particular attention is paid to the impact of the Constitutional Court's decisions on the activities of state bodies, legislation, and law enforcement practices, as well as to the active participation of citizens through appeals, reflecting their interest in rights and the quality of laws.

Қазақстан Республикасы Конституциялық соты конституциялық бақылаудың негізгі институттарының бірі. Оның басты міндеті Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ету, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметінде заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ету.

2022 жылы Қазақстанда жүргізілген конституциялық реформа 1995 жылы қабылданған Конституциядан кейін тоқтатылған Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты қызметін қалпына келтірді. Сот өз жұмысын 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап қайта бастады. Бұл реформа еліміздің құқықтық жүйесін жетілдіруде және азаматтық қоғам институттарын дамытуда маңызды қадам болып табылады. Белгілі қазақстандық ғалым К.К. Айтхожин қазіргі конституциялық процестің ерекшелігін былай сипаттайды: «реформа негізгі заңның ережелеріне сәйкес қайта құрылған қазақстандық қоғамның іргелі мақсаттары мен міндеттерін көрсетуге және оның қалыптасуына белсенді үлес қосуға бағытталған» [1].

Реформаға дейін Қазақстандағы конституциялық бақылау институты Конституциялық кеңес формасында әрекет етті. Алайда оның өкілеттіктері мен азаматтардың жүгіну практикасы шектеулі болды. Құқық қорғау сарапшыларының пікірінше, азаматтардың конституциялық бақылау органына

тікелей қолжетімділігінің болмауы құқықтық қорғаудың тиімділігін төмендетіп, заң үстемдігі принципінің сақталуына кедергі келтірген.

Конституциялық Соттың құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының Конституциясының VI бөлімінде және 2022 жылғы 5 қарашадағы №153-VII «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» заңында айқындалған. Қазіргі уақытта Конституциялық Сот Қазақстандағы сот жүйесі мен мемлекеттік биліктің маңызды құрамдас бөлігі, конституциялық бақылауды жүзеге асыратын мамандандырылған сот органы ретінде құқықтық жүйеде өз орнын алады. Ол биліктің басқа тармақтарынан тәуелсіз және елдің Негізгі заңының орындалуын қамтамасыз ете отырып, құқықтық мемлекеттің мүддесі үшін әрекет етеді.

Конституциялық сот төрелігін қалпына келтіру мемлекеттің құқықтық жүйесіне тікелей әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Конституциялық соттың негізгі қызметі - нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеру. Бұған мемлекеттік органдардың, сот органдарының және азаматтардың өтініштері бойынша заңдарды, заңға тәуелді актілерді және өзге де нормативтерді талдау кіреді, егер бұл іс жүргізу тәртібінде көзделсе.

Қазіргі зерттеулер Конституциялық Соттың рөлі ресми бақылаудан тыс екенін атап көрсетеді: оның актілеріне айтарлықтай нормативтік күш беріледі. Сот шешімдері барлық мемлекеттік органдар үшін міндетті ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің конституциялық тәртібі мен құқықтық іргетасын нығайта отырып, заң шығару және құқық қолдану процестеріне әсер етеді.

Алайда, отандық құқықтанушы ғалымдар арасында Конституциялық Сот шешімдерінің құқықтық сипатын түсіну, сондай-ақ осы шешімдердің қоғамдағы орны мен рөлі туралы бірыңғай көзқарас қалыптаспаған. Бұл өз кезегінде құқық қолдану жүйесінің біртұтас жұмыс жасауына кедергі келтіруі мүмкін.

Біздің пікірімізше, Қазақстанда заң үстемдігін орнату және азаматтық қоғамды дамыту контекстінде конституциялық құқықтың жаңа қайнар көздері - Конституциялық Соттың актілерін зерттеу және олардың конституциялық құқық жүйесіндегі орнын анықтау маңызды болып табылады.

Конституциялық құқық көздері қоғамдық қатынастарды реттейтін конституциялық-құқықтық нормаларды бекітетін және оларға құқықтық күш беретін құқықтық құжаттар. Ресейлік ғалым Н.В. Витруктың пікірінше, «Ресей Федерациясының Конституциялық Сотының шешімдері мен құқықтық ұстанымдары конституциялық құқықтың көзі болып табылады және оның мазмұнын толықтырады» [2].

О.Е. Кутафиннің айтуынша, конституциялық құқық көздері үш негізгі функцияны атқарады:

1. Конституциялық құқық нормаларын жасайтын, өзгертетін немесе жоятын заң шығарушы органдардың шешімдерін көрсету;

2. Бұл нормалардың өмірде көрініс табатын формасын беру және қазіргі конституциялық құқық туралы білім алу үшін негіз болу;

3. Барлық басқа құқық салаларының құқықтық көздерінің мазмұны мен формасын анықтау үшін негіз болу [3].

Конституциялық құқық көздерінің жүйесін түсіну үшін оның құрамдас бөліктерін және бұл бөліктердің өзара байланысын білу қажет. Жүйе – өзара байланысқан элементтерден тұратын және біртұтас бүтін түзетін «шектеулі жиынтық» [4].

«Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» заңның 55-бабына сәйкес, Сот шешімі – оның отырыстарында қабылданатын акт [5]. Конституциялық Сот шешімдері екі категорияға бөлінеді:

1. Соттың конституциялық өкілеттілігін жүзеге асыратын соңғы шешімдер;

2. Басқа өкілеттіліктерді жүзеге асыратын шешімдер.

Бұл шешімдер Қазақстандағы конституциялық құқық көздері жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады және жалпы құқықтық жүйе контекстінде түсінуді қажет етеді.

Кең мағынада, Қазақстан Конституциялық Сотының шешімдері акт ретінде қарастырылуы мүмкін. Тар мағынада, олар тек сот қызметінің ұйымдастырушылық мәселелеріне қатысты. Мұндай шешімдер қатаң мағынада құқық көзі болмаса да, соттың жұмыс істеуіне елеулі әсер етеді.

Кең мағынада шешімдер бірнеше категорияға бөлінеді: нормативтік қаулылар, хабарламалар, қорытындылар және шешімдер. Нормативтік қаулылар, қорытындылар және хабарламалар Конституциялық Соттың соңғы шешімдері болып табылады.

Мысалы, Конституцияның 53-бабының 6-тармағына сәйкес, Конституциялық Сот конституциялық іс жүргізудің нәтижелеріне сүйене отырып, елдегі конституциялық құқық жағдайы туралы Парламентке жыл сайын хабарлама жібереді. Сонымен қатар, Конституцияның 47-бабының 1 және 2-тармақтарына сәйкес, Сот белгілі бір істі қарау бойынша қорытынды шығарады [6].

Конституциялық Сот шешімдері тек процессуалдық мәселелерде ғана емес, сонымен қатар субстантивтік мәселелерде де құқықтық түсіндірулер береді. Соттың құзыреті әртүрлі құқықтық табиғаттағы мәселелер бойынша шешім қабылдауға мүмкіндік береді («Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» заң, 23-бап).

Соттың ерекше орны Конституцияның нормаларын ресми түрде түсіндіру құзыретіне ие жалғыз орган болуында. Бұл құқық нормаларын түсіндіру рәсімдері нақты субъектінің қатаң реттілікпен және жүйелі түрде орындайтын әрекеттерінен тұрады (Абдрасулов, 2003).

Конституциялық Соттың құзыреттері:

- Парламент қабылдаған заңдардың Конституцияға сәйкестігін тексеру;
- Президент қол қоюға дейінгі Парламент қаулыларының Конституцияға сәйкестігін тексеру;
- Ратификацияға дейінгі халықаралық шарттарды Конституцияға сәйкестігін тексеру;
- Конституцияның 47-бабында көрсетілген мәселелер бойынша пікір білдіру].

Қазақстандағы конституциялық бақылау азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен тікелей байланысты. Конституциялық сот өзінің юрисдикциясы шеңберінде заң алдындағы теңдік, сөз бостандығы, әділ сот ісін жүргізу құқығы және конституциялылықтың басқа да негізгі принциптері сияқты жеке тұлғаның негізгі құқықтарына қатысты мәселелерді қарастырады. Бұл аспект Конституциялық соттардың адам құқықтарының негізгі кепілгерлері ретінде танылуының жалпы әлемдік тенденциясын көрсетеді.

Сотқа азаматтардың тікелей шағымдары негізінде өтініштер беріледі, бұл Қазақстанда конституциялық әділетке қол жеткізудің маңызды құралы болып табылады.

Конституциялық Сот шешімі тек тараптар үшін міндетті емес, сонымен қатар болашақта өзара әрекеттесетін басқа субъектілер үшін де құқықтық негіз болады. Сот актілердің негізгі заңға сәйкестігін тексеріп қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттік биліктің әртүрлі тармақтары арасындағы қақтығыс жағдайында төреші ретінде әрекет етеді. Бұл билікті бөлу принципінің негізгі элементі болып табылатын заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары арасындағы тепе-теңдікті сақтауға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотының қызметін қалпына келтіру еліміздің құқықтық жүйесін жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Конституциялық Сот шешімдері конституциялық құқық көздерінің жүйесінде ерекше орынды алады, өйткені олар Конституция нормаларын ресми түрде түсіндіруге және заңдылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Конституциялық сот өз қызметінің басынан бастап жүзден астам құқықтық нормалардың Конституцияға сәйкестігін тексере отырып, істер мен нормативтік актілердің едәуір санын қарады. Мұндай тексерулердің нәтижелері бойынша бірқатар ережелер конституциялық емес деп танылды, бұл құқықтық бақылаудың тиімді механизмі мен нақты құқықтық қақтығыстарға реакцияның дәлелі болды.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты өз қызметін қайта бастаған сәттен бастап азаматтардан 10,5 мыңнан астам өтініш қабылдаған. Олардың үштен бірі 2024 жылға тиесілі, бұл азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауға және заңды түсінуге деген қызығушылығының артуын көрсетеді. Азаматтардан түскен өтініштердің басым бөлігі Қылмыстық, Қылмыстық-процестік, Қылмыстық-атқару, Әкімшілік рәсімдік-процестік, Салық, Азаматтық, Азаматтық процестік, Жер және Әлеуметтік кодекстердің нормаларына қатысты болды. Бұл құқықтық қатынастардың барлық салаларына азаматтардың құқықтық сауаттылығының маңызды екендігін айқындайды.

Өтініштердің көпшілігі екі негізгі санатқа бөлінеді: біріншісі – заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар, екіншісі - заңның жекелеген нормаларын түсіндіруді сұрау. Егер ұсыныстар азаматтардың заңдар сапасына деген қызығушылығын және құқық қолдану практикасына қатысу ниетін көрсетсе, түсіндіру сұраулары заңдардың біркелкі түсіндірілуін қамтамасыз етуге және құқықтық айқындықты арттыруға бағытталған. Бұл өз кезегінде заң шығару және

құқық түсіндіру процесінің сапасын көтеруге, құқықтық мәдениетті нығайтуға ықпал етеді.

Конституциялық Соттың шешімдері құқықтық нормаларды түсіндіру және олардың қолданылуын үйлестіру арқылы мемлекеттік билік пен азаматтар арасындағы құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Алайда, Конституциялық Соттың қорытынды шешімдері уақтылы орындалмаған немесе формальды түрде орындалған жағдайда құқықтық екіұштылық туындау қаупі бар. Мұндай жағдайлар заң нормаларының нақты қолданылмауына, құқықтық тәртіптің бұзылуына және құқықтық айқындықтың төмендеуіне алып келеді. Сонымен қатар, бұл құбылыс қоғамдағы конституциялық заңдылыққа деген сенімді төмендетіп, азаматтардың мемлекетке деген құқықтық сенімін әлсіретуі мүмкін.

Құқықтық екіұштылық тек құқықтық нормалардың түсіндірілуінде ғана емес, сонымен қатар олардың қолданылуында да көрінеді. Мөлшерлес болмау, яғни заң нормаларының бір субъект үшін дұрыс, ал екіншісі үшін формальды немесе толық орындалмауы, азаматтар арасында әділетсіздік сезімін тудырады. Бұл өз кезегінде конституциялық тәртіптің негізін шайқап, құқықтық мемлекет қағидаларының тиімділігін төмендетеді.

Осы тұрғыдан, Конституциялық Соттың шешімдерінің тиімді орындалуын қамтамасыз ету конституциялық құқық қорғау механизмінің маңызды компоненті болып табылады. Мемлекеттік органдардың шешімдерді уақтылы және толық орындауы арқылы ғана құқықтық сенімділікті сақтау, заң үстемдігін нығайту және азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру мүмкін болады [7].

Осылайша, Конституциялық Сот құқықтық мемлекеттегі негізгі институттардың бірі, оның шешімдері Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті болып табылады және құқықтық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтхожин, К.К. Қазақстандағы конституциялық құқық және сот реформасы. Алматы: Құқық ғылым институты. (2022).
2. Витрук, Н.В. Конституционное право Российской Федерации. Москва: Юрист. (2001).
3. Кутафин, О.Е. Конституционное право. Москва: Юристъ. (2002).
4. Философиялық энциклопедиялық сөздік. Алматы: Ғылым. (1983).
5. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы заң №153-VII. (2022).
6. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995, (қайта өңделген 2022
7. М.Т. Джунусова Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының нормативтік қаулыларының құқықтық сипаты: салыстырмалы құқықтық талдау Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.Құқық сериясы No1(154)/ 2026. 25-39 б.

ОНЛАЙН СОТ ОТЫРЫСТАРЫ ЖӘНЕ БЕЙНЕБАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Шынқожа Шерхан Елдарұлы- Шымкент қаласы, Тұран аудан әкімінің аппараты, кәсіпкерлік
бөлімі, әдіскер
жетекші-Оракбаева Э. Н. магистр, аға оқытушы
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: Онлайн судебные заседания-это дистанционное проведение судебного процесса посредством видеоконференций, платформ видеосвязи, мультимедийных коммуникаций. В этом формате судья, стороны, адвокаты, прокуроры, свидетели и другие участники процесса могут участвовать в судебном процессе, не находясь в разных местах. Такие заседания проводятся через специальные информационные системы, которые обеспечивают безопасность, конфиденциальность и легитимность процесса.

Summary: Online court sessions are the remote conduct of a trial through videoconferencing, video communication platforms, and multimedia communications. In this format, the judge, the parties, lawyers, prosecutors, witnesses and other participants in the process can participate in the trial without being in different places. Such meetings are conducted through special information systems that ensure the security, confidentiality and legitimacy of the process.

Кілт сөздер: Цифрлық трансформация. Онлайн сот. Электрондық форматтағы сот процестер. Бейнебайланыс технологияларының сот жүйесі.

Заманауи қоғамның цифрлық трансформациясы қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаңартып, мемлекеттік билік тармақтарының қызметін жаңа форматқа көшіруді талап етті. Оның ішінде сот билігінің ақпараттық кеңістікке бейімделуі ерекше маңызға ие болды. Соңғы жылдары әлем елдерінде сот процестерінің онлайн режимде өткізілуі кеңінен таралып, бейнебайланыс технологиялары арқылы қашықтан сот төрелігін жүзеге асыру қалыпты тәжірибе ретінде мойындалды. Бұл үрдістің жедел дамуына пандемиялық шектеулер, ақпараттық технологиялардың қарқынды жетілуі, электрондық үкімет жүйелерінің кеңеюі және азаматтардың сот қызметтеріне қолжетімділігін арттыру қажеттілігі ықпал етті. Онлайн сот отырыстары сот жүйесінің тиімділігін арттыруға, азаматтар үшін сотқа жүгіну жолын жеңілдетуге және уақыт пен ресурсты үнемдеуге бағытталған ең маңызды реформалардың бірі ретінде қарастырылады.

Онлайн сот отырыстары дегеніміз – сот процесін бейнеконференция, бейнебайланыс платформалары, мультимедиялық коммуникациялар арқылы қашықтан өткізу. Бұл форматта судья, тараптар, адвокаттар, прокурорлар, куәгерлер және өзге де процесс қатысушылары әртүрлі жерде отырып-ақ сот процесіне қатыса алады. Мұндай отырыстар арнайы ақпараттық жүйелер арқылы жүзеге асырылады, олар процестің қауіпсіздігін, құпиялылығын және заңдылығын қамтамасыз етеді. Онлайн формат дәстүрлі сот процестерінің баламасы ретінде пайда болды, алайда уақыт өте келе ол сонымен қатар тиімді қосымша механизмге айналды [1:61].

Онлайн сот отырыстарының қалыптасуы. Онлайн сот отырыстарының пайда болуы цифрлық трансформация мен ақпараттық технологиялардың

дамуына тікелей байланысты. Интернеттің таралуы, жоғары жылдамдықтағы желілердің пайда болуы, видеоконференция жүйелерінің кеңеюі сот органдарына жаңа мүмкіндіктер берді. Дегенмен бұл үрдіс бірден қалыптасқан жоқ. Әуелде онлайн процестер тек ерекше жағдайларда қолданылатын қосалқы құрал ретінде қарастырылды, бірақ олардың тиімділігі мен жылдамдығы тараптар үшін ыңғайлы балама екенін көрсетті.

Көптеген елдерде пандемия кезеңінде қашықтан жұмыс істеу кең таралып, онлайн сот отырыстары заңды қажеттілік ретінде енгізілді. Бұл өз кезегінде сот жүйесін толық цифрландырудың бастамасы болды. Мемлекеттер онлайн процестерді рәсімдейтін жаңа құқықтық нормалар қалыптастырды, техникалық инфрақұрылымды жетілдірді және сот қызметкерлерін жаңа жүйеге бейімдеу жұмыстарын жүргізді. Осылайша онлайн сот отырыстары сот төрелігін қашықтан жүргізудің толыққанды механизміне айналды.

Онлайн сот отырыстарының құқықтық негіздері. Онлайн сот отырыстарының заңдылығы оның құқықтық-нормативтік базасына тікелей байланысты. Электрондық форматтағы процестерді жүргізу үшін заңдарда бірқатар нақты нормалар болуы қажет. Біріншіден, процессуалдық кодекстерде онлайн режимде отырыс өткізуге рұқсат беретін және оның тәртібін анықтайтын баптар қарастырылуы тиіс. Екіншіден, бейнебайланыс жүйелерінің қауіпсіздігі, құпиялылық талаптары, тараптардың құқықтары мен міндеттері заң деңгейінде бекітілуі керек. Үшіншіден, онлайн отырыстарда қолданылатын техникалық платформалардың сертификаттары болуы және ақпараттық қауіпсіздік стандарттарына сай келуі тиіс.

Электрондық қолтаңба институты да онлайн формат үшін маңызды. Тараптар процесте жеке басын қашықтан растау үшін электрондық цифрлық қолтаңба немесе биометриялық идентификацияны қолданады. Бұл сот процесіндегі әрбір әрекеттің заңдық күшін бекітеді. Сонымен қатар онлайн сот отырыстарының құқықтық негізі электрондық құжат айналымын, аудио-бейне жазба жүргізу тәртібін, отырыстың хаттамасын электронды түрде сақтауды қамтиды [2:43].

Бейнебайланыс технологияларының сот жүйесіне енгізілуінің негізгі себептері. Сот жүйесінде онлайн форматтың кеңеюінің бірнеше басты себебі бар. Біріншіден, соттарға жүктеменің артуы процестік мерзімдердің созылуына әкеліп, жүйені тиімді ету қажеттілігі туындады. Екіншіден, азаматтардың сотқа қатысу үшін алыс қашықтықтан келуі уақыт пен қаражат шығынын көбейтті. Үшіншіден, көбейіп жатқан істердің электрондық форматқа көшуі цифрландыруды талап етті. Төртіншіден, пандемиялық жағдай қашықтан процестердің маңызын көрсетті.

Сонымен қатар аудиовизуалды технологиялардың қарқынды дамуы сот жүйесіне жаңа мүмкіндіктер берді. Интернеттің тұрақтылығы, жоғары сапалы видеобайланыс, ақпаратты шифрлау алгоритмдері онлайн процестерді сенімді құралға айналдырды. Сондай-ақ бұл технологиялар мүгедектігі бар адамдар үшін сотқа қатысуды жеңілдетті, ал шалғай өңірлерде тұратын азаматтар үшін сотқа жүгінудің қолжетімділігін едәуір арттырды.

Онлайн сот отырыстарының өткізілу тәртібі. Онлайн сот отырыстары нақты алгоритм бойынша өткізіледі. Бірінші кезең – тараптардың отырысқа онлайн қатысуға келісім беруі. Кейбір елдерде тараптардың келісімі міндетті, ал кейбірінде судьяның өзі отырысты онлайн өткізу туралы шешім қабылдай алады. Екінші кезең – қатысушылардың аутентификациясы. Бұл кезеңде электрондық қолтаңба немесе жеке тұлғаны растаудың өзге тәсілдері қолданылады.

Үшінші кезең – техникалық дайындық. Сот қызметкерлері жүйені тексеріп, бейне және аудио байланыс сапасын бақылап, жазба жүргізу мүмкіндігін іске қосады. Төртінші кезең – отырыстың өткізілуі. Судья отырысты ашады, тараптарды таныстырады және процестің тәртібін түсіндіреді. Отырыстың барлық кезеңі аудио және бейне жазбаға жазылады. Бесінші кезең – отырысты завершение и хаттаманы қалыптастыру. Электронды хаттама қатысушыларға қолжетімді болады [3:58].

Онлайн сот отырыстарының артықшылықтары. Онлайн отырыстар сот жүйесіне бірнеше маңызды артықшылық береді. Бірінші артықшылық – уақытты үнемдеу. Тараптар сот ғимаратына бармай-ақ процесте қашықтан қатыса алады. Бұл әсіресе алыс ауылдарда тұратын адамдар үшін өте ыңғайлы. Екінші артықшылық – ресурстарды үнемдеу. Онлайн отырыстар тараптардың жол шығынын азайтады, сот ғимараттарының жүктемесін төмендетеді.

Үшінші артықшылық – процестің жеделдігі. Онлайн форматта отырыстар жиі ұйымдастырылуы мүмкін және сот жүктемесі біршама жеңілдейді. Төртінші артықшылық – ашықтық. Процестің әр кезеңі бейнежазба түрінде тұрақты сақталады. Бесінші артықшылық – қолжетімділік. Мүгедектігі бар адамдар, қарттар немесе денсаулық жағдайы ауыр адамдар үйден шықпай-ақ құқықтарын қорғай алады.

Алтыншы артықшылық – қауіпсіздік. Ерекше істерде, мысалы, қылмыстық істерде сотталушыны тасымалдау қаупін төмендетуге болады. Сондай-ақ онлайн формат сот орындаушыларының, прокурорлардың, адвокаттардың жұмысын да жеңілдетеді.

Бейнебайланыс технологияларының түрлері. Сот жүйесінде бірнеше түрдегі бейнебайланыс технологиялары қолданылады. Бірінші түрі – видеоконференцбайланыс жүйелері. Олар арнайы жабдықтарды, камералар мен микрофондарды пайдалануды талап етеді. Екінші түрі – веб-платформалар. Бұл интернет арқылы жұмыс істейтін қосымшалар, мысалы Zoom, Microsoft Teams, Webex және арнайы мемлекеттік жүйелер.

Үшінші түрі – мобильдік бейнебайланыс. Телефондар мен планшеттер арқылы процесте қатысуға мүмкіндік береді. Төртінші түрі – интеграцияланған сот платформалары. Олар сот ақпараттық жүйесіне кірістірілген және отырысты автоматты түрде жазып, құжаттарды синхрондай алады. Бесіншісі – жасанды интеллекті бар автоматтандырылған жүйелер. Олар дыбыс сапасын жақсартады, сөйлеуді мәтінге түрлендіреді, хаттама жүргізуді жеңілдетеді.

Онлайн сот отырыстарындағы қауіпсіздік мәселелері. Қауіпсіздік онлайн процестердің маңызды аспектісі болып табылады. Сотта талқыланатын ақпарат көбіне құпия, жеке немесе мемлекеттік маңызы бар деректер болуы мүмкін.

Сондықтан байланыс арналары шифрлануы тиіс. Аутентификация жүйесі сенімді болуы керек және бөтен адамдардың қатысуына жол бермеуі тиіс. Аудио және бейне жазбаларды сақтау механизмдері де ерекше қауіпсіздікті талап етеді.

Кейбір қауіпсіздік тәуекелдері – хакерлік шабуылдар, мәліметтердің таралуы, бейнеконференцияға бөгде адамдардың қосылуы. Осыған байланысты соттар тек сертификатталған платформаларды пайдаланады. Ақпараттық қауіпсіздік шеңберінде деректерді шифрлау, серверлерді қорғау, желілік қауіпсіздікті жетілдіру, кибершабуылдарға қарсы жүйелер енгізіледі.

Онлайн сот отырыстарындағы этикалық мәселелер. Онлайн форматта этикалық нормаларды сақтау маңызды. Тараптардың мінез-құлқы, сөйлеу мәдениеті, байланыс кезінде өзін ұстауы дәстүрлі соттағыдай болуы тиіс. Көрінетін фон, киім үлгісі, камераның орналасуы сот әдебіне қарсы келмеуі керек. Судьяның беделін құрметтеу, процессуалдық тәртіпті сақтау қашықтан форматта да міндетті. Сонымен қатар кейбір ерекше жағдайларда жеке тұлғаның жеке өмір құпиясы көрініп қалуы мүмкін, бұл кезде тараптарға камераны өшіру немесе фонды өзгерту ұсынылады [4:75].

Онлайн сот отырыстарының кемшіліктері. Әрбір технологиялық жүйе сияқты онлайн процестердің де кемшіліктері бар. Бірінші кемшілік – интернет сапасына тәуелділік. Кейбір аймақтарда интернеттің әлсіздігі процестің үзілуіне себеп болады. Екінші кемшілік – техникалық ақаулар. Камераның істемеуі, микрофонның дұрыс жұмыс істемеуі отырысты кешіктіруі мүмкін.

Үшінші кемшілік – пайдаланушылардың цифрлық сауаттылығының төмендігі. Кейбір адамдар жүйеге қосыла алмайды, құжаттарды жүктей алмайды. Төртінші кемшілік – процестердің эмоционалдық аспектілерінің әлсіреуі. Судья тараптардың мінез-құлқын толық бағалай алмауы мүмкін. Бесінші кемшілік – құпиялық тәуекелдері. Үйде немесе жұмыс орнында отырған тараптардың жанында бөгде адамдар болуы мүмкін.

Онлайн сот отырыстарының болашағы. Онлайн сот отырыстарының болашағы өте кең. Алдағы жылдары жасанды интеллект, нейрондық желілер және машиналық оқыту технологиялары процестердің сапасын арттыра алады. Автоматтандырылған хаттама жүргізу, синхронды аударма, сөйлеуді тану жүйелері процесті жеңілдетеді. Сонымен қатар виртуалды шындық технологиялары сот залдарын цифрлық модельдеуге мүмкіндік береді.

Онлайн процестер халықаралық соттарда да кеңінен қолданылуда. Бұл трансшекаралық дауларды шешуді жеңілдетеді. Болашақта гибриді форматтар кең таралуы мүмкін, мұнда тараптардың бірі онлайн, екіншісі офлайн қатысады. Сонымен қатар мобильдік қосымшалар арқылы азаматтар кез келген жерден сот процесіне қосыла алатын болады [5:37].

Онлайн сот отырыстары және бейнебайланыс технологиялары қазіргі сот төрелігінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл жүйе сотқа жүгінуді жеңілдетіп, процестің тиімділігін арттырып, азаматтардың құқықтарын қорғаудың жаңа деңгейін қамтамасыз етеді. Онлайн формат уақыт пен ресурсты үнемдейді, қолжетімділікті кеңейтеді, процестің ашықтығын нығайтады. Дегенмен оның қауіпсіздік, техникалық және этикалық аспектілері де бар, олар арнайы

регламент, құқықтық нормалар және ақпараттық қауіпсіздік жүйелері арқылы шешілуі тиіс. Болашақта онлайн сот отырыстары сот билігінің негізгі форматына айналып, сот жүйесінің инновациялық дамуын жалғастыра беретіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2023.
2. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – ҚР Үкіметінің қаулысы, 2017.
3. ҚР Жоғарғы Соты. «Сот жүйесін цифрландыру бойынша жол картасы». – Астана, 2020.
4. «Сот кабинеті» электрондық сервисі: cabinet.sud.kz
5. ҚР Жоғарғы Соты. «Электрондық сот ісін жүргізу жүйесінің даму перспективалары». – Астана, 2022.

UDC: 349.6:622.3(574)

LEGAL MECHANISMS FOR COMPENSATION OF DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL EXTRACTION OF MINERAL RESOURCES: REGULATORY FRAMEWORK OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND WAYS TO IMPROVE IT

Zhadigerova Aizhamal Kairyllaevna, PhD Doctoral Student, Faculty of Law
Imanbekova Manshuk Mazhitovna, PhD, Acting Associate Professor
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan, Kazakhstan
Isakhov Bakytzhan Seidillayevich, PhD, Senior Lecturer
Central Asian Innovative University
Shymkent, Kazakhstan

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасында пайдалы қазбаларды заңсыз өндіруден келтірілген залалды өтеудің құқықтық тетіктері қаралады. 2021 жылғы әдістеме залалды есептеу тәртібін бекіткенмен, оны кім және қалай өндіріп алатыны нақты көрсетілмеген. Тәжірибеде айыппұлдар мардымсыз болып, экономикалық шығын өтелмейді. 2025 жылғы өзгерістерде есептеуші органдар анықталғанымен, өндіріп алу механизмі белгісіз. Халықаралық тәжірибеде (ЕО, АҚШ, РФ) залалды сот арқылы толық көлемде өндіріп алу және табиғи ортаны қалпына келтіру шығындарын өтеу міндетті. Қазақстанда да осыған ұқсас құқықтық нормаларды жетілдіру ұсынылады.

Резюме: В статье рассматриваются правовые механизмы возмещения ущерба от незаконной добычи полезных ископаемых в Республике Казахстан. Методика 2021 года закрепила порядок расчета ущерба, но не определила, кто и каким образом его взыскивает. На практике штрафы остаются незначительными, а экономический ущерб, не возмещается. Изменения 2025 года уточнили органы, рассчитывающие ущерб, но механизм взыскания не установлен. В международной практике (ЕС, США, РФ) ущерб взыскивается через суд в полном объеме, включая расходы на восстановление природы. Для Казахстана предлагается совершенствование нормативной базы по аналогии с международным опытом.

In the Republic of Kazakhstan, illegal use of subsoil, including unauthorized extraction of mineral resources, is one of the factors that significantly harms the interests of the state. To regulate this issue, the *Methodology for Economic Assessment of Damage to Subsoil Resources* was approved by the joint orders of the Acting Minister of Industry and Infrastructure Development of the Republic of Kazakhstan

dated August 20, 2021 No. 457 and the Minister of Energy of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2021 No. 274 [2]. According to paragraph 6 of the Methodology, in order to recover damages caused by illegal use of subsoil, state bodies must rely on material of criminal and administrative cases, as well as expert conclusions.

However, practice shows that in administrative offense cases, local executive bodies calculate damages as administrative fines, while the Department of Ecology limits itself to imposing insignificant penalties. In such circumstances, no measures are taken to recover the economic damage caused by illegal use of subsoil, resulting in harm to the interests of the state. In 2025, amendments were introduced to the Methodology by the joint order of the Acting Minister of Industry and Construction of the Republic of Kazakhstan, the Minister of Energy, and the Chairman of the Atomic Energy Agency [3]. These amendments identified the state bodies responsible for calculating economic damage, but did not specify who and by what means should recover it.

To eliminate this legal gap, it is necessary to introduce an addition to the Methodology. The proposed amendment states: *“The right to recover and enforce compensation for economic damage caused by illegal use of subsoil, including unauthorized extraction of mineral resources, shall be vested in the authorized body in the field of solid minerals, the authorized body in the field of hydrocarbons and uranium production, and officials of local executive bodies of regions, cities of republican significance, and the capital.”*

International practice demonstrates that in the European Union, compensation for environmental damage is mandatorily enforced through court proceedings and includes not only fines but also costs of environmental restoration [5]. In the United States, under the *Surface Mining Control and Reclamation Act of 1977* [4], recovery of damages caused by illegal mining is mandatory, and liability is imposed not only on companies but also on individuals. In the Russian Federation, criminal liability is established for illegal use of subsoil, and the damage caused to the state must be fully compensated [6]. In Kazakhstan, although the Methodology exists [2][3], mechanisms for recovery of damages are not clearly defined, which necessitates improvement of legal norms in line with international practice [7].

Clarifying the legal mechanisms for compensation of economic damage caused by illegal extraction of mineral resources is an important condition for ensuring environmental security in the Republic of Kazakhstan [1]. By introducing additions to the current Methodology, it is possible to protect state interests and prevent illegal use of subsoil.

References

1. Environmental Code of the Republic of Kazakhstan. – Astana, 2021.
2. “Methodology for Economic Assessment of Damage to Subsoil Resources,” Joint Order of the Acting Minister of Industry and Infrastructure Development of the Republic of Kazakhstan No. 457 dated 20.08.2021 and the Minister of Energy of the Republic of Kazakhstan No. 274 dated 23.08.2021.

3. Joint Order of the Acting Minister of Industry and Construction of the Republic of Kazakhstan No. 278 dated 28.07.2025, the Minister of Energy No. 317-n/k dated 15.08.2025, and the Chairman of the Atomic Energy Agency No. 24-n/k dated 19.08.2025.
4. Surface Mining Control and Reclamation Act of 1977 (SMCRA), United States Congress.
5. European Union Environmental Liability Directive (2004/35/EC).
6. Legislation on Subsoil Use of the Russian Federation. – Moscow, 2020.
7. UN Collection of International Environmental Law Documents. – New York, 2019.

ОӘЖ 004.056

КИБЕРҚАУПСІЗДІК: ҚАУІПТЕР, ҚИЫНДЫҚТАР, ШЕШІМДЕР

Алимбекова А.Т.

«Мирас» университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются ключевые аспекты обеспечения безопасности в условиях стремительной цифровизации современного общества. Анализируются основные виды киберугроз, включая вредоносное программное обеспечение, фишинг, DDoS-атаки, утечки данных, атаки на критическую инфраструктуру и инсайдерские риски. Особое внимание уделяется современным вызовам, таким как рост числа устройств Интернета вещей (IoT), развитие инструментов киберпреступности с применением искусственного интеллекта, кибервойны, а также дефицит квалифицированных специалистов и низкий уровень цифровой грамотности пользователей. Сделан вывод о том, что эффективная защита цифрового пространства возможна только при комплексном подходе, объединяющем технологии, управление, правовое регулирование и повышение цифровой культуры общества.

Summary: The article examines the key aspects of ensuring security in the context of the rapid digitalization of modern society. It analyzes the main types of cyber threats, including malware, phishing, DDoS attacks, data breaches, attacks on critical infrastructure, and insider risks. Special attention is given to contemporary challenges such as the growing number of Internet of Things (IoT) devices, the development of cybercrime tools using artificial intelligence, cyber warfare, as well as the shortage of qualified specialists and the low level of digital literacy among users. The article concludes that effective protection of the digital space is possible only through a comprehensive approach that integrates technology, governance, legal regulation, and the enhancement of society's digital culture.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында қазіргі қоғам жаһандық цифрлық трансформация дәуіріне қадам басты. Мемлекеттік органдар, қаржы мекемелері, білім беру ұйымдары, медициналық жүйелер, өнеркәсіптік кәсіпорындар және жеке пайдаланушылар цифрлық платформаларды, бұлтты сервистерді, мобильді қосымшаларды және желілік технологияларды белсенді түрде қолдануда. Цифрлық орта экономикалық үдерістердің, мемлекеттік басқарудың және адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды [1].

Алайда цифрлық кеңістіктің кеңеюі киберқауіптердің саны мен күрделілігінің артуымен қатар жүруде. Кибершабуылдар ауқымды, мақсатты әрі технологиялық тұрғыдан жетілдірілген сипат алуда. Зиянкестер деректерге, қаржылық ресурстарға және аса маңызды инфрақұрылымға рұқсатсыз қол жеткізу үшін зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді, фишингтік схемаларды, DDoS-шабуылдарды, әлеуметтік инженерия әдістерін және жасанды интеллект құралдарын қолданады. Жеке мәліметтердің таралуы, мемлекеттік жүйелер жұмысына араласу, банк секторы мен энергетика нысандарына жасалған

шабуылдар ұлттық қауіпсіздік пен экономиканың тұрақтылығына нақты қауіп төндіреді.

Киберқауіпсіздік мәселесі Заттар интернеті (IoT), үлкен деректер (Big Data), бұлтты есептеулер және жасанды интеллект технологияларының белсенді дамуы жағдайында ерекше өзектілікке ие болып отыр. Қосылған құрылғылар санының артуы шабуыл жасау мүмкіндіктерін кеңейтеді, ал үдерістердің автоматтандырылуы инциденттерді анықтау мен олардың алдын алуды күрделендіреді. Сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздік саласында білікті мамандар тапшылығы байқалады, бұл заманауи қауіптерге тиімді қарсы тұруды қиындатады.

Техникалық аспектілерден бөлек, киберқауіпсіздік ұйымдастырушылық және құқықтық құрамдастарды да қамтиды. Пайдаланушылардың цифрлық сауаттылық деңгейінің төмендігі, кибергигиена ережелерін сақтамау, нормативтік-құқықтық базаның әлсіздігі және мемлекеттер арасындағы үйлестірудің жеткіліксіздігі қосымша осалдықтар туғызады. Жаһандану жағдайында киберкеңістік шекара танымайды, сондықтан киберқылмыспен күрес халықаралық ынтымақтастықты және қауіпсіздіктің бірыңғай стандарттарын қалыптастыруды талап етеді.

Осылайша, киберқауіпсіздік қазіргі қоғам дамуының стратегиялық бағытына айналууда. Цифрлық ортаны тиімді қорғау тек техникалық шешімдерді, ұйымдастырушылық шараларды, заңнаманы жетілдіруді және халықтың цифрлық мәдениетін арттыруды біріктіретін кешенді тәсіл арқылы ғана мүмкін болады. Аталған жұмыста киберқауіпсіздіктің негізгі қауіптері, заманауи сын-қатерлері және оларды еңсерудің перспективалық жолдары қарастырылады [2].

Киберқауіпсіздіктің негізгі қауіптері

1. Зиянды бағдарламалық қамтамасыз ету (Malware).

Вирустар, құрттар, трояндар, тыңшылық бағдарламалар және бопсалаушы бағдарламалар (ransomware) деректер мен жүйелерге зиян келтіреді.

2. Фишинг және әлеуметтік инженерия.

Зиянкестер пайдаланушылардың құпиясөздері мен құпия ақпаратын алу үшін жалған сайттар мен электрондық хаттарды пайдаланады.

3. DDoS-шабуылдар.

Сервер немесе сайт көптеген сұраныстармен шамадан тыс жүктеліп, қолжетімсіз болып қалатын ауқымды шабуылдар.

4. Деректердің таралуы (утечка).

Көбінесе қызметкерлердің қателіктерінен, деректер базасының бұзылуынан немесе бұлтты сервистердің жеткіліксіз қорғалуынан орын алады.

5. Маңызды инфрақұрылымға шабуылдар.

Энергетика, көлік, медицина және мемлекеттік құрылымдар киберқылмыскерлердің, тіпті киберсоғыстардың нысанына айналууда.

6. Инсайдерлік қауіптер.

Маңызды ақпаратқа қол жеткізе алатын ұйым қызметкерлері оны ұрлауы немесе компанияға зиян келтіру мақсатында пайдалануы мүмкін.

Киберқауіпсіздіктің заманауи сын-қатерлері

1. Қосылған құрылғылар санының артуы.

Заттар интернеті (IoT) шабуыл жасау аясын кеңейтеді — әрбір сенсор немесе «ақылды» құрылғы осал болуы мүмкін.

2. Білікті мамандардың жетіспеушілігі.

Киберқауіпсіздік саласындағы сарапшыларға сұраныс ұсыныстан едәуір жоғары.

3. Киберқылмыскерлер технологияларының дамуы.

Жасанды интеллект пен автоматтандырылған құралдарды пайдалану қорғанысты күрделендіреді.

4. Киберсоғыстар және кибершпионаж.

Мемлекеттер барлау деректерін алу және қарсыластарына қысым көрсету үшін хакерлік шабуылдарды белсенді қолданады.

5. Халықтың цифрлық сауаттылық деңгейінің төмендігі.

Көптеген пайдаланушылар әлсіз құпиясөздер қолдану, жаңартуларды елемей немесе алаяқтарға сену салдарынан шабуылдардың құрбаны болады.

Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету жолдары мен шаралары [3]

1. Техникалық шаралар.

- антивирустық бағдарламаларды пайдалану;
- шабуылдарды анықтау және алдын алу жүйелері (IDS/IPS);
- желіаралық экрандар (firewalls);
- деректерді шифрлау;
- екі факторлы аутентификация.

2. Ұйымдастырушылық шаралар.

- ақпараттық қауіпсіздік стратегияларын әзірлеу;
- қызметкерлерді кибергигиена ережелеріне оқыту;
- деректердің резервтік көшірмесін жасау;
- ақпаратқа қолжетімділікті бақылау.

3. Заңнамалық шаралар.

- дербес деректерді қорғау туралы заңдарды қабылдау;
- киберқылмыспен күресте халықаралық ынтымақтастық;
- қауіпсіздік стандарттарын дамыту.

4. Перспективалық бағыттар.

- аномалияларды анықтау үшін жасанды интеллектті қолдану;
- транзакцияларды қорғау үшін блокчейн технологияларын енгізу;
- кванттық-тұрақты криптографияны дамыту;
- «ақылды» өзін-өзі қорғау жүйелерін (self-defending systems) құру.

Жаһандық цифрлық трансформация жағдайында киберқауіпсіздік тек техникалық міндет ғана емес, сонымен қатар мемлекет, бизнес және жалпы қоғам дамуының стратегиялық басымдығына айналууда. Киберкеңістіктегі қауіптер жүйелі сипат алып, барған сайын күрделене түсуде, көпдеңгейлі болып, болжауға қиын сипатқа ие болуда. Кибершабуылдар елеулі экономикалық шығын келтіруге, цифрлық сервистерге деген сенімді төмендетуге, аса маңызды

инфрақұрылымның жұмысын бұзуға және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіруге қабілетті [4].

Жүргізілген талдау көрсеткендей, қауіптердің негізгі көздеріне зиянды бағдарламалық қамтамасыз ету, фишингтік шабуылдар, DDoS-шабуылдар, деректердің таралуы, инсайдерлік әрекеттер және мемлекеттік әрі стратегиялық нысандарға бағытталған мақсатты шабуылдар жатады. Заманауи сын-қатерлер Заттар интернетінің, бұлтты технологиялардың және жасанды интеллекттің дамуымен күшейе түсуде, бұл қорғаныс әдістерін үнемі жетілдіруді талап етеді. Сонымен қатар адам факторы ақпараттық жүйелердің осалдығының негізгі элементтерінің бірі болып қала береді.

Киберқауіпсіздікті тиімді қамтамасыз ету тек кешенді тәсіл арқылы мүмкін болады. Ол заманауи техникалық қорғаныс құралдарын енгізуді, ақпараттық қауіпсіздік саясатын әзірлеу мен жүзеге асыруды, қызметкерлер мен пайдаланушыларды тұрақты оқытуды, сондай-ақ нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруді қамтуы тиіс. Киберқауіптердің трансшекаралық сипатына байланысты және жаһандық деңгейде күш-жігерді үйлестіру қажеттілігіне орай халықаралық ынтымақтастық маңызды рөл атқарады.

Киберқауіпсіздікті дамытудың перспективалары аномалияларды анықтау үшін жасанды интеллект технологияларын белсенді қолданумен, кванттық-тұрақты криптографияны дамытумен, инциденттерге ден қою жүйелерін автоматтандырумен және қоғамда кибержауапкершілік мәдениетін қалыптастырумен байланысты. Ұзақ мерзімді перспективада жаңа киберқауіп түрлеріне жедел әрекет ете алатын тұрақты әрі бейімделгіш қорғаныс жүйесін қалыптастыру аса маңызды міндет болып табылады.

Осылайша, киберқауіпсіздік цифрлық қоғамның тұрақты дамуының іргелі негізі болып табылады. Тек технологиялық инновациялар, сауатты басқару, тиімді заңнама және жоғары деңгейдегі цифрлық мәдениеттің үйлесуі қауіпсіз, сенімді және тұрақты ақпараттық кеңістік қалыптастыруға мүмкіндік береді [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Язов Ю.К. Основы методологии количественной оценки эффективности защиты информации в компьютерных сетях. - Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 2016.
2. Язов Ю.К. Основы технологий проектирования систем защиты информации в информационно-телекоммуникационных системах: Монография /Аграновский А.В., Мамай В.И., Назаров И.Г., Язов Ю.К. -Издательство СКНЦ ВШ, 2018.
3. Будников С.А., Паршин Н.В. Информационная безопасность автоматизированных систем: Учебное пособие, издание второе, дополненное -Издательство им."Е.А.Болховитинова, Воронеж, 2019.
4. Щеглов А.Ю. Защита компьютерной информации от несанкционированного доступа. - С.-П., 2019.
5. Петраков А.В. Основы практической защиты информации. Учебное пособие. -М., 2018.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН КӨРКЕМ ПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖАСАУ

аға оқытушы Аширкулов А. Б.

Орталық Азия Инновциялық университеті Шымкент, Қазақстан

Резюме: В статье исследуются возможности применения искусственного интеллекта для создания художественных презентаций. ИИ позволяет автоматически формировать содержание, улучшать дизайн и визуальные элементы, повышая качество и эффективность презентаций.

Summary: This article explores the use of artificial intelligence in creating artistic presentations. AI enables automatic content generation, design optimization, visual element creation, and information structuring, improving presentation quality. In the educational context, AI saves time, facilitates the creative process, and enhances audience engagement.

Ақпараттық қоғам жағдайында білімді визуалды түрде ұсыну маңызды рөл атқарады. Презентация – білім беру, ғылыми және іскерлік коммуникацияның негізгі құралдарының бірі. Соңғы жылдары жасанды интеллект технологияларының дамуы презентация жасаудың жаңа тәсілдерін қалыптастырды.

Жасанды интеллект – деректерді талдау, үйрену және шешім қабылдау қабілетіне ие интеллектуалды жүйе. Оның көмегімен күрделі шығармашылық процестерді автоматтандыру мүмкіндігі пайда болды. Әсіресе көркем презентация жасау барысында ЖИ мазмұн құру, дизайн таңдау және визуализация сияқты маңызды функцияларды орындайды.

ЖИ көмегімен презентация жасау – бұл тек автоматтандыру процесі емес, сонымен қатар шығармашылықты жаңа деңгейге көтеретін құрал. Ол пайдаланушыға идеяны жылдам қалыптастыруға, мазмұнды тиімді құрылымдауға және кәсіби дизайн жасауға көмектеседі.

Цифрлық дәуірде білім беру, ғылым, бизнес және шығармашылық салаларында ақпаратты көрнекі әрі әсерлі түрде ұсыну маңызды талаптардың біріне айналды. Осы тұрғыда презентация жасау – тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар идеяны көркем жеткізудің, аудиториямен байланыс орнатудың тиімді тәсілі болып табылады. Дегенмен, дәстүрлі әдістермен сапалы әрі эстетикалық тұрғыдан тартымды презентация жасау көп уақыт пен кәсіби дағдыларды талап етеді. Жасанды интеллект презентация жасау процесін толық немесе жартылай автоматтандыруға мүмкіндік береді. Ол пайдаланушы енгізген тақырып негізінде мазмұнды құрастырып, дизайн ұсынып, визуалды элементтерді таңдай алады.

ЖИ-дің негізгі артықшылықтарының бірі – үлкен көлемдегі деректерді өңдеу қабілеті. Ол мыңдаған дайын презентацияларды талдау арқылы тиімді құрылым мен дизайн үлгілерін анықтайды. Нәтижесінде пайдаланушыға ең тиімді шешімдер ұсынылады. ЖИ адамның шығармашылық процесін қолдайды. Ол жаңа идеялар ұсынып, пайдаланушының ой-өрісін кеңейтеді. Бұл әсіресе білім беру және ғылыми қызмет салаларында маңызды.

Жасанды интеллект (ЖИ) – ақпараттық технологиялардың ең қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі. Оның презентация жасау процесіне енгізілуі – визуалды коммуникацияның сапасын жаңа деңгейге көтерді. ЖИ негізіндегі жүйелер үлкен көлемдегі деректерді талдау, заңдылықтарды анықтау және сол негізде ұсыныстар жасау қабілетіне ие.

Презентация жасауда ЖИ келесі негізгі технологияларға сүйенеді:

Машиналық оқыту – технологиясы жүйеге үлкен көлемдегі дизайн үлгілерін, презентация құрылымдарын және визуалды шешімдерді талдауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде жүйе тиімді дизайн үлгілерін автоматты түрде ұсына алады.

Табиғи тілдерді өңдеу – ЖИ мәтіндерді түсініп, оларды қысқарту, құрылымдау және слайдтарға бөлу қызметін атқарады. Мысалы, ұзақ мәтінді бірнеше негізгі ойға бөліп, әрқайсысын жеке слайд ретінде ұсынады.

Компьютерлік көру – бұл технологияда суреттерді тану, өңдеу және визуалды мазмұнды автоматты түрде таңдау үшін қолданылады. ЖИ мәтін мазмұнына сәйкес иллюстрациялар ұсына алады.

Генеративті модельдеу – технологиясында суреттер, графикалар, тіпті толық презентацияларды автоматты түрде жасауға мүмкіндік береді.

Осы технологиялардың үйлесімі көркем презентация жасауда адам еңбегін жеңілдетіп, сапасын арттырады.

Көркем презентация жасауда ЖИ-дің функционалдық мүмкіндіктері

Жасанды интеллект тек көмекші құрал емес, ол толыққанды шығармашылық ассистент ретінде жұмыс істей алады. Оның негізгі мүмкіндіктерін бірнеше бағытта қарастыруға болады.

ЖИ пайдаланушы енгізген тақырып негізінде:

- Презентация құрылымын жасайды;
 - Негізгі бөлімдерді анықтайды;
 - Әр слайдқа қысқа әрі нақты мәтін ұсынады;
 - Қорытынды мен негізгі ойларды автоматты түрде шығарады,
- Ғылыми, оқу және іскерлік презентациялар үшін өте тиімді.

Көркем презентация – бұл тек ақпарат беру құралы емес, сонымен қатар эстетикалық әсер беретін визуалды өнім. Оның басты мақсаты – аудиторияның назарын аударып, ақпаратты тиімді жеткізу.

Көркем презентацияның негізгі элементтері:

- үйлесімді дизайн;
- түс палитрасы;
- композиция;
- визуалды элементтер;
- мәтіннің ықшамдылығы.

ЖИ осы элементтердің барлығын автоматты түрде үйлестіріп, кәсіби деңгейдегі нәтиже береді. Жасанды интеллекттің ең маңызды функцияларының бірі – мәтіндік мазмұнды автоматты түрде құрастыру. Пайдаланушы тек тақырыпты енгізу арқылы толық презентация құрылымын ала алады. Бұл әсіресе уақытты үнемдеуге және ақпаратты жүйелеуге көмектеседі.

Көркем презентация жасауда дизайн маңызды рөл атқарады. ЖИ дизайнды автоматты түрде таңдап, барлық элементтердің үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Визуалды элементтер - контентті автоматты түрде құрастыра алады және презентацияның көркемдігін арттырады.

Негізгі мүмкіндіктері:

- суреттер таңдау;
- иллюстрациялар жасау;
- инфографика құру;
- диаграммалар жасау.

Визуалды элементтер ақпаратты қабылдауды жеңілдетеді және аудиторияның қызығушылығын арттырады.

Интерактивті мүмкіндіктер ЖИ бұл процесті жеңілдетеді: анимациялар; видео; аудио; өтпелі эффекттері презентацияны тартымды әрі динамикалық етеді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект көмегімен көркем презентация жасау – заманауи технологиялардың маңызды бағыттарының бірі. Ол ақпаратты тиімді, көркем және түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік береді. ЖИ қолдану арқылы презентация жасау процесі жеңілдеп, сапасы артады. Сонымен қатар, бұл технология білім беру саласында инновациялық өзгерістерге ықпал етеді.

Дегенмен, жасанды интеллектті тиімді пайдалану үшін адам шығармашылығы мен бақылауы қажет. ЖИ – тек құрал, ал негізгі идея мен мазмұн адамға байланысты. Жасанды интеллект көркем презентация жасауда кең мүмкіндіктерге ие. Ол мазмұнды автоматты құрастырудан бастап, дизайн мен визуализацияға дейінгі барлық кезеңдерді қамтиды. ЖИ қолдану презентация сапасын арттырып, уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Нұртазина Р.А. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. – Алматы: Білім, 2018.
2. Әбдіғапбарова Ұ.М., Жексенбаева Ұ.Б. Білім берудегі инновациялық технологиялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
3. Қараев Ж.А. Оқытудың педагогикалық технологиялары. – Алматы: Рауан, 2015.
4. Сейталиев Қ.Б. Ақпараттық технологиялар негіздері. – Алматы: Эверо, 2017.
5. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018.
6. Бейсенбаева З.А. Білім берудегі цифрлық технологиялардың рөлі // Педагогика және психология. – 2020. – №2. – 45–52 б.
7. Құдайбергенова К.С. Құзыреттілік тәсілдің теориялық негіздері. – Алматы, 2016.
8. Тәжібаева С.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
9. Айтбаева А.А. Ақпараттық технологияларды білім беру процесінде қолдану // Білім әлемінде. – 2021. – №3. – 12–18 б.
10. Омарова Г.Т. Жасанды интеллект және білім беру жүйесі // Қазіргі білім. – 2022. – №1. – 33–40 б.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕГІ ЖОБАЛАУ ҮДЕРІСТЕРІ

аға оқытушы Аширкулов А. Б.

аға оқытушы Досанова Б. А.

Орталық Азия Инновациялық университеті Шымкент, Қазақстан

Резюме: Статья рассматривает проектирование с использованием искусственного интеллекта (ИИ). Машинное обучение, генеративный дизайн и моделирование на основе данных ускоряют процесс, повышают качество и эффективность проектов. ИИ поддерживает генерацию идей, прототипирование и оценку, способствуя совместной работе человека и технологии, а также инновационным решениям в различных отраслях.

Summary: This article explores artificial intelligence (AI) in modern design processes, focusing on its role in transforming traditional approaches into data-driven and automated systems. AI technologies such as machine learning and generative design support all stages of design, including idea generation, modeling, and evaluation. The study highlights how AI improves efficiency, accuracy, and creativity while enabling the analysis of large datasets. It also examines applications in engineering, architecture, and fashion industries. Despite advantages, challenges such as data dependency and ethical concerns remain. Overall, AI enhances human capabilities and promotes a collaborative design model, shaping the future of innovative and intelligent design solutions.

XXI ғасыр – ақпараттық технологиялар мен цифрлық трансформация дәуірі. Бұл кезеңде жасанды интеллект (ЖИ) қоғамның барлық саласына – білім, медицина, өндіріс, өнеркәсіп және, әсіресе, жобалау үдерістеріне терең ықпал етті. Жасанды интеллекттің қарқынды дамуы жобалау саласындағы дәстүрлі тәсілдерді қайта қарауға, жаңа механизмдер мен әдістемелерді енгізуге мүмкіндік берді. ЖИ-дің жобалау жүйелеріне интеграциялануы ғылыми зерттеулер мен практикалық тәжірибелер негізінде жаңаша жобалау парадигмасын қалыптастырып отыр.

Жобалау – бұл мақсатты жүйе құруға бағытталған кешенді процесс, ол идеядан бастап нақты жүзеге асыруға дейінгі кезеңдерді қамтиды. Осы үдерістің тиімділігі өнім сапасына, өндіріс уақытын қысқартуға, ресурстарды үнемдеуге және инновациялық шешімдерге тікелей әсер етеді. Дәстүрлі жобалау әдістері көбіне адамның субъективті тәжірибесіне тәуелді болғандықтан, олар үлкен деректерді жылдам өңдеу және күрделі есептеулерді автоматты түрде жүргізу мүмкіндігін шектеулі түрде қамтамасыз етті. Осындай шектеулерді жою мақсатында жасанды интеллектке негізделген технологиялар жобалау үдерістеріне енгізілуде.

Жасанды интеллект – адамның интеллектуалды функцияларын автоматтандыруға қабілетті алгоритмдер мен жүйелер жиынтығы. Бұл құбылыс машиналық оқыту, нейрондық желілер, терең оқыту сияқты салаларды қамтиды. Машиналық оқыту алгоритмдері деректерден үйреніп, болашақтағы шешімдерді болжауға қабілетті, ал генеративті дизайн жүйелері белгілі бір параметрлерге сүйене отырып бірнеше оптималды нұсқаларды автоматты түрде жасайды. Осы технологиялар жобалау үдерістерін дәстүрлі сызықтық модельдерден деректерге

негізделген, автоматтандырылған және бейімделетін модельдерге көшіруде маңызды рөл атқаруда.

Жасанды интеллект жобалау үдерісіне енгізілгенде, ол бірнеше негізгі функцияларды орындайды.

Біріншіден, ЖИ идея генерациясы мен инновациялық шешімдерді ұсынуды жеделдетеді. Генеративті дизайн жүйелері белгілі параметрлер (мысалы, материал, салмақ, бюджеттік шектеулер, функциялар) негізінде объектінің мындаған мүмкін жобалық нұсқаларын автоматты түрде жасайды. Бұл әдіс күрделі инженерлік тапсырмаларда ерекше тиімді, өйткені ол адамның ойлау шегінен тыс, кең ауқымды шешімдер ұсына алады. Нәтижесінде инженерлер мен дизайнерлер уақытты үнемдеп, ең тиімді әрі инновациялық нұсқаларды таңдай алады.

Екіншіден, ЖИ үлкен деректерді талдау арқылы нақты жобалық шешімдер қабылдауға көмектеседі. Қазіргі жобалау үдерістерінде үлкен деректер (Big Data) – өндірістік сенсорлардан, әлеуметтік желілерден, тұтынушы статистикасынан, жобалық модельдерден және басқа да көздерден алынған ақпараттар – маңызды рөл атқарады. ЖИ оларды жүйелі түрде талдап, жобалау контекстінде стратегиялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс әсіресе экологиялық, энергетикалық, интеллектуалды қала инфрақұрылымдары сияқты күрделі жүйелерді жобалауда тиімді.

Үшіншіден, ЖИ жобаның бағалау және оптимизация кезеңдерінде маңызды рөл ойнайды. Жоғары дәлдікпен моделдеу және болжау қабілеті жобаның кемшіліктерін уақытында анықтауға, қауіптерді алдын ала бағалауға және шығындарды оңтайландыруға мүмкіндік береді. Мысалы, авиация саласында жасалған зерттеулер көрсеткендей, генеративті дизайн қолданылған компоненттер дәстүрлі үлгілерге қарағанда жеңіл әрі беріктірек келеді, бұл отын шығынын азайтуға ықпал етеді. Бұл фигуралар жобалаудың сапасын ғана емес, сонымен бірге оның экономикалық және экологиялық тиімділігін арттырады.

Жасанды интеллекттің жобалаудағы тиімділігі инженерлік салада ғана шектелмейді. Ол архитектура, сән дизайн, білім беру және өндіріс салаларында да кеңінен қолданылады. Архитектурада ЖИ ғимараттардың энергия тиімділігін есептеу, кеңістік функцияларын оңтайландыру және эстетикалық шешімдерді автоматты түрде ұсыну сияқты міндеттерді орындайды (Johnson & Patel, 2025). Сән индустриясында машиналық оқыту тұтынушылар талғамын болжауға, трендтерді анықтауға және жаңа стильдерді автоматты түрде генерациялауға мүмкіндік береді.

Білім беру саласында ЖИ білім беру жобаларын жеке оқушы ерекшеліктеріне сәйкестендірілген түрде құруға мүмкіндік береді. Бұл студенттердің қабілеттерін дәл бағалауға және оқу траекторияларын тиімді жоспарлауға жағдай жасайды (Сейітқазиев, 2021). Сонымен қатар, өндіріс саласында интеллектуалды өндіріс жүйелері (smart manufacturing) жобалау мен өнімділік тиімділігін арттырып, өндірістік процестерді автоматты түрде қадағалайды әрі түзетеді.

ЖИ-дің жобалау үдерістеріне енгізілуі белгілі бір шектеулер мен қиындықтарды да тудырады. Біріншіден, деректер сапасы мен көлемі жүйенің нәтижелілігіне тікелей әсер етеді. Нашар өңделген немесе жеткіліксіз деректер ЖИ-дің шешім қабылдау дәлдігін төмендетуі мүмкін. Екіншіден, кейбір алгоритмдердің «қара жәшік» сипаты олардың логикасын түсінуді қиындатады, бұл сенімділік пен жауапкершілік мәселелерін тудырады (Li & Chen, 2024). Үшіншіден, этикалық сұрақтар – адамның рөлін қайта қарау, еңбек нарығына әсер, деректер құпиялық мәселелері – ғылыми қоғамдастықтың назарына құнды тақырыптар ретінде қойылып отыр.

Сондықтан ЖИ-ді жобалау үдерістеріне тиімді енгізу көпсалалы зерттеулерді, стандартталған әдістемелерді және кәсіби біліктілікті талап етеді. Ғылыми орта мен өндірістік сектор арасындағы ынтымақтастық бұл технологияларды нақты қолдану деңгейіне көтеруге жол ашады. ЖИ-дің жобалауда қолданылуы тек технологиялық жаңалық қана емес, сонымен бірге шығармашылық пен стратегиялық ойлау қабілеттерін кеңейтудің құралына айналуға.

Болашақта жасанды интеллект негізіндегі жобалау жүйелері толық автоматтандырылған шешімдер ұсынады, сонымен қатар адам-ЖИ ынтымақтастығына негізделген жаңа жұмыс модельдері қалыптасады. Бұл тенденциялар жобалау үдерістерін тиімді, икемді және көпқырлы етуге ықпал етеді. Сонымен қатар, «цифрлық егіздер» (digital twins), виртуалды және кеңейтілген шындық технологиялары ЖИ-мен бірге жобалау саласының жаңа парадигмасын қалыптастыруда (Gartner, 2022).

Жобалау үдерісінің құрылымы және ЖИ рөлі

Жобалау – белгілі бір мақсатқа жету үшін жүйені немесе өнімді жоспарлау, құру және жетілдіру процесі. Бұл процесс бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Мәселені анықтау
2. Ақпарат жинау
3. Идеяларды генерациялау
4. Модельдеу
5. Прототип жасау
6. Бағалау және жетілдіру

Жасанды интеллекттің жобалау үдерісіндегі интеграциясы – жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі жобалау үдерістерінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Заманауи зерттеулер көрсеткендей, ЖИ тек көмекші құрал емес, ол жобалау логикасын түбегейлі өзгертетін технология ретінде қарастырылады. Соңғы жылдары генеративті дизайн мен машиналық оқыту технологияларының дамуы нәтижесінде жобалау процесі дәстүрлі сызықтық модельден динамикалық, деректерге негізделген жүйеге көшті.

Ғылыми деректерге сәйкес, 2016 жылдан бері жасанды интеллект пен генеративті дизайн саласында 14 000-нан астам ғылыми зерттеу жарияланған, бұл бағыттың қарқынды дамып жатқанын көрсетеді. Бұл зерттеулерде ЖИ-дің жобалаудағы негізгі артықшылықтары ретінде есептеу тиімділігінің артуы,

дизайн нұсқаларының көптүрлілігі және өнім сапасының жоғарылауы атап өтіледі.

Осылайша, жасанды интеллект негізіндегі жобалау үдерістері – заманауи ғылыми-техникалық прогрестің басты трендтерінің бірі. Бұл бағыт инновациялық шешімдерді жедел қабылдауға, жобалау сапасын арттыруға, өндірістік және шығармашылық үрдістерді жақсартуға мүмкіндік береді. ЖИ-дің жобалау саласында тиімді қолданылуы адам және технологияның үйлесімді интеграциясын қамтамасыз етеді, бұл болашақта жобалау ғылымының әрі қарай дамуына жаңа серпін береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Құлмырзаев, А.А. (2020). *Жасанды интеллект негіздері және қолданылуы*. Алматы: Қазақ университеті.
2. Көшербаев, Е.А. (2021). *Сандық модельдеу және жобалау процестері*. Алматы: «Ғылым» баспасы.
3. Сейітқазиев, А.С. (2021). *Цифрлық технологиялар және білім берудегі жасанды интеллект*. Алматы: Рауан.
4. Ахметова, Д.Ж. (2022). *Жасанды интеллект және инженерлік жобалау*. Алматы: Техника.
5. Таиров, Б.Қ. (2023). *AI-технологиялар негізінде инновациялық жобалау*. Астана: Қазақ ғылымы.
6. Тұрсынов, Ұ.Б., & Есенова, Ж.А. (2024). *Жоба үдерістерінің автоматтандырылуы: жасанды интеллекттің рөлі*. Қазақстан Жаратылыстану Ғылымдары Журналы, 58(2), 182–195.
7. Өтеген, С.М. (2025). *Интеллектуалды жүйелер және жобалау үдерістері*. Білім және Ғылым Хабаршысы, 10(1), 44–59.

ӘОЖ 004.75:316.472.4

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ПАЙДАЛАНУШЫ ДЕРЕКТЕРІН ТАЛДАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ҚҰРУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Байкенжиева Е.К. ИФ-НП-2441К-1 тобының магистранты
Ғылыми жетекшісі Дуйсенов Нурзақ Жезтаевич, т.ғ.к., аға оқытушы
«Мирас» университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассматриваются теоретические и методологические основы создания систем сбора, обработки и анализа данных пользователей в социальных сетях. Описываются методы анализа больших объемов структурированных и неструктурированных данных на платформах социальных медиа, механизмы применения моделей машинного обучения, инструменты визуализации данных и этапы практической реализации системы.

Summary: The article examines the theoretical and methodological foundations for creating systems for collecting, processing, and analyzing user data on social networks. It describes methods for analyzing large volumes of structured and unstructured data on social media platforms, mechanisms for applying machine learning models, data visualization tools, and the stages of practical system implementation.

Цифрлық трансформация жағдайында әлеуметтік желілер қоғамның коммуникациялық инфрақұрылымының негізгі элементіне айналды. Facebook, Instagram, X және TikTok секілді платформаларда күн сайын миллиардтаған пайдаланушы белсенділігі тіркеледі. Бұл деректер бизнес-аналитика, әлеуметтік зерттеулер, саяси коммуникация және цифрлық маркетинг үшін құнды ақпарат көзі болып табылады.

Әлеуметтік желілердегі деректердің ерекшелігі – олардың жоғары көлемділігі (volume), әртүрлілігі (variety) және жылдам жаңартылуы (velocity). Осыған байланысты тиімді аналитикалық жүйелерді құру Big Data архитектурасын, машиналық оқыту алгоритмдерін және бұлттық есептеу технологияларын интеграциялауды талап етеді.

Әлеуметтік желі деректері өз табиғаты бойынша ерекше сипатқа ие: олар үлкен көлемді, әртүрлі, жылдам жаңартылатын және көбіне құрылымдалмаған болады. Осы қасиеттерді ескере отырып, әлеуметтік желі деректерін теориялық тұрғыдан талдау маңызды, себебі олар бизнес, маркетинг, психология, саясаттану және әлеуметтік зерттеулер салаларында стратегиялық ақпарат көзі болып саналады.

Әлеуметтік желіден алынған деректерді зерттеушілер бірнеше топқа бөледі:

1. Құрылымдалған деректер – алдын ала анықталған форматтағы ақпарат. Мысалы: пайдаланушының аты-жөні, жасы, жынысы, орналасқан жері, байланыс деректері, лайктар мен бөлісулер саны. Бұл деректерді дәстүрлі реляциялық дерекқорларда сақтау және өңдеу оңай, олар статистикалық талдау мен негізгі трендтерді анықтау үшін қолданылады.

2. Құрылымдалмаған деректер – мәтін, бейне, аудио, сурет сияқты стандартты кестеге салу мүмкін емес ақпарат. Мысалы, пайдаланушының пікірлері, посттары, хэштегтері, бейнежазбалары және фото суреттері құрылымдалмаған деректерге жатады. Бұл деректерді өңдеу үшін мәтінді өңдеу, бейне-анализ немесе сурет тану әдістері қажет.

3. Жартылай құрылымдалған деректер JSON, XML, API арқылы алынатын мәліметтер. Олар белгілі бір құрылымға ие болса да, деректер әртүрлі типте болуы мүмкін. Бұл деректерді талдау үшін арнайы парсерлер мен скрипттер қолданылады.

Әлеуметтік желі деректерінің негізгі қасиеттері Big Data теориясымен тығыз байланысты:

1. Көлем (Volume): Әр күні миллиардтаған посттар, пікірлер және реакциялар тіркеледі.

2. Жылдамдық (Velocity): Деректер нақты уақыт режимінде жаңарып, талдауды автоматтандыруды талап етеді.

3. Әртүрлілік (Variety): Мәтін, сурет, бейне, аудио сияқты әртүрлі форматтағы деректер.

4. Дәлдік (Veracity): Деректердің сенімділігі мен сапасы әрқашан жоғары емес, сондықтан оларды алдын ала тазалау және тексеру маңызды.

5. Құн (Value): Деректерді дұрыс талдау арқылы маркетингтік стратегия, аудиторияны сегментациялау немесе қоғамдық пікірді мониторингтеу мүмкіндігі пайда болады.

Әлеуметтік желі деректерін талдаудың теориялық негізі – пайдаланушы мінез-құлқын зерттеу. Мұнда келесі бағыттар қарастырылады:

1. Әлеуметтік желілік талдау (Social Network Analysis, SNA)

SNA – әлеуметтік желілердегі байланыстарды (nodes) және қатынастарды (edges) талдау әдісі. Бұл әдіс арқылы қауымдастықтар, ықпалды тұлғалар және ақпараттың таралу жолдары анықталады.

2. Сентимент талдау (Sentiment Analysis)

Пайдаланушы пікірлерін позитив, негатив немесе нейтрал деп классификациялау арқылы әлеуметтік көңіл-күйді бағалайды. Мысалы, брендке қатысты пікірлерді талдау маркетингтік шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді.

3. Тақырыптық модельдеу (Topic Modeling)

LDA (Latent Dirichlet Allocation) немесе NMF (Non-negative Matrix Factorization) алгоритмдері мәтіндердегі негізгі тақырыптарды анықтау үшін қолданылады. Бұл тәсіл үлкен мәтіндік массивтерді жүйелеуге мүмкіндік береді.

4. Кластерлеу және классификация

Кластерлеу – пайдаланушыларды мінез-құлқына, қызығушылықтарына немесе демографиялық сипаттамаларына қарай топтау. Классификация – нақты мақсатқа (мысалы, өнімге қызығушылық немесе қоғамдағы пікір) сәйкес пайдаланушыларды топқа бөлу.

Деректерді талдаудың теориялық негіздері:

- Машиналық оқыту (Machine Learning): әлеуметтік желідегі деректерді болжау, классификациялау және сегментациялау үшін қолданылады.
- Табиғи тіл өңдеу (Natural Language Processing, NLP): мәтіндік деректерді талдау және семантикалық мәнін анықтау үшін қажет.
- Графтық талдау: әлеуметтік желі құрылымындағы байланыстар мен түйіндер арасындағы қарым-қатынасты модельдеуге мүмкіндік береді.
- Статистикалық әдістер: трендтерді анықтау, корреляцияларды бағалау, гипотезаларды тексеру үшін қолданылады.

Әлеуметтік желілердегі пайдаланушы деректерін талдау жүйелері цифрлық қоғамдағы стратегиялық маңызды құрал болып табылады. Мұндай жүйелер бизнес, маркетинг, әлеуметтік зерттеулер және қоғамдық пікірді мониторингтеу үшін қолданылуы мүмкін. Тиімді аналитикалық жүйені құру үшін Big Data технологиялары, машиналық оқыту алгоритмдері, NLP әдістері және ақпараттық қауіпсіздік стандарттары кешенді түрде пайдаланылады.

Әлеуметтік желі деректерін талдау жүйесін енгізу арқылы ұйымдар аудиторияны сегментациялай алады, тұтынушылық мінез-құлықты болжай алады, сондай-ақ қоғамдық пікірдің динамикасын бағалай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдіқадыров, С.Т. Цифрлық экономика және әлеуметтік желілердегі деректерді талдау. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2021.

2. Жұмабаев, А.Б. Ақпараттық технологиялар және әлеуметтік медианы зерттеу әдістері. – Нұр-Сұлтан, 2020.
3. Тұранов, М.К. Машиналық оқыту және деректерді визуализациялау құралдары. – Шымкент: Оңтүстік Қазақстан университеті, 2019.
4. Қанатбекова, Г.Н. Әлеуметтік желілердегі пайдаланушы мінез-құлқының аналитикасы. – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022.

УДК 256.365.1.6

МАТЕМАТИКАНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҚТАҒЫ МАҢЫЗЫ

Балтабаева Ақниет Бағдатқызы
«Мирас» колледжі, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В современном обществе математика играет ключевую роль, поскольку она является основой развития технологий, экономики и науки. Математические методы широко применяются в информационных технологиях, искусственном интеллекте, инженерии и медицине. В будущем значение математики будет только возрастать, так как она станет важным инструментом для решения сложных задач, анализа данных и создания инновационных решений. Таким образом, глубокое изучение математики является важным условием устойчивого развития общества.

Summary: In modern society, mathematics plays a crucial role as it forms the foundation for the development of technology, economy, and science. Mathematical methods are widely used in information technology, artificial intelligence, engineering, and medicine. In the future, the importance of mathematics will continue to grow, as it will serve as a key tool for solving complex problems, analyzing data, and creating innovative solutions. Therefore, a deep understanding of mathematics is an essential condition for the sustainable development of society.

Математика – адамзат өркениетінің дамуына негіз болған іргелі ғылымдардың бірі. Ол тек есеп шығару немесе формулаларды жаттау ғана емес, логикалық ойлау, талдау және дұрыс шешім қабылдау қабілеттерін дамытатын маңызды құрал. Қазіргі қоғамда математиканың рөлі бұрынғыдан да артып, оның қолданылу аясы кеңейе түсті.

Математиканың қазіргі қоғамдағы рөлі

Бүгінгі таңда математика технология, экономика, медицина және білім беру салаларында кеңінен қолданылады. Ақпараттық технологиялар математикалық алгоритмдерге негізделген. Компьютерлік бағдарламалар, мобильді қосымшалар және жасанды интеллект жүйелері күрделі есептеулер арқылы жұмыс істейді.

Экономикада математикалық модельдер мен статистикалық талдау маңызды шешімдер қабылдауға көмектеседі. Қаржы саласында тәуекелдерді есептеу, инвестицияларды жоспарлау – барлығы математиканың көмегімен жүзеге асады.

Қазіргі қоғамдағы математиканың негізгі рөлдері

Технология мен цифрландырудың негізі

Қазіргі замандағы барлық цифрлық құрылғылар мен жүйелер математикаға сүйенеді. Компьютерлер, смартфондар, интернет – бәрі алгоритмдер арқылы жұмыс істейді.

Бағдарламалау тілдері, деректерді өңдеу, жасанды интеллект жүйелері – бұлардың барлығы математикалық модельдер мен логикаға негізделген. Мысалы, іздеу жүйелері немесе әлеуметтік желілер қолданушыға қажетті ақпаратты ұсыну үшін күрделі есептеулер жүргізеді.

Экономика және қаржы саласы

Математика экономикалық процестерді талдауда маңызды құрал болып табылады.

- Баға қалыптастыру
- Инфляцияны есептеу
- Инвестициялық шешімдер қабылдау
- Тәуекелдерді болжау

Бұлардың барлығы математикалық есептеулер арқылы жүзеге асады. Статистика мен ықтималдық теориясы экономиканың негізгі тірегі саналады.

Медицинадағы қолданылуы

Математика медицинада да үлкен рөл атқарады:

- Ауруларды диагностикалау
- Емдеу әдістерін жоспарлау
- Эпидемиялардың таралуын болжау
- Медициналық зерттеулер жүргізу

Мысалы, статистикалық талдау арқылы дәрі-дәрмектердің тиімділігі анықталады.

Инженерия және құрылыс

Кез келген ғимарат немесе құрылыс нысаны нақты математикалық есептеулерге негізделеді.

Инженерлер жүктемені, беріктікті, өлшемдерді есептеу арқылы қауіпсіз әрі тиімді құрылыс жобаларын жасайды.

Көпірлер, жолдар, ғимараттар – барлығы математикасыз салынбайды.

Ғылыми зерттеулердің негізі

Физика, химия, астрономия сияқты ғылымдар математиканы негізгі құрал ретінде пайдаланады.

Ғылыми заңдар мен теориялар математикалық формулалар арқылы дәлелденеді.

Математика табиғаттағы құбылыстарды түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ойлау қабілетін дамыту

Математика адамның логикалық, аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытады.

Есеп шығару барысында адам:

- мәселені талдайды
- заңдылықтарды табады
- дұрыс шешім қабылдайды

Бұл дағдылар кез келген мамандықта қажет.

Күнделікті өмірдегі маңызы

Математика күнделікті өмірде де қолданылады:

- Ақша есептеу
- Уақытты жоспарлау
- Сатып алу кезінде есеп жүргізу
- Жеке бюджетті басқару

Яғни, математика – әр адамның өмірінің ажырамас бөлігі.

Болашақ технологияларға жол ашу

Қазіргі таңда жасанды интеллект, үлкен деректер, робототехника сияқты салалар қарқынды дамуда.

Бұл бағыттардың барлығы математикалық білімге негізделген. Сондықтан математика – болашақ мамандықтардың кілті.

Математика – қазіргі қоғамның барлық саласында маңызды рөл атқаратын әмбебап ғылым. Ол технологияның дамуына, экономиканың тұрақтылығына, медицинаның жетілуіне және жалпы адамзат өмірінің сапасын арттыруға ықпал етеді.

Сондықтан математиканы меңгеру – тек оқу үшін емес, өмірде табысты болудың маңызды шарты.

Ғылым мен техникадағы математиканың орны
Физика, химия, инженерия сияқты ғылымдар математикамен тығыз байланысты. Көптеген ғылыми жаңалықтар математикалық есептеулердің нәтижесінде ашылады. Мысалы, ғарышты зерттеу, жаңа құрылғылар жасау, энергия көздерін дамыту – барлығы нақты есептеуді талап етеді. Сондықтан математика ғылым мен техниканың «тілі» деп аталады.

Күнделікті өмірдегі математика

Көп жағдайда адамдар математика тек мектепте қажет деп ойлайды. Алайда күнделікті өмірдің өзінде математика үнемі қолданылады. Дүкенде есеп айырысу, уақытты жоспарлау, бюджет құру – бұлардың барлығы қарапайым математикалық әрекеттерге жатады.

Бұл математикасыз өмірді елестету қиын екенін көрсетеді.

Математика және ойлау қабілеті

Математика адамның логикалық және сыни ойлау қабілетін дамытады. Есеп шығару барысында адам мәселені талдап, тиімді шешім табуға үйренеді. Бұл дағдылар тек оқу барысында ғана емес, өмірдің кез келген саласында қажет. Сондықтан математика тұлғаның интеллектуалдық дамуына үлкен әсер етеді.

Болашақтағы математиканың маңызы

Қазіргі уақытта технология қарқынды дамып келеді. Жасанды интеллект, үлкен деректер, кванттық компьютерлер – мұның барлығы математикалық негізге сүйенеді. Болашақта жаңа мамандықтардың көпшілігі математикалық білімді талап етеді. Сондықтан математика болашақтың негізгі ғылымдарының бірі болып қала береді.

Математиканың жаһандық мәселелерді шешудегі рөлі

Математика тек ғылым мен техникада ғана емес, жаһандық мәселелерді шешуде де маңызды рөл атқарады. Климаттың өзгеруін болжау, табиғи

ресурстарды тиімді пайдалану, індеттердің таралуын бақылау – мұның барлығы математикалық модельдеуге негізделген.

Осы арқылы адамзат маңызды шешімдер қабылдай алады.

Қорытындылай келе, математика – қазіргі қоғамның ажырамас бөлігі және болашақтың негізгі тіректерінің бірі. Ол тек білім саласында ғана емес, барлық бағытта маңызды рөл атқарады. Математиканы меңгеру – заман талабына сай дамудың басты шарты. Болашақта да бұл ғылым өзінің маңызын жоғалтпай, адамзаттың алға жылжуына ықпал ете береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметова Қанымкүл, Математикалық сауаттылық. Оқу құралы. Алматы, «Білім баспасы», 2017 ж.
2. Е.Абдихалиев, Д.Кожамбетов, Р.Нұржан, Математикалық сауаттылық. Оқу құралы, EduCon басылымдары, 2017ж.
3. Ы.Мәуіт, Қ.Қапатұлы, Ә.Қайсаұлы, Ө.Қасыманұлы, Математикалық сауаттылық. Тесттер жинағы. Астана, 2017ж.
4. Қаңлыбаев Қ.И. «Математикалық логика элементтері» таңдамалы курс ГорИПК-ның баспасы, 2008ж.
5. Ә.Н.Шыныбеков, Д.Ә.Шыныбеков, Р.Н.Жұмабаев, 9-сынып, Алгебра. Алматы, «Атамұра», 2019ж.
6. А.Е.Әбілқасимова, Т.П.Кучер, В.Е.Корчевский, З.Ә.Жұмағұлова, 10-сынып, Алгебра және анализ бастамалары, Алматы, «Мектеп», 2019 ж.
7. А.Е.Әбілқасимова, Т.П.Кучер, З.Ә.Жұмағұлова, 5-сынып, Математика, Алматы, «Мектеп», 2017 ж.

ӘОЖ 004.8:004.62:61

МЕДИЦИНАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Бекіш Нариман Сәкенұлы

т.ғ.к., аға оқытушы Дуйсенов Нурзак Жезтаевич
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы анализа и оптимизации алгоритмов для обработки и анализа медицинских данных. Современная система здравоохранения генерирует огромные объемы информации, включающие электронные медицинские карты, результаты лабораторных исследований, медицинские изображения и данные мониторинга состояния пациентов. Эффективная обработка таких данных требует применения современных методов анализа, основанных на алгоритмах машинного обучения и интеллектуальных системах обработки информации. В работе рассмотрены основные алгоритмы обработки медицинских данных, методы их оптимизации и возможности применения для повышения эффективности диагностики и прогнозирования заболеваний. Результаты исследования показывают, что использование оптимизированных алгоритмов обработки медицинских данных позволяет значительно повысить точность анализа и эффективность принятия медицинских решений.

Summary: This article examines the analysis and optimization of algorithms for processing and analyzing medical data. Modern healthcare systems generate vast amounts of information, including electronic medical records, laboratory test results, medical images, and patient monitoring

data. Effective processing of such data requires the use of modern analysis methods based on machine learning algorithms and intelligent information processing systems. This paper examines the main algorithms for processing medical data, methods for optimizing them, and their potential for use in improving the efficiency of diagnosis and disease prognosis. The results of the study demonstrate that the use of optimized algorithms for processing medical data can significantly improve the accuracy of analysis and the effectiveness of medical decision-making.

Ақпараттық технологиялардың дамуы денсаулық сақтау жүйесіне айтарлықтай әсер етеді. Соңғы жылдары медициналық тәжірибеге сандық технологиялар белсенді түрде енгізіліп, нәтижесінде медициналық деректердің үлкен көлемі пайда болды. Электрондық медициналық жазбалар, медициналық кескіндер, зертханалық зерттеулер нәтижелері және пациенттерді бақылау деректері тиімді өңдеу және талдау әдістерін қажет ететін күрделі деректер жиынтығын құрайды.

Медициналық деректерді өңдеу күрделі міндет болып табылады, себебі мұндай деректер өте алуан түрлі, айтарлықтай параметрлерді қамтиды және көбінесе құрылымдалмаған ақпаратты қамтиды. Дәстүрлі деректерді талдау әдістері әрқашан мұндай көлемдегі ақпаратты тиімді өңдей алмайды. Сондықтан машиналық оқыту және жасанды интеллект технологияларына негізделген заманауи деректерді талдау алгоритмдеріне қажеттілік артып келеді [1].

Машиналық оқыту алгоритмдері медициналық деректердегі заңдылықтарды автоматты түрде анықтай алады, болжамдық модельдер құра алады және дәрігерлерге ақпараттандырылған шешімдер қабылдауға көмектеседі. Дегенмен, мұндай алгоритмдердің тиімділігі көбінесе оларды оңтайландыруға және медициналық деректердің нақты сипаттамаларына бейімделуге байланысты.

Бұл жұмыстың мақсаты - медициналық деректерді өңдеудің қолданыстағы алгоритмдерін талдау және медициналық ақпаратты талдау тиімділігін арттыру үшін оларды оңтайландыру әдістерін әзірлеу. Медициналық деректердің өңдеу алгоритмдерін әзірлеу кезінде ескерілуі тиіс бірқатар нақты сипаттамалары бар.

Медициналық деректердің негізгі ерекшеліктеріне мыналар жатады:

Көптеген деректер көлемі. Қазіргі заманғы медициналық мекемелер күн сайын орасан зор ақпарат жасайды.

Деректер форматтарының әртүрлілігі. Медициналық деректерге мәтіндік ақпарат, сандық мәндер, медициналық кескіндер және биомедициналық құрылғылардан келетін сигналдар кіруі мүмкін.

Шу және жоқ мәндер. Медициналық деректер көбінесе толық емес немесе дәл емес жазбаларды қамтиды [2].

Талдау дәлдігіне жоғары талаптар. Медициналық деректерді талдаудағы қателіктер дұрыс емес диагноз қоюға және пациенттердің денсаулығына кері әсер етуі мүмкін.

Бұл сипаттамалар медициналық деректерді өңдеу және талдау үшін мамандандырылған әдістерді қолдануды талап етеді.

Медициналық деректерді талдау үшін әртүрлі машиналық оқыту және деректерді өндіру алгоритмдері қолданылады.

Ауруларды диагностикалау және пациенттің жағдайын анықтау үшін жіктеу әдістері қолданылады.

Ең көп таралған алгоритмдер:

- Логистикалық регрессия
- Шешім ағаштары
- Кездейсоқ орман
- Тірек векторлық машиналар
- Нейрондық желілер

Бұл алгоритмдер пациенттің медициналық параметрлерін талдауға және аурулардың даму ықтималдығын болжауға мүмкіндік береді. Кластерлеу медициналық көрсеткіштердің ұқсастығына негізделген пациенттерді топтастыру үшін қолданылады [3].

Бұл әдістер медициналық деректердегі жасырын заңдылықтарды анықтауға және ұқсас сипаттамалары бар пациенттер тобын құруға мүмкіндік береді.

Көптеген медициналық деректер уақытша құрылымға ие. Мысалы, қан қысымы, жүрек соғу жиілігі немесе қандағы глюкоза деңгейі уақыт өте келе өзгереді.

Медициналық деректермен жұмыс істеген кезде деректерді талдау алгоритмдерін оңтайландыру қажет.

Машиналық оқыту алгоритмдерін қолданар алдында деректерді дайындау қажет:

- деректерді тазарту
- жетіспейтін мәндерді өңдеу
- қалыпқа келтіру
- ауытқуларды жою

Деректерді алдын ала өңдеу алгоритмдердің дәлдігін жақсартыады.

Медициналық деректер көптеген параметрлерді қамтуы мүмкін. Өлшемділікті азайту әдістерін қолдану алгоритмдердің есептеу күрделілігін азайтады.

Мұндай әдістерге мыналар жатады:

- негізгі компоненттік талдау (PCA)
- факторлық талдау
- ерекшеліктерді таңдау әдістері

Үлкен медициналық деректерді өңдеу үшін таратылған есептеу технологиялары қолданылады. Hadoop және Apache Spark сияқты платформаларды пайдалану деректерді өңдеуді айтарлықтай жылдамдата алады [4].

Медициналық деректерді өңдеудің оңтайландырылған алгоритмдерін денсаулық сақтаудың әртүрлі мәселелеріне қолдануға болады.

Ауруларды диагностикалау. Машиналық оқыту алгоритмдері ауруларды ерте анықтауға мүмкіндік береді.

Пациенттердің болжамы. Медициналық деректерді талдау ауруларды болжауға мүмкіндік береді.

Дербестендірілген медицина. Деректерді талдау алгоритмдерін пайдалану жеке емдеу әдістерін әзірлеуге мүмкіндік береді [5].

Медициналық деректерді өңдеу алгоритмдерін талдау және оңтайландыру қазіргі заманғы медициналық ақпараттық технологияларды дамытудың маңызды бағыты болып табылады. Машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалану медициналық ақпаратты талдау тиімділігін айтарлықтай арттырып, медициналық диагностика сапасын жақсартып алады.

Бұл мақалада медициналық деректерді талдаудың негізгі алгоритмдері, сондай-ақ оларды оңтайландыру әдістері қарастырылды. Заманауи деректерді өңдеу әдістерін қолдану ауруды диагностикалаудың дәлдігін және медициналық қызметтердің сапасын жақсартып алатыны көрсетілді.

Әрі қарайғы зерттеулердің перспективаларына жасанды интеллект әдістерін әзірлеу, терең оқыту технологияларын пайдалану және интеллектуалды медициналық ақпараттық жүйелерді құру кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. — Cambridge: MIT Press, 2016.
2. Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. — New York: Springer, 2006.
3. Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning. — New York: Springer, 2009.
4. Géron A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras and TensorFlow. — O'Reilly Media, 2022.
5. Tan P., Steinbach M., Kumar V. Introduction to Data Mining. — Boston: Pearson, 2018.

ӘОЖ 004.932:621.865

РОБОТОТЕХНИКАДА МАШИНАЛЫҚ КӨРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: АЛГОРИТМДЕР МЕН ҚОЛДАНБАЛАР

Беркенов Марлен Азаматович

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., аға оқытушы Дуйсенов Н.Ж.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого интеграции систем машинного зрения в робототехнические комплексы для повышения уровня автономности, точности навигации и эффективности выполнения прикладных задач. Рассмотрены современные методы компьютерного зрения, применяемые в робототехнике, включая обнаружение объектов, сегментацию изображений, оценку глубины сцены, распознавание ориентиров и визуальное сопровождение объектов.

Проведён анализ архитектурных подходов к построению систем машинного зрения для мобильных, промышленных и сервисных роботов. Особое внимание уделено алгоритмам обработки визуальной информации, выбору сенсорных устройств, интеграции камер и вычислительных модулей, а также синхронизации визуального восприятия с исполнительной системой робота.

Summary: This article presents the results of a master's thesis on integrating machine vision systems into robotic systems to improve autonomy, navigation accuracy, and task performance. Modern computer vision methods used in robotics are discussed, including object detection, image segmentation, scene depth estimation, landmark recognition, and visual object tracking.

An analysis of architectural approaches to building machine vision systems for mobile, industrial, and service robots is provided. Particular attention is paid to algorithms for processing visual information, selecting sensor devices, integrating cameras and computing modules, and synchronizing visual perception with the robot's actuator system.

Қазіргі заманғы робототехника роботтық жүйелердің автономиясын, бейімделуін және интеллектін арттыру бағытында дамып келеді. Роботтар өнеркәсіпте, логистикада, ауыл шаруашылығында, медицинада, қауіпсіздік жүйелерінде, қалалық инфрақұрылымда және тұрмыстық қызметтерде барған сайын кеңінен қолданылуда. Роботтық жүйенің тиімділігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі - оның қоршаған ортаны қабылдау, оның күйін түсіндіру және келіп түсетін сенсорлық ақпаратқа негізделген шешім қабылдау қабілеті.

Әртүрлі сенсорлық технологиялар арасында машиналық көру жүйелері ерекше орын алады. Олар көрнекі кеңістіктік қабылдауды қамтамасыз етеді және роботтарға кедергілерді анықтау, нысанды тану, қашықтықты бағалау, навигация, нысананы бақылау және адамдардың өзара әрекеттесуі сияқты кең ауқымды міндеттерді орындауға мүмкіндік береді [1].

Машиналық көруді роботтық жүйелерге интеграциялау роботтардың функционалдығын айтарлықтай кеңейтеді және қатаң кодталған мінез-құлықтан бейімделгіш және контекстке сезімтал басқару сценарийлеріне өтуге мүмкіндік береді. Дегенмен, машиналық көру жүйелерін тиімді енгізу нақты уақыт режимінде кескіндерді өңдеуге, көріністі талдау алгоритмдерін таңдауға, жарықтандырудың, фонның және перспективаның өзгеруіне төзімділікті қамтамасыз етуге және көрнекі қабылдауды роботтық жетекпен синхрондауға байланысты кең ауқымды мәселелерді шешуді талап етеді.

Машиналық көру - техникалық жүйелерге көрнекі ақпаратты қабылдауға, өңдеуге және түсіндіруге мүмкіндік беретін әдістер мен алгоритмдер жиынтығы. Робототехникада машиналық көру «сенсорлық қабылдау арнасы» ретінде әрекет етеді, бұл роботқа қоршаған ортаны талдауға және визуалды белгілерге негізделген шешім қабылдауға мүмкіндік береді [2].

Робототехникадағы машиналық көру жүйесінің негізгі функцияларына мыналар жатады [3]:

- нысанды анықтау және жіктеу;
- нысандардың орналасуы мен бағытын анықтау;
- көрініс тереңдігі мен геометриясын бағалау;
- локализация және навигация;
- визуалды нысананы бақылау;
- операциялардың сапасын бақылау;
- бағдарлар мен белгілерді тану.

Дәстүрлі қашықтық және позиция сенсорларынан айырмашылығы, визуалды жүйелер қоршаған ортаның бай және контекстік көрінісін қамтамасыз етеді, бұл оларды автономды роботтық шешімдер үшін ерекше құнды етеді.

Робототехникадағы машиналық көру алгоритмдік құбыры әдетте келесі қадамдарды қамтиды [4]:

Сурет түсіру

Камерадан немесе стерео жүйеден визуалды деректерді алу.

Алдын ала өңдеу

Шуды сүзу, жарықтықты түзету, контрастты жақсарту, геометриялық түзету.

Белгілерді алу

Негізгі нүктелерді, шекараларды, контурларды және текстуралық сипаттамаларды анықтау.

Сахнаны түсіндіру

Нысанды жіктеу, сегменттеу, қашықтықты анықтау және локализациялау.

Басқару генерациясы

Талдау нәтижелерін роботты басқару жүйесіне беру.

Зерттеу негізінде келесі компоненттерді қамтитын интеграцияланған машиналық көру модулі бар роботтық жүйенің архитектурасы жасалды:

Көру сенсоры модулі

- RGB камера;

- Қажет болған жағдайда стерео камера немесе тереңдік сенсоры. Кескінді өңдеу модулі

- Кескінді сүзу және дайындау;

- Белгілерді алу;

- Көрініс талдауы.

Шешім қабылдау модулі

- Объектілерді жіктеу;

- Кедергілерді анықтау;

- Қозғалыс сценарийін таңдау.

Атқарушы модуль

- Жетек басқару;

- Траекторияны түзету;

- Әрекетті орындау.

Кері байланыс модулі

- Әрекет нәтижесін бақылау;

- Көру ортасын жаңарту.

Тәжірибелік бөлімде келесі функциялар жүзеге асырылды:

- кадрдағы нысанды анықтау;

- қозғалыс үшін бос кеңістікті анықтау;

- кедергілерді анықтау;

- нысананы тану;

- визуалды мүмкіндіктерге негізделген навигацияны қолдау;

- қозғалыс бағытын өзгерту үшін командаларды беру.

Өзірленген алгоритм келесідей жұмыс істейді:

- камера көріністің суретін түсіреді;

- кескін алдын ала өңдеу кезеңінен өтеді;

- негізгі визуалды мүмкіндіктер анықталады;

- нысандар мен кедергілердің болуы талданады;

- қозғалыс туралы шешім қабылданады;
- команда атқарушы механизмдерге беріледі;
- әрекетті аяқтағаннан кейін жүйе жаңа кескін алады және циклді қайталайды.

Осылайша, робот тұйық циклді визуалды қабылдау және басқару жүйесін алады.

Тәжірибелер машиналық көру жүйесін роботтық жүйеге біріктіру мыналарды қамтамасыз ететінін көрсетті:

- қоршаған ортадағы нысанды танудың дәлдігін арттыру;
- алдын ала анықталмаған ортада навигацияны жақсарту;
- кедергілермен соқтығысуды азайту;
- шешім қабылдау дербестігін арттыру;
- динамикалық жағдайларда роботтың мінез-құлқының тұрақтылығын арттыру.

Классикалық кескінді өңдеу әдістері мен интеллектуалды визуалды ақпаратты талдау әдістерін біріктіретін біріктірілген тәсілді қолдану арқылы ерекше маңызды нәтижеге қол жеткізілді.

Зерттеу нәтижелері машиналық көру жүйелерінің роботтық платформалардың интеллекті мен автономиясын арттыруда маңызды рөл атқаратынын растайды.

Маңызды қорытындылардың бірі - көру қабылдауының тиімділігі тек қолданылатын алгоритмдердің сапасымен ғана емес, сонымен қатар олардың роботтың атқарушы жүйесімен интеграциялану дәрежесімен де анықталады. Тіпті жоғары дәлдіктегі тану алгоритмдерінің де қолданылуы шектеулі, егер талдау нәтижелерін басқару әрекетіне тез және дұрыс түрлендіру мүмкін болмаса.

Сонымен қатар, шуылға төзімділік, шектеулі есептеу талаптары, нақты уақыт режимінде жұмыс істеу және өзгермелі қоршаған орта жағдайларына бейімделу сияқты алгоритмдік қасиеттер робототехникадағы практикалық қолдану үшін ерекше маңызды екені анықталды.

Бұл мақалада машиналық көру жүйелерін робототехникаға интеграциялауға арналған магистрлік диссертацияның нәтижелері ұсынылған. Талдау машиналық көру интеллектуалды робототехникалық жүйелердің негізгі компоненті болып табылатынын, қоршаған ортаны визуалды қабылдауды, нысанды анықтауды, көріністі бағалауды және навигациялық қолдауды қамтамасыз ететінін көрсетті.

Зерттеу барысында қолданыстағы компьютерлік көру әдістері талданды, интеграцияланған роботтық жүйенің архитектурасы жасалды, визуалды ақпаратты өңдеу алгоритмдері енгізілді және оларды роботтың атқарушы механизмін басқару циклімен біріктірді.

Эксперименттік бағалау ұсынылған шешім қоршаған ортаны қабылдаудың дәлдігін жақсартатынын, навигациялық өнімділікті жақсартатынын және қолданбалы тапсырмалардың тиімділігін арттыратынын растады.

Одан әрі зерттеудің перспективаларына терең нейрондық желілерді енгізу, көп сенсорлы интеграция, 3D қоршаған орта карталарын құру, визуалды-инерциялық локализация және толық автономды роботтық платформаларды әзірлеу кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гонсалес Р., Вудс Р. Цифровая обработка изображений. — М.: Техносфера, 2021.
2. Сойфер В.А. Методы компьютерного зрения. — М.: Физматлит, 2020.
3. Форсайт Д., Понс Ж. Компьютерное зрение: современный подход. — М.: Вильямс, 2021.
4. Siciliano B., Khatib O. Springer Handbook of Robotics. — Springer, 2022.

ӘОЖ 004.8:004.62:37

ОҚУШЫЛАР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ҮШІН ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚҰРУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Даткаев Адиар Даниярұлы
ф.м.-ғ.к., доцент Роговой Александр Викторович
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы разработки и реализации интеллектуальных систем для оптимизации образовательного процесса на основе анализа данных о студентах. Современные образовательные учреждения накапливают большие объемы информации, включающие результаты обучения, данные об активности студентов в образовательных системах, показатели успеваемости и другие параметры образовательной деятельности. Использование методов анализа данных и машинного обучения позволяет выявлять закономерности в учебной деятельности студентов и повышать эффективность образовательного процесса. В работе рассматриваются основные подходы к анализу образовательных данных, методы построения интеллектуальных систем поддержки принятия решений и возможности их применения для оптимизации учебного процесса. Результаты исследования показывают, что использование систем анализа данных способствует повышению качества обучения и эффективности образовательных технологий.

Summary: This article examines the development and implementation of intelligent systems for optimizing the educational process based on student data analysis. Modern educational institutions accumulate large volumes of information, including learning outcomes, student activity in educational systems, academic performance indicators, and other educational metrics. Using data analysis and machine learning methods allows us to identify patterns in student learning and improve the effectiveness of the educational process. The paper examines key approaches to analyzing educational data, methods for constructing intelligent decision support systems, and the potential for their application in optimizing the educational process. The study's findings demonstrate that the use of data analysis systems contributes to improving the quality of education and the effectiveness of educational technologies.

Цифрлық технологиялардың дамуы білім беру жүйесіне айтарлықтай әсер етуде. Қазіргі заманғы білім беру мекемелері оқу процесін ұйымдастыру, оқу материалдарын сақтау және оқушылардың үлгерімін бақылау үшін ақпараттық жүйелерді белсенді түрде пайдаланады. Бұл оқытудың тиімділігін талдау және

арттыру үшін пайдаланылуы мүмкін көптеген білім беру деректерінің пайда болуына әкеледі.

Білім беру деректеріне емтихан және тест нәтижелері, сабаққа қатысу, электрондық оқыту жүйелеріндегі оқушылардың белсенділігі және білім беру ресурстарын пайдалану туралы деректер сияқты әртүрлі ақпарат түрлері кіреді. Бұл деректерді талдау бізге білім беру процесіндегі заңдылықтарды анықтауға және оны оңтайландыру әдістерін әзірлеуге мүмкіндік береді [1].

Білім беру процестерін жақсарту үшін деректерді талдау әдістерін пайдалануға бағытталған оқыту аналитикасы саласы соңғы жылдары қарқынды дамып келеді. Деректерді талдау және машиналық оқыту технологияларын пайдалану оқушылардың үлгерімін болжауға, оқудағы қиындықтарды анықтауға және жекелендірілген білім беру траекторияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Бір перспективалы бағыт - білім беру деректерін автоматты түрде талдай алатын және мұғалімдер мен әкімшілерге білім беру процесін оңтайландыру бойынша ұсыныстар бере алатын интеллектуалды жүйелерді әзірлеу. Бұл жұмыстың мақсаты - оқушылардың деректерін талдау әдістерін зерттеу және алынған деректерге негізделген білім беру процесін оңтайландыру жүйесін әзірлеу [2].

Білім беру деректерінің талдау кезінде ескерілуі тиіс бірқатар нақты сипаттамалары бар.

Білім беру деректерінің негізгі ерекшеліктеріне мыналар жатады:

Ақпараттың үлкен көлемі. Қазіргі заманғы білім беру платформалары студенттердің белсенділігі туралы айтарлықтай көлемде деректер жасайды.

Деректердің әртүрлілігі. Білім беру деректеріне сандық, мәтіндік және уақытша ақпарат кіруі мүмкін.

Толық емес деректер. Білім беру жүйелерінде жетіспейтін мәндер жиі кездеседі.

Деректердің динамикалық сипаты. Оқушылардың үлгерімі мен белсенділігі уақыт өте келе өзгеруі мүмкін.

Бұл сипаттамалар заманауи деректерді талдау әдістерін және интеллектуалды ақпаратты өңдеу алгоритмдерін пайдалануды талап етеді.

Студенттердің деректерін талдау үшін әртүрлі деректерді талдау және машиналық оқыту әдістері қолданылады.

Жіктеу әдістері студенттердің оқу үлгерімін болжау және қауіп тобындағы топтарды анықтау үшін қолданылады.

Кластерлеу әдістері студенттерді оқу белсенділігі мен оқу үлгеріміне қарай топтастыруға мүмкіндік береді.

Білім беру деректерінің көпшілігі уақытша құрылымға ие. Мысалы, семестр бойы студенттердің үлгеріміндегі өзгерістер.

Әзірленген білім беру процесін оңтайландыру жүйесі бірнеше негізгі компоненттерді қамтиды.

Деректерді жинау модулі.

Бұл модуль білім беру ақпараттық жүйелерінен деректерді жинайды.

Деректерді өңдеу модулі.

Талдауға деректерді тазалайды және дайындайды.

Деректерді талдау модулі.

Білім беру деректерін талдау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады.

Нәтижелерді визуализациялау модулі.

Мұғалімдер мен әкімшілерге талдау нәтижелері туралы ақпарат береді.

Бұл жүйені пайдалану білім беру деректерін талдауды автоматтандыруға және білім беруді басқарудағы тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді [3].

Әзірленген жүйені әртүрлі білім беру аналитикалық мәселелерін шешу үшін пайдалануға болады.

Оқушылардың үлгерімін болжау.

Жүйе оқушылардың үлгерімін талдайды және олардың академиялық нәтижелерін болжайды [4].

Қауіпті оқушыларды анықтау.

Деректерді талдау алгоритмдері оқуда қиындықтарға тап болған оқушыларды анықтауға мүмкіндік береді.

Оқуды жекешелендіру.

Деректерді талдау негізінде жүйе жеке білім беру траекторияларын ұсына алады.

Оқу бағдарламасын оңтайландыру.

Білім беру деректерін талдау ең тиімді оқыту әдістерін анықтауға мүмкіндік береді [5].

Білім беру деректерін талдау жүйелерін құру және енгізу заманауи білім беру технологияларындағы дамудың маңызды саласы болып табылады. Машиналық оқыту және деректерді талдау әдістері білім беру процесінің тиімділігін арттырып, оқу сапасын жақсарта алады. Бұл мақалада білім беру деректерін талдаудың негізгі әдістері қарастырылады және оқушылардың деректерін талдау негізінде білім беру процесін оңтайландыру жүйесі ұсынылады. Интеллектуалды деректерді талдау жүйелерін пайдалану оқушылардың үлгерімін болжауға, оқудағы қиындықтарды анықтауға және жекелендірілген білім беру стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік беретіні көрсетілген.

Әрі қарайғы зерттеулердің перспективаларына білім беру аналитикасы әдістерін әзірлеу, жасанды интеллект технологияларын пайдалану және бейімделгіш білім беру жүйелерін құру кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. — Cambridge: MIT Press, 2016.
2. Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. — New York: Springer, 2006.
3. Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning. — New York: Springer, 2009.
4. Géron A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras and TensorFlow. — O'Reilly Media, 2022.
5. Han J., Kamber M., Pei J. Data Mining: Concepts and Techniques. — Morgan Kaufmann, 2019

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН КИБЕРШАБУҢДАРДЫ БОЛЖАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ

Джайнарова М.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта для прогнозирования и предотвращения кибератак. Проанализированы современные методы машинного обучения, включая контролируемое, неконтролируемое и глубокое обучение, применяемые в сфере кибербезопасности. Особое внимание уделено выявлению аномалий, анализу сетевого трафика и прогнозированию потенциальных угроз на основе исторических данных. Рассмотрены преимущества использования искусственного интеллекта, такие как высокая скорость обработки данных и точность обнаружения атак, а также ограничения, включая зависимость от качества данных и риск ложных срабатываний. Сделан вывод о том, что интеграция искусственного интеллекта в системы кибербезопасности способствует повышению уровня защиты информационных систем и позволяет перейти от реактивных мер к проактивным стратегиям.

Summary: This article explores the application of artificial intelligence for predicting and preventing cyberattacks. It analyzes modern machine learning approaches, including supervised, unsupervised, and deep learning methods used in cybersecurity. Special attention is given to anomaly detection, network traffic analysis, and threat prediction based on historical data. The study highlights the advantages of artificial intelligence, such as high processing speed and detection accuracy, as well as its limitations, including dependency on data quality and the risk of false positives. It concludes that the integration of artificial intelligence into cybersecurity systems enhances the protection of information systems and enables a shift from reactive to proactive defense strategies.

Қазіргі цифрлық дәуірде киберқауіпсіздік мәселелері ерекше маңызға ие болып отыр. Ақпараттық жүйелердің күрделенуі және кибершабуылдардың жиілеуі дәстүрлі қорғаныс тәсілдерінің тиімділігін төмендетуде. Осыған байланысты жасанды интеллект технологияларын енгізу киберқауіпсіздік саласын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. ЖИ үлкен көлемдегі деректерді талдау, қауіп-қатерлерді болжау және нақты уақыт режимінде әрекет ету қабілетімен ерекшеленеді.

Жасанды интеллект (AI) – кең мағынада алғанда, адамның ойлау, әрекет ету және есептеу арқылы мәселелерді шешу қабілеттеріне еліктейтін технология ретінде сипатталады. Қазіргі таңда бұл – ең өзекті тақырыптардың бірі, әрі ол түрлі салалардағы адамдардың өмір сүру және еңбек ету тәсілдерін қарқынды түрде өзгертуде. Қолдану аясында AI информатика, деректерді талдау, статистика, аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу, лингвистика, неврология, философия және психология сияқты көптеген бағыттарды қамтиды. Ол деректерді өңдеу, болжау жасау, нысандарды жіктеу, табиғи тілді өңдеу және деректерді өндіру секілді бизнес-процестерді орындауда адамдарға айтарлықтай қолдау көрсетеді.

АІ-дың мүмкіндіктері өте кең, әрі бұл технологиялар біздің дәстүрлі технология туралы түсінігімізді біртіндеп өзгертуде. Соңғы жылдары жасанды интеллект саласында тәжірибе арқылы үйренуге, жаңа жағдайларға бейімделуге және күрделі мәселелерді шешуге бағытталған терең оқыту әдістеріне ерекше назар аударылып отыр. Жасанды интеллекттің даму тарихына тоқталсақ, «жасанды интеллект ұғымы алғаш рет 1955 жылы ғылыми айналымға енгізілген [1].

Жасанды интеллект киберқауіпсіздік жүйелеріне бірқатар маңызды артықшылықтар береді:

- ЖИ қауіп-қатерлерді анықтау және оларға жедел әрекет ету үдерістерін автоматтандырады. Бұл қауіптерге жауап беру уақытын айтарлықтай қысқартады.

- Машиналық оқыту алгоритмдері үлкен деректер жиынтығын талдай отырып, жүйедегі аномалиялар мен күдікті әрекеттерді анықтай алады. Мұндай тәсіл тек шабуылдарға жауап берумен шектелмей, оларды алдын ала болжауға мүмкіндік береді.

- ЖИ жүйелері жаңа деректер негізінде өзін-өзі жетілдіре алады. Бұл оларды өзгермелі қауіп-қатерлерге бейімделгіш етеді.

Жасанды интеллекттің киберқауіпсіздік саласындағы жұмысы негізінен машиналық оқыту және деректерді талдау әдістеріне сүйенеді. Алдымен жүйелер тарихи деректер арқылы оқытылады. Бұл деректерге бұрынғы кибершабуылдар, зиянды бағдарламалар және басқа да қауіптер туралы ақпарат кіреді. Оқыту нәтижесінде ЖИ желілік трафиктегі қалыпты және қалыптан тыс мінез-құлықты ажырата алатын модельдер құрады. Кейін бұл модельдер нақты уақыт режимінде қолданылады: жүйе ағымдағы деректерді бақылайды, күдікті әрекеттерді анықтайды және автоматты түрде жауап береді (мысалы, трафикті бұғаттау немесе қауіп туралы хабарлама жіберу).

Жасанды интеллекттің адам өміріне әсері туралы пікірлер әртүрлі: біреулер оны пайдалы құрал деп санаса, енді біреулер қауіп көреді. Соған қарамастан, соңғы кезеңде оның дамуы көптеген салаларда кеңінен қолданылуына жол ашты. Бір жағынан, АІ жұмыс үдерістерін жылдамдатып, адамдардың уақытын үнемдеуге мүмкіндік береді. Көптеген күрделі әрі қайталанатын тапсырмалар автоматтандырылып, адамдар маңыздырақ істерге назар аудара алады[2].

Сонымен қатар, ол түрлі деректерді саралап, белгілі бір қорытындылар жасауға көмектеседі. Бұл әсіресе бизнес саласында тиімді, өйткені компаниялар нақты ақпаратқа сүйене отырып әрекет ете алады. Тағы бір артықшылығы — қауіпсіздік деңгейінің артуы. Ақылды жүйелер күмәнді әрекеттерді анықтап, қауіптің алдын алуға көмектеседі. Алайда, мұндай технологиялардың дамуы кейбір мәселелерді де туындатуы мүмкін, сондықтан оған сақтықпен қарау қажет.

Жасанды интеллектті қолданудың артықшылықтары

ЖИ енгізу киберқауіпсіздік тиімділігін айтарлықтай арттырады. Оның негізгі артықшылықтарына мыналар жатады:

- қауіптерді анықтау дәлдігінің жоғарылауы;
- жалған позитивтердің азаюы;

- рутиналық процестердің автоматтандырылуы;
- мамандардың уақытын үнемдеу;
- күрделі қауіптерді талдау мүмкіндігінің артуы.

Осы факторлар киберқауіпсіздік жүйелерін икемді әрі тиімді етеді.

Тәуекелдер мен шектеулер

Жасанды интеллектті қолданумен байланысты бірқатар тәуекелдер де бар. Соның бірі – «қара жәшік» мәселесі. Яғни, кейбір алгоритмдердің қалай шешім қабылдайтынын түсіндіру қиын, бұл жүйеге деген сенімді төмендетуі мүмкін. Сонымен қатар, ЖИ модельдері кейде дұрыс емес немесе дәл емес ақпарат беруі мүмкін (галлюцинация құбылысы). Бұл әсіресе шешім қабылдау кезінде қосымша тексеруді талап етеді. Тағы бір маңызды қауіп – киберқылмыскерлердің ЖИ жүйелерін алдау әрекеттері. Олар жаңа шабуыл әдістерін қолдана отырып, жүйенің әлсіз тұстарын пайдалануы мүмкін. Сондықтан ЖИ модельдерін үнемі жаңартып отыру және жетілдіру қажет.

Қорғаныс және қауіпсіздік шаралары

ЖИ жүйелерінің сенімділігін қамтамасыз ету үшін бірқатар шаралар қолданылады[3]:

- жүйелерді тұрақты мониторингтеу және аудит жүргізу;
- модельдерді тестілеу және валидациялау;
- деректердің сапасын бақылау;
- үздіксіз оқыту және жаңарту;
- адам бақылауын (human-in-the-loop) енгізу.

Бұл тәсілдер ЖИ жүйелерінің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы даму перспективалары

Қазақстанда жасанды интеллектті дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. 2024–2029 жылдарға арналған ЖИ дамыту тұжырымдамасы қабылданып, оны құқықтық реттеу бойынша заң жобалары әзірленуде. Сонымен қатар, ЖИ элементтері мемлекеттік органдардың қызметінде, соның ішінде энергетика және басқа да салаларда қолданылып келеді. Халықаралық деңгейде де ЖИ-ді реттеу белсенді жүргізілуде. Мысалы, Еуропалық одақта жасанды интеллектті пайдалануды реттейтін арнайы заң қабылданып, оның орындалуын қадағалайтын құрылымдар құрылуда.

Сонымен, жасанды интеллект (AI) революциялық технология ретінде біздің өмір сүру және жұмыс істеу тәсіліне қатты әсер етеді. Оның артықшылықтарына тиімділікті арттыру, шешім қабылдауды жақсарту, қауіпсіздікті арттыру және инновациялық қолданбаларды ілгерілету кіреді, бірақ ол сонымен бірге жұмыспен қамтуға әсер ету, деректердің құпиялылығы, бейтараптық және қауіпсіздік тәуекелдері сияқты мәселелерді әкеледі. AI әлеуетін толық іске асыру және оның теріс әсерін азайту үшін AI-ді бақылау мен басқаруды күшейту қажет. AI технологиясының қауіпсіз, ашық, әділ және этикалық шеңберде дамуын қамтамасыз ету үшін заңдар мен ережелер, стандарттарды орнату, білім беру және оқыту және халықаралық ынтымақтастық салаларында кешенді шараларды қабылдау қажет. Тек осылай ғана біз AI

технологияларының тұрақты дамуына шынымен қол жеткізе аламыз және бүкіл адамзатқа пайда келтіре аламыз. Қауіпсіздік қауымдастығы генеративті AI-ны қауіпсіздік өнімдері мен шешімдеріне біріктіретіндіктен, жауапты түрде мұны істеу үшін стандарттарды орнату маңызды. Сонымен бірге, қауіпсіздік саласында генеративті AI-ды енгізу барысында жауапкершілік пен нақты стандарттарды сақтау ерекше мәнге ие. Пайдаланушылар үшін сенімді әрі құпиялылықты құрметтейтін жүйелерді қалыптастыру басты талаптардың бірі болып табылады. Қазіргі таңда генеративті AI үшін дәлдік мәселесі өзекті болғанымен, технология дамыған сайын бұл кемшіліктер біртіндеп азаяды. Сондықтан ұйымдар мен түрлі салалар бұл үрдісті ескеріп, оны назардан тыс қалдырмауы тиіс.

Қорытындылай айтқанда, жасанды интеллект — адам өмірі мен еңбек үдерісін айтарлықтай өзгертетін заманауи технология. Ол жұмыс тиімділігін арттырып, шешім қабылдауды жеңілдетіп, қауіпсіздікті күшейтіп, жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Сонымен қатар, бұл технология еңбек нарығына әсер етуі, деректердің қорғалуы, әділдік пен қауіпсіздік мәселелері сияқты бірқатар қиындықтарды да алып келеді[4].

Сондықтан AI мүмкіндіктерін толық пайдаланып, оның кері әсерін азайту үшін оны бақылау мен реттеу жүйесін жетілдіру қажет. Бұл үшін заңнамалық нормаларды күшейту, ортақ стандарттар қалыптастыру, білім беру мен кадр даярлауды дамыту, сондай-ақ халықаралық деңгейде ынтымақтастық орнату маңызды. Осындай кешенді шаралар арқылы ғана жасанды интеллекттің қауіпсіз, ашық әрі әділ дамуын қамтамасыз етіп, оны бүкіл адамзат игілігіне бағыттауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Russell, S., & Norvig, P.** (2016). *Жасанды интеллект: заманауи көзқарас* (3-ші басылым). Pearson Education.
2. Gordon J.-S. AI and law: ethical, legal, and socio-political implications // AI & Soc. 2021. URL: <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01194-0> (accessed 19.05.2022).
3. Темирбеков Ж.Р. Искусственный интеллект и право: краткий обзор // Право и государство. 2021. № 3 (92). – С. 142-156. Темирбеков Ж.Р. Құқық пен жасанды интеллект арақатынасы: кейбір зерттеулер // Право и государство, № 2 (95), 2022 99 Для цитирования и библиографии: Темирбеков Ж.Р. Құқық пен жасанды интеллект арақатынасы: кейбір зерттеулер // Право и государство. 2022. № 2(95). – С. 83-99. DOI: 10.51634/2307-5201_2022_2_83 Материал поступил в редакцию 07.06.2022.
4. Федорченко С.Н. Цифровые технологии в политическом процессе: новые вызовы и перспективы // Право и государство. 2020. № 3-4 (88-89). – С. 161-174.

ТАРАТЫЛҒАН ТРАНЗАКЦИЯЛАРДЫ ҚОЛДАЙТЫН ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫН БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ЖОБАЛАУ

Дүйсенбек Нұрдәулет Жақсылықұлы
Ғылыми жетекші: Утжанов Еркебулан Сейлович
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого разработке систем управления базами данных с поддержкой распределённых транзакций в условиях распределённой вычислительной среды. Рассмотрены особенности построения распределённых баз данных, требования к обеспечению согласованности, отказоустойчивости и целостности данных при выполнении транзакционных операций, затрагивающих несколько узлов системы.

Проведён анализ архитектурных подходов к организации распределённых СУБД, механизмов координации транзакций, протоколов фиксации и методов обеспечения согласованности данных. Особое внимание уделено сравнению централизованных и децентрализованных моделей координации, а также применению протоколов двухфазной и трёхфазной фиксации, журналирования, репликации и восстановления после сбоев.

В рамках практической части исследования предложена архитектура системы управления базами данных с поддержкой распределённых транзакций, реализующая координацию транзакционных операций между несколькими узлами, контроль целостности, обработку отказов и обеспечение согласованного состояния данных. Представлены результаты экспериментальной оценки разработанного решения по критериям корректности, устойчивости, производительности и масштабируемости.

Summary: This article presents the results of a master's thesis on the development of database management systems supporting distributed transactions in a distributed computing environment. It examines the design features of distributed databases and the requirements for ensuring consistency, fault tolerance, and data integrity when executing transaction operations across multiple system nodes.

An analysis of architectural approaches to organizing distributed DBMSs, transaction coordination mechanisms, commit protocols, and data consistency methods is provided. Particular attention is paid to comparing centralized and decentralized coordination models, as well as the use of two-phase and three-phase commit protocols, logging, replication, and disaster recovery.

As part of the practical part of the study, an architecture for a database management system supporting distributed transactions is proposed. This system implements transaction coordination across multiple nodes, integrity monitoring, failure handling, and ensuring a consistent data state. The results of an experimental evaluation of the developed solution are presented, based on the criteria of correctness, stability, performance, and scalability.

Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелер таратылған аппараттық және бағдарламалық жүйелер ретінде құрылуда, мұнда деректер мен есептеу ресурстары бірнеше серверлерде, өңдеу түйіндерінде немесе географиялық тұрғыдан алыс орналасқан жерлерде орналасқан. Бұл тәсіл үлкен көлемдегі деректерді өңдейтін және көптеген пайдаланушыларға қызмет көрсететін жүйелер үшін жоғары қолжетімділікті, ақауларға төзімділікті, масштабталуды және өнімділікті қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды.

Мұндай жүйелердің негізгі компоненті - ақпаратты сақтайтын, өңдейтін және басқаратын дерекқор. Дегенмен, орталықтандырылған дерекқорлардан

таратылған дерекқорларға көшу бірнеше түйінге әсер ететін операцияларды бір уақытта орындаған кезде деректердің сәйкестігін, тұтастығын және дұрыстығын сақтауға байланысты бірқатар түбегейлі жаңа қиындықтар туғызады.

Белгілі бір қиындық - таратылған транзакцияларды енгізу, мұнда бір логикалық операция әртүрлі жүйелік түйіндердегі бірнеше жергілікті операцияларды қамтиды. Бір қатысушының істен шығуы, желінің кідірісі, қосылыстың үзілуі немесе инфрақұрылымның ішінара қолжетімсіздігі жағдайында деректер тұтастығының бұзылуы, көшірмелер арасындағы сәйкессіздіктер және бизнес-процестердегі логикалық қателіктер қаупі бар. Дәстүрлі орталықтандырылған ДҚБЖ-де транзакция қасиеттері атомдықты, сәйкестікті, оқшаулануды және беріктікті қамтитын ACID моделімен сипатталады. Дегенмен, таратылған ортада бұл қасиеттерді қамтамасыз ету үшін үйлестіру, синхрондау, өзгерістерді енгізу және ақауларды қалпына келтіру үшін қосымша механизмдер қажет.

Таратылған транзакцияларды қолдайтын дерекқорды басқару жүйелерін әзірлеу қазіргі заманғы таратылған есептеу теориясы мен тәжірибесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл тақырып қаржылық платформалар, бұлттық қызметтер, кәсіпорын жүйелері, электрондық сауда платформалары, логистикалық жүйелер, телекоммуникациялық шешімдер және деректердің жоғалуы, қайталануы немесе сәйкессіздігі қолайсыз басқа қолданбалар үшін өте маңызды [1].

Таратылған дерекқор - желі арқылы қосылған бірнеше есептеу түйіндерінде физикалық түрде орналасқан логикалық түрде өзара байланысты деректер жиынтығы. Пайдаланушы немесе қолданбалы жүйе сақтау мен өңдеудің физикалық таралуына қарамастан, таратылған дерекқормен бірыңғай логикалық нысан ретінде әрекеттеседі. Зерттеудің бөлігі ретінде келесі компоненттерді қамтитын таратылған ДҚБЖ архитектурасы жасалды:

Клиенттік деңгей

Қолданбалар мен пайдаланушылардан транзакция сұраныстарын қабылдайды.

Транзакция үйлестірушісі

Таратылған транзакцияның өмірлік циклін басқарады және енгізу хаттамасын бастайды.

Деректерді сақтау түйіндері

Деректерді жергілікті оқу, жазу, жаңарту және жою операцияларын орындайды.

Транзакция журналы

Транзакциялардың күйі, олардың орындалу кезеңдері және енгізу немесе кері айналдыру туралы шешімдер туралы ақпаратты сақтайды.

Қалпына келтіру модулі

Ішінара істен шыққаннан кейін жүйенің дұрыс қалпына келуін қамтамасыз етеді.

Әзірленген жүйе келесі алгоритмді жүзеге асырады:

- Клиент транзакцияны бастайды;

- Үйлестіруші әсер еткен түйіндердің тізімін анықтайды;
- Әрбір түйінге жергілікті операция жіберіледі;
- Алдын ала сәтті орындалғаннан кейін үйлестіруші дайындық кезеңін бастайды;

- Қатысушылар күйді журналға тіркейді және жауап жібереді;
- Егер нәтиже оң болса, үйлестіруші COMMIT командасын жібереді;
- Егер қате немесе істен шығу орын алса, ROLLBACK басталады.

Осылайша, таратылған операциялардың атомдылығы мен үйлесімділігіне қол жеткізіледі.

Әзірленген жүйеде келесі механизмдер енгізілді:

- транзакция күйін тіркеу;
- қатысушының күту уақытын бақылау;
- түйіннің уақытша қолжетімсіздігі кезінде команданы қайталау;
- тұрып қалған транзакцияларды анықтау;
- үйлестіруші істен шыққаннан кейін қалпына келтіру;
- аяқталмаған операцияларды кері қайтару.

Әзірленген шешімнің тиімділігін бағалау үшін келесі критерийлер пайдаланылды [2]:

- транзакцияны орындаудың дұрыстығы;
- деректердің үйлесімділігін сақтау;
- ішінара істен шығуларға төзімділік;
- транзакцияны аяқтау уақыты;
- түйіндер санының артуымен масштабталу;
- параллель операциялар санының артуымен өнімділік.

Сынақ нәтижелері келесі әсерлерді көрсетті:

- жүйе барлық түйіндер қалыпты жұмыс істеп тұрған кезде таратылған транзакцияларды дұрыс аяқтады;

- егер қатысушылардың бірі сәтсіздікке ұшыраса, транзакция дұрыс кері қайтарылды;

- тіркеу координатордың істен шығуынан кейін қалпына келтіруді қамтамасыз етті;

- транзакция қатысушыларының санын көбейту коммиттеу уақытының артуына әкелді, бірақ орындалу дәлдігін бұзбады;

- ұсынылған архитектура орташа жүктеме артуымен тұрақты болып қалды.

Нәтижелер деректердің тұтастығы маңызды болатын таратылған ақпараттық жүйелерді құру үшін әзірленген шешімнің қолданылуын растайды.

Зерттеу таратылған транзакцияларды қолдауы бар ДҚБЖ әзірлеу архитектуралық, алгоритмдік және инфрақұрылымдық шешімдерді біріктіретін кешенді тәсілді қажет ететінін көрсетті.

Екі фазалы коммит хаттамасын пайдалану сенімді атомдықты қамтамасыз етеді, бірақ нақты әлемдегі жоғары жүктемелі жүйелерде ол кідірістер мен блоктауларды тудыруы мүмкін. Сондықтан, өндірістік ортада мұндай шешімдерді теңгерім, сұраныстарды бағыттауды оңтайландыру,

транзакцияларды локализациялау және интеллектуалды репликацияны басқару механизмдерімен толықтыру қажет [3].

Маңызды қорытындылардың бірі - таратылған транзакция механизмін таңдау қолданбалы жүйенің талаптарына байланысты болуы керек: маңызды қаржылық және корпоративтік шешімдер үшін қатаң бірізділік басымдық болып қала береді, ал кейбір таратылған веб-қызметтерде икемді бірізділік модельдері қолайлы [4].

Бұл мақалада таратылған транзакцияларды қолдауы бар дерекқорды басқару жүйелерін әзірлеу бойынша магистрлік диссертацияның нәтижелері ұсынылған.

Талдау таратылған транзакциялар таратылған ақпараттық жүйелерде деректердің тұтастығы мен бірізділігін қамтамасыз етудің маңызды механизмі екенін көрсетті. Зерттеу таратылған ДҚБЖ архитектуралық модельдерін зерттеді, негізгі транзакцияларды үйлестіру хаттамаларын талдады және үйлестіру, тіркеу және қалпына келтіру механизмдерін қолдана отырып таратылған транзакцияларды қолдайтын дерекқорды басқару жүйесінің архитектурасын жасады.

Тәжірибелік бағалау ұсынылған шешім транзакциялық операциялардың дұрыс орындалуын, ішінара сәтсіздіктерге төзімділікті және таратылған ортада қолайлы өнімділікті қамтамасыз ететінін көрсетті.

Одан әрі зерттеудің перспективаларына блоктамайтын коммит хаттамаларын әзірлеу, консенсус алгоритмдерін пайдалану, транзакцияларды бағыттауды оңтайландыру және таратылған ДҚБЖ-ны бейімделгіш басқарудың интеллектуалды механизмдерін біріктіру кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Озеров В.А. Распределённые базы данных и системы управления данными. — М.: Бином, 2021.
2. Дейт К.Дж. Введение в системы баз данных. — М.: Вильямс, 2020.
3. Silberschatz A., Korth H., Sudarshan S. Database System Concepts. — McGraw-Hill, 2020.
4. Özsu M.T., Valduriez P. Principles of Distributed Database Systems. — Springer, 2020.

ӘОЖ 004.8:37

БЕЙІМДЕЛГЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ҚҰРУ ҮШІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ

Егеубаева Аяулым Жетпісбайқызы
Ғылыми жетекші: Утжанов Еркебулан Сейлович
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы применения технологий искусственного интеллекта для создания адаптивных образовательных систем. В условиях цифровизации образования возникает необходимость разработки интеллектуальных инструментов, способных адаптировать учебный процесс к индивидуальным особенностям обучающихся. В работе анализируются современные подходы к построению адаптивных образовательных платформ, основанных на методах машинного обучения и анализа образовательных данных.

Рассмотрены основные компоненты адаптивной системы обучения, а также предложена модель интеллектуальной образовательной среды, обеспечивающей персонализацию обучения. Результаты исследования показывают, что использование технологий искусственного интеллекта способствует повышению эффективности образовательного процесса и улучшению качества усвоения учебного материала.

Summary: This article examines the application of artificial intelligence technologies to the creation of adaptive educational systems. The digitalization of education necessitates the development of intelligent tools capable of tailoring the learning process to the individual needs of students. This paper analyzes modern approaches to building adaptive educational platforms based on machine learning and educational data analysis. The key components of an adaptive learning system are examined, and a model of an intelligent educational environment that enables personalized learning is proposed. The study's results demonstrate that the use of artificial intelligence technologies contributes to increased educational efficiency and improved learning outcomes.

Ақпараттық технологиялардың қазіргі заманғы дамуы білім беруге айтарлықтай әсер етеді. Білім беруді цифрландыру, онлайн платформаларды дамыту және электрондық білім беру ресурстарын енгізу білім беру процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін талап етеді. Бір перспективалы бағыт - бейімделгіш білім беру жүйелерін әзірлеу үшін жасанды интеллект технологияларын пайдалану.

Бейімделгіш білім беру жүйелері - оқушылардың жеке ерекшеліктеріне негізделген оқыту мазмұнын, құрылымын және әдістерін өзгертуге қабілетті бағдарламалық пакеттер. Бұл жүйелер оқушылардың білім деңгейін, оқу қарқынын және мінез-құлық үлгілерін талдайды, бұл жекелендірілген білім беру траекторияларын жасауға мүмкіндік береді [1].

Жасанды интеллект мұндай жүйелерді әзірлеуде маңызды рөл атқарады, себебі ол білім беру деректерінің үлкен көлемін өңдеуге, оқу процесіндегі үлгілерді анықтауға және білім беру материалдарын автоматты түрде бейімдеуге мүмкіндік береді. Машиналық оқыту алгоритмдері оқу нәтижелерін болжауға және білім беру процесін оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Сондықтан, бейімделгіш білім беру жүйелерін құру үшін жасанды интеллектті пайдалану әлеуетін зерттеу өзекті ғылыми міндет болып табылады.

Бейімделгіш білім беру жүйелері оқуды жекешелендіруге және білім беру процесінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Мұндай жүйелердің негізгі идеясы - оқушының дайындық деңгейіне негізделген білім беру мазмұнын автоматты түрде өзгерту.

Бейімделгіш білім беру жүйесінің негізгі компоненттері:

Пайдаланушы модулі – білім деңгейі, қызығушылықтары және оқу стилі сияқты оқушы туралы ақпаратты қамтиды.

Оқу мазмұны модулі – әртүрлі күрделіліктегі оқу материалдарының жиынтығын білдіреді.

Деректерді талдау модулі – оқу нәтижелерін өңдейді және одан әрі білім беру стратегиясын анықтайды.

Бейімдеу модулі – жеке оқу траекториясын жасайды.

Жасанды интеллектті пайдалану мұндай жүйелердің мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді, деректерді дәлірек талдауды және білім беру процесін икемді түрде реттеуді қамтамасыз етеді [2].

Бейімделгіш білім беру жүйелеріндегі жасанды интеллект әдістері

Бейімделгіш білім беру платформаларын құру үшін әртүрлі жасанды интеллект әдістері қолданылады. Ең көп таралғандары:

- Оқушылардың оқу әрекеті деректерін талдайтын машиналық оқыту;
- Оқуды талдау;
- Табиғи тілді өңдеу;
- Жекелендірілген оқу материалдарын жасайтын ұсыным жүйелері.

Машиналық оқыту алгоритмдері оқушылардың үлгерімін болжау және ең тиімді оқыту әдістерін анықтау үшін қолданылады. Білім беру деректерін талдау негізінде жүйе тапсырмалардың қиындық деңгейін автоматты түрде реттей алады, қосымша материалдарды ұсына алады немесе оқу бағдарламасын түзете алады [3].

Бұл зерттеу жасанды интеллект технологияларына негізделген бейімделгіш білім беру жүйесінің моделін ұсынды. Жүйе білім беру ортасында оқушылардың әрекеттері туралы ақпаратты өңдейтін интеллектуалды деректерді талдау модуліне негізделген.

Жүйенің жұмысы бірнеше кезеңнен тұрады:

Оқушылардың әрекеттері туралы деректерді жинау.

Машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланып алынған ақпаратты талдау.

Оқушының білім деңгейін анықтау. Жекелендірілген білім беру траекториясын құру.

Бейімделгіш білім беру материалдарын ұсыну.

Ұсынылған модель әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескеретін икемді білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында қолданыстағы бейімделгіш білім беру платформалары және олардың жасанды интеллект технологияларымен интеграциясы талданды. Нәтижелер интеллектуалды алгоритмдерді пайдалану мыналарға мүмкіндік беретінін көрсетті [4]:

- оқуды жекешелендіру деңгейін арттыру;
- оқу материалын меңгеруге кететін уақытты қысқарту;
- оқушылардың ынтасын арттыру;
- оқу процесінің сапасын жақсарту.

Сонымен қатар, бейімделгіш жүйелерді пайдалану білім беру процесін тиімдірек басқаруға ықпал етеді және білім беру қызметтерінің сапасын арттырады [5].

Жасанды интеллект технологияларын пайдалану бейімделгіш білім беру жүйелерін дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Машиналық оқыту әдістерін, білім беру деректерін талдауды және интеллектуалды алгоритмдерді пайдалану оқушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделе алатын білім беру платформаларын құруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері бейімделгіш білім беру жүйелерін енгізу оқу тиімділігін арттыруға және білім беру сапасын жақсартуға ықпал ететінін көрсетеді. Болашақта мұндай жүйелерді әзірлеу күрделі жасанды интеллект модельдерін пайдалануды, сондай-ақ әртүрлі білім беру платформалары мен цифрлық қызметтерді интеграциялауды қамтуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.
2. Woolf B. Building Intelligent Interactive Tutors. – Morgan Kaufmann, 2020.
3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
4. Baker R., Inventado P. Educational Data Mining and Learning Analytics. – Springer, 2020.
5. Siemens G., Baker R. Learning Analytics and Educational Data Mining. – Journal of Educational Technology, 2021.

ӘОЖ 004.056:004.738.5:711.4

АҚЫЛДЫ ҚАЛАЛАРДАҒЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕЛЕРІН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Ермахан Ильяс Хамзатұлы
Ғылыми жетекші: Утжанов Еркебулан Сейлович
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого проектированию и реализации систем обеспечения безопасности и защиты данных в инфраструктуре умных городов. Рассмотрены особенности функционирования цифровой городской среды, основанной на интеграции информационно-коммуникационных технологий, сенсорных сетей, IoT-устройств, интеллектуальных систем мониторинга и распределённых платформ управления городскими сервисами.

Проведён анализ угроз информационной безопасности, характерных для экосистемы умного города, включая несанкционированный доступ к данным, компрометацию IoT-устройств, сетевые атаки, нарушения конфиденциальности персональных данных, уязвимости распределённой городской инфраструктуры и риски нарушения устойчивости цифровых сервисов. Особое внимание уделено технологиям защиты данных, механизмам контроля доступа, криптографической защите, мониторингу событий безопасности, сегментации сетевой инфраструктуры и обеспечению отказоустойчивости.

В рамках практической части исследования предложена архитектура системы безопасности умного города, обеспечивающая защиту данных на уровнях сенсорных устройств, каналов связи, платформ обработки данных и прикладных сервисов. Реализованы механизмы аутентификации, шифрования, журналирования событий, контроля доступа и мониторинга аномальной активности.

Summary: This article presents the results of a Master's thesis on the design and implementation of data security and protection systems in smart city infrastructure. It examines the operational features of a digital urban environment based on the integration of information and communications technologies, sensor networks, IoT devices, intelligent monitoring systems, and distributed urban service management platforms.

An analysis of information security threats characteristic of a smart city ecosystem is provided, including unauthorized access to data, compromise of IoT devices, network attacks, breaches of personal data privacy, vulnerabilities in distributed urban infrastructure, and risks of

disrupting the stability of digital services. Particular attention is paid to data protection technologies, access control mechanisms, cryptographic protection, security event monitoring, network infrastructure segmentation, and fault tolerance.

The practical part of the study proposes a smart city security system architecture that ensures data protection at the levels of sensor devices, communication channels, data processing platforms, and application services. Mechanisms for authentication, encryption, event logging, access control, and abnormal activity monitoring have been implemented.

Концепция умного города (Smart City) представляет собой современный подход к организации городской среды, основанный на широком применении цифровых технологий, автоматизированных систем управления, сенсорных сетей, платформ анализа данных и интеллектуальных сервисов. Основной целью умного города является повышение качества жизни населения, улучшение эффективности управления городскими ресурсами, развитие устойчивой инфраструктуры и обеспечение высокого уровня комфорта и безопасности городской среды.

Современные умные города включают большое количество взаимосвязанных цифровых компонентов: интеллектуальные транспортные системы, системы видеонаблюдения, интеллектуальное освещение, мониторинг экологии, управление энергопотреблением, системы городской безопасности, цифровые сервисы для населения, а также платформы управления коммунальной и социальной инфраструктурой. Все эти компоненты формируют сложную распределённую информационную экосистему, функционирующую в режиме непрерывного обмена данными.

Однако рост уровня цифровизации городской среды неизбежно сопровождается увеличением числа угроз информационной безопасности. Устройства интернета вещей, распределённые каналы связи, облачные платформы, системы видеонаблюдения, цифровые идентификационные сервисы и мобильные приложения становятся потенциальными объектами атак. Нарушение работы таких систем может привести не только к утечке данных, но и к серьёзным последствиям для городской инфраструктуры, транспорта, коммунальных систем и безопасности граждан [1].

Особую значимость приобретает защита данных, циркулирующих в умном городе. Речь идёт не только о технических данных от сенсоров и устройств, но и о персональной информации пользователей, геолокационных данных, данных видеонаблюдения, информации о транспортных потоках, энергопотреблении, аварийных ситуациях и иных критически важных данных.

В этих условиях возникает необходимость проектирования и реализации комплексных систем обеспечения безопасности, способных защищать данные и цифровые сервисы умного города на всех уровнях — от периферийных устройств до центральных платформ управления.

Инфраструктура умного города представляет собой многоуровневую систему, включающую [2]:

- IoT-устройства и сенсорные узлы;
- сети передачи данных;

- периферийные вычислительные устройства;
- облачные и серверные платформы;
- системы хранения и анализа данных;
- прикладные сервисы и пользовательские интерфейсы.

Ключевой особенностью такой инфраструктуры является её гетерогенность, то есть наличие большого числа разнородных устройств, протоколов и программных компонентов, взаимодействующих в единой цифровой среде.

Кроме того, умный город характеризуется:

- высокой масштабируемостью;
- распределённостью;
- непрерывным обменом данными в реальном времени;
- критической зависимостью сервисов от доступности и корректности данных.

Эти особенности значительно усложняют задачи обеспечения информационной безопасности.

По результатам исследования была разработана архитектура системы обеспечения безопасности и защиты данных в умном городе, включающая следующие уровни:

1. Уровень устройств и сенсоров

Обеспечивает:

- идентификацию устройств;
- безопасную регистрацию в системе;
- защиту телеметрии;
- контроль подлинности источника данных.

2. Сетевой уровень

Обеспечивает:

- защищённые каналы передачи данных;
- сегментацию сетевой инфраструктуры;
- фильтрацию сетевого трафика;
- контроль межсегментного взаимодействия.

3. Платформенный уровень

Обеспечивает:

- контроль доступа к данным;
- журналирование действий;
- централизованное управление политиками безопасности;
- управление событиями безопасности.

4. Прикладной уровень

Обеспечивает:

- защиту пользовательских сервисов;
- безопасный доступ операторов и пользователей;
- аудит действий;
- контроль доступа к городским цифровым сервисам.

В рамках практической части были реализованы следующие механизмы:

- шифрование каналов обмена данными;
- авторизация на основе ролей;
- журналирование критических событий;
- обнаружение подозрительной активности;
- резервное копирование данных;
- контроль доступа к административным функциям;
- мониторинг сетевой активности устройств.

Разработанная система функционирует следующим образом:

- устройство или пользователь проходит процедуру аутентификации;
- данные передаются по защищённому каналу;
- выполняется проверка прав доступа;
- действия и события регистрируются в журнале;
- мониторинговый модуль анализирует активность;
- при обнаружении отклонений формируется инцидент безопасности;
- запускается сценарий реагирования или уведомления.

Наиболее значимый эффект был достигнут за счёт многоуровневой архитектуры защиты, охватывающей все ключевые элементы цифровой экосистемы умного города.

Проведённое исследование показало, что безопасность умного города не может обеспечиваться отдельными локальными мерами защиты. Требуется комплексная архитектура, охватывающая все уровни городской цифровой инфраструктуры — от сенсоров и каналов связи до платформ управления и прикладных сервисов.

Одним из ключевых выводов является то, что наибольший риск для умного города связан не только с утечкой данных, но и с нарушением устойчивости цифровых сервисов, влияющих на транспорт, энергетику, безопасность и качество жизни граждан [3].

Кроме того, было установлено, что эффективная защита данных в умном городе требует сочетания технических, организационных и архитектурных мер, включая стандартизацию взаимодействия устройств, централизованное управление безопасностью, постоянный мониторинг и адаптацию защитных механизмов к меняющимся условиям эксплуатации.

В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого проектированию и реализации систем обеспечения безопасности и защиты данных в умных городах.

Проведённый анализ показал, что инфраструктура умного города характеризуется высокой степенью распределённости, гетерогенности и зависимости от цифровых сервисов, что делает задачи информационной безопасности особенно актуальными.

В ходе исследования были рассмотрены основные угрозы безопасности, проанализированы современные технологии защиты данных и цифровых сервисов, а также разработана архитектура системы безопасности, обеспечивающая многоуровневую защиту городской цифровой инфраструктуры.

Практическая реализация и оценка эффективности подтвердили, что предложенное решение позволяет повысить защищённость данных, улучшить контроль доступа, повысить устойчивость цифровых сервисов и снизить вероятность успешной реализации типовых киберугроз.

Перспективы дальнейших исследований связаны с применением технологий искусственного интеллекта для мониторинга угроз, развитием доверенной IoT-инфраструктуры, внедрением Zero Trust-подходов и повышением киберустойчивости критически важных компонентов умного города.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Батура Т.В. Информационная безопасность в цифровой городской среде. — М.: Инфра-М, 2022.
2. Малюк А.А. Информационная безопасность: концептуальные основы. — М.: Горячая линия – Телеком, 2021.
3. Шаньгин В.Ф. Защита информации в компьютерных системах и сетях. — М.: ДМК Пресс, 2021.

ӘОЖ 004.8:37

БҰЛТТЫ ЖҮЙЕЛЕРДЕ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАҢУ ҮШІН ВИРТУАЛИЗАЦИЯ ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Есенгелді Дінмұхамед Бағдатұлы
Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Роговой А.В.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвященного анализу и практической реализации методов и технологий виртуализации для повышения эффективности использования вычислительных ресурсов в облачных системах. Рассмотрены современные подходы к виртуализации серверных, сетевых и программных ресурсов, а также их роль в построении гибкой, масштабируемой и отказоустойчивой облачной инфраструктуры.

Проведен анализ основных технологий виртуализации, включая аппаратную виртуализацию, контейнеризацию, виртуализацию сети и систем хранения данных. Выполнено сравнение гипервизоров и контейнерных платформ с точки зрения производительности, гибкости управления, масштабируемости и эффективности распределения ресурсов. В рамках практической части исследования предложена архитектура облачной среды, обеспечивающая рациональное распределение вычислительных, сетевых и дисковых ресурсов на основе виртуализации.

Реализована модель облачной системы с применением виртуальных машин и контейнерных технологий, обеспечивающая снижение нагрузки на физическую инфраструктуру, повышение коэффициента использования оборудования и улучшение управляемости облачной среды. Результаты экспериментальной оценки подтвердили эффективность применения виртуализации для оптимизации ресурсов и повышения производительности облачных систем.

Summary: The article presents the results of the master's study, dedicated analysis and practical implementation of methods and technologies of virtualization to increase the efficiency of the use of computing resources in cloud systems. Modern approaches to virtualization of server,

network and software resources are considered, as well as their role in building a flexible, scalable and fault-tolerant cloud infrastructure.

Analysis of the main virtualization technologies, including hardware virtualization, containerization, virtualization of network and data storage systems. A comparison of hypervisors and container platforms in terms of performance, flexibility of management, scalability and efficiency of resource allocation is carried out. As part of the practical part of the study, the architecture of the cloud environment is proposed, which provides a rational distribution of computing, network and disk resources based on virtualization.

The implemented model of the cloud system with the use of virtual machines and container technologies, which provides a reduction in the load on the physical infrastructure, an increase in the utilization rate of the equipment, and an improvement in the manageability of the cloud environment. The results of the experimental evaluation confirmed the effectiveness of virtualization for optimizing resources and increasing the performance of cloud systems.

Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелер бұлтқа негізделген есептеу ресурстары моделіне барған сайын ауысып келеді, бұл икемділікті, масштабталуды, қолжетімділікті және ІТ инфрақұрылымын күтіп ұстау шығындарын азайтады. Бұлтты жүйелер ұйымдардың цифрлық трансформациясының негізіне айналды, деректерді сақтауды, есептеуді, қолданбаларды орналастыруды және динамикалық өзгеретін ортада таратылған қызметтерді қолдауды қамтамасыз етеді.

Бұлтты есептеулердің негізгі технологиялық негізі - виртуалдандыру, ол физикалық ресурстарды абстракциялауға және оларды пайдаланушылар мен қолданбаларға логикалық оқшауланған есептеу орталары ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Виртуалдандыру сервер сыйымдылығын, желілік ресурстарды, дискілік ішкі жүйелерді және қолданба платформаларын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді, бұл әсіресе жұмыс жүктемесінің өсуі, шектеулі жабдық және қызметтерді тез масштабтау қажеттілігі жағдайында маңызды.

Физикалық серверлерді пайдаланудың дәстүрлі моделі есептеу ресурстарын төмен пайдаланумен, шамадан тыс техникалық қызмет көрсету шығындарымен және инфрақұрылымды басқарудағы икемділіктің жеткіліксіздігімен сипатталады. Виртуалдау әдістерін пайдалану серверді біріктіруді, динамикалық жүктемені теңестіруді, автоматтандырылған басқаруды және бұлтты ортада ақауларға төзімділіктің артуын қамтамасыз ету арқылы бұл шектеулерді жояды. Бұл тақырып бұлтты қолданбалардың, микросервис архитектураларының, контейнерлік платформалардың және үздіксіз цифрлық қызметтерге деген сұраныстың артуын ескере отырып, әсіресе өзекті. Осыған байланысты, виртуалдандыру әдістері мен технологияларын, сондай-ақ оларды бұлттық жүйелерде ресурстарды тиімді пайдалану үшін практикалық қолдануды зерттеу маңызды ғылыми және қолданбалы міндет болып табылады [1].

Виртуализация - физикалық есептеу ресурстарын абстракциялау және оларды логикалық оқшауланған орындау орталары ретінде қамтамасыз ету технологиясы. Ол бір физикалық серверде бірнеше тәуелсіз есептеу орталарын іске қосуға мүмкіндік береді, осылайша аппараттық ресурстарды пайдалану тиімділігін арттырады.

Тәжірибелік бөлік бұлттық жүйе моделін енгізуді қамтыды, онда:

- инфрақұрылымдық қызметтер виртуалды машиналарда орналастырылды;

- қолданбалы микросервистер контейнерлерде іске қосылды;

- ресурстарды пайдалануды бақылау орталықтандырылған түрде жүзеге асырылды;

- түйіндер арасындағы жүктемені теңестіру автоматты түрде орындалды.

Ұсынылған модельде:

- тұрақты орындау ортасын қажет ететін оқшауланған қызметтер үшін виртуалды машиналар пайдаланылды;

- масштабталатын қолданбалы модульдер үшін контейнерлер пайдаланылды;

- орталықтандырылған мониторинг CPU, RAM, желі және дискілік ішкі жүйе жүктемесі туралы ақпарат берді;

- түйіндер арасында жүктемені ауыстыруға мүмкіндік беретін қайта бөлу механизмдері.

Тәжірибелік іске асыру келесі қадамдарды қамтыды:

- қолжетімді физикалық ресурстарды талдау;

- виртуалдандыру платформасын таңдау;

- гипервизор конфигурациясы;

- виртуалды машинаны орналастыру;

- контейнер ортасын орнату;

- бақылау және басқару конфигурациясы;

- жүктемені сынау және өнімділікті бағалау.

Ұсынылған шешімнің тиімділігін бағалау үшін келесі көрсеткіштер пайдаланылды:

- CPU пайдалану;

- RAM пайдалану;

- қызмет тығыздығы;

- жаңа дананы орналастыру уақыты;

- жүктеменің өсуіне төзімділік;

- физикалық жабдықты пайдалану;

- ақауларға төзімділік деңгейі.

Жүргізілген эксперименттер бұлтты ортада виртуалдандыруды пайдалану келесі оң әсерлерді беретінін көрсетті [2]:

- сервер ресурстарын пайдаланудың артуы;

- пайдаланылмайтын физикалық түйіндер санының азаюы;

- жаңа қызметтерді орналастыру уақытының азаюы;

- инфрақұрылымды басқарудағы икемділіктің артуы;

- аппараттық құралдарды күтіп ұстау шығындарының азаюы;

- жүктемені қайта бөлу арқылы ақауларға төзімділіктің артуы.

Виртуалды машиналар мен контейнерлерді бірлесіп пайдалану әсіресе тиімді болып шықты, оқшаулау, қауіпсіздік, өнімділік және жұмыс жүктемесінің тығыздығы арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізілді.

Зерттеу нәтижелері виртуалдандыру тек көмекші технология емес, тиімді бұлттық жүйелерді құрудың негізгі механизмі екенін көрсетеді.

Белгілі бір тәсілді таңдау жұмыс жүктемесінің сипатына байланысты екенін есте ұстаған жөн. Бірнеше операциялық жүйелерді қатаң оқшаулауды және қолдауды қажет ететін қолданбалар үшін виртуалды машиналар қолайлы. Контейнерлік технологиялар жоғары динамикалық қызметтер, микросервис архитектуралары және жылдам масштабтау тапсырмалары үшін тиімдірек. Тәжірибе көрсеткендей, ең жақсы нәтижелерге нақты қызметтердің талаптарына байланысты әртүрлі виртуалдандыру әдістері қолданылатын гибриді модельмен қол жеткізіледі. Бұл тәсіл ресурстарды тиімді пайдалануға ғана емес, сонымен қатар бұлттық ортаны күтіп ұстауды, жаңартуларды және масштабтауды жеңілдетеді [3].

Бұл мақалада бұлттық жүйелерде ресурстарды тиімді пайдалану үшін виртуалдандыру әдістері мен технологиялары бойынша магистрлік диссертацияның нәтижелері ұсынылған. Талдау виртуалдандыру есептеу инфрақұрылымының операциялық тиімділігін арттыруда, икемділікті, масштабталуды, ақауларға төзімділікті және пайдалану шығындарын азайтуда маңызды рөл атқаратынын көрсетті [4]. Зерттеу виртуалдандырудың негізгі түрлерін қарастырды, гипервизорлар мен контейнерлік платформаларды талдады және ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған бұлттық архитектураны әзірледі. Тәжірибелік енгізу виртуалды машиналар мен контейнерлерді бірлесіп пайдалану аппараттық құралдарды пайдалануды арттыратынын, физикалық инфрақұрылымға жүктемені азайтатынын және бұлттық жүйені басқаруды жақсартатынын көрсетті.

Әрі қарайғы зерттеулердің перспективаларына интеллектуалды жүктемені теңестіру алгоритмдерін пайдалану, ресурстарды автоматты түрде тұтынуды болжау, шеткі бұлттық архитектураларды әзірлеу және автономды бұлттық инфрақұрылымды басқару технологияларын енгізу кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Барский А.Б. Облачные вычисления и виртуализация. — М.: ДМК Пресс, 2021.
2. Таненбаум Э., Бос Х. Современные операционные системы. — СПб.: Питер, 2022.
3. Кулямин В.В. Архитектура облачных систем. — М.: Бином, 2020.
4. Silberschatz A., Galvin P., Gagne G. Operating System Concepts. — Wiley, 2020.

ӘОЖ 004.056:004.65

ТАРАТЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР БАЗАЛАРЫНДА ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Жумаган Сержан Бекжігітұлы
т.ғ.к., ассоц.профессор Кошкинбаева Мадина Жолдыкараевна
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы разработки и реализации систем защиты данных в распределенных базах данных. Актуальность исследования обусловлена

широким распространением распределенных информационных систем и необходимостью обеспечения надежной защиты данных при их хранении и передаче между узлами сети. Проведен анализ современных методов защиты информации, применяемых в распределенных базах данных, включая криптографические методы, механизмы аутентификации, разграничения доступа и резервного копирования данных. Предложены подходы к построению эффективной системы защиты данных, обеспечивающей целостность, конфиденциальность и доступность информации. Результаты исследования могут быть использованы при разработке и внедрении безопасных распределенных информационных систем.

Summary: This article examines the development and implementation of data protection systems in distributed databases. The relevance of this research is driven by the widespread use of distributed information systems and the need to ensure reliable data protection during storage and transmission between network nodes. An analysis of modern information protection methods used in distributed databases is provided, including cryptographic methods, authentication mechanisms, access control, and data backup. Approaches to building an effective data protection system that ensures the integrity, confidentiality, and availability of information are proposed. The research findings can be used in the development and implementation of secure distributed information systems.

Қазіргі ақпараттық жүйелер өңделген деректер көлемінің айтарлықтай өсуімен және таратылған архитектуралардың кеңінен қолданылуымен сипатталады. Таратылған дерекқорлар (ТДК) үлкен көлемдегі ақпаратты тиімді сақтауға және өндеуге мүмкіндік береді, жоғары өнімділікті, масштабталуды және жүйенің сенімділігін қамтамасыз етеді. Мұндай дерекқорлар банк жүйелерінде, электрондық коммерция жүйелерінде, бұлтты платформаларда, үкіметтік ақпараттық жүйелерде және басқа да салаларда қолданылады.

Дегенмен, таратылған деректерді сақтау құрылымы ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан қосымша қиындықтар туғызады. Деректерді әртүрлі географиялық аймақтарда орналасқан және әртүрлі ұйымдар басқаратын әртүрлі желілік түйіндерде сақтауға болады. Бұл рұқсатсыз кіру, деректердің ағып кетуі және әртүрлі кибершабуылдар ықтималдығын арттырады.

Киберқауіптер санының артуымен деректер қауіпсіздігі таратылған ақпараттық жүйелерді жобалаудағы негізгі міндетке айналуға. Қауіпсіздік жүйесі деректердің құпиялылығын, тұтастығын және қолжетімділігін қамтамасыз етуі, сондай-ақ ақпаратқа рұқсатсыз кірудің алдын алуы керек [1].

Бұл мақаланың мақсаты - таратылған дерекқорлардағы деректерді қорғаудың қолданыстағы әдістерін талдау және тиімді ақпараттық қауіпсіздік жүйесін құру тәсілдерін әзірлеу. Таратылған дерекқорлар - бұл бірыңғай жүйе ретінде жұмыс істейтін компьютерлік желінің әртүрлі түйіндерінде орналасқан өзара байланысты дерекқорлар жиынтығы. Мұндай жүйелердің негізгі ерекшелігі - таратылған деректерді сақтау және өндеу.

Таратылған дерекқорлардың негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

- деректерді бірнеше серверлер арқылы тарату;
- деректерге ашық қол жеткізу;
- ақпаратты параллель өндеу мүмкіндігі;
- жүйенің жоғары масштабталуы;
- жеке түйіндердің істен шығуына төзімділік.

Осы артықшылықтарға қарамастан, таратылған дерекқорларда желі арқылы деректерді беру, кіруді бақылау және түйіндер арасында деректерді синхрондаумен байланысты бірқатар осалдықтары бар.

Таратылған дерекқор жүйелері әртүрлі қауіпсіздік қатерлеріне ұшырайды. Ең көп таралған қауіптерге мыналар жатады:

Рұқсатсыз қол жеткізу шабуылдаушы тиісті артықшылықтарсыз деректерге қол жеткізген кезде орын алады. Бұл әлсіз аутентификация механизмдеріне немесе жүйенің конфигурация қателеріне байланысты болуы мүмкін.

Таратылған жүйедегі түйіндер арасында деректер алмасқан кезде ақпаратты шабуылдаушылар ұстап алуы мүмкін. Бұл әсіресе ашық деректер желілерін пайдаланған кезде дұрыс. Шабуылдаушылар дерекқордағы немесе беру кезінде деректерді өзгерте алады. Бұл деректердің бұзылуына және жүйенің бұзылуына әкелуі мүмкін [2].

Қызмет көрсетуден бас тарту (DoS) шабуылдары дерекқор серверлерін шамадан тыс жүктеп, пайдаланушылардың жүйеге кіруіне жол бермейді.

Таратылған дерекқорлардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін деректерді қорғаудың әртүрлі әдістері қолданылады.

Деректерді қорғаудың ең тиімді әдістерінің бірі - криптографиялық алгоритмдерді пайдалану. Шифрлау деректердің тыныштықта да, желі арқылы беріліс кезінде де құпиялылығын қамтамасыз етеді.

Шифрлаудың ең көп таралған әдістеріне мыналар жатады:

- Симметриялық шифрлау (AES, DES);
- Асимметриялық шифрлау (RSA);
- Криптографиялық хэш функцияларын пайдалану.

Деректерді шифрлау рұқсатсыз пайдалану ықтималдығын айтарлықтай төмендетеді.

Аутентификация - пайдаланушының немесе жүйенің жеке басын тексеру процесі. Қазіргі заманғы жүйелер әртүрлі аутентификация әдістерін қолданады:

- Құпия сөзді аутентификациялау;
- Екі факторлы аутентификация;
- Биометриялық аутентификация;
- Сандық сертификаттарды пайдалану.

Көп факторлы аутентификацияны пайдалану жүйенің қауіпсіздік деңгейін айтарлықтай арттырады.

Кіруді бақылау жүйедегі пайдаланушы құқықтарын шектейді. Негізгі кіруді бақылау модельдеріне мыналар жатады:

- Дискрециялық кіруді бақылау (DAC);
- Міндетті кіруді бақылау (MAC);
- Рөлге негізделген кіруді бақылау (RBAC).

Рөлге негізделген кіруді бақылау моделі ең көп таралған модельдердің бірі болып табылады, себебі ол ірі ақпараттық жүйелердегі пайдаланушы құқықтарын тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

Деректердің сақтық көшірмесін жасау жүйенің істен шығулар мен шабуылдарға төзімділігін қамтамасыз ету үшін қолданылады. Тұрақты сақтық көшірмелер жоғалған немесе зақымдалған жағдайда деректерді қалпына келтіруге мүмкіндік береді [3].

Зерттеу аясында таратылған дерекқор үшін деректерді қорғау жүйесінің тұжырымдамасы әзірленді. Ұсынылған жүйе бірнеше қорғаныс деңгейлерін қамтиды.

Бұл деңгейде келесі механизмдер қолданылады:

- Қауіпсіз деректерді беру хаттамаларын пайдалану;
- Брандмауэрлерді пайдалану;
- Желілік белсенділікті бақылау.

Дерекқор деңгейінде пайдаланушылардың кіруін бақылау жүйесі енгізіледі. Пайдаланушылар жүйедегі рөліне сәйкес деректерге қол жеткізеді.

Таратылған жүйедегі деректер сақтау және түйіндер арасында беру кезінде шифрланады. Осы мақсатта заманауи криптографиялық алгоритмдер қолданылады [4].

Бақылау жүйесі күдікті пайдаланушы әрекетін анықтауға және ықтимал қауіпсіздік қатерлеріне жедел жауап беруге мүмкіндік береді.

Деректерді қорғау жүйесін практикалық енгізу келесі кезеңдерді қамтиды [5]:

- Таратылған дерекқор архитектурасын талдау;
- Жүйенің ықтимал осал тұстарын анықтау;
- Деректерді қорғау әдістерін таңдау;
- Қауіпсіздік бағдарламалық модульдерін әзірлеу;
- Қауіпсіздік жүйесін тестілеу.

Жүйені енгізу кезінде қауіпсіздік механизмдерін пайдалану кезінде дерекқордың жоғары өнімділігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударылады.

Бұл мақалада таратылған дерекқорларда деректерді қорғау жүйелерін әзірлеу мен енгізудегі негізгі мәселелер қарастырылады. Таратылған дерекқорлардың сипаттамалары мен оларды пайдаланудан туындайтын негізгі қауіпсіздік қатерлері талданады.

Криптографиялық әдістерді, аутентификация механизмдерін, кіруді бақылауды және деректерді резервтік көшіруді қоса алғанда, ақпаратты қорғаудың заманауи әдістері қарастырылады. Таратылған ақпараттық жүйелер үшін жоғары деңгейдегі қауіпсіздікті қамтамасыз ететін көп деңгейлі деректерді қорғау жүйесінің тұжырымдамасы ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері әртүрлі қауіпсіздік әдістерін кешенді пайдалану таратылған дерекқорлардың қауіпсіздігін айтарлықтай жақсартатынын және ақпаратқа рұқсатсыз кіру қаупін азайтатынын көрсетеді. Әзірленген қорғаныс жүйесін деректер қауіпсіздігінің жоғары деңгейін талап ететін заманауи ақпараттық жүйелерді құруда пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Силбершатц А., Корт Г., Сударшан С. Системы баз данных. — Москва: Вильямс, 2020.

2. Date C. J. An Introduction to Database Systems. — Addison-Wesley, 2019.
3. Elmasri R., Navathe S. Fundamentals of Database Systems. — Pearson, 2017.
4. Stallings W. Cryptography and Network Security: Principles and Practice. — Pearson, 2018.
5. Bishop M. Computer Security: Art and Science. — Addison-Wesley, 2019.

ӘОЖ 004.75

ТАРАТЫЛҒАН ЕСЕПТЕУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ РЕСУРСТАРДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ӘДІСТЕРІ

Ирискельдиев Мамуржан Ахматалиевич
т.ғ.к., ассоц.профессор Кошкинбаева Мадина Жолдыкараевна
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются современные методы оптимизации ресурсов в распределённых вычислительных системах, включая облачные платформы, кластеры высокопроизводительных вычислений и edge-инфраструктуры. Проанализированы основные проблемы распределения вычислительных, сетевых и энергетических ресурсов, рассмотрены математические модели оптимизации, эвристические алгоритмы, методы машинного обучения и подходы динамического масштабирования. Представлены результаты моделирования, демонстрирующие повышение эффективности использования ресурсов и снижение времени выполнения задач при применении интеллектуальных механизмов распределения нагрузки.

Summary: This article examines modern methods for optimizing resources in distributed computing systems, including cloud platforms, high-performance computing clusters, and edge infrastructures. It analyzes the main challenges of allocating computing, network, and energy resources, and examines mathematical optimization models, heuristic algorithms, machine learning methods, and dynamic scaling approaches. Simulation results are presented, demonstrating improved resource utilization and reduced task execution time when using intelligent load balancing mechanisms.

Қазіргі ақпараттық жүйелер деректердің үнемі артып келе жатқан көлемінде, пайдаланушылар санының артуында және күрделі есептеу ортасында жұмыс істейді. Таратылған есептеу жүйелері (ТЕЖ) үлкен деректерді өңдеу, бұлттық қызметтер, ғылыми есептеулер және кәсіпорындық қосымшалар үшін инфрақұрылымның негізі болып табылады. Дегенмен, бұл жүйелерде есептеу, желілік және энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану күрделі ғылыми және техникалық міндет болып табылады [1].

Негізгі міндет - өнімділік, масштабталу, сенімділік және пайдалану шығындары арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу. Ресурстарды тиімсіз бөлу жеке түйіндердің шамадан тыс жүктелуіне, желінің өткізу қабілетінің төмендеуіне, жауап беру уақытының артуына және энергия тұтынудың артуына әкеледі.

Бұл мақаланың мақсаты - жетілдіру салаларын анықтау үшін таратылған есептеу жүйелеріндегі ресурстарды оңтайландыру әдістерін жүйелеу және талдау.

Таратылған есептеу жүйесі - деректер желісі ретінде қосылған және біртұтас блок сияқты жұмыс істейтін өзара байланысты есептеу түйіндерінің жиынтығы.

Кластер - жоғары жылдамдықты желілік серверлер тобы. Кластерлік архитектуралар ғылыми есептеулер және жоғары өнімді есептеу (ЖӨЕ) операциялары үшін қолданылады. Бұл жүйелерде ресурстарды оңтайландыру жүктемені біркелкі бөлуге және түйіндер арасында кідірістерді азайтуға бағытталған [2].

Бұлтты есептеулер виртуалдандыруға және динамикалық ресурстарды басқаруға негізделген. Amazon Web Services, Microsoft Azure және Google Cloud Platform сияқты платформалар ақылды масштабтау және жүктемені теңестіру механизмдерін пайдаланады.

Жұмыс кестесі есептеу ресурстарын оңтайландырудың негізгі механизмі болып табылады.

Негізгі алгоритмдер:

- FCFS (First Come, First Served);
- Round Robin;
- Shortest Job First;
- Басымдықты жоспарлау;
- SLA негізіндегі алгоритмдер (Service Level Agreement).

Процессор жүктемесін, жад сыйымдылығын және желінің өткізу қабілеттілігін ескеретін бейімделгіш алгоритмдер таратылған орталарда кеңінен қолданылады.

Жүктемені теңестіру есептеу тапсырмаларын жүйелік түйіндер арасында біркелкі бөлуге бағытталған.

Теңгеру әдістері:

- Статикалық теңдестіру;
- Динамикалық теңдестіру;
- Гибридті әдістер;
- Жүктемені болжауға негізделген теңдестіру.

Заманауи шешімдер контейнерлік оркестрлеуді, мысалы, Kubernetes-ті пайдаланады, ол ағымдағы түйін жүктемесіне негізделген контейнерлерді автоматты түрде қайта таратады.

Виртуализация физикалық ресурстарды абстракциялауға және оларды пайдаланушылар арасында тиімдірек таратуға мүмкіндік береді.

Танымал технологиялар:

- VMware
- Docker
- OpenStack

Контейнерлеу виртуалды машиналармен салыстырғанда оңай оқшаулауды және төмен шығындарды қамтамасыз етеді, бұл қызмет көрсету тығыздығын арттырады және энергия тұтынуды азайтады [3].

Жасанды интеллекттің дамуымен машиналық оқыту модельдері таратылған жүйелерде келесі мақсаттарда қолданылады:

- жүктемені болжау;
- автоматты масштабтау;
- аномалияны анықтау;
- энергия тұтынуды оңтайландыру.

Регрессиялық алгоритмдер, нейрондық желілер және күшейту оқыту әдістері ағымдағы жағдайларға негізделген динамикалық жүйе конфигурациясын өзгертуге мүмкіндік береді.

Энергия тиімділігі заманауи деректер орталықтарының маңызды аспектісі болып табылады.

Әдістерге мыналар жатады:

- динамикалық процессор жиілігін басқару (DVFS);
- пайдаланылмаған түйіндерді өшіру;
- ақылды тапсырмаларды бөлу;
- «жасыл» деректер орталықтарын пайдалану.

Энергияны оңтайландыру пайдалану шығындарын азайтады және көміртегі ізін азайтады.

Іс жүзінде оңтайландыру әдістері арқылы жүзеге асырылады:

- Автоматты масштабтау;
- Контейнер оркестрлеуі;
- Бақылау жүйелері (Prometheus, Grafana);
- Зияткерлік жүктемені теңестіру контроллерлері.

Кешенді оңтайландыру механизмдерін енгізу энергия тұтынуды азайта отырып, жүйенің өнімділігін 20-40%-ға арттыруға мүмкіндік береді.

Мәселелер және даму перспективалары

Айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, шешілмеген мәселелер әлі де бар:

- Болжау модельдерінің жоғары күрделілігі;
- Гетерогенді жүйелермен үйлесімділік мәселелері;
- Динамикалық ресурстарды қайта бөлу кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз

ету;

- Инфрақұрылымды басқару шығындарының өсуі.

Перспективалы салаларға мыналар жатады:

- Шеткі есептеулерді пайдалану;
- Кванттық оңтайландыру алгоритмдерін қолдану;
- Өздігінен үйренетін таратылған жүйелерді әзірлеу;
- Деректер орталығының цифрлық егіздерінің интеграциясы.

Таратылған есептеу жүйелерінде ресурстарды оңтайландыру тиімділікті, масштабталуды және төзімділікті қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады. Қазіргі заманғы әдістерге тапсырмаларды жоспарлау алгоритмдері, жүктемені теңестіру, виртуалдандыру, контейнерлеу және машиналық оқытуға негізделген интеллектуалды басқару жүйелері кіреді [4].

Бұл әдістерді интегративтік қолдану таратылған инфрақұрылымның өнімділігін айтарлықтай жақсартып алады, энергия тұтынуды азайтады және жоғары сапалы пайдаланушы тәжірибесін қамтамасыз етеді. Бұл саладағы болашақ дамулар жасанды интеллектті интеграциялаумен, бұлттық және шеткі

технологияларды әзірлеумен және математикалық оңтайландыру модельдерін әзірлеумен байланысты.

Сондықтан, ресурстарды оңтайландыру әдістерін зерттеу және енгізу таратылған есептеу жүйелері саласындағы ғылыми зерттеулердің маңызды және перспективалы саласы болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Таненбаум Э., ван Стин М. Распределённые системы. Принципы и парадигмы. – СПб.: Питер, 2016. – 992 с.
2. Coulouris G., Dollimore J., Kindberg T., Blair G. Distributed Systems: Concepts and Design. – 5th ed. – Boston: Addison-Wesley, 2012. – 1056 p.
3. Hennessy J., Patterson D. Computer Architecture: A Quantitative Approach. – 6th ed. – Morgan Kaufmann, 2017. – 936 p.
4. Silberschatz A., Galvin P., Gagne G. Operating System Concepts. – 10th ed. – Wiley, 2018. – 976 p.

ӘОЖ 004.056.53:004.75

ЖЕЛІЛІК ШАБУЫЛДАРДЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ АЛГОРИТМДЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Кабден Мухаммед Ерланұлы

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., аға оқытушы Дуйсенов Н.Ж.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого разработке и оптимизации алгоритмов для обнаружения и предотвращения сетевых атак в современных информационно-телекоммуникационных системах. Рассмотрены основные типы сетевых атак, включая DDoS-атаки, сканирование портов, атаки на уровне приложений, сетевые аномалии и вторжения, направленные на нарушение конфиденциальности, целостности и доступности сетевых ресурсов.

Проведён анализ существующих методов обнаружения атак, основанных на сигнатурном анализе, выявлении аномалий, поведенческом анализе и машинном обучении. Особое внимание уделено проблемам повышения точности обнаружения, сокращения времени реакции системы, снижения числа ложноположительных срабатываний и адаптации алгоритмов к высоконагруженным сетевым средам.

В рамках практической части исследования предложена архитектура интеллектуальной системы обнаружения и предотвращения сетевых атак, реализующая сбор, предварительную обработку, классификацию и анализ сетевого трафика в реальном времени. Разработаны и оптимизированы алгоритмы обнаружения аномалий и подозрительных шаблонов поведения, обеспечивающие повышение эффективности выявления сетевых угроз. Представлены результаты экспериментальной оценки разработанного решения по показателям точности, полноты, времени отклика и устойчивости к различным сценариям атак.

Summary: This article presents the results of a master's thesis on the development and optimization of algorithms for detecting and preventing network attacks in modern information and telecommunications systems. The paper examines the main types of network attacks, including DDoS attacks, port scanning, application-level attacks, network anomalies, and intrusions aimed at compromising the confidentiality, integrity, and availability of network resources.

An analysis of existing attack detection methods based on signature analysis, anomaly detection, behavioral analysis, and machine learning is conducted. Particular attention is paid to improving detection accuracy, reducing system response time, reducing the number of false positives, and adapting algorithms to high-load network environments.

The practical part of the study proposes the architecture of an intelligent network attack detection and prevention system that collects, preprocesses, classifies, and analyzes network traffic in real time. Algorithms for detecting anomalies and suspicious behavior patterns are developed and optimized, improving the effectiveness of network threat detection. The results of an experimental evaluation of the developed solution in terms of accuracy, completeness, response time and resistance to various attack scenarios are presented.

Қазіргі ақпараттық жүйелер мен корпоративтік желілер ұйымдардың, кәсіпорындардың, мемлекеттік органдардың және бұлтты платформалардың жұмыс істеуінің ажырамас бөлігі болып табылады. Желілік технологиялар деректер алмасуға, қашықтан қол жеткізуге, қызметтерді интеграциялауға, таратылған есептеулерге және маңызды цифрлық процестерді қолдауға мүмкіндік береді. Дегенмен, цифрландыру деңгейінің артуымен, желілік трафик көлемінің артуымен және ақпараттық жүйелер архитектурасының күрделілігінің артуымен киберқауіптер деңгейі де айтарлықтай артып келеді.

Қазіргі ақпараттық қауіпсіздіктегі ең өзекті мәселелердің бірі - желілік инфрақұрылымды рұқсатсыз қол жеткізуден, зиянды әрекеттерден, осалдықтарды пайдаланудан және мақсатты желілік шабуылдардан қорғау. Шабуылдар қызмет көрсетудің қолжетімділігін бұзуға, құпия ақпаратты ұстап алуға, желілік түйіндерді бұзуға, зиянды кодты енгізуге және желілік байланыстың тұтастығын бұзуға бағытталуы мүмкін [1].

Әсіресе, DDoS сияқты жоғары жылдамдықты және таратылған шабуылдар, сондай-ақ ақпаратты біртіндеп жинауға, аномальды мінез-құлыққа, хаттама мүмкіндіктерін пайдалануға және зиянды әрекеттерді заңды трафик ретінде жасыруға негізделген желіге кірудің жасырын түрлері қауіпті. Мұндай жағдайларда тек сүзу ережелеріне немесе қолтаңба талдауына негізделген дәстүрлі статикалық желілік қауіпсіздік құралдары жеткіліксіз болып шығады.

Тиімді желілік қауіпсіздік нақты уақыт режимінде жұмыс істей алатын, желілік трафиктің үлкен көлемін талдай алатын, белгілі және бұрын белгісіз қауіптерді анықтай алатын және өзгертін желілік жағдайларға бейімделе алатын интеллектуалды шабуылдарды анықтау және алдын алу алгоритмдерін қажет етеді.

Зерттеу негізінде келесі компоненттерді қамтитын интеллектуалды желілік шабуылдарды анықтау және алдын алу жүйесінің архитектурасы жасалды:

Желілік трафикті жинау модулі

Пакеттерді ұстап алады, желілік ағындарды агрегациялайды және қосылым параметрлерін алады.

Алдын ала өңдеу модулі

Сүзуді, қалыпқа келтіруді, агрегацияны және мүмкіндіктерді генерациялауды орындайды.

Бұзуды анықтау модулі

Қолтаңба, статистикалық және аномалияны талдау алгоритмдерін жүзеге асырады.

Шешім модулі

Қауіп түрін анықтайды және жауапты таңдайды.

Бұзуды болдырмау модулі

Күдікті қосылымдарды блоктайды, трафикті шектейді және сүзу ережелерін жасайды.

Журналдау және бақылау модулі

Қауіпсіздік оқиғаларын тіркейді және оқиғаларды талдауды қамтамасыз етеді.

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі желінің қалыптан тыс әрекетін анықтау алгоритмін әзірлеу болды. Алгоритм келесі параметрлерді талдауға негізделген [2]:

- Уақыт аралығына қосылымдар саны;
- Портқа кіру жиілігі;
- Берілген деректер көлемі;
- Бірегей тағайындалған мекенжайлар саны;
- Сеанстың орташа ұзақтығы;
- Сәтсіз қосылулардың жиілігі;
- Атиптік өзара әрекеттесу маршруттары.

Осы параметрлер негізінде желілік түйіндердің қалыпты жұмысының профилі жасалады. Егер ағымдағы индикаторлар базалық профильден айтарлықтай ауытқып кетсе, ықтимал шабуыл туралы ескерту жасалады.

Магистрлік диссертацияның практикалық бөлігінің бөлігі ретінде желілік шабуылдарды анықтау және алдын алу жүйесінің моделі енгізілді. Ол келесі функцияларды қолдайды [3]:

- Нақты уақыт режимінде желілік трафикті бақылау;
- Қалыптан тыс қосылымдарды анықтау;
- Күдікті желілік үлгілерді анықтау;
- Оқиғаларды тіркеу және жіктеу;
- Күдікті IP мекенжайларын автоматты түрде блоктау;
- Қауіпсіздік оқиғаларын тіркеу;
- Желілік оқиғалар туралы есептерді жасау.

Ықтимал қауіпті анықтағаннан кейін, жүйе келесі жауап сценарийлерінің бірін немесе бірнешеуін орындайды:

- Қосылымды блоктау;
 - Бастапқы белсенділікті уақытша шектеу;
 - Белгілі бір түйін үшін бақылау деңгейін арттыру;
 - Брандмауэр ережесін жасау;
 - Әкімшіге хабарлама жіберу;
 - Оқиға туралы егжей-тегжейлі ақпаратты кейінірек талдау үшін сақтау.
- Жүйені енгізу кезінде келесі практикалық аспектілер ескерілді:
- Жоғары жүктемелі желіде жұмыс істеу қажеттілігі;
 - шектеулі есептеу ресурстары;

- жауап беру уақытының төмен болуы қажеттілігі;
- жалған оң нәтижелерді азайтудың маңыздылығы;
- қолданыстағы желілік инфрақұрылыммен үйлесімділік.

Тәжірибелік зерттеулер әзірленген жүйенің мыналарды қамтамасыз ететінін көрсетті:

- белгілі және аномальды шабуылдарды анықтаудың жоғары дәлдігі;
- негізгі шекті алгоритмдермен салыстырғанда жалған оң нәтижелердің азаюы;
- желілік оқиғаларға жауап беру уақытының қысқаруы;
- желілік трафик көлемінің артуымен тұрақты жұмыс;
- таратылған және корпоративтік желілерде қолдануға жарамдылығы.

Ең маңызды әсерге қолтаңба талдауын, мінез-құлық профилін және бейімделгіш анықтау параметрлерінің параметрлерін бірлесіп пайдалану арқылы қол жеткізілді.

Зерттеу нәтижелері заманауи желілік қауіпсіздік жүйелері тек статикалық ережелерге ғана емес, сонымен қатар интеллектуалды желілік трафик талдауы үшін бейімделгіш алгоритмдерді де қолдануы керек екенін растайды. Зерттеудің негізгі тұжырымы - бұрын белгісіз қауіптерді анықтау үшін белгілі шабуылдар үшін қолтаңбаға негізделген тәсіл мен аномалия талдауын біріктіретін гибриді анықтау моделін пайдалану арқылы максималды тиімділікке қол жеткізіледі.

Сонымен қатар, трафикті алдын ала өңдеудің дұрыс жүргізілуі, мүмкіндіктерді таңдау және модельді нақты желілік ортаға бейімдеу анықтау сапасына айтарлықтай әсер ететіні анықталды. Бұл әсіресе корпоративтік желілер, бұлтты платформалар және таратылған ІТ инфрақұрылымдары үшін маңызды, мұнда желілік белсенділіктің сипаты әдеттегі сынақ сценарийлерінен айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін.

Бұл мақалада желілік шабуылдарды анықтау және алдын алу алгоритмдерін әзірлеу және оңтайландыру бойынша магистрлік диссертацияның нәтижелері ұсынылған.

Талдау қазіргі заманғы желілік шабуылдардың жоғары динамизммен, жасырындықпен және әртүрлі іске асыру механизмдерімен сипатталатынын, оларды анықтау мен алдын алуға ақылды тәсілдерді қажет ететінін көрсетті [4].

Зерттеуде қолданыстағы қауіптерді анықтау әдістері талданды, желілік қауіпсіздік жүйесінің архитектурасы жасалды, желілік трафикті талдау алгоритмдері енгізілді және оларды дәлдік, тұрақтылық және жауап беру уақыты негізінде оңтайландырды. Эксперименттік бағалау ұсынылған шешім желілік шабуылдарды анықтау тиімділігін арттыратынын, жалған оң нәтижелерді азайтатынын және ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларына жауап беру сапасын жақсартатынын растады.

Одан әрі зерттеудің перспективаларына терең оқыту әдістерін енгізу, шифрланған трафикті талдау, нақты уақыт режиміндегі ағынды аналитиканы пайдалану және желілік шабуылдардың алдын алудың өзін-өзі үйрену жүйелерін әзірлеу кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шаньгин В.Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей. — М.: ДМК Пресс, 2021.
2. Малюк А.А. Основы информационной безопасности. — М.: Горячая линия – Телеком, 2022.
3. Домарев В.В. Безопасность информационных технологий. — Киев: Диалектика, 2020.
4. Stallings W. Network Security Essentials. — Pearson, 2021.

УДК 004.8:81'322

ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА МНОГОСТРАНИЧНОГО ИНТЕРФЕЙСА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ АНАЛИЗА ТЕКСТОВ НА БАЗЕ DJANGO

Карпенко Т.Е.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Django веб-фреймворкі негізінде жүзеге асырылған мәтіндерді талдауға арналған интеллектуалды жүйенің көпбетті пайдаланушы интерфейсін жобалау және әзірлеу ерекшеліктері қарастырылады. Интерфейстің модульдік ұйымдастырылуына ерекше назар аударылады: ол алты аналитикалық беттен тұрады, олардың әрқайсысы мәтіндік деректерді өңдеудің жеке кезеңіне жауап береді. Сондай-ақ интерфейс архитектурасы, пайдаланушының жүйемен өзара әрекеттесуі және табиғи тілді өңдеу құралдарын интеграциялау мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Summary: The article examines the features of designing and developing a multi-page user interface for an intelligent text analysis system implemented using the Django web framework. Particular attention is given to the modular organization of the interface, which includes six analytical pages, each responsible for a specific stage of text data processing. Special emphasis is also placed on the interface architecture, user–system interaction, and the integration of natural language processing tools.

В условиях стремительного роста объемов текстовой информации возрастает необходимость разработки интеллектуальных систем, способных эффективно анализировать и обрабатывать текстовые данные. Такие системы находят применение в лингвистике, переводе, образовании и цифровых гуманитарных исследованиях.

В рамках данного исследования разработана интеллектуальная система анализа текстов (ИСАТ) *TextAnalitica*, предназначенная для обработки, анализа и интерпретации текстовых данных. Одним из её ключевых компонентов является пользовательский интерфейс, обеспечивающий взаимодействие пользователя с функциональными возможностями системы. От его качества зависят удобство работы, доступность аналитических инструментов и интерпретируемость результатов. Как отмечает Бен Шнейдерман, качественный дизайн интерфейса повышает эффективность работы и компенсирует недостатки неудачных решений. Учёный рассматривает разработку интерфейсов как актуальное направление и формулирует универсальные принципы («золотые правила»), включающие согласованность, обратную связь, предотвращение ошибок и снижение когнитивной нагрузки [1, с. 74].

Общепринятое в области Human-Computer Interaction понимание интерфейса трактует его как совокупность средств взаимодействия пользователя с системой. В веб-приложениях интерфейс выступает как визуально-функциональная оболочка, обеспечивающая ввод данных, управление процессами анализа и представление результатов.

Целью статьи является проектирование многостраничного интерфейса ИСАТ на базе фреймворка Django, обеспечивающего удобную структуру, загрузку и обработку текстов, а также визуализацию результатов анализа.

Выбор технологической платформы Django.

В качестве технологической основы выбран веб-фреймворк Django (Python), обеспечивающий создание масштабируемых веб-приложений. Как отмечает A.Bulezyuk, Django является одним из наиболее развитых веб-фреймворков, обладающим активным сообществом и широким набором модулей [2, с. 74].

Согласно общему определению, web framework — это набор инструментов, позволяющий абстрагироваться от сложности и повторяемости веб-разработки. Django представляет собой свободную и открытую платформу, ориентированную на быстрое создание надёжных веб-приложений. Для него характерна концепция *batteries-included*, предполагающая наличие встроенных средств для решения типовых задач: аутентификации, работы с базами данных, маршрутизации, шаблонизации, тестирования и обеспечения безопасности [3, с. 1]. Использование Django позволяет реализовать полноценное веб-приложение, доступное через браузер, что упрощает взаимодействие пользователя с системой.

Прототипирование интерфейса

Прототипирование интерфейса интеллектуальной системы анализа текстов направлено на разработку структуры системы и сценариев взаимодействия пользователя с аналитическими модулями. Интерфейс обеспечивает доступ к функциям анализа и наглядное представление результатов.

К основным задачам относятся определение структуры интерфейса, реализация ключевых функций (загрузка текста, запуск анализа, отображение результатов) и проверка логики навигации. При проектировании учитываются принципы простоты, наглядности, адаптивности и визуализации данных, что способствует удобству работы пользователя.

Функционально интерфейс объединяет модули анализа (лексический, семантический, тематический, тональный), позволяя выполнять как отдельные операции, так и комплексный анализ. Прототипирование на раннем этапе позволяет выявить и устранить недостатки структуры и навигации, повышая эффективность взаимодействия пользователя с системой.

Реализация интерфейса на базе Django

Фреймворк Django предоставляет устойчивую архитектурную основу для разработки аналитических веб-приложений. Концепция Model–View–Template (MVT) обеспечивает разделение данных, логики и представления, что отражено в официальной документации [4] и специализированных источниках [5, с. 30].

Разработка интерфейса осуществлялась с использованием стандартной архитектуры Django, включающей компоненты: *models.py* (структура данных), *views.py* (обработка запросов), *forms.py* (ввод и загрузка данных), *templates* (интерфейс) и *static* (CSS и JavaScript).

Пользователю предоставлена возможность загрузки текстовых файлов, реализованная с использованием встроенного механизма *FileSystemStorage*, а также с поддержкой форматов PDF и DOCX. После загрузки выполняется предобработка текста, включающая приведение к нижнему регистру, удаление пунктуации, фильтрацию стоп-слов и токенизацию. Корректная последовательность этих операций обеспечивает точность последующего анализа.

В рамках данной архитектуры компонент **Model** отвечает за структуру и хранение данных. В проекте он используется для сохранения пользовательского текста и, при необходимости, результатов анализа:

```
class TextEntry(models.Model):
    title = models.CharField(max_length=200)
    content = models.TextField()
```

Компонент **View** реализует логику обработки запросов и выступает связующим звеном между интерфейсом и аналитическими модулями:

```
def m1_basic_view(request):
    text = request.session.get('processed_text', "")
    result = basic_analysis(text)
    return render(request, 'analyzer/m1_basic.html', {'result': result})
```

Компонент **Template** отвечает за визуальное представление данных и реализован в виде HTML-страниц, отображающих результаты анализа:

```
<h2>Базовый анализ</h2>
<pre>{{ result }}</pre>
```

Маршрутизация (**URL**) связывает пользовательские действия с соответствующими представлениями:

```
path('m1_basic/', views.m1_basic_view, name='m1_basic')
```

Таким образом, в архитектуре Django (MVT) компонент Model отвечает за хранение данных, View — за обработку запросов и взаимодействие с аналитическими модулями, Template — за визуализацию результатов, а система URL-маршрутизации обеспечивает связь между интерфейсом и функциональностью системы.

Дизайн и структура пользовательского интерфейса

При разработке интерфейса основное внимание уделялось удобству и наглядности. Реализован адаптивный дизайн, интуитивно понятные элементы

управления и визуальное разделение функциональных блоков, что снижает когнитивную нагрузку и облегчает работу пользователя.

Интерфейс организован как многостраничная система с единой навигацией, обеспечивающей последовательный переход между этапами анализа. Основные элементы включают область ввода и загрузки текста, средства управления анализом и блоки отображения результатов.

Функционально интерфейс объединяет аналитические модули (базовый, лексический, семантический, тематический, тональный и контекстный), результаты которых представлены в структурированном виде. Каждая страница соответствует отдельному этапу анализа и реализуется через систему маршрутизации.

Многостраничная архитектура (МРА) обеспечивает логическую структурированность, снижает когнитивную нагрузку и позволяет поэтапно выполнять анализ, избегая перегрузки интерфейса. МРА хорошо индексируется поисковыми системами и не требует сложной клиентской маршрутизации [6, с. 4]. Таким образом, многостраничный интерфейс обеспечивает удобное взаимодействие пользователя с системой, логичную организацию аналитических процессов и возможность дальнейшего расширения функциональности.

Главная страница интерфейса

Многостраничный интерфейс системы *TextAnalitica* включает главную страницу как точку входа и набор аналитических страниц, соответствующих отдельным модулям. Результаты обработки представлены в структурированном виде с элементами визуализации, а дополнительные страницы обеспечивают навигацию и поддержку пользователя.

Главная страница (Home) выполняет роль центрального интерфейсного элемента. Она содержит краткое описание системы, навигацию по модулям, а также средства ввода и загрузки текста (TXT, PDF, DOCX). После загрузки запускается процедура анализа, включающая предобработку текста (очистка, удаление стоп-слов, нормализация, токенизация). Пользователю доступны основные характеристики текста (например, количество слов и предложений) и исходный текст для контроля качества обработки. Аналитические модули реализованы как отдельные страницы и доступны через навигационную панель (см. рис. 1).

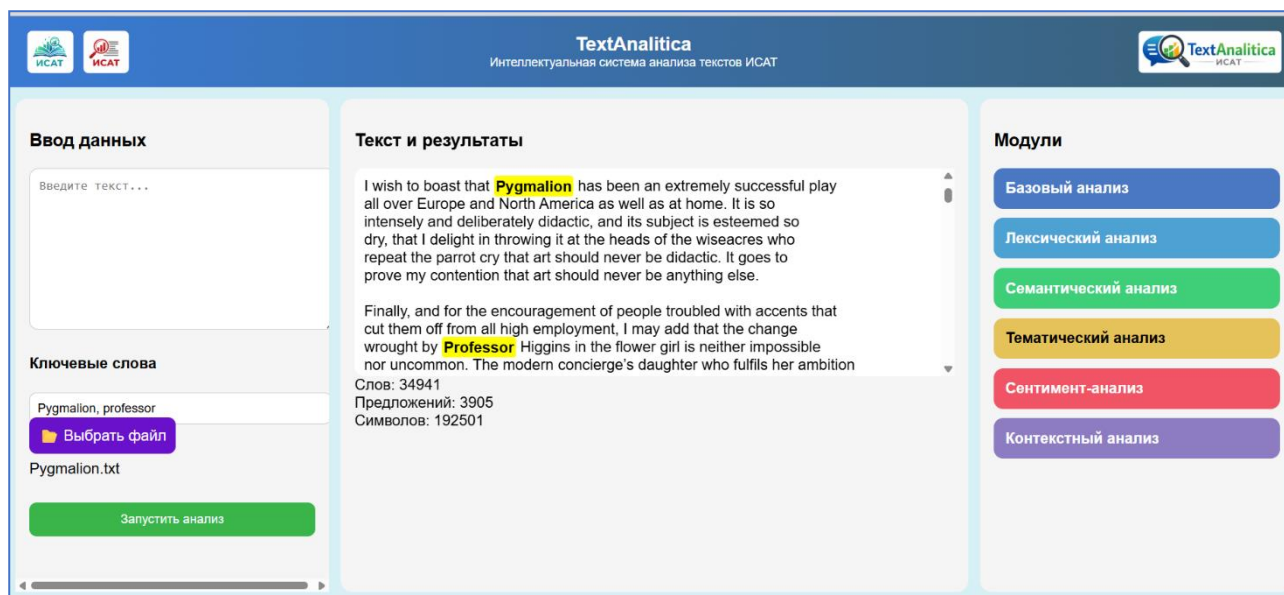

Рисунок 1. Интерфейс главной страницы (Dashboard) ИСАТ

Дизайн главной страницы ориентирован на минимализм, наглядность и интерактивность, что обеспечивает быстрое освоение системы и визуальную согласованность интерфейса.

Ключевой особенностью системы является модульная организация аналитического ядра. Обработка текста реализована в виде отдельных компонентов (базовый, лексический, семантический, тематический, оценочный и контекстный анализ), а их интеграция в интерфейс осуществляется через многостраничную архитектуру: каждому модулю соответствует отдельная веб-страница с собственным URL-маршрутом и обработчиком.

Структура аналитических модулей реализована в директории *linguistics/*, где каждый компонент выполняет отдельную функцию анализа (см. рис. 2).

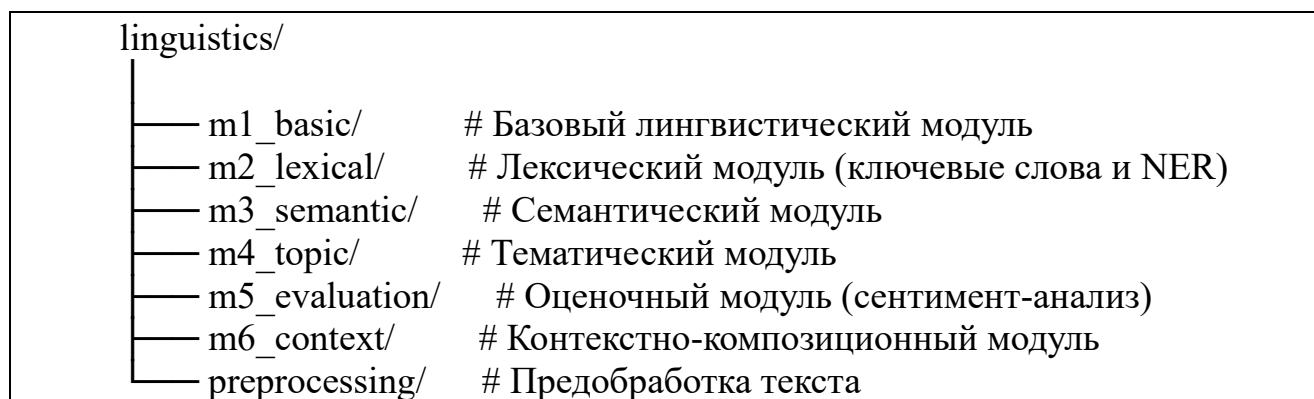

Рисунок 2. Структура директории аналитических модулей в системе TextAnalitica

Данная структура отражает многоуровневый подход к анализу текста, при котором каждый модуль отвечает за отдельный аспект лингвистической обработки. Интеграция аналитических модулей в пользовательский интерфейс осуществляется посредством многостраничной архитектуры Django-

приложения. Каждому модулю соответствует отдельная веб-страница, связанная с конкретным URL-маршрутом и обработчиком (view), что обеспечивает логическое соответствие между структурой программного кода и интерфейсом системы.

Описание аналитических модулей (страниц)

В архитектуре интерфейса каждому аналитическому модулю соответствует отдельная веб-страница, что обеспечивает логическую последовательность анализа и упрощает навигацию. Интерфейс ИСАТ включает шесть взаимосвязанных модулей: базовый (первичный анализ и статистика текста), лексический (ключевые слова, NER, словарный состав), семантический (классификация и кластеризация), тематический (выделение и распределение тем), оценочный (сентимент-анализ) и контекстно-композиционный (анализ связности текста). Результаты представляются в наглядной форме (графики, диаграммы, облака слов), что облегчает их интерпретацию.

Реализация многостраничного пользовательского интерфейса в Django

Пользовательское взаимодействие с системой *TextAnalitica* организовано как последовательный переход между страницами, соответствующими этапам анализа: от загрузки и предобработки текста до выполнения аналитических модулей и интерпретации результатов. Навигация осуществляется через единое меню, доступное на всех страницах.

Многостраничная архитектура реализована средствами Django: каждой странице соответствует отдельный URL и функция-представление. Представления обрабатывают запросы, вызывают аналитические модули из директории *linguistics/* и передают результаты в шаблоны. Использование шаблонов html обеспечивает динамическое формирование интерфейса и соответствует модели MVT, основанной на разделении данных, логики и представления [7, с. 199].

Передача данных между этапами анализа осуществляется с использованием сессий, что позволяет сохранять промежуточные результаты. Модульная организация интерфейса, наглядная визуализация и адаптивный дизайн обеспечивают удобство работы и снижают когнитивную нагрузку пользователя.

Таким образом, многостраничный интерфейс отражает логику аналитического процесса, обеспечивая его последовательность, прозрачность и удобство использования.

Заключение

В статье представлена разработка многостраничного пользовательского интерфейса интеллектуальной системы анализа текстов *TextAnalitica* на базе Django. Реализованная архитектура обеспечивает поэтапное взаимодействие пользователя с системой, улучшает навигацию и повышает интерпретируемость результатов.

Модульный подход и использование модели MVT позволили эффективно разделить обработку данных, логику и представление, обеспечив гибкость и

масштабируемость системы. Практическая апробация подтвердила удобство использования и корректность работы с текстами различных типов.

Разработанный интерфейс может быть применён в образовательной и научной деятельности, а также в задачах анализа текстов в области цифровой гуманитаристики.

Список использованной литературы

1. Shneiderman B., Plaisant C. Designing the User Interface. Strategies for Effective Human-Computer Interaction. – Pearson Education, 2005. – 671 p.
2. Bulezyuk A. Django 3 For Beginners. – Independently published, 2021. – 347 p.
3. Vincent William S. Django for Beginners. Build websites with Python & Django 4.0. – Leanpub, 2022. – 308 p.
4. Django Software Foundation. Django Documentation. The Web Framework for Perfectionists with Deadlines. – URL: <https://docs.djangoproject.com> (дата обращения: 15.03.2026).
5. Van Der Post Hayden. Python for Web Development: Django & Flask Unchained. – Reactive Publishing, 2024. – 425 p.
6. Flanagan D. JavaScript: The Definitive Guide. 7th ed. – O'Reilly Media, 2020. – 706 p.
7. Ashley David. Foundation Dynamic Web Pages with Python: Create Dynamic Web Pages with Django and Flask. – Apress Media LLC., 2020. – 224 p.

ОӘЖ 621.398
К 84

СИГНАЛДАРДЫ САНДЫҚ ӨНДЕУ ПРОЦЕССОРЛАРЫ

Қожабеков Е.А.

Мирас Университеті, Шымкент қаласы

Резюме: Цифровая обработка сигналов (Digital Signal Processing) — это арифметическая обработка последовательности значений амплитуды сигнала, определённых через определённые промежутки времени, в реальной временной шкале. Аналоговая обработка сигналов, традиционно применяемая во многих устройствах, во многих случаях является практичным и недорогим способом достижения требуемого результата. Однако при необходимости высокой точности обработки данных, удобной и миниатюрной реализации устройств, а также обеспечения высокой стабильности работы в различных температурных условиях, цифровая обработка становится единственно приемлемым решением.

Summary: Digital Signal Processing (Digital Signal Processing) - arithmetic processing on a real time scale of a sequence of signal amplitude values determined at certain time intervals. Analog signal processing, traditionally used in many devices, is in many cases a practical and inexpensive way to achieve the desired result. However, when high data processing accuracy is required, it is convenient and miniature to implement the device, achieve high stability of the device's performance under different temperature operating conditions, and digital processing is the only acceptable solution.

Цифрлық сигналдарды өңдеу принциптері мен тілін үйрену математика бойынша терең және жан-жақты білімді қажет етпейді. Қарапайым алгебрада, ерікті сигналдарды қарапайым компоненттерге ыдырату тәсілдерінде және оларды кері қайта құруда аз ғана тәжірибе қажет.

Өлшемдеріміздің негізгі объектісі және ақпараттық сигнал көзі ретінде макроәлемнің физикалық шамалары үздіксіз табиғи сипатқа ие және үздіксіз (аналогтық) сигналдармен көрсетіледі. Сигналдарды цифрлық өңдеу (СЦӨ немесе DSP - digital signal processing) тек дискретті шамалармен және оның өзгеру динамикасының координаттары бойынша (уақыт бойынша, кеңістікте және кез келген басқа өзгеретін аргументтер бойынша) және физикалық шамалардың амплитудалық мәндері бойынша кванттаумен жұмыс істейді. Дискретті түрлендіру математикасы аналогтық математиканың шектерінде 18 ғасырда қатар теориясы аясында және олардың функцияларды интерполяциялау және жуықтау үшін қолданылуы аясында пайда болды, бірақ ол алғашқы есептеу машиналары пайда болғаннан кейін 20 ғасырда жедел дамыды. Негізінде, өзінің негізгі позицияларында дискретті түрлендірулердің математикалық аппараты аналогтық сигналдар мен жүйелердің түрленуіне ұқсас. Алайда, деректердің дискреттілігі осы факторды ескеруді талап етеді және оны елемеу елеулі қателіктерге әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, дискретті математиканың бірқатар әдістері Аналитикалық математикада теңдесі жоқ.

Бүгінгі таңда көптеген әдебиеттер ұсынылған, онда сигналдарды цифрлық өңдеудің (СЦӨ) белгілі базалық алгоритмдері көрсетілген, бірақ микропроцессорларға негізделген қарапайым алгоритмдерді енгізу бастапқы деңгейдегі бағдарламашыларға қиындық тудыруы мүмкін. Бұл СЦӨ алгоритмін іске асыру сигналдарды өңдеу құрылғысымен тығыз байланысты, яғни СЦӨ алгоритмін жүзеге асыру үшін сигналдарды өңдеу құрылғысының архитектурасын білу қажет (микропроцессор, бағдарламаланатын логикалық интегралды схема және т.б.).

Цифрлық сигналды өңдеу (Digital Signal Processing) - елгілі бір уақыт аралықтарында анықталған сигнал амплитудасының мәндерінің реттілігінің нақты уақыт шкаласындағы арифметикалық өңдеу [2]. Көптеген құрылғыларда дәстүрлі түрде қолданылатын аналогтық сигналды өңдеу көптеген жағдайларда қажетті нәтижеге жетудің практикалық және арзан әдісі болып табылады. Алайда, деректерді өңдеудің жоғары дәлдігі қажет болғанда, құрылғының ыңғайлы және миниатюралық түрде енгізу, әртүрлі температуралық жұмыс жағдайында құрылғының өнімділігінің жоғары тұрақтылығына қол жеткізу, цифрлық өңдеу жалғыз қолайлы шешім болып табылады [2,7].

Микропроцессор көптеген параметрлер мен қасиеттермен сипатталады, өйткені ол бір жағынан функционалды түрде күрделі цифрлық құрылғы, ал екінші жағынан - электронды құрылғы, электронды өнеркәсіп өнімі. Есептеу құралы ретінде ол ең алдымен өзінің архитектурасымен, яғни пайдаланушыға ұсынылатын бағдарламалық-аппараттық қасиеттер жиынтығымен сипатталады. Мұнда командалық жүйе, өңделетін деректердің түрлері мен форматтары, адрестеу режимдері, регистрлердің саны мен таралуы, жедел жадпен және сыртқы құрылғылармен өзара әрекеттесу принциптері (үзіліс жүйесінің сипаттамалары, жадқа тікелей қол жетімділік және т.б.) бар. Архитектурасы бойынша микропроцессорлар бірнеше түрге бөлінеді (сурет-1) Әмбебап микропроцессорлар инженерлік есептеулерден бастап жұмыс уақытына қатаң

шектеулермен байланысты емес мәліметтер базасымен жұмыс істеуге дейінгі әртүрлі типтегі ақпаратты цифрлық өңдеу мәселелерін шешуге арналған. Микропроцессорлардың бұл түрі кеңінен танымал. Оған Intel компаниясының Pentium сериясының МП және AMD фирмасының Athlon жиынтығының МП сияқты танымал микропроцессорлар кіреді.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы "радиотехника" ұғымының стилін де, осы саладағы мамандарды даярлауға қойылатын талаптарды да өзгертті, бұл жаңа білім мен дағдыларды қажет етті.

Цифрлық өңдеудің бірінші міндеті-бастапқы сигналдың бұрмалануын бағалау. Әрі қарай өңдеу алынған сигналдан қажетті ақпаратты шығарып, шуды басудан тұрады. Бұл цифрлық сүзу арқылы жүзеге асырылады. Тіпті цифрланған сигнал да көп орын алады және келесі өңдеу қадамы сигналды қысу болып табылады. Бұл әдетте ақпаратты жоғалтумен қысуды білдіреді. Мұнда ақпараттың рұқсат етілген жоғалу критерийлерін белгілеу маңызды.

Таңдалған критерийге байланысты қысу әдісі таңдалады. Дәйектілік шексіз болғанымен, нақты жағдайда біз тек соңғы тізбектермен айналысамыз. Осыған байланысты тізбекті қысқартуға байланысты шығындарды бағалау қажет. СЦӨ сигналының міндеттері әдетте үш әрекетке дейін азаяды:

- цифрлық сигналды енгізу немесе кіріс аналогтық сигналды сандық түрге түрлендіру;
- әртүрлі алгоритмдерді қолдана отырып алынған мәліметтер массивін өңдеу;
- алынған нәтижені шығару немесе цифрлық сигналды аналогтық түрге кері түрлендіру.

Аталған түрлендірулер белгілі бір ережелерге сәйкес жүзеге асырылуы керек, олардың мағынасы 1-суретте көрсетілген, онда жалпыланған СЦӨ сұлбасының негізгі элементтері көрсетілген.

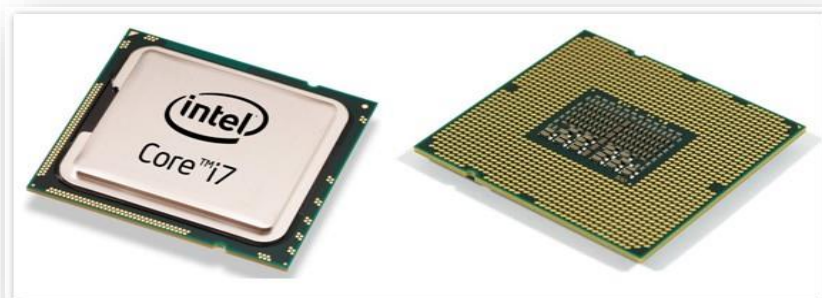
Сурет 1. СЦӨ жалпыланған сұлбасы

Жеке компьютерлерде Intel микропроцессорлары ғана емес, сонымен қатар AMD, VIA сияқты ірі өндірушілердің аналогтары да қолданылды. Бұл өндірушілердің барлық процессорлары технологиямен, архитектурамен, аппараттық құралдармен, жұмыс жиілігімен, қуат кернеуімен, корпус түрімен және т. б. ерекшеленеді.

Жаңа модельдерде процессорлардың өнімділігі үздіксіз жақсарады, командалар жүйесі жетілдіріледі, шартты басқару беру командалары бойынша ауысуларды болжау енгізіледі, параллель жұмыс істейтін конвейері бар

суперскалярлық архитектура бір сағат ішінде бірнеше операцияны орындауды қамтамасыз етеді және т. б. алайда, ДК үшін барлық қазіргі және болашақ процессорлардың негізінде Intel 80386 алғашқы 32 биттік процессорларының командалық жүйесі қалады (орталық) және Intel 80387 копроцессоры (математикалық) немесе x86 процессорлары.

Сыртқы жағынан, орталық процессор монолитті металл корпусқа ұқсайды, ол кристалл деп аталатын тақтаны (микроскопиялық электронды элементтері бар кремний бөлігі) және екінші жағынан көптеген байланыс таяқшалары (немесе платформалары) бар тақтаны жабады.

Сурет.2 Intel процессоры (заманауи байланыс алаңдары бар)

Сурет 3. AMD процессоры (классикалық таяқшалары бар)

Есептеу ядроларының көбеюі процессордың жұмысына, тиісінше, бағасына да қатты әсер етеді. Қазіргі компьютерде кем дегенде 2 ядролық процессор, ал жақсырақ 4 ядролық процессор болуы керек. 6, 8 немесе одан да көп ядролары бар нұсқаларды перспективалық сатып алу ретінде қарастыруға болады. Микропроцессорлардың негізгі параметрлері:

- Разрядтау;
- Тактілік жиілік жұмысы;
- Кэш жадының түрлері мен мөлшері;
- Нұсқаулық құрамы;
- Конструктивтілігі;
- Қуатты тұтыну;

Жұмыс кернеуі және т. б.

Микропроцессорлық деректер шинасының разрядтылығы операцияларды бір уақытта орындауға болатын разрядтау санын анықтайды; МП мекенжай шинасының разрядтылығы оның мекенжай кеңістігін анықтайды.

Мекен-жай кеңістігі-бұл микропроцессор тікелей бағыттай алатын негізгі жад ұяшықтарының максималды саны. Сондай-ақ, процессордың өнімділігі ядро жиілігіне тікелей байланысты.

Тактілік жиілік жылдамдығы процессордың уақыт бірлігінде қанша есептей алатынын көрсетеді. Тиісінше, жиілік неғұрлым көп болса, процессор уақыт бірлігінде соғұрлым көп операцияларды орындай алады

Бүгінгі таңда қазіргі заманғы процессордың қалыпты жиілігі 3-тен 4 ГГц-ке дейінгі жиілік болып саналады. Ядро жиілігі неғұрлым көп болса, өнімділік соғұрлым жоғары болады, сонымен қатар қуат тұтыну, температура, Аналық платаға, қуат көзіне қойылатын талаптар да жоғары болады.

ДК өнімділігі (өнімділігі) сонымен қатар МП жұмыс істейтін жүйелік тақта шинасының тактілік жиілік жылдамдығына байланысты.

Қазіргі уақытта технологиялық процесс өте жылдам, процессорлар өзгереді, процессор қосқыштары өзгереді.

Процессорлардың басқа, бірақ маңызды айырмашылықтары-процесс технологиясы, қуат тұтыну, температураның жұмыс режимі.

Қуат тұтыну және температураның жұмыс режимі сияқты сипаттамалар процессорды дайындау процесінің технологиясына өте тәуелді. Ол жетілдірілген сайын процессорлар тезірек, суық және сонымен бірге үнемді болды. Процесс неғұрлым жұқа болса, соғұрлым жақсы.

Өндіріс технологияларын жетілдіру процесінде есептеу ядроларын құрайтын микроскопиялық транзисторларды жасауға болады, олардың арасындағы кэш пен өткізгіштерді құрайтын конденсаторлар кішірек және өте кішірек. Нәтижесінде, бірдей мөлшердегі кремнийдің бір бөлігіне осы элементтердің көп бөлігін орналастыруға болады, бұл өнімділікті арттыруға мүмкіндік береді, сонымен бірге өткізгіштер аз қызады және энергияны аз пайдаланады, өйткені олар да жұқарып, олардың кедергісі төмендеді.

Бүгінгі таңда ең заманауи процессорлар 22нм (нанометр) технологиялық процесс бойынша шығарылады, оларды сатып алуға ұмтылу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Баскаков С. И. Радиотехнические цепи и сигналы. – М.: Высшая школа, 2018.
2. Гоноровский И. С. Радиотехнические цепи и сигналы. – М.: Радио и связь, 1986.
3. Карамов З. С., Колесниченко Г. И. Цифровая обработка сигналов: Учебное пособие/ МИС. – М.: 1990.
4. Куприянов М.С. и др. Техническое обеспечение цифровой обработки сигналов: Справочник. – СПб. Форт, 2000.
5. Куприянов М.С., Матюшкин Б. Д. Цифровая обработка сигналов: процессоры, алгоритмы, средства проектирования. – СПб., 1999.
6. Нефедов В. И. Основы радиоэлектроники и связи. – М.: Высшая школа, 2002.

7. Сергиенко А. Б. Цифровая обработка сигналов. – ЗАО Издательский дом «Питер», 2002.

ОӘЖ 621.39:621.382:681.586

СЫМСЫЗ БАЙЛАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ТАЛШЫҚТЫ-ОПТИКАЛЫҚ ДАТЧИКТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫН ЗЕРТТЕУ

Көшкінбаев С.Ж., Ысырайыл Қ.М.
Мирас университеті, Шымкент қаласы, «Мирас» университеті

Резюме: В данной работе рассмотрен принцип работы волоконно-оптической линии связи и её роль в современных системах беспроводной связи. Проанализированы основные элементы системы: источник света, оптическое волокно, приёмник и регенерационные устройства, а также физические принципы передачи сигнала на основе полного внутреннего отражения.

Особое внимание уделено применению волоконно-оптических линий в инфраструктуре беспроводных сетей (backhaul и fronthaul). Рассмотрены различия между одномодовыми и многомодовыми волокнами, а также преимущества технологии WDM.

Показано, что волоконно-оптические системы обеспечивают высокую пропускную способность, низкие потери сигнала и устойчивость к помехам, что делает их ключевым элементом современных беспроводных телекоммуникаций.

Summary: This study examines the operating principles of fiber-optic communication systems and their role in modern wireless communication networks. The main components of the system, including the light source, optical fiber, receiver, and regeneration units, are analyzed, along with the physical principles based on total internal reflection.

Special attention is given to the application of fiber-optic links in wireless infrastructure, particularly in backhaul and fronthaul networks. The differences between single-mode and multimode fibers, as well as the advantages of WDM technology, are also discussed.

The study demonstrates that fiber-optic systems provide high bandwidth, low signal attenuation, and strong resistance to electromagnetic interference, making them a key component of modern wireless telecommunications.

Қазіргі заманғы сымсыз байланыс жүйелері (4G, 5G және болашақтағы 6G) деректерді беру жылдамдығына, кідіріс уақытына және желінің сенімділігіне жоғары талаптар қояды. Осындай жағдайда талшықты-оптикалық байланыс желілері үлкен көлемдегі ақпаратты базалық станциялар мен желінің ядросы арасында тасымалдауды қамтамасыз ететін негізгі инфрақұрылым болып табылады.

Талшықты-оптикалық байланыс жүйесі бірнеше негізгі элементтерден тұрады: сәуле көзі (лазер немесе жарықдиод), оптикалық талшық, қабылдағыш құрылғы (фотодетектор) және регенерациялық түйіндер. Сигнал жарық импульстары түрінде оптикалық талшық бойымен толық ішкі шағылу құбылысы негізінде таралады. Бұл механизм сигналдың аз жоғалуын және жоғары кедергіге төзімділігін қамтамасыз етеді.

Сымсыз байланыс желілерінде талшықты-оптикалық желілер backhaul және fronthaul сегменттерінде кеңінен қолданылады. Backhaul желілері базалық станцияларды желінің орталық тораптарымен байланыстырады, ал fronthaul

қашықтағы радиомодульдер мен базалық станциялар арасындағы деректер алмасуды қамтамасыз етеді. Осы сегменттерде оптикалық технологияларды қолдану желінің өткізу қабілетін арттырып, деректерді беру кідірісін азайтады.

Оптикалық талшық түрін дұрыс таңдау да маңызды. Бірмодалы талшықтар сигналды үлкен қашықтыққа аз шығынмен және жоғары жылдамдықпен жеткізеді, сондықтан олар магистральдық желілерде кеңінен қолданылады. Ал көпмодалы талшықтар қысқа қашықтықтарда, мысалы, деректер орталықтарында және жергілікті желілерде пайдаланылады.

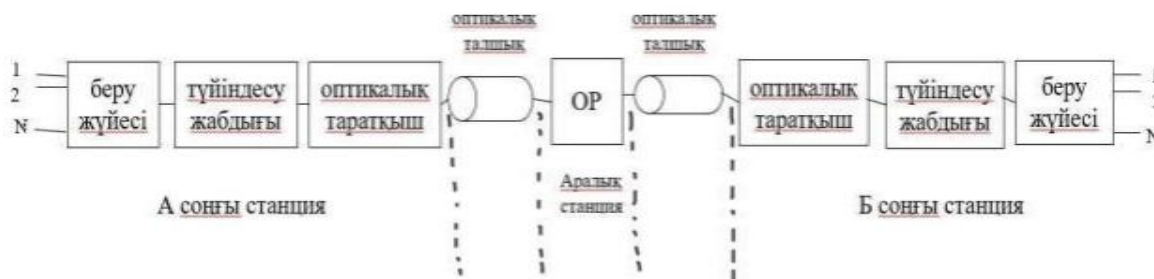
Талшықты-оптикалық жүйелердің тағы бір маңызды артықшылығы — спектрлік тығыздау технологиясы (WDM). Бұл технология бір талшық арқылы әртүрлі толқын ұзындықтарында бірнеше сигналды бір уақытта беруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде желінің өткізу қабілеті едәуір артады.

Осылайша, талшықты-оптикалық технологияларды сымсыз байланыс жүйелерімен біріктіру деректерді жоғары жылдамдықпен, сенімді және тұрақты түрде жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұл оларды заманауи телекоммуникациялық инфрақұрылымның негізгі элементіне айналдырып, жаңа буын желілерінің дамуына негіз болады.

Бүгінгі таңда ақпарат пен деректер алмасу жылдамдығы қоғам дамуының басты көрсеткішіне айналды. Қазіргі заманның ең маңызды талаптарының бірі — ақпараттың үлкен көлемін қысқа уақыт ішінде әрі сенімді түрде жеткізу. Бұл міндетті орындауда талшықты-оптикалық байланыс (ТОБ) жүйелері жетекші орынға ие болып отыр [1].

XX ғасырдың ортасында алғашқы оптикалық талшықтар жасалғанымен, олардың байланыс жүйелерінде кеңінен қолданылуы тек XX ғасырдың соңында, лазер мен төмен шығынды оптикалық материалдардың дамуы нәтижесінде жүзеге асты. Қазір талшықты-оптикалық байланыс — әлемдік телекоммуникация саласының ең тиімді, заманауи және болашағы зор бағыты.

ТОБЖ технологиясының арқасында бүгінгі интернет желісі, спутниктік байланыс, теледидар, ұялы желілер, тіпті ғаламдық цифрлық экономика жүйесі жұмыс істеп тұр [2]. Талшықты-оптикалық байланыс жүйесінің жалпы құрылымы төменде көрсетілген (сурет 1).

Сурет 1. Талшықты оптикалық байланыс жүйесінің жалпыланған құрылымдық схема

Талшықты-оптикалық байланыс жүйесінің мәні

Талшықты-оптикалық байланыс — жарық сигналдарын қолдана отырып, ақпаратты үлкен қашықтықтарға жеткізетін байланыс жүйесі. Бұл жүйеде электр

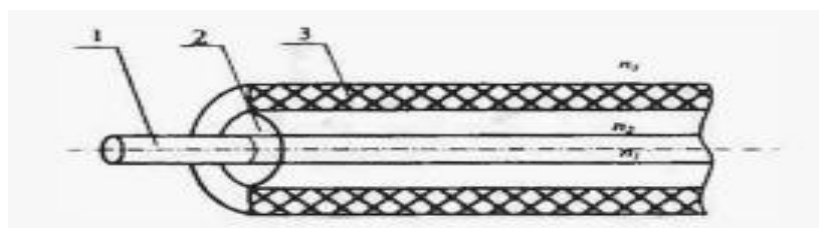
сигналдары жарық толқындарына түрлендіріліп, арнайы оптикалық талшық арқылы таратылады [3].

Оптикалық талшық — өте жіңішке, диаметрі шамамен 8–125 микрометр болатын әйнек немесе пластик өзек. Сырт көзге кәдімгі жіп сияқты болғанымен, ол арқылы секунд сайын терабит көлемінде ақпарат тарата алады.

ТОБ жүйесінің негізгі элементтері мыналар:

- Жарық көзі (лазер немесе LED);
- Модулятор — ақпаратты жарыққа түрлендіреді;
- Оптикалық талшық — сигнал таратушы орта;
- Қабылдағыш (фотодиод) — жарық сигналын электрлікке айналдырады;
- Регенераторлар және күшейткіштер — сигнал сапасын қалпына келтіреді [4].

Төмендегі суретте оптикалық талшық құрылысы көрсетілген (сурет 2).

Сурет 2. Оптикалық талшықтың құрылысы. 1 – өзек, 2 – қабықша, 3 – қорғаныш жабыны

Оптикалық талшықтың құрылысы мен жұмыс принципі

Оптикалық талшықтың негізінде толық ішкі шағылу құбылысы жатыр. Өзекшенің сыну көрсеткіші қабықшадан жоғары болғандықтан, жарық толқындары өзекше ішінде шағылып, сыртқа шықпай тарайды. Осылайша жарық энергиясы талшық бойымен үздіксіз жылжып, ақпаратты жеткізеді.

Бұл процесс жарықтың сынуы мен шағылу заңдарына сүйенеді. Егер түсу бұрышы белгілі бір шектен (критикалық бұрыштан) үлкен болса, жарық сәулесі толықтай шағылып, энергия жоғалтпай тарайды [5].

Талшықты-оптикалық жүйелердің екі негізгі түрі бар:

1. Бірмодалы талшықтар (Single-mode fiber) – жарық бір бағытта ғана тарайды, сигнал сапасы жоғары, қашықтық үлкен (100 км дейін).

2. Көпмодалы талшықтар (Multimode fiber) – жарық бірнеше бағытта тарайды, бұл түрі қысқа қашықтықтарда (2–3 км) тиімді.

Талшықты-оптикалық байланыстың артықшылықтары

Талшықты-оптикалық жүйелер дәстүрлі мыс немесе радиобайланыс жүйелерінен бірнеше есе тиімді.

Негізгі артықшылықтары:

- Жоғары өткізу қабілеті — секундына терабитке дейінгі жылдамдық.
- Сигнал әлсіреуінің аздығы — 1 км-де шамамен 0,2 дБ ғана.
- Электромагниттік кедергілерге тұрақтылық.
- Жеңіл және икемді құрылым.

- Энергия үнемдеу және қауіпсіздік.
- Ұзақ қызмет мерзімі — 25 жылдан астам.

ТОБ арқылы бір талшық бойымен бірнеше арнаны бір мезгілде жіберуге болады. Бұл технология WDM (Wavelength Division Multiplexing) деп аталады. Ол бір талшық бойымен бірнеше түрлі жарық толқынын (әр түрлі түсті лазерлер) жіберіп, өткізу қабілетін ондаған есе арттырады [6].

Талшықты-оптикалық байланыстың қолданылу салалары

Талшықты-оптикалық байланыс тек интернет пен телефон желілерінде ғана емес, түрлі салаларда пайдаланылады: медицинада — эндоскопиялық құралдар мен лазерлік операцияларда; өнеркәсіпте — бақылау датчиктерінде, температура мен қысымды өлшеуде; ғылымда — спектроскопия мен оптикалық сенсорларда; әскери және ғарыш саласында — деректерді шифрлап жіберуде; қалалық инфрақұрылымда — бейнебақылау, “ақылды қала” жүйелерінде [7].

Қазақстандағы талшықты-оптикалық байланыс жүйесінің дамуы

Қазақстанда талшықты-оптикалық инфрақұрылым қарқынды дамуда. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында 20 000 км-ден астам талшықты-оптикалық байланыс желісі тартылды. Бұл жоба нәтижесінде елдің 1250-ден астам ауылдық елді мекеніне жоғары жылдамдықты интернет жетті.

Бүгінгі таңда ірі операторлар — «Қазақтелеком», Beeline, Tele2, Kcell және басқа компаниялар — өздерінің негізгі магистральдық байланыс арналарын түгелдей дерлік оптикалық негізге көшіруде.

Бұл бағыттағы дамудың басты мақсаттары:

- Елді мекендерді кеңжолақты интернетпен қамту;
- 5G және алдағы 6G желілеріне инфрақұрылым дайындау;
- Электронды үкімет және онлайн-білім беру жүйелерін жетілдіру [8].

Қорытынды

Талшықты-оптикалық байланыс — қазіргі заманның ең сенімді және болашаққа бағытталған технологиясы. Оның артықшылықтары — жоғары жылдамдық, үлкен өткізу қабілеті және тұрақтылық.

Жарық толқындарын пайдалану арқылы ақпаратты жеткізу тек техникалық қана емес, экономикалық тұрғыдан да тиімді шешім болып табылады. Болашақта барлық байланыс желілері — интернет, теледидар, телефон, бұлттық қызметтер — барлығы дерлік оптикалық негізде жұмыс істейтін болады.

Осы зерттеу жұмысы талшықты-оптикалық байланыс жолының жұмыс принципін, құрылымдық элементтерін және оның қоғамдағы рөлін терең түсінуге бағытталған. Бұл технологияның дамуы адамзаттың ақпараттық өркениетке қарай ілгерілеуін қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған дебиеттер тізімі

1. Әбдірайымов Н. М., Сейдахметов С. Қ. Байланыс жүйелерінің негіздері. — Алматы: ҚазҰТЗУ баспасы, 2018. — 320 б.
2. Омаров Б. С. Оптикалық байланыс жүйелері: теориясы мен қолданылуы. — Алматы: Эверо баспасы, 2020. — 256 б.
3. Төребаев А. Т., Ибраев Ж. К. Телекоммуникациялық жүйелер және желілер. — Астана: Фолиант, 2019. — 412 б.

4. Талшықты-оптикалық байланыс туралы. // Информатика және ақпараттық технологиялар журналы. – №3, 2021. – Б. 45–52.
5. Жақыпов Е. М. Цифрлық Қазақстан бағдарламасы және талшықты-оптикалық инфрақұрылымның дамуы. – Нұр-Сұлтан: ҚР ЦДИАӨМ баспасы, 2022.
6. Қазақтелеком АҚ. «Қазақстандағы талшықты-оптикалық байланыс желілерінің дамуы» – Ресми есеп, 2023. – www.telecom.kz
7. Сейітов А. Оптикалық талшықтың физикалық негіздері және қолдану аймақтары. // Радиоэлектроника және байланыс. – №2, 2020. – Б. 23–30.
8. Назаров Т. Телекоммуникациялық жүйелердің даму үрдістері. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2023. – 276 б.

ӨОЖ 004.932:621.397.132

ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ БЕЙНЕ ӨНДЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Кадыр Зейнеп Абуталипқызы
т.ғ.к., аға оқытушы Дуйсенов Нурзак Жезтаевич
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются современные методы анализа и оптимизации алгоритмов обработки видеоданных в системах безопасности и видеонаблюдения. В условиях стремительного развития технологий видеонаблюдения возрастает объем обрабатываемой информации, что требует повышения эффективности алгоритмов обработки видео. Особое внимание уделяется методам обнаружения объектов, отслеживания движущихся объектов, сжатия видеоданных и применению технологий искусственного интеллекта. Проведен анализ существующих алгоритмов обработки видео и предложены подходы к их оптимизации с целью повышения скорости обработки и точности распознавания. Результаты исследования могут быть использованы при разработке интеллектуальных систем видеонаблюдения.

Summary: This article examines modern methods for analyzing and optimizing video data processing algorithms in security and video surveillance systems. With the rapid development of video surveillance technologies, the volume of processed data is increasing, requiring improved efficiency of video processing algorithms. Particular attention is paid to methods for object detection, tracking moving objects, video data compression, and the use of artificial intelligence technologies. An analysis of existing video processing algorithms is conducted, and approaches to their optimization are proposed to improve processing speed and recognition accuracy. The results of the study can be used in the development of intelligent video surveillance systems.

Соңғы жылдары бейнебақылау жүйелері әртүрлі салалардағы қауіпсіздік инфрақұрылымының ажырамас бөлігіне айналды. Олар қалалық қауіпсіздік жүйелерінде, көлік нысандарында, банк ісінде, сауда орталықтарында, білім беру мекемелерінде және өнеркәсіптік кәсіпорындарда кеңінен қолданылады. Қазіргі заманғы бейнебақылау жүйелері оқиғаларды жазып қана қоймай, сонымен қатар күдікті әрекетті анықтау, нысандарды анықтау және ықтимал қауіптердің алдын алу үшін бейне ағындарын автоматты түрде талдайды.

Бейнекамералардың санының артуы және бейне ағынының ажыратымдылығының артуы нақты уақыт режимінде өндеуді қажет ететін деректер көлемін айтарлықтай арттырады. Бұл жоғары тану дәлдігін сақтай

отырып, жоғары талдау жылдамдығын қамтамасыз ететін бейне өңдеу алгоритмдерін әзірлеуді және оңтайландыруды қажет етеді [1].

Бейне өңдеу алгоритмдері интеллектуалды бейнебақылау жүйелерінің негізі болып табылады. Олар қозғалысты анықтау, нысанды сәйкестендіру, нысанды бақылау, бет-әлпетті тану және мінез-құлықты талдау сияқты тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Дегенмен, көптеген қолданыстағы алгоритмдер айтарлықтай есептеу ресурстарын қажет етеді, бұл оларды нақты уақыт режиміндегі жүйелерде пайдалануды шектейді. Бұл мақаланың мақсаты - қауіпсіздік және бейнебақылау жүйелерінде қолданылатын заманауи бейне деректерді өңдеу алгоритмдерін талдау, сондай-ақ мұндай жүйелердің жұмысын жақсарту үшін оңтайландыру әдістерін зерттеу.

Бейнебақылау жүйелері бейне ағынын талдауға қатысты кең ауқымды тапсырмаларды орындайды. Бейнені өңдеудің негізгі міндеттеріне мыналар жатады [2]:

Бұл тапсырма бейнекадрда қозғалыстың бар-жоғын анықтауды қамтиды. Қозғалысты анықтау алгоритмдері қозғалатын нысандарды статикалық көріністен ажырату үшін қолданылады.

Нысанды анықтау белгілі бір типтегі нысандарды, мысалы, адамды, көлікті немесе басқа нысанды анықтауды және локализациялауды қамтиды.

Нысандарды анықтағаннан кейін жүйе олардың қозғалысын кадрлар тізбегі арқылы бақылауы керек.

Тану нысан түрін анықтауға мүмкіндік береді, мысалы, адамның бет-әлпетін немесе көліктің нөмірін тану.

Күрделі бейнебақылау жүйелері адамның мінез-құлқын талдауға және күдікті әрекетті анықтауға қабілетті.

Бұл міндеттерді шешу үшін әртүрлі компьютерлік көру және машиналық оқыту алгоритмдері қолданылады. Бейне деректерді өңдеу алгоритмдерін бірнеше негізгі топтарға бөлуге болады [3].

Қозғалысты анықтаудың ең көп таралған әдістерінің бірі - фонды азайту. Бұл әдіс ағымдағы кадрды модельдік фонмен салыстырады. Егер олардың арасындағы айырмашылық белгіленген шекті мәннен асып кетсе, қозғалыс бар деп саналады.

Тағы бір кең таралған әдіс - кадр айырмашылығын анықтау. Бұл жағдайда бейне ағынының екі қатарлы кадры салыстырылады және олардың арасындағы айырмашылық қозғалатын нысандарды анықтау үшін қолданылады.

Оптикалық ағын, кадрлар арасындағы нысан қозғалысының бағыты мен жылдамдығын анықтайтын әдіс те қолданылады.

Нысандарды анықтау үшін машиналық оқыту әдістері мен нейрондық желілер кеңінен қолданылады. Ең көп таралған тәсілдерге мыналар жатады:

- Каскадты классификаторлар;
- Бағытталған градиенттердің гистограммасы (HOG);
- Конволюциялық нейрондық желілер (CNN).

Қазіргі заманғы бейнебақылау жүйелері көбінесе терең оқыту алгоритмдерін пайдаланады, мысалы:

- YOLO (Сіз тек бір рет қарайсыз);
- SSD (Бір рет түсірілген детектор);
- Жылдам R-CNN.

Бұл алгоритмдер бейне ағынында нақты уақыт режимінде нысанды тиімді анықтауға мүмкіндік береді [4].

Нысан анықталғаннан кейін, оның кадрлар арасындағы қозғалысын бақылау қажет. Бұл үшін келесі алгоритмдер қолданылады:

- Калман алгоритмі;
- Орташа ауысу алгоритмі;
- CamShift алгоритмі;
- SORT (Қарапайым онлайн және нақты уақыт бақылау) алгоритмі.

Бақылау алгоритмдерін пайдалану есептеу жүктемесін айтарлықтай азайтады, себебі нысанды әрбір кадрда қайта анықтаудың қажеті жоқ.

Бейне деректерінің көлемі артқан сайын өңдеу алгоритмдерін оңтайландыру қажеттілігі артады. Негізгі оңтайландыру әдістеріне келесі тәсілдер кіреді.

Тиімділікті арттырудың бір жолы - параллель есептеуді пайдалану. Қазіргі заманғы графикалық өңдеу құрылғылары (GPU) бейне деректерін орталық процессорларға қарағанда айтарлықтай жылдам өңдей алады.

Ядролық оңтайландыру және мамандандырылған компьютерлік көру кітапханалары да қолданылады.

Есептеу жүктемесін азайту үшін бейне ажыратымдылығы немесе кадр жиілігі кейде төмендейді. Бұл деректерді өңдеуді жылдамдатады, бірақ тану дәлдігіне әсер етуі мүмкін.

Машиналық оқыту алгоритмдері нысандарды анықтау мен танудың дәлдігін жақсартып алады. Оқытылған модельдер қиын жарықтандыру жағдайларында немесе шу болған кезде де тиімді жұмыс істей алады.

Интеллектуалды сүзгілеу кадрдың қозғалысы немесе маңызды нысандары бар аймақтарын ғана талдауға мүмкіндік береді. Бұл өңделетін деректер көлемін айтарлықтай азайтады.

Жасанды интеллект технологияларының дамуы бейнебақылау жүйелерін жетілдіру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Алдағы жылдары келесі салалардың қарқынды дамуы күтілуде:

- мінез-құлықты талдау үшін нейрондық желілерді пайдалану;
- бейнебақылау жүйелерін ақылды қала жүйелерімен біріктіру;
- бейне деректерді сақтау және талдау үшін бұлтты технологияларды пайдалану;
- бейнебақылау құрылғыларында деректерді тікелей өңдеу үшін шеткі есептеулерді пайдалану.

Бұл технологиялар қауіпсіздік жүйелерінің тиімділігі мен функционалдығын айтарлықтай жақсартады [5].

Бұл мақалада қауіпсіздік және бейнебақылау жүйелерінде қолданылатын бейнені өңдеу алгоритмдері талданады. Бейнені өңдеудің негізгі міндеттері, соның ішінде қозғалысты анықтау, нысанды анықтау, нысанды бақылау және

мінез-құлықты талдау талқыланады. Қазіргі заманғы бейнебақылау жүйелері компьютерлік көру және машиналық оқыту әдістерін белсенді түрде қолданатыны көрсетілген. Өңдеу жылдамдығын арттыруға және есептеу шығындарын азайтуға бағытталған бейнені өңдеу алгоритмдерін оңтайландыру әдістеріне ерекше назар аударылады. Параллель есептеулерді пайдалану, бағдарламалық жасақтама алгоритмдерін оңтайландыру, бейне ағынының ажыратымдылығын азайту және интеллектуалды сүзгіні пайдалану сияқты тәсілдер қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері бейнені өңдеу алгоритмдерін оңтайландыру интеллектуалды бейнебақылау жүйелерін дамыту үшін маңызды сала екенін көрсетеді. Заманауи жасанды интеллект пен жоғары өнімді есептеу технологияларын пайдалану қауіпсіздік жүйелерінің тиімділігін айтарлықтай арттырады және олардың функционалдығын кеңейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гонсалес Р., Вудс Р. Цифровая обработка изображений. — Москва: Техносфера, 2018.
2. Czeliski R. Computer Vision: Algorithms and Applications. — Springer, 2011.
3. Richard Hartley, Andrew Zisserman. Multiple View Geometry in Computer Vision. — Cambridge University Press, 2004.
4. Forsyth D., Ponce J. Computer Vision: A Modern Approach. — Pearson, 2012.
5. Szeliski R. Computer Vision: Algorithms and Applications. — Springer, 2022.

ОӘЖ 004.89:004.93

ТЕРІ АУРУЛАРЫН КЕСКІНДЕР НЕГІЗІНДЕ ТАНУДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕСІ

Қалдарбек Аида Бегімбайқызы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші – Ж.Е. Сейтбатталов

Резюме: В данной статье рассматривается интеллектуальная система для автоматического выявления кожных заболеваний на основе изображений. В исследовании анализируются методы компьютерного зрения, алгоритмы обработки изображений и клиент-серверная архитектура, построенная на основе веб-технологий. Система обрабатывает изображения, полученные от пользователя, выявляет визуальные признаки и предлагает возможные диагнозы. Кроме того, для обеспечения конфиденциальности данных в системе используется метод обработки изображений на уровне браузера. В результате работы было разработано простое, эффективное и расширяемое диагностическое веб-приложение.

Summary: This article presents an intelligent system for the automatic detection of skin diseases based on images. The study analyzes computer vision methods, image processing algorithms, and a client-server architecture built on web technologies. The system processes images provided by the user, identifies visual features, and suggests possible diagnoses. Additionally, to ensure data privacy, the system employs a browser-level image processing approach. As a result, a simple, efficient, and scalable diagnostic web application was developed.

Қазіргі уақытта медициналық диагностика саласында ақпараттық технологиялардың рөлі қарқынды түрде артып келеді. Әсіресе, жасанды интеллект пен компьютерлік көру әдістерінің дамуы ауруларды ерте кезеңде анықтауға жаңа мүмкіндіктер ашуда. Тері аурулары — әлем бойынша ең кең таралған аурулардың бірі болып табылады және олардың көпшілігі бастапқы кезеңде көзге анық байқалмайды немесе дұрыс бағаланбайды. Соның салдарынан ауру асқынып, емдеу процесі күрделене түседі.

Тері ауруларын дәстүрлі түрде диагностикалау дерматолог дәрігердің тәжірибесіне, кәсіби біліктілігіне және визуалды бағалауына негізделеді. Алайда бұл тәсіл әрқашан тиімді бола бермейді, себебі диагноз қою кезінде субъективтілік факторлары әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, Қазақстанның кейбір аймақтарында білікті мамандардың жетіспеушілігі және медициналық қызметтердің қолжетімділігінің шектеулілігі бұл мәселені одан әрі қиындатады.

Осыған байланысты медициналық диагностика процесін автоматтандыру, атап айтқанда кескіндерді өңдеу арқылы тері ауруларын анықтайтын интеллектуалды жүйелерді әзірлеу өзекті ғылыми және практикалық міндеттердің бірі болып табылады. Мұндай жүйелер пайдаланушыға дәрігерге бармай-ақ бастапқы талдау жасауға мүмкіндік береді, уақытты үнемдейді және аурудың алдын алу шараларын ерте бастауға жағдай жасайды.

Компьютерлік көру әдістері тері кескіндерін талдау барысында түстік, текстуралық және морфологиялық белгілерді анықтауға мүмкіндік береді [1, 2]. Бұл белгілер негізінде аурудың түрін болжауға болады. Сонымен қатар, заманауи веб-технологияларды қолдану арқылы мұндай жүйелерді қарапайым пайдаланушыларға қолжетімді етуге болады.

Жұмыстың негізгі мақсаты — тері ауруларын кескіндер арқылы автоматты түрде анықтайтын тиімді, қолжетімді және кеңейтілетін жүйе әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін кескіндерді өңдеу әдістері зерттеліп, диагностикалық алгоритм жасалып және веб-қосымша түрінде жүзеге асырылды.

Тері ауруларын кескіндер негізінде анықтау — көпсатылы және күрделі есеп, себебі бастапқы деректер пиксельдер түрінде ұсынылған, ал нәтиже медициналық интерпретация болып табылады. Бұл екі деңгейдің арасында бірнеше өңдеу кезеңдері орналасады: алдын ала өңдеу, белгілерді шығару және классификация [3, 4]. Кескіндерді талдау барысында ең алдымен сурет сапасы маңызды рөл атқарады. Жарықтың жеткіліксіздігі, көлеңкелер, камера сапасы және түс балансы нәтижеге тікелей әсер етеді. Сондықтан жүйеде бастапқы кезеңде суретті нормализациялау жүзеге асырылады: жарықтық пен контраст реттеледі, шу азайтылады.

Одан кейін кескіннен диагностикалық маңызы бар визуалды белгілер шығарылады. Бұл белгілер бірнеше топқа бөлінеді [5]:

- Түстік белгілер – терінің қызару деңгейі (redness), пигментация (brownness), жарықтық (whiteness). Бұл параметрлер RGB немесе HSV түстік кеңістіктерінде есептеледі.

- Текстуралық белгілер – тері бетінің біркелкілігі, кедір-бұдырлығы. Бұл үшін пиксельдердің таралуы және контраст көрсеткіштері қолданылады.

–Морфологиялық белгілер – дақтардың пішіні, симметриясы және шекарасының анықтығы.

–Құрылымдық белгілер – зақымдану аймағының көлемі және орналасуы.

Мысалы, псориаз кезінде қызару мен қабыршақтану жоғары болады, ал меланома кезінде пигментацияның әркелкілігі және асимметрия байқалады. Осылайша әрбір ауру белгілі бір белгілер комбинациясымен сипатталады.

Бұл белгілер жүйеде сандық мәндерге айналдырылып, кейін диагностикалық алгоритмге беріледі. Тері ауруларын анықтау барысында қолданылатын негізгі белгілер және олардың сипаттамасы 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Тері ауруларын кескіндер негізінде анықтау үшін қолданылатын белгілер және олардың сипаттамасы

Белгі түрі	Белгінің атауы	Сипаттамасы	Есептеу әдісі	Диагностикалық маңызы
Түстік	Қызару деңгейі (Redness)	Терінің қызару интенсивтілігі	RGB → қызыл каналдың орташа мәні	Қабыну, дерматит, псориаз
Түстік	Пигментация (Brownness)	Қара немесе қоңыр дақтардың болуы	RGB/HSV анализі	Меланома, невус
Түстік	Жарықтық (Whiteness)	Терінің ашық немесе бозғылт болуы	Gray-scale мәні	Витилиго, құрғақтық
Текстуралық	Біркелкілік (Uniformity)	Тері бетінің тегістігі	Стандартты ауытқу (std)	Сау тері немесе патология
Текстуралық	Контраст (Contrast)	Пиксельдер арасындағы айырмашылық	Гистограмма анализі	Қабыршақтану, жаралар
Морфологиялық	Асимметрия (Asymmetry)	Дақтың симметриясыздығы	Геометриялық салыстыру	Қауіпті ісіктер (меланома)
Морфологиялық	Шекара анықтығы (Border clarity)	Дақтың шекарасының анық/бұлыңғыр болуы	Edge detection (Canny)	Қатерлі ісіктер
Құрылымдық	Зақымдану ауданы	Зақымданған аймақтың көлемі	Пиксель саны	Аурудың ауырлығы
Құрылымдық	Орналасу аймағы	Денедегі орналасқан жері	Қолмен таңдау (UI)	Диагнозды нақтылау

Жасалған жүйе үш деңгейлі архитектура негізінде құрылған, бұл оны масштабтауға және қолдауға ыңғайлы етеді. Жүйенің клиенттік деңгейі (frontend) браузерде жұмыс істейді және пайдаланушымен өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді. Бұл деңгейде интерфейс HTML және CSS көмегімен құрылады, Bootstrap 5 арқылы адаптивті дизайн жүзеге асырылады, ал JavaScript интерактивтілікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Canvas API көмегімен суреттер талданады. Жүйенің маңызды ерекшелігі — суреттер серверге жіберілмей, тікелей браузер ішінде өңделеді, бұл пайдаланушы деректерінің құпиялылығын сақтауға мүмкіндік береді.

Серверлік деңгей PHP тілінде жүзеге асырылған және жүйенің негізгі логикусын орындайды. Бұл деңгей клиенттен алынған деректерді қабылдайды, оларды тексереді және өңдейді, диагностикалық алгоритмді іске қосады, нәтижелерді қалыптастырып, қайтарады. Сонымен қатар, пайдаланушыларды басқару функциялары, яғни аутентификация және авторизация да осы деңгейде жүзеге асырылады. Клиент пен сервер арасындағы байланыс HTTP және AJAX сұраулары арқылы іске асады.

Деректер базасы деңгейінде мәліметтерді сақтау үшін MySQL жүйесі қолданылады. Мұнда пайдаланушылар туралы ақпарат, аурулардың сипаттамалары, диагностикалық ережелер және талдау нәтижелері сақталады. Деректер базасы тек сақтау қызметін атқарады, ал барлық негізгі логика серверлік деңгейде жүзеге асырылады.

Кесте 2. Жүйе компоненттерінің өзара әрекеттесуі

Компонент	Функциясы	Қолданылатын технология	Басқа компоненттермен байланыс
UI (интерфейс)	Пайдаланушымен өзара әрекет	HTML, CSS, Bootstrap	APIClient
SkinImageAnalyzer	Суретті талдау	JavaScript, Canvas API	APIClient
APIClient	Серверге сұрау жіберу	AJAX, JSON	Server
Server (PHP)	Логика және өңдеу	PHP 8	Database, DiagnosticEngine
DiagnosticEngine	Диагноз есептеу	PHP алгоритм	Models
Database	Деректерді сақтау	MySQL	Models

Жүйеде қолданылатын негізгі әдіс — ережелерге негізделген (rule-based) диагностикалық алгоритм. Бұл тәсіл әрбір тері ауруы үшін алдын ала анықталған белгілер жиынтығына және олардың салмақтық коэффициенттеріне сүйенеді. Алгоритмнің басты мақсаты — кескіннен алынған белгілерді сандық түрде бағалап, оларды эталондық сипаттамалармен салыстыру арқылы ықтимал диагнозды анықтау.

Алгоритм бірнеше өзара байланысты кезеңдерден тұрады. **Бірінші кезең** — белгілерді алу (feature extraction). Бұл кезеңде енгізілген кескіннен диагностикалық маңызы бар белгілер автоматты түрде анықталады. Атап айтқанда, түстік белгілер RGB және HSV модельдері негізінде есептеледі, текстуралық белгілер пиксельдердің таралуы мен контраст арқылы анықталады, ал морфологиялық белгілерге пішін, шекара және симметрия сияқты сипаттамалар жатады. Осы алынған белгілер сандық параметрлерге түрлендіріліп, вектор түрінде ұсынылады.

$$X = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$$

мұндағы x_i — i -ші белгі.

2-кезең: Нормализация. Өртүрлі масштабтағы белгілерді салыстыру үшін олар 0 мен 1 аралығына келтіріледі. Бұл Min-Max әдісі арқылы жүзеге асырылады:

$$x_i^{norm} = \frac{(x_i - x_{min})}{x_{max} - x_{min}}$$

Нормализация нәтижесінде барлық белгілер бірдей диапазонда болады, бұл алгоритмнің тұрақтылығын арттырады.

3-кезең: Сәйкестік коэффициентін есептеу. Өрбір ауру үшін белгілердің салмақталған қосындысы есептеледі. Бұл процесс келесі формула арқылы жүзеге асырылады:

$$S_j = \sum_{i=1}^n w_i \cdot x_i$$

мұндағы:

S_j — j-ші ауру үшін сәйкестік коэффициенті;

w_i — i-ші белгінің салмақ коэффициенті;

x_i — нормализацияланған белгі мәні.

Салмақ коэффициенттері өрбір белгінің диагностикалық маңыздылығына байланысты анықталады. Мысалы, меланома үшін пигментация мен асимметрия жоғары салмаққа ие, ал псориаз үшін текстуралық белгілер маңыздырақ.

4-кезең: Шешім қабылдау. Есептелген сәйкестік коэффициенттері негізінде барлық ықтимал диагноздар ранжирленеді. Нәтижелер пайыздық түрде ұсынылады:

$$P_j = \left(\frac{S_j}{\sum S} \right) * 100\%$$

Ең жоғары мәнге ие диагноз негізгі ретінде анықталады, ал қалғандары қосымша ұсыныстар ретінде беріледі.

5-кезең: Нәтижені визуализациялау. Жүйе пайдаланушыға нәтижені түсінікті форматта көрсетеді:

- тәуекел деңгейі (төмен / орташа / жоғары);
- ықтимал диагноз;
- ұсыныстар (дәрігерге қаралу, күтім шаралары).

Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеу нәтижесінде тері ауруларын кескіндер негізінде тануға арналған интеллектуалды жүйенің теориялық және практикалық негіздері жан-жақты қарастырылып, жұмыс істейтін прототипі әзірленді. Жүйе компьютерлік көру әдістері мен ережелерге негізделген талдау алгоритмдерін біріктіру арқылы жүзеге асырылды.

Зерттеу барысында кескіндерді өңдеудің негізгі кезеңдері жүйеленді: бастапқы деректерді алу, алдын ала өңдеу, түстік, текстуралық және морфологиялық белгілерді шығару, сондай-ақ оларды нормализациялау және салыстырмалы талдау жүргізу. Бұл белгілер диагностикалық модельдің негізін құрайды және өртүрлі тері патологияларын ажыратуда маңызды рөл атқарады.

Жалпы алғанда, ұсынылған интеллектуалды жүйе тері ауруларын бастапқы деңгейде автоматтандырылған талдау құралы ретінде қарастырылуы мүмкін. Ол медициналық мамандарды толық алмастырмайды, бірақ диагностикалық

процесті жеделдетуге және алдын ала бағалау жүргізуге тиімді көмекші құрал бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Tschandl P., Rosendahl C., Kittler H. Expert-level diagnosis of nonpigmented skin cancer by combined convolutional neural networks // Nature Medicine. — 2022.
2. Liu Y., Jain A., Eng C. et al. A deep learning system for differential diagnosis of skin diseases // Nature Medicine. — 2023.
3. Yap J., Yolland W., Tschandl P. Multimodal skin lesion classification using deep learning // IEEE Access. — 2022.
4. Khan M.A., Sharif M., Akram T. et al. Skin lesion segmentation and classification: A survey // Artificial Intelligence Review. — 2023.
5. Alzubaidi L., Zhang J., Humaidi A.J. et al. Review of deep learning: concepts, CNN architectures and applications // Journal of Big Data. — 2022.

ӘОЖ 004.8:004.62:336

ҚАРЖЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ ҮШІН МАШИНАМЕН ОҚЫТУ АЛГОРИТМДЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Мақұлбек Нурболат Дауренұлы
т.ғ.к., аға оқытушы Дуйсенов Нурзак Жезтаевич
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы разработки и оптимизации алгоритмов машинного обучения для анализа больших данных в финансовом секторе. Современные финансовые организации работают с огромными объемами данных, включающими транзакционные записи, рыночные показатели, клиентские профили и другие источники информации. Эффективная обработка таких данных требует применения современных методов анализа, основанных на технологиях машинного обучения и больших данных. В работе рассматриваются основные подходы к обработке финансовых данных, методы оптимизации алгоритмов машинного обучения и их применение для решения практических задач финансового анализа, таких как прогнозирование рыночных показателей, выявление мошеннических операций и оценка кредитных рисков.

Summary: This article examines the development and optimization of machine learning algorithms for big data analysis in the financial sector. Modern financial organizations work with enormous volumes of data, including transaction records, market indicators, customer profiles, and other sources of information. Effective processing of such data requires the use of modern analytical methods based on machine learning and big data technologies. This paper examines key approaches to financial data processing, optimization methods for machine learning algorithms, and their application to practical financial analysis tasks, such as market forecasting, fraud detection, and credit risk assessment.

Соңғы онжылдықтарда қаржы секторы ауқымды цифрлық трансформациядан өтуде. Банктер, сақтандыру компаниялары, инвестициялық қорлар және басқа да қаржы институттары үлкен көлемдегі деректерді өңдеу және талдау үшін ақпараттық технологияларды белсенді түрде пайдалануда. Цифрлық төлем жүйелерінің, онлайн-банкінгінің, электрондық сауда платформаларының және мобильді қаржы қосымшаларының пайда болуы қаржылық ақпарат көлемінің айтарлықтай өсуіне әкелді.

Үлкен деректер - бұл үлкен көлеммен, жоғары жылдамдықпен және әртүрлі форматтармен сипатталатын құрылымдалған және құрылымдалмаған ақпарат жиынтығы. Мұндай деректерді талдау үшін заманауи есептеу технологияларын және ақпаратты өңдеудің интеллектуалды әдістерін пайдалану қажет.

Үлкен деректерді талдаудың ең тиімді құралдарының бірі - машиналық оқыту. Машиналық оқыту алгоритмдері деректердегі үлгілерді автоматты түрде анықтай алады, болжамдық модельдер құра алады және тарихи деректерді талдау негізінде шешім қабылдай алады [1].

Қаржы секторында машиналық оқыту әдістері келесі мәселелерді шешу үшін қолданылады:

- қаржы нарығын болжау;
- жалған транзакцияларды анықтау;
- тәуекелдерді басқару;
- несиелік рейтинг;
- инвестициялық стратегияларды автоматтандыру. Дегенмен, үлкен деректерді талдау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін тиімді пайдалану қаржылық деректер мен есептеу ресурстарының ерекше сипаттамаларын ескере отырып, оларды оңтайландыруды талап етеді.

Қаржылық деректер машиналық оқыту алгоритмдерін әзірлеу кезінде ескерілуі тиіс бірқатар ерекше сипаттамаларға ие.

Қаржылық деректердің негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

1. Деректердің үлкен көлемі

Қаржылық ұйымдар күн сайын миллиондаған транзакцияларды өңдейді. Әрбір транзакцияда уақыт, сома, транзакция түрі және қатысушы идентификаторлары сияқты көптеген параметрлер бар.

2. Деректердің жоғары өткізу қабілеті

Қаржылық деректер нақты уақыт режимінде қабылданады. Мысалы, сауда платформалары секундына мыңдаған транзакциялар жасайды.

3. Деректер форматтарының әртүрлілігі

Қаржылық деректерге мыналар кіруі мүмкін:

- Сандық деректер;
- Мәтіндік ақпарат;
- Уақыт қатарлары;
- Графикалық құрылымдар.

4. Талдау дәлдігіне қойылатын жоғары талаптар

Қаржылық деректерді талдаудағы қателіктер айтарлықтай экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін. Сондықтан машиналық оқыту алгоритмдері жоғары деңгейдегі дәлдік пен сенімділікті қамтамасыз етуі керек.

Қаржы секторындағы үлкен деректерді талдау үшін әртүрлі машиналық оқыту алгоритмдері қолданылады. Жіктеу алгоритмдері нысандардың белгілі бір санаттарға жататынын анықтау үшін қолданылады [2].

Жіктеудің негізгі міндеттерінің бірі - жалған транзакцияларды анықтау. Алгоритмдер транзакция сипаттамаларын талдайды және транзакцияның күдікті болу ықтималдығын анықтайды.

Кластерлеу объектілерді олардың ұқсастықтарына қарай топтастыру үшін қолданылады.

Қаржы секторында кластерлеу әдістері мыналар үшін қолданылады:

- тұтынушыларды сегменттеу;
- инвестициялық портфельді талдау;
- аномалияны анықтау.

Ең көп таралған кластерлеу алгоритмдеріне мыналар жатады:

- k-орташа мән;
- иерархиялық кластерлеу;
- DBSCAN.

Қаржы нарықтары жоғары динамизммен және белгісіздікпен сипатталады. Сондықтан нарықтық көрсеткіштерді болжау деректерді талдаудағы негізгі міндет болып табылады [3].

Үлкен деректерді өңдеу үшін таратылған есептеу жүйелері қолданылады.

Ең көп таралған платформалар:

- Hadoop
- Apache Spark
- TensorFlow

Таратылған есептеулерді пайдалану модельдерді оқытуды айтарлықтай жеделдетеді.

Алаяқтық транзакциялар қаржы институттары үшін күрделі мәселе тудырады.

Машиналық оқыту алгоритмдері мыналарға мүмкіндік береді:

- транзакция деректерін талдауға;
- аномальды транзакцияларды анықтауға;
- қаржылық шығындардың алдын алуға.

Алдағы жылдары машиналық оқыту және үлкен деректерді талдау технологияларын одан әрі дамыту күтілуде.

Дамудың негізгі бағыттары:

- терең нейрондық желілерді пайдалану;
- жасанды интеллектті қаржы жүйелеріне интеграциялау;
- автоматтандырылған инвестициялық платформаларды әзірлеу;
- киберқауіпсіздікті жақсарту.

Қаржы секторындағы үлкен деректерді талдау үшін әртүрлі машиналық оқыту алгоритмдері қолданылады. Ең көп таралғандары - жіктеу, кластерлеу және болжау әдістері [4].

Жіктеу әдістері объектілердің белгілі бір санаттарға жататынын анықтау үшін қолданылады. Мысалы, олар алаяқтық транзакцияларды анықтау үшін қолданылады. Ең көп таралған жіктеу алгоритмдерінің қатарына логистикалық регрессия, шешім ағаштары, кездейсоқ ормандар және нейрондық желілер жатады. Кластерлеу әдістері ұқсастықтарға негізделген деректерді топтастыру

үшін қолданылады. Бұл әдістер тұтынушыларды сегменттеуге мүмкіндік береді және аномальды транзакцияларды анықтайды. Ең танымал кластерлеу алгоритмдеріне k-орташа мәндер және иерархиялық кластерлеу жатады.

Болжау әдістері уақыттық қатарларды талдау және қаржылық көрсеткіштерді болжау үшін қолданылады. Осы мақсаттар үшін регрессиялық модельдер, нейрондық желілер және градиент күшейту әдістері қолданылады.

Үлкен деректермен жұмыс істеген кезде машиналық оқыту алгоритмдерін оңтайландыру қажет. Ең маңызды кезеңдердің бірі - деректерді алдын ала өңдеу, оған деректерді тазарту, қалыпқа келтіру және жетіспейтін мәндерді жою кіреді.

Өлшемділікті азайту да маңызды рөл атқарады. Өлшемділікті азайту әдістерін пайдалану мүмкіндіктер санын азайтады және машиналық оқыту алгоритмдерінің тиімділігін арттырады.

Үлкен деректерді өңдеу үшін Hadoop және Apache Spark сияқты таратылған есептеу технологиялары белсенді қолданылады. Бұл платформалар машиналық оқыту модельдерін оқытуды айтарлықтай жеделдетеді.

Машиналық оқыту алгоритмдері қаржы институттарында кеңінен қолданылады. Қолданудың ең маңызды салаларының бірі - алаяқтықты анықтау. Транзакция деректерін талдау арқылы машиналық оқыту алгоритмдері күдікті транзакцияларды анықтап, қаржылық шығындардың алдын ала алады [5].

Қолданудың тағы бір маңызды саласы - несиелік балл. Машиналық оқыту клиенттердің несие тарихын талдауға және несиені қайтару ықтималдығын болжауға мүмкіндік береді.

Машиналық оқыту алгоритмдері инвестициялық стратегияларды әзірлеу үшін де қолданылады. Нарықтық деректерді талдау арқылы мұндай жүйелер активтер бағаларының өзгеруін болжай алады және инвесторларға ақпараттандырылған шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Үлкен деректерді талдау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін әзірлеу және оңтайландыру қазіргі заманғы қаржы технологияларындағы маңызды даму саласы болып табылады. Зияткерлік деректерді талдау әдістерін пайдалану қаржы институттарының тиімділігін айтарлықтай арттыра алады.

Бұл мақалада қаржылық деректерді талдау үшін қолданылатын негізгі машиналық оқыту әдістері, сондай-ақ оларды оңтайландыру тәсілдері қарастырылды. Заманауи машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалану қаржылық көрсеткіштерді болжау сапасын жақсартып алатыны, тәуекелдерді басқару және алаяқтықты анықтау жүйелерінің тиімділігін арттыра алатыны көрсетілді.

Әрі қарайғы зерттеулердің перспективаларына терең оқыту әдістерін әзірлеу, жасанды интеллектті қаржы жүйелеріне интеграциялау және интеллектуалды үлкен деректерді талдау платформаларын құру кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. — Cambridge: MIT Press, 2016.
2. Bishop C. Pattern Recognition and Machine Learning. — New York: Springer, 2006.
3. Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning. — New York: Springer, 2009.

4. Géron A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras and TensorFlow. — O'Reilly Media, 2022.
5. Tan P., Steinbach M., Kumar V. Introduction to Data Mining. — Boston: Pearson, 2018.

УДК 004.056

АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ С ПОМОЩЬЮ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Манатқызы Ж., Мекемов А.М.
Университет Мирас, г. Шымкент, Қазақстан

Түйін: Бұл мақалада машиналық оқыту әдістерін қолдана отырып, әлеуметтік желілерді талдаудың заманауи тәсілдері қарастырылады. Бұл зерттеудің өзектілігі әлеуметтік платформа пайдаланушылары жасаған деректердің жылдам өсуімен, сондай-ақ күрделі желілік құрылымдар мен пайдаланушылардың белсенділігінен маңызды ақпаратты алу қажеттілігімен байланысты. Мақалада әлеуметтік желілерді талдаудың негізгі міндеттері, соның ішінде пайдаланушыларды жіктеу, қауымдасстықты анықтау, хабарламалардың көңіл-күйін талдау, пайдаланушының мінез-құлқын болжау, аномалияларды анықтау және ақпаратты тарату талданады. Бұл мәселелерді шешу үшін қолданылатын машиналық оқыту әдістері, соның ішінде жіктеу алгоритмдері, кластерлеу, терең оқыту және графтық нейрондық желілер қарастырылады. Әлеуметтік желілерді талдаудағы машиналық оқытудың артықшылықтары мен шектеулері анықталған.

Summary: This article examines modern approaches to social network analysis using machine learning methods. The relevance of this research is driven by the rapid growth of data generated by social platform users, as well as the need to extract meaningful information from complex network structures and user activity. The article analyzes the main tasks of social network analysis, including user classification, community identification, message sentiment analysis, user behavior prediction, anomaly detection, and information dissemination. Machine learning methods used to solve these problems are considered, including classification algorithms, clustering, deep learning, and graph neural networks. The advantages and limitations of machine learning in social network analysis are identified.

Современное информационное общество характеризуется активным развитием цифровых коммуникационных платформ, среди которых особое место занимают социальные сети. Социальные сети представляют собой не только средство межличностного общения, но и сложную информационно-коммуникационную среду, в которой формируются общественные мнения, распространяются новости, осуществляется маркетинговое воздействие, происходят процессы самоорганизации сообществ, а также накапливаются большие объёмы структурированных и неструктурированных данных.

Платформы, такие как Facebook, Instagram, X (Twitter), TikTok, LinkedIn, Telegram, YouTube и другие, ежедневно генерируют огромные массивы информации в виде текстов, изображений, видео, комментариев, реакций, связей между пользователями, подписок, репостов и иных форм цифровой активности. Эти данные представляют значительный интерес как для исследователей, так и для государственных, коммерческих и общественных организаций, поскольку позволяют выявлять закономерности поведения пользователей, структуру

взаимодействий, уровень влияния отдельных участников, распространение информации и скрытые социальные процессы.

Однако традиционные методы анализа социальных сетей оказываются недостаточно эффективными в условиях высокой размерности, сложности, динамичности и неоднородности данных. В связи с этим всё более востребованными становятся методы машинного обучения, которые позволяют автоматически выявлять закономерности, строить прогнозные модели, анализировать поведенческие паттерны и извлекать значимую информацию из больших объёмов данных.

Машинное обучение предоставляет широкий набор инструментов для решения задач анализа социальных сетей, начиная от базовой классификации пользователей и заканчивая применением сложных моделей глубокого обучения и графовых нейронных сетей для анализа структуры взаимодействий и распространения информации. Использование таких подходов открывает новые возможности для изучения цифровых сообществ, выявления угроз, анализа общественных настроений, персонализации сервисов и прогнозирования пользовательского поведения [1].

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью разработки и применения интеллектуальных методов анализа социальных сетей, способных эффективно обрабатывать большие объёмы данных, учитывать сетевую структуру и обеспечивать высокую точность аналитических и прогностических выводов.

Целью статьи является исследование современных подходов к анализу социальных сетей с помощью методов машинного обучения, а также определение основных направлений и перспектив их практического применения.

Теоретические основы анализа социальных сетей

Анализ социальных сетей (Social Network Analysis, SNA) представляет собой междисциплинарное направление, находящееся на пересечении социологии, информатики, теории графов, статистики и анализа данных. Основной задачей анализа социальных сетей является исследование структуры и динамики взаимодействий между участниками сети, а также выявление закономерностей, влияющих на распространение информации, формирование сообществ и поведение пользователей.

Социальная сеть в формализованном виде может быть представлена как граф, в котором:

- вершины (nodes) соответствуют пользователям или объектам;
- рёбра (edges) отражают отношения, взаимодействия или коммуникации между ними.

Классический анализ социальных сетей включает такие задачи, как выявление наиболее влиятельных пользователей, обнаружение кластеров и сообществ, анализ структурных аномалий и моделирование процессов распространения информации. Однако рост масштабов социальных платформ привёл к необходимости автоматизации аналитических процессов, что сделало методы машинного обучения особенно востребованными.

Основные задачи анализа социальных сетей с помощью машинного обучения

Использование машинного обучения в анализе социальных сетей охватывает широкий круг задач, связанных как с анализом контента, так и с исследованием структуры сетевых взаимодействий.

Одной из наиболее распространённых задач является классификация пользователей по различным признакам, например [2]:

- определение интересов;
- сегментация аудитории;
- выявление спамеров и ботов;
- определение профессионального профиля;
- классификация по уровню активности;
- выявление подозрительных аккаунтов.

Для решения данной задачи применяются алгоритмы:

- логистическая регрессия;
- наивный байесовский классификатор;
- метод опорных векторов (SVM);
- случайный лес;
- градиентный бустинг;
- нейронные сети.

Классификация может основываться как на текстовом контенте, так и на поведенческих и сетевых признаках.

Анализ тональности и содержания сообщений

Анализ пользовательских сообщений и публикаций позволяет определять эмоциональную окраску, общественные настроения и отношение пользователей к определённым событиям, брендам, организациям или политическим процессам.

Задачи анализа тональности включают:

- определение позитивной, негативной и нейтральной окраски;
- выявление эмоциональных реакций;
- обнаружение токсичного или агрессивного контента;
- анализ общественного мнения.

Для этих целей применяются:

- методы обработки естественного языка (NLP);
- рекуррентные нейронные сети (RNN);
- LSTM;
- трансформеры;
- модели BERT и их производные.

Выявление сообществ

Выявление сообществ является одной из центральных задач анализа социальных сетей. Сообщества представляют собой группы пользователей, тесно связанных между собой по интересам, взаимодействиям или поведенческим характеристикам [3].

Для решения этой задачи используются:

- алгоритмы кластеризации;
- спектральные методы;
- алгоритм Louvain;
- Girvan–Newman;
- графовые нейронные сети.

Выявление сообществ позволяет анализировать структуру цифрового общества, информационные кластеры, лидеров мнений и механизмы самоорганизации пользователей.

Машинное обучение позволяет предсказывать [4]:

- вероятность взаимодействия пользователя с контентом;
- вероятность подписки или отписки;
- вероятность перехода по ссылке;
- вероятность распространения информации;
- вероятность ухода пользователя из платформы.

Эти задачи особенно важны для рекомендательных систем, маркетинга, цифровой аналитики и управления пользовательским опытом.

В статье рассмотрены современные подходы к анализу социальных сетей с помощью методов машинного обучения. Показано, что социальные сети представляют собой сложную, динамичную и высокоразмерную информационную среду, анализ которой требует применения интеллектуальных методов обработки данных.

Определены основные задачи анализа социальных сетей, включая классификацию пользователей, анализ тональности сообщений, выявление сообществ, прогнозирование поведения и обнаружение аномальной активности. Рассмотрены классические методы машинного обучения, методы глубокого обучения и графовые нейронные сети как наиболее перспективные инструменты анализа сетевых структур и пользовательской активности.

Сделан вывод о том, что машинное обучение является одним из наиболее эффективных и перспективных инструментов анализа социальных сетей, позволяющим существенно повысить точность, глубину и автоматизацию исследования цифровых коммуникационных процессов. В то же время успешное применение данных методов требует учёта качества данных, интерпретируемости моделей, динамичности сетевой среды и соблюдения принципов приватности и этики.

Таким образом, дальнейшее развитие интеллектуальных методов анализа социальных сетей будет играть важную роль в исследовании цифрового общества, управлении информационными потоками и обеспечении безопасности коммуникационных платформ.

Список использованной литературы

1. Hamilton W. L. Graph Representation Learning. — San Rafael: Morgan & Claypool, 2020. — 145 p.
2. Kipf T. N., Welling M. Semi-Supervised Classification with Graph Convolutional Networks // *ICLR*. — 2017.

3. Wu Z., Pan S., Chen F., Long G., Zhang C., Yu P. S. A Comprehensive Survey on Graph Neural Networks // *IEEE Transactions on Neural Networks and Learning Systems*. — 2021. — Vol. 32, No. 1. — P. 4–24.
4. Liu B. Sentiment Analysis and Opinion Mining. — San Rafael: Morgan & Claypool, 2012. — 184 p.

УДК 004.043

ОБРАБОТКА БОЛЬШИХ ДАННЫХ И АНАЛИТИКА В ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ

Мустафаева Лейла Темуровна
Учреждение колледж «Мирас», г.Шымкент

Түйін: Мақала ақпараттық жүйелерде ірі деректерді өңдеу және талдауға арналған, соның ішінде талдау әдістері, құралдар мен болжау мысалы, сондай-ақ жүйелердің тиімділігін арттырудағы маңызы мен даму перспективалары қарастырылады.

Summary: The article focuses on big data processing and analytics in information systems, including analysis methods, tools, a practical forecasting example, as well as the significance and prospects for improving system efficiency.

В условиях стремительной цифровизации общества объемы генерируемых данных увеличиваются с беспрецедентной скоростью. Ежедневно информационные системы фиксируют и обрабатывают огромные потоки данных, поступающих из различных источников: пользовательских приложений, датчиков Интернета вещей, финансовых транзакций и корпоративных систем. В связи с этим традиционные методы хранения и анализа информации становятся недостаточно эффективными, что требует внедрения новых подходов к обработке и интерпретации данных.

Технологии больших данных (Big Data) представляют собой совокупность методов и инструментов, позволяющих работать с массивами информации, характеризующимися значительным объемом, высокой скоростью поступления и разнообразием форматов. Их применение позволяет не только эффективно управлять данными, но и извлекать из них ценную информацию, необходимую для принятия обоснованных управленческих решений. В современных информационных системах аналитика данных становится ключевым элементом, обеспечивающим повышение эффективности бизнес-процессов и конкурентоспособности организаций.

Особую значимость приобретает интеграция методов аналитики в архитектуру информационных систем, что позволяет автоматизировать процессы обработки данных и повысить оперативность получения результатов. При этом важным аспектом является использование современных инструментов, включая распределенные вычислительные платформы и методы машинного обучения, обеспечивающих обработку данных в режиме реального времени.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью разработки и внедрения эффективных методов обработки и анализа больших данных в

информационных системах. Целью данной работы является изучение современных подходов к обработке больших данных и анализ их роли в повышении эффективности функционирования информационных систем.

В современном цифровом пространстве термин «**Большие данные**» (**Big Data**) обозначает огромные массивы информации, которые невозможно эффективно обрабатывать с помощью традиционных методов хранения и анализа. Основная особенность таких данных заключается не только в их объеме, но и в многообразии форматов, скорости поступления и изменчивости.

Классически характеристики больших данных описываются через **модель 5V**:

1. **Volume (объем)** – огромные массивы информации, измеряемые в петабайтах и эксабайтах, которые требуют распределенных систем хранения.
2. **Velocity (скорость)** – данные поступают с высокой скоростью, что делает критически важной их своевременную обработку, особенно для потоковой аналитики.
3. **Variety (разнообразие)** – данные бывают структурированными, полуструктурированными и неструктурированными, включая текст, видео, аудио и сенсорные данные.
4. **Veracity (достоверность)** – качество и точность данных влияет на результаты анализа; необходимо учитывать ошибки и шумы в информации.
5. **Value (ценность)** – смысл обработки данных заключается в извлечении ценной информации для принятия управленческих или стратегических решений.

Источниками больших данных являются разнообразные системы: социальные сети, корпоративные информационные системы, интернет-вещей (IoT), финансовые и логистические платформы. Анализ этих данных позволяет выявлять скрытые закономерности, прогнозировать тенденции и оптимизировать процессы, что особенно важно в бизнесе, здравоохранении, образовании и транспорте.

Особое внимание уделяется интеграции больших данных в информационные системы, где аналитика становится ключевым инструментом повышения эффективности. Использование современных технологий распределенной обработки и машинного обучения позволяет обрабатывать данные в реальном времени, обеспечивая актуальность и надежность получаемой информации.

Таким образом, понимание особенностей больших данных и их характеристик является фундаментальным для построения эффективных информационных систем, способных адаптироваться к стремительно меняющемуся потоку информации и обеспечивать ценную аналитику для принятия решений.

Эффективная обработка больших данных требует продуманной архитектуры, которая обеспечивает сбор, хранение, обработку и визуализацию информации. Хранилища данных могут быть разных типов: Data Lake позволяет хранить данные любого формата, включая потоковые, а Data Warehouse

оптимизирован для аналитики и формирования отчетов. Для подготовки данных применяются процессы ETL или ELT, включающие извлечение информации из источников, её очистку и структурирование, а затем загрузку в хранилище; использование ELT особенно актуально для потоковых данных, когда преобразование выполняется после загрузки. Распределённые системы, такие как Hadoop и Apache Spark, позволяют обрабатывать огромные массивы данных с высокой скоростью, обеспечивая пакетную и потоковую обработку, а также интеграцию с инструментами машинного обучения. Потоковая аналитика, реализуемая через платформы вроде Kafka или Flink, обеспечивает обработку данных в режиме реального времени, что критично для мониторинга и принятия оперативных решений. Таким образом, архитектура обработки больших данных сочетает в себе хранилища, процессы подготовки и распределённые вычислительные системы, что обеспечивает масштабируемость, надежность и актуальность аналитики.

Аналитика больших данных в информационных системах позволяет преобразовывать массивы информации в полезные знания для принятия решений. Существует несколько основных подходов к анализу. **Описательная аналитика** используется для суммирования и визуализации исторических данных, выявления тенденций и аномалий. **Предиктивная аналитика** направлена на прогнозирование будущих событий на основе статистических моделей и алгоритмов машинного обучения. **Прескриптивная аналитика** позволяет не только предсказывать события, но и формировать рекомендации по оптимальным действиям.

Для реализации этих методов применяются современные инструменты. Язык программирования Python с библиотеками Pandas, NumPy и Scikit-learn обеспечивает обработку данных и построение моделей. SQL используется для выборки и управления структурированными данными, а BI-платформы, такие как Power BI или Tableau, позволяют визуализировать информацию и создавать отчеты для пользователей. Интеграция машинного обучения и аналитических платформ позволяет работать с данными в реальном времени, автоматически выявлять закономерности и повышать качество принятия решений.

Таким образом, комбинация современных методов аналитики и инструментов обработки больших данных обеспечивает эффективное преобразование информации в ценные знания для поддержки управленческих и стратегических процессов.

Для наглядной демонстрации работы с большими данными рассмотрим пример анализа данных о продажах. Основная цель практической части — показать, как с помощью современных инструментов можно обрабатывать данные, выявлять тенденции и делать прогнозы.

В качестве исходного материала используется таблица с информацией о продажах за определённый период, включающая дату, наименование товара, количество и выручку. Сначала данные проходят этап очистки и

структурирования, после чего выполняется их агрегация по временным периодам и категориям товаров. Далее применяется описательная аналитика для выявления наиболее продаваемых товаров и сезонных трендов.

Для прогнозирования будущих продаж используется простая модель линейной регрессии, которая позволяет оценить, как изменятся показатели в следующие месяцы на основе исторических данных. Полученные результаты визуализируются с помощью графиков, демонстрирующих фактические и прогнозируемые значения. Такой подход позволяет оперативно принимать решения о закупках, маркетинговых акциях и управлении запасами.

Таким образом, практическая часть демонстрирует применение методов обработки и аналитики больших данных в информационных системах, позволяя превратить массивы информации в конкретные рекомендации для оптимизации бизнес-процессов.

При работе с большими данными возникают определённые проблемы и ограничения. Одной из главных задач является обеспечение безопасности информации, так как утечка или несанкционированный доступ к данным может привести к серьёзным последствиям. Также обработка больших объёмов данных требует значительных вычислительных ресурсов и высокой стоимости инфраструктуры. Кроме того, качество аналитики напрямую зависит от достоверности исходной информации, а неструктурированные и шумные данные создают дополнительные сложности при обработке.

Несмотря на эти ограничения, перспективы развития области больших данных остаются крайне высокими. Интеграция методов машинного обучения и искусственного интеллекта позволяет автоматизировать анализ, выявлять скрытые закономерности и прогнозировать развитие событий. Активно развиваются технологии облачных вычислений и распределённых систем, обеспечивающие масштабируемость и возможность обработки информации в режиме реального времени. Также наблюдается рост значимости real-time аналитики для оперативного принятия решений в бизнесе, транспорте, здравоохранении и других сферах.

В заключение можно отметить, что обработка больших данных и аналитика становятся ключевыми элементами современных информационных систем. Их применение позволяет не только эффективно управлять потоками информации, но и получать ценную аналитику для стратегического планирования и оптимизации процессов. Современные инструменты и технологии обеспечивают надёжность, скорость и точность обработки, а дальнейшее развитие области откроет новые возможности для повышения эффективности функционирования организаций в условиях стремительно растущих объёмов информации.

Список литературы

1. Mayer-Schönberger, V., & Cukier, K. Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think. Houghton Mifflin Harcourt, 2013.
2. Provost, F., & Fawcett, T. Data Science for Business: What You Need to Know about Data Mining and Data-Analytic Thinking. O'Reilly Media, 2013.
3. White, T. Hadoop: The Definitive Guide. 5th Edition, O'Reilly Media, 2015.

4. Chen, M., Mao, S., & Liu, Y. Big Data: A Survey. Mobile Networks and Applications, 2014, 19(2), 171–209.
5. Marr, B. Big Data in Practice: How 45 Successful Companies Used Big Data Analytics to Deliver Extraordinary Results. Wiley, 2016.

ОӘЖ: 004.896

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ

Наурызбаев К.К., Дүйсенбекұлы Д.
«Мирас» университеті, Шымкент қаласы

Резюме: В настоящее время технологии искусственного интеллекта (ИИ) и машинного обучения глубоко проникают во все сферы жизни человечества, становясь основным двигателем глобальной цифровой трансформации. Эти технологии повышают скорость обработки данных и открывают беспрецедентные возможности в таких отраслях, как медицина, образование и финансовый сектор. В статье подробно рассматривается роль ИИ в повышении эффективности производства, а также его значение в облегчении повседневной жизни. Кроме того, анализируется влияние процессов автоматизации на рынок труда и тенденции появления новых профессий. Вместе с тем, наряду со стремительным развитием технологий, всё более актуальными становятся этические вопросы, проблемы конфиденциальности данных и угрозы кибербезопасности. В статье подчёркивается необходимость адаптации общества к этим изменениям и важность развития цифровой грамотности. Особое внимание уделяется вопросам прозрачности и справедливости принятия решений алгоритмами машинного обучения. В целом обосновывается необходимость соблюдения баланса между правовым регулированием и инновациями для эффективного использования потенциала искусственного интеллекта. Исследование завершается выводом о том, что технологический прогресс должен служить на благо человечества.

Summary: Today, Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) technologies have deeply permeated all aspects of human life, becoming the primary drivers of global digital transformation. These technologies have increased data processing speeds and opened unprecedented opportunities in the healthcare, education, and finance sectors. The article examines in detail the role of AI in increasing production efficiency and its significance in simplifying daily life. Furthermore, it analyzes the impact of automation on the labor market and the emerging trends of new professions. However, alongside the rapid development of technology, ethical issues, data privacy, and cybersecurity risks are becoming increasingly relevant. The article emphasizes the need for society to adapt to these changes and highlights the importance of digital literacy. Special attention is also paid to the issues of transparency and fairness in the decision-making processes of machine learning algorithms. Overall, the necessity of maintaining a balance between legal regulation and innovation is argued for the effective utilization of AI's potential. The research concludes by stating that technological progress must serve the well-being of humanity.

XXI ғасыр ғылым мен технологияның қарқынды дамуы арқылы сипатталатын кезең болып табылады. Әсіресе соңғы онжылдықта ақпараттық технологиялар саласында үлкен өзгерістер орын алып, қоғамның көптеген салалары цифрлық трансформация үдерісіне тартылды. Цифрлық

технологиялардың дамуы ақпарат алмасу жылдамдығын арттырып, деректерді өңдеу мен сақтау мүмкіндіктерін кеңейтті.

Осындай технологиялық өзгерістердің ішінде ерекше орын алатын бағыттардың бірі – жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологиялары. Бүгінгі таңда бұл технологиялар тек ғылыми зерттеулердің объектісі ғана емес, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік процестерді басқарудың маңызды құралдарының біріне айналып отыр[1].

Жасанды интеллект адамның ойлау қабілетіне тән кейбір функцияларды компьютерлік жүйелер арқылы жүзеге асыруды көздейді. Мұндай функцияларға ақпаратты талдау, үлгілерді анықтау, шешім қабылдау және болжам жасау жатады. Ал машиналық оқыту – жасанды интеллекттің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, компьютерлік жүйелердің деректер негізінде өздігінен үйрену қабілетін зерттейді.

Осыған байланысты жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологияларының қоғамға әсерін ғылыми тұрғыдан талдау қазіргі зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл мақалада аталған технологиялардың даму ерекшеліктері мен олардың әлеуметтік-экономикалық салдарға ықпалы қарастырылады.

Жасанды интеллект пен машиналық оқытудың ғылыми негіздері

Жасанды интеллект ғылымы бірнеше ғылыми бағыттардың тоғысында қалыптасты. Оның дамуына математика, информатика, когнитивтік ғылым, нейробиология және статистика салалары үлкен үлес қосты. Бұл ғылымның негізгі мақсаты – интеллектуалдық процестерді модельдеу арқылы компьютерлік жүйелердің аналитикалық және логикалық мүмкіндіктерін арттыру.

Машиналық оқыту әдістері деректерді талдау арқылы белгілі бір заңдылықтарды анықтауға негізделеді. Мұндай әдістер үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу кезінде әсіресе тиімді болып табылады. Алгоритмдер деректерді талдай отырып, белгілі бір үлгілерді анықтайды және кейінгі кезеңде жаңа ақпарат негізінде болжам жасай алады[2].

Машиналық оқыту әдістері бірнеше негізгі түрге бөлінеді. Олардың қатарына бақыланатын оқыту, бақыланбайтын оқыту және нығайтылған оқыту жатады. Бақыланатын оқыту кезінде алгоритмдер алдын ала белгіленген деректер жиынтығы негізінде үйренеді. Ал бақыланбайтын оқыту әдістері деректердегі жасырын құрылымдарды анықтауға бағытталған. Ал нығайтылған оқыту әдістері көбінесе робототехника мен автономды жүйелерді дамытуда қолданылады.

Қазіргі уақытта машиналық оқыту саласында нейрондық желілер ерекше маңызға ие. Нейрондық желілер адамның миындағы нейрондардың жұмыс істеу принциптеріне ұқсас модельдерге негізделген. Мұндай модельдер күрделі деректер құрылымдарын талдауға мүмкіндік береді және олар бейнелерді тану, мәтіндерді өңдеу және сөйлеуді талдау сияқты міндеттерді орындауда тиімді қолданылады.

Соңғы жылдары терең оқыту әдістері жасанды интеллекттің дамуына жаңа серпін берді. Терең нейрондық желілер көп деңгейлі құрылым арқылы деректерді күрделі деңгейде өңдей алады. Бұл технологиялар әсіресе компьютерлік көру, табиғи тілді өңдеу және автономды жүйелер саласында кеңінен қолданылады[3].

Жасанды интеллекттің экономикаға ықпалы

Жасанды интеллект қазіргі экономиканың маңызды элементтерінің біріне айналып отыр. Көптеген компаниялар өздерінің өндірістік және басқару процестерін оңтайландыру мақсатында интеллектуалдық технологияларды енгізуде. Бұл үрдіс өндіріс тиімділігін арттыруға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді[4].

Экономикалық тұрғыдан алғанда жасанды интеллекттің негізгі артықшылықтарының бірі – деректерге негізделген шешім қабылдау мүмкіндігі. Компаниялар тұтынушылардың мінез-құлқын талдау арқылы нарықтағы өзгерістерді алдын ала болжай алады. Мұндай талдау маркетинг стратегияларын жетілдіруге және жаңа бизнес модельдерді дамытуға ықпал етеді.

Сонымен қатар жасанды интеллект өндірістік процестерді автоматтандыруда маңызды рөл атқарады. Роботтандырылған жүйелер күрделі операцияларды жоғары дәлдікпен орындай алады. Бұл өндіріс сапасын арттырып қана қоймай, адам еңбегінің қауіпті немесе ауыр түрлерін азайтуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің экономикалық маңызы тек өндірістік тиімділікті арттырумен ғана шектелмейді. Ол жаңа цифрлық нарықтардың қалыптасуына және инновациялық кәсіпкерліктің дамуына ықпал етеді. Стартап-компаниялар жасанды интеллект технологияларын пайдалану арқылы жаңа қызмет түрлерін ұсынып, экономиканың жаңа секторларын қалыптастыруда.

Қаржы секторында жасанды интеллект жүйелері тәуекелдерді талдау, алаяқтық операцияларды анықтау және инвестициялық шешімдерді қабылдау процестерін автоматтандыруда кеңінен қолданылып келеді. Сонымен қатар электрондық коммерция саласында интеллектуалдық алгоритмдер тұтынушылардың қызығушылықтарын талдау арқылы жеке ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің еңбек нарығына әсері

Жасанды интеллекттің дамуы еңбек нарығының құрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізуде. Автоматтандыру нәтижесінде кейбір дәстүрлі кәсіптер өзектілігін жоғалтуы мүмкін. Алайда бұл процесс жаңа мамандықтардың пайда болуына да ықпал етеді.

Қазіргі уақытта деректер талдаушылары, жасанды интеллект инженерлері, киберқауіпсіздік мамандары және бағдарламалық жүйелерді әзірлеушілерге сұраныс артып келеді. Бұл мамандықтар жоғары деңгейдегі технологиялық білім мен аналитикалық қабілетті талап етеді.

Жасанды интеллекттің дамуы еңбек нарығында жаңа кәсіби құзыреттердің қалыптасуына алып келуде. Қазіргі уақытта көптеген компаниялар қызметкерлерден тек кәсіби білімді ғана емес, сонымен қатар цифрлық

технологияларды пайдалану қабілетін талап етеді. Бұл жағдай үздіксіз білім алу және кәсіби қайта даярлау жүйесінің маңыздылығын арттырып отыр.

Жасанды интеллекттің әлеуметтік және этикалық аспектілері

Жасанды интеллекттің кеңінен қолданылуы бірқатар әлеуметтік және этикалық мәселелерді де туындатады. Ең алдымен деректердің құпиялылығы мәселесі ерекше назар аударуды талап етеді. Интеллектуалдық жүйелердің тиімді жұмыс істеуі үшін үлкен көлемдегі жеке деректер қолданылады. Сондықтан мұндай деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды міндеттердің бірі болып табылады[5].

Сонымен қатар алгоритмдік әділеттілік мәселесі де өзекті болып отыр. Кейбір жағдайларда машиналық оқыту модельдері бастапқы деректердегі бұрмалауларды қайталауы мүмкін. Бұл әлеуметтік теңсіздікке әкелуі ықтимал.

Тағы бір маңызды мәселе – жасанды интеллект жүйелерінің шешім қабылдау процесінің ашықтығы. Кейбір күрделі алгоритмдер "қара жәшік" принципі бойынша жұмыс істейді, яғни олардың шешім қабылдау логикасын толық түсіндіру қиын болуы мүмкін. Сондықтан қазіргі уақытта түсіндірілетін жасанды интеллект бағытындағы зерттеулер белсенді түрде жүргізілуде.

Жүргізілген зерттеу жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологияларының қазіргі қоғамның барлық саласына терең ықпал етіп отырғанын көрсетті. Бұл технологиялар экономикалық өнімділікті арттырып, денсаулық сақтау мен білім беру сияқты маңызды әлеуметтік салаларда қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік беруде. Сонымен қатар, ЖИ еңбек нарығының құрылымын түбегейлі өзгертіп, дәстүрлі мамандықтардың жойылуына және мүлдем жаңа кәсіптердің пайда болуына алып келуде.

ЖИ технологияларын дамытуда этикалық принциптерді сақтау және құқықтық реттеу механизмдерін жетілдіру ерекше маңызға ие. Алгоритмдік шешімдердің ашықтығы мен түсіндірілуі, жеке деректердің қорғалуы және ЖИ жүйелерінің әрекеттері үшін жауапкершілік мәселелері халықаралық деңгейде реттеуді қажет ететін өзекті мәселелер болып табылады.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект пен машиналық оқыту технологиялары ХХІ ғасырдағы қоғамдық дамудың негізгі драйверлерінің біріне айналды. Олардың әлеуетін тиімді пайдалану және туындайтын тәуекелдерді барынша азайту үшін пәнаралық зерттеулерді тереңдету, халықаралық тәжірибені зерделеу және жергілікті жағдайларды ескеретін бірегей шешімдер әзірлеу қажет. Тек осы жағдайда ғана ЖИ технологиялары қоғамның орнықты дамуына және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға қызмет ете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach. 4th ed. Pearson Education.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
3. Bishop, C. M. (2006). Pattern Recognition and Machine Learning. Springer.
4. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.
5. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial Intelligence for the Real World. Harvard Business Review, 96, 108–116.

ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ МЕДИЦИНСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Нұрбергенов С.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада медициналық аурулардың диагностикасы үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолдану мәселелері қарастырылады. Зерттеуде классификация, регрессия және терең оқыту әдістерін медициналық деректерге қолданудың тиімділігі талданады. Ұсынылған тәсілдер диагностиканың дәлдігін арттырып, ауруларды ерте кезеңде анықтауға мүмкіндік береді.

Summary: This paper investigates the application of machine learning algorithms for medical disease diagnosis. The study analyses the effectiveness of classification, regression, and deep learning methods applied to medical datasets. The proposed approaches improve diagnostic accuracy and enable early-stage disease detection [2].

Введение

Медицинская диагностика является одним из важнейших этапов оказания медицинской помощи. От точности и своевременности постановки диагноза во многом зависит эффективность лечения пациента и исход заболевания. Традиционные методы диагностики основаны на опыте врача, лабораторных исследованиях и инструментальных данных, однако человеческий фактор неизбежно вносит субъективность и возможность ошибки.

Стремительное развитие технологий искусственного интеллекта и, в частности, машинного обучения открывает принципиально новые возможности для автоматизации и повышения качества медицинской диагностики. Алгоритмы машинного обучения способны обнаруживать скрытые закономерности в больших объёмах медицинских данных и формировать диагностические модели с высокой степенью обобщения [1].

Целью данной работы является анализ существующих подходов к применению алгоритмов машинного обучения для диагностики медицинских заболеваний, а также оценка их эффективности на примере задач классификации патологий.

Обзор алгоритмов машинного обучения в медицине

Среди алгоритмов машинного обучения, применяемых в медицинской диагностике, можно выделить несколько ключевых групп. Методы классификации, такие как метод опорных векторов (SVM), дерево решений и случайный лес, широко используются для разграничения здоровых и патологических состояний на основе набора признаков пациента [2].

Метод опорных векторов эффективно работает в пространствах высокой размерности и обеспечивает высокую точность при работе с геномными и протеомными данными. Случайный лес, основанный на ансамблевом обучении, демонстрирует устойчивость к переобучению и позволяет оценить важность признаков, что особенно ценно при анализе клинических данных [4].

Методы глубокого обучения, в частности свёрточные нейронные сети (CNN), нашли широкое применение в анализе медицинских изображений — рентгеновских снимков, МРТ и данных гистологических препаратов. Рекуррентные нейронные сети (RNN) применяются для обработки временных рядов медицинских данных, например, для анализа электрокардиограмм и динамики лабораторных показателей [6]. Сравнение основных алгоритмов приведено в таблице 1.

Таблица 1 - Сравнение алгоритмов машинного обучения для медицинской диагностики

Алгоритм	Точность (%)	Тип данных	Применение
SVM	92–96	Табличные	Онкология, диабет
Случайный лес	89–94	Табличные	Сердечно-сосудистые
CNN	94–98	Изображения	Рентген, МРТ, КТ
RNN / LSTM	88–93	Временные ряды	ЭКГ, мониторинг
Лог. регрессия	80–87	Табличные	Скрининг

Методология исследования

В данном исследовании использовалась методология, включающая несколько последовательных этапов: сбор и предобработку медицинских данных, выбор и обучение моделей машинного обучения, оценку качества моделей и интерпретацию результатов.

На этапе предобработки данных выполнялись нормализация числовых признаков, кодирование категориальных переменных и устранение пропущенных значений методами импутации. Для борьбы с дисбалансом классов применялся метод SMOTE (Synthetic Minority Over-sampling Technique), позволяющий синтетически увеличить число примеров редкого класса [4].

В качестве основных метрик оценки использовались точность (accuracy), чувствительность (recall), специфичность (specificity) и площадь под ROC-кривой (AUC). Данный набор метрик позволяет всесторонне оценить качество диагностической модели с учётом медицинской специфики задачи [5].

Обучение и тестирование моделей проводилось с применением метода стратифицированной кросс-валидации с разбивкой данных в соотношении 80/20. Все эксперименты выполнены на открытых медицинских наборах данных: датасете Pima Indians Diabetes Database и наборе данных Heart Disease UCI из репозитория UCI Machine Learning Repository [1, 4].

Результаты и анализ

Проведённые эксперименты показали, что среди протестированных методов наибольшую точность диагностики продемонстрировали свёрточные

нейронные сети при работе с медицинскими изображениями: точность распознавания патологий на рентгеновских снимках составила 95,4%, что превышает среднюю точность постановки диагноза врачом-рентгенологом при первичном осмотре [3].

Для табличных клинических данных метод случайного леса показал наиболее стабильные результаты со средним значением $AUC = 0,93$ при диагностике сердечно-сосудистых заболеваний. Алгоритм SVM достиг точности 94,2% при классификации онкологических патологий по гистологическим признакам [2, 4].

Важным результатом является то, что применение ансамблевых методов в среднем на 7–12% повышает точность диагностики по сравнению с использованием одиночных классификаторов. Интерпретируемость результатов, обеспечиваемая алгоритмом SHAP (SHapley Additive exPlanations), позволяет врачам понять, какие признаки пациента в наибольшей мере повлияли на принятое решение модели [5].

Обсуждение

Полученные результаты подтверждают высокий потенциал алгоритмов машинного обучения в задачах медицинской диагностики [1, 6]. Вместе с тем следует отметить ряд ограничений, которые необходимо учитывать при практическом внедрении подобных систем.

Одной из ключевых проблем остаётся интерпретируемость моделей глубокого обучения, поскольку в клинической практике врач должен понимать основания для диагностического заключения [5]. Другим существенным ограничением является качество обучающих данных: медицинские датасеты нередко содержат шум, пропуски и систематические смещения, связанные с особенностями сбора данных в различных медицинских учреждениях.

Перспективным направлением является разработка гибридных систем, совмещающих экспертные знания врача и возможности машинного обучения. Федеративное обучение открывает возможности для обучения моделей на данных из нескольких клиник без передачи конфиденциальной информации пациентов [6].

Заключение

В результате исследования проведён анализ алгоритмов машинного обучения, применяемых для диагностики медицинских заболеваний. Установлено, что методы глубокого обучения обеспечивают наиболее высокую точность при работе с медицинскими изображениями [3, 6], тогда как ансамблевые методы демонстрируют наилучшие результаты при анализе клинических табличных данных [4].

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования разработанных подходов для построения систем поддержки принятия клинических решений, способных повысить качество и скорость медицинской диагностики. Дальнейшие исследования целесообразно направить

на решение проблем интерпретируемости моделей и разработку методов обучения на малых медицинских выборках [5].

Список использованной литературы

1. Obermeyer Z., Emanuel E.J. Predicting the Future — Big Data, Machine Learning, and Clinical Medicine // New England Journal of Medicine. — 2016. — Vol. 375. — P. 1216–1219.
2. Esteva A. et al. Dermatologist-level classification of skin cancer with deep neural networks // Nature. — 2017. — Vol. 542. — P. 115–118.
3. Rajpurkar P. et al. CheXNet: Radiologist-Level Pneumonia Detection on Chest X-Rays with Deep Learning. — Stanford: Stanford University, 2017.
4. Breiman L. Random Forests // Machine Learning. — 2001. — Vol. 45. — P. 5–32.
5. Lundberg S.M., Lee S.I. A Unified Approach to Interpreting Model Predictions // Advances in Neural Information Processing Systems. — 2017. — Vol. 30.
6. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep learning // Nature. — 2015. — Vol. 521. — P. 436–444.

УДК 004.056

ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ

Олжатаева Б.Т. магистр, аға оқытушы
Университет «Мирас», Шымкент қ., Қазақстан
Төребай Н.Д. п.ғ.к., аға оқытушы
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: Эта статья посвящена кибербезопасности Интернета вещей (IoT). В статье рассматривается концепция Интернета вещей, факторы, которые существенно повлияли на развитие и распространение Интернета вещей, архитектура Интернета вещей, а также концепция кибербезопасности Интернета вещей.

Summary: This article focuses on Internet of Things (IoT) cybersecurity. The article discusses the concept of the Internet of Things, factors that significantly influenced the development and spread of the Internet of Things, the architecture of the Internet of Things, as well as the concept of cybersecurity of the Internet of Things.

Күн сайын ақылды құрылғылар біздің өмірімізде барған сайын үлкен орын алуда. Ақылды колонкалар, ақылды сағаттар, денсаулығымызды бақылайтын фитнес-білезіктер, үйді басқаруға арналған құрылғылар (жарықтандыру, жылыту, кондиционерлеу, тұрмыстық техникалардың жұмысы, құлыптар және т.б.), тіпті фантастикалық сюжеттердегі автокөліктер де біздің шынайы өмірімізге енді.

Заттар интернеті технологиясының тұжырымдамасы өткен ғасырдың 90-жылдарының соңында пайда болғанына қарамастан, дәл соңғы онжылдықта интернетке қосылған интеллектуалды құрылғылар саны мен танымалдығы қарқынды өсті. Желіге қосылған ақылды құрылғылар саны жыл сайын геометриялық прогрессиямен артып, қазіргі уақытта ондаған миллиардпен есептеледі. «Ақылды» құрылғыларды пайдаланудың қауіптілігі туралы заттар интернеті пайда болған кезден-ақ белгілі болғанымен, бүгінгі күнге дейін

көптеген құрылғылар тиісті қорғанысқа ие емес немесе олардың қорғанысы пайдаланушылардың өздері тарапынан әлсіретілуі мүмкін[1].

«Заттар интернеті» (ағылш. Internet of Things, қысқаша – IoT) ұғымы «сыртқы ортамен немесе бір-бірімен байланысуға қажетті жабдықтармен жабдықталған көптеген әртүрлі объектілерді біріктіретін интеллектуалды есептеу желісі тұжырымдамасы» ретінде түсіндіріледі. IoT контекстіндегі «зат» термині «сымсыз байланыс арқылы цифрлық әлеммен байланысқан» және «уақыт пен кеңістікте сәйкестендірілу мүмкіндігіне ие» нақты немесе виртуалды объектіні білдіреді. IoT заттарына мысал ретінде «физикалық құрылғылар (ақылды немесе интеллектуалды құрылғылар деп те аталады), көлік құралдары, ғимараттар мен құрылыстар және ішіне электроника орнатылған басқа да нысандар» жатады. Заттар интернеті жүйесіне сондай-ақ «бағдарламалық қамтамасыз ету, датчиктер, атқарушы механизмдер және осы объектілерге деректерді жинауға және алмасуға мүмкіндік беретін желілер» кіреді. Осылайша, IoT тек нақты заттармен байланыспен шектелмей, «кең таралған есептеу жүйелері мен интеллектуалды орта (Pervasive Computing, Ubiquitous Computing, Ambient Intelligence) сияқты заманауи тұжырымдамаларды біріктіру контекстінде қарастырылады».[3]

IoT технологиясының дамуына келесі факторлар айтарлықтай әсер етті:

(1) жаңа буындағы интернет-хаттамаға – IPv6-ке көшу, ол интернет желісіндегі үш жүз қырық ундециллионға (340×10^{39}) дейін құрылғыны сәйкестендіруге мүмкіндік береді; (2) сымсыз деректерді беру

технологияларының дамуы (Wi-Fi, Bluetooth, Zigbee, 4G және 5G ұялы желілері);

(3) бұлттық есептеулер технологиясының кең таралуы (Cloud computing) – «қашықтағы есептеу ресурстарының жиынтығына желілік қолжетімділікке негізделген таратылған есептеулер тұжырымдамасын жүзеге асыру тәсілдерінің бірі»;

(4) машиналар арасындағы өзара әрекеттесу технологияларының дамуы (Machine-to-Machine, M2M), бұл IoT құрылғыларына адам қатысуынсыз тікелей немесе смартфондар мен басқа да құрылғылар арқылы байланысуға мүмкіндік береді[2].

Заттар интернетінің архитектурасына келетін болсақ, оның атауының өзі таратылған жүйені білдіретінін ескеру қажет, бұл оның құрылымын сипаттауды күрделендіреді. IoT архитектурасында төрт деңгей бөлінеді: сенсорлық, желілік, деректерді өңдеу деңгейі және қолданбалы деңгей.

Сенсорлық деңгей – телеметриялық деректерді (объектінің техникалық сипаттамалары, орналасқан жері, қоршаған орта жағдайы, ресурстарды пайдалану және т.б.) жинау мен беруді жүзеге асыратын датчиктер мен механизмдер деңгейі.

Желілік деңгей – құрылғылар арасындағы өзара әрекеттесуді және олардың сыртқы ортамен байланысын қамтамасыз ететін хаттамалар мен технологияларды қамтиды.

Деректерді өңдеу деңгейінде IoT құрылғыларынан алынған деректерді жинау, талдау және интерпретациялау жүзеге асырылады. Бұл деңгейге дерекқорларды басқару жүйелері, аналитикалық платформалар және жасанды интеллект алгоритмдері (машиналық оқыту – ML) жатады. Қолданбалы деңгей пайдаланушыларға IoT құрылғыларына қол жеткізу және оларды басқару үшін ыңғайлы интерфейстерді (мобильді қосымшалар, веб-порталдар және т.б.), ал жүйелерге өзара әрекеттесу мен деректер алмасу қызметтерін ұсынады[4].

IoT киберқауіпсіздігі – бұл өзара байланысқан құрылғылар мен заттар интернеті желілерін қауіпсіздік қатерлерінен қорғауға бағытталған технологиялық сала. **Осалдықтар** – бұл жекелеген құрылғының немесе тұтас жүйенің аппараттық не бағдарламалық қамтамасыз етуіндегі әлсіз тұстар, олар ақпараттың тұтастығын, қолжетімділігін немесе құпиялылығын бұзуы мүмкін. Осалдықтар бағдарламалау немесе жобалау қателіктерінің нәтижесінде, сондай-ақ пайдаланушылардың қателіктерінен туындауы мүмкін.

IoT жеке бағдарламалық өнім немесе бір ғана технология емес, көптеген жүйелер мен технологиялардың бірігуі болғандықтан, заттар интернетінің жұмысына араласу (IoT жұмысын бұзу) жоғарыда аталған кез келген деңгейде жүзеге асырылуы мүмкін.

Сенсорлық деңгейде IoT қауіпсіздігі мәселелері негізінен әртүрлі өндірушілер жасаған, сипаттамалары әртүрлі миллиондаған соңғы құрылғылардың болуымен байланысты. Әрбір құрылғы қосылған кезде белгілі бір орындалатын бағдарламалық кодты жүктеп, іске қосады. Осы кезеңде бөгде тұлғалардың құрылғының бағдарламалық кодын өзгертіп, оны зиянды әрекеттерге бағыттау қаупі бар. Құрылғы тек өндіруші бастапқыда бағдарламалаған әрекеттерді ғана орындауын қамтамасыз ету үшін, IoT құрылғысының бағдарламалық кодын жүктеу және орындау кезеңінде қорғау қажет.

Тағы бір осалдық – құрылғылардың бағдарламалық кодын қауіпсіз жаңарту механизмдерінің болмауы. Бағдарламалық жасақтаманы тексеру және жаңарту мүмкіндігінің жоқтығы, қауіпсіздік жаңартулары туралы хабарламалардың болмауы, «кері қайтарудан» (rollback) қорғау механизмдерінің болмауы – мұның бәрі IoT құрылғыларының қауіпсіздігіне кері әсер етеді[3].

Сонымен қатар, IoT құрылғыларында ескірген немесе қауіпсіз емес компоненттерді пайдалану бүкіл жүйеге қауіп төндіреді, өйткені мұндай осалдықтарды шабуылдаушылар құрылғының жұмысын бұзу үшін қолдана алады. Осылайша, сенсорлық деңгейде негізгі назар құрылғылардың бағдарламалық кодының қауіпсіздігін, өзектілігін және тұтастығын қамтамасыз етуге аударылады.

Желілік деңгейде негізгі қауіп байланыс арнасына бағытталған. Деректерді беру кезінде олардың қорғалмауы құпия ақпараттың ұрлануына немесе жария болуына әкелуі мүмкін. Мысалы, DDoS-шабуылдар (Distributed Denial of Service – қызмет көрсетуден бас тарту) немесе «ортадағы адам»

шабуылы (Man-in-the-Middle) құрылғының өшуіне, оған қолжетімділіктің жоғалуына немесе толық компрометацияға әкелуі мүмкін.

Желілік деңгейде қорғау үшін SSL/TLS, DTLS, SSH, MQTT, CoAP, IPsec сияқты қауіпсіздік хаттамалары, сондай-ақ шифрлау және аутентификация технологиялары қолданылады. Аутентификацияның маңызы зор, өйткені тексерілмеген құрылғылардан немесе қызметтерден алынған деректер жүйеге зиян келтіруі мүмкін[5].

IoT құрылғылары телеметриялық деректерді, пайдаланушылардың жеке деректерін, сезімтал ақпаратты (орналасқан жері, физикалық белсенділік параметрлері, жеке файлдар, әлеуметтік желілердегі хаттар және т.б.), сондай-ақ қаржылық деректерді жинайды, сақтайды және өңдейді.

Деректерді өңдеу деңгейінде қауіптер IoT құрылғыларының деректеріне де, оларды сақтау және талдау жүйелеріне де қатысты. Құпия деректерді қорғау үшін симметриялық және асимметриялық шифрлау, хэштеу сияқты криптографиялық әдістер қолданылады.

Қолданбалы деңгейде қауіпсіздік мәселелері тек құрылғының жүйелік бағдарламалық жасақтамасына ғана емес, сонымен қатар пайдаланушымен өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін интерфейстерге (веб-интерфейс, мобильді қосымшалар, серверлік API, бұлттық қызметтер) де қатысты. IoT платформалары миллиардтаған пайдаланушылардың деректері мен құрылғыларына қол жеткізе алатындықтан, олар шабуылдаушылар үшін тартымды нысана болып табылады.

Бұл деңгейде қауіпсіздік қол жеткізуді басқару, авторизация, зиянды бағдарламалардан қорғау, мінез-құлыққа негізделген қорғау және шифрлау арқылы қамтамасыз етіледі.

Жалпы алғанда, IoT құрылғыларының көпшілігінде қауіпсіздік мәселелері бар. Олар көбінесе сенімсіз немесе ескірген компоненттерді пайдаланумен, негізгі қауіпсіздік функцияларының болмауымен (шифрлау, аутентификация, жаңарту механизмдері) байланысты. Сонымен қатар, IoT құрылғылары физикалық және цифрлық әлем арасындағы «көпір» болғандықтан, олар арқылы басқа жүйелерге де қол жеткізу мүмкін[6].

Қорытындылай келе, заттар интернеті – біздің болашағымыз. Ақылды үйлер, ақылды көліктер, желіге қосылған медициналық құрылғылар күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналууда. Алайда IoT құрылғыларының саны артқан сайын қауіпсіздік тәуекелдері де өсуде.

Қазіргі уақытта IoT қауіпсіздігі классикалық әдістерге (шифрлау, аутентификация, тұтастықты тексеру) негізделген. Бірақ кейбір құрылғылардың ресурстары шектеулі болғандықтан, бұл әдістерді толық қолдану мүмкін емес. Сондықтан IoT үшін құрылғылардың күрделілігін және киберқауіптерді ескеретін көпдеңгейлі қорғаныс жүйесін дамыту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алисултанова Э.Д., Хаджиева Л. К., Исаева М. З. Профориентационная школьная лаборатория по основам кибербезопасности в сфере интернет вещей (IoT) // Вестник ГГНТУ. Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2019. – Т. 15. – № 4(18). – С. 51–58. – DOI 10.34708/GSTOU.2019.18.4.018. – EDN XQXOWW.

2. Баллью М., Бастис Ю., Сабельфельд А. Безопасность приложений Интернета вещей

// Открытые системы. СУБД. – 2019. – № 4. – С. 10. – EDN NGCSTL.

3. Бородин В.А. Интернет вещей – следующий этап цифровой революции // Образовательные ресурсы и технологии. – № 2(5). – 2014. – С. 178–181.

4. Замков А. В. Модели «облачных» вычислений в цифровой среде гуманитарных наук // МедиАльманах. – 2015. – № 1(66). – С. 12–20. – EDN TQSXGR.

5. Черняк Л. Интернет вещей: новые вызовы и новые технологии // Открытые системы. СУБД. – 2013. – № 4. – С. 14–18. – EDN SDXUWD.

6. Юферов С. Будущее на пороге: Интернет вещей // Военное обозрение. – 29 января 2014. – URL: <http://topwar.ru/39025-buduschee-na-poroge-internet-veschey.html>

УДК 004

РАЗРАБОТКА РАСПРЕДЕЛЕННОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ ОБРАБОТКИ БОЛЬШИХ ДАННЫХ В РЕАЛЬНОМ ВРЕМЕНИ

Омиралы Б.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада нақты уақыт режимінде үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге арналған таратылған жүйені құру тәсілдері қарастырылады. Жүйе микросервистік архитектура негізінде ұйымдастырылып, деректер ағындарын өңдеу үшін Apache Kafka платформасы қолданылды. Ұсынылған тәсіл жоғары жүктемелер жағдайында жүйенің тұрақтылығы мен масштабталуын қамтамасыз етеді.

Summary: This paper examines approaches to building a distributed system for real-time big data processing. The system is designed using a microservices architecture and employs Apache Kafka for handling data streams. The proposed approach provides scalability and resilience under heavy workloads.

В последние годы наблюдается интенсивный рост объёмов данных, генерируемых информационными системами. Обработка таких данных требует не только значительных вычислительных ресурсов, но и минимальных задержек при передаче и анализе информации. В ряде прикладных областей, включая финансовые системы и телекоммуникации, скорость обработки данных напрямую влияет на эффективность принимаемых решений.

Традиционные монолитные системы демонстрируют ограничения при работе с большими потоками данных. Основными проблемами являются сложность масштабирования и высокая зависимость компонентов друг от друга. В отличие от них распределённые системы позволяют эффективно распределять нагрузку и обеспечивать устойчивость к отказам.

Целью данной работы является разработка распределённой системы, обеспечивающей обработку больших данных в режиме реального времени с высокой производительностью и отказоустойчивостью.

Методология и используемые технологии

В основе предлагаемого решения лежит микросервисная архитектура, предполагающая разделение системы на независимые сервисы. Каждый сервис выполняет отдельную функцию, что упрощает разработку и сопровождение системы.

Для организации взаимодействия между сервисами используется брокер сообщений Apache Kafka. Данный инструмент реализует модель публикации и подписки и обеспечивает высокую пропускную способность при передаче данных.

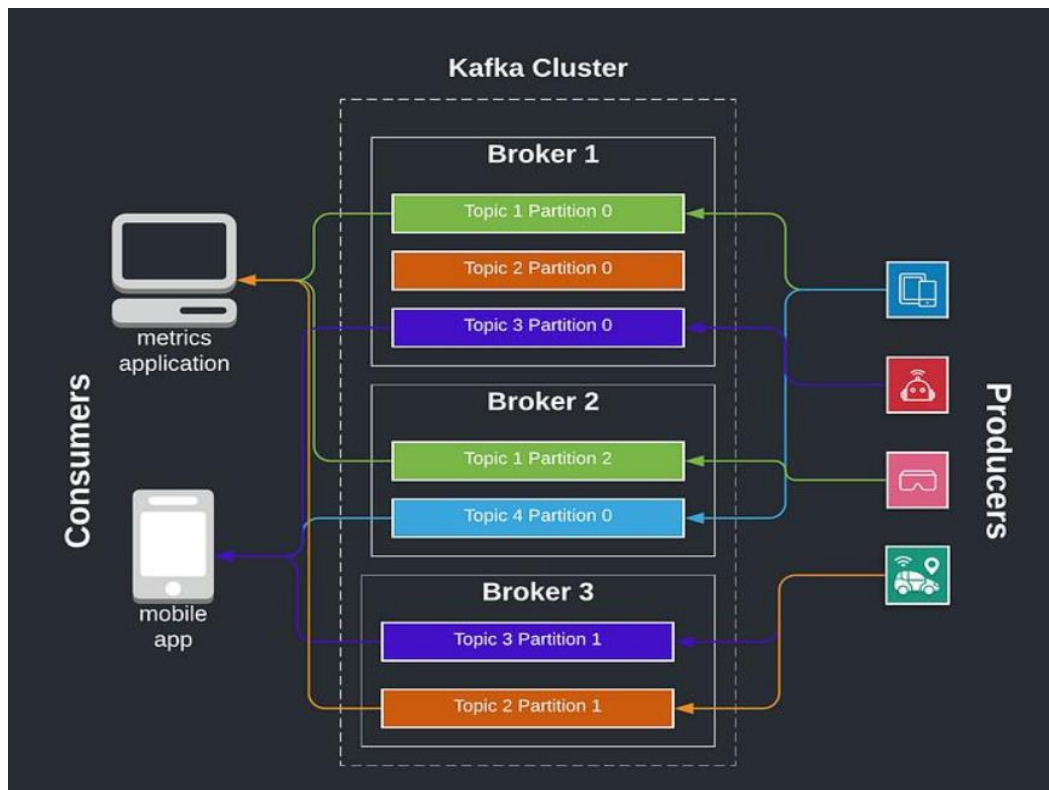

Рисунок 1 – Архитектура Apache Kafka и взаимодействие компонентов

Разработка системы выполнена с использованием языка программирования Java и фреймворка Spring Boot, который предоставляет удобные средства для создания микросервисных приложений.

Для хранения результатов обработки применяется база данных, обеспечивающая целостность и сохранность информации.

Архитектура системы

Разработанная система включает несколько уровней. Первый уровень отвечает за сбор данных из внешних источников, таких как пользовательские приложения и сторонние сервисы.

На втором уровне осуществляется передача данных через Apache Kafka. Сообщения распределяются по тематическим каналам (topics), что позволяет организовать эффективную обработку потоков данных.

Третий уровень представлен микросервисами, выполняющими обработку данных. Они реализуют фильтрацию, агрегацию и преобразование информации.

Четвёртый уровень предназначен для хранения обработанных данных и их дальнейшего анализа.

Асинхронное взаимодействие между компонентами системы позволяет снизить нагрузку и повысить отказоустойчивость.

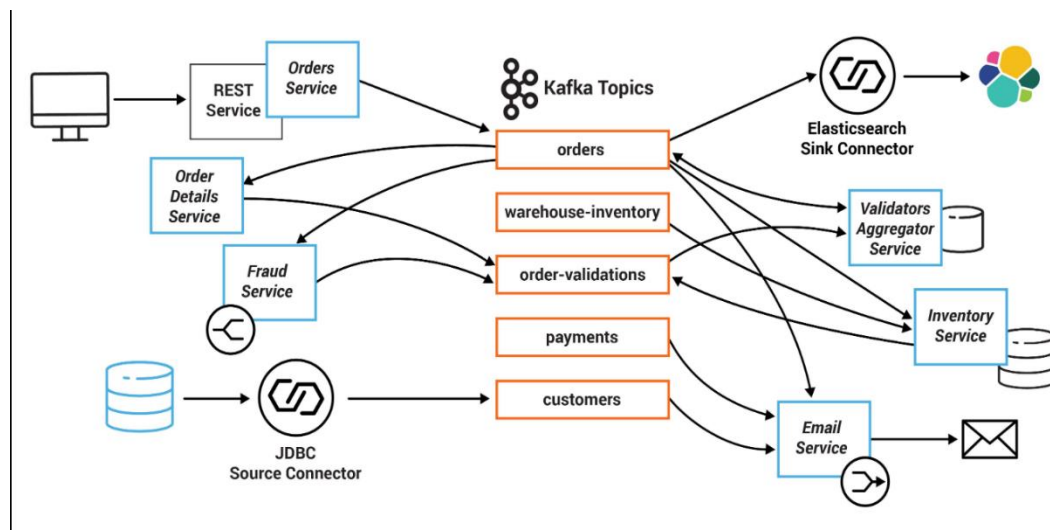

Рисунок 2 – Архитектура распределённой системы на основе микросервисов и Apache Kafka

Практическая реализация

В рамках работы был разработан прототип системы, включающий несколько микросервисов, взаимодействующих через Kafka. Реализованы механизмы обработки ошибок, повторной доставки сообщений и балансировки нагрузки.

Для повышения надёжности используется репликация данных, что позволяет сохранить информацию даже при отказе отдельных узлов системы.

Также реализованы средства мониторинга, позволяющие отслеживать состояние системы и выявлять узкие места.

Результаты и анализ

Проведённые эксперименты показали, что разработанная система способна обрабатывать большие объёмы данных с минимальными задержками. При увеличении нагрузки достигается стабильная работа за счёт масштабирования сервисов.

Сравнение с традиционными архитектурами показало преимущество распределённого подхода, выражающееся в повышении производительности и устойчивости системы.

Обсуждение

Полученные результаты подтверждают эффективность использования микросервисной архитектуры и Apache Kafka для обработки данных в реальном времени.

Вместе с тем следует учитывать, что разработка распределённых систем требует более сложной инфраструктуры и дополнительных инструментов для управления и мониторинга.

Заключение

В результате исследования разработана распределённая система для обработки больших данных в реальном времени. Предложенное решение обеспечивает высокую производительность, масштабируемость и устойчивость к отказам.

Практическая значимость заключается в возможности применения системы в различных областях, где требуется обработка потоковых данных в реальном времени.

Список использованной литературы

1. Newman S. Building Microservices. – O'Reilly Media, 2015.
2. Kleppmann M. Designing Data-Intensive Applications. – O'Reilly Media, 2017.
3. Kreps J., Narkhede N., Rao J. Kafka: a Distributed Messaging System for Log Processing // NetDB, Cambridge, USA, 2011.
4. Fowler M. Microservices Architecture. – 2014.

ОӘЖ 004.9

КОРПОРАТИВТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІ БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІ

Онлан Данияр

ҚР, Шымкент қ., «Мирас» университеті

Магистратура 2 курс, Информатика және компьютерлік ғылымдар

Резюме. В статье рассматриваются современные методы защиты данных и управления доступом в корпоративных информационных системах. В ходе исследования проанализированы основные принципы информационной безопасности, методы криптографической защиты данных, а также модели управления правами доступа пользователей. Кроме того, описаны эффективные механизмы обеспечения конфиденциальности, целостности и доступности информации в корпоративных информационных системах. Результаты исследования показывают, что применение современных методов защиты информации позволяет повысить уровень безопасности корпоративных информационных систем и обеспечить надежную защиту информационных ресурсов..

Summary. The article examines modern methods of data protection and access control in corporate information systems. The study analyzes the fundamental principles of information security, cryptographic data protection techniques, and access control models used to regulate user permissions. Particular attention is paid to mechanisms that ensure confidentiality, integrity, and availability of information within corporate environments. The results of the research demonstrate that the implementation of advanced security technologies significantly improves the protection of corporate information systems and reduces the risk of unauthorized access.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы ұйымдардың қызметінде корпоративтік ақпараттық жүйелердің маңызын арттырды. Қазіргі уақытта көптеген ұйымдар өздерінің бизнес-процестерін автоматтандыру, ақпарат алмасу және деректерді сақтау үшін түрлі ақпараттық жүйелерді пайдаланады. Мұндай жүйелерде үлкен көлемдегі құпия және стратегиялық маңызы бар деректер сақталады. Сондықтан корпоративтік ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін

қамтамасыз ету ақпараттық қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Корпоративтік ақпараттық жүйелерде сақталатын ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізу немесе деректердің өзгертілуі ұйым қызметіне елеулі зиян келтіруі мүмкін. Осыған байланысты деректерді қорғау және пайдаланушылардың жүйеге қол жеткізу құқықтарын басқару ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Ақпараттық қауіпсіздік жүйесінің негізгі мақсаты деректердің құпиялылығын, тұтастығын және қолжетімділігін қамтамасыз ету болып табылады [1].

Қазіргі корпоративтік ақпараттық жүйелерде деректерді қорғау үшін түрлі технологиялар қолданылады. Олардың қатарында криптографиялық әдістер, аутентификация және авторизация механизмдері, сондай-ақ қол жеткізуді басқару жүйелері бар. Криптографиялық қорғау деректерді шифрлау арқылы ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Мысалы, AES алгоритмі қазіргі ақпараттық жүйелерде кеңінен қолданылатын сенімді шифрлау стандарттарының бірі болып табылады [2]. Сонымен қатар RSA алгоритмі деректерді қауіпсіз тасымалдау және кілттерді қорғау үшін пайдаланылады.

Корпоративтік ақпараттық жүйелерде қол жеткізуді басқару маңызды қауіпсіздік элементтерінің бірі болып табылады. Қол жеткізуді басқару жүйелері пайдаланушылардың жүйедегі құқықтарын анықтап, олардың қандай ақпаратқа қол жеткізе алатынын реттейді. Қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын модельдердің бірі — Role-Based Access Control (RBAC). Бұл модельде пайдаланушыларға белгілі бір рөлдер беріледі және сол рөлдер арқылы жүйе ресурстарына қол жеткізу жүзеге асырылады [3].

Сонымен қатар қазіргі ақпараттық жүйелерде Attribute-Based Access Control (ABAC) моделі де қолданылады. Бұл модельде қол жеткізу шешімі пайдаланушының атрибуттарына, жүйе ресурстарының сипаттамаларына және қол жеткізу контекстіне байланысты қабылданады. ABAC моделі күрделі корпоративтік жүйелерде қол жеткізуді басқарудың икемді механизмін қамтамасыз етеді [4].

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде пайдаланушыларды аутентификациялау және жүйелік аудит жүргізу де маңызды рөл атқарады. Қазіргі уақытта көпфакторлы аутентификация (MFA) әдісі кеңінен қолданылады. Бұл әдіс пайдаланушының жеке басын тексеру үшін бірнеше қауіпсіздік факторын қолданады. Сонымен қатар жүйеде орындалған барлық әрекеттерді тіркеу үшін аудит журналдары пайдаланылады. Бұл қауіпсіздік инциденттерін анықтауға және талдауға мүмкіндік береді [5].

Жүргізілген зерттеу нәтижелері корпоративтік ақпараттық жүйелерде деректерді қорғау және қол жеткізуді басқару әдістерін тиімді қолдану ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздігін арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетті. Заманауи криптографиялық әдістерді, қол жеткізуді басқару модельдерін және қауіпсіз аутентификация механизмдерін қолдану арқылы ақпараттық жүйелердің тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Stallings W. *Cryptography and Network Security: Principles and Practice*. New York: Pearson, 2020. URL: <https://www.pearson.com/en-gb/subject-catalog/p/cryptography-and-network-security-principles-and-practice-global-edition/P200000007245/9781292437491>
2. Anderson R. *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems*. Hoboken: Wiley, URL: <https://www.wiley.com/en-us/Security+Engineering:+A+Guide+to+Building+Dependable+Distributed+Systems,+3rd+Edition-p-9781119642787>
3. Sandhu R., Coyne E., Feinstein H., Youman C. Role-Based Access Control Models // IEEE Computer. 1996. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/485845>
4. Hu V., Kuhn D., Ferraiolo D. *Attribute-Based Access Control*. NIST Special Publication 800-162. Gaithersburg, USA, 2014. URL: <https://doi.org/10.6028/NIST.SP.800-162>
5. ISO/IEC 27001:2022. *Information Security Management Systems — Requirements*. Geneva: International Organization for Standardization, 2022. URL: <https://www.iso.org/standard/82875.html>

ӨОЖ 004.8:37

КОРПОРАТИВТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Рахмет Жасұлан Сабитұлы
Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Роговой А.В.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвященного анализу и реализации технологий защиты данных в корпоративных информационных системах. Рассмотрены современные угрозы информационной безопасности, характерные для корпоративной среды, включая внешние кибератаки, внутренние угрозы, уязвимости прикладного программного обеспечения и риски, связанные с удаленным доступом. Проведен сравнительный анализ современных средств защиты данных, включая криптографические методы, системы управления доступом, механизмы многофакторной аутентификации, сетевые средства защиты, технологии журналирования и мониторинга событий безопасности.

В рамках исследования предложена архитектура комплексной системы защиты данных, ориентированная на корпоративную информационную инфраструктуру. Реализация включает применение ролевой модели доступа, шифрование конфиденциальной информации, журналирование событий, резервное копирование и механизмы обнаружения подозрительной активности. В статье представлены результаты практической реализации и оценки эффективности предложенного решения по критериям конфиденциальности, целостности, доступности и устойчивости к несанкционированному доступу.

Summary: This article presents the results of a master's thesis on the analysis and implementation of data protection technologies in corporate information systems. It examines modern information security threats typical for corporate environments, including external cyberattacks, internal threats, application software vulnerabilities, and risks associated with remote access. A comparative analysis of modern data protection tools is provided, including cryptographic methods, access control systems, multifactor authentication mechanisms, network security tools, logging technologies, and security event monitoring.

The study proposes the architecture of a comprehensive data protection system focused on corporate information infrastructure. Implementation includes a role-based access model, encryption of confidential information, event logging, backup, and suspicious activity detection mechanisms. The

article presents the results of practical implementation and an evaluation of the proposed solution's effectiveness based on the criteria of confidentiality, integrity, availability, and resistance to unauthorized access.

Цифрлық экономиканың қазіргі даму кезеңі шағын бизнестен бастап ірі холдингтер мен мемлекеттік мекемелерге дейінгі барлық көлемдегі ұйымдарда корпоративтік ақпараттық жүйелерді (КАҚ) белсенді түрде енгізумен сипатталады. Корпоративтік ақпараттық жүйелер бизнес-процестерді автоматтандыруға, деректерді орталықтандырылған сақтауға, бөлімдер арасында ақпарат алмасуға, сыртқы қызметтермен интеграциялануға және аналитика мен басқару шешімдерін қабылдауға қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Цифрландыру артқан сайын корпоративтік инфрақұрылымда өңделген деректерді қорғаудың маңыздылығы да артады. Корпоративтік ақпараттық жүйелерде әртүрлі сезімталдық дәрежесіндегі деректер бар: қызметкерлер мен клиенттердің жеке деректері, коммерциялық құпиялар, қаржылық есептіліктер, келісімшарттық құжаттама, өндірістік және логистикалық ақпарат, аналитикалық нәтижелер және басқа да ақпарат, олардың бұзылуы елеулі қаржылық, құқықтық және беделге нұқсан келтіруі мүмкін. Іс жүзінде корпоративтік жүйелер рұқсатсыз кіру, тіркелгі деректерін ұрлау, зиянды әрекеттер, осалдықтарды пайдалану, байланыс арналарын бұзу, ішкі теріс пайдалану және қашықтан кіру инфрақұрылымына шабуылдар сияқты мақсатты шабуылдардың нысанасына айналууда. Қосымша қауіп факторы - корпоративтік жүйелердің таралуының артуы: бұлтты платформаларды пайдалану, мобильді кіру, қашықтан жұмыс істеу және API және үшінші тарап қызметтерімен интеграциялану шабуыл бетін айтарлықтай кеңейтеді [1].

Осы жағдайларда корпоративтік ақпараттық жүйелерде деректерді қорғауды қамтамасыз ету бөлек, әр түрлі механизмдерді пайдалануды емес, керісінше, пайдаланушылардың қол жеткізуінен бастап желілік өзара әрекеттесуге, қосымшаларға, дерекқорларға және мониторинг жүйелеріне дейінгі IT инфрақұрылымының барлық деңгейлерін қамтитын кешенді ақпараттық қауіпсіздік архитектурасын әзірлеуді талап етеді.

Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі қауіптер мен қауіпсіздік талаптарын ескере отырып, қазіргі заманғы корпоративтік ақпараттық жүйелердің жұмыс жағдайларына бейімделген тиімді деректерді қорғау механизмдерін әзірлеу және енгізу қажеттілігінен туындайды.

Корпоративтік ақпараттық жүйе – корпоративтік ақпаратты өңдеу мен басқаруды қолдайтын бағдарламалық жасақтама, аппараттық құралдар, желілік және ұйымдастырушылық компоненттердің жиынтығы. Жергілікті пайдаланушы қолданбаларынан айырмашылығы, корпоративтік жүйелер келесі сипаттамаларға ие [2]:

- Көп пайдаланушылы жұмыс;
- Таратылған желілік инфрақұрылым;
- Сыртқы ақпараттық қызметтермен интеграция;
- Маңызды және құпия деректерді өңдеу;

- Өртүрлі қолжетімділік деңгейлерін пайдалану;
- Бизнес-процестер жүйенің қолжетімділігіне қатты тәуелді.

Бұл сипаттамалар күрделі қауіп профилін жасайды, деректерді қорғауды тек сақтау деңгейінде ғана емес, сонымен қатар беру, өңдеу, пайдаланушымен өзара әрекеттесу және әкімшілік деңгейлерінде де қамтамасыз етуді талап етеді.

Зерттеу корпоративтік ақпараттық жүйелерге тән келесі негізгі қауіп топтарын анықтады.

Сыртқы қауіптерге корпоративтік жүйеге ресми қол жеткізу мүмкіндігі жоқ, бірақ деректерге қол жеткізуге немесе инфрақұрылымды бұзуға тырысатын шабуылдаушылардың әрекеттері жатады. Ең көп таралғандары:

- Фишинг шабуылдары;
- Тіркелгі деректеріне қатыгез шабуылдар немесе ымыраға келу;
- SQL инъекциялары;
- XSS және CSRF шабуылдары;
- Зиянды бағдарламаларды инъекциялау;
- Желілік қызметтерге DDoS шабуылдары;
- Қауіпсіз емес деректерді беру кезінде трафикті ұстап алу.

Жүйеге заңды түрде қол жеткізе алатын қызметкерлердің, мердігерлердің немесе әкімшілердің әрекеттерімен байланысты ішкі қауіптер ерекше орын алады. Мұндай қауіптерге мыналар жатады [3]:

- Артықшылықтарды теріс пайдалану;
- Құпия ақпаратты көшіру;
- Үшінші тараптармен тіркелгі деректерін бөлісу;
- Деректерді кездейсоқ жою немесе өзгерту;
- Қауіпсіз емес қол жеткізу құрылғыларын пайдалану.

Техникалық және бағдарламалық қауіптер

Бұл санатқа мыналар кіреді:

- Сервер мен қолданба конфигурациясындағы қателер;
- Ескірген бағдарламалық жасақтама нұсқалары;
- Веб-қосымшаның осалдықтары;
- Сақтық көшірмелердің болмауы;
- Қате қол жеткізу құқықтары;
- Қауіпсіздік журналдарын жеткіліксіз бақылау. Талдау корпоративтік орта үшін ең қауіпті шабуылдар - шабуылдаушы жүйенің техникалық және ұйымдастырушылық әлсіздіктерін бір уақытта пайдаланатын аралас шабуылдар екенін көрсетті.

Жүйені енгізу кезінде келесі қағидаттар қолданылды:

- ең аз қажетті артықшылықтар қағидаты;
- көп деңгейлі қауіпсіздік;
- әкімшілік және пайдаланушы құқықтарын бөлу;
- деректер арнасын қорғау;
- ақауларға төзімділік;
- маңызды операцияларды аудиттеу.

Корпоративтік жүйеде келесі практикалық шаралар енгізілді [4]:

- құпия сөздерді криптографиялық хэштер ретінде сақтау;
- құпия бөлімдерге кіруді шектеу;
- сәтсіз кіру әрекеттерінің санын бақылау;
- күдікті сессияларды бұғаттау;
- пайдаланушы әрекеттерін қауіпсіздік журналында тіркеу;
- дерекқордың сақтық көшірмесін жасау;
- маңызды жазбалардың тұтастығын бақылау.

Бағалау нәтижелері

Бағалау кешенді деректерді қорғау жүйесін енгізу келесі нәтижелерге әкелетінін көрсетті:

- рөлдік модель және MFA арқылы рұқсатсыз кіру ықтималдығының төмендеуі;
- хэштеу және аутентификацияны басқару арқылы тіркелгі деректерінің қауіпсіздігінің артуы;
- шифрлау арқылы құпия ақпараттың ағып кету қаупінің төмендеуі;
- тіркеу арқылы оқиғаларды тергеу мүмкіндіктерінің жақсаруы;
- сақтық көшірмелер арқылы жүйенің тұрақтылығының артуы;
- ауытқулар мен күдікті әрекеттерді анықтаудың жақсаруы.

Интеграцияланған қауіпсіздік жүйесі жоқ негізгі архитектурамен салыстырғанда, енгізілген шешім деректердің бұзылуының әдеттегі сценарийлеріне төзімділіктің айтарлықтай жоғары деңгейін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері корпоративтік ортада деректерді қорғауды техникалық, бағдарламалық және ұйымдастырушылық шараларды қамтитын үздіксіз процесс деп санау керектігін растайды [5].

Маңызды қорытындылардың бірі - бірыңғай қауіпсіздік механизміне (мысалы, тек шифрлау немесе құпия сөздер) сүйену жеткілікті қауіпсіздік деңгейін қамтамасыз етпейді. Тиімділікке әр компонент бір-бірін толықтыратын көп қабатты архитектура арқылы қол жеткізіледі.

Сонымен қатар, корпоративтік жүйелерде адами фактор маңызды рөл атқарады. Тіпті техникалық тұрғыдан қауіпсіз жүйеге де қауіпсіздік саясатынсыз, қызметкерлердің белсенділігін бақылаусыз және үнемі аудитсіз қауіп төнуі мүмкін. Сондықтан қауіпсіздік технологияларын енгізу кіру ережелерімен, құпия сөз саясатымен, оқиғаларға жауап беру процедураларымен және қызметкерлер арасында цифрлық сауаттылықты арттырумен қатар жүруі керек.

Одан әрі зерттеудің перспективаларына интеллектуалды шабуылды анықтау әдістерін енгізу, Zero Trust тәсілдерін әзірлеу, мінез-құлық аналитикасын пайдалану және ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларына жауап беру процестерін автоматтандыру кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аверченков В.И. Информационная безопасность: учебное пособие. — М.: Флинта, 2021.
2. Герасименко В.А. Защита информации в корпоративных системах. — СПб.: Питер, 2020.

3. Домарев В.В. Безопасность информационных технологий. Системный подход. — Киев: Диалектика, 2019.
4. Малюк А.А. Информационная безопасность: концептуальные и методологические основы защиты информации. — М.: Горячая линия – Телеком, 2022.
5. Шаньгин В.Ф. Защита информации в компьютерных системах и сетях. — М.: ДМК Пресс, 2021.

УДК 517.946

КРИТЕРИЙ МИНИМАЛЬНОСТИ ТЕЛЕГРАФНОГО ОПЕРАТОРА В ХАРАКТЕРИСТИЧЕСКОМ ТРЕУГОЛЬНИКЕ

Роговой А.В., Бакибаев К.О., Малюгин Д.В.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан, г. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский
политехнический университет Петра Великого

Түйін: Жұмыста дыбыстың біртекті ортада таралуын сипаттайтын телеграф операторы үшін минимум критерийі дәлелденді. Дәлел Коши мәселесін түбегейлі шешуге және арнайы функциялардың қасиеттеріне негізделген.

Summary: The paper proves the minimality criterion for a telegraphic operator, which describes the propagation of sound in a homogeneous medium. The proof is based on the fundamental solution of the Cauchy problem and the properties of special functions.

Пусть $\Omega \subset R^2$ - характеристический треугольник, ограниченный отрезком AB оси $y = 0$, $0 < x < 1$ и характеристиками $AC: x + y = 0$ и $BC: x - y = 1$ телеграфного уравнения

$$Lu \equiv \square u + \lambda u \equiv u_{yy} - u_{xx} + \lambda u = f(x, y), \quad (1)$$

где λ - произвольное число. При $\lambda = 0$ уравнение (1) является волновым уравнением.

Через L_0 обозначим замыкание в $L_2(\Omega)$ дифференциального оператора L на подмножестве функций $u \in C^2(\Omega)$, удовлетворяющих условиям

$$u|_{AB: y=0} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial y} \Big|_{AB: y=0} = 0, \quad (2)$$

$$u|_{AC: x+y=0} = 0, \quad u|_{BC: x-y=1} = 0. \quad (3)$$

В силу сильной разрешимости задачи Коши (и ее сопряженной задачи Гурса), легко проверить, что

$$u_0 = \|L_0^{-1} f\|_{L_2(\Omega)} \geq C \|u\|_{W_2^1(\Omega)}. \quad (4)$$

Через L_G обозначим решение задачи Гурса

$$L_G \equiv Lu = f, \quad (5)$$

$$u|_{AC} = u|_{BC} = 0. \quad (6)$$

Любое гладкое решение задачи (5)-(6) в характеристических переменных $\xi = x + y, \eta = x - y$ представимо в виде [1, С. 255-256]

$$u_G = (L_G^{-1}f)(\xi, \eta) = \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\eta R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1, \quad (7)$$

где $R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1)$ - функция Римана, представимая в виде

$$R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) = J_0(\sqrt{4\lambda(\xi - \xi_1)(\eta - \eta_1)}),$$

здесь

$$J_\nu(x) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k}{\Gamma(k+\nu+1) \cdot \Gamma(k+1)} \cdot \left(\frac{x}{2}\right)^{2k+\nu} \quad (8)$$

- функция Бесселя, то есть, с учетом формулы для функции Бесселя нулевого порядка [2, С. 360]

$$J_0(x) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k}{(k!)^2} \cdot \left(\frac{x^2}{4}\right)^k,$$

функцию Римана можно записать как

$$R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{(k!)^2} \cdot (\xi - \xi_1)^k (\eta - \eta_1)^k. \quad (9)$$

Фундаментальное решение задачи Коши

$$Lu = f, \quad u|_{AB} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial y}\Big|_{AB} = 0 \quad (10)$$

задается формулой

$$\varepsilon(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) = \theta(\xi - \xi_1) \theta(\eta_1 - \eta) R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1). \quad (11)$$

Поскольку задача (1), (2), (3) переопределена, в общем случае она будет некорректной – для ее корректности на правую часть уравнения (1) – функцию $f(x, y)$ – должны быть наложены дополнительные условия. Для определения данных условий используем полученное решение задачи Гурса, (задачи (5)-(6) или, что то же самое, задачи (1),(3)), записанное в форме (7) и потребуем от него выполнения условий Коши, то есть условий (2).

Итак, удовлетворим функцией (7) начальные условия Коши – условия (2). Из формулы (7) имеем

$$u(\xi, \eta)|_{\xi=\eta} = \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\eta R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) f_1(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 \Big|_{\xi=\eta} = 0, \quad (12)$$

$$\left(\frac{\partial}{\partial \eta} - \frac{\partial}{\partial \xi} \right) \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\eta R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) f_1(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 \Big|_{\xi=\eta} = 0. \quad (13)$$

Из соотношения (12), с учетом формулы (9), получим при $\eta = \xi$

$$R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1)|_{\xi=\eta} = R(\xi, \xi, \xi_1, \eta_1) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{(k!)^2} \cdot (\xi - \xi_1)^k (\xi - \eta_1)^k,$$

$$\begin{aligned} u(\xi, \eta)|_{\xi=\eta} &= \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\eta R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) f_1(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 \Big|_{\xi=\eta} = \\ &= \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\xi R(\xi, \xi, \xi_1, \eta_1) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ &= \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\xi J_0\left(\sqrt{4\lambda(\xi - \xi_1)(\xi - \eta_1)}\right) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ &= \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\xi \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{(k!)^2} \cdot (\xi - \xi_1)^k (\xi - \eta_1)^k f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ &= \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{(k!)^2} \cdot \int_0^\xi (\xi - \xi_1)^k d\xi_1 \int_1^\xi (\xi - \eta_1)^k f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = 0, \end{aligned}$$

то есть для выполнения первого из начальных условий Коши (2) функция $f(x, y)$ должна удовлетворять условию

$$\begin{aligned} &\int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\xi J_0\left(\sqrt{4\lambda(\xi - \xi_1)(\xi - \eta_1)}\right) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ &= \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{\Gamma^2(k!)^2} \cdot \int_0^\xi (\xi - \xi_1)^k d\xi_1 \int_1^\xi (\xi - \eta_1)^k f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = 0. \end{aligned} \quad (14)$$

Теперь выполним второе начальное условие Коши (2), представленное в виде (13). Учитывая формулу

$$\frac{d}{dy} \int_{\alpha(y)}^{\beta(y)} f(x, y) dx = \int_{\alpha(y)}^{\beta(y)} f'(x, y) dx + \beta'(y) f(\beta(y), y) - \alpha'(y) f(\alpha(y), y), \quad (15)$$

а также принимая во внимание соотношения (7), (8), (9), получим, что для удовлетворения второго из краевых условий (2) функция $f(x, y)$ должна удовлетворять условию

$$\sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{(-\lambda)^k}{k! \cdot (k-1)!} \int_0^{\xi} (\xi - \xi_1)^{k-1} d\xi_1 \int_1^{\xi} (\xi - \eta_1)^{k-1} (\eta_1 - \xi_1) f_1(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 \right) + \\ + \lambda \int_1^{\xi} (\xi - \eta_1) f_1(\xi, \eta_1) d\eta_1 - \lambda \int_0^{\xi} (\xi - \xi_1) f_1(\xi_1, \xi) d\xi_1 = 0.$$

Таким образом, с учетом полученного ранее соотношения (14), доказано следующее утверждение [1,2].

Теорема 1. *Переопределенная задача Коши для телеграфного уравнения в характеристическом треугольнике (т.е. задача (1), (2), (3)) регулярно разрешима (а соответствующий минимальный оператор обратим в $L_2(\Omega)$) тогда и только тогда, когда выполнены следующие условия*

$$\int_0^{\xi} d\xi_1 \int_1^{\xi} J_0 \left(\sqrt{4\lambda(\xi - \xi_1)(\xi - \eta_1)} \right) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{\Gamma^2(k!)} \cdot \int_0^{\xi} (\xi - \xi_1)^k d\xi_1 \int_1^{\xi} (\xi - \eta_1)^k f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = 0. \quad (16)$$

$$\sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{(-\lambda)^k}{k! \cdot (k-1)!} \int_0^{\xi} (\xi - \xi_1)^{k-1} d\xi_1 \int_1^{\xi} (\xi - \eta_1)^{k-1} (\eta_1 - \xi_1) f_1(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 \right) + \\ + \lambda \int_1^{\xi} (\xi - \eta_1) f_1(\xi, \eta_1) d\eta_1 - \lambda \int_0^{\xi} (\xi - \xi_1) f_1(\xi_1, \xi) d\xi_1 = 0. \quad (17)$$

При выполнении условий (16) и (17) решение задачи (1), (2), (3) представимо в виде:

$$u(\xi, \eta) = \int_0^{\xi} d\xi_1 \int_1^{\eta} R(\xi, \eta, \xi_1, \eta_1) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ = \int_0^{\xi} d\xi_1 J_0 \left(\sqrt{4\lambda(\xi - \xi_1)(\eta - \eta_1)} \right) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1 = \\ = \int_0^{\xi} d\xi_1 \left(\sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-\lambda)^k}{(k!)^2} \cdot (\xi - \xi_1)^k (\eta - \eta_1)^k \right) f(\xi_1, \eta_1) d\eta_1, \quad (18)$$

где $J_\nu(x)$ - функция Бесселя.

Список использованной литературы

1. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. - М.: «Наука». - 1981. - 512 с.
2. Abramowitz M., Stegun I.A. Handbook of mathematical functions (with formulas, graphs and mathematical tables). - National Bureau of Standards. - U.S. Government Printing Office. - Washington, D.C. - 1964.

УДК 378.147:004.42:81'25

ПРАКТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ PYTHON В ОБУЧЕНИИ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Сері Ләззәт¹, Манатқызы Жанар²

¹магистрант 2-курса ОП 7М06103-«Информатика и компьютерные науки»,
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан,

²магистр, старший преподаватель 7М06103-«Информатика и компьютерные науки»,
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан,
Научный руководитель: к.т.н., ассоц.проф. Кошкинбаева М.Ж.

Түйін: Бұл мақалада аудармашыларды оқытуда Python бағдарламалау тілін қолданудың тиімділігін бағалауға бағытталған эксперименттік зерттеудің практикалық нәтижелері қарастырылады. Оқу процесіне цифрлық құралдарды енгізу әдістемесі ұсынылған, оған мәтіндерді автоматты талдау, терминологияны іріктеу, параллельді корпустар құру және аударманы автоматтандырудың қарапайым құралдарын әзірлеу кіреді. Бақылау және эксперименттік топтардың нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Python қолдану аударма сапасының артуына, талдау дағдыларының дамуына және студенттердің цифрлық құзыреттілігінің қалыптасуына ықпал ететіні анықталды. Алынған нәтижелер деректерді статистикалық өңдеу арқылы дәлелденіп, эксперименттік топта көрсеткіштердің айтарлықтай жақсарғанын көрсетілді.

Тірек сөздер: Python; аудармашыларды оқыту; цифрлық құзыреттілік; аударманы автоматтандыру; лингвистикалық талдау; параллельді корпустар; CAT-құралдар.

Summary: This article presents the practical results of an experimental study aimed at evaluating the effectiveness of using the Python programming language in translator training. The study proposes a methodology for integrating digital tools into the educational process, including automated text analysis, terminology extraction, the creation of parallel corpora, and the development of simple translation automation tools. A comparative analysis of the control and experimental groups was conducted. The findings indicate that the use of Python improves translation accuracy, enhances analytical skills, and contributes to the development of FL translator-students' digital competence. The results are supported by statistical data analysis and demonstrate a significant improvement in the performance of the experimental group.

Keywords: Python; translator training; digital competence; translation automation; linguistic analysis; parallel corpora; CAT tools.

Аннотация: В статье рассматриваются практические результаты экспериментального исследования, направленного на оценку эффективности использования языка программирования Python в обучении переводчиков. Представлена методика интеграции цифровых инструментов в учебный процесс, включающая автоматический анализ текстов, извлечение терминологии, создание параллельных корпусов и разработку простых средств автоматизации перевода. Проведен сравнительный анализ результатов контрольной и экспериментальной групп. Установлено, что использование Python способствует повышению точности перевода, развитию аналитических навыков и формированию цифровой компетентности студентов-инопереводчиков. Полученные результаты подтверждены

статистической обработкой данных и демонстрируют значимое улучшение показателей в экспериментальной группе.

Ключевые слова: Python; обучение переводчиков; цифровая компетентность; автоматизация перевода; лингвистический анализ; параллельные корпуса; САТ-инструменты.

Введение. Современные тенденции цифровизации образования обуславливают необходимость интеграции информационно-цифровых технологий в процесс подготовки инопереводчиков [1; 2]. Особое значение приобретает использование языков программирования, например, Python - как инструмента автоматизации лингвистических задач, анализа различных текстов и разработки цифровых ресурсов для перевода [3; 4]. Целью данного исследования является экспериментальная проверка эффективности использования Python в обучении переводчиков [5; 6].

Актуальность данного исследования определяется потребностью в формировании у будущих переводчиков не только традиционных языковых и профессиональных компетенций [7; 8], но и цифровой грамотности/компетентности, необходимой в XXI веке для работы в условиях развития САТ-инструментов, машинного перевода и обработки больших текстовых корпусов [9; 10].

1. Методология исследования

Эксперимент проводился на базе вуза среди студентов специальности «Переводческое дело». В исследовании приняли участие 40 студентов (n=40), разделенных на контрольную и экспериментальную группы (КГ и ЭГ). Продолжительность эксперимента составила один модуль. Контрольная группа обучалась по традиционной методике. Экспериментальная группа выполняла практические задания с использованием Python, направленные на: автоматический анализ текстов, извлечение терминологии, создание параллельных корпусов и разработку простых инструментов автоматизации перевода.

- Этапы экспериментального исследования:

- 1) *Констатирующий этап* - определить исходный уровень переводческих и цифровых компетенций студентов-переводчиков (входное тестирование, анкетирование, формирование групп).
- 2) *Формирующий этап* – внедрение практических заданий с использованием Python и постепенное усложнение задач (выполнение практических заданий с Python, промежуточный контроль).
- 3) *Контрольный этап* – оценка эффективности использования языка программирования Python в обучении инопереводчиков (итоговое тестирование, сравнительный анализ, повторное анкетирование).

- Для оценки эффективности использованы следующие *Методы оценки*: тестирование (до и после эксперимента), анализ практических работ, анкетирование студентов, статистическая обработка результатов эксперимента.

- *Критерии оценки* включали: точность перевода, скорость выполнения заданий, уровень владения цифровыми инструментами, способность к автоматизации переводческих задач.

2. Практическая реализация Python в обучении переводчиков (с примерами кода)

Примерами использования Python в обучении переводчиков могут служить: Автоматический анализ текста; Извлечение терминологии; Создание параллельных корпусов; Разработка простых САТ-инструментов и др. В рамках эксперимента был разработан комплекс практических заданий. Ниже приведены основные направления их реализации.

- *Автоматический анализ текста.* Данный подход позволил студентам выявлять ключевую лексику текста и оптимизировать процесс перевода. Студенты использовали Python для подсчета частотности слов:

```
from collections import Counter
text = "This is a sample text for translation analysis"
words = text.lower().split()
word_count = Counter(words)
print(word_count)
```

Рисунок 1. Пример кода Python для (пред)переводческого анализа текста

- *Извлечение терминологии.* Это способствовало развитию навыков работы с профессиональной лексикой и терминами. Для работы с терминологией применялись регулярные выражения:

```
import re
text = "Machine translation and computer-assisted translation are widely used."
terms = re.findall(r'\btranslation\b', text)
print(terms)
```

Рисунок 2. Пример кода Python для извлечения терминологии

- *Создание параллельных корпусов.* Данное упражнение помогло понять принципы выравнивания текстов. Студенты формировали простые параллельные корпуса:

```
source = ["Hello", "Good morning"]
target = ["Привет", "Доброе утро"]
parallel_corpus = list(zip(source, target))
print(parallel_corpus)
```

Рисунок 3. Пример кода Python для создания простых параллельных корпусов

- *Разработка простых САТ-инструментов.* Студенты осваивали основы автоматизации перевода. Пример простейшего переводческого словаря:

```
dictionary = {"hello": "привет", "world": "мир"}
def translate(word):
    return dictionary.get(word.lower(), "не найдено")
print(translate("hello"))
```

Рисунок 4. Пример кода Python для разработки простейшего переводческого словаря

3. Результаты экспериментального исследования

Анализ результатов показал значительное улучшение показателей у студентов экспериментальной группы.

Количественные результаты:

- Уровень точности перевода повысился на **18%**;
- Скорость выполнения заданий увеличилась на **22%**;
- Уровень владения цифровыми инструментами вырос на **35%**.

Качественные результаты:

- сформировано понимание принципов автоматизации перевода;
- повысилась мотивация студентов;
- улучшились навыки анализа текста;
- развилось критическое мышление при работе с переводом.

Анкетирование показало, что более 80% студентов отметили полезность использования Python в обучении переводу.

4. Статистическая обработка и Визуализация результатов эксперимента (с таблицей и диаграммами)

• Описательные статистики: для количественной оценки эффективности использования Python в обучении переводчиков применялись методы математической статистики, включающие расчет средних значений, процентного прироста и сравнительный анализ результатов контрольной и экспериментальной групп. Поэтапная организация экспериментального исследования обеспечила системность и достоверность полученных результатов. Констатирующий этап позволил определить исходные данные, формирующий – реализовать педагогическое воздействие, а контрольный – объективно оценить его эффективность (см. Таблицу 1 далее).

Группа	До эксперимента	После эксперимента
Контрольная группа (КГ)	68	74
Экспериментальная группа (ЭГ)	67	85

Таблица 1. Результаты тестирования студентов переводческого отделения

Процентный прирост:

- Контрольная: $(74-68)/68*100 \approx 8.8\%$;
- Экспериментальная: $(85-67)/67*100 \approx 26.9\%$.

Проверка статистической значимости.

• Применялся t-критерий Стьюдента для подтверждения достоверности различий:

$$t = \frac{X_1 - X_2}{\sqrt{\frac{s_1^2}{n_1} + \frac{s_2^2}{n_2}}}, \text{ где } p < 0.05 \text{ — различия значимы.}$$

• Применение указанных формул и подсчетов позволило объективно оценить результаты эксперимента, выявить положительную динамику в экспериментальной группе и статистически подтвердить эффективность использования Python в обучении переводчиков.

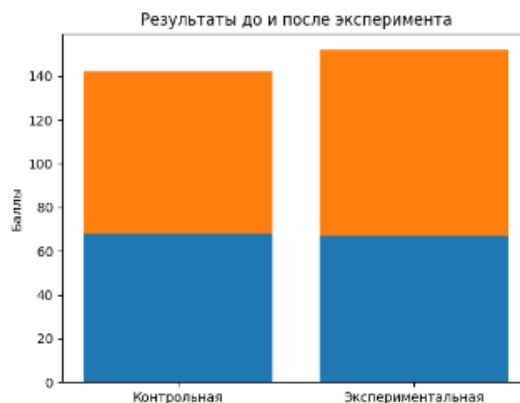

Диаграмма 1. Результаты анкетирования студентов-переводчиков в КГ и ЭГ

Статистическая обработка результатов экспериментального исследования показала, что внедрение Python в процесс обучения переводчиков является педагогически эффективным и научно обоснованным. Существенный прирост показателей и статистически значимые различия между группами подтверждают целесообразность интеграции программирования в профессиональную подготовку переводчиков.

5. Интерпретация данных экспериментального исследования

Полученные данные подтверждают гипотезу исследования о том, что интеграция Python в обучение переводчиков способствует формированию цифровых компетенций и повышению эффективности учебного процесса на переводческих отделениях гуманитарных факультетов. Особенно значимыми являются следующие аспекты:

- переход от пассивного усвоения знаний к активному обучению;
- развитие навыков самостоятельного решения задач;
- интеграция междисциплинарных знаний (лингвистика, перевод + программирование).

В то же время были выявлены определенные трудности:

- начальный уровень подготовки студентов в области программирования;
- необходимость адаптации учебных материалов;
- увеличение времени на освоение новых инструментов на начальном этапе.

Экспериментальная группа показала существенно более высокие результаты по сравнению с контрольной (см. Диаграмму 2 ниже). Использование Python повысило точность перевода, развило аналитические навыки и цифровую компетентность студентов переводческого дела.

Распределение прироста результатов (%)

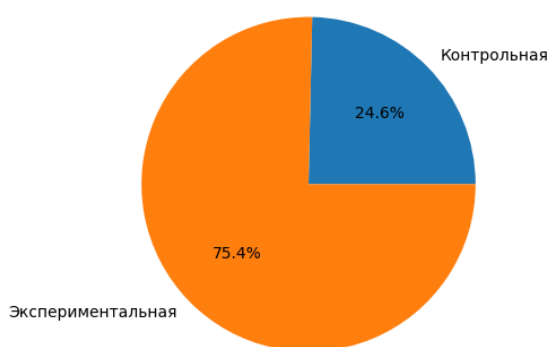

Диаграмма 2. Результаты практического исследования в КГ и ЭГ

Проведенное экспериментальное исследование показало, что использование Python в обучении переводчиков является эффективным и перспективным направлением. Интеграция программирования в учебный процесс способствует:

- развитию цифровой грамотности;
- повышению качества перевода;
- формированию навыков работы с современными цифровыми технологиями.

Результаты исследования могут быть использованы при разработке образовательных программ по подготовке переводчиков и инофилологов.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением функционала используемых инструментов, внедрением методов машинного обучения и интеграцией Python с профессиональными CAT-системами.

Заключение. Использование Python в обучении переводчиков доказало свою эффективность. Методика позволяет повысить качество перевода, развить критическое мышление и сформировать цифровые компетенции. Результаты экспериментального исследования могут быть использованы при разработке образовательных программ по подготовке переводчиков и интеграции инновационно-цифровых технологий программирования в учебный процесс студентов гуманитарного профиля (переводчиков), а методика может быть интегрирована в учебные программы для подготовки современных переводчиков новой формации XXI цифрового века.

Список литературы

1. Bowker L. Computer-Aided Translation Technology. – Ottawa: University of Ottawa Press, 2002.
2. Kenny D. Machine Translation for Everyone. – Routledge, 2020.
3. O'Hagan M. The Routledge Handbook of Translation and Technology. – Routledge, 2020.
4. Bird S., Klein E., Loper E. Natural Language Processing with Python. – O'Reilly Media, 2009.

5. Jurafsky D., Martin J. Speech and Language Processing. – Pearson, 2021.
6. Somers H. Computers and Translation: A Translator's Guide. – John Benjamins, 2003.
7. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 2002.
8. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: Высшая школа, 1990.
9. Казакова Т.А. Практические основы перевода. – СПб., 2001.
10. Чужакин А.П. Мир перевода. – М., 2006.

ӘОЖ 004.7:004.8:004.056

ЖЕЛІЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫ БАСҚАРУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ҮШІН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ӘЗІРЛЕУ

Серікбек Нұрасыл Мұхтарұлы
ф.м.-ғ.к., доцент Роговой Александр Викторович
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого разработке интеллектуальной системы управления и мониторинга сетевой инфраструктуры на основе методов машинного обучения и анализа больших данных. Рассмотрены современные проблемы администрирования корпоративных сетей, ограничения традиционных систем мониторинга, архитектура предложенного решения, алгоритмы обработки телеметрии и обнаружения аномалий, а также результаты экспериментальной апробации. Разработанная система демонстрирует повышение точности выявления сетевых инцидентов и снижение времени реагирования на события по сравнению с классическими средствами мониторинга.

Summary: This article presents the results of a master's thesis on the development of an intelligent network infrastructure management and monitoring system based on machine learning and big data analysis. It examines current challenges in corporate network administration, the limitations of traditional monitoring systems, the architecture of the proposed solution, telemetry processing and anomaly detection algorithms, and the results of experimental testing. The developed system demonstrates improved network incident detection accuracy and reduced response times compared to traditional monitoring tools.

Қазіргі заманғы корпоративтік желілер өте күрделі архитектуралармен, таратылған архитектурамен, виртуалдандырумен және динамикалық масштабталумен сипатталады. Бұлтты технологиялардың, бағдарламалық жасақтамамен анықталған желілердің (SDN), желілік функцияларды виртуалдандырудың (NFV) және IoT құрылғыларының дамуы желілік трафиктің экспоненциалды өсуіне және істен шығудың ықтимал нүктелерінің санының артуына әкеледі [1].

Дәстүрлі мониторинг жүйелері (SNMP негізіндегі шешімдер, оқиға журналдары, статикалық шекті механизмдер) негізінен реактивті мәселелерді анықтауға бағытталған. Олар жоғары жүктемелі желілерде жеткілікті бейімделуді, болжамды аналитиканы немесе интеллектуалды аномалия талдауын қамтамасыз етпейді [2].

Осыған байланысты, келесі мүмкіндіктерге қабілетті интеллектуалды желілік инфрақұрылымды басқару және мониторинг жүйелерін әзірлеу:

- нақты уақыт режимінде үздіксіз телеметриялық талдау;

- жасырын аномалияларды анықтау және ықтимал істен шығуларды болжау;

- оқиғаларға жауап беру процестерін автоматтандыру;

- желі әкімшілерінің жұмыс жүктемесін азайту өзекті мәселе болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты машиналық оқыту әдістерін енгізу арқылы желіні басқару тиімділігін арттыратын интеллектуалды желілік инфрақұрылымды бақылау жүйесінің архитектурасы мен прототипін әзірлеу болды [3].

Қазіргі заманғы мониторинг шешімдерін шамамен үш топқа бөлуге болады:

1. Классикалық мониторинг жүйелері (Zabbix, Nagios, PRTG)

2. Трафикті талдау жүйелері (NetFlow, sFlow, IPFIX)

3. Қауіпсіздік оқиғаларының корреляциясы үшін SIEM платформалары

Дәстүрлі тәсілдердің негізгі кемшіліктері:

- бекітілген шекті мәндерді пайдалану;

- жоғары жалған оң көрсеткіш;

- болжамды аналитиканың болмауы;

- желілік трафик динамикасына нашар бейімделу.

Интеллектуалды жүйелерге көшу үшін мыналар қажет:

- кластерлеу алгоритмдері;

- нейрондық желілер;

- аномалияны анықтау әдістері;

- уақытша болжау модельдері.

Бұл магистрлік диссертацияда келесі әдістер қолданылды:

- желілік инфрақұрылым архитектураларының жүйелік талдауы;

- деректерді беру процестерін математикалық модельдеу;

- машиналық оқыту әдістері (кластерлеу, жіктеу, болжау);

- виртуалдандырылған желіде эксперименттік тестілеу.

Модельдерді оқыту үшін келесілер пайдаланылды:

- желілік құрылғыларға арналған процессор мен жад жүктемесінің метрикалары;

- арна өткізу қабілетінің метрикалары;

- кідіріс және пакеттердің жоғалуы туралы деректер;

- Желілік оқиғалар журналдары.

Ақылды жүйенің прототипі келесілерді пайдаланып жүзеге асырылды:

- Python (Scikit-learn, TensorFlow және Pandas кітапханалары);

- Телеметрияны сақтау үшін Elasticsearch;

- Деректерді визуализациялау үшін Grafana;

- Компоненттерді орналастыру үшін Docker контейнеризациясы.

Жүйе желілік жүктемені, DDoS шабуылдарын және аппараттық ақауларды модельдеумен сынақ виртуалды ортасында жұмыс істеді. Тәжірибе келесі нәтижелерді берді [4]:

- Аномалияны анықтау дәлдігі 94%

- Шекті әдіспен салыстырғанда жалған оң нәтижелердің 37% төмендеуі

- Оқиғаны анықтаудың орташа уақытының 42% төмендеуі
- Критикалық жағдайға дейін 10-15 минут бұрын арнаның жүктемесін болжау мүмкіндігі

LSTM моделін пайдалану жоғары корреляциямен ($R^2 = 0,89$) жүктеме шыңдарын сәтті болжауға мүмкіндік берді.

Тәжірибе статикалық мониторингтен ақылды телеметрия талдауына көшудің тиімділігін растады.

Дамудың перспективалы бағыттарына мыналар жатады:

- күрделі трафик үлгілерін талдау үшін терең оқыту әдістерін енгізу;
- жүктемені автоматты түрде қайта бөлу үшін SDN контроллерлерімен интеграция;
- модельдік шешімдерді түсіндіру үшін түсіндірілетін жасанды интеллект технологияларын пайдалану;
- таратылған желілер үшін федеративті оқытуды қолдану. Магистрлік диссертация нәтижесінде машиналық оқыту әдістері мен нақты уақыт режиміндегі желілік телеметрия талдауына негізделген интеллектуалды желілік инфрақұрылымды басқару және мониторинг жүйесін әзірлеу жүзеге асырылды.

Ұсынылған архитектура аномалияларды анықтаудың жоғары дәлдігін қамтамасыз етеді, оқиғаларға жауап беру уақытын қысқартады және желінің маңызды жағдайларын болжауға мүмкіндік береді [5].

Тәжірибелік сынақтар желілік әкімшілік жүйелерінде интеллектуалды механизмдерді енгізудің орындылығын көрсетті. Әзірленген прототипті корпоративтік және деректер орталығының инфрақұрылымдарында пайдалану үшін бейімдеуге болады [6].

Осылайша, мониторинг процестерін интеллектуалдандыру желілік технологияларды дамытудың перспективалы бағыты және өзін-өзі реттейтін және автономды келесі буын желілік жүйелерін құру жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Таненбаум Э., Уэзеролл Д. Компьютерные сети. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2020. – 960 с.
2. Stallings W. Foundations of Modern Networking: SDN, NFV, QoE, IoT, and Cloud. – Boston : Addison-Wesley, 2016. – 528 p.
3. Cormen T. H., Leiserson C. E., Rivest R. L., Stein C. Introduction to Algorithms. – 4th ed. – Cambridge : MIT Press, 2022. – 1312 p.
4. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – Cambridge : MIT Press, 2016. – 800 p.
5. Bishop C. M. Pattern Recognition and Machine Learning. – New York : Springer, 2018. – 738 p.
6. Géron A. Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras & TensorFlow. – 2nd ed. – Sebastopol : O'Reilly Media, 2019. – 856 p.

ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Султамуратов Б., Малюгин Д.В.

Казахстан, г. Шымкент, университет «Мирас», г. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого

Түйін: Мақалада білім беру жүйесіндегі интернет-технологиялардың рөлі қарастырылады. Қашықтықтан оқыту, электрондық ресурстарды пайдалану және білім алушылардың негізгі құзыреттерін дамыту мүмкіндіктері талданады. Оқытудың қолжетімділігі мен икемділігі сияқты артықшылықтары, сондай-ақ қауіпсіздік пен цифрлық сауаттылық мәселелері көрсетіледі. Қорытындысында интернет-технологиялардың білім сапасын арттырудағы маңызы айқындалады.

Summary: The article examines the role of Internet technologies in modern education. It highlights their use in distance learning, digital resources, and the development of key competencies among learners. The advantages, such as accessibility and flexibility, as well as challenges like security and digital literacy, are discussed. The study concludes that Internet technologies play an important role in improving the quality of education.

В условиях стремительного развития цифрового общества интернет-технологии становятся одним из ключевых факторов трансформации системы образования. Современные информационные процессы, глобализация и рост объёма знаний требуют новых подходов к обучению, ориентированных на гибкость, доступность и индивидуализацию образовательного процесса. Именно интернет-технологии позволяют реализовать эти требования, обеспечивая интеграцию традиционного и цифрового обучения.

Актуальность темы обусловлена тем, что интернет перестал быть лишь источником информации и превратился в полноценную образовательную среду. Сегодня обучающиеся имеют возможность получать знания через онлайн-курсы, вебинары, образовательные платформы, электронные библиотеки и виртуальные лаборатории. Это значительно расширяет границы образования, делая его доступным для широкого круга людей независимо от их географического положения, возраста и социального статуса [1].

Интернет-технологии способствуют не только передаче знаний, но и развитию ключевых компетенций XXI века: критического мышления, цифровой грамотности, умения работать с информацией и коммуникативных навыков. Важным аспектом является и изменение роли преподавателя — он становится не только источником знаний, но и наставником, модератором учебного процесса, помогающим ориентироваться в информационном пространстве.

Вместе с тем внедрение интернет-технологий в образование сопровождается рядом вызовов, таких как обеспечение информационной безопасности, необходимость технического оснащения, а также подготовка педагогических кадров к работе в цифровой среде. Все это требует комплексного подхода и дальнейшего изучения.

Современное общество невозможно представить без стремительного развития информационных и интернет-технологий. Они проникают во все сферы жизни, включая образование, кардинально изменяя традиционные подходы к

обучению. Использование интернета в образовательном процессе стало неотъемлемой частью современной системы образования, обеспечивая новые формы взаимодействия между преподавателем и обучающимися.

Одним из ключевых направлений применения интернет-технологий является дистанционное обучение. Благодаря онлайн-платформам и образовательным сервисам учащиеся могут получать знания независимо от своего местоположения. Это особенно актуально для жителей отдалённых регионов, а также в условиях чрезвычайных ситуаций. Дистанционное обучение предоставляет гибкость в выборе времени и темпа обучения, что способствует более эффективному усвоению материала [2].

Важную роль играют электронные образовательные ресурсы: цифровые библиотеки, онлайн-курсы, обучающие видеоматериалы и интерактивные задания. Такие ресурсы делают процесс обучения более наглядным и доступным. Кроме того, они позволяют преподавателям использовать разнообразные методики, включая мультимедийные презентации, тестирование в режиме реального времени и виртуальные лаборатории.

Интернет-технологии также способствуют развитию коммуникации и сотрудничества. С помощью форумов, видеоконференций и мессенджеров учащиеся могут взаимодействовать друг с другом и с преподавателями, обмениваться мнениями и работать над совместными проектами. Это формирует навыки командной работы, критического мышления и самостоятельного поиска информации.

Однако наряду с преимуществами существуют и определённые проблемы. К ним относятся необходимость обеспечения информационной безопасности, защита персональных данных, а также зависимость от качества интернет-соединения и технического оснащения. Кроме того, важным аспектом является развитие цифровой грамотности как у учащихся, так и у преподавателей.

1. Роль интернет-технологий в образовании

Интернет-технологии обеспечивают доступ к образовательным ресурсам независимо от времени и места. Они позволяют организовать дистанционное обучение, что особенно актуально для удалённых регионов и в условиях ограничений (например, пандемий).

2. Современные образовательные платформы

В образовательной практике широко используются различные платформы, такие как Moodle, Google Classroom, Zoom и Coursera. Они обеспечивают взаимодействие между преподавателями и обучающимися, проведение онлайн-занятий и контроль знаний [3].

3. Преимущества интернет-технологий

- доступность образования
- гибкость обучения
- индивидуальный подход
- развитие самостоятельности
- возможность непрерывного обучения

4. Недостатки и проблемы

- зависимость от интернет-соединения
- недостаточный уровень цифровой грамотности
- риски информационной безопасности
- снижение живого общения

5. Практическое применение

Во многих странах, включая Казахстан, активно внедряются цифровые образовательные технологии. Во время пандемии дистанционное обучение стало основным форматом, что показало важность интернет-ресурсов в образовании.

6. Перспективы развития

В будущем ожидается активное внедрение:

- искусственного интеллекта
- виртуальной и дополненной реальности
- персонализированного обучения

Таким образом, интернет-технологии играют важную роль в модернизации образования. Они расширяют возможности обучения, делают его более доступным и эффективным, способствуют развитию новых компетенций. В перспективе их значение будет только возрастать, что требует дальнейшего изучения и грамотного внедрения в образовательный процесс.

Подводя итоги, можно отметить, что интернет-технологии играют важнейшую роль в развитии современной системы образования. Они не только расширяют доступ к знаниям, но и способствуют качественным изменениям в организации учебного процесса. Благодаря использованию цифровых ресурсов обучение становится более гибким, интерактивным и ориентированным на индивидуальные потребности обучающихся.

Важным преимуществом интернет-технологий является возможность непрерывного образования. Человек получает доступ к обучению на протяжении всей жизни, что особенно актуально в условиях быстро меняющегося мира и постоянного обновления профессиональных знаний. Кроме того, интернет способствует развитию самостоятельности, ответственности и навыков самообразования у обучающихся.

Однако эффективное внедрение интернет-технологий требует решения ряда проблем. Необходимо обеспечить равный доступ к техническим ресурсам, повысить уровень цифровой грамотности всех участников образовательного процесса и уделить особое внимание вопросам кибербезопасности. Также важно сохранять баланс между традиционными методами обучения и цифровыми технологиями, чтобы обеспечить всестороннее развитие личности [4].

В перспективе роль интернет-технологий в образовании будет только возрастать. Их грамотное использование позволит повысить качество образования, сделать его более доступным и соответствующим требованиям современного общества. Таким образом, интеграция интернет-технологий в образовательный процесс является необходимым условием формирования конкурентоспособных и компетентных специалистов будущего.

Список использованной литературы

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - Москва: Просвещение, 2019.
2. Андреев А.А. Дистанционное обучение: сущность, технологии, организация. - Санкт-Петербург: Питер, 2020.
3. Иванов Д.В. Информационные технологии в образовании. - Москва: Академия, 2018.
4. Кузнецова М.В. Электронные образовательные ресурсы и их применение в учебном процессе. - Журнал «Современное образование», 2021, №4, с. 45–52.

ӘОЖ 004.738.5:621.39:681.5

ІОТ НЕГІЗІНДЕГІ АҚЫЛДЫ ҮЙДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ЕНГІЗУ

Ташпулатов Нематжан Худайберганұлы
ф.м.-ғ.к., доцент Роговой Александр Викторович
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются вопросы разработки и внедрения системы управления умным домом на основе технологий Интернета вещей (IoT). Актуальность исследования обусловлена быстрым развитием интеллектуальных систем автоматизации и ростом потребности в эффективном управлении бытовыми устройствами. Рассмотрены основные компоненты системы умного дома, включая сенсоры, исполнительные устройства, микроконтроллеры и программное обеспечение. Проведен анализ архитектуры IoT-систем и предложена модель системы управления умным домом, обеспечивающая удаленный контроль устройств, повышение энергоэффективности и безопасность жилых помещений. Результаты исследования могут быть использованы при разработке современных систем автоматизации зданий.

Summary: This article examines the development and implementation of a smart home control system based on Internet of Things (IoT) technologies. The relevance of this study is driven by the rapid development of intelligent automation systems and the growing need for efficient control of household appliances. The key components of a smart home system, including sensors, actuators, microcontrollers, and software, are examined. An analysis of the IoT system architecture is conducted, and a smart home control system model is proposed that enables remote device control, increased energy efficiency, and residential security. The results of this study can be used in the development of modern building automation systems.

Ақпараттық технологиялардағы заманауи жетістіктер адам өмірінің әртүрлі салаларында автоматтандырылған басқару жүйелерін тез енгізуге ықпал етуде. Ең перспективалы бағыттардың бірі - «ақылды үй» жүйелері деп аталатын интеллектуалды үйді басқару жүйелерін әзірлеу. Бұл жүйелер тұрмыстық техниканы басқаруды автоматтандырады, жайлылық пен қауіпсіздікті жақсартады және энергия тұтынуды азайтады.

Соңғы жылдары Заттар интернеті (IoT) технологиялары ақылды үй жүйелерін дамытуда негізгі қозғаушы күшке айналды. IoT - физикалық құрылғыларды бірыңғай желіге қосу тұжырымдамасы, оларға адамның тікелей араласуынсыз деректер алмасуға және бір-бірімен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді [1].

IoT негізіндегі ақылды үй жүйелері жарықтандыруды, жылытуды, ауа баптауды, тұрмыстық техниканы, қауіпсіздік жүйелерін және басқа да құрылғыларды басқара алады. Мобильді қосымшалар мен веб-интерфейстерді пайдалану арқылы пайдаланушылар жүйенің жұмысын қашықтан бақылай алады.

IoT технологияларының кең мүмкіндіктеріне қарамастан, ақылды үй жүйелерін әзірлеу және енгізу құрылғыларды басқарудың сенімділігін, қауіпсіздігін және тиімділігін қамтамасыз етуге байланысты бірқатар міндеттерді шешуді талап етеді. Бұл мақаланың мақсаты - IoT негізіндегі ақылды үй жүйелерінің архитектурасын талдау және құрылғылар мен пайдаланушылар арасындағы тиімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін басқару жүйесінің моделін әзірлеу.

Ақылды үй жүйесі – тұрғын үй кеңістігіндегі әртүрлі құрылғыларды автоматты түрде басқаруды қамтамасыз ететін аппараттық және бағдарламалық жасақтама кешені.

Мұндай жүйенің негізгі компоненттері:

Сенсорлар қоршаған орта туралы ақпарат жинауға арналған. Ақылды үй жүйелерінде әртүрлі сенсорларды пайдалануға болады:

- Температура сенсорлары;
- Ылғалдылық сенсорлары;
- Қозғалыс сенсорлары;
- Жарық сенсорлары;
- Түтін және газ сенсорлары;
- Есік және терезе сенсорлары.

Алынған деректер әрі қарай талдау үшін басқару жүйесіне беріледі.

Жетекшілер басқару жүйесінен командаларды орындайды. Оларға мыналар жатады:

- Ақылды шамдар мен жарықтандыру жүйелері;
- Жылыту және ауа баптау жүйелері;
- Электр құлыптары;
- Дабыл жүйелері;
- Қашықтан басқарылатын розеткалар.

Жетектерді пайдалану үйдегі әртүрлі процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Ақылды үй жүйесінің орталық элементі – сенсорлардан алынған деректерді өңдейтін және жетектерге командалар жіберетін контроллер. Микроконтроллерлер мен бір тақталы компьютерлер көбінесе контроллерлер ретінде қолданылады [2].

Бағдарламалық жасақтама жүйені басқаруды, деректерді өңдеуді және пайдаланушының өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді. Оған мыналар кіруі мүмкін:

- сервер қосымшасы;
- мобильді қосымша;
- веб-негізделген басқару интерфейсі.

IoT жүйесінің архитектурасы әдетте бірнеше қабаттан тұрады:

Құрылғы қабаты

Бұл қабат сенсорлар мен атқарушы құрылғыларды қамтиды. Олар қоршаған орта туралы деректерді жинайды және басқару жүйесінен командаларды орындайды.

Желі қабаты

Бұл қабат жүйедегі құрылғылар арасында деректерді беруді жеңілдетеді. Байланыс үшін әртүрлі технологияларды пайдалануға болады:

- Wi-Fi
- Bluetooth
- ZigBee
- Z-Wave

Технологияны таңдау деректерді беру жылдамдығына, қуат тұтынуына және байланыс ауқымына қойылатын талаптарға байланысты [3].

Өңдеу қабаты

Бұл қабат алынған деректерді өңдейді, ақпаратты талдайды және шешім қабылдайды. Бұл мақсатта серверлер немесе бұлттық платформалар қолданылады.

Қолданба қабаты

Бұл қабат пайдаланушының жүйемен өзара әрекеттесуін жеңілдетеді. Пайдаланушы құрылғыларды мобильді қосымшалар немесе веб-интерфейстер арқылы басқара алады.

Зерттеу аясында келесі функцияларды қамтитын ақылды үйді басқару жүйесінің моделі жасалды:

- Жарықтандыруды автоматты түрде басқару;
- Температура мен ылғалдылықты басқару;
- Тұрмыстық техниканы басқару;
- Қауіпсіздікті бақылау;
- Интернет арқылы жүйені қашықтан басқару.

Жүйе келесідей жұмыс істейді. Сенсорлар қоршаған орта деректерін жинайды және оны орталық контроллерге жібереді. Контроллер алынған ақпаратты талдайды және белгілі бір әрекеттерді орындау керек пе, жоқ па, соны шешеді [4].

Мысалы, жарық деңгейі төмендеген кезде жүйе жарықтандыруды автоматты түрде қосады, ал температура көтерілген кезде ауа баптау жүйесін іске қосады. Ақылды үй жүйесін енгізу

Ақылды үй жүйесін енгізу процесі бірнеше кезеңнен тұрады:

- пайдаланушы талаптарын талдау;
- аппараттық және бағдарламалық жасақтаманы таңдау;
- жүйе архитектурасын әзірлеу;
- сенсор мен жетек орнату;
- бағдарламалық жасақтаманы конфигурациялау;
- жүйені тестілеу.

Енгізілгеннен кейін жүйе автоматты түрде жұмыс істей бастайды, бұл пайдаланушының жайлылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Ақылды үй жүйелерінде IoT технологияларын пайдалану бірқатар артықшылықтарды ұсынады [5]:

- тұрмыстық жайлылықтың артуы;
- энергия үнемдеу;
- қауіпсіздіктің жақсаруы;
- құрылғыларды қашықтан басқару;
- тұрмыстық процестерді автоматтандыру.

Сонымен қатар, заманауи ақылды үй жүйелерін қауіпсіздік жүйелері немесе энергияны басқару жүйелері сияқты басқа да ақылды жүйелермен біріктіруге болады.

Бұл мақалада Заттар интернеті технологияларына негізделген ақылды үйді басқару жүйесін әзірлеу мен енгізудің негізгі аспектілері қарастырылады. Онда IoT жүйелерінің архитектурасы және ақылды үй жүйелерінің негізгі компоненттері, соның ішінде сенсорлар, жетек құрылғылары, контроллерлер және бағдарламалық жасақтама талданады. Тұрғын үй кеңістігіндегі әртүрлі процестерді автоматтандыруға мүмкіндік беретін және пайдаланушыларға құрылғыларды қашықтан басқаруға мүмкіндік беретін басқару жүйесінің моделі ұсынылады. Зерттеу нәтижелері IoT технологияларын пайдалану үйді автоматтандыру мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтетінін және жайлылықты, қауіпсіздікті және энергия тиімділігін арттыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Әрі қарайғы зерттеулердің болашағы ақылды үй жүйелерін жасанды интеллект технологияларымен біріктіруде жатыр, бұл ақылды және бейімделгіш басқару жүйелерін жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ashton K. That 'Internet of Things' Thing // RFID Journal. — 2009.
2. Tanenbaum A., Wetherall D. Computer Networks. — Pearson, 2018.
3. Minoli D., Sohraby K. IoT Handbook: Devices, Protocols and Applications. — Wiley, 2017.
4. Al-Fuqaha A. et al. Internet of Things: A Survey on Enabling Technologies // IEEE Communications Surveys. — 2015.
5. Vermesan O., Friess P. Internet of Things: Converging Technologies for Smart Environments. — River Publishers, 2016.

УДК 004.89:339.138:004.65

СОЗДАНИЕ И ОПТИМИЗАЦИЯ СИСТЕМ ДЛЯ АНАЛИЗА И ПРЕДСКАЗАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ТРЕНДОВ В ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ

Темірбек Абызхан Ерғалиұлы
к.т.н., ассоц.профессор Кошкинбаева Мадина Жолдыкараевна
Университет Мирас, г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада электрондық коммерция саласында тұтынушылық мінез-құлық пен нарықтық трендтерді талдау және болжау үшін ақпараттық жүйелерді құру және оңтайландыру мәселелері қарастырылады. Электрондық коммерцияның қарқынды дамуы

үлкен көлемдегі деректердің пайда болуына әкеліп отыр, бұл деректерді тиімді өңдеу мен талдау компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында тұтынушылық деректерді талдау әдістері, машиналық оқыту алгоритмдері және болжау модельдері қарастырылды. Сонымен қатар электрондық коммерция жүйелерінде қолданылатын аналитикалық платформалардың архитектурасы талданып, тұтынушылық трендтерді анықтау мен болжаудың тиімді тәсілдері ұсынылды. Зерттеу нәтижелері электрондық коммерция платформаларының жұмыс тиімділігін арттыруға және тұтынушылардың қажеттіліктерін дәл болжауға мүмкіндік береді.

Summary: This article considers the issues of creating and optimizing information systems for analyzing and forecasting consumer behavior and market trends in the field of e-commerce. The rapid development of e-commerce has led to the emergence of large volumes of data, the effective processing and analysis of which plays an important role in increasing the competitiveness of companies. The study examined consumer data analysis methods, machine learning algorithms, and forecasting models. In addition, the architecture of analytical platforms used in e-commerce systems was analyzed, and effective methods for identifying and predicting consumer trends were proposed. The results of the study allow improving the efficiency of e-commerce platforms and accurately predicting consumer needs.

В последние годы электронная коммерция (e-commerce) стала одним из важнейших и быстро развивающихся секторов мировой экономики. Широкое распространение интернета, развитие мобильных технологий и совершенствование онлайн-платежных систем способствовали повсеместному распространению электронной коммерции. Покупка товаров и услуг через платформы электронной коммерции — это удобный и быстрый способ для потребителей.

Ежедневно в системах электронной коммерции собирается большой объем данных. Эти данные включают историю покупок потребителей, поисковые запросы, действия на веб-сайте и другие поведенческие характеристики. Эффективный анализ таких данных позволяет компаниям лучше понимать потребности потребителей, выявлять рыночные тенденции и прогнозировать будущий спрос [1].

Анализ и прогнозирование потребительских тенденций играют важную роль в принятии стратегических решений в электронной коммерции. Эти процессы помогают в планировании маркетинговых стратегий, оптимизации ассортимента продукции и улучшении клиентоориентированного обслуживания.

В этом контексте создание систем анализа и прогнозирования потребительских тенденций в сфере электронной коммерции является одной из актуальных научно-практических задач.

Цель исследования — изучить способы создания информационных систем для анализа и прогнозирования потребительских тенденций в электронной коммерции и повышения их эффективности.

Объем данных, собираемых в системах электронной коммерции, очень велик и может быть представлен в различных форматах. В основном эти данные включают следующую информацию:

- история покупок потребителей;
- информация о товарах;
- действия пользователей на веб-сайте;

- отзывы и рейтинги потребителей;
- данные о транзакциях.

Для эффективного анализа таких больших объемов данных используются современные технологии обработки данных. К ним относятся технологии Big Data, алгоритмы анализа данных и методы машинного обучения.

Анализ данных в системах электронной коммерции направлен на решение следующих основных задач [2]:

- изучение покупательского поведения потребителей;
- анализ рыночного спроса;
- определение популярности продукта;
- совершенствование маркетинговых стратегий;
- прогнозирование будущего потребительского спроса.

Для анализа потребительских тенденций используются различные статистические и аналитические методы. Наиболее распространенными из них являются:

Статистические методы позволяют выявлять общие закономерности в данных о потребителях. К таким методам относятся:

- корреляционный анализ;
- регрессионный анализ;
- анализ временных рядов.

Эти методы помогают выявлять изменения рынка и динамику потребительского спроса.

Алгоритмы кластеризации позволяют разделить потребителей на группы на основе их поведения. Это помогает эффективно планировать маркетинговые стратегии.

Например:

- Алгоритм K-средних
- Иерархическая кластеризация
- Алгоритм DBSCAN

Ассоциативный анализ позволяет выявлять товары, которые покупаются вместе во время одной покупки. Этот метод широко используется при создании рекомендательных систем на платформах электронной коммерции [3].

Например, алгоритм Apriori используется для выявления товаров, которые часто покупаются вместе.

В электронной коммерции прогностические модели позволяют прогнозировать будущий потребительский спрос. Это помогает компаниям планировать товарные запасы и эффективно организовывать маркетинговые стратегии.

В системах электронной коммерции для анализа потребительских тенденций используется многоуровневая архитектура.

Ключевые компоненты [4]:

Уровень сбора данных

Этот уровень собирает данные с веб-сайтов, мобильных приложений и транзакционных систем.

Уровень хранения данных

Собранные данные хранятся в хранилищах данных или на платформах больших данных.

Уровень обработки данных

Этот уровень использует алгоритмы анализа данных и машинного обучения.

Аналитический уровень

Этот уровень реализует аналитические отчеты, прогнозы и инструменты визуализации.

Для повышения эффективности систем анализа потребительских тенденций используются следующие методы оптимизации:

- улучшение алгоритмов обработки данных;
- использование параллельных вычислений;
- использование облачных технологий;
- оптимизация структуры хранения данных.

Эти подходы позволяют повысить производительность системы и сократить время обработки данных [5].

В данной статье рассматриваются вопросы создания и оптимизации систем анализа и прогнозирования потребительских тенденций в сфере электронной коммерции. Эффективный анализ больших объемов данных, собранных на платформах электронной коммерции, позволяет компаниям глубоко понимать поведение потребителей и быстро адаптироваться к изменениям рынка.

В ходе исследования были рассмотрены методы анализа потребительских данных, алгоритмы кластеризации, ассоциативный анализ и модели машинного обучения. Кроме того, была предложена архитектура системы анализа потребительских тенденций и описаны методы оптимизации, направленные на повышение эффективности системы.

Результаты исследования позволяют расширить аналитические возможности систем электронной коммерции и точно прогнозировать потребительский спрос. В будущем исследования в этой области могут быть дополнительно развиты с использованием технологий искусственного интеллекта и больших данных.

Список использованной литературы

1. Laudon K., Traver C. E-commerce: Business, Technology, Society. — Pearson, 2021.
2. Turban E., Outland J. Electronic Commerce: A Managerial and Social Networks Perspective. — Springer, 2020.
3. Han J., Kamber M., Pei J. Data Mining: Concepts and Techniques. — Morgan Kaufmann, 2018.
4. Shmueli G., Patel N., Bruce P. Data Mining for Business Analytics. — Wiley, 2020.
5. Provost F., Fawcett T. Data Science for Business. — O'Reilly Media, 2019.

СОЗДАНИЕ И АПРОБАЦИЯ СИСТЕМЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА МЕДИЙНЫХ ТЕКСТОВ НА ОСНОВЕ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON

Трофимова А.В.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақала медиа мазмұнын талдау әдістерін қарастырады және жаңалық мақалаларын жинау мен талдауға арналған Python модулін сипаттайды. Барлығы 376 мақала талданды, олардың басым көпшілігінде оң көзқарас басым екені анықталды. Нәтижелер медиа аналитикасында табиғи тілді өңдеудің (NLP) тиімділігін растайды.

Резюме: В работе рассмотрены методы анализа медиаконтента и реализован модуль на Python для сбора и анализа новостей. Проанализировано 376 статей, выявлено преобладание положительной тональности. Результаты подтверждают эффективность применения NLP для медианалитики.

Ежедневно медиапространство пополняется огромным количеством новостей и медиаконтентом на различные тематики. В современном мире в связи с быстрым развитием информатизации и цифровизации ручной анализ подобных материалов становится достаточно сложной задачей, которую почти невозможно выполнить из-за огромного объема данных и высокой скорости их появления. В связи с этим появляется задача автоматизировать данный процесс. С данной задачей эффективно справляется язык программирования Python, позволяя быстро обрабатывать большие массивы текстовой информации, применять современные методы анализа данных и интегрировать алгоритмы обработки естественного языка для выявления тональности, и других характеристик публикаций, что и отражено в данной работе.

В научных статьях, приведенных ниже, в совокупности рассматривается анализ медиа контента, однако они существенно различаются по методологии, направлениям исследования и сферам применения. Сравнительный анализ позволяет выявить как взаимодополняющие, так и контрастные элементы, особенно в том, что касается анализа текстов, автоматического обнаружения и проблем системной интеграции.

Авторы статьи «Fake News Detection System: An implementation of BERT and Boosting Algorithm» («Система обнаружения фейковых новостей: реализация на основе BERT и алгоритма бустинга»)[1, с.130] используют ансамблевый подход, сочетающий несколько моделей классификации текста на основе трансформеров (например, трансформеры типа BERT) с алгоритмами бустинга, такими как XGBoost. В ней уникальным образом объединены результаты работы детекторов тональности, эмоций, иронии и языка ненависти, а также оценки достоверности источника для классификации фейковых новостей. Этот мультимодальный конвейер текстового анализа делает акцент на тщательной предварительной обработке данных и обучении с учителем на обширном корпусе метированных данных о дезинформации, связанной с Covid-19.

В противопоставление можно привести работу Ахметова С.С. «Сенсационность и кликбейт: новая модель системной оценки заголовков

казахстанских медиа» [2] в которой используется подход количественного и качественного контент-анализа, основанный на бинарной системе классификации со шкалой выраженности кликбейта. В ней применяется ручная проверка, дополненная проверкой контента с помощью искусственного интеллекта (PerplexityAI) [2, с.78], для оценки манипулятивных заголовков из различных СМИ, при этом особое внимание уделяется наличию и степени сенсационности, а не общей классификации контента.

В статье «Алгоритмические процедуры идентификации рекламных текстов» основное внимание уделяется распознаванию лексических и синтаксических паттернов на основе правил в рамках платформы GATE [3, с.67]. В данном подходе используются формальные маркеры (императивные формы, адъективация, числовые данные) и преобразователи JAPE для различения рекламных текстов и информационных медиатекстов.

Статья «Key Technologies of Media Data In-Depth Analysis System Based on Artificial Intelligence-Based Big Data» («Основные технологии системы углубленного анализа медиаданных на основе больших данных с использованием искусственного интеллекта») посвящена созданию эффективной инфраструктуры больших данных на базе искусственного интеллекта для анализа тональности медиаконтента. В ней рассматриваются вопросы системного уровня, такие как балансировка ресурсов ЦП с помощью алгоритма Logistic-Block Affinity Scheduler (LAS) [4, с.3], в сочетании с моделями эмоционального анализа, обеспечивающими высокую точность на огромных наборах данных Twitter — с точки зрения оптимизации инфраструктуры и алгоритмов, а только с точки зрения моделей [4, с.4].

В статье Накиба А.М. и др. (Nakib A.B. et al.) представлена интегрированная NLP-система, объединяющая абстрактное резюмирование (PEGASUS), классификацию тональности (BERT) и построение графа знаний на основе постов в социальных сетях [5]. Она уникальным образом соотносит тенденции в тональности с выведенными чертами личности и прогнозирует поведение, связывая текстовые данные с психологическим профилированием, что отличается от предыдущих работ, в которых основное внимание уделялось классификации или обнаружению.

В работах [1], [4], [5] подчеркивается потенциал искусственного интеллекта и передовых технологий обработки естественного языка (NLP) при обработке обширных наборов данных из социальных сетей; авторы приходят к единому мнению, что модели на основе трансформеров и нейронные модели обеспечивают высокую точность при обнаружении тональности высказываний и дезинформации, что подтверждает возможность создания автоматизированных систем анализа медиа.

Вариант интеграционного модуля для поиска и анализа новостей был собран на основе News API [6] который, однако, в бесплатной версии имеет ограничения на количество запросов. с использованием таких библиотек как aiohttp [7], asyncio [8] для более быстрой загрузки страниц с новостями, pandas

[9] для обработки и анализа данных, matplotlib [10] для построения графиков и nltk.sentiment [11] для анализа тональности текста.

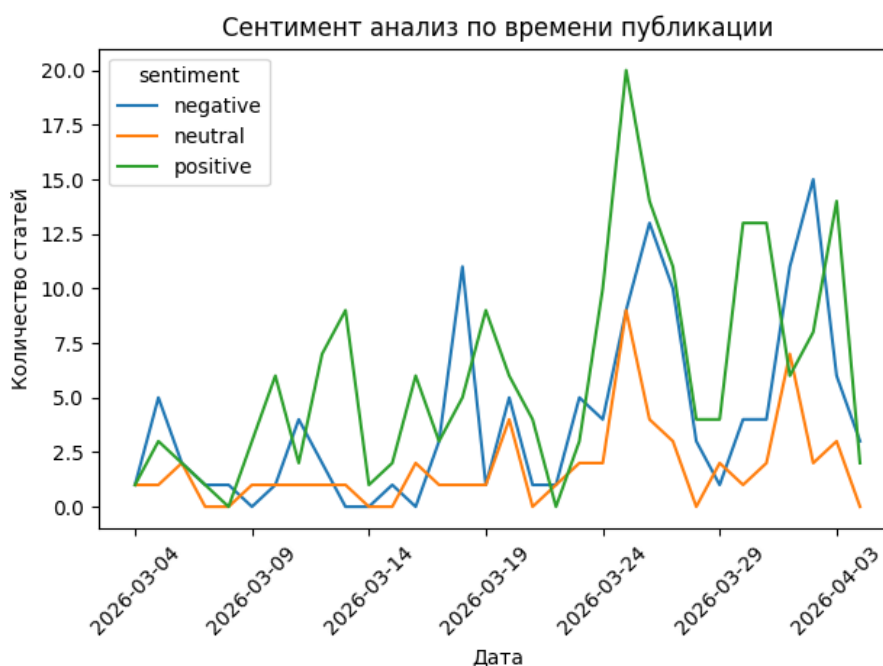
В рамках работы были взяты англоязычные ключевые слова («AI», «Business», «Digital», «Sports») и источники новостей («BBC News», «CNN», «The Verge»). В результате анализа было собрано 376 статей, которые были определены следующим образом (Таблица 1).

Таблица 1. Статистика по запросам (%):

Тональность	Отрицательная	Нейтральная	Положительная
Ключевые слова			
AI	33.00	13.00	54.00
business	44.00	16.00	40.00
digital	27.55	11.22	61.22
sports	30.77	20.51	48.72

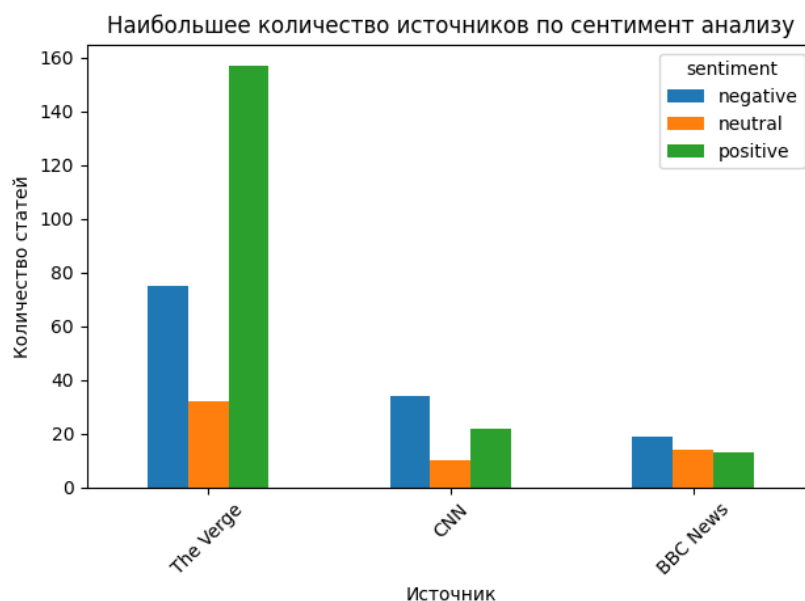
По времени публикации, наибольшее количество публикаций с положительной тональностью было опубликовано 24 марта 2026 отрицательных между 29 марта 2026 и 03 апреля 2026 и нейтральных между 24 марта 2026 и 29 марта 2026 (Рисунок 1).

Рисунок 1. Сентимент анализ по времени публикации

Что касается источников информации, суммарно, наибольшее количество источников у «The Verge» и наименьшее у «BBC News» (Рисунок 2).

Рисунок 2. Наибольшее количество источников по сентимент анализу.

Автоматизация анализа медиаконтента является необходимой в условиях роста объёма информации. Современные методы NLP и инструменты Python позволяют эффективно определять тональность и классифицировать тексты. Сравнение подходов показало высокую эффективность нейросетевых моделей. Практический анализ 376 новостей подтвердил преобладание положительной тональности и зависимость результатов от темы и источника.

Список использованной литературы

1. Sultana, R. and Nishino, T. Fake News Detection System: An implementation of BERT and Boosting Algorithm. EPiC Series in Computing, 91, 124-109. <https://doi.org/10.29007/d931>
2. Akhmetov S.S. Sensationalism and Clickbait: A New Model for Systematic Evaluation of Headlines in Kazakhstani Media // Herald of Journalism. – 2025. – № 3 (77). – P. 74–84. – DOI: 10.26577/HJ2025773
3. Каменский М.В., Бредихин С.Н. Алгоритмические процедуры идентификации рекламных текстов в дискурсивном пространстве средств массовой информации // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание. – 2025. – Т. 24, № 1. – С. 64–78. – DOI: 10.15688/jvolsu2.2025.1.6.
4. Zheng Y. Key Technologies of Media Data In-Depth Analysis System Based on Artificial Intelligence-Based Big Data // Mobile Information Systems. – 2021. – Vol. 2021. – Article ID 7191567. – DOI: 10.1155/2021/7191567.
5. Nakib A.M., Khan P., Ullah Md.M., Kawser Md.L., Jayed A.K.M., Zim S.K. Harnessing Advanced NLP Techniques for Automated Personality Analysis and Future Behavior Prediction from Social Media Posts // Middle East Research Journal of Engineering and Technology. – 2024. – Vol. 4, № 4. – P. 98–106. – DOI: 10.36348/merjet.2024.v04i04.001.
6. News API Documentation [Электронный ресурс]. – URL: <https://newsapi.org/docs> (дата обращения: 01.04.2026).
7. aio-lib/aiohttp: Asynchronous HTTP Client/Server for asyncio and Python [Электронный ресурс]. – URL: <https://github.com/aio-lib/aiohttp> (дата обращения: 01.04.2026).

8. Python Software Foundation. asyncio – Asynchronous I/O [Электронный ресурс] // Python 3 Documentation. – URL: <https://docs.python.org/3/library/asyncio.html> (дата обращения: 01.04.2026).
9. McKinney W. Data Structures for Statistical Computing in Python // Proceedings of the 9th Python in Science Conference. – Austin, TX, 2010. – P. 56–61. – DOI: 10.25080/Majora-92bf1922-00a.
10. Hunter J.D. Matplotlib: A 2D Graphics Environment // Computing in Science & Engineering. – 2007. – Vol. 9, № 3. – P. 90–95. – DOI: 10.1109/MCSE.2007.55.
11. Hutto C.J., Gilbert E.E. VADER: A Parsimonious Rule-based Model for Sentiment Analysis of Social Media Text // Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media. – 2014. – Vol. 8, № 1. – P. 216–225. – DOI: 10.1609/icwsm.v8i1.14550.

УДК 004.8:612.82

МАШИННОЕ ОБУЧЕНИЕ В АНАЛИЗЕ НЕЙРОСИГНАЛОВ (EEG, fMRI, MEG)

Тулегенова А.Т., Балабеков М.О.
Казахстан, г. Шымкент, Университет «Мирас»

Түйін: Мақалада әртүрлі модальді нейросигналдарды — электроэнцефалография (EEG), функционалдық магниттік-резонанстық томография (fMRI) және магнитоэнцефалография (MEG) — талдау үшін машиналық оқыту әдістерін қолдануға шолу ұсынылған. Деректерді талдаудың негізгі кезеңдері қарастырылған: сигналдарды жинау және алдын ала өңдеу, белгілерді (фичаларды) шығару, модельдерді құру және оқыту, сондай-ақ нәтижелерді интерпретациялау. Кеңістіктік-уақыттық ми белсенділігіндегі жасырын заңдылықтарды тиімді анықтауға мүмкіндік беретін терең оқытудың заманауи тәсілдеріне, атап айтқанда, конволюциялық және рекурренттік нейрондық желілерге, Transformer модельдеріне және STMambaNet архитектурасына ерекше назар аударылған. Машиналық оқыту когнитивтік күйлерді тануда, есте сақтау, назар және эмоциялық реакцияларды талдауда жоғары дәлдік қамтамасыз ететіні көрсетілген. Сонымен қатар, бұл әдістер нейроинтерфейстердің (BCI) дамуына және неврологиялық ауруларды ерте диагностикалау жүйелерін жетілдіруге ықпал етеді. Жеке бөлімде түсіндірілетін жасанды интеллект әдістері (Grad-CAM, LRP, Input Perturbation) мен eLORETA және MNE құралдары арқылы ми белсенділігін визуализациялау тәсілдері қарастырылып, ми қыртысының ең маңызды аймақтарын анықтауға мүмкіндік беретіні көрсетілген.

Summary: The article presents an overview of the application of machine learning methods for analyzing neural signals of various modalities, including electroencephalography (EEG), functional magnetic resonance imaging (fMRI), and magnetoencephalography (MEG). The main stages of data analysis are discussed, including signal acquisition and preprocessing, feature extraction, model construction and training, as well as result interpretation. Special attention is given to modern deep learning approaches, such as convolutional and recurrent neural networks, Transformer models, and the STMambaNet architecture, which enable effective detection of hidden patterns in the spatiotemporal activity of the brain. It is shown that machine learning provides high accuracy in recognizing cognitive states, analyzing memory, attention, and emotional responses, and also contributes to the development of brain–computer interfaces (BCI) and early diagnosis systems for neurological disorders. Additionally, the article discusses explainable artificial intelligence methods (Grad-CAM, LRP, Input Perturbation) and brain activity visualization techniques using eLORETA and MNE, which make it possible to identify the most significant regions of the cerebral cortex.

Современные методы нейровизуализации и регистрации активности мозга открывают новые возможности для изучения когнитивных процессов человека. Электроэнцефалография (EEG), функциональная магнитно-резонансная томография (fMRI) и магнитноэнцефалография (MEG) позволяют наблюдать за мозговой активностью с высокой точностью во времени и пространстве. Однако объём и сложность этих данных требуют автоматизированных подходов для обработки и анализа. Машинное обучение (ML) предоставляет широкий инструментарий для распознавания закономерностей в многомерных нейроданных [1]. С его помощью исследователи могут классифицировать когнитивные состояния, выявлять паттерны активации мозга и даже прогнозировать реакции человека на внешние стимулы. Цель данной статьи - рассмотреть основные методы машинного обучения, применяемые к анализу нейросигналов, и показать их возможности на примере трёх ключевых модальностей: EEG, fMRI и MEG.

На ранних этапах анализа нейросигналов использовались традиционные алгоритмы - линейный дискриминантный анализ (LDA), метод опорных векторов (SVM), деревья решений и Random Forest [2]. Эти методы хорошо работают при ограниченном объёме данных и позволяют выполнять базовую классификацию состояний, например, “внимание/рассеянность” или “запомнил/забыл”.

С развитием вычислительных мощностей и появлением больших баз данных всё большее распространение получили нейронные сети. Модели CNN (свёрточные нейронные сети) эффективно извлекают пространственные закономерности из EEG-сигналов, а RNN и LSTM - временные зависимости. Современные архитектуры, такие как EEGNet, Conformer и STMambaNet, объединяют оба подхода и позволяют достигать высокой точности при анализе сложных паттернов активности мозга [3].

Интеграция данных EEG, fMRI и MEG повышает надёжность результатов. Комбинированные нейросетевые модели с attention-механизмами способны учитывать временные и пространственные особенности сразу нескольких источников сигналов, формируя более полное представление о мозговой активности [4]. Для успешного применения машинного обучения необходимо провести тщательную предобработку нейроданных. В случае EEG выполняется фильтрация шумов и артефактов, удаляются миографические и глазные сигналы, проводится нормализация амплитуд. fMRI-данные требуют пространственной нормализации, коррекции движения и выделения регионов интереса (ROI). Для MEG-сигналов используется подавление шумов и преобразование сигналов в частотную область. После очистки данные подвергаются сегментации и уменьшаются с помощью методов PCA, ICA или t-SNE, что позволяет сократить размерность и повысить эффективность обучения модели [5].

Машинное обучение успешно применяется для классификации эмоциональных и когнитивных состояний человека - внимания, памяти, стресса, усталости. EEG и MEG обеспечивают высокое временное разрешение, что позволяет отслеживать динамику активации мозга при решении задач. fMRI

используется для выявления пространственных паттернов, связанных с определёнными видами деятельности [6].

ML-модели помогают автоматизировать диагностику эпилепсии, болезни Альцгеймера, депрессии и других нарушений. Алгоритмы выявляют скрытые особенности сигналов, которые трудно заметить при визуальном анализе врачом, что делает их важным инструментом раннего скрининга. В области интерфейсов мозг-компьютер машинное обучение используется для интерпретации мозговых сигналов и преобразования их в управляющие команды. Это направление активно развивается в медицине, реабилитации и даже игровой индустрии.

Одной из главных проблем при использовании глубоких нейронных сетей в анализе нейросигналов остаётся их «непрозрачность». Несмотря на высокую точность классификации и распознавания состояний мозга, такие модели часто функционируют как «чёрный ящик». Для решения этой задачи всё шире применяются методы объяснимого искусственного интеллекта (Explainable AI, XAI). Среди наиболее популярных подходов - Grad-CAM, LRP, SHAP и Input Perturbation. Grad-CAM визуализирует области входных данных, наиболее влияющие на выход модели; LRP распределяет вклад каждого нейрона в итоговое решение, а SHAP оценивает значимость признаков на основе теории игр. Эти методы делают возможным интерпретировать поведение модели в терминах физиологии мозга. Следующий уровень интерпретации связан с локализацией источников нейронной активности - методы eLORETA, dSPM и MNE позволяют переходить от анализа поверхностных сигналов к трёхмерным картам активности коры. Современные инструменты визуализации, такие как MNE-Python, Brainstorm и EEGLAB, дают возможность создавать 3D-модели мозга, где цветовая шкала отражает уровень активации различных областей. Эти визуализации позволяют сопоставлять реакции разных участников и условий эксперимента, делая анализ нейроданных более интерпретируемым.

Каждый метод регистрации нейросигналов - ЭЭГ, функциональная МРТ и магнитоэнцефалография - обладает своими преимуществами и ограничениями. EEG обеспечивает высокое временное разрешение, fMRI - высокое пространственное, а MEG занимает промежуточное положение и менее чувствительна к искажениям, вызванным проводимостью черепа. Комбинированное использование этих методов позволяет получить более полную картину мозговой активности и обеспечивает основу для мультимодальных моделей машинного обучения. Машинное обучение доказало эффективность в анализе нейросигналов, однако остаются вызовы: ограниченность выборок, межсубъектные различия, потребность в вычислительных ресурсах и сложность интерпретации моделей. Будущее направления связано с развитием персонализированных систем и объединённых баз данных, что позволит повысить точность и надёжность анализа [7].

В заключение следует отметить, что применение методов машинного обучения в анализе нейросигналов (EEG, fMRI, MEG) представляет собой одно из наиболее перспективных направлений на стыке нейронауки, информатики и медицины. Современные алгоритмы, включая методы глубокого обучения,

позволяют эффективно обрабатывать большие объёмы сложных многомерных данных, выявлять скрытые закономерности в пространственно-временной активности мозга и достигать высокой точности в распознавании когнитивных состояний человека.

Особую значимость имеет тот факт, что машинное обучение способствует развитию практико-ориентированных решений, таких как нейроинтерфейсы (BCI), системы нейрореабилитации и ранней диагностики неврологических заболеваний. Это открывает новые возможности для повышения качества жизни людей, включая пациентов с ограниченными возможностями, а также расширяет границы взаимодействия человека и технологий.

Вместе с тем, несмотря на достигнутые успехи, данная область сталкивается с рядом серьёзных вызовов. К ним относятся сложность интерпретации моделей, необходимость обеспечения прозрачности и объяснимости алгоритмов, ограниченность и разнородность данных, а также вопросы этики, конфиденциальности и безопасности нейроданных. Важным аспектом остаётся стандартизация методов обработки и анализа, что позволит повысить воспроизводимость научных результатов и ускорить внедрение технологий в клиническую практику.

Перспективы дальнейших исследований связаны с интеграцией мультимодальных данных (EEG, fMRI, MEG), развитием гибридных моделей, совершенствованием методов объяснимого искусственного интеллекта и использованием облачных и квантовых вычислений для обработки нейросигналов. Существенную роль будет играть междисциплинарное сотрудничество специалистов в области медицины, нейронауки, инженерии и информационных технологий.

Таким образом, машинное обучение становится ключевым инструментом в анализе нейросигналов, обеспечивая качественно новый уровень понимания работы мозга. Его дальнейшее развитие и ответственное применение будут способствовать не только научному прогрессу, но и созданию инновационных технологий, направленных на благо человека и общества в целом.

Список использованной литературы

1. Кузнецов, А.В., & Трофимова, Е.С. *Применение методов машинного обучения для анализа ЭЭГ-сигналов: обзор подходов и задач*. Москва: МАКС Пресс, 2022.
2. Сорокин, И.А., & Беляев, В.В. *Глубокое обучение в нейронауках: анализ ЭЭГ, fMRI и MEG данных*. Санкт-Петербург: Политехника, 2023.
3. Мартынова, Л.Г., & Ким, А.Ж. *Интерпретируемость моделей глубокого обучения при анализе нейросигналов*. Вестник современных исследований, 2023, № 9, с. 74–85.
4. Пархоменко, Д.Н. *Мультимодальные подходы к анализу ЭЭГ и fMRI сигналов в когнитивных исследованиях*. Нейроинформатика, 2021, т. 23, № 4, с. 110–128.
5. Журавлёв, Ю.И., & Сафронов, Д.В. *Методы машинного обучения в биомедицинских исследованиях*. Новосибирск: Наука, 2020.
6. Craik, A., He, Y., & Contreras-Vidal, J. L. *Deep Learning for Electroencephalogram (EEG) Classification Tasks: A Review*. Frontiers in Neuroscience, 2019, Vol. 13, Article 1335.
7. Bashivan, P., Rish, I., Yeasin, M., & Codella, N. *Learning Representations from EEG with Deep Recurrent-Convolutional Neural Networks*. arXiv preprint arXiv:1511.06448, 2016.
- [8] Wang,

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДА ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫ ҚОЛДАУ ҮШІН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ

Хайруллаев Махкамбек Давронжанович
к.т.н., ст.преподаватель Дуйсенов Нурзак Жезтаевич
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье представлены результаты магистерского исследования, посвящённого разработке и внедрению интеллектуальной системы поддержки принятия врачебных решений (Clinical Decision Support System, CDSS) на основе методов машинного обучения и анализа медицинских данных. Рассмотрены современные тенденции цифровизации здравоохранения, проблемы обработки больших массивов клинической информации, архитектура предложенной системы, алгоритмы прогнозирования рисков и результаты экспериментальной апробации. Разработанная модель продемонстрировала повышение точности диагностики и снижение вероятности врачебных ошибок при анализе клинических показателей пациентов.

Summary: This article presents the results of a master's thesis on the development and implementation of an intelligent clinical decision support system (CDSS) based on machine learning and medical data analysis. It examines current trends in healthcare digitalization, the challenges of processing large amounts of clinical data, the architecture of the proposed system, risk prediction algorithms, and the results of experimental testing. The developed model demonstrated improved diagnostic accuracy and a reduced likelihood of medical errors when analyzing patient clinical data.

Денсаулық сақтаудың цифрлық трансформациясы қазіргі заманғы медицинаның негізгі даму бағыттарының бірі болып табылады. Клиникалық деректердің өсуі, электрондық медициналық жазбалардың, телемедицина, медициналық ақпараттық жүйелердің және жасанды интеллект технологияларының дамуы интеллектуалды шешім қабылдауды қолдау жүйелерін енгізу үшін алғышарттар жасауда.

Медициналық персоналдың көп жұмыс жүктемесі және диагностикалық ақпараттың айтарлықтай көлемін өңдеу қажеттілігі ескеріле отырып, адами қателіктер қаупі артады. Халықаралық зерттеулерге сәйкес, медициналық қателіктердің айтарлықтай бөлігі деректерді толық түсіндірмеуден немесе шешім қабылдау жылдамдығының жеткіліксіздігінен болады. Сондықтан, үлкен деректер жиынтығын талдай алатын және ұсыныстар жасай алатын интеллектуалды жүйелерді пайдалану өзекті мәселеге айналуда [1].

Магистрлік диссертацияның мақсаты диагностика сапасын және клиникалық процестердің тиімділігін арттыруға бағытталған денсаулық сақтау саласындағы интеллектуалды шешім қабылдауды қолдау жүйесінің архитектурасы мен прототипін әзірлеу болды.

Интеллектуалды шешім қабылдауды қолдау жүйелері (CDSS) - пациенттің медициналық деректерін талдайтын және дәрігерлерге диагноз қою, емдеу немесе болжам жасау бойынша ұсыныстар беретін бағдарламалық пакеттер.

Қазіргі заманғы CDSS келесі тәсілдерге негізделген:

- ережеге негізделген сараптамалық жүйелер;
- статистикалық модельдер;

- машиналық оқыту алгоритмдері;
- нейрондық желілер және терең оқыту әдістері;
- гибриді интеллектуалды модельдер.

Мұндай жүйелердің негізгі мақсаттарына мыналар жатады:

- аурудың қауіп факторларын анықтау;
- асқынуларды болжау;
- диагностиканы қолдау;
- емдеуді жекешелендіру;
- медициналық ресурстарды бөлуді оңтайландыру.

Жасанды интеллект технологияларының жоғары әлеуетіне қарамастан, медициналық тәжірибеде интеллектуалды жүйелерді енгізу бірқатар қиындықтарға толы [2]:

1. Медициналық деректердің толық еместігі және гетерогенділігі.
2. Ақпараттық жүйелерді стандарттау және үйлесімділік мәселелері.
3. Пациенттердің жеке деректерін қорғау талаптары.
4. Машиналық оқыту модельдерін түсіндірудің жеткіліксіздігі.
5. Медициналық қызметкерлердің жасанды интеллект жүйелерін

қабылдауындағы психологиялық кедергілер.

Зерттеу барысында алгоритмдердің түсіндірілуіне (Түсіндірілетін жасанды интеллект) және жасалған ұсыныстардың ашықтығын қамтамасыз етуге ерекше назар аударылды. Ұсынылған жүйе көп деңгейлі архитектураға ие және келесі компоненттерді қамтиды [3]:

1. Деректерді жинау модулі
 - Электронды медициналық жазбалар
 - Зертханалық параметрлер
 - Аспаптық диагностикалық нәтижелер
 - Пациенттердің демографиясы
2. Алдын ала өңдеу модулі
 - Олқылықтарды жою
 - Параметрлерді қалыпқа келтіру
 - Санаттық ерекшеліктерді кодтау
 - Аутсайдерлерді анықтау
3. Аналитикалық модуль

Келесі алгоритмдер қолданылды:

- Логистикалық регрессия (Ауру ықтималдығын бағалау);
- Кездейсоқ орман (Тәуекелдерді жіктеу);
- Градиентті күшейту;
- Асқынуларды болжауға арналған нейрондық желі;
- Нәтижелерді түсіндіруге арналған SHAP талдауы.

4. Шешім қабылдау модулі
 - Болжамдық тәуекел индексін генерациялау;
 - Клиникалық ұсыныстарды генерациялау;
 - Критикалық жағдай туралы ескертулер.
5. Пайдаланушы интерфейсі

- Параметрлерді визуализациялау;
- Пациент жағдайының динамикалық графиктері;
- Болжамдалған тәуекелдің себептерін түсіндіру.

Зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

- Медициналық ақпараттық процестерді жүйелік талдау;
- клиникалық деректерді статистикалық өңдеу;
- машиналық оқыту;
- эксперименттік модельдеу;
- шешім тиімділігін салыстырмалы талдау.

Модельдерді оқыту үшін жүрек-қан тамырлары аурулары бар науқастардың анонимді деректер жиынтығы, оның ішінде 10 000-нан астам жазба пайдаланылды [4].

Жүйені сынау нәтижесінде келесі нәтижелер алынды:

- тәуекелді жіктеу дәлдігі — 91%;
- ROC-AUC — 0,93;
- диагностикалық кемшіліктердің 28%-ға төмендеуі;
- дәрігердің деректерін талдау уақытының 35%-ға төмендеуі.

SHAP әдістерін қолдану шешімдердің түсіндірілуін және негізгі клиникалық қауіп факторларын (холестерин деңгейі, қан қысымы, жас, дене салмағының индексі) анықтауды қамтамасыз етті.

Алынған нәтижелер интеллектуалды жүйе медициналық талдаудың тиімділігін арттырып, қателіктер ықтималдығын азайта алады деген болжамды растады.

Өзірленген прототипті мыналарға біріктіруге болады:

- денсаулық сақтау мекемелерінің медициналық ақпараттық жүйелері;
- телемедицина қызметтері;
- профилактикалық скрининг жүйелері;
- денсаулық сақтау мекемелерін басқару құралдары.

Мұндай жүйелерді енгізу мыналарға ықпал етеді:

- диагностика сапасын жақсарту;
- емдеуді жекешелендіру;
- денсаулық сақтау ресурстарын пайдалануды оңтайландыру;
- дәрігерлердің жұмыс жүктемесін азайту.

Әрі қарай зерттеудің перспективалы бағыттарына мыналар жатады:

- ұлттық медициналық тізілімдермен интеграция;
- медициналық имиджді талдау үшін терең оқыту әдістерін пайдалану;
- пациенттердің деректерін қорғау үшін федеративті оқытуды пайдалану;
- бейімделгіш өзін-өзі оқыту модельдерін әзірлеу;

- медицинада жасанды интеллект жүйелерін бағалауға арналған нормативтік стандарттарды енгізу. Ақылды медициналық жүйелер үшін нормативтік базаны және сертификаттау стандарттарын әзірлеу ерекше рөл атқарады.

Магистрлік диссертация аясында денсаулық сақтау саласына арналған интеллектуалды шешім қабылдауды қолдау жүйесі машиналық оқыту әдістері мен клиникалық деректерді талдау негізінде әзірленіп, сынақтан өткізілді.

Эксперименттік нәтижелер ұсынылған архитектураның тиімділігін растады: жүйе жоғары болжам дәлдігін, диагностикалық қателіктердің азаюын және деректерді өңдеу уақытының қысқарғанын көрсетті.

Осылайша, интеллектуалды шешім қабылдауды қолдау жүйелерін енгізу денсаулық сақтаудағы цифрлық трансформацияның перспективалы саласы және медициналық көмек сапасын жақсартудың маңызды құралы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Shortliffe E. H., Cimino J. J. Biomedical Informatics: Computer Applications in Health Care and Biomedicine. – 4th ed. – London : Springer, 2014. – 965 p.
2. Berner E. S. Clinical Decision Support Systems: Theory and Practice. – 2nd ed. – New York : Springer, 2007. – 250 p.
3. Topol E. Deep Medicine: How Artificial Intelligence Can Make Healthcare Human Again. – New York : Basic Books, 2019. – 400 p.
4. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – Cambridge : MIT Press, 2016. – 800 p.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / TABLE OF CONTENTS

БИЗНЕС ЖӘНЕ БАСҚАРУ / БИЗНЕС И УПРАВЛЕНИЕ / BUSINESS AND MANAGEMENT

Абдукарим Б.Н.	
АҚША АҒЫНЫ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІ КӘСІПОРЫНДАРЫНДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ІШКІ ЖОСПАРЛАУ	4
Абуева Н.К.	
ОРИЕНТАЦИЯ НОВЫХ РАБОТНИКОВ И ПРОЦЕСС ИХ ОБУЧЕНИЯ	6
Агабеков А.Ю., Гапурбаева Ш.Р., Ақтамова З.А.	
ТОРГОВЫЕ ВОЙНЫ, «ТАРИФНАЯ ИНФЛЯЦИЯ» И ПЕРЕСТРОЙКА ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕПОЧЕК, ЗАМЕДЛЯЮЩАЯ МИРОВУЮ ТОРГОВЛЮ	10
Агабекова Ш.Н., Бокушева С., Кейкова Ж.К.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	15
Агабекова Ш.Н., Саттарова Ж.Ж.	
ҚАРЖЫ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ	19
Аққұлы С.Қ.	
ҚОР НАРЫҒЫНДАҒЫ БАҒА АУЫТҚУЛАРЫ: ФАКТОРЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ	21
Амандық Д.С.	
АПИТАЛДЫ ЗАҢСЫЗ ӘКЕТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	24
Асқат Е.Н.	
ЖАҢА ҚАРЖЫЛЫҚ СӘУЛЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КРАУДФАНДИНГ ЖӘНЕ КРАУДИНВЕСТИНГ ПЛАТФОРМАЛАРЫН БАСҚАРУ	26
Байбосын Т.Б.	
ГУДВИЛЛДІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДАҒЫ БАҒАСЫ	29
Байкенжеева Д.Б.	
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТАЛАР: ЭКОНОМИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕР	31
Байкенжеева Д.Б.	
ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІ	34
Байкенжеева Д.Б., Калыкулов К.М., Арашкевич О.В.	
ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И КОНТРОЛЯ ЗА ДВИЖЕНИЕМ КАПИТАЛА	36
Бейбітұлы А.	
ҚАЗІРГІ ҰЙЫМНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ӨЗЕКТЕНДІРУ	39
Бекқұлы Ү.Н.	
ҚАЗІРГІ ҰЙЫМДА ҰСЫНУҒА РЕЗЕРВТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАЙЫНДАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	42
Бокушева С., Агабекова Ш.Н., Бекебай А.Ө.	
ГЕНДЕРНОЕ РАЗНООБРАЗИЕ И ИНКЛЮЗИВНОСТЬ В ТОП – МЕНЕДЖМЕНТЕ	45
Бокушева С., Агабекова Ш.Н., Елтаева Н.Қ.	
ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СОВЕТОВ ДИРЕКТОРОВ В РК	48
Губайдуллин Н. Н.	
БАРЬЕРЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ И МЕРЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ	52
Дурру Огуз, Дурру Д.К.	
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕДЕГІ БЮДЖЕТТІК РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	56

Дүйсембаев А.С. ҚОЛМА-ҚОЛ АҚШАСЫЗ, ЭЛЕКТРОНДЫҚ АҚША ҚАРАЖАТЫН ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТАНЫ ҰРЛАУ: ЗАҢ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	59
Еребаева Г.А. КРІ НЕГІЗІНДЕ КОРПОРАЦИЯНЫҢ ҚАРЖЫСЫН БАСҚАРУ	61
Ешенкулов Д.К. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ, ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЗИЯН КЕЛТІРУДІ БОЛҒЫЗБАУ ЖӘНЕ КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ ЖӨНІНДЕГІ ШАРАЛАРДЫҢ АУДИТІ	64
Әсілханқызы А. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АУДИТ ИНСТИТУТЫН ДАМУ	67
Жанасова А.Ж. САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН БИЗНЕСТІҢ ФИСКАЛДЫҚ МҮДДЕЛЕРІНІҢ ТЕҢГЕРІМІНЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	70
Жарылқасын А.Е. ЭКОНОМИКАЛЫҚ СУБЪЕКТІЛЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ АШЫҚТЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МАҚСАТЫНДА ЕСЕПКЕ АЛУ- БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛДАРЫН ДАМУ	73
Жуманова Ә.Б. ӘЛЕУМЕТТІК ӘРІШТЕСТІК ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ПРАКТИКАСЫНДА ІСКЕ АСЫРУ	76
Жүнісов Қ.Е. ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (НАНОТЕХНОЛОГИЯ, БИОТЕХНОЛОГИЯ, БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГЕТИКА)	78
Жұмағали А.С. ӨКІЛЕТТІКТЕРДІ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	82
Жұмақұлов А.Ұ. ҚЫЛМЫСТЫҚ КІРІСТЕРДІ ЗАҢДАСТЫРУҒА БАНКТІК ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ҚҰРАЛДАРЫ	85
Жұмаш Е.М. БЕЙІМДЕЛЕТІН БЮДЖЕТТЕУ ЖҮЙЕСІ КӘСІПОРЫНДЫ БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ	87
Калибаева Г.М. КОНЦЕПЦИЯ МАРКЕТИНГА "РАБОЧЕЙ СИЛЫ"	89
Кейкова Ж.К., Агабекова Ш.Н., Қалжанова А.С. ҚҚС-ТЫ 16%-ҒА ДЕЙІН АРТТЫРУ: ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫ ҮШІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЛАР	92
Кененбаева З.М., Туребаева Ж.К., Шінет Г.Г. ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	95
Килебаев А.Н. ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ СТРАТЕГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ	98
Ким Л.Н., Келесбаев Д.Н., Ордабек Ә. «НОВАЯ НОРМАЛЬНОСТЬ»: АДАПТАЦИЯ БИЗНЕСА К ДЛИТЕЛЬНОМУ ПЕРИОДУ ВЫСОКИХ КЛЮЧЕВЫХ СТАВОК	102
Колдас А.М. ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-БАҒДАРЛАНҒАН ЭКОНОМИКАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ	107

Коптаева Г.П., Западнюк Е.А., Шадиева А.А. РЕЖИМЫ ЭКОНОМИИ И ОПТИМИЗАЦИЯ ЗАТРАТ: ПОИСК НОВЫХ ДРАЙВЕРОВ РОСТА	109
Кривилова Т. И. БАРЬЕРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ САМОМАРКЕТИНГА НА РЫНКЕ ТРУДА	113
Кривилова Т.И. САМОМАРКЕТИНГ В СФЕРЕ ТРУДА: НАПРАВЛЕНИЯ, ЭТАПЫ, ЛИЧНЫЕ СТРАТЕГИИ ЗАНЯТОСТИ	116
Купешев А.Ш., Бекебаева М.О., Абдыкадыров К.Ж. ГЕОПОЛИТИКА И САНКЦИИ: ВЛИЯНИЕ НА ЛОГИСТИКУ И ЦЕНЫ	120
Қостан И.Қ. КӨШБАСШЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ ҰЙЫМДЫ БАСҚАРУДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	123
Құлмұратова А.Т. КОНЬЮНКТУРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР АРҚЫЛЫ ҚР ШАҒЫН ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН СТАТИСТИКАЛЫҚ ӨЛШЕУ ЖҮЙЕСІ: КӨТЕРМЕ ЖӘНЕ БӨЛШЕК САУДА МЫСАЛЫНДА	126
Махмұт М.Ж. SMART CITY: ІСКЕ АСЫРУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ	129
Мирюсупов М. Р. ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕ ESG СТРАТЕГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ	132
Ноғайбек Е.С. РЕФОРМАЛАНАТЫН ҚР ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ НЕСИЕ КАПИТАЛЫ НАРЫҒЫ: ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	135
Омаров А.А. ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И КОНТРОЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	138
Ордабек Ә.М. ТАЛАНТ-МЕНЕДЖМЕНТ (ТАЛАНТТАРДЫ БАСҚАРУ) ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ HR-МЕНЕДЖМЕНТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ	141
Өтеулі Ә.Б. КӨШБАСШЫЛЫҚТЫҢ ЖЕКЕ ТЕОРИЯСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ ("ҰЛЫ АДАМ" ТЕОРИЯСЫ) ЖӘНЕ ЖЕКЕ ҚАСИЕТТЕР ТЕОРИЯСЫ	144
Рахымжанова А.А. БИЗНЕС САЛАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ	147
Сағын С.С. БАНКТІК ҚЫЗМЕТТЕР НАРЫҒЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ СТРАТЕГИЯСЫНДА КРЕДИТТІК ҰЙЫМДАРДЫҢ БІРІГУІ ЖӘНЕ ҚОСЫЛУЫ	150
Сейітжанұлы А. УСЛОВИЯ И МЕХАНИЗМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ "ФИНАНСОВЫХ ПУЗЫРЕЙ" НА РАЗВИВАЮЩИХСЯ ФОНДОВЫХ РЫНКАХ	152

Сергиенко К.В. СИНТЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БУХГАЛТЕРСКОЙ (ФИНАНСОВОЙ) ОТЧЕТНОСТИ	154
Серік М. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМНЫҢ ПЕРСОНАЛЫН ОҚЫТУ ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ КОУЧИНГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	157
Стаценко О.А., Купешев А.Ш. ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС	160
Тоялықызы А. МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ САЯСАТ ШЕҢБЕРІНДЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ НАРЫҚТЫҚ КҮШІН РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	163
Туребаева Ж.К., Кененбаева З.М., Жаздықбаева Д.П. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	166
Түзелбек А.Қ. ЫҚТИМАЛДЫҚ ҮЛЕСТІРУ ҚОСПАЛАРЫНЫҢ ЫДЫРАУЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН МӘЛІМЕТТЕР ТИПОЛОГИЯСЫ	170
Түрдәлі А.Ү. ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ КОМПЛЕКС: ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ	172
Тұрсын Б.М. ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ АДАЛДЫҒЫ ҚАЗІРГІ ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ АДАМИ КАПИТАЛЫ САПАСЫНЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІНІҢ БІРІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН HR ТЕХНОЛОГИЯСЫ	175
Тынысбек Ж.С. ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА "САТЫП АЛУ" БИЗНЕС-ПРОЦЕСІНІҢ ІШКІ БАҚЫЛАУЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ДАМУ	178
Уктамова А.И. НАЛОГОВЫЙ КОНТРОЛЬ И ОЦЕНКА ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	181
Умарова М.О. ПЕРЕМАНОВАНИЕ КАДРОВОЙ ЭЛИТЫ ОРГАНИЗАЦИИ КОНКУРЕНТАМИ И ТЕХНОЛОГИИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ДАННОЙ УГРОЗЕ	184
Умирбай Н.А. СОВРЕМЕННЫЙ ВАЛЮТНЫЙ РЫНОК FOREX: ДИНАМИКА И МЕТОДЫ ЕЕ ОЦЕНКИ	187
Шеримбетова А.С. ҰЙЫМДАРДА АДАМИ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ БІРІҢҒАЙ КАДР ЖҮЙЕСІ	190
Шінет Г.Ғ., Кененбаева З.М., Туребаева Ж.К. ШАҒЫН ШАРУАШЫЛЫҚ НЫСАНДАРЫН КООПЕРАЦИЯЛАУ ТЕТІКТЕРІ АРҚЫЛЫ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫҢ ӨМІРШЕНДІГІН АРТТЫРУ	193
Юнусова М.А. УПРАВЛЕНИЕ ЦИФРОВЫМИ ИННОВАЦИЯМИ: РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И БОЛЬШИХ ДАННЫХ В РАЗВИТИИ БАНКОВСКИХ ПРОДУКТОВ	197

ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУ / ТУРИЗМ И УПРАВЛЕНИЕ ГОСТЕПРИИМСТВОМ / TOURISM AND HOSPITALITY MANAGEMENT

Байгушева А.Н. ПРОДВИЖЕНИЕ ТУРИСТИЧЕСКОГО БРЕНДА ГОРОДА	201
Дурру Д.К., Батырова Н.Т. МАРКЕТИНГ ВПЕЧАТЛЕНИЙ: ГЛОБАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРОДВИЖЕНИЯ В ТУРИЗМЕ	205
Дурру Д.К., Еремина А.Ю. РАЗВИТИЕ ГОСТИНИЧНОГО И РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА КАК ДРАЙВЕР ТУРИСТИЧЕСКОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ШЫМКЕНТА	209
Дурру Д.К., Митрошенко Т.С., Дурру Огуз ҚАЗІРГІ ТУРИЗМ ТРЕНДТЕРІ	213
Калкабаев А.М., Искаков И.М. БЕЗОПАСНЫЙ ТУРИЗМ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА	216
Митрошенко Т.С., Калкабаев А.М. ЦИФРОВИЗАЦИЯ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	221
Саниева З.Р. ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ И ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ДЕТСКО- ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА: КАЗАХСТАНСКИЙ КОНТЕКСТ	224
Саниева З.Р. УСТОЙЧИВЫЙ ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ЕГО ВНЕДРЕНИЕ И ПРОДВИЖЕНИЕ	229
Саниева З.Р., Дурру Д.К. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕСТОРАННОГО БИЗНЕСА В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ	232

ҚҰҚЫҚТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ И СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ / LAW AND SOCIAL SCIENCES

Абдімәжіт Қ.Б. ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	236
Абдрасилова Г.З., Оразимбетова К.Ш., Едильбаева С.Ж. ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ, ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ	240
Абдухаимов Е.Ф., Фархади Т.Е. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	244
Абдухаимова А.М. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР: ҚАЗІРГІ ҮРДІСТЕРІ, ҚАУІПТЕРІ ЖӘНЕ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	248
Абылова К.А., Айтеке К.А. ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ НЕКЕ ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ	250
Абылова К.А., Айтеке К.А. РЕФЕРЕНДУМ – ТІКЕЛЕЙ ДЕМОКРАТИЯ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ	253

Агайдаров Т.С., Шинтаева Ф.Е. КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТАТУСА ЛИЧНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	257
Айдарбекұлы О. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕРДІҢ ТҮСІНІГІ МЕН МАҢЫЗЫ	260
Айтеке К.А., Сабыр А.С., Абылова К.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ МОДЕЛІНЕ ЖЕТУДЕГІ ФОРМАЛЬДЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМНІҢ РӨЛІ	264
Алғазиев М.Д. КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚҰПИЯЛЫЛЫҒЫ: СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	268
Алтаева М.О., Мекенбай М.С. НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	273
Алтаева М.О. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ: ЖАЛПЫ СИПАТТАМА ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР	276
Амантаева А.А. ЖЫНЫСТЫҚ ҚОЛ СУҒЫЛМАУШЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР: СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	279
Асилбекова Л.Р. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ МАҚСАТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ	283
Бекбутаева А. ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ: ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПТІҢ РӨЛІ	287
Битанатова Н.А. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОДИФИКАЦИИ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА	292
Битас А.Қ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ АЙНАЛЫМЫНДА ЖАЛДАУ ШАРТЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	297
Ботабай М.Б. РЕФЕРЕНДУМ ИНСТИТУТЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ	301
Еркінбекова А.С. МӘДЕНИ КОД ЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ: ҚАЗАҚСТАН ҰЛТ БОЛМЫСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ	304
Еркінбекова А.С., Рамазанова Л.А. КӨШПЕЛІ МӘДЕНИЕТ ФЕНОМЕНІ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК САЛЫСТЫРМА	308
Есполова Т.А. ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ	312
Әлібекова А.Н. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕРІ	315
Әлібекова А.Н. ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ МЕДИАМӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	318

Әлімбек Л.Б.	
НЕКЕ ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ	320
Әшім С.А.	
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ	324
Әшірбек М.Б.	
ТАТУЛАСУ КЕЛІСІМІН ЖАСАСУ ПРОЦЕСІНДЕ СОТ ПЕН ТАРАПТАРДЫҢ РӨЛІ	328
Жаксылыков Н.Н., Байгундинов Е.Н.	
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ НОРМЫ О СТАЛКИНГЕ: АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ДОПОЛНЕНИЮ СТАТЬИ 115-1 УК РК	331
Жаксылыков Н.Н., Жумабаев Е.К.	
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНА АЗАМАТТАР ТАРАПЫНАН СЕНІМІН АРТТЫРУДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ РӨЛІ	336
Жаксылыков Н.Н.	
ӘДІЛЕТТІ ҚАЗАҚСТАНДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚОҒАМНЫҢ РӨЛІ	339
Жаксылыков Н.Н., Искаков И.М.	
КӨШІ-ҚОН ҚЫЗМЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР	343
Жаналиева А.Ж., Исатаева Б.Т.	
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР МЕН ИНСТИТУТТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ	347
Жорабеков А.Е.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТ САРАПТАМАСЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	350
Журинов М.	
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	354
Имашев Б.Е., Мамаева М.Н.	
ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚПК БОЙЫНША ҚЫЛЫМСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ: АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕТІКТЕРІ	358
Ізетұлла А.І	
ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛЫМСТЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	362
Каниметов Ә.Ж.	
ПРОБЛЕМА САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ФИЛОСОФИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ	367
Кашкынбекова У.Н.	
НОТАРИАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ.БІРЫҢҒАЙ НОТАРИАТТЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ МАЗМҰНЫ	372
Керімхан Т.Ғ.	
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ДЕГЕН ЖАУАПКЕРШІЛІК ҚАЛАЙ ҚАЛЫПТАСАДЫ?	375
Кочкорова Д.А., Эрмекбаева А.Б.	
ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ МОДЕЛИ В КЫРГЫЗСТАНЕ	378
Қосанбаев Қ.	
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ Н.КУЛЕВСКОГО И А.СЕМЕНОВА	382

Қосанбаев Қ., Султанова В.И. ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР И АНАЛИЗ ТРУДОВ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ	386
Құрбанбаева С.А. АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТЕГІ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КРИМИНАЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МЕХАНИЗМДЕРІ	389
Құрбанбаева С.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ТҮРҒЫДАН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ	392
Лутфуллаев Б.Х. МЕТОДИКА И ПРАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПОЧЕРКА	395
Мамаева М.Н., Жуматаева Ж.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИНТЕРНЕТ- АЛАЯҚТЫҚПЕН КҮРЕСТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМІ	398
Мүсіркүл А.Б. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ІЗДЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	402
Найзабеков Т. ЕСІРТКІ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	405
Нысанбекова Ф.А., Жайлауова А.Ш. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР	411
Озенбаева А.Т., Алгазиев М.Д. МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІНІҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ ҮШІН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	414
Озенбаева А.Т., Ережепқызы Р. ҚАЗАҚСТАНДА КЛИМАТТЫҚ МИГРАЦИЯНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	419
Омархан Д.Р., Жорабеков С. СОТ ТӨРЕЛІГІН ЦИФРЛАНДЫРУ: ЭЛЕКТРОНДЫҚ СОТТАРДЫ ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУҒА ӘСЕРІ	425
Орынбасар С.Р. ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ МЕН КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	428
Рахметова Г.Р., Алтаева М.О. ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	432
Рахметоллов А.К., Сахарбекова А.Д. МЕДИАЦИЯНЫҢ БАЗАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ ӘРТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ ҚОЛДАНЫЛУ ПРАКТИКАСЫ	436
Сарсенбек Д.Р., Сайлибаева Ж.Ю. КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУШІ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ	439
Сарсенова М.А. ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	443

Сарсенова М.А., Тленшин Т.Б. ИНТЕРНЕТ КЕҢІСТІГІНДЕ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТҮРҒЫДАН ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	446
Сахарбекова А.Д. ЦИФРЛЫҚ МЕДИАЦИЯ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	450
Сахарбекова А.Д., Салыбек Н.М. ӘКІМШІЛІК СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ ЕРЕКШЕ ТАЛАП ҚОЮ ІСІН ЖҮРГІЗУ: НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРДІҢ ЗАНДЫЛЫҒЫН СОТ ТӘРТІБІМЕН DAУЛАУ ЖӘНЕ АКТИВТЕРДІ ҚАЙТАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР	453
Сейтмуратова А.Ж. ҚАЛДЫҚТАРДЫ ЖОЮДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕСІ	456
Султанов С. А. СТРУКТУРА СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ	460
Талман А.С. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӨРТЕБЕСІ	462
Талман А.С. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ	466
Танатарова М.К., Бекен Н.Б., Бұрхан Е.Ж. ИНТЕНЦИОНАЛДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	469
Танатарова М.К., Бекен Н.Б., Бұрхан Е.Ж. ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АҚИҚАТ: АҚПАРАТТЫҚ МАНИПУЛЯЦИЯ ЖӘНЕ EPISTEMIC CRISIS	472
Төлей Д.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ	477
Тулебаев Ж. М., Калкаева Н.Б., Салыбек Н.М. ҚАЗІРГІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒЫДАЙЫНДА ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӨРТЕБЕСІНІҢ ҚОРҒАЛУЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	480
Түлебек Н.Т. ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ РАДИКАЛДАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	484
Тұрғын Е.Б. КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ	488
Узенбаева А.Р. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КРИПТОВАЛЮТ И ТЕХНОЛОГИИ БЛОКЧЕЙН	492
Цыкунова И.Н., Шляхтова О.Г. ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: ОТ ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ К СОЦИАЛЬНОМУ МЕХАНИЗМУ	496
Шаншархан Ж.Б. РОЛЬ СМИ В ФОРМИРОВАНИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ИМИДЖА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ	501
Шинтаева Ф.Е., Тынымсеитова С.М. ЗАЩИТА ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ СТРАХОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: МЕХАНИЗМЫ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	504

Шинтаева Ф.Е., Турганбек Д.М. КОНСТИТУЦИОНАЛЫҚ СОТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ	510
Шынқожа Ш.Е., Орақбаева Э.Н. ОНЛАЙН СОТ ОТЫРЫСТАРЫ ЖӘНЕ БЕЙНЕБАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	515
Zhadigerova A.K., Imanbekova M.M., Isakhov B.S. LEGAL MECHANISMS FOR COMPENSATION OF DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL EXTRACTION OF MINERAL RESOURCES: REGULATORY FRAMEWORK OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND WAYS TO IMPROVE IT	519

**АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР /
ИНФОРМАЦИОННЫЕ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ /
INFORMATION AND TELECOMMUNICATION SYSTEMS**

Алимбекова А.Т. КИБЕРҚАУІПСІЗДІК: ҚАУІПТЕР, ҚИЫНДЫҚТАР, ШЕШІМДЕР	522
Аширкулов А.Б. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН КӨРКЕМ ПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖАСАУ	526
Аширкулов А.Б., Досанова Б.А. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕГІ ЖОБАЛАУ ҮДЕРІСТЕРІ	529
Байкенжиева Е.К., Дуйсенов Н.Ж. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ПАЙДАЛАНУШЫ ДЕРЕКТЕРІН ТАЛДАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ҚҰРУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ	532
Балтабаева А.Б. МАТЕМАТИКАНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҚТАҒЫ МАҢЫЗЫ	535
Бекіш Н.С., Дуйсенов Н.Ж. МЕДИЦИНАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ	538
Беркенов М.А., Дуйсенов Н.Ж. РОБОТОТЕХНИКАДА МАШИНАЛЫҚ КӨРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: АЛГОРИТМДЕР МЕН ҚОЛДАНБАЛАР	541
Даткаев А.Д., Роговой А.В. ОҚУШЫЛАР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ҮШІН ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚҰРУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ	545
Джайнарова М.Е. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН КИБЕРШАБУЫЛДАРДЫ БОЛЖАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ	548
Дүйсенбек Н.Ж., Утжанов Е.С. ТАРАТЫЛҒАН ТРАНЗАКЦИЯЛАРДЫ ҚОЛДАЙТЫН ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫН БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ЖОБАЛАУ	552
Егеубаева А.Ж., Утжанов Е.С. БЕЙІМДЕЛГЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ҚҰРУ ҮШІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ	555
Ермахан И.Х., Утжанов Е.С. АҚЫЛДЫ ҚАЛАЛАРДАҒЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕЛЕРІН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ	558

Есенгелді Д.Б., Роговой А.В. БҮЛТТЫ ЖҮЙЕЛЕРДЕ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ҮШІН ВИРТУАЛИЗАЦИЯ ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	562
Жумаган СюБ., Кошкинбаева МюЖ. ТАРАТЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР БАЗАЛАРЫНДА ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ	565
Ирискельдиев М.А., Кошкинбаева М.Ж. ТАРАТЫЛҒАН ЕСЕПТЕУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ РЕСУРСТАРДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ӘДІСТЕРІ	569
Кабден М.Е., Дуйсенов Н.Ж. ЖЕЛПІК ШАБУЫЛДАРДЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ АЛГОРИТМДЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ	572
Карпенко Т.Е. ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА МНОГОСТРАНИЧНОГО ИНТЕРФЕЙСА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ АНАЛИЗА ТЕКСТОВ НА БАЗЕ DJANGO	576
Қожабеков Е.А. СИГНАЛДАРДЫ САНДЫҚ ӨНДЕУ ПРОЦЕССОРЛАРЫ	582
Көшкінбаев С.Ж., Ысырайыл Қ.М. СЫМСЫЗ БАЙЛАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ТАЛШЫҚТЫ-ОПТИКАЛЫҚ ДАТЧИКТЕРДІ ҚОЛДАНЫЛУЫН ЗЕРТТЕУ	587
Қадыр З.А., Дуйсенов Н.Ж. ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ БЕЙНЕ ӨНДЕУ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ	591
Қалдарбек А.Б., Сейтбатталов Ж.Е. ТЕРІ АУРУЛАРЫН КЕСКІНДЕР НЕГІЗІНДЕ ТАНУДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕСІ	594
Мақұлбек Н.Д., Дуйсенов Н.Ж. ҚАРЖЫ СЕКТОРЫНДАҒЫ ҮЛКЕН ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ ҮШІН МАШИНАМЕН ОҚЫТУ АЛГОРИТМДЕРІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ОҢТАЙЛАНДЫРУ	599
Манатқызы Ж., Мекемов А.М. АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ С ПОМОЩЬЮ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ	603
Мустафаева Л.Т. ОБРАБОТКА БОЛЬШИХ ДАННЫХ И АНАЛИТИКА В ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ	607
Наурызбаев К.К., Дүйсенбекұлы Д. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ	611
Нұрбергенов С.А. ПРИМЕНЕНИЕ АЛГОРИТМОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ МЕДИЦИНСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ	615
Олжатаева Б.Т., Төребай Н.Д. ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ	618
Омирали Б. РАЗРАБОТКА РАСПРЕДЕЛЕННОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ ОБРАБОТКИ БОЛЬШИХ ДАННЫХ В РЕАЛЬНОМ ВРЕМЕНИ	622
Онлан Д. КОРПОРАТИВТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІ БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІ	625

Рахмет Ж.С., Роговой А.В. КОРПОРАТИВТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ	627
Роговой А.В., Бактибаев К.О., Малюгин Д.В. КРИТЕРИЙ МИНИМАЛЬНОСТИ ТЕЛЕГРАФНОГО ОПЕРАТОРА В ХАРАКТЕРИСТИЧЕСКОМ ТРЕУГОЛЬНИКЕ	631
Сері Л., Манатқызы Ж., Кошкинбаева М.Ж. ПРАКТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ PYTHON В ОБУЧЕНИИ ПЕРЕВОДЧИКОВ	635
Серікбек Н.М., Роговой А.В. ЖЕЛПІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫ БАСҚАРУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ҮШІН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ӘЗІРЛЕУ	641
Султамуратов Б., Малюгин Д.В. ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ	644
Ташпулатов Н.Х., Роговой А.В. ІОТ НЕГІЗІНДЕГІ АҚЫЛДЫ ҮЙДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ЕНГІЗУ	647
Темірбек А.Е., Кошкинбаева М.Ж. СОЗДАНИЕ И ОПТИМИЗАЦИЯ СИСТЕМ ДЛЯ АНАЛИЗА И ПРЕДСКАЗАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ТРЕНДОВ В ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ	650
Трофимова А.В. СОЗДАНИЕ И АПРОБАЦИЯ СИСТЕМЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА МЕДИЙНЫХ ТЕКСТОВ НА ОСНОВЕ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON	654
Тулегенова А.Т., Балабеков М.О. МАШИННОЕ ОБУЧЕНИЕ В АНАЛИЗЕ НЕЙРОСИГНАЛОВ (EEG, FMRI, MEG)	658
Хайруллаев М.Д., Дуйсенов Н.Ж. ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДА ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫ ҚОЛДАУ ҮШІН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕЛЕРДІ ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРУ	662

«ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҒЫЛЫМЫ - 2026»

атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«НАУКА ВЫСШИХ ШКОЛ - 2026»

III ТОМ

Оргкомитет не несет ответственности за материалы, не содержащие научной новизны
или оформленные с нарушением грамматики.

Подготовка оригинал-макета: Т.С. Митрошенко